B 1,761,335

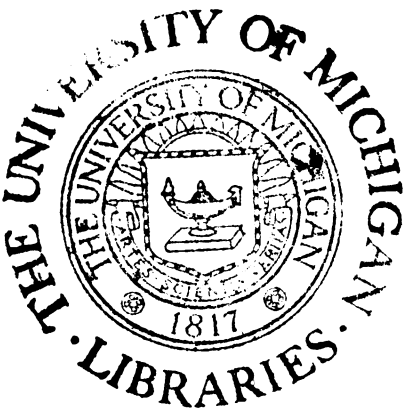

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
MAR . 5 1986
Current Serials

10
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 10

Sadržaj

Dragutin V. Marsenić
Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi 1317

Branislav Ribar
Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti 1332

Jovan Raičević
Kritika i stvaralačka praksa 1344

Dragomir Drašković
Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova 1359

Jože Šter
Moral i lik komunista 1372

Mirko Pejanović
Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine 1386

Milan Ranković
Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo 1401

Ogledi

Ratko Nešković
Lukačev put do Marksa 1412

Osvrti

Vladan Slijepčević
Pogled na stanje u kinematografiji Srbije 1430

Dragan Simeunović
Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ 1438

Prikazi 1444

13 85 2 013 XL 2 1 Digitized by Google

Содержание

Драгутин В. Марсенич
Накопление и капиталовложения в югославском хозяйстве 1317

Бранислав Рибар
Социализм и феномен социального неравенства 1332

Иован Раичевич
Критика и творческая практика 1344

Драгомир Драшкович
Сходство и различия в уставах СК Сербии, СК Воеводины и СК Косово 1359

Иоже Штер
Мораль и лик коммуниста 1372

Мирко Пеянович
Кризис общества и кризис общественной организации молодежи 1386

Милан Ранкович
Культура, рынок, самоуправляемое объединение, основанное на общности интересов и общество 1401

Очерки

Ратко Нешкович
Путь Лукача к Марксу 1412

Обзоры

Владан Слиепчевич
К положению в кинематографии Сербии 1430

Драган Симеунович
Федерализм в СР Германии и в СФРЮ 1438

Рецензии 1444

Contents

Dragutin V. Marsenić
Accumulation and Capital Expenditure in Yugoslavia's Industry 1317

Branislav Ribar
Socialism and the Phenomenon of Social Inequalities 1332

Jovan Raičević
Criticism and Creative Practice 1344

Dragomir Drašković
Similarities and Differences in the Statutes of the League of Communists of Serbia, the League of Communists of Vojvodina, and the League of Communists of Kosovo 1359

Jože Šter
The Morals and Features of the Communists 1372

Mirko Pejanović
Crisis of Society and Crisis of the Social Organization of Youth 1386

Milan Ranković
Culture, the Market, the Self-managing Communities of Interest and Society 1401

Essays

Ratko Nešković
Lukacs's Road to Marx 1412

Surveys

Vladan Slijepčević
A Reference to the Situation in the Motion-picture Industry of Serbia 1430

Dragan Simeunović
Federalism in the Federal Republic of Germany and in Yugoslavia 1438

Reviews 1444

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi

— Razvojni i sistemski aspekti —

Uvod

U tekstu koji sledi pružamo celovitu globalnu informaciju o akumulaciji i investicijama u jugoslovenskoj privredi tokom tri i po decenije posleratnog razvoja. Polazimo od toga da su akumulacija i investicije u nerazvijenoj zemlji kakva je bila Jugoslavija posle drugog svetskog rata osnovne poluge razvoja. Ključni momenat pri svakom iniciranju ubrzanijeg razvojnog toka kojim se prekida stagnacija jedne nacionalne ekonomije jeste prelazak sa niske na relativno višu i visoku stopu akumulacije. O tome uglavnom postoji saglasnost među najpoznatijim ekonomistima u svetu za čija se imena vezuje nastanak teorije privrednog rasta i razvoja. Iako je jugoslovenska privreda u četiri posleratne decenije ostvarivala impozantne razvojne tokove i kao rezultat toga dostigla početkom 80-ih godina *per capita* društveni proizvod od blizu 3.000 dolara[1],

[1] Svetska banka za obnovu i razvoj u svome Izveštaju iz 1984. godine (World Development Report 1984) registruje *per capita* gross national product za Jugoslaviju u 1982. godini u iznosu od 2.800 američkih dolara po kupovnoj snazi dolara, odnosno po stalnim cenama iz perioda 1980—1982. Prema tom pokazatelju Jugoslavija se nalazi na 86. mestu u skupini od 126 zemalja koje imaju više od milion stanovnika i spada u grupu zemalja koje Svetska banka označava kao »upper middle income countries«.

Digitized by Google

akumulacija i investicije, to jest, jednostavnije, povećavanje kapitala nisu izgubili na značaju kao izvor privrednog rasta. Pre bi se moglo reći da je oskudnost kapitala kao izvora privrednog rasta sredinom 80-ih godina znatno izraženija (pa i zaoštrena do dramatičnih razmera) nego što je to bio slučaj sredinom 60-ih ili sredinom 70-ih godina.

Rasporedom investicija po privrednim sektorima (koji ćemo u daljim izlaganjima nazivati ekonomska struktura investicija) anticipira se i oblikuje buduća proizvodna struktura nacionalne ekonomije. U ekonomskoj strukturi investicija neposredno se ogleda razvojna strategija koju sledi ekonomska politika i u njoj se očigledno manifestuju izabrani obrasci razvoja. To će biti drugi kompleks pitanja koja ćemo razmotriti u ovom radu.

Privredni razvoj se razvija pod snažnim uticajem ekonomskog sistema. Kao takav, on je uvek domen u kome ekonomski sistem potvrđuje (a ne retko i demantuje) svoju efikasnost. Dejstvo privrednog sistema na privredni razvoj ostvaruje se u više pravaca. Privrednim sistemom se mogu motivisati (a ne retko i demotivisati) na racionalno ekonomsko ponašanje svi učesnici u ekonomskom životu i raznovrsne društvene strukture i slojevi. Privredni sistem generiše socijalne nejednakosti u prilog ubrzanja privrednog rasta i razvoja ili na račun privrednog rasta i razvoja sužava razlike u socijalnom položaju raznovrsnih socijalnih grupa. Privrednim se sistemom nacionalna ekonomija zatvara u odnosu na međunarodno ekonomsko okruženje ili, pak, iz privrednog sistema potiču impulsi za raznovrsne oblike trgovine i saradnje sa tim okruženjem. Privredni sistem je pozvan da smanjuje razlike u nivou razvijenosti ekonomskih regiona u nacionalnim ekonomijama s izraženim regionalnim ekonomskim disparitetima. To utoliko pre ukoliko su regioni i nacionalno određeni, to jest ukoliko je reč o zemljama heterogenog nacionalnog sastava. Pa ipak su akumulacija i investicije, kako u pogledu njihovih izvora i obima tako i u pogledu njihovog sektorskog (ekonomska struktura investicija) i regionalnog rasporeda, najvažnija oblast u kojoj privredni sistem ostvaruje (ili ne ostvaruje) svoje razvojne funkcije. Zbog toga će treće pitanje, na koje ćemo se ovde sasvim kratko osvrnuti, biti pitanje sistemskih (institucionalnih) okvira akumulacije i investicija u jugoslovenskoj privredi.

Razmatranja ograničavamo na period od 1952. do početka 80-ih godina. Za period od 1952. godine, to jest za prvih nekoliko godina posle drugog svetskog rata, koje su jedva uporedive s relativno ustaljenom ritmikom privrednog rasta i razvoja koja nakon tih godina sledi, pružamo samo nekoliko sintetičkih informacija.

I. Ukratko i najopštije o prvim posleratnim godinama

Izlaganje u ovom delu svodimo na šest sledećih generalnih informacija:

(1) U prve dve godine po završetku rata masovnim akcijama tako reći ukupnog radno sposobnog stanovništva privreda je ob-

Digitized by Google

novljena od ratnih razaranja. Na taj način proizvodne sposobnosti jugoslovenske privrede su u 1947. godini dovedene približno na nivo iz 1939. godine.

(2) Od 1947. do 1952. godine privredna aktivnost ima karakter inicijalnog razvojnog skoka. Sredstva za razvoj (akumulacija) osigurana su, pre svega, pritiskom na ličnu potrošnju čije je učešće u društvenom proizvodu iznosilo samo oko 47%. Ukupne fiksne investicije u društvenom proizvodu učestvuju tih godina sa oko 33%. Preostali deo društvenog proizvoda namenjen je potrošnji države i socijalne infrastrukture. Sukob s rukovodećim strukturama zemalja istočnog bloka i osobito Sovjetskog Saveza imao je dve nepovoljne posledice po ukupan razvoj. Prva je bila preusmeravanje dela društvenog proizvoda na jačanje odbrambene sposobnosti zemlje, što je umanjilo ionako skromnu akumulaciju za potrebe privrednog razvoja. Druga je posledica usporavanje dinamike razvoja zbog toga što su prekinuti svi oblici ekonomske saradnje sa istočnoevropskim zemljama, pa, prema tome, i snabdevanje opremom iz tih zemalja za veliki broj privrednih objekata čija je izgradnja bila u toku.

(3) U to vreme deo sredstava za razvoj zemlji je pritekao od pomoći razvijenih zapadnoevropskih zemalja i SAD, kao i od ratnog obeštećenja.

(4) Slédeći politiku industrijalizacije, sa snažnim naglaskom na razvoju metalurgije, mašinogradnje i energetike, 84% ukupnih fiksnih investicija bilo je usmereno u proizvodne svrhe. Od privrednih fiksnih investicija 60% je bilo usmereno u industriju, a od industrijskih fiksnih investicija blizu 90% je bilo usmereno u pomenuta tri industrijska kompleksa (metalurški, metaloprerađivački i energetski).

(5) Privredni rast je u periodu 1947—1952. bio dosta spor (stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je svega 2%), i pored razgranate i veoma žive i snažne investicione aktivnosti. Uzrok tome je u strukturi investicija u kojoj su dominirali kapitalno intenzivni objekti s dugim rokovima gradnje.

(6) Najzad, 1950. godine Jugoslavija se opredeljuje za originalnu samoupravno socijalističku varijantu društvenog i ekonomskog razvitka, što ima dalekosežne posledice po ukupnost pogleda na socijalizam kao društveni sistem.

II. Stope i dinamika fiksnih investicija

1. U periodu od 1952. do 1982. godine jugoslovenska privreda je ostvarila izuzetno intenzivnu investicionu aktivnost. U tom vremenskom rasponu dugom trideset godina ona je investirala u osnovne fondove blizu dve (tačnije, 1,95) hiljade milijardi dinara vrednovanih po cenama iz 1972. godine, to jest prosečan godišnji volumen investicija iznosio je 62.721 milion dinara. Relativno i utoliko upečatljivije značenje ovih podataka dobija se ako se oni izraze kao

Digitized by Google

postotak društvenog proizvoda. U tom slučaju se dobija parametar stope investicija koji za celo razdoblje od 1952. do 1972. godine iznosi 31%. Ako se ovom parametru doda i prosečan godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda, koji za navedeni period iznosi 7,5% od društvenog proizvoda, a u 1981. i 1982. godini 6,5% i 6,1%, onda se pokazuje da je u celom razdoblju od 1952—1982. godine jugoslovenska privreda 38% društvenog proizvoda izuzimala iz tekuće neproizvodne potrošnje i taj deo usmeravala u investicije.

Investicije u obrtna sredstva (godišnji prirast zaliha), posmatrane kao postotak društvenog proizvoda i kao postotak ukupnih investicija, bile su promenljiva veličina. Po pravilu su bivale veće kada je ostvarivan brži rast društvenog proizvoda i kada je, u okviru njega, dolazilo do naglog porasta poljoprivredne proizvodnje. Posebno treba imati u vidu da su one povećavale svoje učešće u ukupnim privrednim investicijama kada su fiksne investicije opadale ili sporije rasle, jer je u tim godinama opadala ili sporije rasla tražnja za mnoštvom proizvoda čija je prodaja vezana za obim investicija, pa su se kumulirale zalihe neprodate robe. Na taj su način investicije u obrtna sredstva u periodu od 1965. do 1982. godine menjale svoje učešće u ukupnim investicijama od 10 — 40%, a u društvenom proizvodu od 3 — 12%, dok su u proseku ti parametri iznosili 23% i 9%. Za ranije godine podaci su oskudni i neuporedivi s podacima za period 1966—1982.

Prosečna godišnja stopa fiksnih investicija (kao njihovo učešće u društvenom proizvodu) bila je relativno stabilan razvojni parametar čija su se kolebanja oko proseka kretala u intervalu od 25,1% (u 1955) do 35,4% (u 1964. godini). Valja zapaziti dva intervala eskalacije stope investicija. Prvi je od 1961. do 1964, a drugi od 1976. do 1980. godine. U ta dva perioda stopa investicija znatno odskače od napred navedenog godišnjeg proseka i kreće se od 33% do preko 35%.

Od 1979. godine učešće fiksnih investicija u društvenom proizvodu opada. To su godine ekonomske krize o kojima će uz put i u kontekstu ove tematike biti reči u daljem tekstu.

Po svom obimu fiksne investicije u 1982. godini veće su od fiksnih investicija u početnoj (1952) godini posmatranog perioda za 6,7 puta. To je kumulativni rezultat njihovog prosečnog godišnjeg rasta od 6,5%. Rast fiksnih investicija nije bio kontinuiran. U 1955, 1956, 1957, a zatim i u 1965. godini smanjivan je fizički obim fiksnih investicija. Bile su to godine ozbiljnijih zaokreta u ekonomskoj politici. Trogodišnji period njihovog smanjivanja (1955—1957) odlikuje se nastojanjem ekonomske politike da povećava ličnu potrošnju i životni standard koji su bili u stagnaciji sve do 1955. godine. U 1965. godini smanjivanje fizičkog obima ukupnih investicija izazvano je privrednom reformom koja je najavljivala efikasnije privređivanje, zasnovano na potpunijem korišćenju raspoloživih proizvodnih kapaciteta, umesto njihovog brzog ekstenzivnog širenja.

Digitized by Google

Od 1980. godine fizički obim fiksnih investicija ponovo ubrzano opada. To se opadanje proteže sve do 1984. godine, a ni u 1985. godini nije nagoveštena promena tog trenda u pravcu njegovog uspona. Opadanje je usledilo kao posledica veoma visokih otplata inostranih dugova i usporenog privrednog rasta posle 1979. godine.

2. Jugoslovenska privreda je vlasnički heterogena. Uz dominantni sektor u kome su sredstva za proizvodnju društveno vlasništvo u njoj postoji i sektor u kome su sredstva za proizvodnju u individualnom (privatnom) vlasništvu. Oba su sektora nosioci investicione aktivnosti. U posmatranom periodu (1952—1982) od ukupnih fiksnih investicija na sektor individualnog (privatnog) vlasništva otpada 17,3%. Ta je proporcija tokom vremena bila promenljiva, ali ne osetnije i ne sa izrazitom tendencijom bilo rasta bilo opadanja učešća privatnog sektora u ukupnim fiksnim investicijama. To je učešće 1952. godine iznosilo 17,9%, a u svakoj poslednjoj godini naredne tri decenije (1960, 1970. i 1980) 14,9%, 17,7% i 15,4%. Ono u poslednjoj (1982) godini posmatranog perioda iznosi 19,1%.

Naspram povećanja ukupnih fiksnih investicija za 6,7 puta u 1982. godini u odnosu na 1952. godinu i njihovog prosečnog godišnjeg rasta od 6,5% u periodu 1953—1982. godine (1952=100), fiksne investicije sektora društvene svojine su povećane za 6,2 puta i prosečno su godišnje rasle za 6,3%, dok su fiksne investicije sektora individualne svojine istovremeno povećane za 8,5 puta, a njihov prosečan godišnji rast iznosi 7,5%.

Stopa fiksnih investicija (kao učešće fiksnih investicija u društvenom proizvodu) u celom posmatranom periodu iznosila je u sektoru društvene svojine 31,6%, a u sektoru individualne svojine 28,2%, odnosno učešće fiksnih investicija oba sektora, uzeto pojedinačno, u ukupnom društvenom proizvodu iznosilo je 25,6% i 5,3%, dajući tako u zbirnom izrazu ukupnu stopu investicija od 30,9% koju smo i napred naveli. Treba zapaziti da je sektor privrede individualne svojine u periodu do 1965. godine investirao u proseku godišnje tek 16,6% od svog društvenog proizvoda, što je dvostruko manje od analognog pokazatelja za sektor privrede društvene svojine (koji iznosi 35,8%). U godinama koje slede ta se razlika smanjuje, te smo u periodu 1975—1980. godine suočeni sa stanjem da je »sklonost« investicijama u sektoru individualne svojine (35,8%) veća od analognog pokazatelja za sektor društvene svojine. U 1981. i 1982. godini fiksne investicije sektora privatne svojine čine 35,5%, odnosno 35,2% od društvenog proizvoda tog sektora, dok se u tim godinama analogni pokazatelj u sektoru društvene svojine spušta na nivo od svega 27%, odnosno 25%. Na taj način u periodu 1975 — 1982. godine sektor individualne svojine investira 35,7% svog društvenog proizvoda, a sektor društvene svojine tek 30,9%.[2]

[2] Približno dve trećine investicija sektora individualne svojine usmereno je u stambenu izgradnju. U privrednom sistemu su se postupno sužavale mogućnosti obezbeđivanja stanova zaposlenom stanovništvu iz

Digitized by Google

3. U periodu 1953 — 1982. godine (1952 = 100) prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda ukupne jugoslovenske privrede iznosila je 6,4%, čiji je kumulativni rezultat 6,5 puta veći društveni proizvod u 1982. nego u 1952. godini. S prosečnom godišnjom stopom rasta od 7,2% društveni proizvod sektora društvene svojine dostigao je u 1982. godini realni obim za 8 puta veći nego u 1952. godini. Znatno je sporiji bio rast društvenog proizvoda sektora individualne svojine. Njegova prosečna godišnja stopa rasta je iznosila 3,8%, čime je njegov obim u 1982. godini u poređenju s 1952. godinom povećan za 3,1 puta (tačnije, 3,06 puta).

Ako se ima na umu da su prosečne godišnje stope rasta ukupnih fiksnih investicija, te fiksnih investicija sektora društvene i sektora individualne svojine iznosile (respektivno) 6,5%, 6,3% i 7,5% (na osnovu čega je realni obim tih investicija u 1982. veći nego u 1953. godini za 6,7, 6,2 i 8,5 puta) — dolazi se do saznanja o bržem rastu društvenog proizvoda od rasta investicija u ukupnoj privredi, a posebno u sektoru društvene svojine, te o sporijem rastu društvenog proizvoda od fiksnih investicija u sektoru društvene svojine. Bilo bi pogrešno iz toga izvući zaključak o rastućoj efikasnosti investicija u ukupnoj privredi i njenom društvenom sektoru i o opadajućoj efikasnosti investicija sektora individualne svojine. U 1980, 1981. i 1982. godini fiksne investicije u ukupnoj privredi su opadale u odnosu na analognu prethodnu godinu za 5,1%, 9,8% i 5,5%. Istovremeno su fiksne investicije sektora društvene svojine opadale za 6%, 11,9% i 7,5%. Ukupne fiksne investicije u 1982. godini činile su tek 80,2% od njihovog nivoa iz 1979, a investicije sektora društvene svojine samo 76,6%. Opadanje fizičkog obima investicija u tri navedene godine bilo je praćeno skromnim rastom društvenog proizvoda ukupne privrede (u procentima u odnosu na prethodnu godinu: 2,3 — 1980, 1,4 — 1981. i 0,5 — 1982) i sektora društvene svojine (2,5 — 1980, 1,3 — 1981. i — 0,2[3] — 1982). To je doprinelo da se za ceo period od 1953 (1952=100) do 1982. godine uspostavi veća prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda od prosečne godišnje stope rasta fiksnih investicija u ukupnoj privredi i sektoru društvene svojine, stvarajući privid rastuće efikasnosti investicija. Ako, međutim, vremenski raspon »skratimo« za poslednje tri godine, onda u periodu 1953 — 1979 (1952 = 100) stope rasta društvenog proizvoda ukupne privrede i sektora društvene svojine (7% i 7,8%) znatno zaostaju za stopama

---

sredstava društvene svojine. Sve je više stimulisana gradnja i kupovina stanova iz sredstava privatnog vlasništva. To je doprinelo da investicije u sektoru individualne svojine povećavaju svoje učešće u društvenom proizvodu tog sektora. Međutim, treba imati u vidu da investicije iz sektora individualne svojine u stambenu izgradnju svoje izvore imaju ne samo, i pre svega, u društvenom proizvodu tog sektora, već i u onom delu društvenog proizvoda sektora društvene svojine koji u njegovoj raspodeli odlazi u lična primanja zaposlenih i drugih kategorija stanovništva.

[3] Negativna stopa rasta, to jest smanjenje u odnosu na prethodnu godinu za 0,2%.

Digitized by Google

rasta fiksnih investicija (8,1% i 8,1%), sugerišući pouzdan zaključak o opadajućoj efikasnosti fiksnih investicija.

Kada je reč o sektoru individualne svojine, zapaža se izuzetno visok raskorak između brzog rasta fiksnih investicija i sporog rasta njegovog društvenog proizvoda. Ovim povodom najpre ukazujemo na to da pravi i neposredni podsticaj privrednom rastu potiče od privrednih, a ne od ukupnih fiksnih investicija koje u sebe uključuju i neprivredne fiksne investicije. Utoliko treba uslovno primiti i rečeni nalaz o opadajućoj efikasnosti ukupnih fiksnih investicija. Kada je reč o sektoru individualne svojine, onda neprivredne investicije čine oko tri četvrtine njegovih ukupnih fiksnih investicija (i one se gotovo u celini sastoje od investicija za stambenu izgradnju), dok na privredne investicije otpada preostali deo njegovih fiksnih investicija. U sektoru društvene svojine neprivredne fiksne investicije zastupljene su u ukupnim fiksnim investicijama sa manje od 20% (i disperzirane su na veći broj vanprivrednih delatnosti), dok privredne fiksne investicije apsorbuju više od četiri petine fiksnog investicionog totala ovog sektora.

Razmatranje srazmera fiksnih investicija sektora društvene i sektora individualne svojine završićemo konstatacijom da sektor individualne svojine nije privrednim sistemom i ekonomskom politikom dovoljno podstican na veću investicionu aktivnost. Širim dokazima za ovu konstataciju nećemo se baviti u okviru ovog teksta.

4. Privredni rast je prvenstveno rezultat privrednih investicija. U ovoj se oblasti suočavamo sa složenim problemom razgraničavanja privrednih od neprivrednih aktivnosti. Ta podela pripada marksističkoj tradiciji i zasniva se na razlikovanju proizvodnog i neproizvodnog rada. Međutim, sve je teže to razlikovanje zasnovati na pouzdanim kriterijima. Kako razvoj odmiče, »proizvodne« funkcije čoveka sve više preuzimaju moderna tehnika i tehnologija, a i neke misaone i logičke operacije, koje za svoj predmet imaju obradu informacija, sve više sa čoveka prelaze na računsku tehniku i kompjutere. Naučnoistraživački rad i visoko školstvo postaju na taj način direktno proizvodni, iako su u marksističkoj tradiciji, po definiciji, to neproizvodne delatnosti.[4] Sledi, prema tome, da razdvajanje delatnosti na privredne i neprivredne, odnosno na proizvodne i neproizvodne, dobrim delom mora biti oslonjeno i na konvenciju. U tom smislu mi ćemo u daljem tekstu privrednim delatnostima smatrati: (1) industriju i rudarstvo, (2) poljoprivredu i ribarstvo, (3) šumarstvo, (4) vodoprivredu, (5) građevinarstvo, (6) saobraćaj i veze, (7) trgovinu, (8) ugostiteljstvo i turizam, (9) zanatstvo i (10) finansijske i druge usluge. U neprivredne delatnosti ćemo uvrstiti: (1) stambeno-komunalnu delatnost, (2) obrazovanje i kulturu, (3)

[4] Doduše, Marks je bio među prvim ekonomistima koji je naglašavao »proizvodni« karakter nauke i o njoj govorio kao o neposrednoj proizvodnoj snazi. Nesumnjivo je da je on u svom ukupnom delu više od svih svojih velikih prethodnika i savremenika anticipirao značaj niza »neproizvodnih« delatnosti za privredni razvoj.

Digitized by Google

zdravstvenu i socijalnu zaštitu i (4) delatnost društveno-političkih zajednica i organizacija. Povodom ove podele dajemo dve napomene: prvo, u privredne delatnosti je uključeno ukupno zanatstvo, iako se zna da je jedan njegov deo izrazito neproizvodan, a u neprivredne delatnosti je uključena ukupna stambeno-komunalna delatnost, iako se zna da je značajan deo te delatnosti proizvodan. Drugo, i u okviru privrednih delatnosti deo ulaganja je izrazito neproizvodan (na primer, investicije u upravne zgrade, u osnovna sredstva neophodna za rad administrativnog osoblja), baš kao što je u sklopu neprivrednih delatnosti deo ulaganja izrazito proizvodan (to se odnosi, na primer, na restorane i kuhinje u kojima se proizvodi hrana, na bolnice, škole i razne druge ustanove, na proizvodnju lekova u raznim apotekama itd.). Sve to, u stvari, pokazuje koliko je svaka podela na privredu i neprivredu uslovna i spada u konvencije pojedinaca ili u društveno prihvaćene i institucionalizovane konvencije. Utoliko i zaključci koji se na osnovi tih konvencija izvode moraju biti uslovni.

Držeći se rečene podele, dolazimo do saznanja da je u periodu 1952 — 1982. godine u osnovne fondove privrede investirano 1,33 hiljade milijardi dinara, a u neprivredu 609,2 milijarde dinara, odnosno privredne fiksne investicije su činile 68,7%, a neprivredne 31,3%. Relativno učešće privrednih fiksnih i neprivrednih[5] investicija u društvenom proizvodu iznosilo je 21,3% i 9,7%, formirajući tako u zbirnom izrazu stopu ukupnih fiksnih investicija od 31%.

Na srazmere privrednih fiksnih i neprivrednih investicija ćemo se u nastavku još vratiti. Ovde je značajno ustanoviti stopu bruto akumulacije jugoslovenske privrede kao srazmeru u kojoj se nalaze bruto investicije u osnovna i obrtna sredstva naspram društvenog proizvoda i stopu neto akumulacije kao srazmeru u kojoj se nalaze neto fiksne investicije i investicije u obrtna sredstva naspram nacionalnog dohotka. Imajući u vidu navedene podatke, po kojima je prosečan godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda u periodu 1952 — 1980. činio 7,5% od društvenog proizvoda, te da je taj pokazatelj u 1981. i 1982. godini iznosio 6,5% i 6,1%, dolazi se do stope bruto akumulacije za celo razdoblje 1952 — 1982. godine od 28%.

Kada od privrednih fiksnih bruto investicija oduzmemo amortizaciju, dobijamo neto privredne fiksne investicije. Stopa neto privrednih fiksnih investicija kao učešće tih investicija u nacionalnom dohotku iznosila je u posmatranom periodu (1952 — 1982) 12,7%. Ako se tome dodaju i investicije u obrtna sredstva (prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda), čije učešće u nacionalnom dohotku iznosi 8,1%, onda se dobija ukupna stopa neto investicija, odnosno stopa neto akumulacije od 20,8%.

[5] Kod neprivrednih investicija ne naglašavamo da je reč o fiksnim investicijama jer su te investicije, po definiciji, samo fiksne. Za razliku od njih, privredne investicije su delom fiksne, a delom su investicije u obrtne fondove. Ove poslednje predstavljaju godišnji prirast zaliha sirovina, reprodukcionih materijala i gotovih proizvoda.

Digitized by Google

5. Sa stopom rasta društvenog proizvoda od 6,4% i stopom ukupnih (bruto) privrednih fiksnih investicija od 21,3% u jugoslovenskoj privredi se formirao prosečan godišnji marginalni kapitalni koeficijent (u literaturi poznat kao ICOR — incremental capital-output ratio) od 3,3. Poslednjih godina on se veoma pogoršao jer je stopa privrednih fiksnih investicija ostala na visokom nivou i u 1980, 1981. i 1982. godini (22,6%, 19,8% i 18,7%), dok je stopa rasta društvenog proizvoda u tim godinama iznosila 2,3%, 1,4% i 0,5%. Na taj način je marginalni kapitalni koeficijent sukcesivno u tri poslednje godine posmatranog perioda iznosio 9,8, 14,1 i 37,5. Kao ekonomski parametar, on gubi smisao u tako velikim poremećajima u kojima visoke investicije ostaju tako reći bez ikakvih efekata. To je već po sebi izraz ekonomske krize u koju je zapala jugoslovenska privreda krajem 70-ih i početkom 80-ih godina. Kriza koju preživljava jugoslovenska privreda dugo je »pripremana« mnogobrojnim propustima u ekonomskoj politici, a pre svega na području akumulacije i investicija, naročito posle 1965. godine. To ilustruje i podatak da je u periodu 1953—1965. godine pri prosečnoj godišnjoj stopi privrednih fiksnih investicija od 19,6% ostvaren prosečan godišnji rast društvenog proizvoda od 8,1%. Sledi da je u tom periodu marginalni kapitalni koeficijent znatno ispod napred navedenog proseka (3,3) i iznosi 2,42. U periodu 1966 — 1979. godine jugoslovenska privreda ostvaruje znatno nižu stopu rasta društvenog proizvoda (6%), ali gore od toga je što usporavanje privrednog rasta prati povećavanje stope investicija koja u ovih četrnaest godina iznosi 21,9%. Na taj način se formira marginalni kapitalni koeficijent od 3,65 koji je preko 50% veći od onog iz perioda 1952 — 1965. godine.

Ovde mogu biti od interesa elasticiteti rasta društvenog proizvoda u odnosu na rast privrednih fiksnih investicija u dva posmatrana perioda. U periodu 1953 — 1965. stopa rasta privrednih fiksnih investicija u proseku godišnje iznosi 6,1%, tako da na svaki postotak rasta privrednih fiksnih investicija društveni proizvod raste za 1,33%. U periodu 1966—1979. godine, pri godišnjem rastu društvenog proizvoda od 6%, privredne fiksne investicije se godišnje u proseku povećavaju za 8,9%. Na taj način povećavanje investicija od 1% »povlači« za sobom povećavanje društvenog proizvoda od svega 0,67%.

U periodu 1980—1982. prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosi samo 1,4%, odnosno društveni proizvod je 1982. za svega 4,3% veći nego 1979. godine. Stopa privrednih fiksnih investicija izložena je tih godina vrlo brzom smanjivanju (24,8% — 1979, 22,6% — 1980, 20% — 1981. i 18,7% — 1982), ali je i dalje dosta visoka i njen trogodišnji (1980—1982) prosek iznosi 20,3%. To ima za rezultat izuzetno visok marginalni kapitalni koeficijent od 14,5 koji ilustruje izuzetno nisku efikasnost investicija. U tim godinama se privredne fiksne investicije kreću silaznim trendom. Sukcesivno u odnosu na prethodnu godinu one su manje za 7% (1980), 11% (1981) i 5,4% (1982), odnosno trogodišnji prosek negativne stope

Digitized by Google

njihovog rasta iznosi 7,7%. Kumulativan rezultat tog opadanja je njihov obim koji je u 1982. manji nego u 1979. godini za celih 21,3%. Na taj se način stvara privid »rastuće« efikasnosti investicija pošto se i pri njihovom opadanju ostvaruje izvestan, doduše krajnje skroman, rast društvenog proizvoda. U pitanju je, međutim, krizno stanje privrede u kome su mogućnosti bilo kakvog rasta investicija za određeno vreme (čije se trajanje sada ne može predvideti) zatvorene zbog prispelih obaveza za otplate velikih dugova inostranstvu i krajnje ograničenih mogućnosti za nova zaduživanja. Povećavanje investicija se ne može očekivati ni preraspodelom društvenog proizvoda u prilog fiksnih investicija, a na štetu ličnih dohodaka jer ovi poslednji u realnom iznosu po zaposlenom radniku takođe ubrzano opadaju. Oni su u 1982. godini za 14,6% niži nego u poslednjoj (1979) godini njihovog rasta. Neke rezerve za rast investicija mogle bi se naći u smanjenju obima opšte i zajedničke potrošnje, ali su te mogućnosti skromne, delom zbog toga što je i ta potrošnja izložena opadanju, a delom i zbog toga što su u sistem ugrađena veoma široka i raznovrsna prava različitih i raznovrsnih društvenih struktura koja, u krajnjoj liniji, znače usmeravanje znatnog dela društvenog proizvoda za te svrhe.

6. I posle 1982. godine nastavljaju se tokovi »rasta« investicija, lične i kolektivne potrošnje i društvenog proizvoda koji su započeti 1980. godine. Na taj način 1979. godina je poslednja godina osetnog uspona jugoslovenske privrede, a period 1980—1984, koji se nastavlja i u 1985. godini, jeste vreme zastoja i opadajućih ekonomskih trendova. Imajući u vidu podatke navedene za 1980, 1981. i 1982. godinu, ističemo da su 1983. i 1984. godine ukupne fiksne investicije, u odnosu na analognu prethodnu godinu, bile u opadanju za po 10%, tako da one u 1984. godini po svom fizičkom obimu čine tek 65% od njihovog iznosa u 1979. godini. Realni lični dohodak po radniku u 1983. i 1984. godini takođe opada za 10,3%, odnosno za 8,3% u odnosu na analognu prethodnu godinu, tako da u 1984. iznosi tek 71% od iznosa u 1979. godini. Društveni proizvod je 1983. godine u odnosu na 1982. godinu čak smanjen za 1,3%, a u 1984. je povećan tek za 1,7%.Tako je on u 1974. tek za 0,4% veći nego u 1982. godini. U petogodišnjem periodu 1980—1984 (1979=100) prosečan rast društvenog proizvoda iznosi 0,9%. Pošto je po toj stopi rasta u tom periodu raslo i stanovništvo, to praktično društveni proizvod po stanovniku u navedenim godinama stagnira. S tom stagnacijom ide prosečno godišnje opadanje realnog ličnog dohotka po radniku od 6,8% i opadanje fiksnih investicija po stopi od 7%. Ukupne fiksne investicije su svele svoje relativno učešće u društvenom proizvodu sa 34,4% u 1979. na svega 21,4% u 1984. godini, a učešće privrednih investicija je u isto vreme smanjeno sa 24,8% na 15%.

Kriza nalazi svoj izraz i u mnoštvu drugih pokazatelja kao što su opadanje produktivnosti rada svake godine za po 1 do 2%, po-

Digitized by Google

goršavanje marginalnog kapitalnog koeficijenta itd. Za izlazak iz krize sačinjen je i usvojen Dugoročni program ekonomske stabilizacije i o nekim njegovim porukama biće više reči u daljem tekstu.

III. Ekonomska struktura fiksnih investicija

1. Već smo naveli da su u periodu od 1952. do 1982. godine u ukupnim fiksnim investicijama privredne investicije bile zastupljene sa 68,7%, a neprivredne sa 31,3%. Ta je srazmera bila vrlo promenljiva. Pomenimo najpre da se učešće privrednih investicija u ukupnim fiksnim investicijama kolebalo u intervalu od 56,2% (1965) do 84% (1952), a neprivrednih od 16% (1952) do 43,8% (1965). U periodu od 1952. do 1955. godine, zbog ubrzanog toka ostvarivanja industrijalizacije, privredne fiksne investicije su uživale tako reći apsolutni prioritet nad neprivrednim investicijama, učestvujući u fiksnom investicionom totalu sa 77,4%, dok je na neprivredne fiksne investicije otpadalo preostalih 22,6%. Od tada pa do 1965. godine srazmera privrednih i neprivrednih fiksnih investicija ubrzano se menja u prilog neprivrednih i na njih u periodu 1956—1960. godine otpada 33,5%, a u periodu 1961—1965. godine čak 40,7%. U daljem toku odnos između privrednih i neprivrednih fiksnih investicija se »normalizuje« i iznosi 68,7% : 31,3% (1966—1970), 68,3% : 31,7% (1971—1975), 71,8 : 28,2% (1976—1980) i 70,4% : 29,6% (1981—1982), odnosno 70% : 30% (1966—1982).

2. Dalja markantna karakteristika ekonomske strukture fiksnih investicija jeste visoka zastupljenost industrije i rudarstva u njima. Na tu privrednu oblast u celom periodu 1952—1982. godine otpadalo je 35,1%. To je učešće prvih godina posmatranog perioda bilo izuzetno visoko — 60,2% u 1952, odnosno 50% u četvorogodišnjem periodu 1952—1955. Industrijske investicije već od 1953. godine beleže i svoje apsolutno opadanje i smanjivanje svog učešća u ukupnim investicijama. One po obimu tek 1960. godine nadmašuju nivo iz 1953, a u 1958. i 1959. godini imaju najniže (27,9%) učešće u ukupnim fiksnim investicijama u posmatranom periodu. Jugoslavija je relativno rano napustila obrazac jednostranog, industrijskog razvoja otvarajući mogućnosti i za razvoj ostalih privrednih oblasti. U nastavku do 1982. i dalje u 1983. i 1984. godini učešće industrijskih investicija u ukupnim fiksnim investicijama kreće se u intervalu od 30% do 39%. Izrazit je trend povećavanja tog učešća (u sklopu navedenog intervala), tako da ono u sukcesivnim petogodišnjim periodima iznosi 30,3% (1961—1965), 33,6% (1966—1970), 33,7% (1971—1975), 37,7% (1976—1980) i 36,5% (1981—1982).

Zahvaljujući visokim investicijama, industrija sa rudarstvom je postala vodeća privredna oblast u jugoslovenskoj proizvodnoj strukturi sa učešćem od 40% u formiranju društvenog proizvoda. I pored toga, prioritetan razvoj industrije u odnosu na ostale privredne oblasti u narednim godinama neodložna je potreba jugoslovenske privrede. Ne možemo ovde izlagati i raspored investicija na poje-

Digitized by Google

dine industrijske grane. Ostajemo samo na konstataciji da su u strukturi industrijskih investicija bile ispoljene velike nesrazmere. Dugo godina su primat u toj strukturi imale industrijske grane u kojima se proizvode finalna dobra (potrošna roba i oprema), dok su bile zapostavljene ili nedovoljno u njoj zastupljene grane u kojima se proizvode sirovine i reprodukcioni materijal, pa i energija. Zbog toga je izostalo privođenje eksploataciji značajnih prirodnih resursa kojima se u zemlji raspolaže, a uspostavljena je izuzetno visoka uvozna zavisnost upravo u pogledu sirovina i reprodukcionog materijala.

3. Poljoprivreda je u Jugoslaviji bila tako reći tokom celog posleratnog perioda u senci industrijskog razvoja. To dobro ilustruje i podatak da su fiksne investicije u nju činile u periodu 1952—1972. godine samo 7,7% od fiksnog investicionog totala. Samo u jednom kraćem vremenskom intervalu (1956—1960) agrarne investicije su bile značajnije (14%) zastupljene u ekonomskoj strukturi investicija i van tog intervala su samo još u jednoj godini (1954) bile zastupljene sa više od 10% (tačnije, 10,2%). S tako malim ulaganjima nisu se ni mogli postići značajniji rezultati u razvoju poljoprivrede. Posledica toga je da, i pored izvanredno povoljnih prirodnih uslova za razvoj poljoprivrede, Jugoslavija i danas uvozi neke poljoprivredne proizvode i povremeno ima negativan saldo u razmeni poljoprivrednih proizvoda s inostranstvom. Nisu, međutim, nedovoljne investicije bile jedini razlog zaostajanja u razvoju poljoprivrede, ali u te razloge ovde ne možemo da ulazimo.

4. U strukturi fiksnih investicija saobraćaj je u posmatranom periodu (1952—1982) bio zastupljen sa 12,8%.

Tri navedene privredne oblasti učestvovale su u ukupnim privrednim fiksnim investicijama, kada se ove uzmu kao 100, sa 80,9% (industrija i rudarstvo — 51,1%, poljoprivreda i ribarstvo — 11,2% i saobraćaj i veze — 18,6%). Na preostalih sedam privrednih oblasti otpadalo je 19,1% ukupnih privrednih fiksnih investicija (građevinarstvo — 3,6%, šumarstvo — 1,2%, vodoprivreda — 1%, zanatstvo — 2,3%, trgovina — 5,2%, ugostiteljstvo i turizam — 3,6% i finansijske i druge usluge — 2%).

5. U neprivrednim fiksnim investicijama koje su u periodu 1952—1982. godine činile 31,3% ukupnih fiksnih investicija investicije u stambeno-komunalnu privredu činile su 24,3%, dok je preostalih 7% otpadalo na obrazovanje i kulturu (3,2%), zdravstvo i socijalnu zaštitu (2,3%) i društveno-političke zajednice i organizacije (1,4%). Ako, pak, neprivredne fiksne investicije označimo sa 100, onda njihova struktura izgleda ovako: stambeno-komunalna privreda 77,6%, obrazovanje i kultura 10,2%, zdravstvo i socijalna zaštita 7,3% i društveno-političke zajednice i organizacije 4,5%.

6. Proizvodna struktura Jugoslavije već dugo vremena je veoma neuravnotežena i to je uglavnom posledica neuravnotežene ekonomske strukture investicija. Reč je o tome da je industrija imala prioritet u toj strukturi u odnosu na ostale privredne oblasti, a unutar industrije nesrazmerno su bila velika ulaganja u proizvod-

Digitized by Google

nju finalnih dobara (opreme i potrošnih dobara), dok su bila relativno zapostavljena ulaganja u proizvodnju sirovina, reprodukcionog materijala i energije. Poslednjih je godina ekonomska politika na ove nesrazmere reagovala izborom privrednih sektora koji imaju prioritetan značaj u ekonomskoj strukturi investicija. U periodu 1978—1983. godine, u kome su ukupne fiksne investicije društvenog sektora, vrednovane po tekućim cenama, činile 3.246 milijardi dinara, na investicije u prioritetne sektore privrede otpadalo je 35,2%. Učešće pojedinih prioritetnih sektora u ukupnim fiksnim investicijama (i u ukupnim investicijama u prioritetne sektore u celini uzetim kao 100) iznosilo je (u procentima) u periodu 1978—1983: energetika — 12,0 (33,9), sirovine i reprodukcioni materijal 10,2 (28,8), oprema, brodovi i postrojenja 2,1 (5,9) agro-industrijski kompleks 5,9 (16,7) i magistralni saobraćaj 5,2 (14,7).

Investicije u prioritetne sektore su, po pravilu, manje zastupljene u ukupnim fiksnim investicijama sektora društvene svojine nego što se planira u petogodišnjim planovima društvenog i privrednog razvoja. Razlog tome je u nepostojanju efikasnih institucionalnih mehanizama u privrednom sistemu kojima bi se sredstva usmerila u prioritetne sektore u planiranim srazmerama.

IV. O institucionalnim determinantama investicija i akumulacije u jugoslovenskoj privredi

1. U celom periodu koji smo posmatrali (1952—1982) relativno učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu iznosilo je 21,3%. U istom periodu je amortizacija fiksnih fondova bila relativno zastupljena u društvenom proizvodu sa 9,8%. Na taj je način amortizacija bila izvor za 46% ukupnih privrednih fiksnih investicija, dok je njihova glavnina (54%) poticala iz nacionalnog dohotka i inostranih izvora.

To navodimo u kontekstu institucionalnih determinanti zbog toga što je amortizacija uvek bila predmet precizne društvene regulacije. Privredna preduzeća su uvek bila obavezna da otpisuju osnovna sredstva po stopama koje su bile propisane za celu jugoslovensku privredu uz minimalnu slobodu izbora u tom pogledu. Ta se sloboda u aktuelnom režimu otpisivanja vrednosti osnovnih sredstava sastoji u postojanju (pored obaveznih — minimalnih stopa otpisivanja) dobrovoljnih stopa otpisivanja koje određuju samostalno radni kolektivi. Po dobrovoljnim stopama amortizacije formira se njen marginalan iznos ne veći od 10% od amortizacionog totala. Amortizacija je prvih posleratnih godina (sve do sredine 50-ih godina) oduzimana od preduzeća i služila je za nove investicije, a ne za zamenu osnovnih sredstava čiju je otpisanu vrednost inače predstavljala. To je takođe bio jedan od načina da se raspoloživa finansijska sredstva za investicije usmere u one privredne sektore koji su bili izabrani kao razvojni prioriteti. Kasnije (od sredine 50-ih godina) upotreba amortizacije bila je prepuštena radnim kolektivi-

Digitized by Google

ma privrednih preduzeća, odnosno danas osnovnih organizacija udruženog rada.

2. Formiranje akumulacije u jugoslovenskoj privredi sve do sredine 60-ih godina bilo je strogo institucionalno uređeno. Praktično, privredna preduzeća su bila u obavezi da iz ostvarenog dohotka izdvajaju deo za akumulaciju i da taj deo stavljaju na raspolaganje državi. Tako formirana sredstva akumulacije slivala su se najpre u budžete, a zatim, od 1954. i 1955. godine, u investicione fondove društveno-političkih zajednica (a pretežno u budžet federacije, odnosno, kasnije, u Opšti investicioni fond formiran na nivou federacije). Za formiranje akumulacije država je upotrebljavala raznovrsne instrumente. Najpre je jednostavno oduzimala preduzećima sav dohodak iznad radničkih plata, koje je takođe sama određivala. Zatim je, od 1954. godine, zahvatanje akumulacije vezivala za sredstva (kamate na osnovna i obrtna sredstva, odnosno od 1956. godine kamate na poslovni fond), za prirodne izvore (renta), za dohodak (doprinos iz dohotka), za izvanredne tržišne pogodnosti pod kojima su preduzeća na tržištu sticala dohodak (doprinos na vanredni prihod), za sredstva koja su preduzeća iz dohotka (od 1957) izdvajala u svoje fondove (doprinosi društvenim investicionim fondovima), za ostvareni promet (porez na promet). Svi su ti instrumenti imali više funkcija u privrednom sistemu, ali je njihovom primenom formirana i akumulacija.

Sredstvima akumulacije koja su se slivala najpre u budžete država je bespovratno finansirala privredne investicije. Kasnije, ona je iz društvenih investicionih fondova investicije finansirala putem kredita i uz kamatnu stopu. Vraćanjem kredita uz kamatu obnavljala su se u proširenom razmeru sredstva društvenih investicionih fondova. Ona su se uvećavala i primenom navedenih instrumenata, a naročito kamate na poslovni fond, doprinosa iz dohotka i doprinosa društvenim investicionim fondovima.

3. Od 1965. godine u jugoslovenskoj privredi mehanizam formiranja i upotrebe društvene akumulacije biva prepušten radnim kolektivima privrednih preduzeća. Od tada poslovne banke dobijaju veoma istaknutu ulogu u obezbeđivanju mobilnosti društvene akumulacije. Akumulacija se u vidu depozita (najčešće oročenih na određeno vreme) uglavnom kod njih koncentrisala, a one su je u vidu investicionih kredita ustupale investitorima. Od početka 70-ih godina samostalnost poslovnih banaka u odnosu na preduzeća se smanjuje. One, zapravo, postaju oblik finansijskog udruživanja organizacija udruženog rada (preduzeća). Njima upravljaju skupštine u kojima su zastupljeni predstavnici organizacija udruženog rada koje su članovi banke, odnosno koje su se u banku udružile. U svakom slučaju, ostaje da je od sredine 60-ih godina, a zapravo od kako su privredna preduzeća, odnosno, kasnije, osnovne organizacije udruženog rada postale osnovni subjekti formiranja akumulacije, kredit postao i do danas ostao dominirajući oblik njene investicione alokacije.

Digitized by Google

4. Ideološku podršku u sistemu tokom 70-ih godina dobilo je samoupravno udruživanje rada i sredstava, to jest samoupravna solucija takozvanih zajedničkih ulaganja. Prostor ne dopušta da to šire izlažemo, pa se zadržavamo na konstataciji da taj oblik investicionog angažovanja akumulacije ostaje i dalje marginalan. Dominiraju kredit i samofinansiranje. Jedini oblik obavezne koncentracije društvene akumulacije na saveznom (jugoslovenskom) nivou predstavlja Fond za finansiranje bržeg razvoja nerazvijenih republika (Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore) i pokrajine Kosovo.

5. Visoka zastupljenost kredita u finansiranju investicija potiče delom otuda što se jedna trećina akumulacije u Jugoslaviji nalazi u vlasništvu stanovništva. Posredstvom poslovnih banaka ta se akumulacija stavlja na upotrebu privredi u kreditnom obliku. Drugi razlog zbog koga je kredit veoma zastupljen u finansiranju investicija jesu inostrana sredstva. Od 1965. do 1982. godine u jugoslovensku privredu je investirano oko 20 milijardi dolara inostranih sredstava dobijenih na kredit. Na toj je osnovi finansirano oko 30% ukupne mase privrednih fiksnih investicija. Tako je na samofinansiranju bilo zasnovano tek oko 40% od ukupnih fiksnih investicija u privredi. Dominirajući izvor sredstava za samofinansiranje investicija predstavljala je amortizacija, dok je akumulacija privrede pretežnim delom bila upotrebljena za otplatu kredita, a samo je marginalnim delom služila za finansiranje novih investicija. Navedene relacije date kao red veličina odnose se na period od 1965. godine. Do tada, kao što smo videli, glavni investitor bile su društveno-političke zajednice, pa je i samo finansiranje bilo tek marginalan oblik finansiranja investicija. Isto tako, inostrana sredstva kojima se dotad koristila jugoslovenska privreda priticala su uglavnom kao pomoć i kao ratna obeštećenja, a tek marginalno kao krediti. Otuda je i zaduženost prema inostranstvu bila neznatna.

6. Sredinom 80-ih godina jugoslovenska privreda je suočena sa složenim problemom otplate inostranih dugova. Njena tekuća akumulacija gotovo u celini biva angažovana u te svrhe, zbog čega su investicije u privredu već pet godina izložene brzom opadanju, o čemu je ranije bilo više reči.

7. Najzad, u raspodeli takozvanog čistog dohotka (to jest onog dela dohotka koji ostaje na raspolaganju organizacijama udruženog rada posle izmirenja obaveza za opštu i zajedničku potrošnju, te za akumulaciju koja se formira na nivou federacije za Fond za kreditiranje razvoja nerazvijenih regiona i za još neke svrhe) sve od 1965. godine lični dohoci su imali prioritet nad akumulacijom koja je tako bila rezidualna stavka. To se stanje menja u 1985. godini. Dugoročni program ekonomske stabilizacije navedeni redosled prioriteta u raspodeli čistog dohotka menja u prilog akumulacije, tako da lični dohodak po radniku u radnim kolektivima bitno zavisi od veličine akumulacije u odnosu na poslovni fond.

Digitized by Google

Branislav Ribar

Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti

Socijalne razlike u socijalizmu? (!!)

Prosječan jugoslovenski građanin, radnik, samoupravljač (istina, prosjeci su ogledala svjesne obmane) u nekim drugačijim, ekonomski stabilnijim, dakle — nekriznim vremenima, uopšte ne bi ni postavljao ovakvo sumnjičavo — začuđujuće pitanje. Za njega bi u takvim uslovima pitanje sa početka ovog priloga imalo periferno, pojavno značenje (»neka se nauka time bavi!«). Međutim, ...

Naša sadašnjost: ekonomska neuravnoteženost, dolarska (pre) zaduženost i ovisnost, inflacija, gotovo nezaustavljivo opadanje životnog standarda, sve izraženija polarizacija društva na enormno bogate, na jednoj i siromašne do razime egzistencijalne ugroženosti, na drugoj strani, — riječju, svi ovi problemi, s kojima je suočen veći dio svijeta (takozvani treći svijet pogotovo), ne pripadaju više samo domenu naučno i teorijski zanimljivih, izazovnih tema. Naprotiv. Nema te socio-grupacije, sloja, djela radništva (danas je u našoj savremenoj marksističkoj nauci uspostavljen izvjestan stepen saglasnosti da postoje slojevi unutar radničke klase), napokon, i bilo kog radnog čovjeka koji pitanja socijalnih razlika neće »dovesti u vezu« sa socijalističkim društvenim uređenjem.

Otkuda, uopšte, socijalne razlike u socijalizmu? Otkuda pauperizacija savremenog proletarijata? Za šta se, na različitim nivoima društveno-političkog djelovanja, zalažemo — za jednakost u siromaštvu ili ...? Je li i socijalizam društvo nejednakih, jesu li

Digitized by Google

socijalne razlike uistinu socijalistički fenomen ili, pak, nužnost i neizbježnost u razvoju društva prelaznog perioda...?

Ni jedna socijalistička revolucija, bez obzira na autentičnost i specifičnost, nije mogla, niti može da zaobiđe i zanemari ideju jednakosti ljudi[1] kao racionalan momenat svojih motiva. Danas bi bilo isuviše neubjedljivo konstatovati, čak bi imalo i demagoško-politički prizvuk, da jedan od glavnih postulata i ciljeva naše revolucije nije bilo i ukidanje neopravdanih socijalnih razlika, odnosno stvaranje uslovâ za postepeno iskorjenjivanje siromaštva, za potpunu afirmaciju ideje jednakosti — ekonomske jednakosti, pre svega. Prateći genezu ostvarivanja te revolucijom nošene ideje do ovih dana kada socijalna diferencijacija iznova »stiče« važnost ozbiljnog problema i »vruće teme«, otvarajući vrata najviših političkih foruma, mogao bi se izreći sud (između ostalih) da ovo pitanje sporadično, u nepravilnim vremenskim intervalima, dobija snagu dramatične aktuelnosti, stavljajući organizovanu socijalističku svijest, radnički i uopšte revolucionarni pokret na provjeru vjernosti ovim idejama i ciljevima revolucije (praksa, doduše, uvjerava da ta provjera i dokazivanje »vjernosti« najčešće i počinje i završava u oblasti izjašnjavanja).

U ovom periodu, van svake dileme, nema aktuelnije društveno-političke, razumljivo, i partijske, teme od pitanja socijalnih nejednakosti. Savez komunista kao vodeća, koheziona i usmjeravajuća snaga u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u produbljivanju socijalnih razlika, prvenstveno onih s atributom »neopravdane« (doduše, i sama sintagma »socijalne razlike« *a priori* isključuje bližu odrednicu »opravdane«), vidi potencijalnu opasnost od većih socijalnih konflikata i potresa, čime bi, u krajnjem, bilo ugroženo i dovedeno u pitanje ostvarivanje onih sistemskih opredeljenja koja deklarišemo kao fundamentalna, koja predstavljaju *modus vivendi* savremenog jugoslovenskog revolucionarnog pokreta.

Umjesto odgovora na, po pretpostavci, očekujuće pitanje — kako prevladavati sve izraženiji proces socijalnog diferenciranja (mada to pitanje povlači za sobom i niz drugih), ovom prilogu, koji nema ambicija da daje mudroslovne savjete za dalje pravce političke akcije, možda je primjereniji drugi ugao kazivanja koji polazi od toga kako se ne bi trebalo baviti (organizovano, društveno i politički, naučno, zakonski i slično) ovom problematikom, ali i od geneze socijalnog raslojavanja do današnjeg vremena koja unekoliko rasvjetljava ovaj socijalistički »fenomen«.

Jedno je sigurno — pribjegavanje klasičnim metodama, koje karakteriše traženje i razobličavanje uzrokâ socijalnih razlika na

---

[1] Svoj potpuni izraz ideja jednakosti dobija u francuskoj revoluciji u poznatoj »Povelji o pravima čovjeka i građanina« (član 2). Ta prava, prirodna i neuništiva, jesu: l'égalité, la sûrete, la propriété (jednakost, sloboda, sigurnost i vlasništvo). U ovom prilogu jednakost ima u osnovi ekonomski smisao (naglasak je na toj strani ovog višedimenzionalnog pojma).

Digitized by Google

osnovi »poznatih« posljedica, teško da može imati zadovoljavajuće efekte u vođenju političke akcije. To tim prije što je u oblasti socijalnih pitanja vrlo često teško razlučiti šta je uzrok, a šta posljedica (to je ne rijetko teško »identifikovati« i u političkim analizama koje se dotiču »lakših«, manje »osjetljivih« društvenih problema); ono što se u jednom trenutku iskazuje kao uzrok već u narednom biće posljedica, i obrnuto.

Isprazno, spekulativno »pronicanje« u uzroke nastajanja i egzistiranja socijalnih razlika, čiji je krajnji rezultat njihova »analiza«, odnosno konstatovanje poznatih činjenica (!), te statističko i slično prebrojavanje siromašnih i bogatih, zaposlenih i nezaposlenih, onih sa stanom i onih bez krova nad glavom — ni u kom slučaju ne doprinosi izmjeni stanja koje mnogi iz ovih »kategorija« doživljavaju kao nepodnošljivu trajnu stvarnost. I neka današnja organizovana istraživanja socijalnih nejednakosti kao socijalističkog »fenomena«, koja se vrše na »naučnoj« osnovi, teško se izdižu iznad ovakvih »teorijskih« nivoa i domašaja, ne osvjetljavajući horizonte nestrpljivo očekujuće bolje budućnosti.

Koji je to, onda, *spiritus movens* što radničku klasu može da »izvede« na put svekolike ljudske emancipacije i marksistički projektovanog »društva izobilja«? Jasno je da socijalistička radnička klasa svoj revolucionarni hod u budućnost ne može ostvariti na, ničeovski kazano, »štakama sigurnosti«. Ako se samo prozaično tvrdi da je rad taj fokus kroz koji se prelamaju vitalna pitanja ovog društva, da upravo rad i njegovi rezultati opredjeljuju filozofiju permanentnog društvenog napretka, veća je vjerovatnoća da će se time »izazvati« reagovanja u javnosti u stilu komentara — »jevtini demogoški apeli« od bilo kakvog drugog odnosa prema takvim »aksiomima«.

»Potrebno je — pisao je početkom sedamdesetih godina E. Kardelj — dati realan prikaz uzroka i predloga, a ne ostati samo na kritičkim primedbama, o tome da lečenje posledica ne znači ništa ako ne otklanjamo uzroke. Naime, prosečan čovek će takve opšte primedbe tumačiti kao pokušaj da se politički problemi socijalne diferencijacije i socijalnih razlika prvo podvedu pod razne teoretske formule i definicije, i njima zamagle, a onda skinu s dnevnog reda. Na taj način bi se, u stvari, već unapred omogućila neophodna društvena akcija koju Savez komunista otpočinje, podstiče i usmerava...«[2] Danas je više nego iluzorno očekivati da se siromaštvo može ukinuti nekakvom restrikcijom, »mjerom«, samoupravnom ili administrativnom zabranom. Ali, sasvim je izvjesno da se može zaustaviti »proces oplođavanja« siromaštva, na jednoj, odnosno »proces oplođavanja« bogatstva, na drugoj strani. Razumije se: ne otimanjem od jednih u korist drugih. To nije bio »metod« i realno prihvatljiv »kompromis« ni u jednom razdoblju ljudske borbe za pravdu i jednakost. U članku *Pariska komuna,*

[2] Edvard Kardelj, *Samoupravljanje,* knjiga V, »Svjetlost« i grupa izdavača, Sarajevo, 1979, str. 130.

Digitized by Google

pitanje o hlebu i samoupravi Svetozar Marković piše: »Nije potrebno ni govoriti da komuni nije cilj da deli imanje bogataša među sirotinjom. Naprotiv: *podela imanja* je načelo privatne svojine, a ne komunizma (ili socijalizma). U divljačkom stanju postoji opšte pljačkanje sviju od svakog«[3] *(kurziv* u originalu).

Ovaj naš veliki socijalista i začetnik ideje socijalizma i samouprave na Balkanu ništa manje se ne određuje naspram ovog pitanja ni u prilogu u kome ističe: »Uopšte svi pametni ljudi u Engleskoj uviđaju da je upravo štetno za društvo uzimati od onih ljudi koji rade, pa davati onima koji ne rade, a mogli bi da zarade još više no što im treba. Neki su predlagali da sirotinja može iščeznuti ako se siromašni radnici ne žene, pa će onda biti manje naroda, a živeće bolje (Maltusova teorija — prim. B.R.). Neki su predlagali, opet, da se sirotinja iseli iz zemlje...

...Naposletku, ljudi su došli do istine koja je, kao i uvijek, bila mnogo bliža no što su mislili oni što su je tražili. Siromaština u narodu dolazi ili što narod uopšte malo radi, ili što svojim radom rđavo raspoređuje, ili što se plodovi rada rđavo, tj. nepravično dele. Jednom reči: siromaština u narodu dolazi od nepravilne proizvodnje i nepravilne podele proizvoda. Na taj način, pitanje: kako da se pomogne sirotinji ili kako da se iskoreni siromaština a da se utvrdi blagostanje u narodu preobratilo se u drugo pitanje: kako da se narodni rad tako ustroji (organizira) da i proizvodnja bude tako snažna i podela tako pravična da svaki član naroda svojim radom može živeti u blagostanju.[4] Preobražaj ekonomskog državnog stroja, koji »uzrokuje nepravične, nejednake nagrade u srpskom društvu« Svetozar Marković je vidio u ustrojstvu društva *»na osnovu rada, to će reći na osnovu pravičnosti, jednakosti i slobode«*[5]. (kurziv u originalu). I sjajno, naučno-vizionarski, promišlja: »Svaki narod ima samo jedan jedini izvor iz koga crpe svoje materijalno blagostanje, a to je — njegov rad.«[6]

Pitanja različitih socijalnih statusa, bogatstva i siromaštva, nejednakosti uopšte — pitanja pravednijeg (istina, ponekad samo u ideji) društvenog, odnosno državnog uređenja bila su oduvijek »izazov« za filozofske opservacije, za naučne i kvazinaučne projekcije novog svijeta. Uostalom: »Filozofi su svijet samo različito *tumačili,* a radi se o tome da se on *izmijeni*«[7].

Po *Platonu,* recimo, u jednoj državi postoje najmanje dvije države: država siromašnih i država bogatih. On uopšte ne zamišlja da se cijeli sistem državnog uređenja zasniva na imovinskoj (i ostaloj) jednakosti ljudi. Naprotiv — njegov *polis* zasnovan je upravo

---

[3] Svetozar Marković, *Sabrani spisi,* I—IV, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga II, str. 238.

[4] Isto, knjiga III, str. 82.

[5] Isto, str. 77.

[6] Isto, str. 84.

[7] Karl Marx, *Teze o Feuerbachu* (11. teza), u knjizi: *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 337—339 *(kurziv* u originalu).

Digitized by Google

na nejednakosti ljudi, a princip jednakosti u potrošnji strogo je ograničen na stalež upravljača (čine ga filozofi) koji žive od tuđeg rada. Takozvani »Platonov komunizam« (državnici ne smiju imati privatnu svojinu!) podrazumijeva ne samo ukidanje privatne svojine i uspostavljanje apsolutne potrošačke jednakosti, nego ide i dalje — sve do zahtjeva »da država kojom se savršeno upravlja treba da ima u miru i u ratu zajednicu žena, zajedničku djecu i zajedničko vaspitanje, kao i zajednicu poziva«[8].

Aristotel: pak, u *Politici,* u kontekstu jedne antiegalitarističke polemike, polazi od nezasite gramzivosti čovjeka kao bitne karakteristike ljudi koja se suprotstavlja svakoj trajnoj društvenoj jednakosti. I zaključuje, najavljujući mnogo kasniju, gotovo sa plagijatskim fonom, Dirkemovu argumentaciju da »početak reforme (društva) nije toliko u izjednačavanju imovine koliko u odgajanju plemenitijih ljudi da ne žele više i u sprečavanju nižih da dobivaju više«[9], s prefinjenim osjećanjem za razlikovanje sredstava djelovanja na one »gore« i one »dolje« u društvu. Ni kasnija, srednjovjekovna i novovjekovna, misao (uglavnom filozofska) nije »oskudijevala« u idejama o nužnosti (pre)uređenja određene društvene strukture — države (konkretne ili zamišljene — idealizirane). Pomenimo samo neke od poznatijih filozofskih projekata za »novi društveni poredak«: Makijavelijev *Vladar,* Kampanelin *Grad sunca,* Morova *Utopija,* Hobsov *Levijatan,* Bekonova *Nova Atlantida,* Rusoov *Društveni ugovor* ... Premda se u svakom od njih tretiraju pitanja nejednakosti, naravno, pojmovno različito definisana i tumačena i, ponekad, teološki koncipirana, nejednakost ljudi je uglavnom, ili izraz i posljedica »prirodnog stanja« (čiji smo zatočenici i koje ne možemo mijenjati — *»homo homini lupus est«*) ili se za njeno »nužno održanje« nalaze odgovarajuća »opravdanja« (ne rijetko po »uputstvima« sa dvorova), ili se njeno iščeznuće stavlja u kontekst nekog fantazijski dočaranog, idealnog, savršenog društvenog (»socijalističkog«) uređenja (utopističke ideje).

»Tek s Marxom i nakon Marxa postaje posve jasno da problem društvene nejednakosti i jednakosti nije posve tehničko-organizacijski društveni problem ni problem postojanja ili nepostojanja ovakvih ili onakvih prava onih ili ovih pojedinaca, već je to ponajprije uvijek problem sistematske i trajne eksploatacije i dominacije koja ima svoje najdublje korijene u određenom, povijesno-uvjetovanom, objektivnom načinu materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života. Stvaranje materijalnih vrijednosti i njihovo prisvajanje osnovna su žarišta postojanja nejednakosti i moguće jednakosti.«[10]

Za Marksa »prva«, odnosno »niža faza komunističkog društva« je prvenstveno razdoblje napretka stvarne društvene jednakosti i

---

[8] Platon, *Država ili o pravičnosti,* »Kultura«, Beograd, 1957, str. 263.

[9] Prema knjizi Srđana Vrcana: *Društvene nejednakosti i moderno društvo,* Biblioteka »Suvremena misao«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1974, str. 10.

[10] Isto, str. 127.

Digitized by Google

emancipacije i postepenog izjednačavanja opšteg društvenog položaja ljudi. On anticipira da i u epohi socijalizma postoje prilično izražene društvene nejednakosti: bilo kao izraz »istorijskog nasljeđa«, te se kao takve ne mogu naprečac eliminisati, bilo da proističu iz još uvijek uske materijalne osnove i nerazvijenosti proizvodnih snaga, odnosno iz dubljih poremećaja i rascjepa u društvenoj podjeli rada, bilo pak, da su »proizvod društvenih nezgoda«. U ovom periodu, prema Marksovim predviđanjima, postepeno se smanjuju i nestaju mnoge od ovih nejednakosti, stvaraju se pretpostavke za kretanje od primjene načela *»svakome prema radu«* prema ostvarenju principa *»svakome prema potrebama«*. *»Komunizam* je napokon *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva, prije svega *opće* privatno vlasništvo«[11] *(kurzivi* u originalu). Odnosno, »s uništenjem klasnih razlika iščezava sama od sebe socijalna i politička nejednakost koja iz njih proizilazi«[12].

Svoj »dolazak« na svjetsku istorijsku pozornicu socijalizam nije »obilježio« preuzimanjem obaveze konačnog »ustrojstva« jednakosti ljudi u pogledu obezbjeđenja sredstava za život. U tom smislu (više negoli u smislu umirenja naše savjesti) treba razumijevati i Lenjinovo podsjećanje da možemo ponuditi jednakost samo u odnosu na sredstva za proizvodnju, ali ne i u odnosu na sredstva za život. U velikoj su ideološkoj zabludi svi oni koji su ubjeđenja da je socijalističko društvo identično društvu iskorijenjene ljudske nejednakosti u svim domenima njihove reprodukcije. Nesporno je da socijalistički društveni prevrat nosi u svom krilu ideju o ostvarenju jednakosti ljudi kao moralno-vrijednosnu (ne fiktivno-perspektivnu) komponentu. Međutim, u pozadini raširenih shvatanja po kojima se socijalizam poistovjećuje sa sveopštom društvenom jednakošću, odnosno utopističko-zanesenjačkih razmišljanja da će jednakost svih ljudi biti osnovna karakteristika prelaznog perioda ka komunizmu jeste, prije svega, zanemarivanje činjenice da je socijalizam dugotrajan, dakle, nezavršen, istorijski proces, da socijalistička revolucija ne razrješava sve klasne i društvene protivrječnosti »preko noći« — činom predaje fabrika radnicima i zemlje onima koji je i obrađuju, niti činom uvođenja samoupravljanja u radne kolektive. Time se, razumljivo, samo trasiraju putevi novih društvenih preobražaja, uključujući i ublažavanje problema socijalnih razlika.

»Naš samoupravni sistem ne može se procjenjivati po onome što nije ostvario, već po onome što ostvaruje i kakve je zadatke pred sebe postavio.«[13] Između razumljivo himeričnih zahtjeva da socijalizam, odnosno samoupravljanje kao njegov osnovni produkcioni odnos i njegovo ontološko određenje, razriješi sve klasne antagonizme, pogotovo protivrječja u sferi socijalne politike i činjenice

[11] Karl Marx, *Rani radovi*, str. 272—273.

[12] Karl Marx *Kritika Gotskog programa*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 108.

[13] Veljko Vlahović, *U revolucionarnoj akciji*, Marksistički studijski centar CK SKBiH »Veljko Vlahović«, Sarajevo, 1979, str. 228.

Digitized by Google

da se u ovom vremenu narastajućih poremećaja na međunarodnom ekonomskom planu i ekspanzije kriza nacionalnih ekonomija (pogotovo u okviru takozvanog trećeg svijeta) društvena diferencijacija sve više produbljuje, teško je naći odgovarajući kompromis, ali se moraju, prije svega svjesnom političkom akcijom, bez odlaganja, realizovati već opredijeljeni, opšteprihvaćeni stavovi i pravci[14] društveno-ekonomske revitalizacije zemlje. Time i svaki vid neopravdane socijalne diferencijacije realno nema perspektivu.

»Šta je ‚pravedna raspodjela'?« — pitao je Marks, dajući jednu u nizu primjedbi uz Program Njemačke radničke partije. »Zar buržuji ne tvrde da je današnja raspodjela ‚pravedna'? I zar ona faktično nije jedina ‚pravedna' raspodjela na bazi današnjeg načina proizvodnje? Zar pravni pojmovi reguliraju ekonomske odnose, a ne obrnuto: ne proizilaze li pravni odnosi iz ekonomskih? Zar i socijalistički sektaši nemaju najrazličitije predstave o ‚pravednoj' raspodjeli?«[15] U prvoj fazi komunizma, smatra utemeljivač naučnog socijalizma, »jednakost« je još uvijek samo privid. »Jednako pravo — piše Marks — mi ovdje doista imamo, ali to je *još* uvijek ‚buržoasko pravo' koje, kao i svako pravo, *pretpostavlja nejednakost*. Svako pravo je primjena *jednakog* mjerila na *nejednake* ljude, ljude koji su u stvari različiti, nisu jednaki među sobom; zbog toga je ‚jednako pravo' — narušavanje jednakosti.«[16] A onda slijedi zaključak: »Pri jednakom radnom učinku i prema tome pri jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktično dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugoga itd. Da bi se izbjegle sve te nezgode, pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti čak nejednako...«[17] Lenjinov komentar ovog, često i vulgarno tumačenog, zaključka umnogome odgovara i na mnoge današnje dileme u pogledu (ne)mogućnosti postojanja nejednakosti u socijalizmu: »Prema tome, prva faza komunizma još ne može dati pravdu i jednakost: ostat će razlike u bogatstvu, i to nepravedne razlike, ali neće biti moguća *eksploatacija* čovjeka od strane čovjeka, jer se *sredstva za proizvodnju*, tvornice, strojevi, zemlja i ostalo neće moći zahvatiti u privatno vlasništvo. Pobijajući Lassalleovu sitnoburžoasku nejasnu frazu o »jednakosti« i »pravdi« *uopće*, Marks pokazuje *tok razvitka* komunističkog društva, koje *mora* prvo uništiti *samu* tu »nepravdu« što se sredstva za proizvodnju nalaze u rukama pojedinaca i koje *nije u stanju* odmah uništiti dalju nepravdu, koja se sastoji u raspodjeli predmeta za potrošnju

[14] Vidi: »Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«, Dokumenti I—VII, »Mala politička biblioteka«, NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983, posebno dio: »Osnove i okviri dugoročne socijalne politike« i »Zaključci CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva SKJ«.

[15] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 98.

[16] Citat je iz *Kritike Gotskog programa*, u knjizi V. I. Lenjina: *Država i revolucija*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 202 (*kurziv* u originalu).

[17] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 101.

Digitized by Google

»prema radu« (a ne prema potrebama)«.[18] I dalje objašnjava: »Marx ne samo što najskrupuloznije uzima u obzir neizbježnu nejednakost ljudi, on uzima u obzir i to da sam prijelaz sredstava za proizvodnju u zajedničko vlasništvo cijelog društva (obično zvan »socijalizam«) *ne uklanja* nedostatke raspodjele i nejednakost »buržoaskog prava« koje i *dalje vlada*, dok god se proizvodi dijele ‚prema radu'«[19].

Ni danas, kada su socijalne nejednakosti naša društvena realnost, ne treba gubiti iz vida činjenicu da je rad kojem nije krajnji cilj »menjanje ekonomskih i društvenih odnošaja, uveličavanje umnog i materijalnog bogatstva naroda«[20], odnosno stalno uvećavanje kapitala — stvaranje viška vrijednosti — objektivno veoma daleko od stanja da može zadovoljiti i najelementarnije društvene potrebe (čitaj: prostu reprodukciju). Takav rad, bolje rečeno — takvo ustrojstvo rada, prije svega stvara i reprodukuje siromaštvo, a siromaštvo kao jedan od najeklatantnijih vidova socijalnog diferenciranja pomjera »klatno« dalje — u pravcu administrativnog, državnog, dakle, vansamoupravnog traženja izlaza. »U naše radne organizacije strukturalno je ugrađena orijentacija prema državi, a ne orijentacija prema tržištu. Tržišni odnosi jedne organizacije s drugom samo pasivno odslikavaju položaj OUR-a prema državi. Državni intervencionizam strukturalno je ugrađen u ekonomski sistem te ne znači ni devijaciju ni provizorij. On se ne može objasniti ‚voljom za vlašću' državnih organa, jer i sami OUR-i kada se nađu u teškoćama — izazivaju državnu intervenciju. Stvara se začarani krug: što država više intervenira, to privreda više očekuje državnu intervenciju, a što privreda više očekuje intervenciju, to država više intervenira.«[21]

Nije isključeno da »krojenje: jednakosti izvan sfere materijalnog stvaranja u uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja rezultira i nečim što bi se moglo svesti pod zajednički imenitelj »promjena« da im jasnoća prividnosti ne ograničava trajanje u vremenske okvire privremenosti. Uostalom, administriranjem i etatizacijom se ne može zauvijek nadomjestiti ono što se ne realizuje kroz udruženi rad i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos u društvu (jedino pod iracionalnim uslovom se može »točak« istorije vratiti nekoliko decenija unazad!!). Samoupravljanje i administriranje, van svake dileme, jedno drugom protivriječe: što je manje administriranja, više je samoupravljanja i obrnuto.

Čemu dati primat? — pitanje sa stanovišta ovovremenosti pomalo neumjesno i provokativno, ali ako se ima u vidu činjenica da se odlučivanje radnikâ i o najbitnijim pitanjima života i rada u

---

[18] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 202—203 (*kurziv* u originalu).

[19] Isto, str. 203 (*kurziv* u originalu).

[20] Svetozar Marković, *Sabrani spisi* knjiga I. cit. izd., str. 181.

[21] Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi*, Biblioteka »Novi svijet«, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 23—24.

Digitized by Google

nizu konkretnih situacija zanemaruje gotovo do stepena potcjenjivanja, onda je ono u potpunosti opravdano i razložno postavljeno. Očigledno: samoupravljanje i administriranje (čitaj: državni intervencionizam) ne mogu postojati istovremeno a da su u funkciji programa. Relativno kratka istorija socijalističkih revolucija ubjedljivo ukazuje da socijalističko društvo može da se razvija isključivo jačanjem prvog ili drugog. Kad smo se prije trideset pet godina »odlučivali« između prvog i drugog, zdušno smo se opredijelili za ono prvo. Pokazalo se da je to bio ispravno »odabran« i trasiran put. Danas, u uslovima ekonomskih teškoća, jačanje povjerenja u radničko samoupravljanje javlja se kao izuzetno značajan opštedruštveni zadatak, jedno od suštinskih sistemskih pitanja. U tom kontekstu i treba »tražiti formule« za ublažavanje socijalnih razlika u socijalističkom samoupravnom društvu.

Budući da socijalne razlike, čineći veoma složen i višedimenzionalan društveni fenomen, dovode naprosto do »eksploatacije: u kriznim periodima, »politika« njihovog rješavanja, odnosno postepenog ublažavanja, mora »uvažavati« sve te osobenosti. »To su — ističe Josip Županov — ne samo razlike u distribuciji ekonomskih dobara (bilo u obliku vlasništva ili faktičke kontrole nad sredstvima za proizvodnju, bilo u obliku dohotka), već i razlike u distribuciji političke moći i društvenog ugleda (»statusa«); socijalne razlike ne obuhvaćaju samo jednu generaciju, nego više budućih generacija; one se ne izražavaju samo u različitim nivoima potrošnje i životnog standarda, već i u različitim ‚životnim šansama'. Imajući na umu složenost i različite dimenzije socijalnih razlika, čini se da je formuliranje jedne obuhvatne politike njihova smanjivanja moguće samo na apstraktno-programatskom nivou; na nivoima koji su bliži akciji potrebno je formulirati više zasebnih — dakako, među sobom koordiniranih — politika u odnosu na posebna područja socijalnih razlika.«[22]

Zanimljivo je i sljedeće razmišljanje ovog našeg izuzetno cijenjenog sociologa, koje, sa stanovišta vođenja političke akcije, može imati i instruktivno značenje: »Trpanje u isti koš socijalnih razlika što izviru iz ‚normalnog' funkcioniranja institucionalnog sistema privređivanja i onih što su rezultat kršenja tog sistema, prisutno u svim dosadašnjim kampanjama, moglo bi samo škoditi formuliranju i vođenju politike u području ekonomske nejednakosti.«[23]

Govoreći o uzrocima i posljedicama socijalnih razlika na III konferenciji Saveza komunista Slovenije 1971. godine, Edvard Kardelj je ukazao na nekoliko izvora njihovog nastajanja.[24] Uzroke (koji imaju samo uslovni smisao) razvrstava po značaju, počev od društvene podjele rada na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga (na šta, kako kaže, »možemo malo uticati«), preko postojanja

[22] Josip Županov, *Sociologija i samourpavljanje*, Biblioteka »Suvremena misao«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, str. 104—105.

[23] Isto, str. 105.

[24] Edvard Kardelj, *Samourpavljanje*, knjiga V, cit. izd., str. 130—134.

Digitized by Google

tržišnog karaktera naše privrede (»tržišnu privredu ne možemo otkloniti... ako ne želimo da se vratimo na državno vlasništvo i državno-najamni sistem privređivanja i odnosa između ljudi koji, sem što bi nas društveno-istorijski vratio nazad, stvarno ne rešava probleme socijalne diferencijacije, već ih samo uvećava«); dalje, objektivna neophodnost ličnog rada u pojedinim oblastima društvene proizvodnje i društvenog stvaranja u sadašnjim uslovima tržišne privrede dovodi ne samo do socijalnih diferencijacija, već i do stvarnih ekscesa, do bogaćenja pojedinaca (»taj rad će u budućnosti dobiti još veći značaj, naravno, u izmijenjenim društveno-ekonomskim odnosima i drugačijem karakteru ličnog rada«); dva, po Kardelju, najznačajnija uzroka socijalnih diferencijacija su: prvo, određena suprotnost između fizičkog i umnog rada (»u nas dominiraju cehovske tendencije da rad treba nagrađivati, pre svega, prema školskom svedočanstvu, a ne prema stvarnom znanju — uz svedočanstvo — koje neko pokaže u svakodnevnoj radnoj praksi«), i drugo, otuđenost cjelokupnog sistema društvene reprodukcije od neposrednog proizvođača (»svakodnevnim podruštvljavanjem akumulacije, a time i minulog rada istovremeno se reprodukuje i otuđivanje viška rada od radnika«). »Sem toga, otuđenost radnikovog tekućeg rada od njegovog minulog rada povećava mogućnosti da se ostvaruju lični dohoci koji nisu stečeni radom, već ličnim položajem u sistemu društvene reprodukcije, ili nisu u skladu sa društvenim merilima raspodele prema radu.«[25] Među uzroke socijalnih diferencijacija Kardelj ubraja i određenu protivrječnost između funkcija vlasti i rada, »bez obzira na to da li je reč o funkciji državne vlasti ili o autoritetu u procesu rada, odnosno u poslovnom procesu«. Pored ovih, »primarnih« uzroka, on ističe i nekoliko sekundarnih: sistem raspodjele dohotka, kreditni sistem, poreski sistem, sistem finansiranja različitih socijalnih službi, dječje zaštite, zdravstvene zaštite i slično, mada, po njemu, ti uzroci istovremeno mogu biti i posljedice.

Socijalistički »fenomen« — socijalno diferenciranje, sudeći bar po naslovima novih bibliografskih jedinica iz oblasti društvenih nauka (jednog dijela), odnosno iz časopisa i periodike, nije tematika koja je predmet širih teorijskih interesovanja današnjih naučnih poslenika. Ta se problematika tretira manje-više kao jedan od značajnijih »segmenata« ekonomske krize, »krize« sistema itd. ili kao neizbježna prateća pojava svih kriznih situacija; dakle — marginalno, što će reći i uz prećutno odbacivanje mogućnosti valorizacije i primjene kognitivnih orijentacija, društvenih (političkih) normi i kolektivnih stavova.

•

Za kraj ovog priloga (mada bi, vjerovatno, bilo preciznije reći: pokušaja) »rasvjetljavanju« fenomena socijalnih diferencijacija u socijalističkom društvu, kada se iznova nameće pitanje načina i

[25] Isto.

Digitized by Google

mogućnosti ublažavanja i reduciranja socijalnih razlika do razine socijalističke »opravdanosti«, podsjetimo na misao Veljka Vlahovića u kojoj je dobrim dijelom sadržano sve ono što bi se aktuelnom političkom terminologijom izrazilo kao »pravci akcije«:

»Kada raspravljamo o ekonomskim problemima, mi moramo uočiti ona kretanja koja imaju pravo na život, a suzbiti ona koja koče životni dinamizam novih društvenih odnosa.«[26]

A kada je riječ o socijalnim razlikama i nejednakostima, pomenimo samo neka od »kretanja«, pored onih na koja smo već ukazali, što imaju, odnosno nemaju »pravo na život« (premda je veoma teško, rekli bismo gotovo nemoguće, predvidjeti sva ta (ne)poželjna »kretanja«, a kamoli načiniti »scenografiju« o ublažavanju socijalno-strukturalnih devijacija i za bližu budućnost).

Rješavanje problema socijalnih razlika *uravnilovkom,* to jest na društveno-ekonomski prilično zastario, prevaziđen (po nekima — i primitivan) način, danas je više nego nerazumno. Uravnilovka je, doduše, u jednoj etapi našeg privrednog i društvenog razvoja bila opravdana — i realnost i nužnost (V. Bakarić: »Bez uravnilovke ne bi bio moguć onako brz industrijski rast u Jugoslaviji«); u sadašnjim uslovima uravnilovka se javlja kao ozbiljan faktor destimuilacije radnikâ da »rade bolje i proizvode više«.

Ublažavanje socijalnih razlika pomoću takozvanih *socijalnih karti* (u sadašnjoj formi one su uglavnom i prije svega zaštitni znak siromašnih, i gotovo ništa više od toga) jedan je od očitih primjera pogrešnog vođenja socijalne politike u udruženom radu. Pomalo je socijalistički karikaturalan »metodološki postupak« koji prethodi izradi socijalnih karti: odvija se po »sistemu« upisivanja niza što vjerodostojnijih podataka u odgovarajuće formulare i njihove »obrade« u nadležnim službama koje, na osnovu utvrđenih »prosjeka« (visina primanja, porodično stanje, (ne)posjedovanje stana — kuće, obradivog zemljišta, krava, ovaca itd.), vrše kategorizaciju radnikâ (na kraju, često se ispostavi da se na taj način ostvare tek neznatne, minimalne beneficije i u poređenju između prve i posljednje kategorije). Inače, socijalna politika se ne bi smjela iscrpljivati u svojoj zaštitničkoj ulozi. Selektivnost mora biti naglašenija odrednica u vođenju socijalne politike na svim nivoima, od radne organizacije do opštine (da uistinu koncesionira i pomaže onim kategorijama koje imaju najniži nivo kupovne moći i nemaju mogućnosti za dalja odricanja).

Budući da je najveća socijalna razlika između onoga što *nema zaposlenja* i onoga koji ima tu »privilegiju« (s gledišta nezaposlenih znaci navoda su suvišni), kao i da je na mnogim bitnim područjima životne stvarnosti nezaposlena osoba potpuno bespravna (primjera radi, takva osoba ne može, čak ni formalno, biti član sindikata, jer i sindikat je organizacija zaposlenih) — otvaranje određenih mogućnosti za postepeno prevladavanje tog gorućeg društvenog problema treba razumijevati upravo kao dio onih (poželjnih) »kretanja«

[26] Veljko Vlahović, navedeno delo, str. 863.

Digitized by Google

koja ne samo da »imaju pravo na život«, nego »zaslužuju« punu, svestranu podršku cjelokupne društvene zajednice.

Svako dalje nabrajanje »kretanja« koja doprinose socijalnom ekvilibriju i životnom dinamizmu novih društvenih odnosa bilo bi suvišno, tendiralo bi naglašavanju političko-programskog značenja. Ambicije takve vrste su, ipak, što smo i ranije naglasili, izvan svrhe ovog priloga.

Digitized by Google

Jovan Raičević

Kritika i stvaralačka praksa*

Ponovno objavljivanje dela Edvarda Kardelja *Beleške o našoj društvenoj kritici,* dopunjeno sa dva odeljka iz knjige *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (»Ultralevičarska kritika 'institucionalizma'« i »Ultralevičarska kritika političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«), može se dvojako shvatiti. Prvo, kao namera izdavača da upozna čitaoca, u obliku posebnog izdanja, sa idejno-teorijskim stavovima autora o kritici i njenoj društvenoj ulozi u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva i da na taj način aktuelizuje te stavove i dovede ih u vezu sa sadašnjim stanjem društvene kritike u nas. Obe namere su opravdane i svrhovite, bar se nama tako čini, mada pretežan deo ukupnog Kardeljevog stvaralačkog opusa, i kao mislioca i kao revolucionara, sadrži, u širem smislu, kritičko sagledavanje »pređenog puta« da bi se osmislio naš revolucionarni razvitak, posebno socijalizma kao samoupravljanja.

Kardeljeve *Beleške o našoj društvenoj kritici* napisane su i objavljene još 1965. godine. Nastale su u periodu kada je došlo do

* *Beleške o našoj društvenoj kritici* Edvarda Kardelja objavljene su, paralelno i u nastavcima, u časopisima »Socijalizam« (br. 9, 10 i 12/1965) i »Sodobnost« (br. 8—9/1965), a potom kao posebna knjiga. Jovan Raičević je napisao predgovor poslednjem izdanju ove knjige, objavljenom u izdanju BIGZ-a 1984. godine, koji prenosimo.

Digitized by Google

sukoba između dela naučne kritike i socijalističke prakse na osnovama samoupravljanja. Još tada, a i kasnije, širilo se uverenje da je taj Kardeljev rad predstavljao neposrednu reakciju na pojavu časopisa »Praxis«, čiji je uređivački i filozofski *credo* bio »bespoštedna kritika svega postojećeg«, odnosno »kritika koja nije ograničena ničim izuzev prirodom kritizirane stvari«, kako je i pisalo u uvodnom tekstu prvog broja tog časopisa. Istina, sa pojavom »Praxisa« i njegovom »kritičkom pozicijom« nastali su sporovi oko kritike i njene društvene uloge, o tome su vođene i javne polemike, pa su *Beleške* ..., na određen način, šire kritičko preispitivanje i raščišćavanje pitanja koja su se u toj situaciji javila o kritici i povodom nje, te u tom smislu i jesu reakcija na shvatanje i »praktikovanje« kritike u časopisu »Praxis«. Formalno, ipak nisu, jer se u studiji nigde ne spominje ni »Praxis«, niti ma koji njegov saradnik ili tekst u njemu objavljen. Studija se i ne ograničava samo na tu vrstu kritike nego nastoji da dublje i šire objasni uzroke i smisao konflikata na području društvene kritike sa više aspekata, uključujući i oblike gušenja kritike i apologetsku odbranu postojećeg.

Svaka celovitija rekonstrukcija Kardeljevih radova iz tog perioda pokazala bi da se on znatno ranije počeo baviti idejnim i teorijskim pitanjima društvene kritike u nas, tako reći, još od početaka socijalističke samoupravne prakse, bilo javno bilo u krugu političkih foruma. Bliže i određenije, neposredno posle Šestog kongresa SKJ, kada je, na poznatom Drugom brionskom plenumu CKSKJ (1953), postavio i obrazložio tezu o borbi na dva fronta: protiv etatističkog birokratizma i dogmatizma i malograđanskog anarhizma i intelektualnog elitizma. Mnogo toga, što je učinio pri izradi Programa SKJ, njegovom oblikovanju i konačnoj redakciji, te njegovi radovi i javni istupi krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, u manjoj ili većoj meri, sadržani su u ovoj studiji, neki delovi i detalji su i direktno preuzeti. Prema tome, studija o kojoj je reč nije nastala isključivo zbog »Praxisa« i njegove pojave, kako se to u određenom intelektualnom krugu predstavljalo i predstavlja, mada je ona, prema našem mišljenju, bila i ostala najdublja i najcelovitija kritika »praxisovske škole« kritike.

I

Već samim mnoštvom svojih međunaslova — »Kritika kritike«, »Kritika birokratizma«, »Dva smisla teorije o kritici svega postojećeg«, »Marks i kritika«, »Društvena uloga kritike«, »Kritika i humana odgovornost«, »Kritika i praksa«, »Subjektivno i objektivno u kritici«, »Istinitost kritike«, »Konstruktivna i destruktivna kritika«, »Moralističko-idealistička kritika«, »Kritika i politička borba«, »Sloboda kritike«, »Odgovornost demokratije i odgovornost kritike«, »Polazna tačka i cilj socijalističke kritike«, »Inteligencija i radnička klasa«, »Demokratski oblici i kritika«, »Samoupravljanje i kritika«, »Kritika nedemokratičnosti kritike, i kritika političkog

Digitized by Google

morala i moral kritike« i »Izvor i uzroci različitih težnji naše društvene kritike« — ova studija govori o samoj sebi, svojoj sadržini, svome predmetu i strukturi, a takva preglednost omogućuje čitaocu relativno lako snalaženje i prepoznavanje ove ili one funkcije društvene kritike. Otuda i nije naš zadatak da čitaoca pobliže upoznajemo sa samom sadržinom ove studije, nego da ukažemo na pojedine momente koji imaju aktuelan značaj za razmatranje stanja i odnosa u našoj društvenoj kritici danas.

Tadašnji sporovi oko kritike, u fenomenološkoj ravni, želeli su se, između ostalog, predstaviti kao bitno različiti pristupi Marksovom shvatanju kritike, posebno njegovoj sintagmi o *bespoštednoj kritici svega postojećeg*. Ili, još uže, kao tobožnji sukob između jednog kruga filozofa i političara; prvi su smatrali da je u Marksa najbitnija kritika svega postojećeg, pojedinci su išli čak dotle da su ceo marksizam redukovali na destrukciju svega postojećeg, dok se, na drugoj strani, prebacivalo zvaničnoj politici, posebno birokratiji i rukovodstvu, da navodno ne »shvata« tu bit marksizma, da ograničava i guši kritičku misao i, što je najznačajnije, da nastoji sebe da »izuzme« od svake kritike.

Ukazujući na birokratsko-dogmatsko shvatanje kritike i na oblike otpora i njenog ograničavanja, Kardelj ističe dva smisla Marksovog stava o kritici svega postojećeg u našim uslovima. Prvo, on je shvata »kao stalnu kritičku analizu postignutu s namerom da se postave novi ciljevi kao stalan kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu) kao težnju za stalnim otvaranjem perspektiva«. Drugo, radikalna interpretacija Marksa ide za tim da se kritika pojavljuje »kao dijalektička antiteza praksi, svemu postojećem. Gubi se pitanje o karakteru, ishodištu i cilju kritike... Ostaje samo kritika svega postojećeg uopšte i sloboda kritike uopšte. Štaviše, na toj tezi je nastala i teorija po kojoj je vodeći društveni konflikt — konflikt između kritičara (filozofa) i političara (nosilaca političke prakse). Kritika tu gubi svaki stvaralački odnos prema praksi. U toj varijanti ona kritikuje postojeće tako reći samo u ime opštih načela etike, čovečnosti, slobode i slično. Ukratko, kritika tu na izgled postaje nezavisan i iznad prakse uzdignuti etički i moralni faktor, tako reći sama sebi svrha, a kritičari postaju poseban društveni ceh« (str. 68).

Takav vid kritike — »iznad prakse uzdignuti etički i moralni faktor« — zadržao se do naših dana, i to ne samo u delu teorije nego i u svakidašnjoj, empirijskoj društvenoj kritici. Pri tome, svakako, ne mislimo da kritika ne treba da bude na etičkoj i moralnoj visini, i to ne samo oblikom nego i sadržinom. Međutim, to uzdizanje ili odvajanje kritike od prakse, kako Kardelj s pravom primećuje, nije ništa drugo do svojevrsno apstraktno razumska hipostaziranje kritike.

Izraze »hipostaza« ili »hipostazirati«, mada dalekog porekla i sa promenljivim i višestrukim značenjem, ne upotrebljavamo ovde u njihovom uobičajenom nego u Kantovom kritičkom smislu, kao

Digitized by Google

apstraktnu misao kojoj je predmetnost podmetnuta, odnosno kojoj je »podmetnuta predmetna realnost«, pa takva misao nužno skončava kao »puka opsena« ili »obmana«. Pored toga, u tom Kantovom kritičkom određenju »hipostaze« posebno je značajno upravo to što je jedan momenat ili jedan predmet u toku i strukturi misli osamostaljen, označen kao zasebičan, kao supstitucija i kao pokriće svim ostalim momentima. Baš tu Kantovu kritičku tačku u određenju »hipostaze« pojedini filozofi, u nas posebno Vanja Sutlić, dovode u vezu, s namerom da je prodube, s čuvenom napomenom u 73. paragrafu Hegelove *Enciklopedije filozofskih nauka,* to jest s tri strane (forme) svakog realnog logičkog pojma: a) apstraktnom ili razumskom, b) dijalektičkom ili negativno umnom i c) spekulativnom ili pozitivno umnom. Svi ti momenti »zajedno mogu biti stavljeni pod prvi momenat, razumski, i time odeljeno i razdvojeno držani«, odnosno tako da se i »ne razmatraju u svojoj istini«. A po osnovnoj Hegelovoj definiciji istine, znamo, da je »istina celina«. Sve rečeno nam može pomoći da uočimo razlikovanje između »apstraktno razumskog hipostaziranja kritike« i kritike i njenog značenja u delu Karla Marksa.

Poznato je, međutim, da je kritika bitna crta Marksovog »istorijskog materijalizma«, odnosno materijalističkog shvatanja istorije, pa je utoliko kritika i sama podložna, u istorijsko-temporalnom smislu, određenoj svojoj funkciji. Stoga hipostaza, u već rečenom kontekstu, »znači ispuštanje iz vida ove određenosti i osamostaljenje jedne funkcije na račun drugih«[1].

Kritika kao bitna crta Marksovog »istorijskog materijalizma« jeste i reduktivna i deduktivna (anagogična), odnosno dijalektička u smislu prevladavanja, ukidanja, čuvanja i uzdizanja, ali uz Marksovo radikalno, revolucionarno preokretanje svega »esencijalno-transcendentnog, koje tamani vreme, u sadržajno-temporalno-imanentno«, koje je, opet, razvijanje dvaju carstava »nužnosti« i »slobode«, a u tom razvijanju jednog te istog mogućno je prepoznati kritičku »granicu istorijske i vremenske prolaznosti«[2]. Iza realnih »apstraktnih« određenja kritičke strukture dijalektike »krije« se »konkretno« način i sadržina svake kritike koja se poziva, ili bi se morala pozivati, na Marksa. To može da se ilustruje i dokaže primenom Marksovog »istorijskog materijalizma«, njegovom reduktivnom i deduktivnom kritikom i njihovim revolucionarnim preobražavanjem, ali to ne spada ovde.

Međutim, različite »kritičke škole«, na primer, »kritička teorija društva« i »bespoštedna kritika svega postojećeg«, bez obzira na formalno pozivanje ili ne pozivanje na Marksa, bitno iskrivljavaju Marksovu dijalektiku kritike. Prva — u tom smislu što kritici daje otuđeni oblik, jer je lišava njene preobražajne, revolucionarne in-

[1] Vanja Sutlić, *Smisao kritike u Marksa, u: Društvena kritika u socijalističkom samourpavljanju,* Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1982.

[2] Ibid., str. 22.

Digitized by Google

tencije i smisla, a druga — što vrši redukciju svega sadržajnofilozofskog na »bezobzirnu kritiku svega postojećeg«, pa je stoga i dobila »postvareni hipostazirani oblik«, bilo time što predmetni karakter društvene kritike izvodi iz »načela sveta«, bilo time što svoj formalnoradikalni karakter kritike izvodi iz »vlastitih osnova«, odnosno vlastitih projekcija komunizma. »Iskrivljavanje i hipostaza konstitutivnih momenata kritike u Marksa« — kaže Vanja Sutlić — »pretvara se, baš zbog temporalnog karaktera kritike, bilo u *reakcionarni* primat prošlosti nad sadašnjošću i budućnošću, bilo u *utopijski* primat budućnosti nad realnom mogućnošću prošloga i sadašnjeg. 'Kritika' koju vrše, na primer, 'poznavaoci' Marksa jest bilo refleks tzv. frankfurtskog kruga s 'kritičkom teorijom društva', bilo refleks Blockove refilozofikacije Marksa u duhu njegove utopijske ontologije još-ne-bitka. Ostali 'fenomeni' kritike participiraju na ovim devijantnim hipostazama, ako nisu uopće primitivističko antikomunistički.«[3]

S druge strane, »kritika« u Marksa nije nešto sporedno, ona je — kako to on i sam kaže — oznaka realizovane filozofije, dijalektike, koja je »po svojoj biti kritička i revolucionarna« (Predgovor drugom izdanju prvog toma *Kapitala*). Kardelj, razume se, ničim ne dovodi u sumnju takvo Marksovo određenje kritike. Naprotiv, on ga afirmiše i nastoji da ga »konkretno«, ilustrativno artikuliše, pozivajući se na Marksa. Ali, on u ovoj studiji, tako reći od početka do kraja, ukazuje i na raznovrsna iskrivljavanja, pogrešna tumačenja i hipostaziranja kritike u Marksa, posebno konsekvencije njene redukcije na »bespoštednu kritiku svega postojećeg«, ili njoj sličnih, reflektovanih, egzistencijalnih modusa kritike. Pa ipak, ma koliko to bilo značajno, da bi se unela jasnoća u konflikte nastale na području društvene kritike, da bi se sa njih skinula »površinska koprena«, mistifikovani ili manipulativni velovi, Kardelj je u ovoj studiji znatno više preokupiran društvenim smislom kritike, njenim razvijanjem, pa, ako se tako može reći, i njenom društvenom izradom na Marksovom tragu. Zapravo, konstitutivnim momentima jedne razvojne kritike, njenih funkcija i društvene uloge, kao dijalektičkom jedinstvu materijalno-predmetnih i formalnoradikalnih momenata u promeni postojećeg, to jest revolucionarnog preobražavanja postojećeg i »pozitivne« izgradnje novog društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

II

Kardelj ne daje nikakve sheme, niti propisuje kakva treba da bude društvena kritika, nego nastoji da problematizuje raznovrsne aspekte njene uloge u društvu. Jer, nema arbitra koji bi »nepogrešivo unapred mogao odlučiti, pre nego što odluči praksa, da je neka kritika kvalitetna i istinska, a druga nije«. »U pitanjima istine« ne može biti arbitar ni bilo kakva društvena organizacija. Ako je to

[3] Ibid., str. 25.

Digitized by Google

tako, onda u društvu svaki čovek nosi »deo svoje odgovornosti prema drugom čoveku, prema konkretnim uslovima njegovog života«; od te »humane odgovornosti ne može niko pobeći, niti se sakriti iza teorije, čistih ruku«. »Ko ostaje pasivan iz straha da možda ne pogreši — greši više nego onaj koji radi i greši.« Društvena praksa pokazaće greške i zablude, a i naučiće svakoga — milom ili silom — da ispravlja svoje greške i zablude.

U odnosu kritike i prakse Kardelj vidi njihovu međusobnu zavisnost, jer »kritika menja praksu, i praksa prevlađuje kritiku«. Društvo, prema njemu, ne može napredovati ako društvena kritika neprestano ne osvežava njegovu praksu. Ali, »ni kritika se ne može razvijati ako socijalističke snage nisu sposobne da neprestano prevlađuju i odbacuju onu kritiku koja zadržava razvoj, dezorijentiše nosioce napretka i vraća stvari na staro« (str. 79). Drugim rečima, u određenim uslovima za društvo je podjednako opasno i štetno političko stanje u kojem se kritika guši i time uspostavlja osnova režima političkog apsolutizma, ili, pak, otvaranje vrata pritisku antidemokratske i antisocijalističke kritike i snaga.

Ta dvoznačna relacija: kritika — praksa i praksa — kritika jeste od bitnog značaja za Kardeljevo shvatanje društvene kritike. Jer, on kritiku kao »odlučujuće oružje« vidi u efektu koji ima na stvarna društvena kretanja i na dugoročni odnos snage i društvenih faktora, od kojih to kretanje zavisi. Meritorni sudija svakoj kritici, uostalom kao i svakom naučnom mišljenju, jeste društvena praksa, pod kojom se podrazumeva, odnosno u koju se uključuje i naučna praksa kao njen integralni deo. Kardelj se, međutim, ne zadržava samo na tom opštem marksističkom stavu. On smatra da je »istinsko oruđe društveno-istorijskog progresa samo ona kritika koja je sposobna da praksi da prava sredstva društvene akcije ili koja je sposobna da bar orijentiše društvo na prava sredstva takve akcije« (str. 80). Ma koliko imala veoma značajnu ulogu u društvenim kretanjima, kritika, dakle, nije »jedino oružje« društvenog napretka, jer upravo čovekova društvena akcija opredeljuje karakter kritike, u njoj se ona »potvrđuje i ostvaruje, ili doživljava poraz, ako se pokaže nestvarnom ili izrazom idejnog i političkog zaostajanja društvene svesti«. Stoga, zapravo, nema niti može biti recepata koji bi vodećim socijalističkim snagama garantovali nepogrešivost u društvenim akcijama, iako, na drugoj strani, ne može biti nikakve sumnje ni kolebanja u posebnu ulogu nauke u usmeravanju društvenog razvoja, koja — uz jačanje humane odgovornosti svih faktora društvene svesti, a to znači i nosilaca društvene kritike, i sve pretpostavke socijalističke demokratije — predstavlja najefikasniju garanciju da će se protivrečnosti u razvoju društva razrešavati sa što manje grčeva i bolova.

Još od vremena kad su *Beleške*... napisane pa sve do naših dana postavljalo se pitanje šta se sve pod pojmom društvene kritike u nas razume ili se može razumevati? Bilo je više odgovora, a i ne postoji neka opšta saglasnost, niti društveni kodeks ili konvencija, šta društvena kritika, zapravo, jeste, a šta nije. Ako bismo taj izraz,

Digitized by Google

doslovno i bez ikakvog objašnjenja, preveli na neki svetski jezik, onda bi on prvenstveno označavao kritiku društva. Samo društvo bi, dakle, trebalo da bude objekat ili predmet kritike, ali taj najopštiji i najjednostavniji odgovor ne samo što nije dovoljan nego može da bude i različito shvaćen i tumačen. Može se, na primer, shvatiti kao nešto podvojeno, to jest tako da su kritika i njeni nosioci na jednoj, a društvo na drugoj strani, pa da kritičari i nemaju nikakvog drugog posla nego da se zabavljaju kritikujući društvo, odnosno da im kritika postane bitna delatnost. U tom slučaju se i samo društvo shvata kao »diskusioni klub, u kome se ljudi izrazgovaraju do mile volje a zatim prespavaju i puste da život odlučuje«. I činjenica da u praktikovanju kritike, kao sastavnom delu kritičke prakse uopšte, postoje različite polazne osnove njenih nosilaca (idejne, političke, interesne ili kakve druge) sama po sebi nameće mnoga pitanja o ulozi društvene kritike u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kao što su, na primer, kakvi treba da budu cilj i uloga kritike u socijalističkom društvu, i uže, u pojedinim njegovim razvojnim etapama, i u kakvim sve oblicima kritika treba da se neprestano afirmiše kao revolucionarna kritička praksa. U tom kontekstu Kardelj pravi razliku između konstruktivne i destruktivne kritike, kritike i kritizerstva, pa postavlja i pitanje o »granicama društvene kritike«, ali ne u smislu postojanja nekog, »ovlašćenog« arbitra, institucionalnog ili neformalnog, koji bi meritorno sudio o kritici odnosno utvrđivao koja je kritika dobra a koja nije, nego u smislu razlika u samom kvalitetu kritike.

Postojali su i postoje stavovi o tome da »kritika nema granica«, da se ne može praviti nikakva razlika u kvalitetu kritike, još manje postavljati pitanje o njenom cilju ili smislu. Na takve i slične stavove Kardelj odgovara sledećim argumentima: »Kada bi svaka kritika bila dobra, potrebna i stvaralačka, svako slikanje bi bilo umetnost, svaka izmišljotina nauka, a svako stvaranje kiča korisno za društvo. Prema tome, oni koji kažu da je svaka kritika dobra i korisna u našoj društvenoj stvarnosti duboko ponižavaju stvaralačku društvenu ulogu istinske kritike. Istinski naučna društvena kritika uvek se razlikovala od demagoškog i politikantskog kritizerskog pamfleta isto onako kako se dobra literatura razlikuje od kiča. Zato će takva 'kritika' uvek naići na otpor demokratskog socijalističkog društva, i mora naići na otpor, upravo zato da bi istinska društvena kritika u punoj meri mogla da vrši svoju nezamenljivu društvenu ulogu« (str. 74 — 75).

Kritiku od kritike, kao kvalitetnog i revolucionarnog čina, nesumnjivo odvaja upravo ona objektivno vrednosna supstancija koja odvaja svako istinski naučno otkriće i saznanje od površnog i slabačkog eklektičkog ili pseudonaučnog šarlatanstva i neznanja, »koja odvaja istinsku ljudsku plemenitost od farisejskog moralisanja«. Za društveni efekat kritike nisu odlučujuća ni subjektivna volja, ni dobre namere, pa ni ovakva ili onakva oštrina i radikalizam kritike, »nego društveno-istorijsko ishodište«, njen efekat na odnos društvenih snaga i njen uticaj na one faktore od kojih presudno zavisi

Digitized by Google

društveni progres. »Kao što nema jedinstvene društvene prakse« — kaže Kardelj — »tako, prema tome, nema ni jedinstvene društvene kritike. Naprotiv, kritika se sama uzajamno kritikuje, a njen najefikasniji kritičar su rezultati prakse« (str. 76).

Društvena kritika je, dakle, integralan pojam kojim se označava kritička praksa ljudi u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Ona zahvata društveni život u celini, ona nastoji da prodre do biti pojave, da je sagleda u svim njenim aspektima, to jest da kaže celovitu istinu o njoj, jer »istina je celina« (Hegel). Ako se kaže da društvena kritika označava kritičku praksu ljudi, onda to, po nekim mišljenjima, ne znači da ona, bez ostatka, obuhvata i u sebi apsorbuje i sve druge vrste kritike, na primer, umetničku, naučnu, stručnu, svakidašnju, empirijsku kritiku itd., ali, s druge strane, ona nije ni neutralna, ni indiferentna prema ma kojoj vrsti kritike. Društvena kritika, recimo, za razliku od umetničke kritike, zahvata ili može zahvatati socijalne učinke umetnosti, ali ne i samu umetnost; obe te kritike se, dakle, dodiruju ili suočavaju, ali se po samoj prirodi stvari i razlikuju, što je u određenom smislu od bitnog značenja za nesmetan i slobodan razvitak umetnosti i kulture uopšte.

Takvo podvajanje, ma koliko bilo samorazumljivo, može biti i jednostrano shvaćeno. Otuda i potreba da izrazimo svoje mišljenje da je društvena kritika celovita kritička praksa ljudi, koja teži da dopre do biti same pojave u svim oblastima čovekove društvene aktivnosti. A sam predmet te čovekove aktivnosti i nivo njegovog znanja i sposobnosti određuju i opredeljuju karakter ili vid čovekove kritike drugog čoveka, grupe ili sloja i društva kao celine, i obrnuto. Prema tome, istinska umetnička kritika, data i shvaćena kao celovitost i zavisno od njenog predmeta, sjedinjuje u sebi sve konstitutivne elemente kritike (između ostalih, i estetičke i socijalne ili kakve druge), čime i dobija karakter društvene kritike. Tačnije, time umetnička kritika, uz svu njoj svojstvenu supstanciju i imanenciju, i jeste samo vrsta ili oblik društvene kritike. I umetnička kritika, dakle, jeste čovekova kritička praksa prevladavanja i preobražavanja sveta, upravo zato što nije iznad ili van društva. Time se istinska umetnost ne sputava niti »utapa« u nekakvu opštu društvenost, niti stvaralačka ličnost u društvo, jer je umetnost, po svom biću, kritički i oslobodilački čin i pretpostavka svake društvenosti. To važi i za razumevanje svake druge vrste čovekove kritičke prakse kao društvene kritike.

Određeni sporovi nastaju i oko toga ko može biti subjekt kritike i šta može biti objekt kritike. Jednostavna činjenica da samo čovek kao živo i svesno biće može biti subjekt kritike, a da samo čovek može biti i objekt kritike, ne znači, naravno, da se kritika bavi samo čovekom ili raznim aspektima njegova života, nego predmet čovekove spoznaje i preobražavalačke delatnosti može biti i jeste i ljudska priroda. Dakle, sam čovek je nosilac kritike, ukoliko je čovek čovek, on je takođe kritičar sebe sama i svog sučoveka. U socijalizmu, pak, čovek može biti čovek samo ukoliko je kritičko

Digitized by Google

i samokritičko biće, i to znatno više nego u bilo kojem ranijem društvu, jer je socijalizam samokritičko društvo u kojem nema ni eksploatatorskih ni eksploatisanih klasa. Ono je, ili može i treba da bude, zajednica slobodnih ličnosti koja uklanja sve ono što je preživelo i ustupa mesto onome višem i boljem. U tako pojednostavljenoj, da ne kažemo »idiličnoj slici« ili konstrukciji socijalizma, kao u kakvoj nirvani, sve drugo nije važno, ili je mnogo manje značajno od osnovnog principa »bespoštedne kritike svega postojećeg«, shvaćene u već rečenom hipostaziranom apstraktno razumskom smislu, ali i sa bitnim dodatkom shvatanja kritike kao »opšte privilegije«. Privilegije u tom smislu da nijedan član društva ne bi mogao ili ne bi trebalo da bude lišen prava na kritiku, kao što, na drugoj strani, u društvu ne bi trebalo da bude nikoga ko bi smeo ometati ili ograničavati druge u vršenju njihovih prava na kritiku.

Iza takve pojednostavljene, pa i zdravorazumskom rezonovanju sasvim prihvatljive, konstrukcije, »kritičke pozicije« svih i svakoga, i svakog člana društva prema samom sebi i prema svakom drugom članu društva, obično se skrivaju raznovrsni otpori društvenoj kritici, teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja, a u užem smislu — i otpori vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista. I to se čini tako što se društvenom kritikom, naprosto, »proglašava« ona kritika koja se najčešće vrši, neposredno ili posredno, od društveno-političkih organizacija ili njihovih predstavnika, pa se, shodno tome, tim organizacijama i njihovim predstavnicima »pripisuje« i isključivo svojstvo subjekata društvene kritike, pa i težnje ka monopolu nad kritikom, posebno Savezu komunista i njegovim rukovodstvima. To su pokušaji izokretanja čitave stvari naglavce, vidovi osporavanja Saveza komunista da se i on, u mnoštvu drugih subjekata i individua, javi i javlja i kao subjekt društvene kritike, pogotovu onda kada kritikom ustaje protiv neprihvatljive i antisocijalističke kritike koja se javlja u društvu. Time nikako ne želimo reći da je sa kritikom u Savezu komunista »sve u redu«, bilo da je reč o kritici njega samog, koja nastaje u njegovim vlastitim redovima ili dolazi na njegovu adresu iz društvenog okruženja, od drugih subjekata društvene kritike, bilo o kritici koju on upućuje drugima, odnosno oružju kritike kojim se služi u svojoj delatnosti, ali o tome više kasnije, a ovde smo hteli samo istaći neistinitu tvrdnju da se praktikovanje kritike od Saveza komunista, navodno, po pravilu izvrće u odbranu od kritike društva.

Ako je kritika »opšta privilegija« radnog čoveka i svakog borca za socijalizam, a to bi u uslovima razvoja samoupravljanja i morala i trebalo biti, onda se, s druge strane, kritika ne može frontalno suprotstavljati društvenoj praksi i, na toj osnovi, »deliti« društvo na nosioce prakse i nosioce kritike. Nije reč samo o statičnoj slici društva, pa ni o redukciji dijalektičkog kretanja svesti na permanentni konflikt između »praktičara« i »kritičara«, mada pomenuta deoba i to implicira i od toga polazi, nego je to vid otuđenja kritike, koji nastaje na okamenjivanju fundamentalne deobe na fizički i umni rad, a onda i posebno delatnosti koje se bave teorijom,

Digitized by Google

pa tako, na primer, kritika političke ekonomje dobija otuđeni ideološki oblik političke ekonomije, kritika etike otuđeni oblik moralne kritike, kritika filozofije otuđeni oblik filozofske kritike itd. Takve i slične deobe i vidove otuđenja, kao i sukobe i nesporazume oko uloge društvene kritike koji na toj osnovi nastaju, Kardelj otkriva i analizira u više odeljaka svoje studije, posebno u »Subjektivno i objektivno u kritici«, i u »Moralističko-idealističkoj kritici«.

Na delu su i razni drugi vidovi pojednostavljivanja ili primitivnog i vulgarnog shvatanja kritike. Od toga da se pod kritikom misli samo na izricanje nekog negativnog suda o nečemu ili nekome ili, pak, na ukazivanje na nedostatke koje treba otkloniti, do shvatanja da je zadatak kritike, posebno u marksističkoj teoriji i društvenom životu u celini, samo da negira, ruši i razara, ali ne i da gradi i otvara perspektive. Svaka iole ozbiljnija kritika nije, razume se, prosto nabrajanje »pozitvivnih« dostignuća i »negativnih« strana, radi neke »ideološke ravnoteže«, već teži da dopre do biti pojave — dakle, da je sagleda u celini, i u njenim bitnim nedostacima i u njenim pozitivnim razvojnim mogućnostima. Isto tako, svaka kritika u bilo kojoj sferi ne mora da rezultira i u nekim konkretnim predlozima ili merama, sugestijama o »zakonskim propisima«; ali ipak, ona teži ka menjanju postojećeg i nastoji da pokaže pravac tog menjanja. Sve to, na prvi pogled, nije i ne bi trebalo da bude sporno, ali se iza takve hipostaze kritike ne vidi o kojem i kakvom je društvu reč, o kojem vremenu i prostoru je reč, ili je, jednostavno, reč o kritici van svakog vremena i prostora kao nekom čovekovom univerzumu, po sebi i za sebe, ali se onda ta i takva kritika ne može pozivati na Marksa. Jer, negacija ili destrukcija »postojećeg« nije nešto mimo, iznad ili van »postojećeg«, nego je u njemu samom kao deo postojećeg, ali ujedno i kao njegova organska veza sa »novim«, kao budućim. Šta bi drugo značio Marksov stav da se novo društvo rađa u utrobi starog, ako ne tu dijalektiku kao jedinstvo protivrečnosti u društvenom razvitku.

Kardelj raspravlja i o slobodi kritike, o kritici i demokratiji, ali i o odgovornosti kritike. Dve misli tih područja posebno privlače pažnju. »Čovek« — kaže on — »ne može menjati svet i sebe u njemu na nekoj božjoj podobi, koji leži u njemu samom, nego time što menja stvari oko sebe i tako stvara mogućnosti za drukčije odnose među ljudima. A kako čovek nije bog, kako nije samo deo društva nego i deo prirode, koja mu nameće određene zavisnosti i zakonitosti i koja time utiče i na karakter društvenih odnosa među ljudima, onda ono što stvori ljudska ruka ne može biti savršeno, idealno i konačno. Pa ni sloboda, ni čovečnost. No to nije bitno za stvaralačku ulogu čoveka u društvu. Bitan je progres u samom kretanju ka cilju kome čovek teži, bitno je mesto čoveka, klase, ideje, zahteva za slobodom u *tom kretanju.* I sloboda je, prema tome, sredstvo čovekovo, sredstvo njegove borbe. Apstraktno liberalističko tretiranje slobode moglo bi u određenim okolnostima pretvoriti slobodu u okove upravo za one procese koji su jedini sposobni da ljudskoj slobodi daju sve šire dimenzije« (str. 102).

Digitized by Google

U tome Kardelj, zapravo, vidi granicu između stvaralačkog, naučnog i empirijskog odnosa prema stvarima u društvu, a i utopijskog, dogmatskog i bogotražećeg u apstraktno razumskoj kritici. Ali, on ističe i potrebu stalne borbe za šire dimenzije demokratije i čovekove individualne slobode, kao bitnim pretpostavkama za humanije i demokratskije oblike ispoljavanja društvene kritike. U birokratizmu i tehnokratizmu, konzervativnoj vezanosti za postojeće, odbrani parcijalnih interesa, zaostalosti misli i sličnim pojavama, on i u socijalističkom društvu vidi izvore subjektivnih otpora demokratiji i slobodi, pa i slobodi kritike. Prema Kardelju, međutim, demokratija nije samo sloboda, ona je i odgovornost prema slobodi, pa i prema slobodi društvene kritike.

Iako napisane ravno pre devetnaest godina, *Beleške o našoj društvenoj kritici*, studija visokog teorijskog dometa u stvaralačkom opusu Edvarda Kardelja, nije gotovo ništa izgubila od svoje aktuelnosti, uprkos tome što se u međuvremenu naše socijalističko samoupravno društvo naglo razvilo, a zajedno sa njim i društvena kritika. Mnogo ne menja ni činjenica što se ekonomski i politički sistem samoupravljanja znatno izmenio u odnosu na onaj koji je postojao u vreme nastanka ove studije, ili menja samo utoliko ukoliko se odnosi na pojedine ilustracije u određenim društvenim područjima. Ova studija je, svakako, posebno idejno-teorijsko sredstvo za identifikovanje raznih pojava i oblika društvene kritike, ali je i veliki doprinos afirmaciji društvene kritike, posebno kvalifikovane naučne i idejne kritike, u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Jedna od njenih glavnih poruka jeste ta »da društvena kritika bude slobodna — mora biti, naročito, sama sposobna da stvara uslove za tu slobodu«.

III

Sadašnje stanje i odnosi u društvenoj kritici mnogo su složeniji i razuđeniji u poređenju sa onim kada je Kardelj pisao svoju studiju o kritici. Činjenica je, pre svega, da danas u našem društvu postoji obilje kritike, kritičkih mišljenja i sudova o svim oblastima društvenog života, pa uglavnom i društvene teorije. Kada bi se napravila neka uporedna analiza sa drugim društvima, pokazalo bi se da naše društvo u tom pogledu ne samo što nimalo ne zaostaje, bar ne u fenomenološkoj ravni, nego je poslednjih godina čak ispred mnogih. Ima se, naprosto, utisak da je kritika, i po vrsti i po modalitetu, odjednom potekla na sve strane, kao voda iz razbijenog suda!

To se prvenstveno odnosi na svakidašnju, empirijsku, političku i druge oblike kritike društvene prakse, koji su pronikli u svesti i ispoljavaju se javnim manifestacijama ljudi. Moglo bi se reći da je to relativno novi fenomen u našem društvu, jer se ne pamti toliki obim, »kvantum« kritičkih mišljenja i ocena, koje svakodnevno susrećemo u sredinama u kojima radimo i živimo, na raznim sastancima i u svim sredstvima javnog informisanja. I dobro je što je to

Digitized by Google

tako, kritiku ne samo što ne treba ničim sputavati nego se svako u ovom društvu mora navikavati na to da je svačiji rad podložan kritičkom sudu javnog mnenja, da nema pojava ili problema, niti takvog arbitra koji bi bio ovlašćen da određuje šta je »dopušteno«, a šta »zabranjeno« za društvenu kritiku i javnu raspravu (izuzev, zakonom definisane, državne tajne).

Društvene kritike, razume se, nikad nije previše, ali njeno obilje ne mora uvek automatski da izlučuje i njen kvalitet. To obilje, istina, izražava neposrednost, autohtonost socijalističke demokratije, pluralizam interesa i naših samoupravnih sloboda, ali isto tako ne mora da obezbeđuje i kvalitet demokratije. Uostalom, u ne tako malom broju slučajeva to i nije kritika u njenom izvornom smislu, nego više izraz nezadovoljstva radnih ljudi, reakcija na ekonomske i egzistencijalne teškoće i probleme koje je nametnula sadašnja kriza. U tom nezadovoljstvu — bez obzira na to što kao oblik empirijske kritike nije uvek, bar ne u pogledu globalnih društvenih činjenica ili pojedinih rešenja koje nudi, ni stvaran ni mogućan — sadržan je ipak pozitivan pritisak na one društvene snage koje mogu i moraju naći zadovoljavajuće rešenje. Nezadovoljstvo masa je često i antiteza ovom ili onom obliku postojećeg, koje je uvek, čak i kao neosvešćen protest i bunt, istorijski pokretalo određene snage koje su mogle da se jave kao nosioci sinteze. Pa ipak, to ne menja mnogo na samoj stvari, socijalistička kritika treba da teži ka sintezi.

Mnoštvo kritika, o kojem smo govorili, nose mase samoupravljača i građana, ali se ta kritika izgleda slabo čuje, u institucionalizovanim mehanizmima delegatskog i političkog sistema nema dovoljno propusne moći da bi doprla do onih središta u kojima se donose meritorne ekonomsko-političke odluke. Svemu tome, izgleda, smeta prevelika institucionalizacija i svojevrsna »preorganizovanost« našeg društva, kakve verovatno nema na svetu, pa je i to razlog što se kritički glas radnika i građana ne samo ne čuje tako daleko nego i kad se čuje — ostaje glas vapijućeg u pustinji. Ili se, pak, ono što kritikuju sporo, posle mnogih procedura i natezanja, rešava sa velikom zadrškom, ali ne tako retko i u nekom kompromisnom, dvoznačnom ili višeznačnom smislu, tako da takva kvazi-rešenja još više komplikuju i onako komplikovanu društvenu praksu u pojedinim oblastima. Eklatantan primer za to jesu maratonske rasprave i različita, pa i kontradiktorna, rešenja koja su pratila promene u deviznom sistemu. U tome i jesu bitni problemi svakidašnje, empirijske kritike masa kao vrlo značajnog i sastavnog dela društvene kritike, ali šira analiza uzroka te neefikasnosti kritike masa prevazilazi okvire ovog predgovora.

Na području idejne i naučne kritike stvari stoje ipak malo drugačije. Ostali su, istina, pojedini stari konflikti i nesporazumi, neki su se produbili i zaoštrili, neki jenjavaju ili se pojavljuju u novom vidu. Novina je, ako se tako može reći, što su se razni nesporazumi o demokratskom položaju društvene kritike, pa i o demokratskoj prirodi njene odgovornosti, javili u širim razmerama u samim naprednim i vodećim snagama našeg društva, prvenstveno u Savezu

Digitized by Google

komunista, pa i u njegovim rukovodstvima. Otuda pojave raznih varijanti apstraktnog radikalizma, reakcionarnih tokova i dogmatsko-birokratskih i apologetskih težnji u jednom delu društvene kritike više ne dolaze samo sa periferije društvenih snaga i njihove strukture, kao što je to manje-više nekad bilo, nego i iz delova samog centra, iz vodeće snage društva, iz Saveza komunista.

Te pojave, pa i one u empirijskoj kritici, kao što smo i naglasili, zahtevaju svestrane analize, mada one nisu samo rezultat ovog ili onog spora oko društvene kritike, nego su, možda i u većoj meri, izraz jedne novonastale idejne, pa i određene društveno-psihološke situacije koja na širem planu karakteriše odnose u društvu i u Savezu komunista. Objektivno odslikati tu situaciju nije jednostavno, a nije nam to ni namera, pa umesto toga — samo dve-tri napomene za razmišljanje.

Prvo, naglo se i bitno promenila društvena, ekonomska, politička, kulturna, pa i generacijska, etičko-moralna i psihološka struktura društva, a društvo je, bar je takav naš utisak, nedovoljno prilagođeno za to da brzo i efikasno reaguje na te promene, da raščišćava idejne i političke, posebno ekonomske, probleme i teškoće koje je nametnula ta nova situacija. Nju je još više produbila, da ne kažemo i digla na kvadrat, ekonomska i društvena kriza. Na osnovi Ustava iz 1974. godine, izvršene su, istina, radikalne promene ekonomskog i političkog sistema, ali se pretpostavke tih promena nisu, ili nisu u znatnoj meri, ostvarile u praksi.

U tom sklopu došlo je i do značajnih generacijskih promena. Starije i srednje generacije, odnosno predratni i ratni revolucionarni i naučni kadrovi, uglavnom su sišli s aktivne političke scene ili se na njoj još zadržavaju u neznatnom broju. Generacije koje su uveliko već stupile u aktivan politički i stvaralački život regrutovane su od posleratnih boraca za socijalizam. One ne samo što ne pamte staru buržoasku Jugoslaviju nego se pretežan njihov deo o sukobu sa Staljinom, a za nove puteve socijalizma, upoznao iz naše literature, izuzev onog neznatnog broja koji je u tim zbivanjima učestvovao, ali mahom na efemeran način. Stoga te generacije drugačije, nego one ranije, i mnogo kritičkije gledaju i ocenjuju društvo u celini, njegov razvoj i probleme, protivrečnosti, teškoće i deformacije. One uglavnom imaju i drugačiji »stil života«, raznorodnije potrebe, pa i drugačije poglede na određene sisteme vrednosti. One su i obrazovanije i sposobne da postave nove društvene ciljeve, što je ne samo dobro nego i prirodno, jer bi društvo zastalo u svom razvitku ako tako ne bi bilo.

Njihove kritike, i empirijske i teorijske, mnogo su radikalnije, pa su, verovatno i zbog toga, više sklone idealizaciji društva i odnosa u njemu. A stara je istina da je znatno lakše negirati postojeće nego graditi novo društvo. Otuda je jedan deo najmlađih generacija, ma koliko bilo snažno njihovo interesovanje za društvena zbivanja i samoupravljanje, često sklon da razne društvene protivrečnosti i teškoće rešava jednostavnije, »prečim putem«, na apstraktno-idealistički način, ponavljajući pri tome mnoge stare i olinjale ideje

Digitized by Google

ili oblačeći ideološke kostime prošlih vremena. Opasnost, razume se, nije u tome što takvi mladi ljudi imaju drugačije ideje i poglede, nego što ponavljaju preživele ideologije; što ih to, mada su među njima mnogi i talentovani, objektivno gura na sporedan kolosek naprednih društvenih kretanja, ili, pak, u naručje onih snaga koje se apriorno nihilistički odnose prema ovom društvu.

Takva kretanja u jednom delu najmlađe generacije najčešće su i reakcija na staromodan i neatraktivan način delovanja Saveza komunista, s jedne, i rezultat stanovite zapuštenosti idejno-vaspitnog rada sa mlađom generacijom, s druge strane. To u znatnoj meri potvrđuje i takozvana omladinska kritika društva.

Drugo, Savez komunista, posredno ili neposredno, snosi odgovornost za sadašnje relativno nepovoljno stanje i odnose u društvenoj kritici. On nije u dovoljnoj meri angažovan u borbi za afirmisanje marksističke teorijske misli u mnogim oblastima društvenog života. Ophrvan svakidašnjim prakticizmom i pragmatizmom, on često nema uvida u to šta se sve zbiva u pojedinim značajnim oblastima društvene teorije, posebno tamo gde su još snažno prisutni elementi etatističko-birokratskog konzervativizma, apstraktnorazumskog nihilizma i mnoga druga idejna lutanja u naučnoj društvenoj kritici. U njemu su još vrlo jake snage koje potcenjuju ulogu nauke ili koje pokušavaju da je učine sluškinjom svakidašnje politike. Ako nema dovoljno hrabrosti u samom Savezu komunista da se podrže naučnokritički napori i oni istraživački projekti koji pojedine vitalne probleme društva razjašnjavaju iz korena, onda ih neće biti ni u nauci, pa ni kod komunista naučnika.

S druge strane, pokazalo se da i u Savezu komunista postoje različite idejne snage i struje mišljenja, koje sa različitih idejno-teorijskih pozicija pristupaju kritici društva. Da bi ojačao svoju idejnu poziciju, Savez komunista mora podsticati i razvijati društvenu kritiku i u svojim redovima i u društvu, ali u isto vreme mora posedovati čvršće i temeljnije kriterijume za selektivan pristup mnoštvu kritičkih mišljenja, sudova i zahteva, uključujući i kvalifikovanu kritiku kritike.

Isto tako, Savez komunista i poslenici u nauci moraju odlučno ustajati protiv toga da prakticizam i normativizam ovladaju našom socijalističkom mišlju. Ukoliko se to dogodi, a već se delimično i događa, onda će se nauka redukovati na »produženu ruku« politike. Jer, ma koliko bila istina da se teorijska misao proverava i potvrđuje u praksi, isto toliko je istina da praksa ne može nametati svoja merila teoriji, odnosno da i ona mora težiti ka teorijskoj misli.

Treće, nacionalizam svih vrsta i boja dao je svojevrsnu dimenziju i društvenoj kritici. Nije reč samo o povremenim međusobnim ideološko-političkim prepucavanjima određenih snaga pojedinih republika i pokrajina, koje susrećemo u listovima i časopisima, nego i o nacionalizmu kao jednom »fantom fenomenu« naše ukupne društvene i kulturne situacije, kao duhu mrtvih koji pritiska mozak živih, pred kojim naša marksistička društvena kritika ne tako retko stoji kao građanin »s šeširom u ruci«, pomirljivo i snishodljivo,

Digitized by Google

nonšalantno a često familijarno i kontrarevolucionarno. Dokazni postupak te teze odveo bi nas daleko u ovom skučenom prostoru, ali oslobođenje naše teorijske i političke misli od raznih nacionalističkih opterećenja i ograničenja — bio bi, u sadašnjoj idejnoj situaciji, jedan od najznačajnijih vidova oslobođenja naše društvene kritike od stega, okova i aveti prošlosti, vid slobode društvene kritike i vid kritike kao slobode i demokratije.

Stoga nam je, kako to više puta naglašava u svojoj studiji i Edvard Kardelj, neophodna društvena kritika, naročito kvalitetna i kvalifikovana naučna kritika. Kritičko mišljenje se najčešće izražava u obliku dijaloga ili borbe mišljenja. Našem društvu je to danas potrebnije više nego ikad ranije. Razume se, dijalog koji nipošto ne može biti klanjanje naspram praznih i jalovih takozvanih različitih mišljenja, kao paradigma različitih ideologija, ali ni kao frontalno dogmatsko odbijanje svega što nije saglasno sa primitivnom i birokratskom uniformnošću. Dijalog koji je imanentan slobodnoj produkciji kritike, bitnom uslovu razvoja teorije i društvene prakse. Kardeljeva studija *Beleške o našoj društvenoj kritici* i nije, zapravo, ništa drugo do svojevrstan dijalog sa različitim shvatanjima društvene kritike u nas.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova

I

Analiza statutarne materije ima višestruko značenje za partiju proletarijata — avangardu radničke klase. Na to upućuje svekolika istorija klasne borbe proletarijata. Različne aspekte *razvoja* partije proletarijata mogućno je pratiti i analizirati preko spoznaje sadržaja i značenja statutarne materije i osnovnih odredbi statutâ. Takve analize pokazuju datost i zadatost teorijskog utemeljenja *organizacije* partije proletarijata, njenu sposobnost da u datim etapama klasne borbe organizacijski artikuliše odnose i pravila ponašanja u organizaciji. Pored toga, moguće je saznati kako i koliko svaka konkretna organizacija komunista doprinosi postojećem teorijskom fondu, te kako organizacijski rešava odnos partije i klase, pokreta i organizacije spontanog društvenog procesa i organizovanog delovanja u datim istorijskim okolnostima. Na žalost, takvih analiza nema u potrebnoj meri, niti se one koje postoje dovoljno koriste u koncipiranju statutarne materije iz prostog razloga što se takva istraživanja i analize ne vrše sistematski.

U Savezu komunista Jugoslavije operativne analize služe više za praktične potrebe od kongresa do kongresa i mahom ukazuju na pojedine odredbe i odnose koje treba promeniti ili prevazići. Čak i letimična analiza takvih operativnih zahvata ukazuje na nji-

Digitized by Google

hovu opterećenost normativizmom, insistiranjem na *slaganju* odredbi s drugim statutima u SKJ dok se manje radi na utvrđivanju duhovne, to jest teorijske osnove i njenog značenja za funkcionisanje organizacije, njenog unutrašnjeg demokratizma i jedinstva, te njene svekolike efikasnosti u ostvarivanju etapnih i strateških ciljeva pokreta i organizacije.

U koncipiranju pristupa ovoj analizi, pošto je cilj određen od strane Komisije SKS za statutarna pitanja,[1] izgledalo je uputno podsetiti se na Marksa i njegov Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja. Već u »preambuli« ovog statuta se, između ostalog, kaže: »Udruženje smatra da *nema prava bez dužnosti, nema dužnosti bez prava.*«[2] Takva, dijalektička veza između prava i dužnosti ne obezbeđuje samo demokratizam organizacije, nego i njenu efikasnost. Isto tako se naglašava da je »ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude potčinjen kao sredstvo . . .«, zatim, »oslobođenje rada nije ni lokalni ni nacionalni, nego socijalni problem . . .[3] Dakle, istaknuto je nekoliko bitnih strateških ciljeva, ali su pri tom i uz to odnosi u Međunarodnom radničkom udruženju regulisani u svega trinaest tačaka. Ovo podsećanje na Marksa i na Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja ima smisla ne samo zbog aktuelnosti u našim prilikama, nego i zbog potrebe za razvijanjem svesti o teorijskom i organizacijskom značaju statutarne materije, te uticaju pravila organizacije SKJ i njegovih pojedinih delova na efikasnost delovanja i ostvarivanja ciljeva, bilo da je reč o etapnim ili strategijskim ciljevima i njihovoj uzajamnoj vezi.

Demokratizam u Marksovom poimanju statuta partije proletarijata postulira se kao brana svakom monopolu i privilegijama, bilo partije bilo nekoga ili nekih u partiji proletarijata. Takvi pojavni oblici danas koče i onemogućavaju, a i ubuduće će kočiti i onemogućavati ekonomsko oslobađanje rada i radničke klase, zbog čega se, u stvari, radnici i udružuju u partiju proletarijata — avangardu radničke klase. Takvi monopoli su izrazito opasni kad proletarijat osvoji političku vlast, jer *nosioci monopola nastoje da partiju proletarijata učine svojom privilegijom* i tako osnovom moći nad klasom i društvom kao celinom. Tako se, u stvari, partija odvaja od radničke klase i sve *manje biva onaj revolucionarni sub-*

---

[1] Cilj analize je odredila Komisija SKS za statutarna pitanja na sednici održanoj 26. septembra 1984, a podržalo ga je predsedništvo CK SKS na sednici od 7. februara 1985. godine. U materijalu Komisije se zahteva da se »uporede sve odredbe Statuta SKS sa odgovarajućim odredbama Statuta SK Vojvodine i Kosova i dâ ocena o njihovoj usklađenosti i razlikama koje se javljaju. U analizi je potrebno, takođe, dati pregled normi koje sadrže ovi statuti, a iste nisu sadržane u Statutu SKS, kao i način regulisanja pojedinih pitanja u ovim statutima, koja su Statutom SKJ i Statutom SKS prepuštena da budu regulisana ovim statutima«.

[2] K. Marks, *Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja*, u: *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949.

[3] Isto.

Digitized by Google

jekt koji treba, organizaciono i idejno-politički, da poveže borbu radničke klase za ekonomsko oslobađanje rada. Nedostatak svesti o *jednakim pravima i dužnostima* pogoduje dezintegraciji kada sve više preti ozbiljnim posledicima po idejnu i političku snagu radničke klase. Svaki monopol ima svoj »statut« neformalnog karaktera, često privid demokratizma i jedinstva, mada »proizvodi« psihologiju i mentalitet podaništva, poslušnosti i monolitizma u funkciji reprodukcije monopola moći.

Ukidanje svih privilegija, svakog klasnog gospodstva, kako je govorio Marks, a samim tim i svakog monopola, ne čini smisao političkog organizovanja proletarijata iz nekih njemu sebičnih interesa i potreba, što je inače poznati motiv svakog klasičnog političkog organizovanja u građanskom društvu. Organizovanje komunista je nov kvalitet političkog organizovanja — ljudska emancipacija. Da bi taj kvalitet postao stvarnost, mimo i iznad svakog monopola partije i monopola u partiji proletarijata, statutarna materija postaje izuzetno značajna. Statutarne odredbe u realnim političkim odnosima i procesima i te kako mogu biti deo sredstava u rukama radničke klase koja se bori za svoje ekonomsko oslobođenje, a onda i oslobođenje čitavog društva.

Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja izrazio je konkretno-istorijske sadržaje avangardnosti partije proletarijata. Savremene oblike organizovanja SKJ i njegovih delova takođe treba *primeriti* konkretno-istorijskim uslovima borbe za udruženi rad i njegovu dominaciju u društvenim odnosima. Anticipacija *mogućeg* u organizaciji radničke klase i njene avangarde je delotvornija ako se zadatost ostvaruje oslobađanjem sazrelih sila u postojećim odnosima. U protivnom, *moguće* može da se pretvori u *željeno* koje nema realnih osnova u praksi radničke klase. Otuda je moguć i raskorak između normativnog i stvarnog, s neizbežnim idejno-političkim posledicama. Stoga ne bi bilo naodmet razmisliti o našoj praksi, o nekim negativnim iskustvima, previdima ili, pak predviđanjima koja nisu realna sa stanovišta konkretno-istorijskog sadržaja avangardnosti SKJ.

Instrumentalnost revolucionarnog pokreta na koju Marks upozorava samo je jedan momenat u dijalektičkom kretanju i organizaciji. Političko organizovanje proletarijata je istorijski potrebno, ali je i *istorično*. Ta istoričnost, shvaćena u instrumentalnom smislu, ne znači nikakvu redukciju organizacije na *puko sredstvo*. Reč je o tome da organizacija proletarijata, u ovom slučaju avangarda, tako posreduje odnos između prakse i organizacije da se kritičkom spoznajom diskontinuiteta kontinuitet čini bitnim obeležjem revolucionarnog procesa ekonomskog oslobađanja radničke klase, odnosno rada upravo preko procesa udruživanja. Veza između funkcionisanja SKJ i realnog života ljudi, pored svoje teorijske utemeljenosti, treba da bude protkana »jezikom stvarnog života«, što će reći da praksa organizacije SKJ menja uslove, sadržaje, oblike života u smislu njihovog revolucionisanja. Tako se instrumentalni

Digitized by Google

karakter organizacije proletarijata — avangarde radničke klase, u stvari, čini »partijom u velikom istorijskom smislu« (Gramši). Zato su i nastojanja SKJ da svojom organizacijom integriše akciju radničke klase u procesima udruživanja rada i sredstava avangardnost u konkretno-istorijskom smislu. Ako je SKJ, kao organizacija, sredstvo razbijanja monopola moći osamostaljenih državnih struktura ili policentričnog etatizma, onda mu instrumentalni položaj, shvaćen u širem smislu, izražava sadržaj revolucionarnog delovanja. Otuda se o svakolikoj statutarnoj materiji u njenoj datosti mora razmišljati na konkretno-istorijski način.

II

Naša analiza statutâ SKS, SKV i SKK treba da pruži informacione pretpostavke za ocenu *stepena usklađenosti pomenutih dokumenata.* Ako je ta usklađenost na zavidnom nivou, onda je logično očekivati skladno funkcionisanje SKS, njegove »celine« — kako se često kaže u statutarnoj materiji. Ta pretpostavka nas upućuje na istraživanje uloge norme, statutarnih odredbi u uspostavljanju idejnog i akcionog jedinstva naspram ostvarivanja definisanih ciljeva. Pored toga, analiza treba da ukaže na *razlike* koje se javljaju između Statuta SKS, te Statuta SKV i SKK. Te razlike, hipotetički posmatrano, možemo razumeti kao jedan od uslova bogatstva prakse i jedinstva SKS, odnosno SKJ, ali i kao činilac dezintegracije SKS i SKJ ako se one apsolutizuju. I, naposletku, analiza treba da pokaže šta je u statutima SKV i Saveza komunista Kosova *specifično,* odnosno ono što je »Statutom SKJ i Statutom SKS *prepušteno* da bude regulisano statutima SKV i SKK«. Pri tom treba naglasiti da polazimo od pretpostavke da je Statut SKS usklađen sa statutom SKJ, jer stepen te usklađenosti nije u žiži ove analize.

Imajući u vidu naznačene teškoće, poslužićemo se pretpostavkom da *princip demokratskog centralizma ni u čemu ne izuzima odnose u Savezu komunista Srbije u čijem su sastavu SKV i SKK.* Proveru ove hipoteze izvršićemo na pojedinim odredbama statutâ koje analizujemo, a zatim ćemo formulisati zaključke.

U ovoj analizi ne primenjujemo klasični metod »analize sadržaja«. Reč je o svojevrsnoj analizi u kojoj će *kategorije sadržaja* predstavljati pojedine odredbe analiziranih i upoređivanih statuta. Poznati »smer« sadržaja će u našem slučaju značiti stepen usklađenosti, odnosno stepen razlike pojedinih statutarnih odredbi, a one sadržaje koji su »prepušteni« regulisanju u SKV i SKK smatramo izrazito specifičnom materijom koja se ne raščlanjuje.

Naravno, u ovoj analizi nećemo ostati u strogim granicama normativnog, nego ćemo podrazumevati sve one paradigme koje čine konkretno-istorijski sadržaj avangardnosti, a koje, istodobno, prožimaju duh svakog statuta, to jest njegovu teorijsku osnovu sadržanu u Programu i politici SKJ.

Digitized by Google

III

1. Upoređenja sadržaja Opštih načela Statuta SKS, odredbi o zadacima i načinu delovanja, položaju člana i odnosima u SK sa istim sadržajima u Statutu SKV

U Opštim načelima Statuta SKS polazi se od toga da je Savez komunista Srbije vodeća idejna i politička snaga radničke klase i radnih ljudi u njihovoj borbi za socijalizam i samoupravljanje, a u Statutu SKV od definicije Saveza komunista Vojvodine kao »dela jedinstvenog SKJ i sastavnog dela SKS, (koji je) organizovana revolucionarna vodeća idejno-politička snaga radničke klase, radnih ljudi i građana u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Vojvodini.«

U Opštim načelima Statuta SKS, stoji da SKS »deluje kao jedinstvena celina u organizacionom, idejno-političkom i akcionom pogledu«, zatim, da se »na osnovama demokratskog centralizma utvrđenim u statutima SKJ, SKS i Saveza komunista pokrajina, u delovanju Saveza komunista Srbije izražava jedinstvo Saveza komunista Srbije kao celine i samostalnost i odgovornost Saveza komunista Vojvodine i Saveza komunista Kosova«.

U Statutu SKV, u stavu — odredbi o tome ko čini članstvo SKV, polazi se od Programa, statutâ SKJ i SKS, pa se konstatuje da SKV »samostalno utvrđuje i ostvaruje svoje zadatke«. Odnos *dela prema celini* u Statutu SKV se ne određuje.

Odgovornost za utvrđivanje i ostvarivanje politike SKV je *dvostruka.* Jednom pred i prema SKJ, a drugi put pred i prema SKS. Takva dvostruka odgovornost SKV se ne određuje u Statutu SKS. Slična odredba ne postoji ni u odnosu prema Savezu komunista Kosova.

Specifičnost delovanja SKV izražava se opštom formulacijom da je to u skladu s »društveno-političkim, ekonomskim, kulturnim i nacionalnim uslovima i potrebama socijalističkog samoupravnog razvoja SAP Vojvodine«. U tom smislu SKV »samostalno utvrđuje i ostvaruje svoje zadatke«. Prethodno, Statut SKV se poziva na Program, Statut SKJ i SKS.

U stavu koji govori o *demokratskom centralizmu,* u Opštim načelima Statuta SKV, nema preciznog određenja o celini njegove »teritorijalne dimenzije« s jedne strane kao *sastavnog dela,* a s druge kao *samostalne* organizacije u jedinstvenom SKJ. U sintagmi Savez komunista... nedostaje njegovo konkretno određenje, tako da se ne zna je li demokratski centralizam princip u odnosima dela i celine u SKS. Jasno je da takvo stanovište nije u skladu s odredbama u Statutu SKS.

Svoju ulogu i zadatke SKS određuje u jednom, a SKV u pet članova statuta. Bitnih razlika u sadržaju nema, izuzev u članu 4. Statuta SKV i u poslednjoj alineji Statuta SKS. Naime, u članu 4. Statuta SKV pominje se Program SKJ i Ustav SFRJ, a u po-

Digitized by Google

slednjoj alineji Statuta SKS, pored ovih dokumenata, pominje se i Ustav SRS. Pažljivo upoređivanje sadržaja svih odredbi navedenih statuta ne ukazuje na specifičnosti u određivanju uloge i zadataka i načina delovanja SKS i SKV u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Odredbe o članstvu u jednom i drugom statutu razlikuju se više u redosledu. Jer, u Statutu SKS, već u članu 2, reguliše se položaj člana, dok član 6. Statuta SKV govori o demokratskom centralizmu. U članu 2. i 3. Statuta SKS govori se o članstvu u SKS i ističe se identitet članstva u SKS i SKJ. U Statutu SKV takve odredbe nema, nego se govori o stupanju u članstvo Saveza komunista..., ali bez teritorijalnog određenja. U članu 5. Statuta SKS stoji da »članstvo u Savezu komunista samo po sebi *ne daje prednost* u ostvarivanju bilo kojeg prava građanina naše socijalističke zajednice«, dok u članu 10. Statuta SKV stoji da »članstvo u SK ne povlači nikakve *privilegije ni poseban društveni položaj*. Stupanjem u članstvo SK član se obavezuje na aktivan odnos i borbu protiv svih oblika privilegija«.

Odredbe o prijemu u članstvo se gotovo ne razlikuju po svojoj idejno-političkoj sadržini. One su u Statutu SKV sažetije izražene.

U pogledu sadržaja normi o demokratskom centralizmu uporedna analiza pokazuje sledeće:

Između Statuta SKS i SKV nema bitnih razlika niti, pak, idejno-političke neusaglašenosti sa stanovišta strateških opredeljenja organizacije i njenih unutrašnjih odnosa. U članu 10. Statuta SKV se konstatuje da se odnosi u SKV zasnivaju na principu demokratskog centralizma i na statutima SKJ i SKS. U odredbama Statuta SKS o demokratskom centralizmu nigde se precizno ne pominju odnosi sa Savezom komunista Vojvodine i Kosova. Očigledno, datost odredbi analiziranih statuta pretpostavlja da je SKS celina, *ali se odnosi u toj celini ne definišu precizno*. U Statutu SKS, član 10. stav drugi, pominje se kategorija: *ukupni odnosi u SKS*, ali se ti »ukupni odnosi«, na izvestan način, reduciraju na nekoliko sadržaja koji nisu u najneposrednijoj vezi sa »celinom«.

— Pošto Statut SKS nema preciznih odredbi o primeni demokratskog centralizma *na ukupne odnose u SKS*, a samim tim i na SKV kao deo jedinstvenog SKJ i sastavnog dela SKS, to se pozivanje Statuta SKV na odgovarajuće odredbe Statuta SKS u ovim sadržajima ostavlja bez jasnog i određenog stava o tome kako se primenjuje princip demokratskog centralizma na »celinu« koju čini SKS sa SKV i SKK. Tako ispada da je »usaglašeno« ono što je ostalo nejasno i neprecizno, *a nejasno je i neprecizno u Statutu SKS to da li se na njegove sastavne delove odnosi princip demokratskog centralizma*. To će reći da se u statutarnoj materiji SKS ne razrađuju odnosi između delova i celine, to jest odnosi između savezâ komunista koji deluju na teritoriji SR Srbije. Isto tako, odredbe o demokratskom centralizmu u Statutu SKS ne razreša-

Digitized by Google

vaju odnos između dela i celine, jedinstva i samostalnosti. Zato se ne zna šta znači kategorija *SKS kao celina.*

— Razrada principa demokratskog centralizma u jednom i drugom statutu u pogledu prava i obaveza članstva i organizacija, *bez razrade prava i obaveza SKS i SKV* na osnovama demokratskog centralizma, predstavlja vrlo bogato demokratsko i organizacijsko nasleđe u funkciji konkretno-istorijskog sadržaja avangardnosti SKJ, odnosno njegovih sastavnih delova u jedinstvenom SKJ. Da su, kojim slučajem, razrađena prava i obaveze SKS i SKV, to bi bio kvalitet više.

— Odredbe Statuta SKS i SKV u pogledu prijema i strukture članstva, kadrovske politike, informisanja, štampe i slično ne razlikuju se u idejno-političkom, odnosno duhovnom smislu.

— U članu 23. Statuta SKS, u kojem se govori o višim organima i forumima (poslednja alineja), *nije jasno da li su niži organi organi SK pokrajina ili nisu.*

— U odeljku Statuta SKV »Način odlučivanja i obaveznost odluka« (član 30) stoji: »Odluke se donose i sprovode u život u Savezu komunista Vojvodine na načelima i u skladu s principom demokratskog centralizma... »Dakle, ni u ovom članu, kad je reč o ostvarivanju odluka ne pominju se obaveze SKV prema odlukama koje se donose u SKS, njegovim forumima i organima. Za takav odnos nema osnova ni u Statutu SKS; on se u njemu ne zahteva.

2. Organizaciona struktura — sličnosti i razlike

U Statutu SKS nema nikakvih odredbi *o mestu* SKV i SKK u organizacionoj strukturi SKS. U članovima 43—47. samo se na jednom mestu, u poslednjem stavu ovog odeljka, kaže da SKV i SKK svojim statutima određuju način organizovanja komunista na univerzitetima. Idejno-politička suština odredbi statutâ SKS i SKV u pogledu organizacijske strukture ne razlikuju se, izuzev što se pojedine odredbe u Statutu SKV izražavaju prikladnije i sintetički. Međutim, u članu 58. Statuta SKV, u kojem se govori o oblicima organizovanja i akcionog povezivanja na principima demokratskog centralizma i jedinstva SKV, SKS i SKJ, ne razrađuje se odnos između jedinstva i samostalnosti kao bitnih principa u organizacijskoj izgradnji i razvoju SK, jer se ti principi ugrađuju u definiciju Saveza komunista Jugoslavije. Shodno tome, oni treba da imaju odgovarajuću statutarnu razradu bez koje, naravno, može doći do voluntarizma različitih vrsta.

Odredbe ovih statuta koje se odnose na opštinsku organizaciju Saveza komunista se gotovo ne razlikuju. Zadaci i poslovi predsedništva OK u Statutu SKV su detaljnije razrađeni i preciznije formulisani.

Statut SKV nije usaglašen sa Statutom SKS u pogledu formiranja i zadataka međuopštinskih konferencija kao foruma opštin-

Digitized by Google

skih organizacija koje ih obrazuju.[4] U članu 67. Statuta SKS kaže se: »Način i oblici međuopštinskog organizovanja Saveza komunista pokrajina utvrđuju se statutima Saveza komunista pokrajina«. U Statutu SKV stoji da opštinske organizacije mogu da sarađuju i da razvijaju povremene oblike međuopštinske i regionalne saradnje. Dakle, u jednom slučaju (Statut SKS) ide se na formiranje *foruma i tela*, a u drugom (Statut SKV) na *saradnju*.

U odredbama statutâ koje govore o *forumima i organima* SKS i SKV uočavaju se izvesni logičko-metodološki i idejno politički problemi značajni za funkcionisanje organizacije SKS, ali i SKV. Naime, u članu 68. Statuta SKS, u trećoj alineji, stoji da su »Savez komunista Vojvodine i Savez komunista Kosova *sastavni delovi* Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Jugoslavije«, dok u članu 98. Statuta SKV druga alineja glasi: »Polazeći od mesta i uloge SKV kao *dela jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije* i *sastavnog dela* Saveza komunista Srbije... itd.« Očito je da se formalno-logički i metodološki može postaviti pitanje razlikovanja, i to: (a) deo jedinstvenog SKJ, i (b) sastavni deo SKS. To će reći, ako pomažu logika i značenje kategorija, da je SKV deo *jedinstvenog* SKJ, a pri tom je *sastavni deo SKS*. Znači li to da SKS nije *jedinstvena* organizacija ili je SKV preko *sastavnog dela* SKS (SKS kao celina) deo *jedinstvenog SKJ*, ili je, pak, u SKS samo sastavni deo. Ako je u pitanju celina sadržaja statutarne materije, onda se ovakva logička »složenost« problema može objasniti jedino tako da je SKV svoju *samostalnost* jednako izrazio kako u SKJ tako i u SKS, ali je pri tom ta samostalnost jednom izražena u *jedinstvenom SKJ*, a drugi put bez tog atributa, što mora imati određeno idejno-političko i organizacijsko značenje kako za »celinu: funkcionisanja i delovanja SKS tako isto i za *jedinstveni SKJ*. Otvara se niz idejno-političkih i organizacijskih problema SKS, odnosno SKJ. To upravo sugeriše ova analiza. Međutim, u realnim političkim odnosima dešava se da razlike ovakve vrste ostanu kao *prećutna saglasnost o nečemu što ne treba usaglašavati*.

U VII odeljku Statuta SKS nema odredbi kojima bi se dalo pravo *najvišim organima SKS* da sazovu *vanrednu konferenciju SKV*, a u Statutu SKV, u članu 103, takva mogućnost postoji. U odredbama ovog odeljka, to jest odredbama o forumima i organima SKS, nema sadržaja koji bi ukazivali na obaveze nižih prema

[4] Mada se nismo detaljnije bavili uočenim razlikama, ipak je interesantno postaviti pitanje: koje su determinacije datih razlika u uslovima društvenog i političkog života koje stvara samoupravljanje i dati oblici samoupravnog političkog organizovanja društva između pojedinih društveno-političkih zajednica? Kako to da se u SRS u jednoj društveno-političkoj zajednici to jest SAP, ne nalaze razlozi za potrebu međuopštinskih organizacija i foruma SK, a u drugom delu SRS ti razlozi postoje? Šteta je što ta iskustva nisu naučno istražena da bi se praksa SKJ oslobodila provizorija različite vrste, te da bi se na egzaktnim osnovama dublje ušlo u samu prirodu idejno-političkog značenja pojednih oblika organizovanja. Tako bi se, pored ostalog, lakše došlo do specifičnosti kao jednog od uslova bogatstva organizacije, a ne obrnuto.

Digitized by Google

višim organima i obrnuto, u informisanim tokovima. Naime, nema odredbi koje bi obavezivale pokrajinske (niže organe) da sistematski informišu o svom radu više organe SKS, niti odredbi o demokratskoj kontroli demokratski utvrđene politike i odluka. Pozivanje Statuta SKV na statutarne odredbe SKS u tom pogledu nema stvarne normativne osnove, ili se, pak, ta osnova samo naslućuje u nepreciznim i nejasnim formulacijama.

U odredbama o radu i zadacima Centralnog komiteta SKS govori se o Republici, kao, na primer: »ocenjuje i razmatra aktuelna idejno-politička pitanja u Republici ..., analizira i ocenjuje društveno-političke odnose i tokove političke svesti u Republici«, ali se zato ne navode prava i dužnosti CK SKS prema forumima i organima SKV ili SKK, niti se, pak, navode prava i dužnosti PK SKV prema CK SKS. Tako artikulisana statutarna materija gotovo da se i ne može korektno analitički upoređivati sa stanovišta postavljenih ciljeva analize. Nameće se pitanje: kako, uprkos jasnim idejno-teorijskim stavovima strateškog karaktera, dolazi do dokumenata ili do pojedinih statutarnih odredbi koje su neprecizne, konfuzne ili nekonzistentne datim idejno-političkim opredeljenjima? Otuda potreba za rigoroznim kritičkim razmatranjem statutarne materije sa stanovišta njene funkcionalizacije i efikasnosti delovanja Saveza komunista.

Navedene konstatacije mogu poslužiti u predstojećim poslovima na promenama u statutima. To je prilika da se statutarna materija potanko kritički analizira u kontekstu savremenih potreba SKJ i zahteva radničke klase. U tome avangardna organizacija objektivno može da otkrije nove mogućnosti i nove socijalne sile koje će trenutnu datost radikalno menjati u interesu radništva i time, sledstveno marksističkom klasnom pristupu, razvijati sve dimenzije partije proletarijata — SKJ kao avangarde radničke klase Jugoslavije.

IV

1. Upoređenja sadržaja Opštih načela Statuta SKS, odredbi o zadacima i načinu delovanja, položaju člana i odnosima u SK sa odgovarajućim sadržajima u Statutu Saveza komunista Kosova

Već u prvom stavu Opštih načela Statut SKK se razlikuje od Statuta SKS. Tu se SKK određuje kao vodeća idejno-politička snaga radničke klase i radnih ljudi SAP Kosovo, dok se tek u devetoj alineji Statuta SKS kaže da »komunisti Srbije u svom delovanju izražavaju jedinstvene interese radničke klase, naroda i narodnosti koji žive u Socijalističkoj Republici Srbiji«. Vidi se da postoje razlike u kategorijalnom sistemu (radnička klasa i radni ljudi — u Statutu SKK, a u Statutu SKS — radnička klasa, narodi i narodnosti).

Digitized by Google

Sledeća razlika izražava se u stavu Statuta SKK koji glasi: »Savez komunista Kosova nastao je u okviru SKJ, izrastao iz radničkog pokreta i razvijao se u revolucionarnoj borbi radničke klase, u oružanoj revoluciji i izgradnji socijalističkog samoupravnog društva.« U Statutu SKS nema osnove za ovaj stav. Nije sasvim jasno da li se ova materija *prepušta* regulisanju u stavovima SK pokrajina.

U opštim načelima Statuta SKK se ističe da »Savez komunista Kosova vidi perspektivu razvoja SAPK u daljem jačanju SRS i SFRJ kao nezavisne i nesvrstane samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti«.

Definicija člana SKK preuzeta je iz Statuta SKS. Međutim, nije dovoljno jasna formulacija o *samostalnosti* SKK, što, istini na volju, nije ni moglo biti postignuto pri sadašnjoj formulaciji u Statutu SKS. U pogledu načina delovanja, zadataka SKK u političkom sistemu i slično nema nikakvih razlika između sadržaja Statuta SKS i SKK. Pojedine odredbe Statuta SKK iznete su sažetije. Nisu konstatovane, niti statutarno obrađene pojedine specifičnosti koje bi, prema odredbama Statuta SKS, mogle biti unete u Statut SKK. U Statutu SKS se govori o članu SK kao idejnom borcu, aktivnom činiocu politike i donošenja odluka, dok se u članu 2. Statuta SKK govori o *stupanju* u Savez komunista. U istom članu se zahteva da se u okviru prijema vodi računa o »uspešno završenoj političkoj školi, seminaru ili drugom obliku idejno-političkog obrazovanja«, čega nema u Statutu SKS, već se ukazuje na kvalitet člana SK u idejno-političkom smislu.

U članu 6. Statuta SKK govori se o demokratskom centralizmu u Savezu komunista Jugoslavije. Nigde se ne pominje Savez komunista Srbije, kao ni Savez komunista Kosova. Uočljivo je da se u pojedinim alinejama, odnosno rečenicama ovog člana, gde bi, po logici odnosa na principima demokratskog centralizma, valjalo navesti Statut SKS, to čini na »novi« način u vidu formulacije: »Statuta SKJ i drugim statutima i statutarnim odlukama u Savezu komunista: »Tako se *teritorijalni princip* ostavlja neodređen. Posledice su suviše jasne i empirijski evidentne da ih ne treba komentarisati. U odeljcima, odredbama ili alinejama u kojima se govori o pravima i dužnostima člana SK svuda stoji *Saveza komunista* . . . , bez njegove teritorijalne identifikacije. U članu 7. Statuta SKK poziva se na Statut SKJ, ali ne i na Statut SKS, iako je reč *o obavezama i pravima organizacija u izgrađivanju i sprovođenju politike.*

U članu 8. Statuta SKK o pravima foruma i organâ SK da ukinu odluku koja nije u skladu sa ciljevima i politikom SKJ, linearno su poređani SKJ, SKS i SKK. U sledećoj odredbi se ističe da se »Statutarni organi Saveza komunista Kosova bore za *doslednu primenu statuta Saveza komunista«,* ali se teritorijalno to ne određuje što bi bilo logično očekivati.

U članu 11. Statuta SKK druga alineja glasi: »Organi saveza komunista Kosova dužni su da povremeno razmatraju ocene, inici-

Digitized by Google

jative, kritike i predloge osnovnih organizacija Saveza komunista i da o svojim mišljenjima *obaveštavaju članstvo Saveza komunista Kosova i više organe.*« Ako se pažljivo analizira vertikalna struktura organizacije SK kako je ona data u statutarnoj materiji SKK, onda nema preciznog sadržaja u smislu određenja CK SKS, na primer, kao višeg organa. Ne zna se da li su organi u SKS po Statutu SKK viši ili nisu. Uostalom, za takvo preciziranje nema osnova ni u Statutu SKS. U članu 18. Statuta SKK se međutim, ističe, da su članovi SKK obavezni da sprovode politiku SKK, SKJ i SKS.

2. Sličnosti i razlike Statuta SKS i SKK u pogledu odredbi o organizacionoj strukturi, forumima i organima SK

Osnovni principi organizacije članstva SKS i SKK su istovetni. U pojedinim odredbama Statuta SKS potanko se razrađuju delovanje članstva i OO SK, dok se u Statutu SKK to izražava na sintetički način. Mogućne specifičnosti kosovske organizacije nisu artikulisane u ovoj statutarnoj materiji.

Odredbe o opštinskoj organizaciji SK gotovo se ne razlikuju. Pojedini delovi upoređivanih sadržaja statutâ su istovetni, ili je pak reč o stilskim razlikama koje ne utiču na značenje. O međuopštinskim organizacijama, forumima i telima u Statutu SKK nema ništa. Govori se, slično kao u Statutu SKV, o saradnji sa opštinama u SRS i SAP Vojvodini.

U odredbama o forumima i organima SK ima zanimljivih razlika. Na primer, u članu 69. Statuta SKS stoji da »Savez komunista Vojvodine i Savez komunista Kosova donose svoje *statute i odluke* na osnovu Statuta SKS i Statuta SKJ«. U odredbama o kongresu SKS stoji, između ostalog, da kongres SKS donosi i *programska dokumenta.*

U Statutu SKK (kao i u Statutu SKV), u članovima 66. i 98. Statuta SKV, kaže se da »konferencija SKK (i SKV) usvaja dokumenta programskog karaktera. U Statutu SKS nema osnova za donošenje programskih dokumenata, jer se, po ovom dokumentu, radi o odlukama, a ne o programskim dokumentima.

Interesantan je sadržaj člana 66. Statuta SKK o vanrednoj konferenciji. Naime, dok se vanredna konferencija Saveza komunista Vojvodine može sazvati, između ostalog, i na inicijativu CK SKS, dotle se vanredna konferencija SKK može sazvati samo na inicijativu PK SKK i jedne trećine opštinskih konferencija Saveza komunista Kosova.

Očito je da ove razlike u Statutima SKS, SKV i SKK nisu formalnog karaktera. Statut SKK isključuje svaku mogućnost sazivanja vanredne konferencije SKK na zahtev i inicijativu viših organa SKJ, odnosno viših organa u SKS.

U članu 67. Statuta SKK stoji da »za svoju aktivnost i stanje u Savezu komunista Kosova između dve konferencije Saveza ko-

Digitized by Google

munista Kosova Pokrajinski komitet odgovara konferenciji«. Po Statutu SKV, član 107, Pokrajinski komitet za svoj rad odgovara »članstvu SK Vojvodine, Konferenciji SK Vojvodine, radničkoj klasi SAP Vojvodine, Savezu komunista Srbije i Savezu komunista Jugoslavije«. Navedena odredba u članu 67. Statuta SKK ukazuje na apsolutnu samostalnost SKK u pogledu odgovornosti za »aktivnost i stanje u SKK«, što nije u skladu s važećim odredbama o demokratskom centralizmu u SKJ i SKS, to jest, sa odredbama statutâ SK pokrajina.

Odredbe kojima se reguliše delovanje SK u slučaju oružanog napada na našu zemlju takođe imaju nepreciznosti. Naime, kad je reč o odluci koju donosi PK SKK kaže se: »Ova odluka i uputstvo se donose u skladu s odlukom i uputstvom CK SKS i zasnivaju se na principima i normama Statuta Saveza komunista Kosova, saobražavanju pojedinih statutarnih odredbi uslovima opštenarodnog odbrambenog rata i imaju snagu statutarne odluke.« Po našem mišljenju, ovde je neprecizno sledeće: (a) u slučaju opštenarodnog odbrambenog rata odluka i uputstvo CK SKS je »starije« od pojedinih normi Statuta SKK, i (b) nejasno je zašto i kako odluka i uputstvo viših organa mora biti primereno statutarnim normama nižih organa.

Ovde se ne radi o nadgornjavanju, birokratskoj hijerarhiji i sličnim oblicima birokratske deformacije političke organizacije u našim uslovima, nego o konkretno-istorijskim nužnostima postavljanja organizacije SK u uslovima opštenarodnog odbrambenog rata. To *postavljanje organizacije SK* nije, stoga, formalno pitanje, niti pitanje odnosa subordinacije u mirnodopskim uslovima, za koju su, kao što je poznato, karakteristični demokratski osnovi i izvori kad je reč o višim i nižim instancama i institucijama organizacije SKJ, njene vertikalne i horizontalne strukture. Iako smo svesni toga da uspeh opštenarodnog odbrambenog rata neće zavisiti, pre svega, od naznačene odluke i uputstva, ipak se sadržaji i odnosi normiranja funkcionisanja organizacije SKJ i njenih pojedinih delova ne mogu prepuštati voluntarizmu, niti se sadržaji tih odnosa mogu neprecizno izražavati, jer mogu, kao takvi, stvarati negativne posledice od šireg istorijskog značaja. Zato je čudno kako su se mogle desiti ovakve nepreciznosti.

•

Iznećemo nekoliko osnovnih nalaza ove analize:

1. U odgovarajućim sadržajima opštih načela Statuta SKS, SKV i SKK, kao ni u drugim »izvedenim« sadržajima, nije ni jasno ni precizno određen odnos između dela i celine, niti, pak, odnos između samostalnosti i jedinstva u pojedinim delovima *jedinstvenog SKJ*, čije statute smo analizirali.

2. Nepreciznosti i razlike na koje smo u analizi ukazali nisu zasnovane na specifičnostima koje bi bile u funkciji avangardno-

Digitized by Google

sti pojedinih delova SKS i SKJ, čak se te specifičnosti ni teorijski ni normativno ne razvijaju. Posredi su neusklađenosti statutâ ili određeni prećutni sporazumi, koji, sve u svemu, mogu imati negativno dejstvo na jedinstvo organizacije SKJ, SKS, SKV i SKK.

3. Idejno-politički sadržaji principa demokratskog centralizma su u analiziranim statutima detaljno razrađeni. Međutim, ti sadržaji nisu stavljeni u funkciju odnosa manjina — većina, kritika i samokritika, prava i dužnosti viših i nižih organa, rečju, oni nisu u funkciji ostvarivanja demokratskog centralizma u SKS, što, naravno, mora imati praktično-političke i idejne posledice na funkcionisanje i odnose u Savezu komunista Jugoslavije. Nepostojanje precizne osnove za usaglašavanje statutâ verovatno je produkt, između ostalog, različitih društveno-političkih i idejnih faktora, ali pre svega pojava oportunizma u statutarnoj dimenziji razvoja SKS kao dela jedinstvenog SKJ, te SKK i SKV kao dela jedinstvenog SKJ i — da se poslužimo već uočenim nepreciznim kategorijama u analiziranim statutima — sastavnog dela SKS.

4. Kategorijalna nepreciznost, odnosno nekonzistentno i metodološki neispravno izvođenje odnosâ u organizaciji SKS doprinosi konfuziji organizacije i ide na štetu njene efikasnosti.

5. Uloga i zadaci komunista u političkom sistemu su gotovo jedinstveno regulisani i u tom pogledu nema bitnih razlika u analiziranim statutima.

6. Statutarna materija koja se »prepušta« regulisanju u Statutima SKV i SKK nije došla do izražaja u eksponiranim sadržajima ni kao objašnjenje konkretnih manifestnih uslova i uzroka specifičnosti, niti kao manifestni sadržaj specifičnosti koji bi označavao i otvarao mogućnosti da specifičnosti postanu prednost za konkretno-istorijsku avangardnost delova u celini, te da tim specifičnim sadržajima doprinose kvalitetu konkretno-istorijske avangardnosti SKJ.

7. Postojeći statuti su preopširni, opterećeni normativizmom, što je zanimljiva i značajna tema, ali ona nije bila u žiži našeg istraživačkog interesovanja.

Digitized by Google

Jože Šter

Moral i lik komunista

Svaka istinska avangardnost, pa prema tome i avangardnost Saveza komunista, mogućna je samo na osnovu moralnog prednjačenja. Savez komunista kao vodeća idejno-politička snaga može svoje ciljeve i svoj uticaj ostvariti samo moralnom snagom. Ako izgubi moralni ugled, može odlučujuće uticati na društvene procese još samo kao partija vlasti, dakle, sredstvima državne prinude. Pošto moralna moć Saveza komunista zavisi od moralnog ugleda svih njegovih članova, razumljivo je što moralni lik komunista postaje ključni element uspešnosti Saveza komunista. Značaj moralnog lika komunista naročito je često isticao Tito.[1] Taj zahtev je jasno izražen i u Statutu SKJ: »Komunisti se za ideju, politiku i stavove Saveza komunista bore snagom svojih ubeđenja i argumenata, svojim zalaganjem, doslednošću i ličnim primerom, svojim stvaralačkim javnim i neposrednim delovanjem« u sredini u kojoj žive i rade.[2]

Još više se taj značaj moralne strane pokazuje izvan granica naše zemlje, u međunarodnom radničkom pokretu i u međunarodnim odnosima uopšte. »Niko od nas u našoj socijalističkoj zajednici nije dovoljan sam sebi. A ni nas svih skupa nema baš mnogo. Ve-

[1] Tito, *O liku komunista*, Ljubljana, 1979, str. 13—38.

[2] Statut SKJ, Opšta načela.

Digitized by Google

liki smo s moralne tačke gledišta i ako bismo to izgubili — onda bismo bili mali.«[3] Taj međunarodni moralni ugled Savez komunista je stekao upravo svojom moralnom istorijskom praksom tako što je na svim prelomnim istorijskim tačkama (1941, 1945, 1948, 1950. itd.) delovao komunistički. Taj pogled u istoriju naše Partije nam ujedno pokazuje koliko je značajan bio baš moral. Kako za vreme okupacije tako i u periodu staljinističke blokade naši protivnici su imali ogromnu brojčanu, ekonomsku, vojnu i drugu nadmoć, dok je na našoj strani bila samo izuzetna moralna snaga, ali konačno je o raspletu odlučila ona.

Značaj morala su naglašavale takođe Druga i Treća internacionala. Ali to još ne znači da je to naglašavanje bilo teorijski utemeljeno, odnosno u skladu s njihovim ostalim pogledima na čoveka i društvo. A kakav je taj odnos u dokumentima Saveza komunista?

»Ukoliko svaka objektivna stvarnost stihijski deluje snagom svojih zakonitosti, utoliko se može govoriti o dve vrste stihije u našoj društvenoj stvarnosti . . .«[4] Društvene zakonitosti su, dakle, samo tendencije, a ne neminovnosti. Iz društvene stvarnosti na svest ljudi stihijno utiču različite tendencije. Istorija je, dakle, alternativa. Koja će alternativa postati stvarnost zavisi, dakle, od subjektivnih snaga. A delovanje subjektivnih snaga bitno zavisi upravo od moralne svesti tih snaga. »Istorijski zadatak i krajnji cilj svesne delatnosti komunista jeste pretvaranje savremene društvene stvarnosti, koja u sebi nosi sve karakteristike prelaznog perioda, u stvarnost u kojoj će nestati klasa i svih tragova eksploatacije i ugnjetavanje čoveka od strane čoveka; u kojoj će čovek kao slobodan stvaralac stajati nasuprot prirodi i, otkrivajući sve dublje njene zakonitosti, sve je više potčinjavati sebi i svojoj slobodnoj svrsishodnoj delatnosti; u stvarnost u kojoj će njegovi sopstveni društveni odnosi sve više postajati njegovo sopstveno slobodno delo, a objektivne sile, koje su dotle vladale istorijom, stupiti pod kontrolu ljudi; u kojoj će »ljudi sami i potpuno svesni stvarati svoju istoriju« i »društveni uzroci koje oni budu stavljali u pokret pretežno i u sve većoj meri imati one posledice koje oni žele« (Engels).«[5]

Razume se, da bi oblikovanje istorije postalo sve više unutrašnjemoralna i punomoralna stvarnost, biće potrebno znanje; ne samo znanje o prirodnim i društvenim zakonitostima, već isto tako i o moralnim vrednostima. Pri tom nije reč samo o golom poznavanju sistema socijalističkih moralnih vrednosti, već i o tome da se u svakidašnjim protivrečnim procesima sagledaju, predviđaju vrednosne posledice svakog pojedinačnog procesa i odluke.

»Savez komunista, čiji je osnovni cilj borba za socijalizam, vodi ideološku borbu protiv svih pojava koje umanjuju veru u čove-

---

[3] Tito, *O liku komunista*, cit. izd., str. 30.

[4] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 230.

[5] Isto, str. 255.

Digitized by Google

ka i njegovu stvaralačku snagu i sposobnost da izmeni svet i da ljudski život učini razumnim, sadržajnim i čovečnim za sve...«[6] Pri tom se ne radi o nekakvom moralizmu, utopizmu i subjektivizmu. Na drugom mestu Program postavlja jasne granice subjektivnom htenju: »Socijalistička svest igra odlučujuću ulogu u razrešavanju protivrečnosti socijalističkog razvitka. Ali rukovodeće socijalističke snage mogu pobeđivati samo ako dejstvuju u skladu sa objektivnim zakonima razvitka i potrebama društva...«[7]

Prema tome, moralno delovanje ne sme (niti, naravno, može) mimo objektivnih zakonitosti, ali to ipak ne znači podleganje tim zakonitostima, slepo potčinjavanje njima. Moralno delovanje je, naprotiv, u tome da te zakonitosti, te tendencije svojom aktivnošću usmeri tako da nastanu posledice (odnosno rezultati) koji će biti u skladu sa socijalističkim moralom, s njegovim najvišim vrednostima. U Programu je zapisano da je »čovek najveća vrednost«[8] i, na drugom mestu, da je najviša težnja oslobođenje čoveka.[9]

Pri tom čovek nije shvaćen samo kao biološko i individualno biće, a još manje se pojedinac žrtvuje samo društvu i budućnosti. Naprotiv, u Programu je naglašeno da je »slobodan i svestran razvitak svakog pojedinca... uslov slobodnog razvitka za sve«[10]. A pre svega se naglašava da treba proširivati mogućnosti za čovekovo stvaralaštvo.[11] »Na osnovu njegove sopstvene delatnosti i društvene afirmacije građaninu socijalističke zemlje vraća se njegova otuđena ličnost koju su svi klasni sistemi pretvarali u svojinu privatnog vlasnika ili države, i on, bivajući društven, postaje sve više svoj, bivajući svoj, postaje sve više društven.«[12] Naglašava se, dakle, da je čovek individualno i društveno biće, a istovremeno se odbacuju kako individualizam tako i totalitarizam. Pri svem tom isticanju se ne zaboravlja da su mogućnosti za zadovoljavanje čovekovih potreba, naročito mogućnosti stvaralaštva, istorijski uslovljene.

Ta istoričnost mogućnosti realizacije čovekove svestranosti nije puka fraza ili samo neko opšte teorijsko saznanje, već je i konkretno primenjeno pri postavljanju ključnih vrednosti socijalističkog morala. Pošto je socijalizam prelazni period, kao polazište treba uzimati objektivne protivrečnosti te situacije.

Zato Program kao bitne vrednosti socijalizma postavlja ove tri: »Socijalizam je društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kome društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kome se vrši raspodela prema principu »svakom prema radu« i u kome se, pod ruko-

[6] Isto, str. 252.
[7] Isto, str. 122.
[8] Isto, str. 151.
[9] Isto, str. 240.
[10] Isto, str. 130.
[11] Isto, str. 131.
[12] Isto, str. 181—182.

Digitized by Google

vodstvom radničke klase, koja se kao klasa i sama menja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata iskorišćavanja čoveka od strane čoveka.«[13]

Pored ovih ključnih vrednosti socijalizma Program navodi i niz drugih vrednosti — slobodu, jednakost uslovâ, jedinstvo i bratstvo naroda i narodnosti, solidarnost, ekonomski napredak itd.[14]

Ono što ne nalazimo u Programu jeste vrednost celovitog rada. Program, doduše, zahteva »postepeno ukidanje suprotnosti između umnog i fizičkog rada«[15] (bolje bi bilo: između upravljačkog i izvršnog); samoupravljanje je posezanje u najznačajniji vid podele rada, ali ne tehničke podele rada koja ima za posledicu parcijalnog radnika, vrlo jednostran rad i s tim jednostrano, delimično razvijenog čoveka (jer upravo rad u najvećoj meri obrazuje čoveka i njegovu svest). Taj nedostatak Programa možemo objasniti istorijskim kontekstom u kojem je nastajao. (Otuda u njemu i neki akcenti koji bi danas nesumnjivo bili drugačiji.) Međutim, te vrednosti (celovitijeg rada) nema ni u kasnijim partijskim dokumentima, kao ni u ostalom partijskom delovanju.[16] Mada je potrebna još podrobnija analiza sednica i odluka, ipak se čini da su se organi i forumi bavili i mnogim manje značajnim problemima, a nikad pitanjima tehnologije i organizacije rada sa stanovišta njihovog uticaja na jednostranost ili celovitost rada. Nije reč samo o celovitijem radu, već je ostvarivanje te vrednosti ujedno realizacija jednog od značajnih uslova i za oživotvorenje drugih vrednosti, naročito vrednosti samoupravljanja i, naravno, svestranosti čoveka.

Razumljivo je što je komunist »dužan da vlastitim moralnim vrednostima, društvenim ponašanjem i ličnim primerom, rečju i delom, doprinosi afirmisanju moralnih društvenih normi i socijalističke solidarnosti među radnim ljudima u skladu s ciljevima i principima našeg socijalističkog samoupravnog društva«[17]. Već sama ta formulacija govori da nam etičko znanje nije baš vrlina, a bez toga znanja je socijalistički moral teško, zapravo nemoguća ostvariti. Te nedovoljnosti etičkog znanja ima i u drugim značajnim dokumentima.[18]

---

[13] Isto, str. 128—129.

[14] Iste vrednosti su zapisane i u Osnovnim načelima Ustava.

[15] *Program SKJ*, str. 137.

[16] Jedan od retkih izuzetaka predstavlja referat B. Majera »Ustvarjalno, neodtujeno svobodno združeno delo kot osrednja vrednota in cilj samoupravnega socializma« na Ziherlovim danima 1984.

[17] Statut SKJ, Opšta načela, tačka 3.

[18] Tako se u »Analizi razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986—1995/2000« kao naše najvažnije vrednosti navode ravnopravnost, demokratičnost, efikasnost i solidarnost (»Poročevalec«, Prilog, 16. mart 1984, str. 10). U separatu »Temelji in okviri dolgoročne socialne politike« (str. 52) navode se, međutim, ove etičke norme: »drugarstvo, uzajamno poštovanje, bratstvo i jedinstvo, podsticanje konstruktivnog delovanja, nematerijalizovano prijateljstvo i ljubav, uzajamna pomoć, komunikativnost, dobrovoljan rad itd.« Još veća zbrka i neznanje u po-

Digitized by Google

Kolika je uloga (ne)znanja u vezi s današnjim društvenim stanjem poseban je problem, ali ostaje činjenica da se već neko vreme u značajnijim dokumentima SK naglašavaju prvenstveno vrednosti samoupravljanja, solidarnosti i jednakosti.[19] Mada učestalost isticanja neke vrednosti nije najbolji pokazatelj njenog značaja, ipak je ona zanimljiva kao prva i gruba analiza. Sa tog stanovišta je slika uvoda i »ekonomskog dela« Rezolucije Dvanaestog kongresa SKJ ovakva: u uvodu se najčešće pojavljuje vrednost samoupravljanje (29 puta), bratstvo i jednakost (3 puta), a društvena svojina i rad po jedanput; u »ekonomskom delu« se najčešće navodi samoupravljanje (84 puta), raspodela prema radu (8 puta), produktivnost i solidarnost po 7 puta, društvena svojina jedanput i rad 6 puta.

Program SKJ postavlja kao najvažnije vrednosti:

— društvenu svojinu,

— samoupravljanje i

— rad (raspodelu prema radu).

U socijalizmu, razumljivo, merilo čoveka može da bude samo rad, jer je poreklo otpravila već buržoaska revolucija, a krupnu svojinu (eksploatatorsku) socijalistička. Međutim, istorijski stupanj, naročito naše, ekonomske razvijenosti iziskuje da rad bude i merilo materijalnog položaja. Zato Program i naglašava da »rad treba da postane merilo ličnog ekonomskog položaja«[20] i da »društvo ne odgovara za posledice koje zadese čoveka ako on neće da radi«[21]. A Ustav izričito naglašava da je rad čoveka »jedini osnov prisvajanja društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima«[22].

Bez obzira na različite naglaske, slabosti ili ponekad čak besmislice, osnovna orijentacija u partijskim dokumentima je u skladu s programskom orijentacijom. Doduše, svest o vrednostima nije najznačajnija, mada svest i stavovi značajno usmeravaju delanje. Norme i stvarnost su uvek u većem ili manjem raskoraku. Zato je za ocenu presudno kakva je praksa.

Razume se, stvarna društvena moralna situacija ne zavisi samo od subjektivnih snaga. »Za taj raskorak (između deklarativnog i stvarnog J. Š.), naravno, postoje i neki veoma odlučujući objektivni uzroci, često vrlo snažni, koji ne zavise od subjektivne volje vodećih socijalističkih snaga.«[23] Među tim objektivnim faktorima

---

gledu socijalističkog morala vladaju u pedagoškoj literaturi, pa i u specijalnim pedagogikama moralnog vaspitanja. (Uporedi: J. Šter, *Socialistična morala in morala v socializmu*, Ljubljana, 1980, str. 116—123).

[19] Prosečnom, »običnom građaninu, pa i komunistu, naročito omladini, jednakost je uopšte najbitnija vrednost socijalizma.

[20] *Program SKJ*, str. 27.

[21] Isto, str. 138.

[22] Ustav SFRJ, Osnovna načela, III.

[23] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 164.

Digitized by Google

su opasni naročito država, robno-tržišna privreda i tehnička podela rada. »Razume se, društvo ne sme da se miri sa stihijskim uticajem tih i sličnih faktora...«[24] Zato upravo od SK kao avangardne snage najviše zavisi kakav će moral biti u našem društvu.

Izvesno je da je još uvek tačna misao iz Komunističkog manifesta da je jedna od karakteristika komunista procenjivanje svega događanja sa stanovišta krajnjeg cilja. Sa stanovišta morala to znači da SK mora zbivanje u društvu i svoje sopstveno delovanje procenjivati sa stanovišta ostvarivanja svestranog, celovitog čoveka. S obzirom na konkretnu istorijsku situaciju, taj dugoročni cilj se pokazuje i meri u prvom redu ovim trima pojedinačnim vrednostima: društvenom svojinom, samoupravljanjem i raspodelom prema radu. To ne znači da u nekoj specifičnoj situaciji ne može neka druga vrednost postati najznačajnija (na primer, pri velikoj zaduženosti zemlje u inostranstvu i s tim ugroženosti nacionalne suverenosti). Jer najviša pojedinačna vrednost je u svakoj konkretnoj situaciji ona koja najviše doprinosi celovitosti čoveka.

U našoj današnjoj društvenoj situaciji ima mnogo objektivnih faktora koji stihijno deluju protiv te tri najvažnije vrednosti, a mnogo je takvih i subjektivnih težnji. To su u prvom redu: etatizam, birokratizam, tehnokratizam, potrošački mentalitet, egalitarizam, egoizam i slično. Zato stvarna društvena moralna praksa, kao rezultat tih protivrečnih moralnih tendencija, bitno zavisi od delovanja subjektivnih snaga.

Šta nam pokazuje prva, gruba analiza?

Mada je, u svetskim razmerama gledano, društvena svojina u Jugoslaviji ostvarena u najvećoj meri, s obzirom na procese poslednjih godina treba konstatovati da ima mnogo procesa koji znače njenu neposrednu negaciju, uništavanje društvene svojine. U poslednjih deset godina društvena sredstva su se povećala za 7,7 puta, a privatna za 11,3 puta.[25]

Zbog snižavanja amortizacije, devalvacije dinara, a bez revalorizacije društvenih sredstava, zbog kamata ispod stope inflacije, zbog mnogih gubitaša (čak i na supstanci) itd., u privatni džep i potrošnju prelilo se oko bilion dinara.[26]

Ako tome još dodamo skokovit normativizam i etatizam, slika o ugroženosti društvene svojine biće prilično jasna.

Samoupravljanje je ugroženo »iznutra« i »spolja«. Oligarhijska raspodela moći u radnim organizacijama je već dugo poznata, a bitno se i ne menja. Zbog stalnih, čestih i promenljivih intervencija države samoupravljači gube uticaj na uslove privređivanja. Još je značajnije to ko raspolaže novostvorenom vrednošću. »O proširenoj reprodukciji i sredstvima za njeno finansiranje odlučuje se u osamostaljenim centrima ekonomske i političke moći — bankama, raznim interesnim zajednicama, a ne tako retko i u neformal-

[24] Isto, str. 165.

[25] Maksimović, *Grabež — s pokrićem*, »Intervju«, 6. jul 1984, str. 5.

[26] Na istom mestu.

Digitized by Google

nim grupama u kojima najuticajniji članovi organâ društveno-političkih zajednica, zajedno s jednako uticajnim članovima organâ društveno-političkih organizacija i poslovodnim organima udruženog rada i banaka, faktički donose najznačajnije odluke na tom području, eventualno dopuštajući radnicima i njihovim delegatima u organima organizacija udruženog rada, banaka ili interesnih zajednica da ih samo formalno potvrde.«[27] Sve to nije samo potiskivanje samoupravljanja na sekundarna pitanja, već u isto vreme negiranje društvene svojine i zadržavanje klasnog karaktera pri raspolaganju dohotkom. »Činjenica je da u sadašnjoj praksi, uprkos velikim rečima, zahtevima i odlukama da se sadašnje stanje mora promeniti, to nismo učinili. Naprotiv. Čak su i uspesi, koji su inače nesporni, u svojoj suštini postignuti još na starim društveno-ekonomskim osnovama, koje imaju vrlo malo ili nemaju baš ništa zajedničko sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, a u nekim aspektima su čak u suprotnosti sa zahtevima i odredbama Ustava i Zakona o udruženom radu. Tako element administriranja, koji je s tim neposredno povezan, u stvari preovlađuje.«[28]

Što se tiče ostvarivanja vrednosti raspodela prema radu, mišljenja su prilično jedinstvena, pa stoga navodimo samo podatak da je 1963. godine globalni indeks nejednakosti ličnih dohodaka u Jugoslaviji bio 19%, a 1980. još samo 14,7%.[29] To znači da bismo morali samo 14,7% mase ličnih dohodaka preraspodeliti da bi dobili svi jednako. Da onaj s najvišom kvalifikacijom u jednoj grani može da dobije manji lični dohodak nego onaj s najnižom kvalifikacijom u drugoj, da čak i gubitaši imaju veći lični dohodak nego negubitaši u istoj grani itd. — o tome podrobnije ne treba ni govoriti.

Ako je raskorak između normativnog i stvarnog tako velik, to ni u kom slučaju nije dobar znak za društvo, a još manje za njegovu avangardu. Mnogi partijski dokumenti svedoče o tome da Savez komunista nema nikakvih iluzija o tome stanju. »Međutim, u akciji su ukorenjeni pragmatizam i voluntarizam, egoizam i izopačeni parcijalni interesi. Jednodušno donesene odluke na nivou države sprovode se polovično i najčešće samo ono što trenutno odgovara datoj sredini.«[30]

Tačno poznavanje stvarnog stanja je za moralnu akciju vrlo značajno i predstavlja prvi korak ka menjanju situacije. Ali taj korak ostaje beznačajan ako mu ne slede ostali. Ne može se ostva-

---

[27] Separat »Prilagajanje gospodarskega sistema zahtevam stabilizacije«, str. 10.

[28] S. Kraigher, *Monopoli še potiskajo delavca v mezdni položaj*, »Delo«, 13. oktobar 1983.

[29] Separat »Temelji in okviri dolgoročne socialne politike«, str. 47.

[30] Uresničevanje vodilne vloge ZKJ v družbi in krepitev njene idejne in akcijske enotnosti. Gradivo za 13. sejo CK ZKJ, točka II. 1. Slično vidi u separatu »Sklepni del dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije«, str. 10.

Digitized by Google

rivati nikakav moral ako se ne poštuju osnovne vrednosti. Jedna od njih je nesumnjivo poštovanje dogovorenog, odlučenog, usklađenost reči i dela.[31]

Čak i ako ostavimo po strani problem ostvarivanja najvažnijih vrednosti, društvo koje ne ostvaruje temeljne (elementarne) vrednosti moraće da se nađe u moralnoj krizi.

Pri svemu tome ne smemo prevideti činjenicu da je moralno stanje na različitim nivoima društvene strukture, u različitim sredinama, u različitim društvenim slojevima dosta različito.

Savez komunista može biti avangarda samo ako ima ugleda. A taj ugled zavisi od njegovih pojedinačnih članova. Još više, mnogi ocenjuju Savez komunista ne po njegovom delovanju u celokupnom društvu, niti po delovanju Saveza komunista kao celine, već prvenstveno po njegovim članovima u svojoj neposrednoj okolini, po svojim saradnicima i susedima članovima Saveza komunista.[32] A time lik komunista, naročito njegova svakodnevna realizacija, postaje još i posebno značajan za ugled Saveza komunista.

Kad govorimo o liku komunista, govorimo o uzoru, o čoveku koji treba da bude uzor drugima. A koliko je takvih članova Saveza komunista? Ako sudimo po broju isključenja, onda je slika članstva uzorna. A šta ako članstvo nije tako uzorno i ako je baš to razlog za opadanje ugleda Saveza komunista?

Da bismo procenili koliko članova odgovara liku komunista, moramo, naravno, najpre odrediti taj lik. Mnogima će to izgledati nepotrebno, jer je to, tobože, jasno. Ipak, ako listamo razne knjige o Savezu komunista, razne udžbenike i slično, čak i zbornik sa savetovanja o liku komunista u Kumrovcu (1984)[33], brzo ćemo doći do zaključka da stvar nije jednostavna i da, uprkos poplavi (pre nekoliko godina) moralno-političkih kriterijuma[34], jasnog i celovitog odgovora još nemamo. Ni ja nemam nameru da u ovom prilogu nabacim celovitu sliku o liku komunista, već da samo ukažem na najznačajnije elemente *moralnog* lika komunista.

---

[31] U 28. tački Statuta SKJ piše: »Izvršavanje usvojenih zaključaka predstavlja merilo odgovornosti svakog komuniste, organizacije, foruma i organa Saveza komunista.« Sklad između reči dela i lični primer komunista naročito je često naglašavao Tito. (Vidi: J. B. Tito, *O liku komunista.)*

[32] To nam posebno potvrđuje i podatak iz ankete »Slovensko javno mnenje« da čak 61,9% Slovenaca izjavljuje da nije ništa čulo o Predlozima zaključaka 13. sednice CK SKJ, a od ostalih 38,1% samo ih je 13,8% znalo da navede tematiku tih zaključaka. (U uzorku anketiranih bilo je 7,6% članova SK.) *(Slovensko javno mnenje 1984,* str. 17.) Prema tome, većina nikako nije mogla ocenjivati Savez komunista na osnovu njegovih dokumenata, odnosno Saveza komunista kao celine.

[33] *Komunist danas,* Beograd, 1984.

[34] Čega je pri tom bilo više — neznanja ili birokratizma — teško je reći. Govorilo se tipično birokratski: »Moralno-etički i politički kvalifikovati«, kao da moralno nije dovoljno (etika je samo teorija o moralu) i kao da čovek ima kvalitete onako kao što ih imaju stvari, a ne sposobnosti i moći (potencijalnost), odnosno vrline ako se te vrline i praktično ostvaruju!

Digitized by Google

Rasprava o liku komunista najčešće počinje i završava se dokazivanjem da komunist mora biti uzoran, da u njegovom ponašanju mora postojati sklad između reči i dela i slično. Ali, da li u tome zaista ima nečeg komunističkog? Zar to nije zahtev svakog morala? Sigurno je jasno da je cilj svakog morala ostvarivanje vrednosti, da je poštovanje osnovnih normi uslov opstanka svakog morala. Da ne bi bilo nesporazuma, skladnost reči (normi, odluka, obećanja i slično) i dela je važna osnovna norma i ponašanja jednog komunista, ali to nije ono po čemu komunistički moral treba da se razlikuje od drugih morala i komunist od drugih aktivista.

Neki ocrtavaju lik komunista kao čoveka koga krase poštenje, pravičnost, istinoljubivost, hrabrost i slično. Ali zar te vrednosti ne nalazimo i u mnogim drugim moralima? Mogli bismo se čak upitati šta je poštenje, šta hrabrost, šta pravičnost?

Ako su komunisti borci za socijalizam (odnosno komunizam), onda, logično, komunistima moraju najvažnije biti one vrednosti koje su najznačajnije vrednosti socijalizma. U Programu SKJ to su i ove vrednosti: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje i rad (odnosno raspodela prema radu). Prema tome, lik komunista u sadržajnom pogledu određuju ove tri stvari:

— borba za društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju,
— borba za samoupravljanje i
— borba za raspodelu prema radu (rad kao merilo čoveka).

Savez komunista je avangarda. Šta to znači? Jednostavno rečeno, avangardnost je prednjačenje. Komunist je, dakle, onaj koji prednjači u borbi za društvenu svojinu, za samoupravljanje i za raspodelu prema radu, odnosno za radinost. Komunist je samo onaj koji je

— dobar radnik,
— dobar samoupravljač i
— koji dobro gospodari sredstvima za proizvodnju kao društvenim. To znači da je komunist natprosečan radnik, natprosečan samoupravljač i natprosečan gospodar društvene svojine. Samo onaj ko prednjači u ostvarivanju tih triju vrednosti može da bude uzor pristalicama socijalizma. Ko je ispod proseka, taj očigledno ni u čemu ne prednjači, pa prema tome i nije nikakav uzor. Ali (među nama rečeno) danas kod nas baš i nije tako teško biti u tom pogledu natprosečan. Naravno, to i nije uvek lako, a komunisti se — već od Manifesta naovamo — odlikuju i odlučnošću.

Nije reč, dakle, o odnosu prema radu, prema društvenoj svojini, prema samoupravljanju, kako se često piše i govori, jer se time podrazumeva da je već sam pozitivan odnos dovoljan. U pitanju je nešto više od toga: komunist mora biti dobar samoupravljač, a ne samo imati nekakav pozitivan odnos prema radu, još manje, naravno, da bi živeo na račun tuđeg rada (jer to je kapitalistički moral)[35].

[35] Ovde se ne upuštam u solidarnost kao nužnu dopunu raspodele prema radu za one koji su nesposobni za rad, koji su bez svoje krivice u nejednakim uslovima za rad i slično.

Digitized by Google

Ako je rad glavno merilo čoveka, njegovog materijalnog i društvenog položaja, onda on i za komunista mora biti prvo i glavno merilo. Da li može da bude komunist onaj ko tu glavnu vrednost socijalističkog (komunističkog) morala ostvaruje potprosečno?

U praksi, na žalost (i zbog teorijske neraščišćenosti), često ne ocenjujemo ljude takvim kriterijumima, već u Savez komunista primamo ljude koji na nekom skupu umeju da zapevaju neku borbenu pesmu. To je svakako odraz opštih prilika, u kojima ljude procenjujemo prema njihovoj rečitosti, a ne prema delima. Komunist još nije onaj koji glasno kritikuje negativne pojave, a slab je radnik, na primer. Komunist je samo onaj ko sve tri pomenute vrednosti natprosečno praktično ostvaruje. A to znači da komunist nije ni onaj ko je marljiv, radan, ali tih i »neprimetan«.

Vrlo prosto i jasno se na nekom savetovanju izrazio jedan radnik rekavši: Ne mogu me stabilizaciji i dobrom poslovanju učiti oni koji su kumovali promašenim investicijama, oni koji su nas doveli u kriznu situaciju.

Ako funkcioneri u Savezu komunista treba da budu najbolji komunisti, onda to znači da treba da budu natprosečni među natprosečnima pri ostvarivanju tih triju temeljnih vrednosti.

Ako u pogledu moralnog lika komunista u svakodnevnoj praksi ima mnogo nejasnoća, onda uzrok tome treba tražiti i u nejasnoći mnogih partijskih dokumenata, a to je, opet, posledica teorijske neraščišćenosti i, verovatno, nedovoljno ozbiljnog čitanja Programa SKJ.

Takvo viđenje lika komunista u teoriji i političkim dokumentima odslikava se, naravno, i u svesti članova. Dva slična istraživanja (1968. i 1978) dala su vrlo slične rezultate; predstava članova Saveza komunista o liku komunista izgleda ovako:

— 47,4% — poštenje i pravičnost
— 27,8% — društvena angažovanost
— 10,5% — dobar radnik
— 7,4% — teorijska potkovanost.[36]

Da li su članovi u većini takvi kako to zahteva lik komunista? Kako ih ocenjuju ljudi i kako komunisti vide sami sebe?

U anketi »Slovensko javno mnenje 1984.« bilo je i pitanje da li se komunisti razlikuju od nečlanova u nekim značajnim vrlinama. U pogledu većine vrlina više od 80% smatra da nema nikakvih razlika. A u pogledu, s našeg stanovišta, posebno značajnih vrlina mišljenja su ovakva:

— u pogledu radljivosti, marljivosti pri radu, 82,7% smatra da nema razlike (8,2% smatra čak da je marljivost pri radu za članove Saveza komunista manje karakteristična nego za nečlanove, a 4,4% misli suprotno);

— u pogledu drugarstva 82% smatra da nema razlike (međutim, 6,1% misli da je ta vrlina za članove Saveza komunista manje

[36] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, III deo, FSPN, Ljubljana, 1979, str. 25, 26.

Digitized by Google

karakteristična nego za nečlanove, a 5% da je manje karakteristična za nečlanove nego za članove);

— u pogledu sebičnosti 68,6% smatra da nema razlike (6,8% da je za članove manje karakteristična nego za nečlanove, ali 18,2% smatra da je sebičnost manje karakteristična za nečlanove nego za članove);

— u pogledu poštenja i pravičnosti 81,4% smatra da nema razlike (7,5 čak smatra da su te vrline za komuniste manje karakteristične nego za nekomuniste, a 4,3% da su manje karakteristične za nekomuniste);

— jedino u pogledu društveno-političke aktivnosti anketirani ocenjuju komuniste nešto bolje (51,1% ih smatra, doduše, da razlike nema, ali 28,5% smatra da je ta aktivnost za nečlanove manje karakteristična, a 5,2% da je čak za članove manje karakteristična).[37]

To znači da u očima Slovenaca komunisti u većini vrlina nisu natprosečni. Istina, to su podaci o mnenju, a ne rezultati analize stvarnog stanja, ali ipak se vidi da bar u psihološkom pogledu članovi nisu uzor nečlanovima.

Međutim, kad bi članovi Saveza komunista i bili više društveno-politički angažovani od nečlanova, to još ništa ne govori o sadržini te angažovanosti. Možda ćemo se odgovoru na to pitanje bar delimično približiti ako pogledamo vrednosnu svest članova, jer ona, bez sumnje, značajno determinira njihovu aktivnost.

Komunistima je daleko najznačajnija vrednost socijalizma društvena jednakost (u Sloveniji 20,7%, u Srbiji čak 34%); društvena svojina je na četvrtom mestu (7,5%), a samoupravljanje na petom mestu na skali vrednosti (5,8%).[38] Međutim, egalitarizam je još više prisutan u drugim društvenim grupama: 44% jugoslovenskih omladinaca smatra da se treba boriti protiv svih socijalnih razlika[39]; slične konstatacije nalazimo i u drugom istraživanju (odnosi se na Srbiju), naime, da je čak 42% ljudi usmereno egalitaristički, pri čemu je takvih među nekvalifikovanim radnicima čak 58%, a među kvalifikovanim 53%[40]; slično je i u Sloveniji, jer ih je 1980. godine 63,3% (a lane 41,4%) smatralo da je bolje obezbediti što više jednakosti makar to za sobom povlačilo i sporiji razvoj[41]; pri tom ih 62,8% smatra da razlike treba da se smanje, a 4,2% ih je čak za potpuni egalitarizam.[42] U vezi s tim treba reći da je još 1983. godine globalni indeks nejednakosti u Jugoslaviji bio 19%, a 1980. još samo 14,7%.[43]

---

[37] *Slovensko javno mnenje 1984*, str. 18.

[38] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, II deo, str. 11, 12.

[39] *Stavovi i opredeljenja jugoslovenske omladine*, Beograd, 1974, str. 33.

[40] Popović i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977, str. 333, 373.

[41] *Slovensko javno mnenje 1984*, str. 30.

[42] Isto, str. 31.

[43] *Temelji in okviri dolgoročne socialne politike*, Ljubljana, 1983, str. 47.

Digitized by Google

Na drugoj strani, zaposleni smatraju da je kod njih najakutniji problem raspodela prema radu, odnosno lični dohoci (54,6%), a na drugom mestu među takvim problemima je disciplina pri radu (27,3%).[44] Sve to dokazuje da rad kao vrednost i vrlina nema još ni izdaleka ono mesto koje bi trebalo da ima. Koliko je to uslovljeno egalitarističkom svešću (i među komunistima), to je, naravno, teško reći.

Među komunistima samoupravno stanovište zastupa oko 80%, tehnokratska shvatanja ima dobra četvrtina članova, a uz etatizam ih pristaje nešto manje od trećine.[45] Može li takva empirijska svest članova Saveza komunista biti svest avangarde?

Po mišljenju Slovenaca, komunisti se od nekomunista razlikuju pre svega po većoj društveno-političkoj aktivnosti. Naravno, to još ništa ne govori o kvalitetu i sadržini te aktivnosti. A problem nije samo u tome, već i u samoj količini aktivnosti. Dobra četvrtina članova izjavljuje da na sastancima uopšte samo glasa.[46] Malo je i izrazitog angažovanja u akcijama osnovne organizacije: 35% ih izjavljuje (na srpskom uzorku čak 69%) da (u poslednjih godinu dana) nisu bili izrazito angažovani, a 25% smatra da takvih akcija uopšte nije bilo.[47] A 1983. godine aktivnost je bila još manja: nisam bio aktivan — izjavljuje 37,9% komunista, a da takvih akcija uopšte nije bilo 45,6%.[48] Dakle, stoji teza da u samom Savezu komunista postoji manjina koja je aktivna i većina koja ćuti.

Godine 1978. je čak 72,5% anketiranih slovenačkih komunista izjavilo da u toku prethodne godine nije ništa kritikovalo.[49] Da li je to mnogo ili malo? U sličnom istraživanju 1983. godine iz celokupnog uzorka Slovenaca isto tako odgovara (da nisu ništa kritikovali) 71,8% anketiranih. Da li se, onda, ni u tome komunisti više ne razlikuju od nekomunista?

O kvalitetu angažovanja komunista govore podaci jednog istraživanja u Zagrebu, gde su komunisti ocenjivali svoje drugove u osnovnoj organizaciji. Rezultati su porazni: samo 10,9% ih misli da drugovi otvoreno izražavaju svoje stavove (a 55,9% ih smatra da su drugovi oportunisti i konformisti), dok ih samo 19% (godine 1976. još ih je bilo 39,2%) smatra da njihovi drugovi postupaju u skladu s likom komunista.[50]

---

[44] *Delegatski sistem med normo in stvarnostjo*, Ljubljana, 1983, str. 139.

[45] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, II deo, str. 21, 22, 27.

[46] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo, str. 57. — Determinante družbenopolitičnega angažiranja, FSPN, Ljubljana, 1983, pitanje 85. (Statistički obrađene rezultate za slovenački uzorak ljubazno mi je ustupio Niko Toš.)

[47] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo.

[48] Determinante družbenopolitičnega angažiranja, pitanje 83. (Uporedi i I. *Šiber, Psihologija i društvo*, Zagreb, 1984, str. 84, 92.

[49] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo.

[50] I. Šiber, *Konformizam i Savez komunista*, »Naše teme«, br. 5/1983, str. 677, 682.

Digitized by Google

U empirijskoj svesti komunista i nekomunista je, prema tome, lik komunista gotovo sasvim izbledeo. Ako tome dodamo još prilično raširenо mišljenje da je članstvo u Savezu komunista povezano s raznim privilegijama, onda je stanje još gore. Da članovi Saveza komunista imaju privilegija, smatra oko 30% ljudi[51], a to uverenje posredno potvrđuje i činjenica da su ponegde apsolventi i studenti završne godine gotovo stopostotno članovi Saveza komunista.[52]

Da li je ovo mišljenje o privilegijama tačno? Istraživanje u Hrvatskoj je pokazalo suprotno. Procenti članova i nečlanova koji rade na radnim mestima koja odgovaraju njihovom stručnom obrazovanju su ovakvi:

	nečlanovi	članovi SK
— nekvalifikovani	24,5	37,9
— polukvalifikovani	21,5	32,1
— kvalifikovani	55,3	71,5
— visokokvalifikovani	60,3	68,0
— niže stručno obrazovanje	11,9	52,9
— srednje obrazovanje	39,5	57,7

Slično je kod stanova, svojine na nekretninama (kućama) i u pogledu dopunskih izvora dohotka.[53]

Na osnovu ovih podataka mogao bi se izvesti zaključak da ni u ostalim aspektima stvarno stanje u pogledu lika komunista nije onakvo kakvo se pokazuje u svesti. Ipak je to slaba uteha, jer ta svest je morala nekako nastati, i to, najverovatnije, ne bez osnova.

Materijali, rasprava i zaključci za Trinaestu sednicu CK SKJ, kao i mnogi drugi dokumenti (na primer, separati »Stabilizacione komisije«), pokazuju da postoji dovoljno jasno saznanje i o moralnim vrlinama (nevrlinama) komunista. Zna se, dakle, šta treba učiniti. A zašto to ne činimo? Ko to neće?

Mnogi komunisti dižu ruke, jer se, navodno, ništa ne da učiniti, ništa pomeriti; zapadaju u apatiju. I ne bez razloga.[54] Samo, da li su oni još komunisti kad im je ponestalo borbenosti, odlučnosti, akcionog optimizma?!

Takva demotivisanost nije samo nekomunistička, već i neosnovana. Ona zaboravlja, naime, da u svim sredinama situacija nije

---

[51] Isto, str. 685. — Determinante družbenopolitičnega angažiranja, pitanje 60.

[52] *Radnička klasa i revolucionarna avangarda*, Ljubljana, 1978, str. 268.

[53] »Informativni pregled«, Centar SKH, br. 4/1984, str. 21, 22.

[54] Da li javno izražena kritika povlači negativne posledice za kritičare? Na to pitanje Slovenci odgovaraju: 12,8% — često; 35,4% — ponekad; 26,1% — ne (*Slovensko javno mnenje*, 1983, str. 56); nedelegati u radnim organizacijama: 13,2% — često; 35,7% — ponekad, a delegati u veću udruženog rada čak 43,3% daju odgovor ponekad. (*Delegatski sistem med normo in stvarnostjo*, Ljubljana, 1983, str. 29.)

Digitized by Google

jednaka.[55] Ako su razlike u visini ličnih dohodaka u pojedinim radnim organizacijama iste grane i četrnaestostruke[56], ako je produktivnost u jednom gradu za trećinu niža nego u drugom[57] i slično onda je uloga subjektivnog delovanja dovoljno očigledno ispoljena. Da to možda ne važi i za političu sferu? Zar tu uloga subjektivnog delovanja nije još veća?

Pa ko to onda neće da deluje? Hoće li biti da mnogi imaju na umu onog crnogorskog petla koji je prvi kukureknuo, pa zato jednoglasnom odlukom završio u loncu? Zar je, dakle, mnogim komunistima ponestalo i hrabrosti?

Ne upuštajući se ovde u analizu uzroka takvog jaza između lika komunista i stvarnog ponašanja pojedinih komunista, ipak bismo se mogli upitati da nisu možda i nejasnoće i nepreciznosti pri opisivanju kriterijuma lika komunista jedan od uzroka takvog stanja?

---

[55] Tome su krivi i prikazi kao što je taj, jer se bave samo celinom, samo prosekom, pa tako i nehotice prikrivaju mnoge i velike razlike (po područjima, osnovnim organizacijama udruženog rada itd.).

[56] Na primer, u hemijskoj industriji u Hrvatskoj (»Delo«, 3. februara 1982).

[57] Na primer, u beogradskoj privredi je produktivnost za trećinu niža nego u ljubljanskoj i za četvrtinu niža nego u zagrebačkoj (»Večernje novosti«, 2. jul 1984).

Digitized by Google

Mirko Pejanović

Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine

1. Uticaj društveno-ekonomske krize početkom osme decenije na promjene u društvenom položaju i angažovanju omladine

U razvoju socijalističke Jugoslavije na početku osme decenije zaoštrile su se društvene suprotnosti zbog dejstva činilaca društveno-ekonomske krize na sve segmente društvenog razvoja. Elementi krize ekonomskog razvoja ispoljili su se najprije u slabljenju materijalnog položaja udruženog rada. Umjesto da jača na osnovi ustavnog položaja u upravljanju proširenom reprodukcijom, učešće organizacija udruženog rada u raspodjeli dohotka je smanjivano. Proces integracije udruženog rada na dohodovnom principu dominantno je zaokružen integracijama u složene organizacije udruženog rada u sklopu republika i pokrajina. Planiranje društvenog razvoja i definisanje strategije privrednog i tehnološkog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985. godine nije imalo svoju samoupravnu integracionu osnovu u oblasti koncentracije sredstava za proširenu reprodukciju. Jedan broj pitanja zajedničke politike razvoja ostao je bez usaglašavanja i definisanja razvojnog pravca, naročito u oblasti tehnološkog razvoja i ekonomskih odnosa s inostranstvom. Jačale su tendencije zatvaranja udruženog rada u uže teritorijalne okvire. Neintegrisan, udruženi rad je teško mogao

Digitized by Google

izbjeći udare ekonomske krize u svjetskoj privredi. Sporo prilagođavanje energetskoj krizi i opštoj krizi u privrednom razvoju svijeta imalo je, sa svoje strane, velikog uticaja na posljedice u materijalnom razvoju udruženog rada Jugoslavije. Došlo je do pada izvozne sposobnosti jugoslovenske privrede, njene uključenosti u međunarodnu podjelu rada i ovisnosti od uvoza. Uporedo s tim jačala je uloga državne regulative u uređivanju ekonomskih odnosa s inostranstvom i opštih uslova privređivanja. Visok stupanj finansijske zaduženosti u inostranstvu takođe je imao nepovoljno udarno dejstvo. Kao posljedica tih kretanja nastale su tendencije pada privrednog rasta (stagnacija privrednog razvoja) i pada produktivnosti rada. Nekontrolisani rast cijena i investicione i opšte potrošnje doveo je do porasta inflacije i do pogoršanja materijalnog položaja radničke klase. U mjeri u kojoj je djelovao državni intervencionizam potiskivano je i djelovanje ekonomskih zakonitosti. Slabila je odgovornost privrednih subjekata za rezultate privređivanja, odnosno optimalnog upravljanja sredstvima u društvenoj svojini. Socijalizacija gubitaka dobila je pravo građanstva. Sporo je obuzdavana potrošnja, posebno investiciona i opšta. Slabila je uloga nauke u ekonomskom i tehnološkom razvoju, što je vodilo tehnološkom zaostajanju. U primjeni principa raspodjele prema radu djelovali su otpori. Jačala je tendencija uravnilovke. Socijalno raslojavanje dobija širi zamah. Takva kretanja u društveno-ekonomskom razvoju imaju zajedničku karakteristiku — krizu ekonomskog razvoja. Njeno dejstvo se primarno ispoljava u stagnaciji razvoja i time u pogoršavanju materijalnog položaja proizvođačke strukture društva (radništva), zatim u porastu nezaposlenosti. U cilju presijecanja ekonomske krize iniciran je i donesen, 1983. godine, Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Kada u društvenom razvoju dođe do stagnacije, to najviše pogađa radnike i omladinu. Dolazi do usporavanja, ili zastoja uključivanja omladine u društveni rad. Kriza u ekonomskom razvoju Jugoslavije radikalno je pogoršala društveno-ekonomski položaj omladine. Sve je više nezaposlenih u Jugoslaviji u proteklim godinama. Nezaposleni čine milionsku armiju ljudi. Među njima su pretežno mladi ljudi sa stručnim kvalifikacijama. U uslovima opšteg pada standarda nezaposlena omladina postaje onaj dio društva koji najviše trpi posljedice ekonomske krize. Današnja omladina postaje tako onemogućena, zaustavljena generacija. Perspektiva njenog radnog angažovanja je izgubljena. S tim je neizbježno bitno ograničena mogućnost angažovanja omladine i u samoupravnom razvoju društva. Interesovanje nezaposlene omladine za rad omladinske organizacije i za društveni rad uopšte objektivno je potisnuto.

Tako društveno-ekonomski položaj nezaposlene omladine nepovoljno utiče na mogućnost društvenog angažovanja omladine. Zbog toga je došlo i do pada učešća omladine u izborima za delegacije i delegate 1982. godine i uopšte učešća omladine u izabranim organima društveno-političkih organizacija i u samoupravnim organima. Sociološka istraživanja pokazuju da je stagnacija društve-

Digitized by Google

nog razvoja najbolja ilustracija potisnutosti omladine. Gubljenje perspektive za omladinu uvijek se na specifičan način ispoljavalo u svijesti mladih i u idejnim kretanjima. Po pravilu, dolazi do razočaranja zbog nemogućnosti rješavanja društveno-ekonomskog položaja (nezaposlenosti) i ostvarivanja društvenog uticaja na rješenje tog problema. Omladina više od drugih idealizuje društvo i njegove vrijednosti i dostignuća. Međutim, kad dođe do razočaranja mladih oni društvene vrijednosti »dramatičnije odbacuju, jače manifestuju moralnu krizu, otpor, pa i destrukciju«[1]. Istraživanja pokazuju da je na djelu »izvjesno smanjivanje rasprostranjenosti *samoupravne orijentacije omladine*« *(kurziv* — M. P.).[2] U pitanju je njeno manje opredjeljenje za ovu orijentaciju nego što su opredjeljenja odraslih. Uticaj kriznih ekonomskih kretanja na zaoštravanje socijalnog položaja omladine dovodi mlade u veću nedoumicu u pogledu mogućnosti rješavanja problemâ na samoupravnoj osnovi. U kriznim društvenim situacijama nastaju »povoljniji uslovi i mogućnosti da se najheterogenije snage u društvu — od ultraljevice i crkve do ultradesnice — u raznim oblicima počnu boriti za dušu omladine.[3] I sama omladina je heterogena. Uticaj nosilaca antisocijalističkih ideja može lakše uspjeti u dijelu omladine, upravo u situacijama kad dolazi do stagnacije društvenog razvoja, gubljenja perspektive i pasivnosti omladine. U takvim situacijama dio omladine se okreće prošlosti i lakše prihvata nazadne ideje. Ako je odnos snaga nepovoljan za interese radničke klase i samoupravljanja, i dio omladine postaje nosilac podrške birokratskim i nacionalističkim snagama. To se tipično pakazalo u prihvatanju ideja iredentizma od jednog dijela omladine na Kosovu, jer je »podlegao manipulaciji i izgubio vjeru u društveni sistem.«[4] Jačanje društvenih suprotnosti čini složenijom borbu za svijest omladine, za njeno pridobijanje i mobilizaciju na programu društvenog razvoja, osobito kad nastaje raskol između programsko-normativnog i stvarnog.

2. Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine

Kriza društveno-ekonomskog razvoja djelovala je i na nastajanje i produbljivanje elemenata krize društvenog organizovanja omladine. Savez socijalističke omladine u posljednjih nekoliko godina postepeno gubi na snazi svoje društvene uloge u funkciji pokretača i organizatora društvene akcije mlade generacije u rješavanju njenih specifičnih interesovanja i problema i problema razvoja društva. Promjene u društveno-ekonomskom položaju omladine i sporo rješavanje problema nezaposlenosti omladine zaoštrili su odnos mladih,

---

[1] Velja Tomanović, *O idejnim i vrednosnim opredeljenjima omladine*, zbornik *Mlada generacija danas*, »Mladost«, Beograd, 1982, str. 181.

[2] Ibid.

[3] Veljko Vlahović, *O omladini*, »Mladost«, Beograd, 1980, str. 143.

[4] Velja Tomanović, ibid., str. 182.

Digitized by Google

posebno nezaposlenih, prema omladinskoj organizaciji. Opada interesna motivacija omladine za angažovanje u omladinskoj organizaciji u istoj mjeri u kojoj je smanjena sposobnost i mobilnost SSO da artikuliše interese mladih ljudi i da ih u kreaciji politike društvenog razvoja integriše u front organizovanih socijalističkih snaga i preko toga situira u proces samoupravnog i delegatskog odlučivanja, u odluke samoupravnih i delegatskih tijela. Bitno se smanjuje i sposobnost SSO u organizovanju društvene aktivnosti u oblasti socijalističkog odgoja omladine i njenog društveno-interesnog stvaralaštva. Istovremeno se smanjuje društvena moć i sposobnost SSO u idejnom osposobljavanju mladih za njihovo stvaralačko angažovanje u samoupravnom i delegatskom odlučivanju. U društvu, zbog toga, jača tendencija potiskivanja uloge i odgovornosti omladine za društveni razvoj proizvodnih snaga i razvoj socijalističkog samoupravljanja. U određenoj mjeri, ali sa izraženijim negativnim posljedicama, položaj SSO u društvu bitno određuje cjelina položaja subjektivnog faktora i njegove osposobljenosti da djeluje u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Kriza društveno-ekonomskog razvoja samo je ubrzala i zaoštrila neke procese u ostvarivanju društvene uloge subjektivnog faktora u razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Riječ je o tome da je, nakon ustavnog utemeljenja socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa kao integralnog društvenog odnosa 1974, godine subjektivni faktor, u obliku fronta organizovanih socijalističkih snaga — SSRN, dobio ulogu političke osnove socijalističkog samoupravljanja. Takvu ulogu subjektivnog faktora vrši i Savez socijalističke omladine kao njegov sastavni dio u sferi izražavanja interesâ omladine i njenog uključivanja u proces samoupravnog odlučivanja. U takvoj ulozi i SSO i druge društveno-političke organizacije »nisu i ne treba da budu izborna tela radi borbe za vlast, kao što su to političke partije u parlamentarnom sistemu, nego specifičan oblik *interesnog organizovanja (kurziv* — M.P.) radnih ljudi i građana u oblasti gdje se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike nauke, opštih društvenih interesa i slično«[5]. Jer, karakter takve uloge subjektivnog faktora proističe iz toga što se društvo ne sastoji samo od mnoštva parcijalnih interesa vezanih za radne i kulturne uslove i težnje čovjeka, već i od cjelovite idejne, političke, naučne i misaone nadgradnje. Sa tog stanovišta promatrana, uloga subjektivnog faktora se u društvenoj praksi iskazuje kao činilac svijesti radnih ljudi i u izražavanju i u sintezi samoupravnih interesa u procesu vršenja samoupravne vlasti radničke klase. Za vršenje uloge subjektivnog faktora glavno područje aktivnosti postaje demokratska komunikacija i saradnja društveno-političkih organizacija sa radnim ljudima u rješavanju njihovih problema u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u delegatskom sistemu. Subjektivni faktor u procesu izražavanja pluralizma samoupravnih interesa predstavlja političku osnovu sin-

[5] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 177.

Digitized by Google

teze mnoštva interesa samoupravnih zajednica i time samoupravne integracije društva u jedinstven sistem socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. U tom pogledu za subjektivni faktor i njegovu društvenu ulogu u uslovima samoupravljanja osnovnu opasnost predstavlja djelovanje osloncem na moć državne vlasti ili ostajanje na periferiji samoupravnog i delegatskog odlučivanja. Tokom proteklih godina razvoja socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog integralnog sistema društvene organizacije ispoljilo se pet osnovnih tendencija: prvo, ne ostvaruje se novi produkcioni odnos u smislu novog, samoupravnog društveno-ekonomskog i političkog odnosa u upravljanju radnikâ materijalnom osnovom proširene i opštedruštvene reprodukcije. Drugo, jača etatistički, državno-svojinski monopol u upravljanju kretanjem društvenog dohotka. Treće, ne ostvaruje se ustavna koncepcija frontovske uloge SSRN kao političke osnove socijalističkog samoupravljanja. Peto, potiskuje se ustavna uloga radničke klase, radnih ljudi i građana, a time i omladine u upravljanju društvenim poslovima. Posljedica toga jeste neefikasno funkcionisanje cjeline političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i formalizacija njegovih institucija, posebno institucija delegatsko-skupštinskog sistema.[6] Ove tendencije upozoravaju da se sporo ostvaruje radničko-klasna i samoupravna sadržina produkcionog odnosa, kao i da se u društvenom razvoju zadržava nepovoljan odnos klasnih snaga u korist samoupravljanja i samoupravne integracije društva. U društvenoj praksi, u realnim odnosima, namjesto samoupravne integracije društva, gotovo dominantno, djeluju društvene sile integracije društva posredstvom etatističkog monopola u upravljanju viškom rada. Radnička klasa je izložena realnim opasnostima otuđivanja iz procesa odlučivanja o društvenim poslovima i o društvenom razvoju na osnovama samoupravljanja. U cjelini razvoja takvih društveno-ekonomskih i političkih odnosa subjektivni faktor, a time i SSO, nije dovoljno integrisan u matici klasne borbe za društveno-ekonomsku i klasnu sadržinu samoupravnog produkcionog odnosa. U tom kontekstu Savez socijalističke omladine, a to i istraživanja pokazuju[7], takođe nema razvijenu svoju društvenu aktivnost u klasnoj borbi za samoupravni društveni odnos u cjelini društvene organizacije. Osnovne organizacije SSO nisu postale, saglasno svojoj društvenoj ulozi, organizatori društvene akcije omladine na osnovnim pitanjima ostvarivanja Zakona o udruženom radu. One su u velikoj mjeri izvan matice društvenih kretanja u započetom procesu ostvarivanja Zakona o udruženom radu. Bitno je smanjeno učešće omladine u izabranim dele-

[6] Odlukama Dvanaestog kongresa SKJ iz 1982. godine inicirana je aktivnost na izradi kritičke analize funkcionisanja političkog sistema. U okviru Saveznog savjeta za društveno uređenje pristupilo se izradi kritičke analize. Tokom 1985. godine analiza će biti završena i predložena nadležnim institucijama na razmatranje.

[7] Vidi sintetičku studiju istraživačkog izvještaja o temi: »Organizovanje i djelovanje socijalističkih subjektivnih snaga u udruženom radu«, iz projekta: »Teorijski i praktični aspekti realizacije »ZUR-a« autorâ M. Pejanovića i S. Foče, »Opredjeljenja, 1984, str. 142.

Digitized by Google

gacijama za delegatske skupštine 1982. godine (ono je smanjeno sa 18,83% u 1978. na 16,65% u 1982 godini[8]) u odnosu na sastav delegacija i delegatskih skupština u prethodnim mandatima delegatskih skupština. Smanjena je i ukupna aktivnost omladine u procesu delegatskog odlučivanja. Aktivnost delegatâ Saveza socijalističke omladine u društveno-političkim vijećima skupština opština i skupština pokrajina i republika pokazuje tendenciju formalizacije. Malo je samostalnih političkih inicijativa delegata SSO u skupštinama za rješavanje problemâ mlade generacije kao što su: nezaposlenost, reforma odgoja i obrazovanja i materijalni položaj društveno-vaspitnih organizacija koje okupljaju omladinu. Tendenciju opadanja ima i aktivnost omladine u subjektivnom osposobljavanju: idejnom, marksističkom i vaspitnom za uključivanje mladih ljudi u sistem samoupravne demokratije. U nešto slabijem intenzitetu u opadanju je i društveno-interesna aktivnost omladine u društvenim organizacijama. Smanjuje se, isto tako, brojnost članstva i širina njihove akcije i zbog odnosa društva prema ulozi ovih organizacija i zbog realnog smanjenja materijalne osnove za rad ovih organizacija. S tim je u vrlo prisnoj vezi i opadanje uticaja društvenih organizacija na okupljanje, stvaralaštvo i socijalistički odgoj omladine, a time i ukupan uticaj SSO na socijalističko usmjeravanje mlade generacije. U redovima omladine postoji vrlo čvrsta svijest o realnoj poziciji njene organizacije u političkom sistemu. Omladina se zbog toga sve manje okreće svojoj organizaciji u interesnoj težnji za rješavanje svojih problema. Vjera u nemoć omladinske organizacije u svijesti omladine se iskazuje kao apatičnost i nezainteresovanost omladine za rad omladinske organizacije. Jer, na mnogim bitnim tačkama se ne uspijeva ostvariti društvena uloga omladinske organizacije. A društvena uloga SSO se, u osnovi, ne ostvaruje u pogledu povezivanja interesâ omladine s interesima radničke klase i društva, u pogledu povezivanja društvene akcije omladine s akcijom organizovanih socijalističkih snaga u SSRN, zatim, u pogledu uloge osposobljavanja i uvođenja omladine u sistem samoupravnog odlučivanja i odgovornosti za društveni razvoj, u pogledu preuzimanja uloge organizovanja interesnih aktivnosti i stvaralaštva omladine i, napokon, u pogledu izražavanja socijalno-ekonomskih interesa omladine i političke artikulacije tih interesa u procesu samoupravnog i delegatskog odlučivanja. Povezivanje interesâ omladine s interesima radničke klase i društva ima svoju sadržinu u klasnim interesima radničke klase kao vodeće snage društva, interesima radničke omladine i interesima svih slojeva omladine za napredak u društvenom razvoju i u ostvarivanju ciljeva socijalističke revolucije. Djelovanje omladinske organizacije u društvenoj praksi iskazuje tendenciju nedovoljnog situiranja interesâ radničke omladine u programskoj aktivnosti SSO. U stalnom je opadanju i učešće radničke omladine u akcijama SSO i u strukturi izabranih organa SSO u opštinama, pokrajinama, republikama i federaciji. U tome

[8] Dubravka Velet, *Omladina u političkom sistemu*, u zborniku *Mlada generacija danas*, »Mladost«, Beograd, 1982, str. 257, tabela br. 2.

Digitized by Google

se krije opasnost da omladinska organizacija postane pretežno organizacija školske i studentske omladine. Angažovanje radne omladine i mladih poljoprivrednih proizvođača u omladinskoj organizaciji vrlo je skromno. Otuda i prodiranje snažne tendencije da SSO, osobito u urbanim sredinama, postane organizacija interesno-stvaralačke i zabavne aktivnosti školske omladine — omladine u procesu obrazovanja, odnosno onog dijela omladine koji nema vlastito proizvodno iskustvo i ne dijeli težinu klasnog položaja proizvođačke strukture društva; radničke klase, radničke omladine, poljoprivrednih proizvođača i nezaposlene omladine. Izostajanje radikalizacije problemâ radničke omladine u omladinskoj organizaciji neminovno ugrožava klasni, socijalistički karakter društvenog organizovanja omladine. To se u praksi iskazuje kroz sadržinu aktivnosti u kojoj su preovlađujuće: radno-takmičarske akcije, svečarske aktivnosti, zatim sportske i rekreativno-zabavne i interesno-stvaralačke aktivnosti omladine. Povezivanje društvene aktivnosti omladine s društvenom akcijom organizovanih socijalističkih snaga u sklopu SSRN kao fronta u praksi se ostvaruje vrlo malo, zapravo, samo u nekim oblastima: u masovnim društvenim akcijama kao što su izbori, samodoprinosi, velike omladinske radne akcije i obilježavanje značajnih datuma iz revolucionarne prošlosti. U drugim oblastima društvenog života: politici materijalnog razvoja društva, donošenju samoupravnih i delegatskih odluka od šireg značaja za društveni razvoj, rješavanju problema nezaposlenosti, kadrovskoj politici preobražaju sistema obrazovanja, promjeni odnosâ u sportu, jačanju materijalnog položaja društvenih organizacija — inicijative omladinske organizacije, i kad postoje, ne situiraju se u programe rada i odlučivanja SSRN. Zbog toga inicijative i prijedlozi omladinske organizacije ostaju, uglavnom, u zatvorenom krugu omladinske organizacije. One vrlo malo dolaze na dnevni red sindikalnih organizacija u organizacijama udruženog rada. Angažovanje omladinske organizacije u organizacijama udruženog rada ima, po pravilu, vrlo male efekte. Osnovne organizacije SSO u materijalnoj proizvodnji gotovo da se i ne bave pitanjima sticanja dohotka, raspodjelom, udruživanjem rada i sredstava, dohodovnim odnosima, konfliktima u samoupravnom odlučivanju radnikâ i tehnološkim inovacijama. Akcija omladinske organizacije u organizacijama udruženog rada vrti se u krugu radnog takmičenja i sportskih aktivnosti. U omladinskoj organizaciji se vrlo malo pokreću pitanja koja se integrišu u aktivnost SSRN. To je uslovljeno i neosposobljenošću omladinske organizacije da djeluje kao dio fronta — SSRN, a i vrlo sporim razvijanjem frontovske uloge SSRN, koji i dalje ima samo neke elemente frontovske uloge. Zajednički program akcije organizovanih socijalističkih snaga ne postoji, kao ni jedinstvena koordinacija izvršavanja usvojene politike. Sve delegatske i interesne inicijative omladinske organizacije ne postaju element akcije SSRN. I sam SSRN zbog toga nema životnu vitalnost koju bi imao kad bi djelovao kao front. Otuda i nedovoljan uticaj SSO

Digitized by Google

na proces delegatskog odlučivanja u skupštinama samoupravnih i društveno-političkih zajednica.

Djelovanje SSO u funkciji osposobljavanja i uvođenja omladine u sistem socijalističke samoupravne demokratije ne daje rezultate koji bi bili adekvatni stvaralačkim mogućnostima mladih ljudi. Riječ je o osposobljavanju omladine za uključivanje u proces delegatskog odlučivanja. U mjeri u kojoj je omladina uključena u delegacije i delegatska tijela ona preuzima i odgovornost za društvene odluke i društveni razvoj. SSO je u svojoj praktičnoj djelatnosti u velikoj mjeri zapustio aktivnost na organizovanju idejno-vaspitne aktivnosti u osposobljavanju za samoupravne i delegatske dužnosti. A mladi ljudi su armija novodolazećih samoupravljača i delegata. SSO nedovoljno pokreće aktivnost u podsticanju mladih ljudi da se aktiviraju i iskažu na mjestima odlučivanja i donošenja društvenih odluka u samoupravnim zajednicama i delegatskim skupštinama. Omladinska organizacija ne prati dovoljno aktivnost samoupravnih i delegatskih tijela i problematiku koja je značajna za omladinu, a o kojoj se odlučuje u delegacijama i delegatskim skupštinama.

Organizovanje interesnih aktivnosti i stvaralaštva omladine, onih aktivnosti koje na osnovu vlastitog interesovanja mladi ljudi ispoljavaju u sportu, zabavi, kulturnom i tehničkom stvaralaštvu i rekreaciji ima najveće mogućnosti za masovno okupljanje omladine i za ostvarivanje uticaja na njen socijalistički odgoj. Iako su interesne aktivnosti omladine najviše razvijene u vršenju društvene uloge SSO, one i dalje ne prate potrebe i interesovanja omladine. Te aktivnosti okupljaju nešto više od jedne trećine ukupne populacije mladih. Njihov razvoj nije pratio materijalni razvoj društva i savremena interesovanja i potrebe omladine. Rijetke su, na primjer, mjesne zajednice u kojima su stvoreni uslovi i afirmisana aktivnost pionirskih klubova — za stvaralaštvo pionira, kulturno-umjetnička društva, klubovi tehničkog stvaralaštva i slično. Samo se u oblasti sporta podstiče nešto masovnije okupljanje i aktivnost omladine u mjestu življenja mladih ljudi. Omladinska organizacija ne ispoljava inicijativu da se mijenja društveni tretman i materijalna osnova društvenih organizacija koje okupljaju omladinu. Osim toga, omladinska organizacija ostaje i dalje zatvorena za inicijative, prijedloge i stvaralaštvo mladih u društvenim interesnim organizacijama i zbog toga SSO ne ostvaruje svoju šansu da postane organizator masovne akcije omladine.

Izražavanje socijalno-ekonomskih interesovanja omladine i politička artikulacija tih interesovanja u procesu samoupravnog i delegatskog odlučivanja zasniva se na uskoj interesnoj osnovi. Interesi omladine za napredak u razvoju proizvodnih snaga, tehnološki progres, moderan privredni razvoj, za rješavanje problema nezaposlenosti, za primjenu principa raspodjele prema radu i za rješavanje stambenih problema imaju skromno učešće u programima rada i aktivnosti omladinske organizacije. Kad dio ovih interesovanja i postane sadržina akcije omladinske organizacije, te akcije ostanu

Digitized by Google

u okviru omladinske organizacije. Politička artikulacija socijalno-ekonomskih interesovanja ne ulazi u sadržinu šire društvene akcije i ne dobija frontovsku političku osnovu u SSRN za odlučivanje u samoupravnim i delegatskim tijelima. Problemi društveno-ekonomskog položaja omladine, u čemu se radikalno pojavljuje problem nezaposlenosti omladine, današnje savremene generacije mladih, nisu postali dominantna interesna osnova društveno-političke afirmacije SSO. U tome i leži osnovni uzrok opadanja povjerenja mlade generacije u SSO, u uspešnost njegove društvene akcije i, preko toga, akcije subjektivnog faktora. Mladi intenzivnije, otvorenije i radikalnije pokazuju odbojnost prema verbalizmu i forumskom vršenju društvene uloge subjektivnog faktora. Ako se društvena akcija omladinske organizacije ne napaja interesima omladine, ona se gasi, čak se gase i rukovodstva (organi), posebno u osnovnim, bazičnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Nešto lakše se održavaju organi SSO na onim nivoima društvene organizacije gdje uz samoupravni, postoji i državni oblik organizacije: komuna, pokrajina, republika i federacija. To se ne dešava u drugim društveno-političkim organizacijama jer je osjetljivost članstva manja, a forumski način rada dosta tradicionalan. Time omladina pokazuje svoj odnos prema društveno-političkom organizovanju koje u sebi ne sadrži konkretnost interesa, društvenu akciju za promjenu stanja i modernu racionalnost. Svoje slobodno vrijeme mlada generacija želi racionalno upotrijebiti.

Tendencije koje se iskazuju u ostvarivanju društvene uloge SSO pokazuju da SSO u društvenoj praksi nije nosilac društveno-političke artikulacije cjeline interesovanja omladine u rješavanju njenih specifičnih problema i razvojnih problema društva. Istovremeno, te tendencije pokazuju da se »omladinska organizacija *zadržava na perifernim pozicijama i da se još uvijek sa nedovoljno smjelosti mladi ljudi uključuju u sve vidove samoupravljanja i upravljanja društvom uopšte*[9] (*kurziv* — M.P.).

3. Mogući elementi za revitalizaciju koncepcije društvenog organizovanja omladine

Aktuelizacija problemâ ostvarivanja društvene uloge SSO nameće nekoliko pitanja. Prvo se odnosi na ispitivanje uzroka zadržavanja omladinske organizacije na perifernim pozicijama i potiskivanja omladine iz procesa društvenog odlučivanja i preuzimanja odgovornosti za društveni razvoj. Analitičko traganje za odgovorom polazi od nekoliko bitnih momenata. Najprije, riječ je o preovlađujućem dejstvu elemenata klasično-političkog sadržaja koji se zadržavaju u praksi djelovanja omladinske organizacije. Tome u velikoj mjeri doprinosi klasično-politički način organizovanja i djelovanja drugih društveno-političkih organizacija. To je uslovljeno i sporim prevladavanjem elemenata klasičnog jednopartijskog mono-

[9] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 208.

Digitized by Google

pola u vršenju avangardne uloge Saveza komunista. Vodeća idejna uloga SK zadata je kao unutrašnja pokretačka snaga u samoupravnoj organizaciji i u vršenju vlasti radničke klase. U društvenoj praksi ta se uloga ostvaruje i snagom idejnog predvođenja, ali u velikoj mjeri i posredstvom oslonca na moć državne vlasti. Ostvarivanje društvene uloge omladinske organizacije postavilo je dva pitanja: ili će omladinska organizacija ostati klasično-politička organizacija i time nužno forumski djelovati (djelovati preko organâ, a ne preko masovne aktivnosti omladine), ili će se raznijeti kao »demokratski front cjelokupne socijalističke omladine«[10] koji izražava mnoštvo omladinskih interesovanja — od ekonomsko-socijalnih, preko interesno-stvaralačkih, do zabavno-rekreativnih. Ovo prvo je preferirano u društvenoj praksi. Zato su i nastale nepovoljne tendencije u vršenju društvene uloge SSO. U mnogim elementima omladinska organizacija djeluje i živi kroz organe (forume). Jačanju klasično-političkih elemenata u ostvarivanju društvene uloge omladinske organizacije bitno je doprinijela stara svijest komunista o društvenom organizovanju omladine, čak i značajnog dijela komunista koji je angažovan u aktivnosti omladinske organizacije. Ovo drugo: razvijanje i jačanje omladinske organizacije iz društvenih interesovanja omladine koja su primarno svojstvena mladim ljudima javlja se u začetku. Mada je društveno-interesni osnov izvođenja programske sadržine i organizacione strukture omladinske organizacije dobio svoje mjesto na osnovi idejne koncepcije Treće konferencije SKJ, on nije uspio postati preovlađujući. U mjeri u kojoj se u tome nije išlo naprijed omladinska organizacija je gubila obilježje organizacije akcije i masovnog oblika društvene aktivnosti i organizovanja omladine. Idejni fond Treće konferencije u društvenoj praksi organizovanja omladine nije dovoljno stvaralački razrađivan, a što je najgore, statutarna koncepcija SSO nije kritički promatrana i dograđivana sa stanovišta njegove djelotvornosti u praksi. Prema organizacionom pitanju omladine SK se u protekloj deceniji nije odnosio kao prema jednom »od bitnih za djelovanje omladine«[11]. Postojeća organizaciona struktura klizi u okoštavanje i formalizaciju. Realne tendencije ispoljene u potiskivanju društvenog uticaja SSO na angažovanje omladine u društvenom razvoju i rješavanju njenih i društvenih problema nameću potrebu traganja za revitalizacijom koncepcije društvenog organizovanja omladine. Osnovu za traganje u tom cilju sadrži idejni fond Treće konferencije i saznanja o ostvarivanju društvene uloge SSO u praksi. »Traganje za odgovarajućim oblicima organizovanosti u jeku bitke za samoupravne odnose mora biti praćeno i rizicima, ali i *odgovornošću za te rizike (kurziv* — M.P.). A u velikim sredinama su mogući eksperimenti i u organizacionom pogledu koji bi bili pažljivo praćeni. Ono što se u njima pokaže pozitivnim valjalo bi prihvatiti za širu akciju i primjenu, kako bi postala sastavni dio

[10] E. Kardelj, ibid., str. 211.

[11] Tito: Riječ na Trećoj konferenciji SKJ, *Treća konferencija SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1972, str. 11.

Digitized by Google

dalje borbe za potpuniju organizovanost mlade generacije.«[12] Omladinsko društveno stvaralaštvo, idejno stvaralaštvo Saveza komunista, oslonjeno na spoznaju nauke, može dati dosta novih inicijativa u pravcu kreacije društvenog organizovanja omladine na dostignutom stepenu društvenog razvoja i savremenih interesovanja omladine. U prilog takvih inicijativa valja razmišljati o mogućnim elementima revitalizacije sadašnje koncepcije društvenog organizovanja omladine. To se odnosi na četiri bitna elementa: prvo, situiranje društveno-interesne sadržine u kreaciji osnove organizacione strukture SSO, i to u osnovnim ćelijama samoupravne organizacije društva: OOUR, mjesnoj zajednici, školi i selu. Drugo, utemeljenje delegatskog principa u kreaciji zajedničkih programa akcije koji nastaju iz svih interesovanja mladih i svih dijelova omladine i političke artikulacije tih interesa u organima SSO u komuni i širim zajednicama. Treće, uspostavljanje oblikâ demokratske povezanosti interesovanja omladine i na tome zasnovane društvene akcije omladine sa akcijom svih organizovanih socijalističkih snaga u SSRN. Četvrto, cjelinu društvene i programske akcije omladinske organizacije valja više usmjeravati u oblasti interesne aktivnosti i kroz to uticaja na idejno usmjeravanje i socijalistički odgoj omladine i njeno osposobljavanje za uključivanje u delegatsko odlučivanje. U pogledu moguće inovacije, u kreaciji interesne osnove organizacione strukture SSO u mjestu rada i življenja omladine — osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, valja, u stvari, promišljati interesnu sadržinu motivacije omladine za angažovanje u osnovnom obliku aktivnosti: osnovnoj organizaciji SSO. U tome se, kao osnovni kriterij, pojavljuje interesovanje budućih generacija u dobu od trinaest godina i nadalje. Nesporno je da sadržinu interesovanja, a sociološka istraživanja to potvrđuju, čini interes za druženje i svi vidovi stvaralaštva — kulturnog, tehničkog i sličnog, interesi za samoupravno rješavanje socijalnih problema i svi vidovi interesne aktivnosti kao što je sport, rekreacija, zabava i drugi. Na toj osnovi valja okupljati omladinu i stvarati osnovne organizacione oblike. U tim organizacionim oblicima bila bi čvršća identifikacija interesâ s organizacionim izrazom (oblikom) organizovanja osnovne organizacije. Marksistički kružok bi bio, na primjer, samo jedan oblik aktivnosti kao što je i sportski i kulturni oblik i drugi vidovi stvaralaštva. Zajednički izraz svih oblika interesne, stvaralačke i društveno-idejne aktivnosti omladine činio bi organizaciju SSO u OOUR, mjesnoj zajednici, školi, fakultetu i selu. Organizacija bi imala zajedničko delegatsko tijelo — rukovodstvo. Ono bi se konstituisalo iz svih interesnih oblika aktivnosti omladine. Bavilo bi se organizovanjem akcije mladih u svim oblastima interesovanja omladine — i socijalno-ekonomskim i stvaralačko-interesnim. Te organizacije bi birale delegate za zajedničke organe SSO u komuni, a komuna bi bila osnova za delegate u širim zajednicama. Time bi se cjelovito primijenio delegatski princip u izražavanju interesâ omladine. Primjena delegatskog principa od-

[12] Veljko Vlahović, *O omladini*, cit. izd., str. 141.

Digitized by Google

lučivanja u izražavanju interesâ omladine omogućila bi da se razmatraju specifični problemi dijelova omladine na svim nivoima organizovanja društva. Tako bi, na primjer, uz primjenu delegatskog principa, mladi poljoprivrednici preko delegatskih organa, SSO, mogli politički artikulisati svoje interese i boriti se za njihovo realizovanje u odlučivanju delegatskih skupština. Izbjeglo bi se načelno razmatranje problemâ svih dijelova omladine. Nezaposleni bi u takvoj organizacionoj delegatskoj strukturi SSO mogli radikalno postaviti svoje probleme i tražiti puteve za njihovo rješavanje. Mladi tehničari, uključeni u klubove Narodne tehnike, mogli bi, preko organa SSO, izvršiti interesnu mobilizaciju omladine za tehničko-tehnološki razvoj zemlje i slično. Tako bi društveno angažovanje omladine imalo karakter specifičnog oblika njenog interesnog organizovanja. U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji vrši se podruštvljavanje političke sfere i interesno postaje osnova angažovanja ljudi. Uspostavljanje oblikâ demokratske povezanosti omladine sa akcijom organizovanih socijalističkih snaga u sklopu SSRN nije potreba i problem samo omladinske organizacije. Ustavna je obaveza SSRN da stvara mogućnosti za angažovanje i uticaj omladine u rješavanju »suštinskih životnih pitanja društva u cjelini i onih pitanja koja se neposredno tiču mladih.[13] Preko toga interesi omladine dobijaju najširu političku osnovu za rješavanje u samoupravnim i delegatskim tijelima. U savremenim društvenim kretanjima artikulaciju omladinskih interesovanja SSRN može izvršiti ukoliko se angažuje na rješavanju problemâ nezaposlenosti mladih, problemâ omladine na selu, reforme obrazovanja, standarda učenika i studenata i afirmacije radničke omladine u procesu samoupravnog odlučivanja. U tom smislu godišnji programi rada organâ SSRN imali bi konkretnu sadržinu sa područja omladinskih interesovanja i omladinskih problema.

Usmjeravanje cjeline društvene akcije omladine na socijalističkom odgoju i usmjeravanju omladine preko interesnih vidova aktivnosti i uključivanja u delegatsko odlučivanje ima duboko klasno značenje: bez borbe za idejno usmjeravanje budućih generacija i bez njihovog preuzimanja odgovornosti za društveni razvoj ne može biti kontinuiteta u razvoju revolucije.

4. Promjena odnosa SK prema društvenom organizovanju, stvaralaštvu i perspektivi omladine — bitna pretpostavka izlaska iz krize društveno-ekonomskog razvoja

Krizni procesi u društveno-ekonomskom razvoju i stagnacija koja nastaje kao posljedica takvih kretanja najviše pogađaju omladinu jer se ona nalazi na početku života. Ako period društveno-ekonomske stagnacije potraje duže, to može uticati ne samo na zaoštravanje materijalnog položaja omladine, već i na gubljenje perspektive kod omladine. Za mlade gubljenje perspektive može imati dejstvo

[13] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 211.

Digitized by Google

na opadanje učešća omladine u preuzimanju svih vrsta društvene odgovornosti. To može imati uticaja i na opadanje povjerenja omladine u avangardnu sposobnost SK.

Sva pitanja koja se postavljaju kao najbitnija pitanja društvenog položaja i perspektive omladine; razvoj proizvodnih snaga, privredna stabilnost, samoupravni položaj radnika u proširenoj reprodukciji, zapošljavanje omladine, klasna sadržina socijalističkog odgoja u društvu, osvajanje savremenih dostignuća u razvoju nauke i tehnologije — pojavljuju se i kao najbitnija pitanja budućeg razvoja revolucije na osnovama socijalističke samoupravne demokratije. Rješavanje tih pitanja u isto vrijeme znači otvaranje perspektive za mlade generacije i jačanje povjerenja omladine u revolucionarnu akciju Saveza komunista.

Savez komunista je u idejnim osnovama Programa SKJ, Ustava SFRJ i Dugoročnog programa inicirao pravac i sadržinu razvoja društvenih odnosa kao samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. U tom novom društvenom odnosu u kome su vodeći interesi — interesi radničke klase sadržana je najšira osnova za afirmaciju društvene uloge i stvaralaštva omladine. To je i podsticalo i omogućilo svestrano učešće i angažovanje omladine u socijalističkom samoupravnom razvoju jugoslovenskog društva. U društvenom razvoju tokom posljednje decenije zaoštrile su se društvene protivurječnosti samoupravljanja u razvoju, na jednoj, i etatističko-birokratskog monopola u upravljanju društvenom reprodukcijom, na drugoj strani. Ta protivurječnost utiče na nastajanje nepovoljne tendencije u ostvarivanju samoupravne pozicije radničke klase (udruženog rada), proizvodnosti rada i podruštvljavanja politike. Etatistički monopol u upravljanju dohotkom ostvaruje uticaj na vršenje društvene uloge SK kao avangarde radničke klase. SK se nedovoljno, u nekim elementima, distancira od oslonca na moć državne i poslovodne strukture u društvu. Nastaju odnosi u koje se uvlači opasnost odvajanja SK od radničke klase i njenih samoupravnih radničko-klasnih interesa. U mjeri u kojoj postoji ta opasnost postoji i mogućnost udaljavanja SK od interesnih težnji i problema današnjih generacija omladine. Realno, ta opasnost postoji onoliko koliko postoji na djelu tendencija odlaganja ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao društvenog programa prevladavanja krize društveno-ekonomskog razvoja jugoslovenskog društva. Upravo zbog toga u društvenoj praksi se za odnos SK prema omladini i njenim stvaralačkim mogućnostima i društvenom angažovanju postavljaju ova pitanja: kakav je odnos SK prema uticaju na formiranje socijalističke samoupravne svijesti mladih, kakav je odnos SK prema angažovanju omladine i aktiviranju njenih stvaralačkih mogućnosti i kakav je odnos SK prema mogućnostima revitalizacije idejne koncepcije društvenog angažovanja omladine? U traganju za mogućim elementima odgovora na ova pitanja ide se i ka zaokruženju odgovora na pitanje koliko mobilizacija omladine može doprinijeti izlasku iz krize društveno-ekonomskog razvoja.

Digitized by Google

Uticaj SK na formiranje socijalističke samoupravne svijesti mladih ostaje bez većih efekata ako se ne zasniva na klasnim odnosima i realnim tokovima društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Savez komunista u svojoj praktično-političkoj akciji i u operacionalizaciji svoje politike sporo prelazi sa načelnog opredjeljenja na promjenu odnosâ u praksi. Otuda se sporo odvija proces primjene Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. U odnosu prema omladini (novodolazećim generacijama) ne razvijaju se metode idejno-vaspitnog rada SK koje bi obezbijedile stvaranje svijesti mladih o društvenoj suštini ekonomske stabilizacije: promjena u samoupravnom položaju radničke klase u upravljanju dohotkom i promjena u pogledu proizvodnosti rada i većeg uključivanja udruženog rada Jugoslavije u svjetsku podjelu rada. Aktivnost SK ostaje prilično u zatvorenom krugu foruma — ona se manje bavi mobilizacijom masa i omladine. U praksi je nedovoljno razvijena svijest omladine o društveno-klasnoj suštini Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Ta svijest omladine se više formira na vlastitom iskustvu nezaposlenosti, odnosno pogoršanja društveno-ekonomskog položaja. U određenim elementima ona se pojavljuje kao svijest trpljenja teškoća koje su uzrokovane ekonomskom krizom i kao svijest pasivnog iščekivanja. Nemoć SK da napravi prodor ka svestranom ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije pojavljuje se kao i nemoć omladine, odnosno njeno potiskivanje kao kreativne snage društva. Aktiviranje stvaralačkih mogućnosti omladine, zbog nedovoljnog oslonca SK na snagu masa i zapuštanja rada u masama, ima skromne rezultate. U OOSK i organima SK dosta je nerazvijena svijest o kreativnoj snazi omladine i potrebi njenog angažovanja i uključivanja u rješavanje problemâ društvenog razvoja. Najteži problem savremene generacije mladih — nezaposlenost — blago se tretira u OOSK i organima SK. U odnosu prema ovom pitanju preovlađujući je socijalni pristup. Nema klasne radikalizacije ovog problema u idejama i svijesti komunista. Tom problemu se ne prilazi kao pitanju dominantno razvojne naravi. Nema širokog oslanjanja na inicijativu i stvaralaštvo omladine. U kreaciji politike razvoja ne integrišu se težnje i vizije omladine. Zanemaruje se to da je omladina, zajedno sa drugim stvaralačkim potencijalima društva, nosilac znanja za osvajanje primjene novih tehničko-tehnoloških dostignuća u razvoju savremenih proizvodnih snaga. Bez zaoštravanja odnosa SK prema problemu nezaposlenosti kao osnovnom pitanju društvenog napretka i bez svestranog angažovanja omladine u rješavanju tog problema može doći ne samo do većeg zastoja u materijalnom razvoju, već i do konflikta omladine i društva. Prema tome, odnos SK prema otvaranju perspektive za rješavanje glavnih socijalno-ekonomskih problema omladine i prema stvaralačkom angažovanju omladine u samoupravnom društvenom razvoju pojavljuje se kao odnos SK prema kontinuitetu i budućnosti revolucije. Dinamizam i stvaralaštvo mladih čine nezamjenljivu snagu za prodore avangarde u neosvojeno. Nije dovoljno imati viziju društvenih promjena. Vodeće snage društva

Digitized by Google

moraju, da bi obezbijedile realizaciju vizije, mijenjati odnos snaga, a mijenjati odnos snaga znači biti stalno u idejnoj borbi i diferencijaciji radi osvajanja povjerenja masa.

Odnos SK prema društvenom organizovanju omladine jeste, u stvari, odnos prema socijalističkom odgoju i usmjeravanju mlade generacije u odnosu na ciljeve revolucije. U savremenim tokovima idejne borbe za socijalistički odgoj i društveno usmjerenje mlade generacije SK je zapljusnut poplavom forumskog odnosa prema mladima, njihovom idejnom usmjerenju i njihovim interesovanjima. Forumski odnos se osjeća i u OOSK i u organima SK. Organi SK u opštinama svoju komunikaciju sa omladinom dominantno uspostavljaju preko organâ SSO. Ne prati se svestrano empirijski iskaz interesnih težnji omladine u bazi društva: OOUR, mjesnoj zajednici, školi, fakultetu i u društvenoj organizaciji omladine. Ako se i prati, to se čini u komunikaciji sa rukovodstvom (organom) SSO u komuni, a zapostavlja se praćenje OOSK u radu sa omladinom. Idejno usmjerenje Treće konferencije SKJ da se u svakom obliku organizovanja omladine idejno prati i analizira rad komunista ne ostvaruje se u praksi. Vrlo je malo, čak zanemarljivo, mjera idejno-političke odgovornosti koje su izrečene u OOSK za nerad komunista u omladinskim organizacijama, iako ima ne mali broj mjesnih zajednica i škola u kojima i ne djeluje omladinska organizacija. Zbog dejstva klasično-političkog momenta u svijesti komunista, u vršenju društvene uloge SSO u radu omladinske organizacije interesna komponenta još nije postala dominantna. Posljedice se ispoljavaju u sužavanju masovnosti u učešću omladine u aktivnostima omladinske organizacije. Uz to, komunisti ne situiraju omladinske probleme u organe SSRN i delegatske skupštine, pa omladinski problemi u društvu, iako su primarno društveni, ostaju jedino omladinski. I jedno i drugo u praksi valja promijeniti ukoliko SK želi zaokret u ostvarivanju idejne koncepcije Treće konferencije SK o društvenom organizovanju omladine.

Idejna i klasna popustljivost organizacija i organâ SK u praćenju rada komunista sa omladinom dovela je do slabljenja odgovornosti komunista za socijalistički odgoj omladine, političku artikulaciju problemâ i interesovanja omladine i angažovanja omladine u društvenom životu. Omladinski život i omladinski problemi mnogo su potisnuti iz sadržaja unutarpartijskog života. To može biti najveća opasnost za SK i voditi njegovoj birokratizaciji i gubljenju njegovog oslonca u masama. U unutarpartijske odnose uvlači se svijest da rad sa omladinom nije jedan od najprečih revolucionarnih zadataka. U kritici te tendencije valja se vraćati titovskom iskustvu i nasljeđu. U tome je naročito poučna i uvijek aktuelna Titova misao: »Kad sam došao u zemlju krajem 1936. godine posebno sam želio da se upoznam sa stanjem među omladinom. *To sam ja smatrao jednim od svojih najvažnijih partijskih zadataka.*«[14] *(kurziv* — M.P.)

[14] Tito: Razgovor sa direktorom i glavnim urednikom »Mladosti«, prema posebnom izdanju *Tito i mladi*, »Mladost«, Beograd, str. 4.

Digitized by Google

Milan Ranković

Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo

(Aktuelni društveno-ekonomski problemi naše kulture)

Odnos kulture prema tržištu predstavlja stalni društveni problem. Ta stalnost ima objektivni karakter. Taj se problem ne može rešiti jednom zauvek. On je integralni deo društveno-istorijskog razvoja i biće takav sve dok budu postojala klasna društva. Prema tome, iz toga što često postaje predmet društvene pažnje ne treba zaključivati da je samo kultura u pitanju. Odnos prema tržištu nije problem koji mora neprekidno da rešava samo kultura. Njega stalno rešava i privreda.

Ipak, odnos prema tržištu za kulturu je na osoben način sudbonosan. Njeno stvaralačko biće je izuzetno osetljivo na efekte tržišta. Tržište ima protivrečni karakter u odnosu na stimulaciju kulturnog stvaralaštva. Neki od efekata tržišta su stimulativni, a neki su izrazito destimulativni za razvoj kulturnog stvaralaštva. Osim toga, tržište posreduje između kulturnih stvaralaca i recipijenata kulturnih proizvoda. Stvaralački čin se definitivno osmišljuje tek u kulturno adekvatnom doživljaju recipijenta. Prema tome, tržište ne samo da razdvaja biće kulture, postavljajući se između stvaraoca i recipijenta, već uslovljava i jednog i drugog.

U ovom članku nećemo se baviti složenim teorijskim analizama odnosa kulture i tržišta, iako i za njih ima mesta, posebno u ovom istorijskom trenutku. Namera nam je da, u svetlosti nekih

Digitized by Google

karakterističnih pokazatelja[1], sažeto ukažemo na nove probleme koje rađa aktuelna faza u razvoju odnosa kulture i tržišta u našem društvu. Prvenstveno ćemo imati u vidu položaj kulture u SR Srbiji van pokrajina, što ne znači da neće biti uključene i izvesne komparacije s položajem kulture u drugim republikama i pokrajinama.

U periodu velikih ekonomskih teškoća u kojima se našlo naše društvo ekonomska racionalnost privrednog poslovanja javlja se kao osnovni uslov izlaska iz tih teškoća, a samim tim i kao imperativ uspešnijeg društvenog razvoja. Pri tom je razumljivo što se osnovni pokazatelj takve ekonomske racionalnosti vidi u doslednijem oslobađanju delovanja zakonitosti tržišta i u njihovom poštovanju, nasuprot ekonomskom voluntarizmu političkog subjektivizma, koji je rezultirao u mnogim »političkim fabrikama« i drugim ekonomski promašenim investicijama. Zahtev za okretanje ka tržištu postao je opšte mesto mnogih političkih govora i novinskih tekstova. U takvom društveno-ekonomskom kontekstu dolazi do izvesnog potiskivanja problematike kulture iz težišta društvene pažnje; smatra se da sudbina našeg društva u ovom istorijskom momentu ne zavisi u prvom redu od rešavanja problemâ kulture, već i od nastojanja (koje je u izvesnoj meri i spontano) da se u tržištu potraže rešenja svih problema kulture. Tako se u izvesnom smislu obnavlja, bar kad je o kulturi reč, jedna ranija situacija, nastala u vezi s takozvanom »privrednom reformom«, kada su se javila mišljenja da je jedini pravi put oslobađanja kulture od birokratskog subjektivizma — njeno potpuno prepuštanje tržištu. Pri tom se činilo jedno bitno ogrešenje o kulturu: gubila se iz vida, ili se zapostavljala, njena specifičnost. A ta specifičnost nije jednostavna, niti je lako odrediva. Zbog toga ju je bilo lakše zanemariti nego je utvrđivati. Specifičnost kulture nije vezana samo za unutrašnju stvaralačku prirodu kulturnih delatnosti, već se može utvrditi i u složenosti društveno-ekonomskog položaja pojedinih njenih segmenata. Kultura u celini nema isti položaj prema tržištu, niti tržišni odnosi na isti način deluju na svaku komponentu njene strukture.

Ukazivanjem na fundamentalni karakter koji ima nejednak položaj pojedinih kulturnih delatnosti u odnosu na tržište niukoliko ne nameravamo da zanemarimo objektivni karakter koji imaju tržišni odnosi u ovoj istorijskoj fazi razvoja jugoslovenskog društva. Tržišni odnosi su integralni deo robno-novčanih odnosa i predstavljaju objektivnu nužnost razvoja čitavog savremenog sveta. Iluzorno bi bilo izmišljati neku kulturnu politiku van njihovih objektivno datih koordinata. Međutim, priznavanje objektivne nužnosti tržišnih odnosa ne znači istovremeno odustajanje od moguće dru-

[1] Najveći deo podataka korišćenih u ovom članku uzet je iz sledećih materijala: »Lična potrošnja u kulturi« (Informacije Saveza kulturno-prosvetne zajednice Jugoslavije, br. 103 od 13. marta 1983), »Samoupravne interesne zajednice kulture« (Informacije Saveza kulturno-prosvetnih zajednica Jugoslavije, br. 129 od 31. maja 1984) i »Materijalni položaj kulture i mere za poboljšanje položaja pojedinih delatnosti kulture« (izvršno veće Skupštine SR Srbije, Beograd, septembra 1984).

Digitized by Google

štvene intervencije u one njihove efekte koji se mogu pokazati kao negativni za razvoj naše kulture. Pošto je lako dokazati da se ciljevi kulturne politike našeg samoupravnog društva ne ostvaruju automatski na tržištu, neophodno je, imajući u vidu njegov objektivni karakter, izgraditi funkcionalan sistem odnosa i instrumenata u našem društvu kojima će se obezbeđivati onaj deo tih ciljeva koji tržište ne samo da ne može da obezbedi, već u mnogim slučajevima i odlaže, ili čak i sprečava njihovo obezbeđivanje.

Prema tome, niti je reč o zanemarivanju uloge tržišnih odnosa u kulturi, niti o idealizovanju njihovih efekata.

Složena strukturiranost kulturnih delatnosti se u još većoj meri komplikuje kad je sagledano u odnosu na način obezbeđivanja njihove materijalne reprodukcije. Pojedini segmenti kulture imaju dijametralno suprotan položaj u odnosu prema tržištu: dok se jedne kulturne delatnosti gotovo u potpunosti materijalno reprodukuju na tržištu, dotle za druge prihod sa tržišta predstavlja gotovo simboličnu vrednost u odnosu na njihov ukupni prihod, koji oni najvećim delom ostvaruju preko SIZ-ova kulture. Ova dva umnogome različita načina sticanja materijalnih sredstava objektivno dele delatnosti kulture, određujući im u velikoj meri različit društveno-ekonomski položaj, ali utiču i na samo vršenje tih delatnosti, usmeravaju na određeni način, ili sputavaju, ostvarivanje njihove suštinske kulturne funkcije. Ova činjenica je najčešće i najvećim delom zanemarena u praksi društveno-ekonomskih odnosa, a posebno u praksi dalje izgradnje društveno-ekonomskog sistema i njegovih novih instrumenata. Međutim, treba imati u vidu da ova dva osnovna načina sticanja materijalnih sredstava ne obuhvataju jednak broj kulturnih delatnosti, niti su prihodi koje oni donose kulturi — ravnopravni. Najveći deo prihoda organizacije udruženog rada u kulturi Srbije van SAP ostvaruju na tržištu (85,24%), a znatno manji deo (14,76%) dobijaju od SIZ-ova kulture.[2]

U toku poslednjih pet godina pojedine kulturne delatnosti u SR Srbiji van SAP ostvarivale su prihod na tržištu u odnosu na svoj ukupni prihod u sledećim procentima:

OUR-i distribucije i tehničke opreme filmova	100%
OUR-i izdavačke delatnosti	99,3%
bioskopi	91,6%
OUR-i snimanja filmova	86,2%

Najmanji prihod na tržištu u odnosu na svoj ukupni prihod ostvaruju biblioteke, arhivi i organizacije za zaštitu kulturnih dobara. One u SIZ-ovima ostvaruju sredstva u sledećim procentima:

[2] Izveštaj IV Skupštine SR Srbije. Podaci se odnose na 1983. godinu.

Digitized by Google

biblioteke	78,1%
arhivi	77,3%
organizacije za zaštitu kulturnih dobara	64,4%[3]

Značajno je napomenuti da udeo sredstava SIZ-ova kulture u odnosu na ukupna sredstva kojima se obezbeđuju prihodi OUR-a u kulturi Srbije van pokrajina poslednjih godina opada. Tako je, na primer, taj udeo u 1980. godini iznosio 22%.

Postavlja se pitanje: da li u ovom smanjivanju procenta sredstava kojima raspolažu SIZ-ovi za kulturu u odnosu na ukupna sredstva koja organizacije udruženog rada u kulturi ostvaruju na tržištu treba videti pozitivnu ili negativnu činjenicu? S jedne strane, može se zaključiti da je smanjivanje sredstava SIZ-ova znak ekonomskog osamostaljivanja OUR-a kulture, uvećanja njihove sposobnosti da se na tržištu autoreprodukuju. S druge strane, može se zaključiti da u tome treba videti slabljenje onih delatnosti kulture koje se ni do sada nisu mogle autoreprodukovati na tržištu, a jačanje onih koje su, po sadržini svoje delatnosti i po načinu na koji se ona materijalizuje, i do sada bile izuzetno pogodne za tržišnu autoreprodukciju. Ako u tom smislu podsetimo na one kulturne delatnosti koje se najuspešnije autoreprodukuju na tržištu, videćemo da su to izdavačke i filmske radne organizacije. Tako, na primer, iako cena knjige raste, kao i troškovi štampanja i papir, što izdavačke kuće dovodi poslednjih godina u sve teži položaj, one ipak imaju najveće učešće u ukupnim sredstvima OOUR-a kulture: ono je za teritoriju Srbije van SAP 1983. godine bilo 67% od ukupnih sredstava OOUR-a kulture koji rade na pomenutoj teritoriji. Zanimljivo je da to njihovo učešće poslednjih godina raste (1981. godine bilo je 61,36%). Kinematografija u odnosu na izdavačku delatnost ima u ovom smislu znatno skromniji položaj: njeno je učešće u 1983. godini bilo samo 8,45%.[4]

Materijalna sredstva koja SIZ-ovi kulture dodeljuju OUR-ima kulture nemaju samo čisto finansijski efekat. Preko tih materijalnih sredstava vrši se određeni (manji ili veći) društveni uticaj. Društveni uticaj koji se vrši na kulturu posredstvom SIZ-ova nije jednostavno merljiv samo visinom materijalnih sredstava; izdvajanje većih materijalnih sredstava za određenu kulturnu delatnost ili manifestaciju ne obezbeđuje automatski i veći kulturni uticaj. Ali se društveni uticaj nesumnjivo vrši i na ovaj način.

Ako se zna da sredstva koja radne organizacije kulture u proseku ostvaruju preko SIZ-ova čine jednu petinu njihovih ukupnih sredstava, a da su SIZ-ovi najpogodniji oblik organizovanog vršenja društvenog uticaja na kulturu, onda je jasno da smanjivanje sredstava SIZ-ova u odnosu na ukupna sredstva OUR-a kulture objektivno vodi umanjivanju društvenog uticaja na razvoj kulture. Ostaje nerazjašnjeno da li se sve većim prepuštanjem kulture

[3] Izveštaj Izvršnog veća Skupštine SR Srbije.

[4] Isto.

Digitized by Google

tržištu svesno opredeljujemo za umanjivanje društvenog uticaja na kulturu ili je taj proces proizvod stihije.

Materijalni troškovi radnih organizacija u kulturi u periodu inflacije veoma brzo rastu, jer se određuju na tržištu. U toku samo jedne godine inflacija obezvređuje trogodišnji porast sredstava SIZ-ova kulture u Srbiji van pokrajina. Porast materijalnih troškova ne nadoknađuje se porastom sredstava koja te radne organizacije dobijaju od SIZ-ova kulture zato što su sredstva SIZ-ova limitirana društvenim bilansima. To pogađa sve organizacije udruženog rada u kulturi, a posebno one koje imaju najmanje mogućnosti da se materijalno autoreprodukuju na tržištu. Zbog toga mnoge od njih nemaju sredstava ni za osnovnu, a ne samo za proširenu reprodukciju. U takvim OUR-ima kulture se ne ostvaruje raspodela prema radu, jer su sredstva unapred limitirana bez obzira na to kakav se kvalitet rada u njima ostvaruje.

Kada se razmatra položaj SIZ-ova kulture, ne bi trebalo gubiti iz vida ni način na koji se obezbeđuju sredstva za njihovu delatnost, koji i dalje ima parafiskalni karakter. Formiranje sredstava putem doprinosa zadržalo je bitne karakteristike fondovskog načina prikupljanja sredstava. SIZ-ovi su distributivni centri tako sakupljenih sredstava. Udruživanje sredstava obavlja se unapred, prema pretpostavljenom, a ne prema izvršenom radu. Mehanizam formiranja sredstava objektivno je osamostaljen i od onih od kojih se uzima i od onih kojima se daje. Izdvajanje sredstava vrši se putem procentualnog ograničavanja njihovog rasta u odnosu na ukupno izdvojena sredstva u protekloj godini.[5]

Osim prihoda koje OUR-i kulture ostvaruju na tržištu i u SIZ-ovima kulture, treba imati u vidu i ukupne rashode stanovništva za kulturu, koji nisu metodološki ujednačeno i sistematski praćeni. Retke podatke o tom pitanju pružaju Informacije br. 103. U njima se navodi da su ukupni rashodi stanovništva Jugoslavije za kulturu, zabavu i razonodu u 1981. godini iznosili 45,934.600.000 dinara. Ta je suma gotovo četiri puta veća od ukupnih prihoda kojima je u istom periodu raspolagalo 527 SIZ-ova kulture, a gotovo sedam puta veća od sredstava koja su te godine OUR-i kulture dobili od SIZ-ova kulture.[6]

Dok društvo malo može da utiče na onaj deo materijalnih sredstava koja građani troše na tržištu za zadovoljavanje svojih kulturnih potreba, razmotrimo kako ono utiče tamo gde može više da utiče, a to su SIZ-ovi kulture.

Sredstva koja su u 1983. godini ostvarila 532 jugoslovenska SIZ-a kulture čine 2,42% sredstava zajedničke potrošnje.[7] U SIZ-ove kulture 1983. godine slilo se 17,490.000.000 dinara. Od toga 732.000.000 dinara predstavljaju neutrošena sredstva iz prethodne godine, koja su preneta u 1983. godinu. U pomenutom materijalu

[5] Informacije br. 129, str. 20.

[6] Informacije br. 103, str. 10.

[7] Informacije br. 129, str. 12.

Digitized by Google

se ukazuje na netačno statističko iskazivanje tih sredstava. Ta se sredstva iskazuju dva puta kao izdatak: i u 1982. i u 1983. godini. Tako se ostavlja utisak da su prihodi SIZ-ova veći nego što su realno bili.

Ukupna sredstva 532 SIZ-a kulture u 1983. godini učestvovala su u ukupnim prihodima svih SIZ-ova i fondova u Jugoslaviji namenjenim zadovoljavanju zajedničkih i drugih potreba sa svega 1,62%. U tom procentu, koji izražava jugoslovenski prosek, Srbija van pokrajina učestvovala je samo sa 0,93%. To je najmanje učešće u odnosu na sve ostale republike i pokrajine, od kojih sve ostale imaju gotovo dvostruko veće učešće, a jedna od njih, Makedonija, 3,3 puta veće učešće.

Sredstva SIZ-ova kulture proističu pretežno iz doprinosa iz ličnih dohodaka radnikâ zaposlenih u privredi i društvenim delatnostima i doprinosa iz ličnih dohodaka radnih ljudi građana. U ukupnim sredstvima za zajedničke i druge potrebe, koja se formiraju iz ovih izvora, kultura participira relativno malo: od svakih 100 dinara dobijenih iz doprinosa iz ličnih dohodaka kultura je dobijala tri dinara.[8]

Ako se uporede stopa rasta rashoda SIZ-ova kulture u Jugoslaviju za poslednjih sedam godina (od 1977. do 1983. godine, zaključno s tom godinom) i stopa rasta društvenog proizvoda Jugoslavije, videće se sledeće: Srbija van pokrajina imala je 1978. godine za 1,5 puta višu stopu rasta od stope rasta društvenog proizvoda (što znači da se tada nalazila iznad jugoslovenskog proseka koji je bio 1,3). U 1983. godini Srbija van pokrajina je imala 2,2 puta nižu stopu rasta od stope rasta društvenog proizvoda (jugoslovenski prosek je u toj godini bio za 1,8 puta niži od stope rasta društvenog proizvoda). Znači da su izdaci zajednica kulture Srbije van pokrajina opadali znatno brže od jugoslovenskog proseka. Dok je 1978. godine stopa rasta izdataka za kulturu u Jugoslaviji samo u Hrvatskoj bila viša od one u Srbiji van pokrajina (stopa rasta u Hrvatskoj tada je bila viša za 2,0 od stope rasta društvenog proizvoda), dotle je u 1983. godini od Srbije van pokrajina lošije stajala samo Crna Gora sa stopom rasta koja je bila za 2,7 puta niža od stope rasta društvenog proizvoda).

Ako se izdaci SIZ-ova kulture u Jugoslaviji dovedu u odnos prema broju stanovnika, onda se može videti da su izdaci SIZ-ova kulture Srbije van pokrajina u 1983. godini iznosili 540,70 dinara po stanovniku, dok je jugoslovenski prosek bio 658,15 dinara po stanovniku. Manji izdaci SIZ-ova kulture po stanovniku od onih u Srbiji van pokrajina bili su te godine u Crnoj Gori (537,00), Bosni i Hercegovini (314,00) i na Kosovu (305,05), dok je Slovenija na čelu ove liste sa 1.572,25 dinara po stanovniku. Iako Srbija van pokrajina ima tri puta više stanovnika od Slovenije, u njoj se za SIZ-ove kulture izdvaja samo 3,2% više sredstava nego u Sloveniji. To znači da su izdvajanja za kulturu preko SIZ-ova kulture po

[8] Informacije br. 129, str. 15.

Digitized by Google

stanovniku u Srbiji van pokrajina tri puta manja nego u Sloveniji, a ista u apsolutnom iznosu. Ovaj podatak treba posmatrati i u svetlosti činjenice da se na teritoriji Srbije van pokrajina nalazi najveći jugoslovenski kulturni centar — Beograd, u kome se, na primer, izdaje oko 40% od ukupne jugoslovenske produkcije knjiga i brošura. Na teritoriji Srbije van pokrajina nalazi se polovina svih jugoslovenskih OUR-a izdavačke i filmske delatnosti (izuzev bioskopa), kao i četvrtina svih OUR-a kulture u SFRJ koji sredstva stiču preko SIZ-ova kulture.

Da li navedeni podaci odražavaju stepen kulturne razvijenosti određene sredine ili stepen njene ekonomske razvijenosti? Moguće je da je u nekima od jugoslovenskih sredina kulturna razvijenost veća od ekonomske razvijenosti, i obrnuto. Međutim, problem je u tome da li se kulturni razvoj jedne sredine društveno stimuliše adekvatno stepenu ekonomske razvijenosti te sredine? Ima li sredina čije su ekonomske mogućnosti veće nego što bi se to moglo zaključiti po sredstvima koja one izdvajaju za kulturu? Svakako da ih ima i smatram da se osnovano može postaviti hipoteza da je i Srbija van pokrajina jedna od njih. Ako se može tvrditi da se manjim izdvajanjima za kulturu od jugoslovenskog proseka neće moći prevazići kulturno zaostajanje kulturno nerazvijenih područja Jugoslavije, s istim pravom se može tvrditi da se umanjenjem sredstava, znatno nižim od jugoslovenskog proseka, neće moći održati onaj stepen razvijenosti kulture koji je postignut u sredinama koje su donedavno smatrane razvijenijim, a takva je Srbija van pokrajina.

Ako se razmotri procenat učešća izdataka jugoslovenskih SIZ-ova kulture u društvenom proizvodu Jugoslavije u periodu od 1977. do 1983. godine, videće se da je udeo Srbije van pokrajina 1977. bio 0,53 ili za 1 procenat veći od jugoslovenskog proseka (koji je iznosio 0,52), a 1983. je iznosio 0,31, ili za 6 procenata manje od jugoslovenskog proseka (koji je iznosio 0,37). U 1977. godini procenat rashoda SIZ-ova kulture Srbije van pokrajina u društvenom proizvodu Jugoslavije nije bio na poslednjem mestu (iza nje su bile Vojvodina, Hrvatska i BiH), dok je u 1983. iza Srbije van pokrajina ostala samo BiH. Inače, jugoslovenski SIZ-ovi kulture u ovom periodu u celini su došli u teži položaj. Izdaci jugoslovenskih SIZ-ova kulture činili su u 1979. godini 0,54% društvenog proizvoda zemlje. U 1983. to se učešće smanjilo za jedan i po put. Učešće rashoda SIZ-ova kulture u Srbiji van pokrajina u društvenom proizvodu u 1983. godini bilo je 1,8 puta manje nego 1979. godine.[9]

Položaj društvenih delatnosti u našem društveno-ekonomskom sistemu već duže vreme se pogoršava. Učešće društvenih delatnosti u raspodeli društvenog proizvoda 1980. godine svelo se na 14,8% koliko je iznosilo čitavu deceniju ranije (1970. godine iznosilo je 14,7%).[10] Mere ekonomske politike delovale su na razvoj društve-

[9] Informacije br. 129, str. 25.

[10] »Politika razvoja društvenih delatnosti kao faktor ekonomske stabiliazcije«, materijal koji je Komisija saveznih društvenih saveta za

Digitized by Google

nih delatnosti u osnovi — antistabilizaciono. One su obično bile restriktivne i neselektivne, a po pravilu nisu bile zasnovane na dugoročnoj razvojnoj politici. U tim merama društvene delatnosti su tretirane samo kao potrošnja, a ne kao bitan uslov društvenog napretka. »Ekonomski položaj društvenih delatnosti je nepovoljan.« »Od 1978. godine materijalni položaj radnika u društvenim delatnostima iz godine u godinu se pogoršava.«[11] Ako se ima u vidu da je nauka, prema opšteusvojenom mišljenju, proizvodna snaga, a deo ulaganja u nauku opada, tako da je u 1980. godini iznosio svega 1,24% od društvenog proizvoda, onda postaju jasniji uzroci sličnog odnosa prema kulturi, za koju je mnogo teže dokazati da unapređuje proces proizvodnje. Ali problem i jeste u tome što to uopšte treba dokazivati. Kultura unapređuje kvalitet života, ona oduhovljuje i osmišljuje postojanje i njena društvena korisnost nije svodljiva samo na usavršavanje procesa proizvodnje. Mnogi se u našem društvu ponašaju tako kao da je smisao proizvodnje — sama proizvodnja, njeno dalje uvećanje. Smisao društvene proizvodnje je unapređenje kvaliteta egzistencije, a nje nema ne samo bez unapređenja proizvodnje, nego i bez kulturnog stvaralaštva, u istoj toj, ako ne i u većoj meri.

Položaj u kome se kultura danas našla posredni je dokaz da prvenstveno oni koji predlažu stope rasta koje utiču na materijalni položaj kulture i dalje tretiraju kulturu ne samo kao potrošnju, već sve češće i kao luksuz kojeg najpre i što radikalnije treba kresati u svim ekonomski problematičnim situacijama. Naravno da su odgovorni i oni koji u skupštinama društveno-političkih zajednica takve predloge usvajaju. Ali ističemo u prvom redu odgovornost predlagača, jer oni imaju potpuniji uvid u stvarne finansijske mogućnosti društva, a praksa pokazuje da se njihovi predlozi retko od strane delegata bitnije koriguju.

Kada se naše društvo u celini nalazilo u boljem materijalnom položaju, ovaj isti odnos prema kulturi bio je manje uočljiv jer je stopa rasta društvenih sredstava izdvajanih za kulturu bila viša i relativno zadovoljavajuća. Ali određivana je na, u osnovi, isti način kao i sada, kada je ne samo niska, već je i očigledno nezadovoljavajuća. Ako se ne promeni odnos prema kulturi u društveno-ekonomskom sistemu, uvek će ponovo biti moguće da ona dođe u ovakav ili sličan položaj. Ali to ne znači da treba čekati na promenu toga odnosa da bi se tek onda uvećala materijalna sredstva kulture.

U prošlosti je bilo slučajeva da izdvajanja većih materijalnih sredstava za određene kulturne projekte nisu donosila i društveno prihvatljivije kulturne efekte. Iako viši materijalni nivo društvenih ulaganja u određenu kulturnu aktivnost nije sam po sebi garant vrednijih rezultata, s druge je strane nesumnjivo da će u

---

probleme ekonomske stabilizacije utvrdila na sednici od 15. novembra 1982. godine.

[11] Isto.

Digitized by Google

postojećim društveno-ekonomskim uslovima sužavanje materijalne osnove za mnoge kulturne delatnosti značiti kompromitaciju kulturnih ideala, odustajanje od ostvarivanja viših kulturnih ciljeva, prinudu na komercijalizaciju. Dok razvoj kulture pretpostavlja uzdizanje recipijenata kulture ka kulturno adekvatnoj recepciji kulturnih vrednosti, komercijalizacija kulture prilagođava kulturne proizvode nižim stupnjevima recepcije koji su, u našim kulturnim uslovima, objektivno velikim delom kulturno neadekvatni. Komercijalizacija pretpostavlja da se ukus najširih slojeva kupaca kulturnih proizvoda uzima kao bitna pretpostavka poslovanja, kao konačni okvir s kojim se računa i koji se ne sme izneveriti, jer, ukoliko se kulturni proizvod postavi iznad toga ukusa, usledиće surova kazna tržišta: ekonomski neuspeh takve akcije.

Postavlja se pitanje: u čijem je interesu tako veliko zaostajanje kulture u odnosu na privredu? U interesu kulture očigledno nije. Ali nije ni u interesu privrede, što je manje očigledno, ali se može dokazati. Međutim, kad i društvena praksa počne da kvantitativno merljivim pokazateljima ukazuje na uočljive privredne efekte kulturnog regresa, tada će već biti kasno da se ta situacija bitnije popravi. Za njeno popravljanje biće u takvom slučaju neophodni mnogo duži istorijski periodi.

U ovoj situaciji, u kojoj mnoge kulturne institucije i organizacije udruženog rada nailaze na sve veće teškoće u poslovanju, pa u vezi s tim opravdano nastoje da skrenu pažnju društva na njih, tražeći s pravom i njegovu intervenciju i stimulativne mere — neke od njih, s druge strane, ispoljavaju krajnje neprihvatljiv, ponekad bahat i poslodavački, pa i ucenjivački odnos prema neposrednim proizvođačima kulturnih vrednosti. Tako, na primer, neke izdavačke kuće u poslednje vreme sve češće odlažu isplatu honorara domaćim autorima knjiga, kršeći svesno ugovorene obaveze. One tako prebacuju teret inflacije na najslabiju i najmanje zaštićenu kariku u lancu proizvodnje knjige: a to je autor. Vrednost neisplaćenog autorskog honorara inflacija obezvređuje, dok se njegovim sredstvima izdavač koristi. Njemu je čak u interesu da bude tužen od autora, jer za vreme dok traje postupak autor i dalje gubi, a izdavač dobija. Kada autor preko autorske agencije dobije spor, izdavač mu ne isplaćuje punu vrednost odštete, jer sud ne priznaje fizičkim licima realnu vrednost kamate, već samo 7,5%, iako je priznata inflacija u 1984. godini prelazila 60%. Društvo bi moralo da nađe načina da potpunije zaštiti elementarni interes autora kao proizvođača knjige, jer ga postojeći pravni instrumenti u potrebnoj meri ne obezbeđuju. Oni, štaviše, objektivno stimulišu izdavače da prisvajaju deo autorovih sredstava. Takav odnos izdavača prema autorima treba dovesti u odnos prem njihovim zahtevima da društvo beneficira njihovu delatnost.

Otežavanje uslovâ poslovanja mnogih OUR-a kulture dovodi do suprotstavljanja interesâ radnih ljudi u samoj kulturi, a posebno stimuliše težnju za eksploatacijom onih koji su pravno-ekonomski manje zaštićeni. Dok ličnim dohocima zaposlenih u svojim OUR-

Digitized by Google

-ima radne organizacije u kulturi nastoje (koliko-toliko) da prate inflatorne tendencije, one rad spoljašnjih saradnika ne samo što sve manje plaćaju, već ga ostavljaju i sve duže neplaćenim. Takav je slučaj s isplaćivanjem honorara za priloge u mnogim časopisima i novinama, s plaćanjem umetničke delatnosti glumaca i reditelja na radiju i televiziji itd.

Iako su mnogi bitni problemi naše kulture uslovljeni pogoršanjem njenog društveno-ekonomskog položaja, deo tih problema proističe i iz njenih unutrašnjih slabosti. U mnogim kulturnim institucijama mogu se zapaziti inertnost, loša organizovanost, neracionalnost korišćenja ionako oskudnih sredstava, odsustvo spremnosti da se polažu računi za dobijenu društvenu pomoć, odsustvo saradnje i tamo gde je njena racionalnost očigledna, nerazvijene poslovne veze s privredom itd. Tako, na primer, izdavačke kuće dupliraju izdavanje pojedinih kapitalnih dela (primer sabranih dela Bore Stankovića). Zavodi za zaštitu spomenika kulture nisu dovoljno iskoristili mogućnost za povezivanje s turističkom privredom.

Uprkos pogoršanom materijalnom položaju kulture, poslednjih godina su u našem društvu ostvareni značajni rezultati u svim oblastima kulturnog života. Štaviše, može se s pravom tvrditi da su u našem društvu u tom periodu izrazito uvećane kulturne potrebe. Međutim, ako se nastave nepovoljna kretanja koja su karakterisala društveno-ekonomski položaj naše kulture, doći će u nepodnošljiv raskorak veličina tih kulturnih potreba i materijalne mogućnosti koje ih prate. U takvoj situaciji mora doći do veštačkog sužavanja kulturnih potreba, što bi bila nenadoknadiva civilizacijska šteta.

Zbog toga se u ovom istorijskom trenutku posebno zaoštrava problem odnosa našeg društva prema kulturi. Najpre, nesumnjivo je da bi trebalo u društvu udružiti sve snage da se svim raspoloživim sredstvima zaustavi dalje pogoršavanje materijalnog položaja kulture, koji je u mnogim komponentama dostigao kritični nivo. Društvena svest o neophodnosti rešenja ovog problema u poslednje vreme je uvećana.

Međutim, odnos društva prema kulturi ne svodi se samo na brigu o njenom materijalnom položaju, već se izražava i kroz društveni uticaj u kulturi. Čini se da sporo prevladavamo onaj vid shvatanja društvenog uticaja na kulturu koji se ograničava na ideološke intervencije u ekscesnim slučajevima. Dosadašnja praksa je pokazala da su veće mogućnosti društvenog uticaja na one organizacije udruženog rada u kulturi koje najveći deo svoje materijalne reprodukcije ostvaruju preko SIZ-ova nego na one koje najveći deo te reprodukcije ostvaruju na tržištu. Programski saveti, kao tela preko kojih se obavlja društveni uticaj i na OUR-e u kulturi, u mnogim slučajevima nisu dovoljni da obezbede takvo obavljanje društvenog uticaja koje će biti potpuno saglasno s principima naše kulturne politike. To je slučaj pre svega u OUR-ima kulture koji najveći deo svoje materijalne reprodukcije ostvaruju na tržištu. U nekima od njih se materijalni interes OUR-a neposredno

Digitized by Google

suprotstavlja kulturnom interesu društva. (Tako, na primer, uvoznici filmova pred svoje programske savete postavljaju sledeću dilemu: ili za ograničena devizna sredstva uvesti jedan dobar, ali skup strani film, ili deset loših, a jeftinih. Ova druga varijanta obezbeđuje uspešno poslovanje, a ona prva dovodi u opasnost egzistenciju preduzeća.)

Tržište je ogroman i nezaobilazni izvor sredstava za kulturu. Kretanja u sklopu kojih se javljaju tendencije da se četiri petine onog dela kulture koji je primarno vezan za tržište praktično prepuste same sebi ne mogu biti u interesu čitavog društva. Poslednjih godina se uvećava potreba da se ostvari uspešniji i adekvatniji društveni uticaj i u oblasti takozvane »tržišne kulture«, u kojoj objektivno postoji veći prostor za privatizaciju, grupašenje, menadžerstvo, najamne odnose, obezbeđivanje velikih materijalnih efekata na osnovu pseudoumetničke delatnosti i slično. Celokupna oblast kulture trebalo bi da sledi ciljeve naše kulturne politike. U tom smislu bi se moglo razmisliti i o novim oblicima samoupravnih odnosa u kulturi, koji bi doprineli da se ostvarivanje ovog cilja učini realnijim.

U našem društvu postoji izvestan zastoj u izgradnji instrumenata za sprovođenje kulturne politike. Ti se instrumenti ne mogu svesti na porez na šund. Osim toga, određeni zakonski instrumenti koji se donose na različitim punktovima našeg društveno-političkog sistema često ne samo da nisu usaglašeni s osnovnim principima naše kulturne politike, nego im ponekad i direktno protivreče. Poreski sistem nije usklađen sa ciljevima kulturne politike. Zakonodavac ponekim instrumentima direktno sprečava neposrednu razmenu rada između OUR-a kultura i OUR-a privrede. (Ako je radna organizacija kupovala karte za BITEF, ta su se sredstva oporezivala kao reprezentacija.)

Bitne odluke o sudbini naše kulture donose se tamo gde se odlučuje o stopama po kojima će rasti ili opadati društvena sredstva za kulturu. Neophodno je naći nove vidove čvršćeg i efikasnijeg povezivanja centara u kojima se grade finansijski instrumenti koji utiču na sudbinu kulture i onih društvenih tela u kojima se konstituišu i afirmišu stavovi naše kulturne politike.

Organizovane društvene snage gube svoju društvenu ulogu ako ne usmeravaju društveno kretanje. One se moraju zalagati za ostvarivanje usvojenih ciljeva naše kulturne politike. Ti se ciljevi ne mogu ostvariti ako se zanemare objektivni zakoni društveno-ekonomskog razvoja, među kojima i tržišni odnosi imaju bitno mesto. Ali priznavanje ove objektivnosti ne znači odustajanje od te usmeravajuće funkcije.

Digitized by Google

Ratko Nešković

Lukačev put do Marksa

Univerzalan i angažovan mislilac

Delo Đerđa Lukača je već više od pola veka nezaobilazna lektira za razumevanje temeljnih tokova i najdubljih tendencija u marksizmu i revolucionarnom pokretu.*

Lukač je bio snažno usmeren na to da iz istorijski promenjenih okolnosti pronađe osnovu za celovito, univerzalno delatno stanovište proletarijata. Njegova knjiga sabranih studija iz perioda 1919—1923. godine, *Istorija i klasna svest,* već je postala svojevrsna klasika, uprkos protivurečnim ocenama koje su je pratile već od samog pojavljivanja i autorovih odricanja od nekih stavova sadržanih u njoj. Kao marksistički filozof, Lukač je proglašavan za »spornog«, »prijepornog«, a za neke faze njegovog razvitka (i za neka dela) rečeno je da ih »treba zaboraviti«.

Zbog toga što njegovo delo nije celovito i,što je još važnije, nije dosledno po osnovnim pitanjima, uz poslovične »samokritike« i odricanje od knjige *Istorija i klasna svest* (i ne samo od nje), mnogi autori prikazuju ga preko takozvanih faza u njegovom razvoju (»mladi«, »stari«) ili, pak, preko datuma iz njegovog bogatog života.

* Ove godine se navršilo sto godina od rođenja ovog značajnog marksističkog teoretičara. Lukač je rođen 1885, a umro 1971. godine.

Digitized by Google

Zbog svog glavnog dela proglašavanje za idealistu, hegelijanca i slično. Ocenjivan je kao jednoznačno ortodoksni marksist u jednom periodu, odnosno jednoznačno stvaralački u drugom periodu, kao antidogmatičan mislilac, ali i kao »staljinista, i to sjajan«. Ima i mišljenja, međutim, da je na njegovom putu sve bilo jasno. Padovi i odstupanja su, prema tim interpretacijama, taktičke prirode — ustupci pred staljinističkim pritiscima.

O Lukaču se raspravljalo sa različitih pozicija, ne samo teorijskih, već i, pre svega, ideoloških. Njegovo delo bilo je, što je i prirodno, kako inspirativno za nastavljanje tako i povod za opovrgavanje i negiranje. S Lukačevom se filozofskom (i ličnom) sudbinom ne retko politički koketira i na taj način što se na osnovu nje izvode zaključci i o opštem položaju marksističke misli u savremenom svetu. Njegovo ime se dugo koristilo, a i danas se koristi, za ideološke obračune, i uprkos tome što njegovo delo nije još do kraja protumačeno (naročito poslednja i posthumno objavljena dela), ono je postalo izvor različitih orijentacija i inspiracija.

Lukača je teško jednoznačno ocenjivati, pre svega zbog različitih idejnih uticaja koje je pretrpeo, zbog ličnog angažovanja u istorijskim zbivanjima o kojima je morao da prosuđuje, zbog širokog interesovanja, zbog protivurečnih kretanja u socijalizmu (prema kome je ponekad imao emocionalno pristrasan odnos), i, sigurno, zbog mnoštva drugih razloga. On nije bio veran predstavnik ni jedne faze marksizma, već je pre izražavao njegove kontroverze i najskrivenije tendencije.

Postoje, ipak, neke konstante Lukačevog razvoja od *Istorije i klasne svesti* i ranih političkih spisa do nedovoljno poznatih stavova iz *Ontologije društvenog bitka*. To je, pre svega, doslednost u otporu vulgarizaciji i jednostranim shvatanjima marksizma. Kao teoretičar-marksista, on je proizašao iz najrevolucionarnijih tendencija Oktobra i borbe protiv pozitivističke pozicije marksizma Druge internacionale koja je marksizam svodila na nauku. Njegovo je delo stoga i uspela kritika pozitivizma i redukovanog marksizma Druge internacionale i nastojanje da se marksizam rehabilituje sa stanovišta filozofije (reafirmacija kategorija dijalektike, totaliteta, posredovanja, otuđenja). Zato se čine opravdanim ona uverenja izražena povodom Lukača da je on među prvima u metodološkom smislu istinski razumeo Marksa, iako sa značajnim kontroverzama i jednostranostima.

Lukač se zalaže pre svega za to da se marksizam shvati kao pozicija (nužne) transformacije i osvešćivanja proletarijata. To ga je vodilo ka živoj problematici »dijalektike ljudskog sveta«, ka onom području koje je bilo počelo da izmiče marksizmu. Time je ukazao na izvanredne mogućnosti marksističke misli da zahvati bitne probleme savremenog sveta i čoveka. U tom kontekstu Lukač je značajna pojava, iako je ovom »skretanju« misaono prethodila jedna, po ishodištu i posledicama višeznačna, redukcija dijalektike.

U vreme kad je prevaljivao svoj »put ka Marksu« Lukač je bio stupio na pozicije radničkog pokreta. Na određen način on je

Digitized by Google

ostao na njima do poslednjeg dana (*Razgovori sa Lukačem, Pismo o staljinizmu, Post skriptum*, mnoga druga istupanja). Elementi filozofije partije kod Lukača — ako je već odveć smelo govoriti o jednoj celovitoj filozofiji partije — nisu slučajan i sporadičan proizvod njegovog bavljenja Marksom, već su prisutni u čitavom delu *Istorija i klasna svest*, u nekim studijama eksplicitno, a u svim ostalim implicitno. Kod njega je problem teorije proleterske partije u neodvojivoj vezi s problemom dijalektičke metode i kategorija totaliteta, otuđenja, prakse, posredovanja.

Najznačajniji uticaj u marksizmu Lukač je izvršio reafirmacijom kategorija otuđenja i postvarenja, zatim učenjem o proletarijatu kao subjekt-objektu istorijskog procesa i o komunističkoj organizaciji kao obliku posredovanja između klase (i čoveka) i istorijskih ciljeva.

Lukač je na delatan način prisutan i danas, uprkos kontroverznosti njegovog dela, uzleta i padova, autokritika i »intelektualne gerile« koju je vodio sa staljinizmom, i uprkos tome što oko njegove najznačajnije knjige *Istorija i klasna svest* ima još dosta nedorečenoga i što o nekim novim knjigama i zaostavštini rasprava nije ni počela.

Lukač je univerzalan i angažovan marksist. Najveći deo njegovog angažovanja vezan je za nastojanja da se marksizam razvija kao misao našeg vremena, u smislu (Marksovom i Lenjinovom) aktuelnosti klasnog osvešćivanja proletarijata za istorijsku misiju (svoga) samooslobođenja.

U našem duhovnom prostoru Lukač je nesumnjivo prisutan, i to na širokom planu — od filozofije i sociologije, estetike i teorije književnosti i književne kritike do aktuelnih razmišljanja o ulozi partije (SK) u samoupravnom socijalističkom društvu. O Lukaču je kod nas napisano više radova, on se dosta navodi u tekstovima različite vrste. Tumačenja njegovih, ponekad spornih stavova najbolje pokazuju da interesovanje za njegovo delo nije istoriografskog karaktera, već se poklapa s opštom potrebom za razvojem marksizma kao kritičke i delatne misli.

Okvir misaonog formiranja

Razumevanje Lukačevih stavova nije moguće samo na osnovu imanentne analize njegovih radova. To razumevanje postaje lakše i zasnovanije tek kad se, uz analizu njegovih osnovnih stavova, pristupi razumevanju vremena u kome su oni nastali, Lukačevog životnog puta, političke i intelektualne biografije, geneze stvaralaštva, pa i uticaja koje je njegovo delo izvršilo i načina na koji je prihvaćeno. U stvari, dva su povezana reda uslova koji su bili okvir Lukačevog misaonog formiranja: idejni uticaji i oktobarska revolucija, odnosno revolucionarna kretanja u Evropi posle prvog svetskog rata. Posebno se, iako ne i opširno, ukazuje na revolucionarne događaje u Mađarskoj (1919) i na Lukačevu ulogu u njima.

Digitized by Google

Revolucionarna zbivanja u Evropi u vreme kad se Lukač misaono formirao mogu se okarakterisati sledećim momentima: društveno-ekonomska kriza kapitalizma i pogoršavanje stanja u masama (kao posledice unutrašnjih protivurečja kapitalizma, ali i kao posledice rata), zbivanja u radničkom pokretu i uticaj oktobarske revolucije; delovanje socijaldemokratske tradicije u praksi i teoriji; osnivanje komunističkih partija i Kominterne; kritička analiza marksizma Druge internacionale; narastanje protivurečja u marksizmu koji se odvijao u okviru komunističkog krila radničkog pokreta.

Radnički pokret se već krajem devetnaestog veka podelio na ortodoksno-revolucionarni i socijaldemokratski. Lenjin je pokazao da su se u međunarodnom radničkom pokretu (»međunarodnoj socijaldemokratiji« formirala dva pravca. Kao posebnu karakteristiku odnosa među osnovnim strujama u radničkom pokretu on navodi činjenicu da se »raspra među različitim pravcima u socijalizmu prvi put pretvorila od nacionalne u internacionalnu«. Socijaldemokratski pravac Lenjin je — istorija je to potvrdila — s pravom ocenio kao pretvaranje »socijaldemokratije« u »demokratsku partiju socijalnih reformi«. S kretanjem na put socijalnih reformi, koje čini suštinu oportunizma Druge internacionale, marksizam se tumači kao mišljenje masa, ali i kao instrument praktične politike. Time on prestaje da bude teorija revolucionarne izmene.

Ova polarizacija se na jasan način iskazala u pitanjima odnosa prema ratu (od 1914) i prema sovjetskoj republici. Nemačka socijaldemokratija je na ekstreman način iskazala nerevolucionarni karakter upravo u pitanjima puta prelaska u socijalizam i glasanjima za ratne kredite. Ali posle 1917. godine u kapitalističkim zemljama su ojačale snage koje su bile protiv rata sa Sovjetskim Savezom, što je bio značajan pokazatelj rasta revolucionarnog pokreta. Osnovna je odlika vremena da su se snage polarizovale. Buržoazija hoće da uguši sovjetsku republiku i iščekuje da obnovi rat. Proletarijat razvijenih zemalja sve jače ističe svoju avangardu, komunističke organizacije.[1] Revolucionarna situacija u Evropi traje sve do početka dvadesetih godina (ustanak u nemačkoj baltičkoj floti, delovanje spartakovaca, stvaranje Bavarske sovjetske republike, stvaranje sovjetâ u Austriji, stvaranje sovjetske vlasti u Mađarskoj, ustanak u Boki Kotorskoj itd.). U tim revolucionarnim zbivanjima na prvo mesto izbija problem sovjetâ, što se značajno iskazalo i u teoriji (polemike između Lenjina, Buharina i Trockog protiv Kauckog, Kauera i Renera, kasnije dela Korša, Lukača, Gramšija i drugih).

Nova, revolucionarna situacija otkrila je da su u periodu Druge internacionale neka područja marksizma ostala zanemarena ili

[1] U veoma kratkom intervalu osnovan je najveći broj komunističkih partija: 1918. u Mađarskoj, 1919. u Jugoslaviji, 1920. u Kini, Turskoj, Indoneziji, Engleskoj, 1921. u Italiji, Švajcarskoj, Španiji, SAD, Nemačkoj, Čileu, Argentini, Urugvaju, Australiji, 1922. u Japanu i 1929. u Francuskoj.

Digitized by Google

razvijana sterilno. Tako se dogodilo da su se politički i teorijski krah Druge internacionale odigrali skoro istovremeno.

U vreme i neposredno posle Oktobra vodeće ličnosti Druge internacionale još su veoma aktivne (Kaucki, Bernštajn, Adler, O. Bauer, Rener) i komunistički deo radničkog pokreta, uslovno rečeno — Lenjinova linija, morao je da se suoči i konfrontira s pozitivističkom revizijom marksizma u delima Bernštajna, Kauckog i drugih.[2] Suština revizije marksizma Druge internacionale sastojala se upravo u odvajanju pokreta od temeljnih marksističkih postavki (odbacivanje dijalektike u filozofiji, pre svega). Stoga je dalji razvoj marksizma išao preko kritike osnovnih socijaldemokratskih stavova. U tom smislu posebno mesto uz Lenjina zauzimaju R. Luksemburg, Đerđ Lukač i Karl Korš.

Na saznanju oko kritike redukcije i zaostajanja marksizma i socijaldemokratske prakse Druge internacionale, u lenjinskoj liniji marksizma i pokreta uspostavljen je dijalog, ne uvek i kritičan do kraja, sa građanskom teorijom, pre svega sa Hegelom. Taj je dijalog pod uticajem Bernštajna bio prekinut. U ovu tačku pada i plodan Lukačev filozofski angažman. Reč je prevashodno o obnavljanju filozofske tematike, koja je, kako misli i Vranicki, uz »političko-sociološku«, bila najslabija strana u teorijskom delu Druge internacionale.[3]

Delovanje socijaldemokratske tradicije Lukač je doživeo kroz emotivnu odbojnost pre svega zbog toga što mu je bilo izvesno da ona nije mogla da mu bude oslonac u nastojanju da prevlada građanski radikalizam. To nastojanje etički usmereno (zbog prelaska iz svoje klase) kulminiralo je, kako on sam kasnije racionalizuje to stanje, u vreme burnih događaja (svetska kriza, prvi svetski rat, Oktobar, susret sa marksizmom) do »tačke usijanja«[4]. Odbijala ga je socijaldemokratska teorija, naročito Kaucki. Počeo je da upoznaje dela R. Luksemburg, i to je upravo bilo ono što je u njegovom razvoju ka marksizmu (uz čitanje *Kapitala* oko 1908. godine upo-

---

[2] Po jednom zanimljivom mišljenju, u Srednjoj i Istočnoj Evropi najteži protivnik marksizma bila je nacionalna ideologija, naročito u zemljama u kojima su nacionalno oslobođenje i nezavisnost predstavljali najvažnije političke probleme. U tim zemljama se, mada samo u početku, nacionalni duh spojio s marksistički inspirisanim pokretima, ali ih je »naprosto apsorbovao i često se pokazivao kao njihov najjači konkurent« (vidi: E. J. Hobsbawm, *Širenje marksizma u periodu od 1900. do 1905. godine*, »Marksizam u svetu«, br. 5—6/1975).

[3] »A upravo je na tom području Lukačeva knjiga o historiji i klasnoj svijesti, bez obzira na svoje nedostatke, ukazala na izvanredne mogućnosti marksističke filozofije s obzirom na analize bitnih problema suvremenog čovjeka« (P. Vranicki, *Historija marksizma*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 318.

[4] U predgovoru koji je (1967 godine) pisao za *Istoriju i klasnu svest* on pokazuje da je u to vreme burnih događaja (1914—1918) bio u stanju misaonih lomova uslovljenih raznolikim uticajima. »Iz svega toga nastao je jedan misaoni amalgam u teoriji koji je postao presudan za moje mišljenje u vreme rata i neposredno posle rata« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor novom izdanju, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 8).

Digitized by Google

znavanje sa Zimelom i Veberom, studij Hegela, vezu sa sindikalizmom R. Sorela i E. Saboa) kulminiralo u »misaoni amalgam«. Neposredno posle rata, u ranim političkim spisima on je jasno ukazao na teorijsku uslovljenost socijaldemokratskog oportunizma. »Vulgarni je materijalizam i svetski rat posmatrao kao istorijsku zbilju, umesto da u njemu vidi proces raspadanja imperijalističkog kapitalizma.«[5] Teorijsku razliku između socijaldemokratskih i komunističkih partija Lukač u ovim spisima takođe vidi u ovakvoj misaonoj osnovi, odnosno u (ne)sposobnosti da se proceni odnos snaga ove (imperijalističke) faze kapitalizma i proletarijata i (ne)tačno spozna — kako je to onda Lukač verovao — »zadnja faza borbe za oslobođenje proletarijata«.

*

Lukač je imao osoben životni i stvaralački put. Njegovu političku i intelektualnu biografiju neki autori smatraju »zadivljujućom«. Nekoliko momenata iz njegovog života značajno je uticalo na formiranje i razvoj njegovog filozofsog mišljenja. Na studijima je uspostavio neposredne kontakte s novokantovcima filozofima fenomenološke škole i »filozofije života«. U toku studija sreće se sa Blohom, Veberom, Hajdegerom, Manom, Manhajmom, Koršom i drugima. Ako se ima u vidu da je za učitelje imao ugledne filozofe Zimela, Vindelbanda i Rikerta, onda je očevidno da je on rano došao u dodir s temeljnim orijentacijama i misaonim tokovima svoga vremena.

Rani period i uticaji

Svoj stvaralački rad Lukač je započeo kao kritičar i esejist. U dvadeset i trećoj godini objavio je delo *Razvoj moderne drame*. Već u svojim najranijim delima on je bio, po mnogim analitičarima, na nivou vremena. Međutim, taj deo nije dovoljno istražen. Ono što je tu nešto izvesnije to je uticaj koji je na njega izvršio pesnik Endre Adi. Na taj uticaj treba obratiti pažnju jer on ima šire filozofsko značenje, a ne samo kulturno.[6]

Ukazivanje na Lukačev rani misaoni razvoj ne bi trebalo da vodi stvaranju iluzija veštačkog kontinuiteta u njegovom delu. Reč je naprosto o ukazivanju na to da ima elemenata iz ranih Lukače-

[5] U stavovima autobiografskog karaktera Lukač ističe da je 1914. godine odbijao rat, a naročito ratno oduševljenje (»Perspektivu konačne pobede Nemačke osećah kao moru«). (Vidi Lukačev predgovor za *Teoriju romana*, »*Veselin Masleša*«, *Sarajevo*, 1968).

[6] F. Tokei je pokazao da je Lukača i Adija vezivalo traženje jednog univerzalnijeg i nenacionalnog stanovišta, a potom i to da je Adijevo odbijanje pomirenja s mađarskom stvarnošću direktno uticalo na Lukača, što i sam Lukač ističe. (F. Tökei, *G. Lukač i mađarska kultura*, »Kulturni radnik«, br. 2/1973)

Digitized by Google

vih radova koji prestrukturirani ulaze u misaoni fond njegovih kasnijih dela.

Prve značajne radove pisao je na nemačkom jeziku. Reč je o delu *Duša i oblici*, zbirci eseja književno-teorijske i kritičarske problematike. Lukač se misaono formirao (pre stupanja u Komunističku partiju Mađarske, 1918. godine) pod uticajem različitih idejnih struja i ličnosti. U ranim Lukačevim delima stiču se tri filozofske struje — neokantovstvo, Diltajeva »filozofija razumevanja« i Huserlova fenomenološka filozofija. Ono što je pri tom bitno jeste to da su te struje i ličnosti bile na pravcu najboljih tradicija evropske filozofske i kulturno-istorijske misli. Reč je, pre svega, o uticaju klasične nemačke filozofije, Hegela posebno, ali i o tada vladajućim (marburškim i hajdelberškim) koncepcijama neokantovaca, Veberove sociološke škole u Nemačkoj, »filozofije života«, Huserlove fenomenologije, Diltajeve »filozofije razumevanja«, Laskove filozofije svesti i drugima.

Lukač je u Hajdelbergu bio prijatelj i učenik Laskov. U analizama o povezanosti Laska i Lukača naglašava se istaknuto mesto svesti u Laskovoj socijalnoj filozofiji. Pri tom se primećuje da Lukač ide dalje od Laska jer on Laskovo »konkretizovanje« filozofije svesti ne premešta u apstraktan pojam, nego u tipologijsku analizu kapitalističkog društva. Lask je posebnu pažnju poklonio izgrađivanju »konkretnog« programa važenja kojeg je on video kao datog u istorijskoj tvorevini pojmova. Lukač kasnije, pre svega u *Istoriji i klasnoj svesti*, nastoji da tipologijski egzaktno izgradi »konkretan«, odnosno politički i filozofsko-istorijski »ispravan« položaj identičnog subjekt-objekta. Podudaranje političkog i filozofskog u proletarijatu (Lukač) odgovara na izvestan način onome što je Lask nazvao »prafenomenom pojmovne tvorbe«[7].

Lukačeva politička filozofija i politička etika sadrže i značajne Fihteove stavove (etičko držanje, koncepcija istorije, postulat da teorija mora stalno da nadilazi život), a do njih je Lukač došao preko Laskove interpretacije Fihtea. Lukač je nužno morao pretrpeti uticaj filozofije života jer je ona, upravo po njegovoj oceni, bila »vladajuća ideologija celog imperijalističkog perioda u Nemačkoj«. Za Lukača se često tvrdi da je trebalo da postane »Diltajev marksistički naslednik«. Diltaj je, izgleda, Lukaču otkrio mladoga Hegela, jer je u vreme kad je Lukač ulazio u filozofske studije objavio delo *Istorija Hegelove mladosti*. Lukač je povremeno bivao zadovoljan time što je pretrpeo ove uticaje, ali je u *Razaranju uma* dao negativnu ocenu ove filozofije. Diltaju, međutim, priznaje »kompromitovanje i razbijanje kauzalne psihologije pozitivizma«.

Lukač je, po vlastitom priznanju, bio (u periodu od 1911—1915) pod snažnim uticajem novokantovske filozofske škole koja je strogo odvajala duhovne od prirodnih nauka. To će kasnije imati dalekosežne posledice na njegova temeljna teorijska opredeljenja (na

[7] Na tu vezu u nas je posebno ukazivao D. Rodin u radu *Metafizika i čudoređe*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

primer, odvajanje dijalektike prirode i istorijske dijalektike). Ali u ovom periodu na njega utiče i izvorni nemački idealizam, osobito Fihte, sociologija M. Vebera i G. Zimela. Time što su prihvatili određene istorijske forme uzajamnog delovanja između baze i nadgradnje Zimel i Veber su mogli uticati na Lukačevo razumevanje duhovnih tvorevina. Zimelu Lukač priznaje »široku, efikasnu i uticajnu filozofiju kulture«, ali mu prebacuje da se bavi samo površnim ekonomskim kategorijama. Prikazujući vlastiti put ovladavanja saznanjima iz društvenih nauka, on ističe da je prva saznanja stekao od Zimela i Vebera, »a ne od Kauckog« i dodaje da to ne žali. I prvo bitno razumevanje Marksa, shvaćenog uglavnom kao sociologa, bilo je »kroz naočare na koje su uticali Zimel i Veber«[8].

Lukač je Marksa upoznao prvo preko Zimela (spis *Filozofija novca)* i Vebera (spisi o protestantizmu), ali je, po vlastitim rečima, kasnije morao da prevali put od »zimelovskog« ka »hegelovskom« Marksu. Kasnije, Hegelom inspirisano, čitanje Marksa trpelo je spoljašnje uticaje (Kjerkegor, sindikalizam, protivurečnosti vlastitih društveno-ekonomskih pogleda). Međutim, Lukač je pod kasnijim marksističkim uticajima uspeo te uticaje da oblikuje u vlastitu misaonu celinu. Ima, međutim, mišljenja da je Lukač te protivurečne uticaje, kao nužnu posledicu uloge početne vizije, duže nosio i da ga je to kasnije opterećivalo.

U Lukačevim preokupacijama Hegel je počeo da dobija posebno mesto, a naročito *Fenomenologija duha. Teorija romana* (1916) to dobro ilustruje.[9] Istina, on je do Hegelove dijalektike došao kritički i negativno — slédeći Kjerkegorov stav prema Hegelu. Uticaj marksizma Lukač je trpeo još pre 1918. godine, preko stavova E. Saboa i R. Luksemburg, i on se iskazao u sadržaju Lukačeve političke etike. Okretanje u političkoj etici od intelektualnog građanskog radikalizma usledilo je pod uticajem svetske krize, Oktobra i neposrednog učešća u revolucionarnom radničkom pokretu.

Oktobar i dolaženje do marksizma

Tematika Lukačevog ranog dela (pre susreta s marksizmom) razlikuje se od tematike kasnijih dela. Pa ipak, izgleda da su u pravu oni koji misle da postoji opšta unutrašnja koherentnost, ali ne i logička uslovljenost, između Lukačevih predmarksističkih i marksističkih radova. Ima dosta slaganja oko toga da je u središtu predmarksističke faze Lukačevog razvoja opšta i stroga dihotomija između egzistencije i vrednosti, objektivnog i subjektivnog, praktičnog i revolucionarno-utopističkog viđenja ljudske situacije. Ta se dihotomija kasnije kristalizovala kao suprotstavljenost kapitala i

[8] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest,* Predgovor, str. 8.

[9] »Ja sam učio iz Hegela, kao svi marksisti. Marksistička misao nije zbog toga nemoćna i jalova (kako misli Valek) i nije tačno da se marksistički doprinos može pripisati njegovom hegelijanstvu« D., Nedeljković, *Razgovor sa Lukačem,* »Gradina«, br. 7—8/1971).

Digitized by Google

rada. Ovaj razvoj — to je inače van spora — ubrzano posreduje Oktobar i prihvatanje marksizma i socijalističke perspektive.

Na Lukačev razvoj presudno su uticali prvi svetski rat i, naročito, oktobarska revolucija. Prva socijalistička revolucija odvela ga je marksizmu i aktivnom političkom životu, odnosno lenjinizmu. Po vlastitom priznanju, prešao je put od etike (mržnja prema buržoaziji) preko filozofije (Hegel i Marks) do politike (učešće u revolucionarnom pokretu i u vlasti). Prelaz iz jedne klase u drugu svestan je Lukačev izbor, iako negativno-afektivno (mržnja) i etički motivisan. Ali iz toga ne bi trebalo izvući zaključak da je on imao jednoznačne posledice. Taj prelaz je i po načinu na koji je izvršen i po posledicama bio složen i višeznačan proces. »Disharmonični dualizam« je osnovna karakteristika Lukačevog razvoja tih godina. Iz toga ne treba da se izvede »crno-bela slika kao da ono revolucionarno u borbi protiv rđavih građanskih ostataka iscrpljuje dinamiku te suprotnosti«[10] Lukačev prelaz na marksizam bio je subjektivno pripremljen činjenicom što je on u suštini bio radikalni građanski intelektualac i misaono i emotivno usmeren, ali da bi usvojio marksističko shvatanje društva on je morao prethodno da se oslobodi individualističkog estetizma.[11] On je to oslobođenje doživeo preko Hegela, na jednoj, i Zimelovog istorijsko-filozofskog gledanja, na drugoj strani.

Lukačevo interesovanje za marksizam (i za pokret) počinje u vreme Oktobra. Rat i Oktobar učinili su da Lukač potisne estetičku problematiku jer su tada »etika, povijest, ekonomija« sve jače stupale u središte njegovih interesa. »Postao sam marksist i desetljeće moje aktivne političke djelatnosti je ujedno razdoblje unutarnjeg razračunavanja s marksizmom, njegova stvarnog prisvajanja.« Neka bude dopuštena jedna analogija sa životom starog filozofa iz Atine. Kao što je Platon posle susreta sa Sokratom ostavio poeziju i gimnastiku, tako je i Lukač posle ponovnog intenzivnog susreta s Hegelom i Marksom počeo da se bavi filozofijom i politikom, iako nije ostavio razmatranja estetičke problematike, a po nekima tu je i dao najviše.

Slično je susret s marksizmom i proletarijatom doživeo i Ž. P. Sartr: »U to doba sam pročitao *Kapital* i *Nemačku ideologiju*.« Sve sam jasno razumeo i baš ništa nisam razumeo. Razumeti znači promeniti se, ići dalje: to čitanje me nije menjalo. Ali ono što je počelo da me menja bila je stvarnost marksizma, teško prisustvo, na mom horizontu, radničkih masa, ogromno i tamno telo koje je živelo marksizam, koje ga je praktikovalo i koje je iz daljine neodvojivo privlačilo malograđanske intelektualce. Dok smo je čitali u knjigama, ta filozofija nije u našim očima uživala nikakvu povlasticu. Jedan sveštenik, koji je tu skoro napisao obimno delo o Marksu, uostalom vrlo interesantno, mirno izjavljuje na prvim stranica-

[10] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 9.

[11] I. Fetscher, *Tečaj Getea za naprednije*, »Kulturni radnik«, br. 6/1970.

Digitized by Google

ma: »Moguće je proučavati (njegovu) misao isto tako sigurno kao što se proučava misao drugog nekog filozofa ili sociologa. To smo i mi mislili, sve dok nam se ta misao ukazivala putem pisane reči mi smo ostajali »objektivni«, govorili smo sebi: ovo su shvatanja jednog nemačkog intelektualca koji je živeo u Londonu sredinom prošlog veka. Ali kad se ta misao javljala kao stvarna determinacija proletarijata, kao duboki smisao — za sebe i po sebi — njegovih dela, ona nas je, mada mi to nismo znali, neodoljivo privlačila i deformisala je svu našu stečenu kulturu. Ponavljam: nije nas potresla ideja, niti položaj radništva, o kome smo imali apstraktno znanje, ali ne i iskustvo. Ne, potresalo nas je jedno u vezi s drugim, ili kako bismo mi to onda govorili našim žargonom idealista pobeglih od idealizma — proletarijat kao otelovljenje i put jedne ideje. Mislim da ovde treba dopuniti Marksovu formulu; kada klasa koja je u usponu postaje svesna same sebe, to osvešćenje deluje iz daljine na intelektualce i rastvara ideje u njihovim glavama.«[12]

Oktobarska revolucija otkrila je Lukaču perspektivu koju je tražio, nadu u ostvarenje humanističkih snova. »Tek mi je 1917. godina pružila odgovor na dotada naizgled nerešene probleme.« Takođe, spoznavanje šireg značenja i humanističke perspektive smisla Oktobra Lukaču je omogućilo da uspostavi vezu (ili bar neki kompromis) između prvih, etički motivisanih, rigoroznih zahteva i realnosti političkog života, odnosno da svoju filozofsku koncepciju i svoj humanistički zanos poveže s procenjivanjem realnih političkih tokova u jedinstvenu perspektivu. Teorijski posmatrano, on je pomoću Hegela, Marksa i Lenjina izgradio vezu između filozofskog obrazovanja, političkog mišljenja i angažovanja i humanističkog zanosa.

Vreme kada je Lukač pošao na »put ka Marksu« označava sukob dva iskustva: propadanje jednog i nastajanje drugog. Ovu otvorenu mogućnost (socijalizma) Lukač je prihvatio kao neposredni i, u vremenski savladivom roku, ostvarivi zadatak.

U vreme kada je počeo da kreće na put prema marksizmu Lukač je bio do kraja filozof pokreta. On je i kasnije ostajao lojalan premą pokretu, što mu je pribavilo epitet »ortodoksnog komuniste«, i to u smislu nekritičkog prihvatanja socijalističke prakse. Lojalnost prema pokretu nije za njega značila i vernost onima koji su hteli da predstavljaju pokret. Zato je on ostajao uz pokret i onda kad su ga službeni krugovi odbijali (osuda na kongresu Kominterne i događaji u KP Mađarske vezani za »Blum-teze« 1929. godine). On je prosto znao da je njegovo delo određeno uspesima i neuspesima pokreta.[13] Stoga je Lukačeva lična i misaona pozicija posle susreta s marksizmom bila savršeno jasna. Za njega je socijalistička revolucija bila jedini put pouzdane istorijske mogućnosti za ljudsku

[12] Ž. P. Sartr, *Egzistencijalizam i marksizam*, »Nolit«, Beograd, 1970, str. 21—22.

[13] Kenet Megli takođe misli da je Lukačeva »tema vodilja lojalnost prema pokretu« (*K. Megil, Georg Lukács — ortodoksni marksist*, »Praxis«, br. 2/1971).

Digitized by Google

emancipaciju. Ta činjenica objašnjava, premda ne i opravdava, neka Lukačeva misaona uzmicanja.

Preko prakse Oktobra, a teorijski preko Hegela i Fojerbaha, Lukač je ostvario drugi susret s Marksom.[14] Taj susret je posebno obeležen uviđanjem značaja Marksove dijalektike. Stoga Lukač nastoji da reinterpretira Marksa i Lenjina u horizontu revolucionarnog smisla Oktobra, aktuelnosti revolucije i potrebe za posredovanjem u procesu oslobađanja i razvijanja čovečnosti. Godine 1919. Lukač se i neposredno odlučno bori u okviru radničkog pokreta. U toj borbi je doživljavao oslobađanje od individualizma koji je bio njegova idejna pozicija. Učešće u politici predstavljalo je za njega obrt i po tome što je zahtevalo poznavanje ekonomije. Tako je iz potreba da teorijski produbi saznanja o svom vremenu Lukač nužno došao do marksizma. Objašnjavajući kasnije taj put koji je bio započet u jednom stanju koje je on odredio kao »zbunjenost«, ali ne i kao »haos«, on ga je označio kao golem napor.[15]

Lukačev prilaz marksizmu izvršen je u znaku borbene afirmacije proleterske ideologije i kritičke analize građanskog duhovnog nasleđa. Tako se pokazuje da je drugi značajan put koji je Lukača vodio do marksizma estetičko-kulturna filozofija i sociologija. Celoviti kulturno-revolucionarni sadržaj Lukačevog početnog marksizma iskazan je u eseju *Stara i nova kultura*. Tu je Lukač izneo ideju o komunizmu kao oslobođenju od kapitalizma, odnosno, drugačije rečeno, od vladavine ekonomije kao supstrata kapitalističke zajednice.

Pod uticajem Oktobra i Lenjina Lukač je pristupio komunističkom pokretu. On je pristupio pokretu proletarijata jer je u njemu video »Zakonitog naslednika« celokupne dotadašnje kulture i osnovnog delatnog subjekta u izgradnji nove, istinski ljudske budućnosti. Posle 1917. Lukač je intimno prihvatio veliku projekciju međunarodne proleterske revolucije kao stvaranje novog sveta i nove kulture, kao preporod humanizma i početak »carstva slobode«. U to vreme on je bezrezervno verovao u mogućnost nove kulture.

Novembra 1918. godine obrazovana je mađarska komunistička partija od bivših zarobljenika u Sovjetskoj Rusiji i levih socijalista sa Belom Kunom na čelu. Lukač je stupio u Komunističku partiju Mađarske neposredno posle njenog osnivanja. Veliki broj činjenica dopušta da se tvrdi da je građanski razvoj Mađarske bio neklasičan, pre svega po tome što je bio stalno praćen krizom. Mađarsko je građanstvo stoga na temeljima krize izgradilo svoj pogled na svet i svoje institucije. Naime, razvojne tendencije iska-

---

[14] Prvi susret s Marksom, koji nije ostavio posebnog uticaja, Lukač je imao kao gimnazijalac.

[15] »Trebalo je prevladati stav prema Hegelu i etički idealizam sa svim svojim romantičko-antikapitalističkim elementima, jer su se oni — iako mnogostruko temeljno modifikovani — pretvorili u elemente jedne nove, sada već jedinstvene slike sveta« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 9.)

Digitized by Google

zivale su se višeznačno pre svega zbog toga što je naporedo s građanskim razvojem, koji je počivao na feudalnoj strukturi, razvijana i socijalistička misao. Zato su se intelektualcima, na primer i Lukaču, mogućnosti razvoja pokazivale kao višesmerne i apstraktne.[16]

Lukač je u partiju stupio bez prethodnog bližeg kontakta s marksizmom. (»U partiju sam stupio četiri nedelje po osnivanju. Do tada sam poznavao nemačke, francuske i engleske teoretičare. Kauckog, Meringa, Sorela sam čitao. Ruski pokret, sem Plehanova, nisam znao. Za Lenjina sam čuo 1917. godine, a bolje sam ga upoznao tek kasnije.« Stoga su Lukačevo stupanje u partiju neki protumačili kao gest.[17]

S uverenjem da je neophodno da se dela, on postaje značajan učesnik u uspostavljanju Mađarske sovjetske republike 1919. godine. U vladi Bele Kuna obavlja dužnost narodnog komesara za prosvetu i kulturu.

U Mađarskoj je 1919. socijaldemokratska partija »bezuslovno« (Lukačev termin) prihvatila komunistički program kao temelj svojih akcija. Iz ove činjenice (ujedinjenje komunista i socijaldemokrata u Mađarskoj) Lukač je izveo dalekosežan, ali moglo bi se reći ipak utopistički, zaključak o nestajanju partije i nastanku jedinstvenog proletrijata. Ujedinjenjem socijaldemokrata i komunista (21. marta 1919) i preuzimanjem vlasti od strane radnika, seljaka i vojnika programske teze komunista bivaju u potpunosti afirmisane. Lukač je ovaj moment nekritički doživeo kao razrešenje protivurečja u mađarskoj revoluciji. Ali revolucija je tek imala da se bori protiv socijaldemokratskih i kontrarevolucionarnih struja i intervencionističkih snaga Antante.

Mađarska revolucija (mart—avgust 1919) sa svojim sovjetima radnika, vojnika i seljaka bila je prva diktatura proletarijata izvan Rusije. Mađarska komuna trajala je sto trideset i tri dana, ali je imala dalekosežno dejstvo na jednu etapu političkog i socijalističkog pokreta posle Oktobra, ne samo u Mađarskoj, nego i van nje.[18] Mađarska revolucija izraz je tri momenta: Oktobar i vlast sovjeta, raspad Austro—Ugarske i ukupna evropska kriza.

---

[16] »Mi smo jedva poznavali Lenjinovu teoriju revolucije, njegovo bitno nastavljanje marksizma na tim područjima« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 10).

[17] Zanimljivo je tim povodom istaći Lukačevo razumevanje gesta, jer to može na izvestan način da osvetli njegov ulazak u partiju, čak i pod pretpostavkom da je stvarno bio u pitanju gest. »Jednoznačnost upućuje prema gestu. Kvalitet gesta je neosporan... Gest obuhvata sobom sveukupnost sveta. On je supstancija koja se ne može raščlaniti ni na kakve elemente... Gest: učiniti nedvosmislenim ono neobjašnjivo što se desilo iz mnogih razloga i daleko razgranalo u svojim posledicama.« No gest, to Lukač primećuje, ne daje odgovore (»On čim nastane postavlja nova pitanja«). Zato se on ipak uz gest, a neki kažu umesto Kjerkegorovog gesta, opredeljuje za delovanje (D. Lukač, *Duša i oblici*, »Nolit«, Beograd, 1973).

[18] O tome detaljno: E. Santareli, *Mađarska revolucija*, u knjizi: *Istorija revolucija XX veka*, tom II, »Komunist«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

Lukač je mađarsku revoluciju doživeo kao mogućnu formu revolucionarnog preobražaja (»Mađarska je revolucija pokazala da je revolucija moguća i bez bratoubilačkog rata«). On je istovremeno primetio da izvođenje ove revolucije nije imalo iza sebe dovoljno revolucionarnog iskustva i znanja i da je to nadoknađeno »oduševljenjem«[19].

Sumarno posmatrano, 1919. godina je od posebnog značaja za Lukačevo dolaženje do marksizma. U ovoj je godini on najneposrednije učestvovao u pokretu i to ga je ponelo. »Godine 1919. svi smo bili više ili manje utopisti koji su verovali da se socijalistički preobražaj države i ekonomije može ostvariti za nekoliko godina.« U to vreme Lukač je bio pod snažnim uticajem mađarskog »levosindikalističkog« ideologa Ervina Saboa. Sabo je bio teorijski vođ levog krila mađarske socijaldemokratije. Taj je uticaj bio višeznačan. Sabo je bio »socijalni idealist«, opterećen apstraktnim subjektivizmom i moralističkim momentima. On je odbacivao vulgarni marksizam, a naglašavao naučne elemente Marksove nauke, antipsihologizam, veru u napredak i odnos prema aktivnosti radničkog pokreta. Iako je bio ultralevičar, Sabo se vratio marksizmu preko iskustva ruske revolucije i Lenjinovog učenja. Lukačeva veza sa Saboom bila je neposredna i posredna (teorijska). Lukač se 1918. i 1919. godine oslonio teorijski na Saboa, odnosno na njegove stavove o razvoju i klasnoj svesti, na stavove o etičkim zahtevima revolucionarnog sindikalizma Sorela, Roze Luksemburg i Saboa. Konačno, on sam je u početku gajio mnoge sindikalističke iluzije. Po nekim mišljenjima, Lukač je više slavio revoluciju u Mađarskoj nego oktobarsku, jer mu se činilo da je ona ostvarila njegove (i Saboove) sindikalističke iluzije.[20] Lukač i Sabo imali su zajednička nastojanja da istorijski materijalizam očiste od »vulgarno marksističkih« elemenata i da ožive one etičke impulse marksizma koji, po njima, sežu iz francuskog prosvetiteljstva i nemačke filozofije.[21] Sabo je, slično Marksu, tvrdio da se stvarno oslobođenje može podudarati samo s glavnim sadržajem socijalističkog pokreta čiji je cilj »demokratski poredak sveta«. U ovo vreme i Lukač je isticao da se taj poredak ne može ostvariti sa nekom grupom, partijom ili frakcijom ma kakva ona bila, već sa »čitavom socijalnom demokratijom«. Pod »čitavom socijalnom demokratijom« on podrazumeva jedinstvo radničkog pokreta u njegovom socijalnom liku. Ovde se takođe nazire teza o prevlasti celine nad delovima i problem organizacije,

[19] F. Tokei, *Lukač i mađarska kultura,* »Kulturni radnik«, br. 2/1973.

[20] P. Luc iznosi zanimljivu tezu o Lukačevom »tragičnom« i »čistunskom« držanju prema fenomenu političke moći. To on ilustruje Lukačevim frontom protiv reformizma i revizionizma, ali i staljinizma. Ovo držanje on je, po Lucu, delio ne samo sa Saboom i R. Luksemburg, već i sa mnogim drugim komunističkim intelektualcima (P. Ludz, *Pojam »demokratske diktature« u političkoj filozofiji Georga Lukacsa,* »Politička misao«, br. 3/1966).

[21] U najnovijem delu *Ontologija društvenog bitka* Lukač naglašava značaj etičkih stanovišta Rusoa i Kanta.

Digitized by Google

partije i klase. Ubrzo je Sabo udaljavajući se od mađarske socijaldemokratije, otišao u antiparlamentarizam, upao u stavove pune revolta — u smislu revolucionarnog, sindikalizma.[22] Lukač je i ovde našao neka ishodišta. To je dobilo izraza u spisu o parlamentarizmu *(K pitanju parlamentarizma)* i uopšte u ranim političkim spisima u kojima se često insistira na odbacivanju »realnopolitičkih kompromisa« u korist etičkog marksizma. Lenjin je analizirajući članak, ocenio da Lukač boluje od »levičarstva«, da je članak »vrlo levi i vrlo loš«, da je marksizam u njemu »verbalan«.

Susret Lukačev s Lenjinom odigrao se u vreme revolucije. Lenjin je kao revolucionar ostavio na njega neočekivani utisak. Naime, Lukaču je, kako sam kaže, bio blizak izvestan asketski tip revolucionara (»mrtvac na odsustvu«), ali je Lenjin bio nešto drugo: novi tip — živeo je za revoluciju, ali tu nije bilo asketizma. Neposredni susret s Lenjinom imao je kasnije na Trećem kongresu Kominterne (1921. godine). Tada je Lenjin kritikovao Lukača zbog sektaštva i radikalizma i, uopšte, o Lukaču imao nepovoljno mišljenje. Naime, Lukač je u bečkom časopisu »Kommunismus« ustao protiv učešća komunista u parlamentu. Lenjin je dublje shvatio osnove legalnosti, što je Lukač kasnije prihvatio, spoznao istorijsku prevaziđenost parlamentarizma, ali je isticao da se on u taktičkom pogledu ne može ignorisati.

Lukač je bio jedan od onih na koje je Oktobar snažno uticao[23], a Lenjinovo delo ostavilo je na njega poseban utisak. On je Lenjinove spise i govore smatrao »metodski odlučnim« za dalji razvoj marksizma. U ovom periodu, pored Lenjina, deluju i drugi značajni mislioci. Lukač se upoznaje s delima Lenjina i Roze Luksemburg. To je, izgleda, bilo odlučujuće za njegov zaokret ka marksizmu i učešće u pokretu.

Posle ugušenja Mađarske Sovjetske Republike Lukač odlazi u Beč. Kao emigrant sarađuje u »Kommunismusu«, organu Kominterne za Jugoistočnu Evropu. Za dolaženje do marksizma ili, tačnije, za izlaženje iz stanja »zbunjenosti« (u periodu 1914—1918) značajnu ulogu je imao Lukačev rad u časopisu »Kommunismus«. Kako sam kasnije procenjuje, u toku rada u časopisu dualizam njegovih razvojnih tendencija bio je tada na vrhuncu, ali je istovremeno bio »čudnovat dvostruki teorijsko-praktički nov oblik kristalizacije«, što se iskazalo kao uverenje u brzu pobedu socijalizma u Evropi i kao sektaštvo koje je imalo »mesijansko utopističke ciljeve, a po metodi je bilo antibirokratsko«. Primer toga sektaštva je Lukačeva kritika komunista zbog saradnje sa starim institucijama, pre svega

[22] P. Luc misli da je Sabo u osnovi bio teorijski eklektik, (P. Ludz, isto).

[23] P. Vranicki ocenjuje razdoblje od Oktobra do početka tridesetih godina kao period »bogat, raznovrstan, stvaralački period razvoja marksističke misli, razvoja često u ekstremima, ali s jedinstvenom težnjom prevladavanja mnogo čega začahurenog i nepravilnog u prethodnom razdoblju, s težnjom dnauguriranja daljnje razrade svih osnovnih problema marksizma i nastojanja da se teoretski bude na nivou suvremenosti« (P. Vranicki, *Historija marksizma*, str. 316).

Digitized by Google

zbog učešća u parlamentu. Lenjinova kritika pomogla mu je da počne prevladavanje toga sektaštva. Sudbina mađarske revolucije i neka nova saznanja uticali su na Lukačev zanos i na ublažavanje radikalističkih iščekivanja.

U periodu 1919. i nekoliko sledećih godina Lukač je pisao studije koje su kasnije sabrane u knjizi *Istorija i klasna svest* (izdatoj 1923. godine). Ima mišljenja da ove studije i spis o Lenjinu predstavljaju izraz kompromisa između radikalističkih zahteva njegovih prvih spisa i nužnosti prilagođavanja političkim borbama dvadesetih godina. Između 1921. i 1924. godine on se bavio isključivo filozofskim i političkim (strateško-taktičkim) pitanjima Treće internacionale. Taj period je u stvari period teorijskog i praktičnog delovanja Treće internacionale. Možda bi uslovno moglo da se tvrdi da se naporedo s njenim usponom kao praktična negacija socijaldemokratije nametnuo i jedan svež talas u marksizmu (Lenjin, Lukač, Korš i drugi), odnosno da je s tendencijom birokratizacije nestajao i ovaj talas u marksizmu.

U ovom razdoblju uz radove koji sačinjavaju sadržinu njegovog glavnog dela on je pisao i neke druge tekstove koji su otkrili značajne mogućnosti marksizma i nove pravce njegovog razvoja. Reč je pre svega o radu *Lenjin — studija o povezanosti njegovih misli* (1924), o recenziji Buharinove knjige *Teorija historijskog materijalizma* (1925) i o studiji *Mozes Hes i problemi idealističke dijalektike* (1926).

Sadržina Lukačevog dela u ovom periodu pokazuje izvanrednu širinu, otvorenost i kritičku usmerenost i, što je bitno, zadržavanje u okvirima teorijskog interesa pokreta. Međutim, tendencije u okviru službenih vrhova Internacionale bile su ipak drugačije. Na Petom kongresu Kominterne 1924. godine osuđen je Đ. Lukač, zajedno s K. Koršom.[24] Lukač je optužen za »skretanja« i za »teorijski revizionizam« na području filozofije. Ova zvanična optužba i oštre kritike od strane nekih teoretičara, kao i ukupni razvoj događaja u Trećoj internacionali, uticali su na Lukača. On je još neko vreme (do »Blum-teza«) radio na društveno-političkoj tematici, da bi u daljem razvoju svoju pažnju usmerio na nešto neutralnije polje istorije i teorije književnosti i estetike.

Dalji Lukačev razvoj

Posle godina velikih revolucionarnih zbivanja došlo je do stabilizovanja u kapitalističkim zemljama, ali i u Sovjetskom Savezu, i to na način konstituisanja jedne real-politike utemeljene na državnim interesima. Lukač je, po vlastitom kasnijem priznanju, s ovim zaokretom i sam učinio zaokret (»u ruskim partijskim disku-

[24] K. Korš je kasnije isključen iz partije. Lukač je prihvatio kritiku Kominterne jer mu se učinilo da bi isključenje iz pokreta značilo prestanak mogućnosti da deluje. No ipak je morao, po vlastitom kazivanju, da vodi »gerilsku borbu« u teorijskom radu.

Digitized by Google

sijama stao sam na stranu Staljinovih teza o socijalizmu u jednoj zemlji«).[25] Ovaj zaokret, lociran najčešće na period posle »Blum-teza«, tumači se u mnogim razmatranjima i kao raskid s prethodnim revolucionarnim idejama iz *Istorije i klasne svesti*. Ima, međutim, i dijametralno suprotnih stanovišta.

M. Levi misli da je Lukačeva politička i intelektualna karijera od 1928. godine pa do kraja života bila koherentna, a da je osnov te koherencije bilo njegovo nastojanje da »pomiri« staljinizam s buržoaskom demokratijom. Lukač je, misli ovaj autor, bio protiv staljinizma uvek kada je staljinizam bio u oštrom sukobu sa zapadnom (buržoaskom) demokratijom i kulturom.[26] On hoće da dokaže da je Lukač posle *Istorije i klasne svesti* bio usmeren na »pomirenje« sa stvarnošću, i to u liku buržoaske demokratije. Lukač, međutim, nije jednoznačno sledio »generalnu liniju« ni Moskve ni Kominterne. On je imao svoje stanovište (na primer, o fašizmu i socijaldemokratiji) i otuda je povremeno bio u nemilosti.

Lukačev razvoj posle 1923. godine nije tekao jednoznačno i pravolinijski. To na određen način dokazuje njegova retrospekcija vlastitog puta. Kasniji preokret, o kome se često govori, on sam objašnjavao je implicite ili eksplicite splašnjavanjem onih velikih očekivanja svetske revolucije s kojima je praćena velika oktobarska revolucija. Taj preokret izrazio se i u predmetu njegovog daljeg teorijskog interesa. Lukačevo napuštanje političke tematike neki tumače kao prelaz na političku delatnost druge vrste, kroz teoriju. Ali je za većinu istraživača reč u stvari o intelektualističkom povlačenju koje je prethodno bilo teorijski pripremljeno.

Uprkos svemu što se dogodilo, Lukač je sledio interes radničkog pokreta, ali je to imalo višeznačne posledice na njegovu teorijsku delatnost. Slepo sleđenje ciljeva pokreta bilo je duboko etički motivisano. Bio je, naime, čvrsto uveren u to da se etičke dileme razrešavaju žrtvom: »na oltar više ideje stavlja se ona manje vredna«. Ciljevi pokreta imali su u verovatnoj hijerarhiji nesumnjiv prioritet. U osnovi, on je na ovaj način pravdao mnogo svoje kompromise i odstupanja.[27] U ovom razdoblju, mada je to počelo i ranije, Lukač se, nakon oštrih kritika upućenih njemu i njegovim istomišljenicima iz perioda dvadesetih godina, odrekao nekih svojih gledišta o dijalektici i praksi. Teško je reći da li je on stvarno bio uveren u njihovu pogrešnost ili je možda bila u pitanju »intelektualna gerila« — kako je on to označio u *Post scriptumu*. Ono što je pri tom izvesno jeste činjenica da je Lukač u ime svoje vere u socijalizam i u ime lojalnosti prema pokretu, a neposredno iz uverenja u nesagledive posledice od mogućnog ugrožavanja SSSR-a, zatvarao oči pred mnogim privrednim i političkim akcijama ko-

[25] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 29.

[26] M. Levi, *Lukač i staljinizam*, Treći program, br. 29, proleće 1976.

[27] Ima mišljenja da je najtemeljitija razlika između Lukača i Korša u različitom političkom izboru posle 1925. godine, konačno, u načinu mišljenja posle toga. Lukač je ostao »ortodoksni«, iako kontroverzni član partije (KP Mađarske) jer je sebe smatrao »kritičkim komunistom«.

Digitized by Google

je su sprovođene u ime socijalizma, a za koje je bilo izvesno da sa socijalizmom nemaju nikakve veze. Očigledno je bilo da se Lukač pod pritiskom izmenjenih okolnosti odrekao teorije zbog ideologije ili zbog pritiska staljinizma, po kome su postojeća protivurečja trebalo da budu razrešavana političkim sredstvima, dok bi teorija imala za zadatak da racionalizuje ta rešenja. Ta činjenica da se priklanjao ideološkim zahtevima, svejedno da li je bio »stavljen ili dospeo« u takvu poziciju, pribavila mu je epitet »ortodoksnog komuniste« (Bloh), i to često s negativnim značenjem, iako je, s obzirom na stvarni kritički i emotivni odnos prema kapitalizmu, njegov ortodoksni komunizam mogao da ima i pozitivno značenje, i to na način da se uzme kao jedna od konstanti njegove duhovne pozicije.

U razdoblju posle 1929. godine Lukač se kretao na relaciji Beč—Berlin—Moskva. Od 1929—1931. godine boravio je u SSSR kao saradnik Instituta Marksa, Engelsa i Lenjina u Moskvi. U to vreme Lukač je intenzivno učestvovao u diskusiji o Marksovim i Engelsovim ranim radovima koji su se u to vreme pojavili. Godine 1933. živeo je u Berlinu, ali je pred naletom nacista bio prinuđen da ga napusti. Odlazi u Moskvu, u Akademiju nauka (Institut za filozofiju) i tu ostaje do kraja drugog svetskog rata (1945).

Krajem rata Lukač se vratio u Mađarsku gde je radio na Univerzitetu u Budimpešti kao profesor estetike. U to vreme u teoriji je dominirao Staljinov autoritet. Lukač je bio podvrgnut kritici zbog tobožnjeg kosmpolitskog skretanja u buržoasku ideologiju. On se, na primer, nije saglasio s birokratskim monopolom u kulturnoj oblasti. Pod pritiskom »zaoštravanja ideološke borbe« Lukač se povukao i opet podvrgao samokritici.[28] Izjavio je svoje poštovanje »geniju« Staljina, priznavši njegovu kompetenciju i u filozofskim pitanjima.

U poznatim događajima 1956. godine Lukač po drugi put postaje ministar kulture u Mađarskoj, ali samo za kratko. Zbog političkog angažovanja u ovim događajima bio je godinu dana odsutan iz zemlje.[29] On misli da nije moguću jednoznačno komentarisati ove događaje: »Pitanja iz 1956. godine postat će jasnija tek kasnije.« Za svoju poziciju misli da je bila samostalna (»Zauzeo sam samostalan stav«), jer je bio protiv Rakošija i Gerea, ali nije u »pravom smislu« bio na pozicijama Nađa, za koga kaže da je bio »pravi čovek, uvereni komunista, ali ne i pravi državnik«.

I posle 1956. godine Lukač je istupao u javnosti, i to uvek angažovano i izazovno. Istina, svoje angažovanje Lukač je ograničio na teoriju. Međutim, neka dela i napisi (*Razgovori sa Lukačem, Pismo o staljinizmu, Post scriptum, Solženjicin,* mnogi intervjui)

[28] Pejović misli da je Lukač pristao na samokritiku pod pritiskom Jozefa Revaja, tada ministra kulture, »prvog mađarskog ždanovca« (D. Pejović, *Prijeporni Lukač,* u knjizi: *Protiv struje,* »Mladost«, Zagreb, 1968).

[29] Bio je deportovan u Rumuniju. Prethodno se bio sklonio u jugoslovensku ambasadu u Budimpešti. Kasnije je izjavio da je sasvim »slučajno« to što se sklonio baš u jugoslovensku ambasadu.

Digitized by Google

imali su i neposredno ideološko-političko značenje. Poslednjih godina zaokupljao ga je fenomen staljinizma. Stoga je bespoštednoj kritici podvrgao staljinizam kao praksu i staljinistički dogmatizam kao njegovu teorijsku osnovu i racionalizaciju. Takođe je ulagao napore da napravi sintezu svojih filozofskih, estetičkih, sociooloških i etičkih istraživanja. Objavljena su mu i dva velika dela — *Estetika* i *Ontologija društvenog bitka.*

Umro je 14. juna 1971. godine u Budimpešti. Neki njegovu smrt upoređuju s Platonovom: izgubio je iluzije da političare učini umnim.

Digitized by Google

Vladan Slijepčević

Pogled na stanje u kinematografiji Srbije

Razmatranje stanja u kinematografiji naše Republike složen je posao. Nedostatak sredstava za rad, kao najvidniji problem, posledica je samo dubljih neusklađenosti, koje godinama traju. Sadašnja situacija istovremeno je rezultat trenutnih ekonomskih okolnosti, potresa i promena u bližoj i daljoj prošlosti, različitih sistemskih, materijalnih, kadrovskih, političkih, idejno-estetskih i drugih uslovnosti koje često mimo naših želja, a ponekad i mimo naše pažnje, upravljaju sudbinom filmske umetnosti i filmske industrije.

Ne možemo govoriti o umetničkom stvaralaštvu danas a da se, bar za trenutak, ne osvrnemo na evropske i svetske okolnosti. Gotovo da nema istaknutijeg svetskog sociologa kulture koji ne zaključuje da je kraj dvadesetog veka označen snažnim napretkom nauke i dramatičnom krizom duhovnog stvaralaštva i morala. Tu ocenu mnogi proširuju na globalne okvire i u tom neskladu vide osnovnu opasnost za budućnost čovečanstva. Evo šta, na primer, poznati sociolog Žan Furastje kaže o toj temi, misleći pre svega na stanje u Zapadnoj Evropi: »Današnje društvo zaslužuje ime naučnog društva, i pored toga što bismo više voleli makar i najmanji napredak na moralnom, duhovnom i umetničkom planu.« »Danas je u velikom broju zemalja kriza tako ozbiljna da se znanje i kulturno nasleđe jedva prenose mladim generacijama, dok duboka malodušnost i dramatično intelektualno bezvlašće prete masi stanovništva.«

Digitized by Google

Istina je, na žalost, da se ove sumorne ocene, u izvesnoj meri, odnose i na nas, premda su ovde uzroci drugačiji, a posledice specifične. Poplava agresivnog šunda i komercijalizacije u gotovo svim vidovima umetnosti, sa svim dalekosežnim posledicama koje će ostaviti generacijama, može se ozbiljnije procenjivati tek kada se ustanove razmere takvog negativnog uticaja na najšire mase, što su do juče živele sa stihovima Njegoša i narodnih pesama, što su klesale krajputaše, tkale i vezle narodne nošnje kojima se svet divio. Šta se desilo s tim visokim ukusom? Kako smo na pragu 21. veka, umesto publike istančanog osećanja za umno i lepo, dobili masovne konzumente opskurnih tekstova, melodija i sličnih proizvoda u drugim oblastima, pa i u filmu? Koliko je svemu tome doprinela kulturna politika poslednjih desetak godina? A sigurno je da ni jedna od bitnih ambicija i ni jedan od strateških ciljeva našeg društva ne mogu da se ostvare bez obrazovanog i humanog građanina koji će ih razumeti i realizovati.

Donošenje Zakona o udruženom radu je bitno uticalo na odnose u celokupnoj društvenoj proizvodnji i stvaralaštvu revolucionišući stanje u svim oblastima života. Sada, posle desetak godina, morali bismo da se upitamo da li je taj temeljni zakon adekvatno upotrebljen na području umetničkog stvaralaštva i kako je primenjivan. Čini se da je odmah bilo vidljivo da će prilikom primene ovog zakona u oblasti kulture biti nedoumica. Naslućivalo se da su potrebni kreativni pristupi i traženje novih, originalnih rešenja, zasnovanih na ZUR-u, a primerenih prirodi umetnosti. Pogotovu bilo je jasno da oblast filma, koji je istovremeno i umetnost i industrija, zahteva specifična rešenja i delikatne intervencije. Na žalost, taj napor kao da nikada nije učinjen. Zakon je ili mehanički primenjivan, dajući nezadovoljavajuće rezultate, ili uopšte nije primenjivan, pa mnogi umetnici nisu mogli da ostvare svoja samoupravna i mnoga druga radna prava, koja proizlaze iz zakona. Neposredni stvaraoci, od kojih bitno zavise cena i kvalitet rada, ostali su u statusu najamnih radnika: njihova prava su zanemarivana, a oni dovedeni u situaciju trajnih »nezadovoljnika« koji egzistiraju na marginama sistema.

Doduše, tu i tamo je dolazilo do ostvarivanja izvesnih reduciranih samoupravnih prava umetnikâ. Pronalažena su rešenja koja su se kompromitovala devijantnim shvatanjem samoupravljanja i davanjem prava odlučivanja o stručnim i umetničkim pitanjima i onima koji to nisu mogli da čine kvalitetno. Među mnogim važnim pravima koja slobodni umetnici nisu mogli redovno da ostvaruju bila su i ona iz oblasti materijalne sigurnost i socijalnih prava, recimo, prava na stan i slično.

Nerešen status neposrednih proizvođača, stvaralaca, negativno je uticao na celokupnu proizvodnju filma i destabilizirao i njegove ostale činioce. Jednima ili drugima se samo prividno i na kraći rok moglo činiti da se nevolje mogu rešiti sopstvenm mikro-rešenjima, jer su ne samo stvaraoci, nego i svi drugi poslenici u procesu filmske proizvodnje ostali nedovoljno ili neadekvatno uklopljeni u sistem,

Digitized by Google

trpeći posledice takvog stanja. Stalni zahtevi za povećavanjem materijalnih davanja, ma koliko opravdani, bili su, ipak, vapaj onoga pored koga je protutnjao voz društvenih promena a da on nije učinio stvarni napor da u taj voz uskoči.

Evo nekoliko dokaza za takve tvrdnje. Na tržištu film ima tretman robe, a oni koji su ga stvorili (snimatelj, glumac, reditelj, montažer i drugi) nemaju tretman robnog proizvođača. Taj tretman, donekle, imaju vlasnici proizvodnih sredstava u kinematografiji, radnici filmskih preduzeća, koji bi, prema ZUR-u, mogli da imaju, eventualno, status zajedničkih službi. Naravno, takva situacija nije donela nikakvu bitnu prednost ovima drugima, jer oni, zaista, nisu stvaraoci filma i njihov položaj zavisi od kvaliteta, brzine rada i inspiracije onih koji to jesu. Neposredni stvaraoci koji, budući da nisu ostvarivali samoupravna prava, nisu ni mogli da budu zainteresovani za sudbinu radnika filmskog preduzeća. Stvoren je, dakle, trajan antagonistički odnos.

Živeći i radeći izvan ili na marginama sistema, filmski radnici su smatrali neizbežnom i sledeću situaciju: filmski montažer ili snimatelj moraju svakodnevno, da iznajmljuju i plaćaju sredstva za rad njihovom vlasniku. Ovog vlasnika osnovnih sredstava za rad u filmskoj industriji ZUR bi tretirao kao, recimo, službu tehničkog održavanja. Može li se zamisliti bilo koja industrija u kojoj neposredni proizvođač iznajmljuje strug, šivaću mašinu ili lokomotivu od službe održavanja i plaća tu mašinu na dan ili na sat? U filmskoj industriji stvaraoci su trajno odvojeni od sredstava za rad, pa moraju da ih plaćaju nominalnim vlasnicima. Ukoliko se filmski radnici ne smatraju privatnim licima otuđenim od sopstvenog dela, i taj odnos je u sukobu s elementarnim intencijama ZUR-a. Naravno, ja ovde ne plediram za vraćanje filmskih radnika u radni odnos, već ukazujem na neophodnost traženja specifičnog rešenja koje će biti manje u sukobu s osnovama sistema.

Poseban kompleks pitanja proističe iz rada SIZ-ova, naročito SIZ-a kulture. Ako ovom prilikom ne pomenemo neke, već dobro poznate, zamerke praksi SIZ-ova i ako samo registrujemo činjenicu da se izdvajanja za kulturu iz godine u godinu procentualno smanjuju (Srbija bez pokrajina najmanje izdvaja za ove svrhe u SFRJ), možemo se osvrnuti na neke, takođe, neusklađene, ili kinematografiji neprikladne načine rada. Reč je o davaocima i korisnicima usluga koji u dva veća odlučuju o organima SIZ-a. Čini se samo formalnim pitanje da li su pisci, kompozitori, glumci itd. davaoci usluga i da li su gledaoci filma ili čitaoci knjige ili slušaoci muzike zaista korisnici usluga. Može li se odnos umetnika prema sopstvenom delu i prema javnosti tako okarakterisati i može li se funkcija umetnosti svesti na davanje usluga bilo kome? Zar nije reč o znatno složenijem, prisnijem i trajnijem odnosu od onoga koji sugeriše pojam »usluga«? Takva mehanička primena odnosa iz oblasti materijalne proizvodnje kamen je smutnje i koren nerazumevanja sa ozbiljnim posledicama. Umetnik se poistovećuje sa svojim delom — to je antička istina. On, dakle, stvara iz iskonske potrebe,

Digitized by Google

a ne da bi služio nekome. A umetničko delo živi i, ako hoćete, postoji tek u kontaktu s gledaocem, slušaocem, čitaocem... Ja ne poričem potrebu da o pitanjima umetničkog stvaralaštva odlučuju zajedno stvaraoci i predstavnici društva. Bojim se, međutim, da je ta podela na jedne i druge, pogotovu ovako gruba kakva jeste, neprikladna, jer stvara neprirodne odnose i prekida dijalektički krug koji se, suštinski, u umetnosti nije mogao prekinuti. Odnos umetnika prema njegovom delu i prema javnosti specifičan je i ne može se mehanički porediti sa odnosom tvorca materijalnih dobara i trgovca koji ih distribuira.

Ako je u oblasti materijalne proizvodnje tržišna vrednost, odnosno dohodak, jedan od pondera sistema, taj se princip samo uslovno može primeniti u filmskom i drugom umetničkom stvaralaštvu. Kulturne vrednosti, srećom, postoje, iako ponekad ne ostvaruju nikakav dohodak. Istovremeno, one mogu da ostvare i veoma veliki dohodak. Princip »radi ono što ti se isplati« teško je preporučiti filmskoj umetnosti i filmskoj industriji bez ikakvih rezervi. Da pitanja neophodne regulative tržišnih zakonitosti i društvenog interesa nisu najbolje rešena, možda sugeriše i činjenica da za poslednjih dvadesetak godina nije tako reći ništa izmenjeno u načinu finansiranja ove delatnosti, iako se toliko toga izmenilo u svim ostalim područjima rada. Nije učinjen napor da se složenoj prirodi filma, njegovim industrijskim i umetničkim komponentama prilagode savremena rešenja koja će u najvećoj mogućoj meri garantovati ispunjavanje širokog društvenog interesa. Naravno, dohodovni princip se mora i ovde poštovati, ali uz neizostavno favorizovanje osvedočenih kulturnih vrednosti i umetničkih dela koja svojom estetskom i idejnom osnovom zaslužuju društvenu podršku.

Moglo bi se govoriti i o načinu izbora delegatâ u tela SIZ-ova i o tome kako taj, inače demokratski sistem, obezbeđuje da zaista najbolji radnici, privrednici i umetnici iz oblasti filmske proizvodnje budu birani i delegirani. Na osnovu realne slike stanja, reklo bi se da najboljima nije osiguran put do ovih važnih funkcija, te da oni nemaju odlučujuću reč u određivanju uslovâ u kojima radi kinematografija. To, naravno, nije dobro ni za kinematografiju ni za najširu publiku kojoj je ta kinematografija potrebna.

Takođe je važno pitanje neposredne razmene rada u oblasti kinematografije. Čini se da značajna sredstva koja udruženi rad izdvaja za različite vrste filmske proizvodnje, od reklamne do umetničke, teku velikim delom kroz poluprivatne aranžmane i mimo intencija ZUR-a koji je taj vid finansiranja umetnosti predvideo kao bitan i ravnopravan onome što se ostvaruje posrednom razmenom rada, preko SIZ-ova.

Budući da je niz godina živela u nerešenom statusu, filmska industrija nije bila kadra da se ponaša u skladu s principima sistema. Razdružena i usitnjena, bila je prinuđena da se bori za opstanak, bez smisla za udruživanje, solidarnost i dugoročnije planiranje. U svetu teško može da se pristupi značajnijem poduhvatu ako se unapred ne osiguraju plasman i distribucija planiranog proizvo-

Digitized by Google

da. Distributeri i prikazivači filmova veoma su važan činilac u odabiranju i planiranju proizvodnje, bilo da su deo velikih sistema ili da se okupljaju oko svakog pojedinog proizvoda. Takvi pokušaji kod nas postoje i njihov uspeh morao bi da bude putokaz ka jedinom mogućnom rešenju. Filmska industrija ne može postojati mimo principâ industrijske proizvodnje, a to su, između ostalog, celovit proces pripreme, planiranja, proizvodnje i plasmana. Ove se faze moraju uzajamno uslovljavati i dopunjavati, živeći u, na ovaj ili onaj način organizovanom, jedinstvenom sistemu. Ne može se reći da je način rada SIZ-ova favorizovao udruživanja. Naprotiv, tačnije je da su SIZ-ovi podržavali usitnjavanja i parcijalne interese osiromašenih subjekata. Veliki proizvođači su u krizi, a značajna društvena sredstva ulagana u njihovo osnivanje lagano se tope. Proizvodna tehnika je zastarela, stručni kadrovi se ne obnavljaju, repertoarska i kadrovska politika jedva da postoje. A samo veliki proizvođači, uklopljeni u sistem planiranja, proizvodnje i plasmana mogu dugotrajno i stabilno da ostvaruju društvene interese; samo oni mogu da budu nosioci dugoročnije politike razvoja, planiranja, repertoarske politike, kadrovske obnove, održavanja i obnavljanja tehnike i slično. Snažniji proizvođači odavno bi osetili potrebu da reše pitanje obnove i širenja kino-mreže, bez koje nema stvarnog ozdravljenja i stvarne promene. Izgradnja kino-dvorana po većim mestima, udruživanje sredstava za te svrhe i prikupljanje kredita od izvođača radova, osnivanje alternativnih vrsta kino-dvorana, umetničkih i avangardnih bioskopa sa manjim brojem sedišta, uz velike školske sisteme ili društvene i omladinske organizacije, osnivanje takozvanih porodičnih bioskopa pri mesnim zajednicama, koji bi povremeno davali predstave i bili snabdeveni filmovima i kinooperaterima na ambulantni način, otvaranje ekskluzivnih dvorana s posebnim programima i komforom i tako dalje — sve bi to otvorilo mogućnost korišćenja sličnih iskustava u svetu. Kada je u pitanju kino-mreža, mi nismo daleko odmakli od situacije koja je vladala između dva rata.

Društvena zajednica mora neposredno da stimuliše onu proizvodnju i one razvojne planove koji potiču iz velikih udruženih sistema, rešavajući u isto vreme pitanje planiranja, proizvodnje i plasmana, kao i sistema koji će moći da ostvaruju integracije na jugoslovenskom planu i koprodukcije sa inostranim partnerima na ravnopravnoj osnovi. Samo snažni sistemi mogu da ožive izuzetno važno područje proizvodnje za potrebe inostranog partnera, raznih vrsta usluga, iznajmljivanje stručne snage, organizacije, tehnike i drugo.

Moje zalaganje za integraciju nikako ne isključuje i postojanje određenog broja manjih preduzeća, privremenih ili stalnih radnih zajednica, u kojima pre svega, vidim izraz stvarne slobode stvaralaštva i otvaranje mogućnosti da ljudi istog mišljenja, entuzijasti i inovatori, uz najmanje troškove, najveći lični rizik i uz najmanje korišćenje društvenih sredstava, ostvare umetničke ambicije. Iz takvih radnih kolektiva često izlaze značajna umetnička dela, a ne

Digitized by Google

retko se ostvaruju i značajni komercijalni rezultati. Stoga ne bismo smeli preduzeti ništa što bi ugrozilo postojanje manjih proizvođača. Pomaganje ove proizvodnje mora da bude diferencirano od načina na koji se pomaže većim proizvodnim sistemima. Pri tom treba imati u vidu da ta mala preduzeća ne bi mogla da opstanu bez postojanja tehnike, stručnih kadrova, laboratorija, bioskopske i distributivne mreže, dakle, radnih organizacija koje nemaju mogućnost da žive od projekta do projekta i da biraju kada će da proizvode, a kada ne. Te radne organizacije moraju da proizvode i prihoduju kontinuirano, što ponekad bitno otežava njihovu situaciju. Radne zajednice treba da budu plemenita i neophodna dopuna proizvodnje i svojevrstan vid konkurencije u oblasti umetničkog stvaralaštva. Sadašnje stanje dovodi ova dva vida proizvodnje u situaciju u kojoj se, pod jednakim uslovima prema merilima koja nisu stvarno prilagođena potrebama i prirodi ni jednih ni drugih, a, što je najgore, ni stvarnim društvenim potrebama — svakodnevno otimaju oko nedovoljnih sredstava SIZ-a.

U kakvoj su, recimo, situaciji uvoznici filmova: da li su oni zaista stimulisani da uvoze kvalitetne filmove ili bi to morali da rade na sopstvenu štetu, a zbog opštedruštvene koristi? Ma kako uzvišena, takva orijentacija ne bi živela dugo ni u jednom kolektivu, pretvorila bi se u ono što se i dešava: da se u znatnom broju uvoze jeftini i loši filmovi i da se ionako skromni devizni fondovi troše za uvoz zabave sumnjivog sadržaja.

Bez namere da dajem recepte, uveren sam da bi jedna ozbiljna komisija pri udruženju prikazivača mogla da pregleda sve otkupljene filmove i da ih oceni. Filmovi s najnižom ocenom obavezivali bi vlasnika kino dvorane da kao do sada, plaća sve republičke dažbine. Oni s boljom ocenom mogli bi da budu oslobođeni 50 odsto dažbina, a najbolji, ukoliko bi bili prikazivani u potpunom programu koji podrazumeva i prikazivanje pozitivno ocenjenog kratkometražnog filma, bili bi potpuno oslobođeni dažbina. Tako bi prikazivači bili efektno stimulisani da pruže publici najkvalitetniji repertoar, a uvoznici da uvoze takve filmove u većem broju, jer pretpostavljam da bi tražnja kvalitetnih filmova porasla. Verujem da bi se tako konačno rešilo i pitanje prikazivanja kratkih filmova. Naravno, republika bi morala da se odrekne nekih prihoda ako joj je stalo do podizanja kulturnog nivoa gledalaca u kino-dvoranama.

Naša kinematografija bi morala na trajniji način da reši i kompleks pitanja saradnje s televizijom. Inostrana iskustva govore o tome da više nije reč samo o takozvanom ugrožavanju filmske industrije od strane televizije, koja prikazuje filmove i time odvlači publiku iz bioskopa. Naprotiv, već je jasno da je televizija trajno zavisna od filmske proizvodnje i da ona ima interes da ulaže u filmsku industriju. Razvoj video-umetnosti, bliska budućnost razvoja informativne televizije koju će moći da ima i svako veće naselje, razvoj međunarodne i međukontinentalne televizije, mogućnosti kablovskih i satelitskih prenosa u svaki dom — ne dovode u opasnost kinematografiju, već joj omogućavaju da sa ovim partnerom

Digitized by Google

u budućnosti planira dugoročne poslove, planove razvoja i zajednička ulaganja. Vreme je da se naša televizija i kinematografija sporazumeju na duži rok i time stvore značajan element stabilnosti.

Snažna filmska i televizijska industrija, ovako udružene, ne samo da bi bile kadre da planiraju školovanje kadrova, već bi otvorile mogućnost za razvoj naučnog i eksperimentalnog umetničkog rada, podrazumevajući tu, pre svega, sopstveni razvoj. Sada su naučni rad u oblasti filmske i TV delatnosti i eksperimentalni umetnički rad uglavnom prepušteni inicijativi pojedinaca i naporima entuzijasta. Bez naučnog rada i eksperimentisanja, naravno, nema budućnosti. Mi imamo i Institut za film i Kinoteku, i istraživačke potencijale radija i televizije, i Univerzitet umetnosti, a ne možemo se pohvaliti da smo SIZ-u kulture, ili SIZ-u nauke ili SIZ-u obrazovanja ponudili značajnije projekte o izučavanju naše filmske prošlosti ili filmsko-televizijske budućnosti.

Verovatno bi sadašnju situaciju značajno izmenio kvalitetniji rad umetničkih i repertoarskih saveta koji ne bi smeli da budu, ili da se shvataju, kao faktor kontrole ili sužavanja stvaralačkih sloboda, već kao sredstvo za ostvarivanje planova razvoja i trajnih društvenih interesa. Ti interesi oličeni su u favorizovanju kvaliteta, daljem širenju prostora za stvaralačko istraživanje i u stvaranju uslovâ za zdravu utakmicu najboljih u zadovoljavanju društvenih potreba za svim vidovima kvalitetne filmske proizvodnje. I ta tela bi, po sastavu i načinu rada, mogla biti prilagođena prirodi proizvođačâ. Povremene i stalne radne zajednice verovatno osećaju potrebu za drugačijom vrstom saveta od onih koji bi učestvovali u radu preduzečâ što poseduju sopstveni kadar, tehniku, objekte itd.

Čini mi se da bi trebalo podržati i stvaranje većeg broja kreativnih rukovodećih ljudi u oblasti filma. Od uprąvnika bioskopa do rukovodilaca proizvodnih kuća, na rukovodećim mestima morali bi da budu ne samo stručni, već i kreativni ljudi, koji će biti kadri da daju doprinos umetničkom stvaralaštvu boljom organizacijom proizvodnje i plasmana filma.

Širenje filmske kulture, rad kino-klubova i drugi vidovi amaterskog okupljanja takođe ne bi smeli da ostanu van interesovanja kinematografije. Činjenica da nam kino-klubovi životare ili nestaju, govori o slaboj podršci društva. Kino-klubovi su uvek bili baza iz koje su regrutovani ne samo budući studenti filmskih škola, nego i najverniji propagatori i ljubitelji filma. Kao što izdavačka delatnost ne može bez najvernijih čitalaca i muzika bez pasioniranih posetilaca koncerata, tako ni film ne bi bio magnetični medij, što on i jeste, da nema kino amaterizma.

Verujem da postoje povoljne perspektive i mogućnosti za prevladavanje sadašnje situacije. Rešenja nekih problema se možda moraju duže pripremati, uz angažovanje stručnjakâ kojima raspolažemo. Naučni i stručni kadar, okupljen u proizvodnim organizacijama i na Univerzitetu umetnosti, u saradnji s ekonomistima, politikolozima i drugima, mogao bi da izvrši uvid u sistemska pitanja i da predloži nove načine primene Zakona o udruženom ra-

Digitized by Google

du, kao i nove načine finansiranja. S druge strane, proces udruživanja pojedinih faktora kinematografije, kao i proces preciznijeg definisanja funkcije i statusa radnih zajednica, mogao bi za relativno kratko vreme da unese više reda i da ukine antagonizme i izvesne vidove proizvoljnosti u repertoarskoj, finansijskoj i kadrovskoj politici.

U svakom slučaju, iz sadašnje situacije možemo izaći samo svešću o složenosti stanja koje je godinama stvarano zbog nedostatka potpunijih rešenja i delovanjem na ivici opštevažećih odnosa u proizvodnom i ekonomskom sistemu.

Digitized by Google

Dragan Simeunović

Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ

(Uporedna razmatranja)

Međunarodni naučni skup o federalizmu (»Federalizam u SR Nemačkoj i SFR Jugoslaviji«), održan od 13. do 15. maja 1985. u Tutzingu (SR Nemačka), svojevrstan je akademski napor više od pedeset učesnika da iznesu rezultate svojih analiza i istraživanja, naučne poglede i promišljanja problemâ na području komparacije — po opštim društvenim uslovima u kojima se konstituišu, funkcionišu i razvijaju — dva vrlo različita federalna sistema.

Podsticajni dijalog iniciran je već uvodnim referatima profesora dr Hansa Ronnebergera i profesora dr Najdana Pašića koji su utvrdili teorijsku relevantnost komparacije federalnih uređenja na osnovu postojanja i dovoljno podudarnosti i bitnih razlika. U sublimiranoj formi, osnovna nit Ronnebergerovog referata se ispoljila kao težnja za komparacijom federalnih sistema na dva težišna problemska pravca: prvo, kako se ostvaruju utvrđene funkcije, i, drugo, kakve disfunkcionalnosti pri tom nastaju i kako bi ih trebalo otklanjati. Ističući da je unitarizam obavezni prateći element ugrađen u samo biće svake federacije, Ronneberger je odredio i separatizam kao opštu tendenciju u narastanju u državama s federalnim uređenjem, a za model raspada savremenih sistema uzeo neuspelu federalnu praksu više zemalja u razvoju. Njegovim objašnjenjima da uzroci neuspeha savremenog federalizma leže u pravno iskonstruisanoj prenapetosti i u suviše malim zajedničkim in-

Digitized by Google

teresima suprotstavili su svoja mišljenja prof. dr Aleksandar Fira i prof. dr Mijat Damjanović, upozoravajući na zamke generalizacija i na potrebu uvažavanja stvarnih i mogućih velikih razlika među socijalističkim zemljama s federativnim uređenjem i, posebno, među zemljama u razvoju.

Obostrano uočen raskorak između normativnog i stvarnog u biću savremenog federalizma i njegovo produbljivanje prof. dr Pašić je video kao jednu od karakteristika »političke i pravne organizacije savremenih država«. Kao razlog raskoraka slovi moderno shvatanje ustava, po kome ustavi treba više da određuju društveno kretanje nego da ukazuju na postojeće stanje, ali i tendencija da se ustavi i danas, kao i juče, shvate i kao idejno-propagandni instrument.

Usredsređivanje rasprave na pitanja kontinuiteta razvoja obe federacije i raspodele vlasti i nadležnosti između savezne države i delova federacije dovelo je do zaključka da su slična normativna rešenja u pogledu pretpostavki nadležnosti federalnih jedinica i savezne vlasti u praksi SR Nemačke doprinela jačanju centralizma i učvršćenju savezne vlasti, dok su u praksi SFRJ dovela do jačanja pozicije federalnih jedinica čak i preko njihove nadležnosti.

Upoređivanje iskustava u pogledu konsenzusa pokazalo je da njegovo brzo ostvarivanje u nemačkoj federalnoj praksi deluje povratno osnažujući ne samo savez, već i federalne jedinice (Land), zbog čega je jugoslovenski ambasador u SR Nemačkoj Dragutin Rozman, kao dugogodišnji posmatrač i analitičar nemačke federalne prakse, istakao u svom izlaganju da je »tajnu ovog mehanizma vredno izučavati«.

Od strane nemačkih naučnika zapažena normativna srodnost — da ustavi obe zemlje određuju društveno-političke organizacije kao bitne i obavezne elemente društveno-političkog sistema — opstaje pri upoređivanju prakse samo kao velika razlika, s obzirom na to da u SR Nemačkoj funkcioniše klasični višepartijski sistem, dok u SFRJ bitnu ulogu u razvoju federalizma ima SKJ. Njegova uloga, istakao je prof. Pašić, nije u suprotstavljanju pluralizmu opštih i zajedničkih interesa, već upravo u nastojanju da se realizuje njihovo izražavanje i uticaj, te stoga SKJ nije ni bio, niti je sada prepreka razvoju federalizma SFRJ, već je, naprotiv, oslonac ostvarivanja demokratske suštine federalizma.

U sklopu tematskog bloka posvećenog komunalnoj samoupravi prof. dr Balša Špadijer, dajući kratak pregled razvoja odnosa lokalne samouprave i federalizma na našem tlu, istovremeno je naglasio njihove čvrste veze. Ukazujući na realne uzroke zastoja u ostvarivanju ustavne koncepcije samoupravne opštine, on je, polazeći od mogućnosti ponovnog ispitivanja funkcionisanja političkog sistema u celini, istakao šansu da se posebno kritički analizira i odnos između federalizma i samoupravne opštine koji bi trebalo da se »uzajamno podstiču u pozitivnom smislu i u isto vreme da budu

Digitized by Google

plitanje nadležnosti, što se povratno javlja kao poseban i značajan problem u sprovođenju (Ausfuhrung) saveznih zakona — kako na nivou same federacije (Bund) tako i na nivou pokrajina (Land).

Ukazujući na realne vidove složenosti problemâ uprave u federativnim zajednicama, koje se zasnivaju na postojanju većeg broja etničkih grupa, što iziskuje i posebno vođenje brige o kulturološkim distancama, brojnosti populacije i prostora date države, prof. dr Mijat Damjanović je naglasio kao svojevrsnu zakonitost da se prvi problem javlja već pri pokušaju određenja uprave kada se ona objašnjava organizacijom vlasti u datom sistemu. Premda je uprava poslednje utočište vlasti, jer se ona i najteže menja, njena je uloga bitno izmenjena u uslovima funkcionisanja delegatskog sistema, i to ne samo s gledišta konstitutivnih inovacija, već i u pogledu »promena u načinu rada i komuniciranja organa uprave«.

Neophodnost postojanja autonomija kao specifičnosti jugoslovenskog federalizma ne negira i postojanje nekih, teorijski nedovoljno razrešenih aspekata jugoslovenske specifične državno-pravne konstrukcije — istakao je prof. dr Milivoje Drašković u svom referatu o polažaju SR Srbije i autonomnih pokrajina u njenom sastavu. Prednost autonomije, po njegovom mišljenju, nije u savršenosti institucionalnog modela u kome se ona odvija, već u postojanju i razvitku svesti kako autonomnih jedinica o pripadnosti celini tako i svesti celine o tome da bez poštovanja autonomnih jedinica nema ni snage, ni integriteta, ni autoriteta celine.

Prof. dr. Dieter Blumenwitz je, razmatrajući međugranične kooperacije u pravnom smislu, doprineo, po mišljenju učesnikâ skupa, njihovom saznanju o ovoj do sada nedovoljno istraživanoj problematici, osobito kada je bilo reči o takozvanoj kooperaciji alpskih i jadranskih zemalja. Posebno zanimljivo je delovalo obrazloženje prednosti institucionalizirane i neinstitucionalizirane saradnje međunarodnih subjekata.

Kao noseći referat skupa može se označiti izlaganje prof. dr Radoslava Ratkovića o aktuelnim problemima i razvojnim tendencijama federalizma u SFRJ. Tumačeći ustavnu reformu, koja je svoj završni korak dobila u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, kao svojevrstan doprinos smanjivanju uloge države u privredi i u svim drugim oblastima društvenog života, u deetatizaciji društva i širenju prostora samoupravljanja, prof. dr Ratković je dao analitički prikaz ostvarivanja te intencije na području federativnog sistema, ocenivši pri tom da se ona ipak nije u dovoljnoj meri ostvarila i da iz toga i proizlaze ključni problemi u društveno-političkom sistemu.

Objašnjenje razlika u naučnim i političkim raspravama, koje se pojavljuju kada je reč o najprimerenijim rešenjima koja mogu dovesti do otklanjanja negativnih pojava, Ratković nalazi u raznovrsnosti pristupa i metodoloških postavki, a ponegde i u namerama vannaučnih sučeljavanja.

Među shvatanjima koja polaze od procene da su procesi dezintegracije otišli suviše daleko na svim nivoima društvenog organizovanja, te da bi stoga trebalo osnažiti činioce integracije, kao

Digitized by Google

preovlađujuće se može odrediti ono shvatanje po kome bi glavnu integrativnu ulogu u jugoslovenskoj federaciji trebalo da odigra otklanjanje birokratsko-etatističkih prepreka funkcionisanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i neposrednom povezivanju radnih organizacija prema njihovim ekonomskim interesima.

Kao naročito vredan ocenjen je onaj deo izlaganja prof. Ratkovića koji se odnosi na status autonomnih pokrajina, odnosno na specifični, normativno utvrđeni dualizam u biću autonomnih pokrajina, koji je u praksi otvorio mnoga pitanja. Svojstvo pokrajine, kao sastavnog dela republike Srbije, mora se ostvariti shodno ustavnoj meri, inače kao posledica nastupa gubljenje objektivnih razlika »u karakteru i položaju između pokrajina i republika u jugoslovenskoj federaciji, što je suprotno bazičnim ustavnim principima i odredbama«.

U završnoj diskusiji, posvećenoj tendencijama u razvitku federalizma, prof. dr Ronald Schonfeld, u ime organizatora s nemačke strane, i prof. dr Radoslav Ratković, u svojstvu predsednika jugoslovenske delegacije, ocenjujući sve ono što je na skupu postignuto, konstatovali su da je ostvareno veoma mnogo od planiranog, što omogućuje i krajnju ocenu da je ovaj skup sasvim uspeo.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac: Savez komunista — vodeća snaga društva

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1984)

Ova knjiga Hamdije Pozderca nastala je upravo u vreme najvećih društvenih gibanja u nas, tačnije, uoči održavanja istorijske Trinaeste sednice CK SKJ, koja je pozvala članstvo na javnu raspravu o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva SKJ. Osnov za opštepartijsku raspravu, po mnogo čemu do sada jedinstvenu, bio je Predlog zaključaka. Posle osam meseci kritike, samokritike, ukazivanja na sopstvene, ali i na tuđe slabosti, komunisti su gotovo jedinstveno zaključili da se štošta mora menjati ako se želi izlaz iz ekonomske i društvene krize. Na Šesnaestoj sednici CK SKJ, na osnovu takve svestrane javne rasprave u Savezu komunista, sačinjeni su zaključci koji predstavljaju pravac akcije Saveza komunista u narednom periodu — do Trinaestog kongresa SKJ.

Hamdija Pozderac, autor ove knjige, bio je na Šesnaestoj sednici CK SKJ — na kojoj je upravo sačinjen rezime opštepartijske diskusije — uvodničar i, svakako sticajem prilika, ali ne samo zbog toga, najkvalifikovaniji za taj zadatak. Plodan istraživač partijsko-društvenih kretanja, H. Pozderac se uvrstio u red zapaženih analitičara savremenih procesa u nas.

U delu studije posvećenom razvoju i problemima našeg političkog sistema i ulozi SKJ u njemu H. Pozderac upravo pogađa u metu i svoja razmišljanja usmerava ka osnovnim pitanjima kojima se naše društvo bavi uoči Trinaestog kongresa SKJ. U knjizi se poklanja dosta pažnje društveno-eko-

Digitized by Google

nomskoj uslovljenosti dogradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Sve upućuje na to, smatra Pozderac, da je u sadašnjoj fazi ostvarivanje naše koncepcije političkog sistema neophodno dublje, kritičko ponranje u uzroke raskoraka između onoga što je Ustavom inaugurisano i usvojeno u dokumentima SKJ i onoga što se stvarno u praksi zbiva. Postojeći raskorak, koji je predmet široke rasprave, posledica je, pored ostalog, i toga što se nije išlo do kraja u operacionalizaciji Ustava i normativne razrade novih instituta i što nije bilo odgovarajuće društvene akcije da se promene i ostvare. Raskorak je još više produbljivan time što u politici razvoja, naročito prilikom donošenja planova, a ni u ekonomskoj politici, nisu stvarane pretpostavke da se sistem društvene reprodukcije razvija na novim osnovama. Takvo stanje zahteva da se brže daju odgovori na pitanja koja postavlja praksa i da ti odgovori povratno doprinose budućem dograđivanju privrednog i političkog sistema.

U suštini, u dograđivanju političkog sistema prednost bi trebalo dati onim rešenjima koja doprinose većoj sposobnosti udruženog rada da ostvaruje svoje neposredne i dugoročne interese i da odlučuje o celini dohotka. To podrazumeva i iznalaženje rešenjâ koja će omogućiti efikasnije delovanje na otklanjanju onih uzroka koji i u sklopu delegatskog sistema dovode do hiperprodukcije normi, kao i na jačanju funkcija kontrole i nadzora nad izvršavanjem onoga što je usvojeno, odnosno efikasnijem onemogućavanju svih ponašanja i aktivnosti koji nisu u skladu s pravim normama.

Pozivajući se na teze E. Kardelja, iznesene u njegovom zapaženom radu *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, autor ističe da je Kardeljeva namera bila da ukaže na činjenicu da stabilnost našeg sistema samoupravne demokratije ne izrasta samo iz karaktera proizvodnih odnosa i vlasti radničke klase i radnih ljudi, premda je to, bez sumnje, osnova stabilnosti, nego da veoma važnu ulogu u učvršćivanju stabilnosti političkog sistema ima stalna idejna i politička akcija socijalističkih snaga, a naročito Saveza komunista. Po mišljenju H. Pozderca, način delovanja SKJ trebalo bi preciznije razraditi, ali ne kao pitanje koordinacije sa državnim organima, već polazeći od toga da je reč o odnosu SKJ i države. Treba, naime, poći od toga da, na primer, ni automatsko članstvo predsednika Predsedništva CK SKJ, predsednikâ centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista u Predsedništvu SFRJ, odnosno u predsedništvima republika i pokrajina (što je jedan segment odnosa Saveza komunista i države), ne znači obavezno pokriće SKJ za državne odluke, niti da je u pitanju spoj državnih organa i Saveza komunista. U svakom rešenju tog složenog odnosa SKJ, ostvarujući svoju ustavnu ulogu, mora da sačuva kritičku distancu prema aktivnostima države, da se apriorno i bezrezervno ne identifikuje s njegovim namerama i da sagledava ukupnost i ono što je budućnost u društvenom kretanju, ne gubeći iz vida svoju ustavnu odgovornost za funkcionisanje celine sistema.

Baveći se dalje Savezom komunista kao vodećom snagom društva, H. Pozderac ukazuje na protivurečnosti upravo te idejno-političke organizacije. Jedna od protivurečnosti društvene pozicije SK izvire iz činjenice da je on programski i organizaciono jedinstvena politička organizacija radničke klase Jugoslavije, a istovremeno funkcioniše kao veoma složena politička organizacija jer ga sačinjavaju »komunisti Jugoslavije i njihovi savezi u socijalističkim republikama i SAP«, kao »samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije«. Upravo zbog te protivurečnosti ne postoji automatizam kojim se unapred, i na siguran način, uspostavlja najpovoljniji sklad između nacionalnih i klasnih interesa unutar pojedinih društveno-političkih zajednica i njihovo usklađivanje s opštim interesima jugoslovenske zajednice. To predstavlja složen i delikatan zadatak koji traži stalnu

Digitized by Google

akciju SK i svih socijalističkih snaga. Jer, ukoliko se ne bi težilo sintezi klasnog i nacionalnog interesa, onda bi se nužno nametao decentralizovani etatizam kao podloga nacionalističkom, egoističkom i grupno-svojinskom otuđivanju viška rada.

Značajno je razmatranje H. Pozderca o odnosu celine i delova. On kaže da se SKJ već dugo nalazi pred jasno izraženim problemom: kako jačati jedinstveni klasni karakter avangarde, a istovremeno se odlučno suprotstavljati tendencijama vraćanja na centralističko-unitaran nadnacionalni tip organizacije, odnosno kako razvijati samostalnost nacionalno-republičkih i pokrajinskih saveza komunista, a istovremeno se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije? Odgovor na to pitanje sažeto je sadržan u sledećim redovima ove knjige: »Novim odnosima u federaciji postao je anahron nadnacionalni, odnosno nadrepublički tip centralističke organizacije. No, to ne znači da novi odnosi u federaciji mogu služiti kao pretekst za takvo organizovanje SKJ koje bi predstavljalo koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. Novim odnosima u federaciji odgovara takvo organizovanje SKJ u kojem je sadržano dijalektičko jedinstvo delova i celine u smislu uzajamne uslovljenosti i samostalnosti republičkih i pokrajinskih Saveza komunista i, obrnuto, interes celine radničke klase i zajedništva nije briga samo SKJ, već i Saveza komunista republika i pokrajina. Delovi ne mogu zameniti celinu, ali ni celina se ne nalazi izvan delova.«

Za odnose u SKJ karakterističan je i princip dvostruke odgovornosti republičkih i pokrajinskih Saveza komunista: pred članstvom svoje republike, odnosno pokrajine, i pred članstvom Saveza komunista Jugoslavije, to jest pred organima i forumima SKJ. Ta dvostruka odgovornost republičkih i pokrajinskih saveza komunista bitan je element karaktera Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene organizacije svih članova i njihovih organizacija na području SFRJ. Suspenzijom jednog ili drugog vida te odgovornosti vršila bi se ili reafirmacija centralističko-nadnacionalnog karaktera jedinstvenosti SKJ ili pak stvaranje federalne ili čak konfederalne koalicije samostalnih nacionalnih partija.

Kada su u pitanju unutrašnji odnosi u SKJ, čini se da postoji vrlo izražena distanca između organâ i forumâ SK koji donose stavove i odluke i onih koji ih sprovode. To upozorava na to da još nisu prevladani ni neki elementi organizovanja i delovanja SK kao klasične političke stranke. Demokratizacija u SK vodi i prevladavanju rascepa na »avangardu avangarde«, koja je obično koncentrisana oko organâ SK, i na onaj deo avangarde čija se uloga svodi na izvršavanje. Nosilac tih promena mora biti osnovna organizacija SK koja je sada razapeta između kristalno čistih načelnih stavova i negativnih učinaka opisane prakse.

U trećem delu knjige (»Idejna kretanja i Savez komunista«), koji je i najzanimljiviji, Pozderac ističe da je baš u ovoj oblasti Savez komunista do sada bio dosta pasivan. Jedna od velikih slabosti SK sastoji se u tome što on nije delovao odlučno, organizovano niti pravovremeno na jasnijem definisanju idejne i društvene suštine prilaza prema različitim stavovima prema našem društvenom razvoju i što nije s većom upornošću radio na učvršćivanju uporišta socijalističke samoupravne društvene kritike i stvaralaštva. To je uveliko zavisilo i od unutrašnje situacije u samom SK, a pre svega od njegovog idejnog jedinstva. Ako u svim tim pitanjima i nije bilo jedinstva, bilo je ipak nečega od čega može veoma dobro da počne izgradnja tog jedinstva. Naime, u gledanju SKJ na ukupno idejno stanje, u najširem smislu reči, a naročito u poslednje vreme, može se primetiti da se u SK kristalisala jedinstvena ocena o tome da je levica radikalna i da ona najviše insistira na kritici idejnih opredeljenja i prakse SK u celini. Naročito posle Titove smrti ona je proizvela i objavila mnoštvo tekstova o problemima jugoslovenskog društva i

Digitized by Google

o njegovom položaju u savremenom svetu. U tim tekstovima se govori o ideološko-teorijskoj insuficijenciji i dovodi u pitanje sposobnost SK da odgovori na potrebe sadašnjeg trenutka, a ima i takvih koji se tiču daljeg razvijanja njegove istorijske perspektive. Pozderac ističe da ne potcenjuje dosadašnja vrednovanja i ukupnu kritiku tih tekstova, ali ukazuje na određene momente zbog kojih je prava kritičnost prema toj pojavi izostala i izgubila na snazi i integralnosti u pristupu. Čak se čini da se ovde pojavljuje i jedan do sada manje vidljiv momenat naše idejne situacije. On se ogleda u tome što je kritika tih pojava često ostala u okvirima društveno-političkih zajednica u kojima su kritike nastajale ili čak i uže — najčešće u okvirima republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Masovni mediji, koji posreduju idejne stavove i organizuju idejno-političku akciju, u tom pogledu su se ponašali drugačije. Nije se do sada uspelo da se na idejnom frontu jedinstveno postavi i organizuje tako da u kontinuiranom procesu, koji podrazumeva međudejstva, pa i određene marginalne razlike, stvaraju jedinstvene ocene o tim tekstovima i o karakteru kritike sadržane u njima. To bi omogućilo i podstaklo jedinstveni idejno-politički pristup i odnos socijalističkih snaga na celom jugoslovenskom prostoru prema tim manifestacijama.

U sklopu različitih socijalnih diferenciranja najizraženije su, u stvari, osnovne kontraideologije, koje deluju sa desnih i levih pozicija. Desnica se danas pojavljuje u dva oblika: kao konzervativno-građanska i kao dogmatsko-birokratska. Konzervativno-građanska desnica je tradicionalna politička opozicija šarolikog sastava koja obuhvata grupe i pojedince koji u propustima politike SK na području ekonomskih i kulturnih odnosa žele restauraciju buržoaskih oblika svesti i modalitete građanskog političkog sistema (pre svega višepartijski poredak, dominaciju nacionalne komponente u svim vitalnim društvenim odnosima). Ali ovoj orijentaciji priključuju se i pojedinci iz komunističkog pokreta, na primer, ideolozi iz »masovnog pokreta«, »liberali«, muslimanski nacionalisti — svi oni koji u osnovi nisu prihvatili ni socijalne, ni političke, ni kulturne posledice naše revolucije i promene koje je ona donela.

Dogmatsko-birokratska desnica prikrivena je najčešće u sloju onih koji traže ponovno ispitivanje smisla i tekovina revolucije sa etatističkih, staljinističkih, neoibeovskih i sličnih pozicija. To ponovno ispitivanje ima konstantu koja se sastoji u negiranju i otporu svakoj demokratizaciji i širenju vlasti radničke klase. Polazište te kritike jeste državotvornost, antidemokratsko raspoloženje i antiradnička pozicija i nepoverenje u mase, a istovremeno verovanje u moć države i prisile kao jedinog sredstva za ostvarenje ciljeva revolucije.

Samo prividno nasuprot desnoj, leva orijentacija, naročito u novije vreme, i politički se artikuliše u oblicima »ultraradikalizma« i dobija svoj racionalizovani, teorijski izraz u raznim ekstremnim verzijama paramarksizma. Nadovezujući se na sociopsihološku osnovu stihijnog malograđanskog bunta i pružajući mu teorijsku argumentaciju, ona, koristeći i opravdano nezadovoljstvo raznim negativnim tokovima, pokušava da nametne klimu demoralizacije, kritike radi same kritike, sveopšteg osporavanja koje je forsirano poput kakve mode poslednjih godina. U tom smislu ova leva kritika, optužujući samoupravljanje kao farsu i anarhiju, u stvari se nudi kao desna. Kako kaže R. Džakobi u svom delu *Društveni zaborav* (»Nolit«, 1982) — nije presudno kako se svaka od ovih struja legitimiše za sebe, nego šta je ona po sebi, u stvarnim društvenim kretanjima.

U svojoj studiji Pozderac se zalaže za potrebu ispitivanja heurističke vrednosti teza koje lansira levica i po kojima takozvana radikalna inteligencija ne čini ništa drugo osim što vrši prodor u daljnje razvojne mogućnosti marksizma tamo gde SKJ, zaokupljen programskim problemima održa-

Digitized by Google

vanja na vlasti, konzervira postojeće stanje i faktički onemogućava istraživanja novih pojava. U nas nema ozbiljne studije koja bi pokazala kako je ova teza takozvane nove levice zapravo ideološka oblanda za nastup »novog istorijskog bloka« iz 1968. kao alternativne snage naspram SKJ, snage kojoj ta levica nastoji da pribavi teorijsku artikulaciju. Isto tako, nema organizovanijeg teorijskog napora da se obračuna s teorijom o »bloku levih partija« kao načinu prevladavanja jednopartijskog sistema, odnosno, kako kažu, »birokratske diktature SKJ i svođenja ostalih subjektivnih snaga na puku transmisiju«.

Sve te teze imaju isti izvor i inspiraciju. Kako kaže H. Pozderac, one se teorijski napajaju na osporavanju socijalističkog samoupravnog društva kao represivnog sistema *sui generis*, kao sistema s izrazitim totalitarističkim crtama koje vode obezličenju i krajnjem otuđenju čoveka, na tezi o kraju ideologije, na postavci da društveni razvoj nije verifikovao projekcije istorijskog kretanja sadržane bilo u kojoj poznatoj ideologiji, uključujući i marksističku. Povodom tih teza treba reći nekoliko stvari. Prvo, one su nastale u liberalnoj svesti koja je uverena da je ideologija oblik apstraktne, neempirijske logike koja vodi nasilju i teroru, a, drugo, uprkos privida naučnosti, sve su one odreda netačne. Najviše što se o njima može reći jeste to da ne razumeju dijalektički pristup, više im leži logika ili-ili, odnosno: ili višepartijski sistem, kao vrhunac demokratije, ili Savez komunista, kao oličenje nedemokratizma; ili spontanitet društvenog toka, kao sinonim slobode, ili organizovanje kao poluga totalitarizma; ili forum ili sloboda. Poistovetivši odavno socijalizam s birokratizmom, Savez komunista sa forumima, forme sa represijom, politiku sa neslobodom — zastupnici tih teza pokazuju da tumače svet građanskih hijeroglifa sa zapanjujućom upornošću i zadivljujućim nedostatkom smisla za analizu naše situacije. Ono što je revolucija odbacila ne može joj se nuditi kao izlaz iz određenog stanja i to je sasvim jasno svima, osim, izgleda, zastupnicima građanske ideologije.

Kako kaže H. Pozderac, opozicija je u početku nastupala s literaturom iz oblasti ideologije i kulture, ali u poslednje vreme je eskalirala — širi se u ekonomsku i političku sferu. Otuda su sada izražene njene ne samo tendencije legalizacije, nego se postavlja čak i pitanje legitimiteta opozicije u današnjim uslovima. A to znači da opozicija želi rušenje utvrđenog ustavnog poretka koji daje legitimaciju jedino samoupravnim organima, delegacijama i delegatskim skupštinama koje su izraz vlasti radničke klase, radnih ljudi i njihovih organizovanih snaga: SKJ, SSRN, Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine i Saveza udruženja boraca NOR-a. Sada, kada je opozicija zakoračila i u tu sferu, opet se ne vode rasprave o pravim problemima, o onome što je realno sadržano u njenim tezama i parolama, nego se govori samo povodom te literature. Osnovna naša preokupacija, ističe H. Pozderac, sada nije u tome da sagledamo šta je htela i šta je učinila opozicija, već ko je za hapšenje, ko je za »popuštanje«, a ko za »stezanje«, koja je sredina ždanovska, čvrstorukaška, a koja demokratska, koja pušta na slobodu i drugo. To je, znači, borba među nama, a ne protiv opozicije. Ima se utisak da jedni leče svoju savest izjavama, a da se drugi izjavama dodvoruju, jer ne bi želeli da svoj stav iznesu otvoreno, javno, znači, komunistički, premda su stvarno prema opoziciji često oštriji, a prema kritici manje otvoreni nego drugi. Tako je sada stvorena situacija u kojoj se u SK dele lekcije upravo na liniji koja je malopre označena. Naime, neki dele milost, drugi zatvor, a ne vide da su obe pozicije iste, a to su pozicije vlasti, samo što jedna pilatski pere ruke, a druga je otvorena i jasna.

Autor se u kontekstu ovih pojava osvrće i na stanje marksističke misli i marksističke metodologije u nizu društvenih nauka i drugih teorijskih disciplina, pa postavlja pitanje (očevidno nezado-

Digitized by Google

voljan stanjem) zašto je još uvek tako snažan uticaj građanske nauke? Da li je to zbog njenog bržeg napretka ili relativnog zaostajanja marksističke orijentacije? Ako je to zaista tako (isključujući mogućnost da je građanska nauka sama po sebi naprednija i bolja), onda se očito radi o neadekvatnim uslovima razvoja ovih nauka kod nas. Ali, teško je osporiti tvrdnju da sami marksistički teoretičari i naučnici zbog niza istorijsko-političkih razloga nisu imali odlučujuću inicijativu u postavljanju i elaboriranju pojedinih teorijskih problema u određenim naučnim oblastima; da nisu, uz određene izuzetke, pravovremeno razvili odgovarajuću konkretnu metodologiju i otvorili polja istraživanja vezana za opšti progres i kretanje čoveka današnjice. Pozderac u objašnjavanju ove pojave navodi primer da je marksizam u estetici bio više zainteresovan za sociološku gnoseološko-saznajnu stranu umetnosti nego za teorijsku analizu onoga što je u umetnosti bit. Istovremeno, građanska nauka je razvila mnoštvo teorija i posebnih metoda podesnih upravo za analizu i otkrivanje biti same umetnosti i čina umetničkog stvaranja. Doduše, u poslednje se vreme stvari nešto menjaju, ali utoliko što samo pojedini marksisti svestrano zahvataju ono što nazivamo fenomenom umetničkog. Međutim, u celini posmatrano, naučnici i teoretičari marksističke orijentacije ipak nisu pravovremeno razrađivali i razvijali toj orijentaciji primerenu i adekvatnu metodologiju, u stvari, nisu svoja teorijska razmatranja utemeljivali, dopunjavali i obogaćivali posebnim metodama istraživanja, analize i sinteze, koje bi odgovarale osobenostima istraživanih fenomena ili problema, i koje bi podizale naše saznanje na viši stepen. A poznato je da je izvorna Marksova misao pružila i pruža osnove za svestrani metodološki razvoj u svakom pogledu. Sam marksizam je, dakle, otvoren prema inovacijama, razvoju i upotpunjavanju u tom pogledu.

H. Pozderac izlaže sopstveno viđenje izlaza iz ove začaurenosti. Naime, on kaže da bi u procesu teorijskog prepoznavanja »levice« i »desnice«, kao glavnih opozicionih orijentacija u našem društvu, glavnu ulogu morala da odigra naša nauka. Problem je ponajmanje akademske prirode i ne može se rešiti davanjem »direktiva« filozofima, politikolozima, sociolozima, estetičarima i drugim naučnicima. Tada bi sve unapred bilo osuđeno na neuspeh. Kada bi određeni partijski intelektualni štabovi, angažovani oko marksističkih centara, komisija za idejni i teorijski rad i sličnih foruma, mnogo prilježnije nego do sada, obavili potrebna istraživanja, razvili diskusije i komunikaciju s partijskom bazom, češće se pojavljivali u sredstvima masovnog komuniciranja, praktično se borili za svest partijskog članstva i radnih masa — tada bi i organi SK u velikoj meri bili rasterećeni obaveza da povremeno reaguju na »slučajeve«, da izriču svoje sudove i opredeljuju se i za represivne mere. Ovako je, to se mora uporno isticati, SKJ vrlo često prepušten, odnosno primoran, da se prikloni reakciji čisto političke prirode i podršci novinarā zaduženih u redakcijama, na televiziji, štampi ili radiju koji podržavaju odluke foruma. U takvom kontekstu i usamljeni intelektualci, koji nastupaju sa pozicija Saveza komunista, ispadaju kao nezavisni slobodni strelci, izloženi otrovnoj agresiji opozicije, ali i podsmehu, pa i zakulisnom otporu, pojedinih partijskih krugova i pojedinaca u njima.

Problem je, stoga, vrlo ozbiljan i nužno ga je uklopiti i u sprovođenje zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ. Ako, naime, naša marksistička nauka ne pokloni ozbiljnu pažnju fenomenu opozicije, ne samo njenom identifikovanju, nego i otkrivanju i egzaktnom objašnjavanju situacija koje pogoduju njenom nastupanju, onda će SK i ubuduće morati da se bavi poslom koji bi, strože posmatrano, zalazio u njegov domen samo u stvarnim trenucima izazvane političke krize (administrativni obračun s grupama i pojedincima). Zbog značaja ovih problema opravdano je pitati: kada se, naročito posle Titove

Digitized by Google

smrti, preduzimala sinhronizovana akcija na nivou SK, u svim njegovim segmentima, na razobličavanju »desnice« i »levice« i kada se javnost šire upoznala s njihovim koncepcijama? Kada je bilo »okruglog« stola povodom nekih od ovih tema sa koga bi se čuo meritoran glas jugoslovenskih naučnika i teoretičara? Može se s visokim stepenom izvesnosti reći — vrlo retko! Eto zbog čega je akcija SK na razobličavanju ovih platformi mogla u inostranstvu da bude obeležena nizom negativnih kvalifikacija i zašto su pojedinci iz nekih rukovodstava SK, koji su se založili za isključenje bilo kakve represije prema opoziciji, kvalifikovani kao liberalna struja, a oni, pak, koji su za represiju kao pripadnici čvrstorukaške struje. Klackalica »liberalizma« i »represije« važna je dilema za Savez komunista i obe solucije moraju biti odbačene i ustupiti mesto realnoj i jedinstvenoj klasnoj, idejnoj i političkoj analizi.

Pozderac smatra da je ogroman intelektualni potencijal unutar SKJ već odavno morao da se obračuna s pozicijom i desničara i levičara. Ali, ostao je oscilirajući po strani, prepuštajući Savezu komunista da najčešće nastupa u ulozi sudije i da bude izložen mnogim političkim intrigama u zemlji i inostranstvu, u prvom redu onoj da SK kao partija, navodno, faktički više nema »svoje« inteligencije, što je očevidno netačno.

Možda bi se na kraju ovih razmatranja, veli Pozderac, moglo primetiti kako je slika društvenih odnosa, relacija i tendencija previše pojednostavnjena i da dominiraju negativni momenti. Međutim, tome mogućnom prigovoru može se primetiti da su svi elementi za takvu konstelaciju izvučeni iz stvarnosti, pa je »dramatizacija negativiteta« umesna u onoj meri u kojoj se pomoću nje stiže do uzročnikâ određenih pojava. Jer, upravo revolucionarno menjanje i izgradnja samoupravnog socijalističkog društva višesmeran je, dinamičan, konkretno-dijalektički proces. U njemu se neprekidno razrešavaju društveno razvijeni i sazreli odnosi suprotnosti, ali u isto vreme nastaju i razvijaju se i novi. Zato Pozderac i kaže da je naš sadašnji trenutak samo deo prelaznog perioda ispunjenog, uglavnom, razrešavanjem odnosâ suprotnosti izraslih na nerazvijenim socijalističkim osnovama. Razvoj socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema predstavlja kvalitativni skok u razrešavanju društvenih protivurečnosti.

Čedomir Vučković

Antony D. Smith: State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism

(Wheatsheaf Books Ltd., Harvester Press, Brighton, 1983, strana VII + 172)

Knjiga *Država i nacija u trećem svetu — Zapadna država i afrički nacionalizam*, autora Entoni Smita, pored Predgovora, sadrži sedam poglavlja, i to: Zapadni model; Imperijalizam i kolonijalizam; Nacionalizam i Afrika; Etnicitet i klasa; Država i inteligencija; Populizam i komunalizam i, na kraju, Stvaranje teritorijalnih nacija.

Cilj rada Smit je odredio u uvodu — da istraži prirodu i ulogu glavnih političkih snaga u savremenim društvenim promenama u Africi i Aziji, naročito u Podsaharskoj Africi. U središtu promena u tim zemljama su, po autoru, svesna nastojanja političke inteligencije koja upravlja postkolonijalnim državama da stvori »teritorijalne nacije« u istorijskom okviru, od Zapada nametnutih birokratskih država. Glavnu pažnju Smit, dakle, poklanja političkoj autonomiji države i nacije i ne-

Digitized by Google

skladu između njih. Država postaje sveobuhvatna u svojim funkcijama ne malim delom i zbog njene nesposobnosti da inkorporira autonomne etničke snage u svojoj sredini. Većina razmatranja, po Smitu, ne poklanja ovim pitanjima dovoljno pažnje, jer su pod uticajem vladajuće modernizacijske paradigme, a njegov je cilj da ih dopuni novom dimenzijom.

Smitov rad obiluje teorijskim polemikama i bogatom činjeničnom građom. Ostaje otvoreno pitanje da li je ostvario svoj cilj zbog jednostranog pristupa, koji, međutim, kritikuje kad su u pitanju drugi autori.

Formiranje i ulogu države-nacije i njenih vladajućih slojeva u neevropskim društvima, određenije, u Podsaharskoj Africi, Smit razmatra u svetlosti zapadnoevropskih iskustava. To obrazlaže time što su, prvo, te pojave najpre i nastale u tom delu sveta, i, drugo, što su iz njega ovi elementi preneseni i presađeni u neevropski prostor, mada sa značajnim promenama u sadržini i sasvim drugačijim posledicama. U tom pogledu Smit razlikuje dva prilaza teorijskom nasleđu. Prvi predstavlja manje ili više univerzalni »prelaz« od feudalnog načina proizvodnje i socijalne strukture ka kapitalističkom načinu na Zapadu, i analogan proces razvoja u »nezapadnim« društvima, od različitih »prekapitalističkih« (ili »nekapitalističkih«) načina proizvodnje — ka kapitalističkom, zavisnom ili periferalnom društvu i načinu proizvodnje.

U razmatranju razvoja ovih poslednjih Smit odbacuje i modernizacijski i neomarksistički pristup kao nezadovoljavajuće, mada iz različitih razloga. Među zastupnicima teorije modernizacije kritički se osvrće na one povezane sa »neoevolucionističkom« perspektivom, a u tom okviru na Edvarda Šilsa (Edward Shills: *Political Developments in the New States*, Boston, 1966), koji je među prvima istakao ulogu elita, posebno ideološke inteligencije u razvoju novih država. Ovaj koncept modernizacije natopljen je zapadnim kulturnim sadržajem, isprepleten sa svojim bliznacem »pozapadnjačenjem«, tako da »različite vrste političkog razvoja« u nezapadnim društvima mere zapadnim standardima, zanemarujući analizu lokalnog i međudržavnog nivoa. Ajzenštat je jedan od retkih teoretičara modernizacije koji proces ekonomskog rasta i socijalnog razvoja stavlja u širi kontekst političkih promena, iako i dalje ostaje u orbiti neoevolucionističke sheme. Almond (Almond Gabriel: *Comparative Politics*, Boston, 1966), Apter (Apter David: *The Politics of Modernization; Political Religion in the New Nations*) i Bajnder (Binder David) pokušali su da razluče vrste političkih ideologija relevantnih spram »modernizacijskog« procesa, ali nisu uzeli ništa od mobilizacijskog koncepta, mada su Bajnder i neki drugi poklonili dosta pažnje ideologiji nacionalizma na Srednjem Istoku. (Termin »nacionalizam« se ovde primenjuje ne u značenju u teoriji i praksi u našoj zemlji, već u prikazanoj knjizi u smislu emancipatorske, integrirajuće itd., ali i u značenju »izvrnute« svesti.) Njihov funkcionalistički pristup vidi u nacionalizmu »političku religiju«. »Zapadnjačka« osnova preovlađuje i u podvrstama teorije »modernizacije«, koje najvažniju ulogu daju »izgradnji nacije« (nation-building) — zapravo, »komunikacijskom« modelu povezanom sa K. Dojčom (Deutsch, K. W.: *Nationalism and Social Communications*, Cambridge, 1953), kome se pripisuje i izvestan evropocentrizam, kao i sa Danijelom Lernerom.

Neomarksistički pristup Smit razmatra marginalno i odbacuje ga zbog toga što, navodno, klasni sukob primenjuje na sve političke situacije, svesno zapostavljajući kulturnu dimenziju. Pri tom se uzima dogmatsko tumačenje marksizma i na njemu zasnovana praksa. Po Smitu, neomarksizam teži da uprosti lanac činilaca u složenoj situaciji. Lenjin, njegovi radovi i njegova uloga, potpuno su zanemareni i u analizi imperijalizma podređeni Englezu Hobsonu, a naročito »bečkom socijaldemokrati« Hilferdingu. Nešto više pažnje je posvećeno analizi savremenih autora (Peter Worsley i drugi) ko-

Digitized by Google

ji zastupaju gledište da je osnovna sadržina kolonijalne vladavine bila ekonomska eksploatacija, što se odbacuje, kao i uticaj neravnomernog razvoja kapitalizma. Smit smatra da je izvestan stepen zapadnog »etnocentrizma« neizbežan, a da je najozbiljniji propust afričkih »marksističkih nacionalizama« odbacivanje ukorenjene etničke podele kao ostatka kolonijalizma.

Era kolonijalizma i nacionalizma se u Africi i Aziji javlja, po Smitu, kao »proizvod« širenja međudržavnog sistema Evrope, mada je reč o državi drugačijoj nego što su bile one kada su u Evropi počele da se stvaraju nacije. On deli razvoj nacionalizma u Africi južno od Sahare na pet faza ili tipova: »primarni otpor«, takozvani »milenialni« protest protiv kolonijalne vlasti, period stvaranja i adaptacije novih lokalnih slojeva, agitacije za samoupravu i inkorporiranje u nacionalizam socijalnih zahteva masa.

Iako zbog ograničenog prostora nismo u mogućnosti da analiziramo sve pojave i procese kojima se Smit bavi u svojoj knjizi, skrećemo pažnju na dva elementa koji su »noseći stubovi« u autorovom pristupu. To su: prvo, teritorijalni karakter nacionalizma, nacije i države u ovom delu sveta, i, drugo, uloga inteligencije, koja se regrutuje iz srednjih slojeva. U početnoj fazi među stanovništvom Zapadne Afrike stvarana su plemenska ili druga etnička udruženja, došlo je do kombinovanja etničkog i teritorijalnog. Međutim, u toku daljeg razvoja rastao je i postao dominantan osećaj i značaj teritorijalne političke zajednice. Evropljani su, po Smitovoj oceni, bili vrlo uspešni u nametanju teritorijalnog vida zapadne države na afričku demografsku mapu. Takva priroda država se pretočila u karakter nacionalizma koji se razvijao da bi ugrozio one koji su vladali. Pod znak pitanja nije stavljena država *per se*, pravo na granice (i pored ranijih graničnih sporova) i slično, već oni koji su vladali. Pošto se sukobljavao s krajnje centralizovanom kolonijalnom vlašću, prirodno je što je nacionalizam u Africi, da bi joj parirao, primio teritorijalne oblike, ispoljio se u centralizovanim partijama koje su postale »kontra-države« spremne da preuzmu teritorijalni birokratizovani aparat države koristeći njen legalitet. Nove nacije na toj teritoriji se oblikuju kao »političke zajednice« na osnovu etničkog zajedništva. U novijem periodu taj tip »teritorijalnog« nacionalizma, koji se izborio za nezavisnost, u Aziji i Africi dolazi pod udar etničkog tipa nacionalizma (Eritrejci u Etiopiji, Tamili u Šri Lanki, IBO — za koje primenjuje termin »sub-nacija« — u Nigeriji...)

U centru Smitove analize je pokušaj da se pronikne u sukob između države i nacije. Ako se država i društvo, kaže on, suočavaju u rascepu nepoznatom na Zapadu, ako se principi teritorijalne državnosti i etničke kulture u Aziji i Africi tako retko podudaraju, izgledi da se stvore istinske političke zajednice su veoma umanjeni. Ipak, većina afričke inteligencije privržena je idealu teritorijalne nacije.

Na osnovu analize klasne strukture društva Azije i Afrike, ne ulazeći ovde u njene detalje, izvlači se zaključak o izuzetno značajnoj i predominantnoj ulozi inteligencije kao profesionalnog sloja. Ona se određuje kao nova »klasa« (Alvin, Gouldwer), »organizaciona buržoazija« (Markovitz, Leonard), »birokratska buržoazija«, »politička klasa« itd. Naime, zbog naglog odlaska kolonijalnih birokrata, profesionalna inteligencija u Aziji i Africi je mogla da preuzme većinu vrhunskih položaja, da eliminiše svoje rivale i pribavi sebi ekonomske privilegije. Iz toga proizlazi da glavnu političku borbu, uključujući i etničke, predstavljaju sukobi delova inteligencije — civilne protiv vojne, liberalne protiv marksističke, regionalne i etnički opredeljene — a da je udeo drugih slojeva određen samo pozivom jedne ili druge grupe inteligencije. To bi, po Smitu, bio strukturalni osnov vodeće uloge inteligencije u Africi danas. Drugi osnov predominacije inteligencije u nekim afričkim državama bio bi kulturni.

Digitized by Google

Pored pojmova »teritorijalni«, »etnički« itd., u knjizi se uvodi i pojam »marksistički nacionalizam«. Naime, nasuprot »racionalnom načinu političke akcije«, konkurenciji, individualnim slobodama itd. u nekim državama (Malezija, Indija, Kenija), u novim državama su se više opredelili za druga dva tipa države: etatistički i kolektivistički, jedan vojni i birokratski, drugi politički i mobilizirajući za mase. Na toj osnovi se oblikuje »kolektivistički nacionalizam«, koji se odnosi na nacionalizam u državama koje su se opredelile za socijalizam. Pri tom se pravi razlika između zemalja sa socijalnom demokratijom (Alžir, Tanzanija, Nikaragva itd.) i »čistih« marksističkih režima (Kina, Vijetnam, Etiopija, Angola, Kuba), mada se konstatuje da su u praksi sličnosti veće nego što su doktrinarne razlike. Razlika između marksističkog i drugih oblika nacionalizma, po Smitu, jeste u tome što je za marksizam ugnjetač kapitalistička klasa, dok je za nacionaliste — druga nacija.

Na kraju knjige Smit vrši podelu dosadašnjih pojavnih oblika formiranja nacije na četiri modela, od kojih je četvrti na državi zasnovan teritorijalni model u Africi i delovima Azije. Poslednje poglavlje je i posvećeno stvaranju na državi zasnovanih teritorijalnih nacija. Smit smatra da one imaju neke prednosti nad evropskim prethodnicama u tome da je država već stvorena, teritorija tačno određena i međunarodno priznata. Otežavajuća okolnost je šarolik etnički i nacionalni sastav i mogućnost da svaka mala zajednica postavi pitanje samouprave. Dominantna politička klasa nastoji da ojača državu i proširi njenu moć i funkcionisanje centralnih institucija, uz istovremenu političku mobilizaciju na teritorijalnoj, nasuprot komunalističkoj liniji koja inspirisanje naroda vrši preko nacionalnih ideala. Ovaj deo rada ostavlja dosta otvorenih pitanja o praktičnim iskustvima razvoja u ovoj oblasti.

Pa ipak, za sve one koji se bave proučavanjem nacionalnog pitanja i države, naročito u zemljama u razvoju, knjiga A. Smita je vrlo korisna i značajna. Posebne su joj vrednosti, pored ostalog, aktuelan sadržaj, obimna faktografija, teorijsko sučeljavanje i uvođenje novih pojmovnih kategorija. Zanimljiva su i kritička razmatranja nekih pravaca, odnosno škola mišljenja o ovom predmetu u građanskoj teoriji. To ne znači da se knjizi ne mogu staviti primedbe, i to fundamentalne, teorijsko-metodološke primedbe. Nacionalni fenomen, a i država, u većem delu Azije i Afrike imaju zaista vrlo izražene specifičnosti. Može se postaviti pitanje da li su specifičnosti date u ovoj knjizi prave i najbitnije. Naime, iako zbog »elitizma«, »zapadnjaštva«, »evropocentrizma« itd., kritikuje neoevolucionistički i modernizacijski pristup, Smit i sam, čini nam se, ostaje u istim okvirima — i to kako u pogledu nacionalnog fenomena tako i u pogledu države. Njegova polazna osnova je, pre svega, evropski koncept teritorijalne države i nacije, a ne ekonomski, socijalni, kulturni i drugi procesi u Aziji i Africi. I pored ne malih razlika u tom području, zastupljen je visok stepen uopštavanja, dedukcije, iako je to nužno u svakom teorijskom razmatranju. U Aziji su postojale trajne i snažne državne tvorevine i narodnosne zajednice i pre dolaska kolonizatorâ. Ne male razlike u položaju i karakteru države i državnog aparata stvaraju se i posle sticanja nezavisnosti. U knjizi je to, čini nam se, podvrgnuto unapred datim shemama iz građanskih teorija.

Pod upitnik bi se mogao staviti i jedan od osnovnih pojmovnih kategorija knjige — teritorijalni nacionalizam i nacija. Teritorija je jedan od elemenata ispoljavanja svih pojavnih oblika nacije. Teritorija je bila komponenta formiranja nacije ne samo u poznatim »atipičnim« slučajevima Švajcarske ili SAD, već i u Francuskoj, kolevci savremene nacije. Da li ona možda ima veći značaj u kolonijama ili politička vlast koja je »obuhvata« i kad je ta vlast produžetak »teritorijalne« države metropola? Teritorija je jedan od konstitutivnih elemenata nacije,

Digitized by Google

ali trajnog karaktera. Neposredniji uticaj je i u ovom slučaju imao — pored ekonomskih, socijalnih, kulturnih itd. promena — politički faktor. Tom tipu savremene »teritorijalne« države preduslove su stvarali pre svega antikolonijalni nacionalnooslobodilački pokreti i nacionalna svest. To je osnovna snaga procesa političke integracije i formiranja nacija. O tome svedoči, između ostalog, i konstatacija samoga Smita da ti faktori, dakle, oni pre sticanja nezavisnosti, postaju neka vrsta »kontra-države«.

Sličan je slučaj i s određivanjem uloge inteligencije kao profesionalnog sloja sitnoburžoaskog porekla. Pre svega, mora se konstatovati da sitna buržoazija u kolonijama predstavlja nešto »sasvim drugo«, to jest da ima mnogo nepovoljniji materijalni položaj i brojnost nego ona u zapadnim zemljama. Ne može se, ipak, osporavati veliki značaj inteligencije u razvoju nacionalizma i upravljačkim funkcijama u zemljama Azije i Afrike. Ali se on ne može ni preuveličavati, pogotovu do nivoa subjekta nacionalizma, ili jedine i dominirajuće političke snage koja odlučuje o učešću drugih klasno-socijalnih grupacija u političkom procesu. Inteligencija ni u tim zemljama ne predstavlja homogenu socijalnu i političku kategoriju, niti živi i deluje u nekakvom vakuumu, kao pod staklenim zvonom. Stoga ona nema ni jedinstvene interese, uticaj i snagu klase. U nekim zemljama (na primer, u Indiji) u kolonijalnom periodu se formirao i mnogobrojan intelektualni proletarijat. Delovi inteligencije se vezuju i za kolonijalnu upravu, za uže interese lokalnih i drugih zajednica. Inteligencija, u stvari, odslikava ukupne odnose i protivrečnosti. U uslovima političke ili ekonomske obespravljenosti i neravnopravnosti, strane eksploatacije, akulturacije, krajnje teškog materijalnog položaja ogromne većine stanovništva itd. — najveći deo inteligencije u ovim zemljama opredeljuje se za interese širokih slojeva i globalne zajednice. Deo inteligencije u aparatu države teži pribavljanju materijalnih privilegija, osamostaljivanju i otuđivanju, odnosno birokratizaciji i povezivanju s novim, nastajućim bogatašima, što i nije specifičnost samo ovog dela sveta. To je u uslovima velike zaostalosti u Aziji i Africi neuporedivo uočljivije nego u zapadnim zemljama. Ali u nizu zemalja u Aziji i Africi preduzimaju se sistemske mere, ideološke i političke akcije protiv birokratizacije i privilegija. Znači da to nije zakonomerna pojava za ovaj deo sveta.

U pogledu određivanja karaktera države u novooslobođenim zemljama postavlja se odmah na početku pitanje poistovećivanja sadržine države u kolonijalnom periodu i u periodu posle sticanja nezavisnosti. I pored sličnih ili istih institucija, granica itd., one se po socijalnoj i političkoj sadržini potpuno razlikuju. Pored toga, u knjizi se klasni sadržaj države traži u jednom užem političko-upravljačkom sloju koji se vezuje za sitnoburžoasko poreklo, što je nedovoljno. Pitanje klasne ili socijalne sadržine mnogo je složenije i mora se posmatrati u ukupnom odnosu klasnih snaga i uticaja.

Branislav Vuković

Džemal Sokolović: Individuum i zajednica

(»Globus«, Zagreb, 1984)

Knjigom *Rad i samootuđenje* (»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980), a prije toga mnogim zapaženim raspravama objavljenim u najuglednijim jugoslavenskim časopisima, Džemal Sokolović je skrenuo na sebe pažnju, ali ne kao autor blijedih epigonskih traktata, nastalih u sjeni »sutlićevske« filozofijske konotacije (što su svojevremeno prilično lakonski i ishitreno htjela da ustvrde dva naša društveno vrijedna, ali filozofskoj spekulaciji nesklona pera), nego, zacijelo, kao originalan i samosvojan mislilac koji temeljne probleme i pitanja suvremena čov-

Digitized by Google

jeka i svijeta istražuje i domišlja u »sazvučju« s najboljim tradicijama marxovske filozofijske antropologije.

Najnovija Sokolovićeva studija u osnovi potvrđuje i slijedi taj kontinuitet, iako je u njoj prezentna stanovita inovacija: promišljanje teorijsko-praktičkog statusa i »postavljenosti« suodnosa individuuma i zajednice u grčko-rimskom svijetu, na primjer. Tematski, međutim, uklon ka antici i Rimu ne dovodi u pitanje (a to je bitno) marxovsku metodičku poziciju mišljenja/djelovanja tih svjetova, kao i drugih sadržaja spisa. Tu, zapravo, misaona orijentacija i sam »materijal« Marxove metode dolaze do potpunog izražaja.

Kada kažemo da Sokolovićevi spisi pripadaju najboljoj tradiciji marxovske antropofilozofije, onda se, uz naprijed rečeno, podrazumijeva da on odbacuje samu okosnicu apstraktnog humanizma, antropocentrizma i, općenito, svakovrsna ontologizma. To, dalje, znači da je autorova teorijska pozicija dijametralno naspramna onoj koja lebdi iznad zbilje i koja iz sebe same proizvodi svoj bitak i »drugobitak« (stvarnost). Autorovo, dakle, stanovište, opet posve kratko rečeno, svoju teorijsku legitimaciju crpe iz samoga svoga predmeta — u koji se ponire misaonom pozicijom marxovskog realnog humanizma. Sve te tvrdnje ne možemo ovdje razuđenije argumentirati, ali ćemo vjerovatno ponuditi barem dio argumenata. Stoga ćemo, prvenstveno iz razloga aktualiteta, potencirati samo jednu od tema ove studije. Pažnja se, prema tome, usmjerava poglavlju Općenitost i partikularitet.

U ovoj izuzetno zanimljivoj raspravi autor, etimologijskom i povijesno-genetičkom analizom, određuje pojam i porijeklo politike, partikularitet i otuđenje politike kao povijesnu negaciju (u Grka, Rimljana, pa nadalje), te ispituje mogućnost negacije te negacije, što nadaje klasna borba proletarijata. Ishodište tih razmatranja sintetički se sabire u promišljanju uopćenja političkog partikulariteta, odnosno njegovim prerastanjem u zajednicu, što ga svojim djelovanjem predređuje partija proletarijata — Savez komunista. Sada nam predstoji da, makar ukratko i približno, slijedimo logiku autorova teorijskog izvođenja tog korpusa.

Rimski je svijet u političkoj partiji načeo i tek tendencijski otvorio mogućnost dokidanja partikulariteta, ali je za pripremu »subjekt-objekt« uslova te realizacije bila potrebna cijela epoha građanskog svijeta. Tek pojava komunističke partije, smatra Sokolović, realizira uopćenje partikulariteta politike. Kako se, međutim, to zbiva? Komunistička partija jest izraz partikulariteta politike (ona je nastala kao izraz interesâ samo jednog dijela građanskog društva: radničke klase), ali ona, istovremeno, ne ostaje samo na tom partikularitetu, nego sobom nosi i interese čitava društva; preko sebe (i radničke klase) komunistička partija ukida taj partikularitet, realizirajući uopćenje. Naslanjajući se na Marxa i Lukácseve analize iz *Povijesti i klasne svijesti*, autor pokazuje da put ukidanja partikulariteta vodi preko zahvata komunističke partije i proletarijata (kao cjeline) u samu ekonomsku strukturu društva i sugerira da je uopćenje političkog partikulariteta moguće samo uopćenjem ekonomskog partikulariteta koji počiva na privatnoj svojini. Kao što između opće privatne svojine i njena ukidanja ima samo jedan korak, tako je i od uopćene politike samo jedan korak do politike kao prakse. Uopćenom kapitalu politika se može suprotstaviti samo kao organizirana zajednica, kao politička partija »u velikom historijskom smislu« (Marx). Međutim, opća politička partija, čak i kada bi zahvatila sve članove društva, još nije i ostvarena zajednica. U građanskom svijetu jedino komunistička partija može dokinuti partikularitet i izvršiti političko uopćenje.

Tu autor, kako se vidi, pojam komunističke partije nalazi u Marxovu pojmu revolucije; u Marxa, naime, (čitamo *Njemačku ideologiju*) postoji razlika između komunizma kao »stanja koje treba da se uspostavi«, (ili) »ideala kome treba da se stvarnost saobra-

Digitized by Google

zi«, i komunizma (revolucije) kao »stvarnog kretanja koje ukida i prevazilazi sadašnje stanje«. Slijedeći Marxa, autor ističe da se, nakon političke pobjede, pred partiju proletarijata postavlja pitanje odnosa prema »općoj privatnoj svojini«, to jest općem poradničenju, stanju u kojem je rad opća karakteristika svih članova društva. U tim uslovima naspram proletarijata nije nikakva druga klasa, nego »sadašnje stanje«. »Otkriće *zbilje* rada kao carstva nužnosti otkriva sada i *svijest* o carstvu slobode i skoku kojim se do njega dolazi.« Komunistička partija je — rekao bi Lukács — »prvi svjesni korak u susret carstvu slobode«. Budući je partija proletarijata stvarno kretanje revolucije, u njezinom se liku politički partikularitet vraća svom iskonu. Uopćenje, pak, politike, koje realizira komunistička partija, nije identično grčkoj niti bilo kojoj drugoj općenitosti — to se uopćenje zbiva samo na način konkretno-povijesnog djelovanja, stvaranja revolucije, revolucionarnog stvaranja.

Budući je komunistička partija partija pokreta koji negira, mijenja postojeće, pa je i svaki njen član nosilac akcije i borbe, ne može se pristati na stanje prema kojem bi život i strukturu komunističke organizacije činili, s jedne strane, vodstvo, a s druge masa koja bi samo izvršavala naloge svog pokretača. Pojedinac, kaže autor, ne postaje članom partije tako što joj pristupa, nego joj pristupa zato što on, i kao pojedinac, djeluje kao partija kojoj pristupa, kao komunist. Zato avangardizam nije puko prednjačenje ispred postojećeg stanja, čak »ni *idealno* prednjačenje«, nego stvarno kretanje koje ukida to stanje. Razlog i smisao svoga postojanja proleterska partija ima sve dotle dok bude postojao smisao njezinoga djelovanja, sve dotle dok je revolucija na djelu. Ali da bi »dovršila« uopćenje, izgradila zajednicu slobodnih individuuma, partija proletarijata u samoj sebi treba da prevladava vlastiti partikularitet. (Sem rečenog, knjigu čine i poglavlja: Svojina i zajednica, Rimsko-građanski svijet partikulariteta i Apstraktni i konkretni individuum.)

Ontologijsko poimanje revolucije i partije proletarijata, kako je ovdje izloženo, bilo bi neadekvatno uspoređivati s »empirijskom« (publicističkom) ravni nekih aktualnih rasprava, upravo vezanih za mjesto i ulogu proleterske avangarde u našem socijalnom konkretumu. Gotove odgovore na ta pitanja ne treba tražiti u ovom spisu, ali ono do čega nam je stalo nagovještava (tek) metodička uputa da i takozvani konkretni nivo analize društvene stvarnosti — da ne bi ostao zarobljen svojim predmetom, postojećim stanjem, da bi se kroz praktične korake u sadašnjost već »očitavala« nastajuća budućnost — mora imati na umu i onaj često jednostrano i pogrešno poimani — apstraktno-teorijski nivo analize (u Marxovu smislu riječi), dakle, ontologijsku dimenziju mišljenja/djelovanja. Jer je upravo proleterska partija — da parafraziramo Lukácsa — borbeni nosilac, tumač i pronosilac (i) konkretnih (i) historijskih interesa proletarijata, društva. Ima li se to u vidu, vjerujemo da će tada otpasti neke krive i vještačke dileme nekih naših teoretičara i publicista (na primjer: čija je SK avangarda; je li demokratski centralizam u SK historijski prevaziđen; da li je SK masovna ili kadrovska partija; koliko je »demokracije«, a koliko »centralizma« u Partiji; zatim lažne dileme na relaciji SK — klasa — nacija — jugoslavenska zajednica; da li je SK partija pokreta ili partija poretka itd.).

Svojim teorijskim tragalaštvom (u što ide i spis *Individuum i zajednica)* Džemal Sokolović se potvrdio kao vrijedan stvaralac marxovske orijentacije i uvrstio u red najboljih predstavnika takozvane sarajevske filozofske škole, orijentacije koja je u nekim ambijentima sve donedavna bila neopravdano prešućivana i zapostavljana, ali koja, po mišljenju eminentnih povjesničara jugoslavenske filozofije, ima najbolja postignuća u misaonom istrajavanju na Marxovu tragu.

Stjepan T. Šimić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
MAY 6 1986
Current Serials

11
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 11

Sadržaj

France Černe
Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma 1459

Mijat Šuković
Politički sistem i samoupravna integracija društva 1478

Ivan Kristan
Izvor federalnih država u SFRJ 1501

Ivan Stojanović
Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka 1515

Stjepan T. Šimić
Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu 1537

Borisav Džuverović
Politika i kultura 1546

Damjan Šećković
Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma 1555

Osvrti

Stojan Jankov
Kineska privredna reforma 1571

Živka Juričić
Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu 1596

Prikazi

Mustafa Karahasan
Tikvešijata vo NOV 1941—1945 — Strašo Pindžur, naroden heroj 1607

Čedomir Popović
Milan Matić: Mit i politika 1611

Vladimir Milanović
Vladimir Milić: Socijalni portret partije 1617

Digitized by Google

Содержание

Франце Черне
Попытка социально-экономической анатомии (и генезис) федерализма 1459

Мият Шукович
Политическая система и самоуправляемая интеграция общества 1478

Иван Кристан
Истоки федеральных государств в СФРЮ 1501

Иван Стоянович
Возможности совершенствования системы создания и распределения дохода 1515

Степан Т. Шимич
Критика традиционалистского отношения науки и политики к национальному феномену 1537

Борисав Джуверович
Политика и культура 1546

Дамьян Шечкович
Технологическая монополия и стратегия современного капитализма 1555

Обзоры

Стоян Янков
Китайская хозяйственная реформа 1571

Живка Юричич
Возможности и цели анализа классовых отношений при социализме 1596

Рецензии

Мустафа Карахасан
Тиквешкий край в НОА 1941—1945 — Страшо Пинджур — Народный Герой 1607

Чедомир Попович
Милан Матич: Миф и политика 1611

Владимир Миланович
Владимир Милич: Социальный портрет Партии 1617

Contents

France Černe
An Essay in Socio-economic Anatomy (and Genesis) of Federalism 1459

Mijat Šuković
The Political System and Self-managing Integration in Society 1478

Ivan Kristan
The Source of the Federal States in Yugoslavia 1501

Ivan Stojanović
Possibilities for the Advancement of the System of Revenue Acquisition and Distribution 1515

Stjepan T. Šimić
A Critique of the Traditionalistic Relation of Science and Politics towards the National Phenomenon 1537

Borisav Džuverović
Politics and Culture 1546

Damjan Šećković
The Technological Monopoly and the Strategy of Contemporary Capitalism 1555

Surveys

Stojan Jankov
The Chinese Economic Reform 1571

Živka Juričić
The Possibility and Purpose of Analysis of Class Relations in Socialism 1596

Reviews

Mustafa Karahasan
Tikveš in the National Liberation War 1941—1945 — Strašo Pindžur, National Hero 1607

Čedomir Popović
Milan Matić: Myth and Politics 1611

Vladimir Milanović
Vladimir Milić: A Social Portrait of the Party 1617

Digitized by Google

France Černe

Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma

(odnosno antifederalizma kod nas)

Federalizam nije samo politička kategorija: to je zaokružen sistem oblikovan privrednim, društveno-političkim i pravnim kategorijama, odnosno načelima, kao elementima sistema. Otuda federacija ne može biti neko ideološko-normativno uređenje a da ne predstavlja takav društveno-sistemski sklop koji će neko društvo povezivati u relativno kompaktan mehanizam koji integrativno deluje i dobro funkcioniše.

Ali neko federativno uređenje nije ni egzaktno, niti je to zauvek oblikovan sistem. U svetu srećemo njegove različite varijante. Zato raspravljanje o njemu mora na svakoj istorijskoj, razvojnoj »tački« biti uvek otvoreno, celovito, naučno i politički odgovorno, bez apriornog etiketiranja rasprava kao »ustavobraniteljskih« ili »ustavoreformatorskih«.

Naša pretpostavka je da je naše društvo — uže, politička zajednica — zrelo za takvo tretiranje problema.

I

Moja prva primedba povodom dosadašnje rasprave o federalizmu, o federativnom društvenom uređenju, pa i o »federalizaciji« SKJ, jeste da su te rasprave, na jednoj strani, prilično jednostrane,

Digitized by Google

čak konzervativne (mada mogu biti dobronamerne), u smislu da je »avnojevski« federalizam jednom zauvek »nađeni« oblik zajedništva jugoslovenskih naroda, a na drugoj — da predstavljaju čak neke vrste pokušaja da se konfederalizam pravno normira na temelju »oformljenih« republičkih, pokrajinskih, opštinskih paraetatističkih zajednica (neki kažu i »oligarhijsko-politokratskih, birokratskih struktura«) — a ne na temelju samoupravljanja.

Zato je moja prva teza da su neki učesnici u raspravi prevideli dijalektiku, a da drugi koketuju s političkim subjektivizmom, koji je tokom istorije uvek bio neprobitačan.

Konkretno, to za našu raspravu znači da je naš federalizam (kao istorijska pojava) izgrađen na nekoj istorijskoj osnovi, nacionalno i društveno oslobodilačkoj zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti, sa KPJ na čelu, protiv okupatora i starog uređenja, koja kao takva još uvek ima značajnu životnu ulogu u celokupnom delovanju na sveopšti razvoj naše društvene zajednice i utoliko je svojevrsni zaštitnik dosad ostvarenih tekovina. Ali ona takođe znači da ne smemo gubiti iz vida *»panta rhei«* — da je naše posleratno društvo zakoračilo u novu razvojnu formacijsku fazu, da su se pojavile nove generacije, da su nastale nove društvene strukture i oblici društvene svesti. Tako neka ideja ili oblik, recimo, vojno-politički bratska, federativna međunacionalna zajednica, nikako ne može više biti jedina pokretačka opruga (ili izvor napajanja) za uspešan dalji razvoj proizvodnih snaga, produkcionih i drugih društvenih odnosa, uključujući nove kulturno-moralne vrednosti. Prema tome, već je sam dalji razvoj proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa obogatio dosadašnji federalizam, tako da nastupa vreme za njegovo dalje usavršavanje, pa i menjanje, u smislu sinteze razvoja (koji se, naravno, ne može pravilno oblikovati bez demokratske borbe mišljenja).

Drugi deo moje uvodne napomene odnosi se na, ne retko, naučno-sistemski vrlo slabu zasnovanost nekih političko-ekonomskih, odnosno socio-ekonomskih kategorija koje bi iziskivale drugačiji teorijsko-aplikativni tretman, pa i empirijsko potvrđivanje.

Pri tom predstavnici raznih društveno-naučnih grana ne nalaze neki zajednički kategorijalni jezik; naprotiv, često, zbog ličnog prestiža, operišu kategorijama kao jednostranim ili nedokazanim, kao i politički diskriminativnim ideologemima, ne predstavljajući ih kao elemente naučno zasnovanog sistema (na šta mislim, videćemo odmah).[1]

---

[1] Ne mogu se oteti utisku da se kod nas povećava nesrazmera između sve većeg broja društveno-naučnih ideja-objašnjenja (čak i kod sve većeg broja teoretičara u oblasti nauke o društvu) i njihove male »naučne supstance«. Prosto bismo mogli uzeti standardni broj 8 i pomnožiti ga sa 2 (po dva suprotna smera u svakoj republici ili pokrajini), pa bismo dobili »federalizaciju« heterogene društveno-naučne teorije, u naučnom pogledu prilično sumnjive vrednosti.

Digitized by Google

II

Onaj ko je ovu poslednju misao pravilno razumeo složiće se sa mnom i u tome da bi bilo dobro pokrenuti političko-ekonomsku raspravu o federalizmu, odnosno o dilemama koje se pojavljuju: da li ga dalje usavršavati i produbljivati ili, pak, zaoštriti borbu protiv bilo kakvih promena svestranom, naučnom analizom nekih njegovih institucionalno-regulativnih elemenata (takođe nedovoljno utemeljenih) na kojima je federalizam zasnovan.

Bez obzira na to što će za neke takva rasprava biti izlišna — jer ona, po njihovom mišljenju, spada u period pre novoustavne godine 1974, — što su te kategorije-institucije pravno već normirane, naša će rasprava pokazati da nije tako, da je niz pravnih normi oblikovan na osnovu Marksove kritike političke ekonomije (kapitalističke robne privrede i nerobnog asocijativnog socijalizma) a da se prethodno nije naučno odgovorilo na pitanje da li se sve te kategorije mogu operacionalizovati, to jest prevesti u svakodnevne radne vrednosti i norme.

Zato raspravu o federalizmu počinjem kategorijama kao što su: udruženi rad, udruživanje rada i sredstava, društvena svojina, kolektivno samoupravljanje, stvaranje i prisvajanje vrednosti, odnosno dohotka — a koje su sve povezane s »matičnim« teritorijalnim područjem društveno-političke zajednice, u kojoj te kategorije treba da se oblikuju kao osnovni ekonomski odnos. Pitam se: *čiji se to rad, čija se to sredstva* konkretno udružuju, *ko to* stvara i prisvaja vrednosti, odnosno dohodak? Naime, ako rad shvatimo kao rad udruženih pojedinaca ili pojedinih kolektiva koji proizvode u republici ili pokrajini (da preskočimo opštinu), onda je i proizvedeni društveni produkt, novostvorena vrednost, odnosno novostvoreni narodni dohodak (»nacionalni«) rezultat proizvodnog rada radnikâ neke republike ili pokrajine. Narodni (»nacionalni«) dohodak je u tom slučaju sadržinski i leksičko-značenjski u skladu s tezom da je originerno proizveden u okviru »nacionalne ekonomije« (republike ili pokrajine) kao rezultat »nacionalno« udruženog (proizvodnog) rada. Tada je narodni dohodak federacije (kao Jugoslavije) samo skup (zbir, suma) tih »nacionalnih« proizvoda, odnosno dohodaka.

Problem je, naime, u tome što se, ukoliko »nacionalne ekonomije« kao »nacionalna udruženja rada« shvatamo kao originerne proizvođače republičkog ili pokrajinskog narodnog dohotka, time oblikuje ekonomska (nacionalna) baza i za posebne nacionalne oblike društvene svesti radnikâ (stanovništva) i za formiranje republičko-pokrajinske političko-pravne (državne) nadgradnje, koja na »svoju ekonomiju« deluje povratno kao »nacionalni regulativni mehanizam«, opet u »nacionalnom« interesu itd. S takvom »nacionalnom ekonomijom« i »nacionalnom politikom« sve se više poistovećuju radnici i radni kolektivi, odnosno osnovne organizacije udruženog rada (a naročito poslovodni organi), koji počinju da poistovećuju svoj rad sa stvaranjem nove vrednosti, narodnog dohotka, viška proizvoda njihove republike ili pokra-

Digitized by Google

jine. Na osnovu toga počinje da se javlja i pojam »nacionalna radnička klasa«, a društvena svojina počinje da se shvata kao svojina nacionalnog društva, odnosno društveno-političke zajednice.

1. To je, naravno, samo logično, dosledno izvedena teza, ali još ne masovna stvarnost, mada ima takvih (prilično jakih) težnji. 2. Lično niti odbacujem niti odobravam takav proces. U tom slučaju sam samo analitičar-dijagnostičar.[2]

Međutim, mi raspravljamo o federalizmu; a šta se događa s njim u tom slučaju? On s pomenutim procesima nesumnjivo dobija neku drugu bazu — neki drugi sadržaj; u privrednom pogledu, pre svega, nejedinstvenost (jugoslovenskog) privrednog prostora, sistema, tržišta, odnosno sve jače ekonomsko-političke granice i prepreke slobodnom protoku robe, sredstava, usluga, znanja, tehnologije itd., nasuprot prilično jedinstvenim »nacionalnim ekonomijama« (uprkos takođe unutrašnjim opštinskim granicama).

Takav proces je u suprotnosti s dvema silama: 1. s opštim ekonomskim i tržišnim zakonima racionalnog poslovanja u velikim razmerama, u kooperaciji itd., u celoj državi i 2. s federacijom kao centralnim državnim organizmom koji predstavlja privredu kao celinu (kao jugoslovensku »nacionalnu privredu«). Zbog odsustva efikasne integrativne uloge delovanja tržišnih zakona, pa i zbog odsustva nekog efikasnog usmeravajućeg društvenog plana, uloga centralnog državnog organizma jača kao sve represivniji administrativni aparat, po sadržini kao etatizam koji dolazi u suprotnost s udruženim radom, a isto tako i s federativnim uređenjem. Tako je federalizam pod pritiskom dvaju suprotnih procesa — dveju sila.

Oblikuju se višedimenzionalne konfliktne protivrečnosti: u udruženom radu (pored ostalog i prema teritorijalnoj pripadnosti) između udruženog rada i društveno-političkih zajednica, između udruženog rada, zajedno s republičkim ili pokrajinskim zajednicama, i savezne države.

Kao sve protivrečnosti, tako i ove, kad se jače razviju, traže neko rešenje. Inače trpi privredna efikasnost, a i drugi konflikti se zaoštravaju, tako da već možemo govoriti i o opštoj krizi.

III

Svako uređenje, svaka politika ima svoju filozofiju, svoju političku ekonomiju. Mi smo ideološki i ustavno pokušavali da naše privredno-političko uređenje izgradimo na dvema ili čak trima političkim ekonomijama: (a) na jednoj strani, uređenje se oslanja na Marksovu (kritičku) političku ekonomiju robno-novčane, vred-

[2] Samo kao tezu bih spomenuo da takvo (ponegde euforično) oblikovanje »nacionalnih ekonomija« ima dosta snažnu mobilizacionu ulogu (bar za neko vreme), na primer, u vidu »međunacionalne utakmice«, a na drugoj strani ono jasno otvara i pokreće niz drugih negativnih procesa.

Digitized by Google

nosne (kapitalističke) asocijacije, koju pokušavamo da postavimo, suprotno Marksu, u pozitivnom smislu, pa zbog toga (b) u sistemskoj operacionalizaciji privrednog mehanizma primenjujemo i buržoasku političku ekonomiju tržišne privrede; (c) na drugoj strani, uređenje i politika se oslanjaju na Marksovu suprotnu, vizionarski trasiranu »političku ekonomiju« planske, nerobne (netržišne) asocijacije slobodno udruženog rada ili slobodnih proizvođača (oslobođenih eksploatacije i novčano-robnog postvarenja, otuđenja i [ili] fetišizma).

Mada je neka kombinacija (»mešavina«) političkih ekonomija u stvarnosti neizbežna, zbog samog stvarnog polisistemskog privredno-političkog uređenja koje istorijski-stvarno nije (i ne može biti) čisto, jednorodno uređenje, ipak se postavlja pitanje koja politička ekonomija u tom slučaju preovlađuje kao dugotrajna usmerenost našeg društveno-ekonomskog razvoja.

Neko će me možda upitati: pa u kakvoj je vezi takva teza s produbljivanjem ili, obrnuto, s deformisanjem federalizma?

Odgovor je u tome da jedna kao i druga politička ekonomija teorijski utemeljuje dva različita sistema uređenja i načina privređivanja koji vuku svaki sebi, u suprotnim pravcima, zbog čega se nalaze u nekoj vrsti »pat-položaja«; zato se pojavljuje (za oba smera neželjen) treći sistem — državno administriranje i *ad hoc* regulisanje, tuđe načelima samoupravno-federativno uređenog društva koje je zasnovano na udruženom radu i koje, u osnovi, treba da funkcioniše u skladu s logikom ekonomskih zakona.

Otuda se navedena opreka manifestuje, pored ostalog, i tako kao da je Marks »krivac« za naše sadašnje privredno-političke teškoće; u stvari, krivo je naše nepravilno shvatanje Marksa — 1. najpre kao suprotnosti između političke ekonomije asocijacije robe i političke ekonomije asocijacije slobodno udruženog rada, odnosno uže; 2. kao suprotnosti između njegovog robnog, vrednosnog oblika rada i teorije slobodnog udruženog rada, oslobođenog kako kapitalističkog, najamnog (eksploatatorskog) odnosa tako i robno-vrednosnog otuđivanja. Drukčije rečeno, po jednom sistemu rad (radnika) vrednosno-robno (dohodovno) »zasužnjujemo«, da bismo ga drugim sistemom oslobađali tog robnog i društveno kapitalskog popredmećenja i otuđenja (i to na osnovu istog ustava). To robno popredmećenje i raspredmećenje rada je, naravno, praktično gledano, značajan limitirajući protivrečan proces koji ne omogućava uvek konzistentno savlađivanje privrednih i drugih društvenih teškoća.

Produbljenije teorijsko tumačenje robnog (tržišnog) — nerobnog (netržišnog) paradoksa teče ovako:

Marks objašnjava stvarni (statistički evidentirani) kapitalistički, cenovno-troškovno-profitni sistem apstraktno-deduktivnom metodom po nivoima (stepenasto)[3] — od vrlo jednostavne ideje

[3] Podrobnije objašnjenje videti u mom članku *Za marksističko razumijevanje Marxovog kategorijalnog ekonomskog sistema*, »Ekonomist«, br. 3/1982.

Digitized by Google

da je rad, po Viljemu Petiju, otac svega bogatstva u dobrima (a priroda mati), ali u robnoj proizvodnji on dobija novčano-vrednosni oblik (što je u isto vreme i prvi akt njegovog otuđivanja), da bi potom s tržišnom vrednošću, cenom proizvodnje, tržišnom cenom, troškovima, najamninom, profitom dobio konkretan, robno i kapitalski otuđen oblik svoje suštine (esencije). Tako je cena, po Marksu, pojavni oblik vrednosti robe, a vrednost pojavni oblik rada. Između njih se ne može uspostaviti neki količinski znak jednakosti, što posebno važi za pojedinačan proizvod, odnosno za pojedinačnu proizvodnu jedinicu.

Mi smo, nasuprot tome, uzeli Marksovu polaznu mikrokategoriju (konkretnu) — rad radnikâ kao proizvođačâ dobara zajedno sa sredstvima i poistovetiti ga s mikrokategorijom — radna vrednost robe, da bismo ga (odnosno da bismo je) na kraju izjednačili s prisvojenom vrednošću, odnosno dohotkom kao cenovno izraznim oblikom. Pri tom smo prečuli Marksovo upozorenje da taj preobražaj ne treba shvatiti samo kao teorijsko stupnjevito objašnjavanje procesa vrednovanja rada (od apstraktnog ka konkretno-stvarnom), već i kao teorijsku skicu istorijskog preobražaja nerobne (naturalne) proizvodnje u prostu robnu proizvodnju, i ove, dalje, u razvijenu kapitalističku robnu proizvodnju.

U našoj ustavnoj formulaciji normativno je zapisana ova identičnost: (uloženi konkretni) rad radnikâ = (novostvorena) vrednost = cena — troškovi poslovanja = dohodak; identičnost koja treba da važi kako na mikronivou osnovne organizacije udruženog rada tako i na makronivou. Tako smo, dalje, dobili ove formulacije: 1. da je dobro (proizvod) rezultat (tekućeg) rada radnikâ, 2. da je onaj ko stvara upotrebnu vrednost u isto vreme tvorac vrednosti-dohotka, pa da je, prema tome, jedino on ovlašćen da raspolaže celokupnim proizvodom, odnosno celokupnim prihodom, uže — dohotkom na nivou ekonomske ćelije. Takvom formulacijom vrednosti — dohotka smatralo se da se istovremeno afirmiše i drugo Marksovo načelo raspodele prema radu, uzeto iz suprotnog sistema — asocijacije slobodno udruženog rada. Pri tom smo opet prenebregli Marksovu misao da u radnoj asocijaciji radnik neće raspolagati celokupnim proizvodom (kod nas dohotkom), pa zatim svojom odlukom odvajati doprinos za podmirivanje društvenih potreba, već da će društvo unapred, planski, izdvojiti deo proizvoda za društvene potrebe, tako da će radniku ostati na raspolaganju samo »okrnjeni prinos rada«.

Srž moga dokazivanja je u tome da takvo dvotračno komponovanje političko-ekonomskih sistema nije bilo konzistentan i istorijski opravdan čin, da se postupnim uvođenjem tržišta, odnosno robnih zakona, takva dualna teorija pokazala u stvarnosti kao neadekvatna vodilja, da zbog toga neke ustavne norme uopšte nismo operacionalizovali ili su one — onako kako su bile pravno formulisane — bile sve manje poštovane. Zbog toga je moralo doći — što sam takođe već utvrdio — do jačanja »trećeg sistema«, i to najpre u obliku paradržavnih (politički posredno represivnih) mehanizama, kao što su samoupravni sporazumi i

Digitized by Google

društveni dogovori, a zatim i u obliku neposrednih državnih mera po hitnom postupku.

A to je, uzev u celini, značilo jačanje samovolje (voluntarizma) u upravljanju privredom, kao i na drugim društvenim područjima.

Ta borba koja je u početku tekla »linijom« traženja odgovarajućeg i istorijskog oblika udruženog rada primerenog našim prilikama dobila je svoj izoštreni oblik kao borba protiv centralizma i unitarizma, za decentralizaciju, a u stvari se sve više pretvarala u sukob između saveznog (centralističkog) etatizma i novonastajućih: republičkih, pokrajinskih, pa i lokalnih etatizama.[4] Trpele su obe institucije: samoupravno udruženi rad i federativno uređenje društva. To se jasno videlo i u SK — u obliku oklevanja, ideoloških sporova, nejedinstvenosti u akciji itd.

Sve se to desilo, ponavljam, zato što nismo razvili istorijski odgovarajući i logično konstruisan političko-ekonomski sistem.

IV

Nije nikakvo čudo što je takva političko-ekonomska kategorijalna nejasnost dobila svoj epilog u društveno-političkim sistemskim kategorijama koje ni same nisu dovoljno jasno opredeljeni elementi društveno-političkog sistema. Na umu su mi kategorije kao što su: radnička klasa, klasno-nacionalno, samoupravno društvo i država, društveno-političke zajednice, politički sistem, društveno-političke organizacije — posebno SK — itd.

1. Kod pojmova: radnik, radnička klasa, zatim klasnost, zastali smo nekako na pola puta ili je njihova sadržina nedorečena:

— Nasuprot radničkoj klasi Jugoslavije, nismo definisali drugačiju, suprotnu klasu kao »ne-radničku klasu«.

— Nismo shvatili da radnici-samoupravljači, organizovani u radnim kolektivima, odnosno u osnovnim organizacijama udruženog rada, nemaju, prvo, isti, klasični interes kao radnici u kapitalističkim uslovima, i, drugo, nemaju uvek isti, zajednički interes.

— Predvideli smo da je svakom društvu, u svakom razdoblju, vladajuća klasa određena objektivnom, istorijsko-društvenom podelom rada i tehničko-ekonomskim preovlađujućim produkcionim faktorom u načinu proizvodnje. U kapitalizmu je to kapital koji u svojim rukama drži klasa kapitalista. U socijalističkoj privredi (kao postkapitalističkom sistemu) najznačajnija (vodeća) produk-

[4] Taj konflikt se, naročito među ekonomistima, često pojavljivao u obliku pitanja: da li više plana ili više tržišta? Oni koji su bili bliži unitarističkoj, centralističkoj doktrini skrili su se iza planiranja koje bi trebalo da premosti mnoge teškoće, nasuprot »tržišnom anarhizmu«; »laissez-faire«-ovci, zagovornici decentralizma, mahali su zastavom »socijalističke samoupravne robne proizvodnje« kao jedinog racionalnog oblika uređene samoupravne privrede, nasuprot neracionalnosti, impotentnosti itd. planiranja.

Digitized by Google

ciona snaga ili produkcioni faktor treba da postanu znanje, nauka, tehnologija, tehnički napredak u izvođačkom radu. Zato se postavlja pitanje: ko, u stvari, upravlja tim produkcionim faktorom? Ili drugačije postavljeno pitanje: ko je subjekt razvoja u novim uslovima — da li onaj masovni deo radnih ljudi koji rutinski, ručno ili mehanički rade (to jest radnici u užem smislu) ili, pak, onaj (zasad manji) deo radnih ljudi (od kvalifikovanih radnika do doktora nauka, pa i umetnika) koji na temelju stvaralačke inovacijske sposobnosti i znanja otkrivaju raznolike novine dragocene za materijalni i duhovni društveni razvoj.

Ako bismo se obratili Marksu za savet, saznali bismo da je u kapitalizmu radnička klasa ona klasa koja nema monopol nad sredstvima za proizvodnju i koja stvara višak vrednosti za kapitalističku klasu, posredno za društvo. Preobražavanjem kapitalizma u socijalizam (po Marksu: u komunistički način proizvodnje — prve, niže faze) menja se pojam proizvodnog rada i radnika.[5] Pošto u novom društvu glavni cilj postaje plansko, naučno razvijanje proizvodnih snaga, odnosno stvaranje bogatstva u dobrima za celokupno društvo, trebalo bi, dakle, da je najproduktivniji deo neke populacije onaj koji deluje u tom pravcu. A to je onaj deo zaposlenih »radnika« koji naša politička nomenklatura, po pravilu, ne uključuje u neposredne proizvođače, odnosno u radničku klasu u užem smislu reči (često slušamo da on spada u tehnostrukturu ili u »neproduktivno« naučnoistraživačko područje). Svakako, opet očigledan dokaz da radnička klasa nije empirijski evidentirana homogena, egzaktna kategorija. Savez komunista kao naslednik nekadašnje proleterske klasne komunističke partije morao bi, naravno, sve to da uvidi, objasni i razvije nove kategorije; na žalost, on to dosad nije učinio.

Ako se, opet, vratimo političko-ekonomskom sistemu, prvo, u tom značenju proizvodni rad nije samo onaj pri kojem se ima posla s materijalom, oruđem, mašinama (to je bilo nekakvo objašnjenje A. Smita) i, drugo, imaćemo različit proizvodni rad, bar dvojak: (a) tekući proizvodni rad kao prerada, dorada, izrada poznatog proizvoda i (b) inventivni, inovativni, projektivni, organizacioni, takođe naučnoistraživački, obrazovni itd. produktivni rad koji stvara nove proizvode, nove procese, postupke, novu

---

[5] Mogli bismo reći da radnika u klasičnom, klasno-eksploatatorskom značenju kod nas (bar načelno, ustavno-normativno) više nema. Radnik je, naime, ono lice koje ne poseduje nikakva sredstva za proizvodnju, niti njima upravlja, koje stoga mora da prodaje svoju radnu snagu vlasniku sredstava za proizvodnju; koje prema društvenoj i tehničkoj podeli rada nema nikakve upravljačko-vodeće funkcije u privredi i društvu, pa ni značajnije lične imovine, te živi, tako reći, od svoje mesečne zarade (zato Marks u svoju asocijaciju rada, umesto radnika, uvodi »slobodnog proizvođača« ili »slobodnog čoveka«). Rekao sam: načelno, normativno-ustavno, jer u praksi među proizvođačima-samoupravljačima još postoje »stare« razlike po položaju, po funkciji, kako u privredi tako i u društvu; nastaju i nove razlike među njima — prema ostvarenom doprinosu.

Digitized by Google

organizaciju, nove informacije, nove kadrove s novim znanjem itd.

Sa stanovišta razvoja celokupne mehanizacije i automatizacije, budućnost, naravno, pripada tome inventivnom, inovativnom radu, a ne rutinskom, izvođačkom radu, mada je ovaj danas u srednje razvijenom industrijskom društvu još u većini (podsećamo na menjanje odnosa među zaposlenima u primarnom, sekundarnom i tercijarnom sektoru).

— A sve to mora uticati i na teoriju vrednosti (u užem smislu, viška vrednosti): ko stvara novu vrednost, a ko je samo reprodukuje ili je samo troši.

Marks je ovu novostvorenu vrednost (odnosno višak vrednosti) u dvoklasnom društvu pripisivao isključivo jednoj klasi, i to radničkoj klasi (radnika u Marksovom smislu već sam definisao), dok druga — kapitalistička klasa, vrednost samo prisvaja na temelju svojinskog monopola. Sa sve većom ulogom tehničkog napretka u produktivnosti rada, u privrednom rastu na »račun« kako izvođačkog rada tako i (fizičkog) kapitala doprinos toga produkcionog faktora i uloga njegovih nosilaca sve su veći, pa čak i pretežni (da pomenem samo to da se u SAD računa da dobit na jedan dolar uložen u inventivno-inovacionu delatnost iznosi oko dva dolara i da se u SSSR-u računa da jedna rublja uložena u istraživački rad povećava nacionalni dohodak na 1,45 rublji).

To bar hipotetički govori da će biti potrebno da se Marksova teorija vrednosti dopuni, da je problematična naša kategorizacija rada, OOUR-a kao sjedinjenja homogenog rada, koji u celini (kao preračunat jednostavan, prost rad) stvara sav dohodak kao rezultat tekućeg proizvodno-izvršnog rada. Ili ćemo dohodak (kao novu dodatu vrednost — ako zanemarimo uticaj menjanja cena) morati na mikronivou dezagregirati, odnosno uzimati u obzir tri doprinosa dohotku: 1. doprinos tekućeg (živog) izvršnog rada koji veličini dohotka dodaje uglavnom reprodukcionu vrednost radne snage (pomnožene intenzivnošću rada), 2. doprinos takozvanog minulog rada (kao otelovljenog tehničkog napretka) koji, zajedno sa 3. doprinosom stvaralačko-inovacijskom rada, dodaje sve veći, ponegde već glavni deo, uvećanom dohotku (uvećanoj vrednosti, kao i višku vrednosti).[6]

Tako različitost doprinosa dohotku, pitanje nosilaca privrednog i društvenog razvoja u novoj etapi razvoja, govori o novoj strukturi društva, o novoj dimenziji klasnosti, o novoj teoriji, kao i o novoj politici produkcije i vrednosti.

Zašto o svemu tome razmišljam u vezi s ovom temom? Zato što je reč o fundamentalnim (već započetim i potrebnim) pomeranjima u materijalnoj društvenoj bazi[7], koja moramo uzimati u

---

[6] Vidi moj članak: *Inovacijska dejavnost — inovativna (inovirana) družba*, »Teorija in praksa«, br. 3/1984, str. 204—207.

[7] Kapital je u svom interesu vrlo brzo zabeležio pomeranje u razvojnoj strukturi društva i integrisao (etablirao) celokupnu naučno-

Digitized by Google

obzir i pri definisanju radničke klase i pri osmišljavanju njene vodeće uloge, a s tim i uloge »njene avangarde« — SK (o čemu će kasnije biti više govora). Idem još dalje, pa probleme političko-ideološke nadgradnje povezujem s političko-ekonomskom konstelacijom našeg društva, što je, opet, svakako povezano s našim federalizmom.

2. Ako su političko-ekonomske kategorije: radnička klasa i »klasno-radničko« nejasne, onda je isto tako teško povući jasnu granicu između »radničko-klasnog« i »nacionalnog«; ovo poslednje je, naime, višeznačno i različito politički okvalifikovano. Već sam govorio (a) o autohtonom shvatanju »nacionalnog« (kao narodnog, narodnosnog) koje izvire iz reči narod i (b) o »nacionalnom« (na primer, u značenju »nacionalne ekonomije«) kao sinonimu za »republičko« ili »pokrajinsko«, nasuprot »saveznom«, »centralizovanom«, »državnom« itd. (samo u narodnosno sasvim homogenoj republici mogli bismo nekako oba pojma poistovetiti, mada ni to ne bi bilo sasvim tačno).[8]

Lično smatram da i u tom slučaju pravimo dve greške: 1. radničku klasu kakva je u kapitalističkom društvu zamenjujemo »radničkom klasom«[9] kod nas i 2. radničku klasu uzimamo kao homogen segment našeg društva, a ne definišemo drugi, suprotni segment ili suprotnu klasu.

Po Marksu, radnička klasa kao klasa kapitalizma nema svoje domovine; njeno univerzalno eksploatisanje od strane kapitala bratimi je s radnicima svih nacionalnosti ili celog sveta. Zato je, po njegovom mišljenju, radnička klasa po svojim interesima internacionalna. Marks nam, međutim, nije ništa rekao o tome šta će se desiti ako radnička klasa postane upravljačka klasa u jednoj posebnoj nacionalnoj državi. A za nas je, naravno, to vrlo značajno. Pogotovo ako se neka država zbog istorijsko-nacionalnih specifičnosti oformi kao federativna država.

Moje teze bi bile:

— Ako bi radnici u samoupravnom sistemu bili strogo marksistički, proleterski klasni, njihova domovina bi automatski morala da bude jugoslovenska zajednica s jakom internacionalnom svešću. A tako, kako prema mnogim podacima možemo zaključiti,

---

-tehničku, poslovodnu strukturu u sistem kapitala. Naš udruženi rad još nije uspeo da to učini. Savez komunista ne retko omane — sada je u kritičkom odnosu prema tom segmentu kao čak otuđene naučne, tehnostrukture), a onda ga opet pokušava kadrovskim funkcijama uključiti u vodeći segment ili čak u radničku klasu.

[8] Da takozvana etnička karakteristika nekog naroda (na primer, isti jezik, istorija itd.) nije apsolutna smetnja obrazovanju sistemski različitih država, primer su dve Nemačke i dve Koreje.

[9] Radničku klasu sam stavio pod znake navoda, jer smo utvrdili da još nismo definisali »radnika«. Da li je radništvo, na primer, i takozvana radna inteligencija i kakav je njen odnos prema nacionalnom pitanju? Konstatujem da je ponegde narodnosna inteligencija postala moćan pomagač republičkog i pokrajinskog »nacionalnog« i da je samo deo radikalne inteligencije u opoziciji prema saveznom i republičko-pokrajinskom etatizmu.

Digitized by Google

nije; u anketama i drugim povodima naši radnici se o svojoj nacionalnoj pripadnosti izjašnjavaju vrlo različito: neki najpre ističu svoju etničko-narodnosnu pripadnost, a drugi prvo republičku ili pokrajinsku »nacionalnost«.

— Sa tog stanovišta je svakako problematičan klasni karakter, nasuprot nacionalnom karakteru samoupravljanja, poslovnog ponašanja OUR-a itd. Nesumnjivo je da klasni interes samoupravljača nije uvek isto što i nacionalni interes. To u mnogo čemu zavisi od toga u čemu radnik-samoupravljač vidi potpunije ostvarivanje svojih životnih preferencija. Pretvaranjem opštedruštvene svojine u »nacionalnu« (republičku i pokrajinsku) društvenu svojinu kod radnika vrlo brzo jača takozvana »nacionalna« republička, odnosno pokrajinska svest.

Stepen »jugoslovenskog klasnog interesa«, odnosno »svesti«, kod radnika se pojavljuje izrazitije samo u nekim slučajevima, kao što su, na primer, politika nesvrstanosti u međunarodnim odnosima, odnos prema centralističkom birokratizmu itd., mada i u takvim slučajevima nisu svi slojevi radnika u svim delovima Jugoslavije jednako antietatistički, opštejugoslovenski orijentisani. Da ne govorimo o različitom raspoloženju »nacionalnih radničkih klasa« (kako ih neki nazivaju) prema republičkom ili pokrajinskom etatizmu, gde možemo zapaziti da se pojedini radni kolektivi ili cele grupacije, pa i grane, s njime čak i solidarišu. Da li to znači da se približavamo nacionalno-klasnom identitetu?

— Zato je takozvana klasna sadržina nacionalnog (i obrnuto) teorijski još nedefinisana ili vrlo nejedinstveno obrađivana.

Ni autohtono »narodno« ni »nacionalno«, izvedeno iz samostalnosti republika i pokrajina, neće nas preko »klasnog« lako dovesti do pravog federativnog uređenja. Moraće se potražiti drugačija osnova za federativnu uređenost udruženog rada, kao i društveno-političkih zajednica. To je dokaz da se dosadašnjom (klasičnom) klasnom analizom ne mogu obrađivati problemi toliko specifičnog i složenog društva kakvo je naše.

3. Izvesno je da od pitanja sadržine klasnog i nacionalnog zavisi u mnogo čemu i društveno-politička i upravna organizovanost Jugoslavije, pa i sam politički sistem. A, opet, od njih zavisi privredni sistem i, ne na poslednjem mestu, funkcionisanje privrede.

Moje analitičko razmišljanje o tom pitanju teče, rekao bih, ovako:

— U dosadašnjim svetsko-istorijskim uslovima bilo bi nelogično, gotovo nemogućno (osim nekim nasiljem), okrnjiti autonomiju naroda i narodnosti, a kod nas relativnu samostalnost (samoupravnost) republika, pokrajina i opština, kao različitih nivoa federativne uređenosti jugoslovenske države.

— Drugo pitanje je, naravno, etatizacija gornjih struktura: na jednoj strani, federacije i, na drugoj, republika i pokrajina, što zaoštrava konflikte između saveznog (centralnog) i republičko-pokrajinskog birokratizma, koji su, po svojoj suštini, nesumnjivo

Digitized by Google

antiradnički, antidemokratski oblici vladanja — kao što je i svaki etatizam koji nema nikakve prave veze sa sadržinom federalizma.

U tom je slučaju zato kriva (pored ostalog) i nezadovoljavajuća uobličenost privrednog i političkog sistema. A za oba je karakterističan posrednički, forumski delegatsko-transmisioni sistem koji se pri teritorijalnoj i granskoj društvenoj podeli rada (i pri različitim interesima) pretvara u nekakvo »osmostranačko« dogovaranje i sporazumevanje republičkih i pokrajinskih delegata, često prema ličnom nahođenju ili prema prethodnom blagoslovu užeg vodećeg foruma republike ili pokrajine. To ne smemo poistovećivati s konfliktima među radnim ljudima republika i pokrajina, mada politokratija često uspeva (naročito upotrebom medija kao što su dnevna i revijalna štampa, radio i televizija itd.) da i radnim masama indoktrinira pojedina pitanja kao »načelna — nacionalna«.

Kad se to ima na umu, ne vidim rešenja u nekom uvođenju strože discipline, veće odgovornosti, u ideološkom prevaspitavanju itd., da bi ljudi, pre svega vodeći, brže shvatili jedinstvene, odnosno zajedničke interese, već u uspostavljanju takvog demokratskog mehanizma koji će najznačajnija jugoslovenska pitanja objektivno selekcionisati i brže rešavati u korist najpovoljnijeg razvoja naše privrede i našeg društva (veće naroda i narodnosti trebalo bi u tom slučaju da bude onaj organ, odnosno ona brana koja bi onemogućavala da predstavnici većeg nadglasaju predstavnike manjeg naroda).

— A tu se već srećemo s našim specifičnim mehanizmom samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Premda je taj mehanizam deo našeg samoupravnog sistema, na sadašnjem stupnju društvenog razvoja ne mogu se sva pitanja uspešno rešavati samo tim mehanizmom, jer on pretpostavlja visoku zrelost baze i delegatske strukture, s visokom homogenizacijom zajedničkih interesa itd. Uveren sam da je samoupravnom društvu zato još uvek potrebna neka jedinstvena država s demokratskim organizmom. Problem je samo u tome što nismo razvili ni uspešan ni dovoljno demokratski odgovoran delegatski sistem ni demokratsku, stručno efikasnu i odgovornu državnu upravu, što smo takozvani reprezentativni skupštinski sistem odbacili kao da je to za nas već istorijski anahronizam itd.

4. Takva društveno-ekonomska strukturna protivrečnost mora se, bez sumnje, odraziti na protivrečnost društveno-političke strukture, i obrnuto — rešavanje te protivrečnosti mora teći kao društveno-politički, ideološki proces, i tako uticati na organizovanost subjektivnih snaga, posebno Saveza komunista, što opet, povratno, utiče na materijalnu bazu.

Za našu analizu značajne su ove konstatacije:

— Ideološki (zvanično) Savez komunista proglašavamo za avangardu radničke klase, a u širem smislu i za vodeću snagu celoga društva. Međutim, mi smo utvrdili da u našim (samoupravnim i višenacionalnim) uslovima (naročito pri jačanju »nacionalnih« —

Digitized by Google

republičkih i pokrajinskih ekonomija) radnička klasa nije jedinstvena, homogena kategorija, pa je zato pitanje da li i SK može to biti. Analitički posmatrano, ideje o njegovoj federalističkoj uređenosti, kao savezâ nacionalnih i republičkih SK, kao nekakvih predstavnika »nacionalnih radničkih klasa« — nisu pale s neba.

— Utvrdili smo, takođe, da subjektivne produktivne snage isto tako nisu jednorodne. Marks je, doduše, govorio o radniku kao jedinstvenoj produktivnoj snazi u kapitalističkom načinu proizvodnje, ali ona se već u samom kapitalizmu istorijski-konkretno diferencirala. Lično sam, načelno, subjektivne produktivne snage kategorisao u izvršne i razvojne, a time i njihove nosioce u dva tipa »radnika«[10]. Koje sad treba da predstavlja SK? Ako sebe prikazuje kao predvodnika društveno-ekonomskog napretka, SK bi, kao avangarda, morao biti sastavljen u prvom redu od vodećih naučnoistraživačkih, inženjerskih, organizacijskih itd. kadrova. Tada bi, razume se, izgubio masovnu bazu ili je samo pasivno obuhvatao — mislim na masovne proizvodne, izvršne radnike. A ako se njegovo članstvo (kao u slučaju nekadašnjih proleterskih partija) regrutuje prvenstveno iz redova proizvodnih izvršnih radnika i SK zastupa u prvom redu njihove interese, onda on mora na jedan ili drugi način doći u sukob s prvim segmentom subjektivnih produktivnih snaga.

— Jedna od konstatacija je bila da vodeća uloga SK u društvu treba da znači da on predstavlja, da vodi i druge segmente društva koji nisu deo radničke klase, odnosno koji se po svom pogledu na svet i po drugim faktorima ne saglašavaju s komunističkom ideologijom. Ako SK pristane na takvu paternalističku formulu predstavništva svih, uloge za sve, onda se on, naravno, mora snaći kao jedan, doduše najbolje organizovan, ubeđivački deo SSRN, koji treba da je najširi savez svih onih koji su za socijalistički razvojni pravac. A to bi za SK (sada zastupnika širih radnih masa, ne samo radničke klase) značilo, prvo, da ne bi uvek mogao strogo zastupati interese radništva u užem smislu, i drugo, da se ne bi uvek mogao slagati s upravno-političkom srukturom (»vlašću«) i njenim odlukama.

— Pred Savezom komunista je dalja dilema: dokle ostati kao vodeći socijalistički usmeren klasni pokret za (nenasilni) preobražaj društva (pa se onda ponekad naći i u opoziciji prema upravno-političkoj strukturi) ili pak sprovoditi formulu da je radnička klasa sada upravljač privredom i državom, pa tako i SK

---

[10] Staviće se prigovor da veštački odvajam jednu vrstu rada od druge. Međutim, moja teza nije odvajanje te dve vrste rada (jer jedna ne može biti bez druge), već razlikovanje dve vrste rada po nekim specifičnim karakteristikama i ulozi. Inače, ima mnogo slučajeva u praksi da organizacije SK izveštavaju o tehnostrukturi koja pokušava da monopoliše vodeće i samoupravne funkcije.

Digitized by Google

— kao njegova avangardna snaga — koji je takođe snaga koja upravlja (znači »vlast«[11]).

— To svakako usložnjava koordinativno-vodeću ulogu SK, naročito pri saznanju o tome da je samoupravno društvo isto tako pluralistički uređeno društvo, sa pluralizmom samoupravnih interesa. Ako apstrahujemo privatno-svojinski sektor, u samom društveno-svojinskom sektoru se pojavljuju ljudi s različitim interesima (funkcijama) koje treba samoupravno ravnopravno organizovati: kao radnike-proizvođače, kao (individualne i kolektivne) potrošače i kao političko-društvena bića.[12]

Jasno je da na osnovi svih tih različitih funkcija radnih ljudi nastaju i različiti interesi pri ovladavanju privrednim i društvenim pitanjima. Moram konstatovati da je SK dosad relativno asimetrično gradio svoju vodeću funkciju, pri čemu je polazio od samoupravljača-proizvođača, a da je u mnogo čemu zanemarivao ravnopravnost ljudi u ostalim dvema funkcijama.

Na drugoj strani, savremena nauka ume da kaže da privredni, a još manje opštedruštveni razvoj nije determinisan, pa da, prema tome, ni nauka ne može, a kamoli neka politička organizacija, uvek izabrati najtačniju (optimalnu) varijantu između mnogih alternativno mogućnih rešenja. Može se desiti da SK pogreši; recimo, da se zauzme za neku varijantu rešenja koja se kasnije pokaže kao slaba, nepravilna, za razvoj čak štetna. Ukratko, razvoj ima karakter verovatnoće, zbog čega su rešenja alternativna. A interes svakog društva je da se teškoće što ugodnije savlađuju. Kako, dakle, dalje?

Tako su alternative pre konačnog izbora u svakom demokratskom društvu javne, konkurentne i otvorene, s jednakim mogućnostima za svoje ostvarenje demokratskom borbom suprotnosti. Pitanje je kako da SK u našim uslovima »dopusti« druge mogućnosti, odnosno kako da sa svojim alternativnim rešenjem »konkuriše« drugim varijantama i šta bi bilo ako bi se neke, njemu suprotne varijante, pokazale kao prihvatljivije ili pravilnije? Da li da SK u takvom slučaju pribegne »partijsko-upravnom« režimu odlučivanja ili da dopusti da sa svojom alternativnom varijantom ostane u SSRN u manjini? Naime, da li bi takva demokratska procedura značila za SK njegovo sopstveno neprestano unutrašnje demokratsko-kadrovsko obnavljanje?

Problem se još više komplikuje ako društvo podelimo na ekonomsku bazu i političku nadgradnju, ili kraće: na ekonomiju i politiku. Najpre važe sve one dileme koje sam naveo za i protiv SK kao upravljačko-vodeće snage. Drukčije rečeno, postavlja se

---

[11] To je danas, u suštini, već stvarnost, budući da su njegovi vodeći članovi i najznačajnije ličnosti u vladi i u drugim izvršnim, državnim organima.

[12] Vidi moju definiciju socijalizma u delu *Planski in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socijalizma*, »CZ«, Ljubljana, 1960, str. 281, koju je B. Horvat preuzeo u svom delu *Politička ekonomija socijalizma*, »Globus«, Zagreb, 1984, str. 481.

Digitized by Google

pitanje koliko samoupravno organizovana privreda može da upravlja sama sobom (što ne znači u suprotnosti s drugim segmentima društva) na osnovi ekonomskih zakona-kategorija, to jest bez neposrednog tutorstva politike — bilo u obliku neprestanog nadzora i uplitanja organa društveno-političkih zajednica bilo u obliku viših »arbitražnih« odluka organa SK.[13]

To pitanje je povezano s prethodnim — naime, da je razvoj, da su rešenja problema alternativno-izborna i da za neke varijante odluka mora biti određen kontinuitet odgovornosti subjekta koji je odluku doneo. Potpuno je jasno da se problemi i greške moraju gomilati ako odluke donose »jedni«, a izvršavaju ih i za njih odgovaraju »drugi«. Drukčije rečeno, kada SK treba da interveniše — posredno ili neposredno — u privredi ili šire u društvu radi zaštite razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa?

— Sva ta pitanja nas, međutim, na kraju dovode do problema same organizovanosti Saveza komunista. Dileme su ove:

— ako je za samo društveno-političko uređenje bitno da se zasniva na samoupravljanju, da li da i SK takođe bude organizovan na toj osnovi, sa delegatskim sistemom, sve do saveznih organa;

— ako je samoupravljanje integrisano dvama putevima ili na dva nivoa, produkcionom i teritorijalnom, da li da tako dvotračno bude organizovan i SK;

— ako su republike i pokrajine, po Ustavu, subjekti koji odgovaraju za razvoj sopstvene »nacionalne« teritorijalne zajednice i za sudbinu, za razvoj savezne zajednice Jugoslavije, da li da i vodeći organi SK tih zajednica budu istovremeno i najviši organi za ocenu razvojnih alternativa sopstvene i savezne zajednice, s tim da se o razvoju federacije kao celine dogovaraju ravnopravno, uz pristanak svih (konsenzusom)? Jasno je da svim tim pitanjima otvaramo problem organizacionog načela demokratskog centralizma kao načela za regulisanje i delovanje SK.

Ako Savez komunista u svom programu kao osnovnom dokumentu ima zapisane neke jedinstvene, univerzalne zajedničke ciljeve, onda je potpuno jasno da se svi njegovi centralni organi — pa i oni niži — i celokupno njegovo članstvo moraju starati o ostvarivanju tih ciljeva, što bi trebalo da bude i osnova za ocenu pravilnosti ili nepravilnosti odlučivanja pojedinih organa ili članova. A ako takvog programa nema, ili ga ne možemo ni imati, ili ako on nije dovoljno operativan za savladavanje konkretnih društvenih teškoća, onda je očigledno otvoreno pitanje kako da se dođe do najboljih, najnaprednijih, a ipak demokratski prihvaćenih odluka (uz uzimanje u obzir i u SK, pre donošenja odluka, pluralizma mišljenja, kao i različitosti interesa članova kao pojedinaca). Verovatno da načelo demokratskog centralizma,

[13] Sličan problem srećemo na relaciji SK — Sindikat. Ne pitamo se samo kakva će biti uloga Sindikata u razvijenom samoupravnom sistemu, već i, posebno, kakav treba da bude odnos između saveza radnika-komunista i saveza radnika komunista i nekomunista.

Digitized by Google

kako je zapisano i u svim zapadnoevropskim komunističkim partijama, ne možemo shvatiti kao naše načelo delovanja članova SK. Mada svaka ljudska tvorevina ima neko autoritativno vođstvo s određenim ovlašćenjima (posebnim nadležnostima), tako ga mora imati i SK, ipak je teško prihvatiti kategoriju »centralizam« koji bi ujedno bio i demokratičan — samoupravan. Mislim da drugačija sadržina SK iziskuje i drugačije načelo njegovog delovanja.

V

1. Potrebna nam je svakako kritička analiza da bismo došli do konkretne sinteze. Mnogi ne razumeju Marksovo učenje u tom smislu. Njegova analiza društvenog, posebno kapitalističkog razvoja, jeste, naime, kritička negacija. Međutim, takva njegova ekstremna negacija (robe, kapitala, klasa itd.) još ne može biti uputstvo nekom pokretu za konkretno delovanje u konkretnim istorijskim okolnostima. Istorija, doduše, — više nego ostala priroda — zna za revolucije kao erupcije protivrečnosti, ali i za nju je karakterističan kontinuitet — evolucija s određenim diskontinuitetima.

U to nas uverava sam Marks kad kaže: »Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svog kretanja ... ne može ono niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži.« I dalje: »Zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti.«[14]

Ako ovo metodološko upozorenje prenesemo na naše prilike, moraćemo konstatovati četiri stvari: (1) da smo, doduše, trend našega razvoja prilično tačno otkrili, ali nismo ni teorijski ni praktično domislili njegove konkretne oblike; (2) da smo revolucionarnim naletom pokušavali da u mnogo čemu preteknemo vreme i naše uslove; (3) da smo, uz dublje poznavanje alternativnih puteva razvoja, mogli smanjiti bolove, pa i troškove razvoja; i (4) da smo se ugledali na faze i oblike razvijenijih industrijskih društava u onome što nam nije bilo potrebno, a tamo gde faze ili oblike nismo mogli preskočiti, mi smo pokušavali upravo to.

Međutim, ovakvo opšte razmišljanje nas upozorava na još nekoliko drugih metodoloških grešaka, kao, na primer: (1) da nismo shvatili da istorija svakog društva teče ciklično, po cikcak-sistemu; (2) da u svemiru i društvu vlada prirodni zakon kretanja, odnosno razvoja u obliku borbe suprotnosti, na temelju razvijene različitosti celine koja u društvu u normalnim uslovima ima oblik demokratije; (3) da različitost nastaje zbog mnogih nejednakosti; i (4) da je uloga svesti, doduše, jedan od određuju-

[14] K. Marks, *Kapital*, tom I, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, Beograd, 1970, str. 17, 14.

Digitized by Google

ćih faktora konkretnog oblika društva, ali da ono zavisi (da je naddeterminisano) od društveno-ekonomskih zakona.

2. Druga zaključna misao koju bih rado saopštio jeste da federativno uređenje (kao sistem) nije samo sebi svrha, nije neka Titova zamisao ili zamisao drugih političara u prošlosti, već je to danas istorijski svestran, napredan proces integrisanja naroda i nacija u šire zajednice, na kraju, u opštu svetsku zajednicu, na najdemokratskiji način.

Zato proces federalizacije shvatam kao proces slobodnog povezivanja ili združivanja relativno samostalnih jedinica — od pojedinaca kao lica, pojedinih grupa itd. u samostalne teritorijalne zajednice, do saveznog uređenja. Stoga je proces federalizacije u tom smislu dosta sličan Marksovom pojmu: asocijacija slobodnih ljudi, nesumnjivo uvek prisno povezana s demokratičnošću. Ukoliko nacionalne zajednice nastupaju kao federalne jedinice, to je za njih jedini odgovarajući oblik potvrđivanja njihove nacionalne samobitnosti.

3. Treći akcent moga zaključnog razmišljanja namenjen je federativnoj uređenosti kao zatvorenom jedinstvu triju segmenata društva: ekonomskog uređenja, političko-upravnog i pravnog uređenja i političkog sistema. Svaki segment mora u sebi imati istu sadržinu društvenog bića — da je na kraju federacija kao državno uređenje za članove zajednice i za narode njihova domovina.

4. Pošto je moja glavna preokupacija (i habilitacija) politička ekonomija, meni je, naravno, federalno uređena privreda (udruženi rad) ne samo stručno bliska, već mi je, štaviše, osnovno polazište za razmišljanje o daljem jačanju našeg uređenja kao federativne države. Čak bih se usudio tvrditi da su neki ovo pitanje pogrešno »politizirali«, umesto da ga »ekonomiziraju«.

Zato je, po mom uverenju, dalja izgradnja privrede, to jest udruženog rada u materijalnoj oblasti proizvodnje kao federativnog ili asocijativno integrisanog udruženog rada, u prvom redu na temelju ekonomskih kriterija (izgrađenih opet na ekonomskim zakonima), za celokupnu jugoslovensku privredu *conditio sine qua non*.

Posle te uvodne misli razvio bih ove teze (zahteve):

— Privredu treba stvarno društveno-samoupravno organizovati s primarno privrednim vezama, mada to ne znači da privreda treba da bude cehovski zatvorena kao neka država u državi. Političko-upravni organi i organi političkih organizacija morali bi suziti svoju koordinativnu ulogu na ona područja koja im pripadaju u svakom savremenom društvu, a nikako ne bi smeli u privredne odnose unositi političke interese, kriterije i navike.

— Društvenu svojinu bismo morali operacionalizovati, tako da nad njom kao javnom imovinom (povezano i s ličnom) pravo raspolaganja imaju samoupravne privredne organizacije (kao firme) koje na samoupravnoj osnovi odlučuju o upotrebi, kombinaciji, supstituciji sredstava bez tutorstva organâ društveno-političkih zajednica ili političkih organizacija.

Digitized by Google

— Društvena svojina bi kao »anonimna« društvena imovina (društveni kapital) morala slobodno cirkulisati u celoj Jugoslaviji, opet po ekonomskim kriterijima, s tim da bi o upotrebi jednog dela sredstava (na primer, investicija u infrastrukturi) odlučivali i organi društveno-političkih zajednica.

— Privredne organizacije treba da dobiju slobodniju i raznovrsnu fizionomiju, ne tako krutu, zakonski uređenu kao sada.

— Tako bi se, u skladu sa sopstvenim interesima, oblikovalo, zavisno od grane, sto ili dvesta većih ili vrlo velikih (združenih) privrednih organizacija (kombinata), uz mnoštvo srednjih i naročito malih preduzeća, među kojima bi trebalo da budu i organizacije privatnika. Tako bismo u jugoslovenskim razmerama dobili izvestan broj »transnacionalnih« ili »međunacionalnih« organizacija s jugoslovenskom ekonomsko-finansijskom, tržišnom logikom poslovanja koja bi bila kičma jugoslovenske privrede, ne samo u zemlji, već i prema inostranstvu.

— Takve velike jugoslovenske privredne organizacije (firme), bez obzira na to gde bi bile registrovane, delovale bi na celom jugoslovenskom prostoru, pa bi zato iziskivale jedinstvenu, stručnu, odgovornu privrednu politiku s obezbeđenim jednakim uslovima poslovanja, u obliku antimonopolske politike, u otvaranju vrata i konkurenciji itd.

— U tako samoupravno osamostaljenoj privredi teritorijalne zajednice (od opštine do pokrajine i republike) bile bi ubrzo ograničene na ulogu koja im pripada. A savezna vlada bi uređivala odnose skupštinskim aktima, kako to danas čine vlade u drugim demokratskim zemljama.

— Privredne organizacije ne bi bile samo organizacije tekućeg rada, već bi predstavljale i koncentraciju materijalno-tehničkih i finansijskih sredstava, tehnologije, izvršnog i inovacijskog rada itd., što bi im dalo pečat dinamičnih, konkurentno sposobnih poslovnih formacija.

— Jasno je da bi u takvim uslovima robno-novčane veze bile osnovni oblik usklađivanja i povezivanja privrednih jedinica u veće celine i, na kraju, u privredu zemlje, što ipak ne isključuje ni druge regulacione mehanizme, kao što su, na primer, samoupravno sporazumevanje i dogovaranje, ali još uvek (na kraju) pod sankcijom tržišta, pa i pozitivnih pravnih propisa.

— Istovremeno bi se tako i novčano-bankovni sistem morao iz zatvorenog sistema republičko-pokrajinskih razmera preobraziti u jugoslovenski složen sistem; dinar kao valuta postao bi jedinstvena (jugoslovenska) mera vrednosti.

— U takvim uslovima bi planiranje postalo savremena, nezamenljiva metoda upravljanja i vođenja u privredi i u društveno-političkim zajednicama, jer racionalnih odluka i akcija danas više nema bez planiranja. Ipak ćemo morati poslovno planiranje privrednih organizacija ili planiranje sopstvene delatnosti društveno-političkih zajednica sa sopstvenim sredstvima da razlikujemo od opšteg društvenog planiranja (stvarnog planskog usmeravanja) razvoja koje će morati da organizuje federacija.

Digitized by Google

— Uveren sam da bismo samo tako mogli u kratkom roku da rešimo problem »nacionalnih ekonomija«, »nacionalne radničke klase«, »federalizacije SK« i slično. Radne mase različitih naroda i narodnosti izabrale bi demokratskim samoupravnim putem najsposobnije, moralno odgovorne ljude za vodeće funkcije, ljude koji bi odgovarali građanima u svim trima funkcijama — kao radnicima, kao potrošačima i kao političkim bićima.

— O novoj ulozi SK ne mogu reći nešto konkretnije. Svakako će njegov klasični, avangardno-klasni fundamentalizam takođe morati da doživi značajne promene.

Federalizam je, posebno, sudbinski značajan za nas Slovence Uveren sam da bez njega nema Jugoslavije.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Politički sistem i samoupravna integracija društva

I

Socijalističko samoupravljanje je stalno usporavano i obezvređivano. Neprekidno mu se suprotstavljaju nesamoupravne alternative. To se čini zaodijevanjem obezvređivanja samoupravljanja čas u ruho nauke, čas u ruho revolucionarnosti. Pripisujući kvazinauci autoritet nauke, a kvazirevolucionarnosti uzvišenost revolucionarne dosljednosti i revolucionarnih ciljeva, protagonisti nesamoupravnih alternativa agresivno ih nameću kao pravac primjereniji razvoju jugoslovenskog privrednog i političkog sistema.

Revolucionarna je obaveza, naučno utemeljena, odlučno se suprotstavljati tim orijentacijama i koncepcijama. Na to obavezuju sadržaj i smisao socijalizma, kao nove ljudske civilizacije, društva u kojem se obezbjeđuju ljudska sloboda, ljudsko dostojanstvo, u kojem treba skladno da se spoje dvije revolucije: socijalna i naučno-tehnološka. Jer takvo društvo se ne može dokraja izgraditi ako se u njemu ne ostvaruje *socijalističko samoupravljanje, s pravim i potpunim sadržajem njemu svojstvenim. Takvo samoupravljanje* — a ne ono koje se samo tako zove, a lišeno je takvih sadržaja — *daje društvu bitna socijalistička svojstva.* Ako se to ne postigne, društvo može imati samo dio soci-

Digitized by Google

jalističkih svojstava, atribute socijalizma, ali ne i punu socijalističku sadržinu.

Nedopustivo je, zato, zanemarivati obavezu suprotstavljanja nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama.

Neprihvatljivo je, takođe, zanemarivati obavezu da se u suprotstavljanju nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama težište stavlja na najdjelotvornije oblike, metode i sadržaje. U sadašnjem jugoslovenskom trenutku to su oblici, metodi i sadržaji kojima se samoupravljanje osposobljava da u *životnoj realnosti* potvrđuje svoje prednosti, da svojom djelotvornošću, snagom i rezultatima oduzima i podlogu i argumente nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama. Samoupravljanje se danas najuspješnije brani sopstvenim osposobljavanjem — da se ne spotiče o svoje prednosti, da sprečava i otklanja degradacije i izrođavanja u samoupravljanju i u njegovo ime. Samoupravljanju je upravo danas neophodno potrebna odbrana i od neodgovornih samoupravljača, od improvizacije u oblikovanju sadržaja samoupravljanja, od jednostranosti njegove razrade.

Zato u sadašnjem jugoslovenskom trenutku nije dovoljno djelotvorno, ma koliko to bilo praćeno dobrim namjerama, stavljati u središte aktivnosti na unapređivanju sistema, privrednog i političkog, verbalne polemike sa onom drugom stranom, verbalne »obračune« sa nesamoupravnim orijentacijama. Izrazito je nedjelotvorno to iz dana u dan ponavljati, ne samo u javnim istupanjima, nego i na radnim skupovima, i dopustiti da se gotovo cjelokupna aktivnost svodi isključivo na to. Takvo gromoglasno ponavljanje nikako ne povećava djelotvornost takve aktivnosti. Tu je, zapravo, mnogo priče, a malo vajde! Jer time se samoupravljanje ne osposobljava, samoupravljači se ne mobilišu i ne podstiče se inventivnost ljudi samoupravno orijentisanih. Time se nesamoupravnim koncepcijama ne oduzimaju ni podloga, ni argumenti o nedostacima samoupravljanja u praksi.

Prihvatanje opredjeljenja da najveći dio sadržaja u raspravama o daljem unapređivanju sistema, privrednog i političkog, čine gromoglasni dijalozi sa »onima« što su protiv samoupravljanja, a da se potiskuju ili potpuno odbacuju produbljene rasprave o varijantama rešenja *unutar samoupravne orijentacije* — znači odlaganje rješavanja, na osnovi samoupravljanja, izrazito aktuelnih i za rješavanje već sazrelih problema, stvaranje društvene atmosfere za održavanje postojećeg stanja, uz zadržavanje u njemu i dosta onog što nije dobro za ostvarivanje samoupravljanja, u okviru sistema. Time se, suprotno želji, ostavljaju kao realnost sadržaji koji hrane i čine privlačnijim antisamoupravne stavove, orijentacije, prijedloge. Stoga takvo opredjeljenje prevazilazi domete metoda i dobija sadržaje istorijski značajne političke orijentacije.

Bez većih efekata je danas u Jugoslaviji i stalno ponavljanje ocjene o istorijskoj prednosti samoupravljanja, uz zaklinjanje u njega. Jer stvaraoci u Jugoslaviji, sem pojedinačnih izuzetaka, ubijeđeni su u prednost socijalističkog samoupravljanja i

Digitized by Google

opredijeljeni su za njega. Za to ima mnogo dokaza, koji su svima poznati. I radnici kada, u znak protesta, obustavljaju rad, odlučno i bez izuzetka traže da se problemi rješavaju i riješe na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način.

Stvaraocima u Jugoslaviji je danas potrebnije od verbalnog ubjeđivanja u prednost samoupravljanja *stvaranje* društvenih uslova, sistemskih i akcionih, da se što uspješnije realizuje samoupravljanje u praksi. Ali i osposobljavanje samoupravno opredijeljenih ljudi za to da s više sigurnosti odabiraju rješenja koja će sistem učiniti i samoupravnijim i efikasnijim.

Neuporedivo je potrebnije i bolje smireno, temeljito, uz odgovorno razmatranje svakog argumenta, naučno i politički tragati (upravo — tragati) za rješenjima u privrednom i političkom sistemu koja će omogućiti, a sa »ljudskom djelatnošću« i obezbijediti, da se samoupravljanje izgradi kao integralni sistem u Jugoslaviji, što do sada nije postignuto. A sve dok je tako samoupravljanje ne može preovladati u društvenim tokovima. Ne mogu se prevazići ni zastoji u njegovom usponu, ni njegove degradacije. Ne mogu se stvarnošću efikasno i sa bezrezervnom uvjerljivošću pobijati tvrdnje kojima se samoupravljanju pripisuju i slabosti koje su posljedica iskrivljavanja i izrođavanja njegovog društvenog bića.

Da je to potrebnije i bolje, pokazuje i sljedećih pet činjenica:

1) Proizvodnja i usavršavanje novih tehnologija, a ne roba, dominantno opredjeljuju dinamiku privrednog prosperiteta svakog društva. Težište društvene borbe za ekonomski napredak, prenosi se na područje tehnologije. I zato sada tehnologija postaje prvorazredno sredstvo dominacije, porobljavanja, ekpsloatacije.

2) Kapitalistički svijet uspješno obezbjeđuje brzo i kontinuirano pretvaranje naučnih rezultata u nove tehnologije. On je izgradio sistem efikasne koncentracije sredstava i sistem motivacija ljudskog faktora za brzo i kontinuirano pretvaranje naučnih rezultata u nove tehnologije, proizvodne, informativne, upravljačke.

3) U Jugoslaviji, do sada, nijesu uspješno spojeni humano-emancipatorski tokovi i ciljevi socijalističke revolucije i progresivni tokovi i ciljevi mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije. Tokovi te dvije revolucije sada su u Jugoslaviji razdvojeni. Ne rijetko se suprotstavljaju.

Negativne posljedice toga su ogromne. Obuhvataju ne samo sadašnjost, već dosežu i do budućnosti.

Nije utjeha, mada može biti element objašnjenja, to što ni jedno socijalističko društvo, do sada, nije uspjelo — sem u izvjesnom stepenu i na specifičan način u vojnoj industriji — da na stvaralački način spoji tokove i ciljeve dvije označene revolucije.

Nije utjeha, iako je važno za objašnjenje stanja, ni to što između zahtjeva dvije označene revolucije ne postoje samo skladnosti, već i protivrječnosti koje je vrlo teško, mada znalačkim naporom mogućno, dovoditi (dinamično) u sklad.

Digitized by Google

4) Mogućnosti koje mikroprocesorska faza naučno-tehnološke revolucije pruža za ubrzan razvoj društva, za razvoj materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga, za ubrzan razvoj nauke, za olakšavanje rada čovjeka, za podizanje produktivnosti njegovog rada, za poboljšanje kvaliteta života ljudi — stavljaju socijalistička društva, pa i jugoslovensko, odnosno tvorce njihovih sistema, pred nove, složene zadatke. Obavezuju ih da modifikacijama unapređuju sistem, tako da on omogućava i obezbeđuje kvalitetan spoj humano-emancipatorskih tokova socijalističke revolucije i progresivnih rezultata i djejstava mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije. Jer samo tako se može osigurati prosperitet i prednost socijalizma. Bez kvalitetnog spoja tokova te dvije revolucije socijalizam je u opasnosti da sklizne u neku vrstu savremene utopije ili — ako u njemu prevlada orijentacija da se favorizuju samo zahtjevi naučno-tehnološke revolucije — da postane društvo s birokratsko-dehnokratskim dirigovanjem. Društvo u kojem će se instrumenti nužne kontrole pretvarati u nedemokratske instrumente vladanja ljudima, tutorstva nad njima.

Socijalizam je u opasnosti da se njegova prednost pretvori u njegovu slabost. U opasnosti je da mu postanu konkurentniji sistemi koji obezbjeđuju uspješniji razvoj tehnologija i zadovoljavanje potreba ljudi, a koji čine izvjesne praktične korake u pravcu širenja i bogaćenja raznih oblika parcijacije radnih ljudi u odlučivanju o društvenim poslovima.

Ako, međutim, socijalizam uspije da kvalitetno spoji tokove dvije označene revolucije, nedostižnost humano-emancipatorskih sadržaja i ciljeva socijalizma potvrdiće njegovu prednost. Osiguraće njegovu svijetlu istorijsku budućnost i pobjedu.

5) Obaveza obezbjeđivanja kvalitetnog spoja tokova dvije označene revolucije i ranije nepoznata sadašnja dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije podrazumijevaju i temeljnu izmjenu pojedinih djelova doktrine ranijih prilaza izgrađivanju sistema u Jugoslaviji i političkih opredjeljenja. Jer sadašnja situacija je složenija, drugačija nego što je to bilo ranije procenjivano. I to višestruko. Sadašnji životni tokovi snažno uvjeravaju: samoupravljanje istorijski pobjeđuje samo ako ispolji sposobnost za kontinuirani progres u proizvodnji, u primjeni i razvoju novih tehnologija, ako stvara uslove da se nove tehnologije brzo i kvalitativno stavljaju u službu socijalizma, a ne ako svoje humano-emancipatorske sadržaje ostvaruje na način kojim se to ne obezbjeđuje!

Ta saznanja da se budućnost socijalizma i samoupravljanja utemeljuje u sadašnjosti, naime, obavezuju da u Jugoslaviji danas prvorazredni naučni i politički zadatak bude traganje za rješenjima u sistemu koja više od sadašnjih odgovaraju učvršćivanju i razvoju socijalizma i samoupravljanja u sadašnjim društveno-istorijskim uslovima. Obavezuju da se, umjesto olakog, dugog i gromoglasnog kvalifikovanja onog što se kazuje, studiozno, produbljeno, sa smislom za nijanse (i nijanse su nekada važne za

Digitized by Google

uzlete ili padove, nekada je i u malome — veliko!), razmatraju već date i nove varijante pojedinih *rješenja unutar samoupravne orijentacije, unutar samoupravne i samoupravnom federalizmu odgovarajuće koncepcije daljeg razvoja privrednog i političkog sistema.*

Dogmatizam je — što je suprotno bogatstvu bića socijalističkog samoupravljanja — tvrdnja da unutar samoupravne orijentacije razvoja sistema nema alternativnih varijanti za pojedina rješenja ili pojedine komponente, da za jedan problem, za uređivanje jednog društvenog odnosa, postoji samo jedno jedino rješenje koje je samoupravno.

I stoga je neophodno u ovaj posao organizovano i stvaralački uključiti nauku. To ne može zamijeniti ništa drugo. Ali pravu nauku, a ne sve ono što se tako naziva. To je nužno zato što kvalitativan spoj tokova dvije revolucije traži široko i duboko sagledavanje problemâ, studiozno udubljivanje u njih, u njihove ljudske, kulturne, političke, proizvodne, tehnološke i druge sadržaje. Politika nije sposobna da sama, bez neposrednog i organizovanog sudjelovanja nauke, kreira rješenja kojima se ovaj spoj može kvalitativno realizovati.

Bez nauke se to ne može postići zato što se rješenja moraju tražiti stvaralačkim spajanjem saznanjâ o sadržaju i smislu socijalizma i samoupravljanja, o očekivanim i naučno predvidivim novim dostignućima u sada sagledivoj budućnosti, o *sadašnjim* (ne idealno zamišljenim) društveno-istorijskim uslovima, koje karakterišu ne samo sklad, već i složene, duboke i snažno zaoštrene protivrječnosti; ne samo dobri rezultati, već i krupni problemi; ne samo otvoreni socijalistički putevi, već i snažne i bodljikave prepreke na tim putevima, kao i *konkretan* odnos snaga moći u sadašnjem jugoslovenskom društvu.

Jer sada nijesu potrebna konkretna rješenja za društvo kakvo će biti u nekoj daljoj budućnosti, kada svojinski odnosi zaista budu predominantno društveni, kada socijalistički moral bude dovoljno snažan da efikasno odbacuje sve što mu je suprotno — nego za društvo kakvo je sada. Nije u pitanju sistem društva daleke budućnosti, već društva sadašnjosti i neposredne budućnosti.

Sa ovih gledišta sačinjena analiza, naučna i politička, jugoslovenske stvarnosti u sadašnjosti i ključnih zadataka vezanih za osposobljavanje i dalji razvoj sistema, privrednog i političkog, u prvi plan izbacuje dva pitanja.

Prvo pitanje glasi: Da li socijalističko samoupravljanje, s kakvoćom njegovog idejnog i ustavnog određenja, odnosno s kakvoćom koju sada ima u stvarnosti, omogućava rješenja u sistemu kojima će se na kvalitativan način spojiti humano-emancipatorska sadržina i ciljevi socijalističke revolucije i dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije?

Drugo pitanje: Koja rješenja, u okviru samoupravne orijentacije, od više mogućnih alternativa unutar te orijentacije, u najvećoj mjeri omogućavaju i obezbjeđuju da se ne samo radi potpunijeg zadovoljavanja potreba ljudi, već i samoupravljanja, slo-

Digitized by Google

bode i dostojanstva radnikâ i radnih ljudi, radi stvaranja nove ljudske civilizacije, koriste dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije?

Potpun i pravilan odgovor na ova dva pitanja pretpostavlja da se pravilno odrede bliža polazišta, smjer i osnovna nit sadržaja rješenjâ kojima će se jugoslovenski sistem, politički i privredni, dalje osposobljavati i unapređivati. Pretpostavlja da se između više mogućnih alternativa u okviru samoupravne orijentacije odaberu ona rješenja koja će sistem činiti i efikasnijim i samoupravnijim, koja će uspješno spajati tokove dvije revolucije.

Odgovor na prvo pitanje podrazumijeva *cjelovito* znanje — šta je sadržaj i šta je smisao socijalističkog samoupravljanja. Naročito znanje o odnosima između djelova i cjeline, kako ih određuje i podrazumijeva socijalističko samoupravljanje. Zato prvo o tome.

II

1.— Socijalističko samoupravljanje, u svom idejnom i ustavnom određenju, podrazumijeva visok stepen međuzavisnosti samostalnosti i jedinstva. Strani su mu i fetišizacija samostalnosti i centralističko jedinstvo koje guši samostalnost. Samostalnost se u samoupravljanju ne mjeri, ne obezbjeđuje i ne potvrđuje samo, ili prije svega, količinom prava da se potpuno samostalno donose konačne odluke o »parčadima« i »parčićima« u mikroorganizacijama, količinom odvojenosti i izolacije, već količinom slobode za široko i intenzivno povezivanje i bogatstvo sadržaja, širinom i intenzitetom uspostavljenih veza i odnosa svakog samostalnog subjekta s drugima. Zato više jedinstva, više zajedništva u istinskom socijalističkom samoupravljanju ne znači manje samoupravne samostalnosti djelova zajednice, kao što ni samostalnost djelova, koji se odgovorno odnose prema zajedničkim interesima, ma koliko bila velika, ne ugrožava zajedništvo i samoupravno jedinstvo.

2. — U socijalističkom samoupravljanju zajedničko je neizdvojivi ili samo uslovno izdvojivi dio posebnog, a ne nešto naspram posebnog i njemu strano. Zajednički interes nastaje, uglavnom, kao rezultat sučeljavanja posebnih interesa. On ne može, objektivno, dokraja i u svakoj pojedinosti obuhvatiti svaki poseban interes. Ali, kada se na demokratski način dođe do zajedničkog interesa, onda on uključuje dugoročne sadržaje i osnovnu okosnicu svakog posebnog interesa i sve bitne elemente kvaliteta socijalističkog samoupravljanja. Zato *spoj zajedničkog i posebnog čini jačim i sigurnijim i zajedničko i posebno.* Bez obezbjeđivanja zajedničkih interesa ne mogu se osigurati ni posebni dugoročni interesi. Zato doprinos obezbjeđivanju zajedničkih interesa i potreba nije žrtvovanje posebnog, nije odricanje od vlastitog, nije ustupak drugome na vlastitu štetu. Naprotiv, to je sprečavanje da ne budu ugroženi ni zajedničko ni posebno.

Digitized by Google

3. — Na samoupravljanju zasnovano delegatsko demokratsko odlučivanje u zajedničkim organima o svakom zajedničkom poslu, bez obzira na nivo organizovanja tih organa, nije otuđivanje odlučivanja od radnikâ, nije napuštanje radničko-klasnih interesa, nego je u skladu s tim. Nije ni centralizam. To je jednostavno zakonitost i nasušna potreba zajedničkog življenja. Na liniji je društveno-svojinskog gazdovanja društvenim sredstvima i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. To je put slamanja privrednog i svakog drugog autarkizma, grupno-svojinskog ponašanja, što su pojave i stanja s antiradničkim sadržajima.

4. Samoupravna integracija, ako je zaista samoupravna, bez obzira na domet i širinu, ne oduzima individualnu slobodu za djelotvorno korišćenje znanja, energije, mogućnosti za samoupravno djelovanje i ispoljavanje. A jača proizvodnu moć svih, poslovnu ekspanziju.

Da je tako, uči nas i hiljadugodišnjim iskustvom dotjerivana kineska poslovica, koja glasi: Svako sam — nemoćan je kao mrav, a udružen — jak je kao lav! Misliti drugačije, suprotno je i naučnim saznanjima i istorijskom iskustvu. I besmisleno je!

Samoupravna integracija ne ograničava samoupravljanje, već *proširuje polje samoupravnog djelovanja.* Ne siromaši, već omogućava bogatiji samoupravni i ukupni život. Ne oduzima samostalnost, već samo obezbjeđuje da ona ne bude sinonim za autarkiju. Ne ugrožava ravnopravnost, jer su svi djelovi ravnopravni u samoupravno integrisanoj i konstituisanoj cjelini.

Samoupravna ekonomska integracija Jugoslavije nije u suprotnosti s ustavnom samostalnošću republika i autonomnih pokrajina, s njihovim interesima, s interesima naroda i narodnosti u njima. Naprotiv, budući da jača svakog i sve, u interesu je svih.

Socijalističko samoupravljanje s ovakvom sadržinom i smislom omogućava, znatno više nego bilo koji drugi sistem, kvalitativan i dinamičan spoj humano-emancipatorske komponente socijalizma i civilizacije i progresivnih dostignuća naučno-tehničke revolucije.

III

Socijalističko samoupravljanje, s prikazanim svojstvima, ne uspostavlja se odjednom. Odjednom se ne stvara ni njegova osnova, koju čini društvena svojina, a bez koje ono može postojati samo kao pokret i cilj. Jer društvena svojina se ne uspostavlja i ne zaokružuje samim njenim ustavnim garantovanjem, kao što se zaokružuju i odjednom uspostavljaju privatna i državna svojina. I društvena svojina i socijalističko samoupravljanje konstituišu se i stvaraju svakodnevno i svuda. Za njih se svakodnevno i svuda valja boriti svim raspoloživim sredstvima: normativnim, institucionalnim, akciono-političkim, idejnim, kulturnim, moralnim. To obavezuje da se stalno, u praksi i u teoriji, provjeravaju jednom usvojena rješenja, da se traga za rješenjima koja će, u datim

Digitized by Google

uslovima na pojedinim etapama razvoja, više i brže učvršćivati samoupravljanje i obezbjeđivati njegov sve dinamičniji razvoj.

Dinamika njihovog uspostavljanja i ostvarivanja ne zavisi u cjelini ili predominantno od određenog rješenja, određenog kolektiva, od određenog organa, od određenog pojedinca. Svako rješenje, svaki kolektiv, svaki organ, svaki pojedinac, međutim, može doprinositi, manje ili više, zavisno od uloge i mjesta, njihovom uspješnijem uspostavljanju i ostvarivanju. To obavezuje da se svako rješenje i sadržaj svake akciono-političke djelatnosti kolektivâ, organâ, pojedinca oblikuju tako kao da baš od njih, pojedinačno, zavise učvršćivanje i razvoj i samoupravljanja i društvene svojine.

IV

Da li se u jugoslovenskoj stvarnosti danas ostvaruje samoupravljanje s ovakvim sadržajima?

Istine nema izvan sadržaja procesa i stanja koji se ostvaruju i postoje u svakodnevnom životu. Izvan toga nema ni pravog odgovora na ovo pitanje. Zato je, radi pružanja potpunog odgovora na ovo pitanje, sačinjena analiza, naučna i politička, stanja i procesa u svakodnevnom jugoslovenskom životu tokom posljednjih godina. Ta analiza pokazuje da su u jugoslovenskoj stvarnosti veoma rasprostranjeni autarkija, postojanje mnogo moćnih u svakoj cjelini i, istovremeno, nedostajanje moći cjelina — od radne organizacije do federacije — da uspješno i efikasno savlađuju autarkizam unutar sebe, u društvu. To više nijesu, na žalost, samo devijacije. To su dugogodišnje konstante i komponente jugoslovenske stvarnosti, više ili manje pravno i politički legalizovano stanje.

To su komponente stanja u privredi, kulturi, obrazovanju, ukratko, svuda. Autarkično se ponašaju osnovne organizacije u okviru radne organizacije i u cjelini odnosâ; radne organizacije u okviru složenih organizacija i u cjelini odnosa; grane i grupacije u okviru cjeline privrede; opštine u okviru republika i autonomnih pokrajina; republike i autonomne pokrajine u okviru SFRJ. Ovo posljednje je najvidljivije. Ali nije samo ono opasno. Svaka autarkija je opasna, iako je najopasnija ona koja je izraz nacionalističkih i separatističkih orijentacija, a brani se nacionalnim pravima i ravnopravnošću.

Mnogobrojne su i izrazito negativne ekonomske, političke, kulturne i moralne posljedice ovih komponenti sadašnje jugoslovenske stvarnosti. Neke od njih su ograničene na sadašnjost. Druge ugrožavaju i budućnost. Pored ostalog, to:

a) omogućava širenje i učvršćivanje grupno-svojinskih odnosa; onemogućava ekonomski svrsishodnu podjelu rada; onemogućava utvrđivanje i ostvarivanje usaglašene i koordinirane zajedničke politike razvoja. To neizbježno uslovljava neracionalno i neoptimalno poslovanje i gubitak više stotina, pa i hiljada mili-

Digitized by Google

jardi dinara neophodnih jugoslovenskom društvu; onemogućava rješavanje mnogih važnih problema u društvu i primorava da se neki od tih problema rješavaju parcijalno, što je i vrlo skupo plaćeno. Uslovljava i ekonomsko nazadovanje cjeline. I razvijenih i nedovoljno razvijenih. I gubitak tehnološke nezavisnosti;

b) onemogućava da samoupravljanje izraste u cjelovit sistem društvenih odnosa, u globalni jugoslovenki društveni odnos, da se ostvari samoupravna ekonomska integracija Jugoslavije. Onemogućava i sprečava da svojinski odnosi dostignu stepen društvenosti imanentan društvenoj svojini. Bez toga samoupravljanje teško može ili uopšte ne može postati dominantno u društvenim tokovima, u procesima odlučivanja o društvenim poslovima;

c) utiče da se kristalno jasni ustavni sadržaji čine nejasnima; da se ispravno tumačenje da je Ustavu stran centralizam daje na način kojim se učvršćuje republički i pokrajinski etatizam; da se politička pozicija koristi da bi se vlastita politička gledanja stavila iznad ustavnih sadržaja ili se interpretacijom nameću kao njegov sadržaj. Utiče takođe da se u društvu formira odnos prema radu, znanju, obrazovanju, jedinstvu i zajedništvu koji nema svojstva primjerena sadržaju socijalističke revolucije. To ide dotle da se društvo miri s tim da se nauka prilagođava autarkiji, umjesto da bude činilac koji je argumentovano razara i da utire put samoupravnoj integraciji;

d) neprekidno reproducira nacionalizam, i to u svim sferama.

Posebno je važno sagledati i istaći da je autonomija u granicama samoupravne samostalnosti, koja je bila činilac razvoja proizvodnih snaga, materijalnih i duhovnih, prerasla u autarkiju. A autarkija je onemogućila da se uspješno i za dobro čovjeka koriste dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije, da se brzi uspon tehnologije takođe brzo stavlja u službu ciljeva socijalizma u Jugoslaviji. Onemogućila je da se proteklih godina uspješno ostvaruju sadržina i ciljevi obje komponente socijalizma — humanitarno emancipatorske i ekonomsko-razvojne. Naročito je onemogućila uspješno realizovanje ove druge komponente socijalizma. Onemogućila je, takođe, spoj tokova socijalne revolucije i mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije.

U tome je i jedan od najvažnijih razloga zastojima i degradaciji samoupravljanja i nastajanja ekonomskih teškoća. Jer pojedinačno, kadrovski, razvojno, organizaciono, finansijski niko nije bio toliko sposoban da sam efikasno i kvalitetno rješava svoje zadatke, da osigurava prosperitet, sopstveni i društva kao cjeline. To je i jedan od važnih uzroka što se od 1980. godine stalno povećava jaz između materijalne moći jugoslovenske ekonomije i razvijenih zemalja; što u Jugoslaviji produktivnost opada, a u drugim zemljama raste; što se tehničke i tehnološke promjene vrše brže u drugim zemljama; što su u toku tendencije koje će dovesti do toga da Jugoslavija u devetoj deceniji, ako se sadašnje stanje ne promijeni, u Evropi ekonomski neće značiti koliko je značila u sedmoj deceniji.

Digitized by Google

Autarkija je uslovila nastajanje prakse uključivanja jugoslovenske privrede u međunarodne ekonomske tokove na način koji je mnogo manje tehnološko-ekonomski razvojni, a mnogo više trgovačko *ad hoc nastupanje*. Ona je nametnula da motiv svakoga bude to kako on da zaradi u komuniciranju sa svijetom, nezavisno od toga da li će to biti doprinos ili odmaganje da uspije, da time dobije ekonomija Jugoslavije. Nametnula je individualno, osamostaljeno nastupanje prema inostranstvu mnogih osnovnih organizacija udruženog rada. A one nijesu ni stručno, ni poslovno, ni materijalno, ni organizaciono osposobljene za to da se uspješno »nose« sa stručnim i materijalnim kolosima koji dominiraju u svjetskim tokovima. Pogotovu stoga što nastupaju, nerijetko, pribjegavajući međusobnoj nelojalnoj konkurenciji.

Time je autarkija onemogućila da se jugoslovenska privreda uključuje u međunarodne ekonomske tokove, društveno i ekonomski, objektivno na najpovoljniji način, već se to čini na vrlo nepovoljan način. Zapravo, autarkija je otvorila prostor razvijenom svijetu da, stavljajući novu tehnologiju u službu svojih interesa, razjedinjuje jugoslovensku privredu, a time i jugoslovensko društvo u cjelini. I da iz jugoslovenskog društva, ekonomskom razmjenom, dobija znatno više nego što mu daje.

Potpuna sadržina ove gorke istine je u slijedećem: autarkija u jugoslovenskom društvu uslovila je i omogućila da pojedini privredni i drugi subjekti učine mnogobrojne poslovne poteze kojima su sebe, a time i društvo u cjelini, doveli u položaj neopravdano velike tehnološke zavisnosti od stranog svijeta, ali i u položaj za jugoslovensko društvo štetne suprotstavljenosti drugim djelovima jugoslovenske privrede. Štiteći se od dominacije drugih djelova, svaki dio jugoslovenske privrede, sa autarkijskim položajem, nije uspio niti je mogao da se zaštiti od dominacije inostranstva. A dominacija inostranstva nije manje opasna od dominacije u okviru zemlje! Naprotiv. Činjenice koje otkriva analiza naše stvarnosti pokazuju i uvjeravaju da su pojedine organizacije svojim poslovnim postupcima, odlukama remetile, kvarile čak i međudržavne odnose.

Ove činjenice i njihove posljedice takve su da se uopšte ne mogu mjeriti ni novčanim vrijednostima, niti samo položajem pojedinih subjekata. To su sudbonosna strateška stanja.

Krajnje je vrijeme za »raspamećivanje« od onog što se u proteklim godinama smatralo pametnim. »Raspamećivanje« od pametovanja da autarkija koristi, da garantuje sigurnost, prosperitet. Krajnje je vrijeme da se shvati da se ni humano-emancipatorski sadržaji i ciljevi socijalističke revolucije ne mogu realizovati na osnovi koncepcije autarkije.

Ove i druge negativne posljedice rasprostranjene autarkije, egoističkog zatvaranja i suprotstavljanja djelova širim cjelinama čine da je autarkija, u obimu u kojem postoji, veliko jugoslovensko zlo danas. U miru ništa nije gore ni opasnije za jugoslovensku samoupravnu i ukupnu budućnost od parcelisanja jedinstvenog ju-

Digitized by Google

goslovenskog privrednog i društvenog prostora, od autarkizacije djelova ekonomskog, duhovnog, idejnog i kulturnog jugoslovenskog tkiva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime. To je naučno dokazano. To potvrđuje jugoslovenski život u posljednjoj deceniji.

Zbog toga je rasprostranjenost autarkije, rasprostranjenost razvojnog, poslovnog, duhovnog, akcionog i drugog nejedinstva opasnija i više zabrinjava od svih materijalnih, iako veoma bolnih i punih neizvjesnosti, teškoća s kojima se Jugoslavija danas suočava. Pored ostalog i zato što bi se s više jedinstva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime, lakše i brže savladale i te materijalne teškoće. S autarkijom, međutim, nema izlaza! Nikakva filozofija, nikakav sistem ne garantuju izlaz bez boljeg rada, bolje organizacije i većeg jedinstva na samoupravljanju zasnovanog. Jedinstva u kojem su svi ravnopravni, a ne jedni podređeni drugima.

Koji su oslonci i razlozi autarkije?

Oslonac i razlog njenog nastajanja nalaze se i u autonomiji volje organizaciono samostalnih djelova cjelina, u njihovom voljnom ponašanju. Oni su i u oslabljenoj idejnoj, kulturnoj, duhovnoj i akciono-političkoj koheziji jugoslovenske zajednice. U izostajanju kontinuiranog i osmišljenog idejnog i političkog rada na obezbjeđivanju samoupravnog povezivanja djelova u šire integrisane cjeline, u jugoslovensku cjelinu, na stvaranju uslovâ i shvatanjâ da prosperitet svakog pojedinca zavisi od prosperiteta svih, na ukorjenjivanju povjerenja između svih, na ujedinjavanju svih na osnovama samoupravljanja i uz očuvanje samoupravne samostalnosti svakoga.

Ti oslonci i razlozi važan su činilac nastajanja rasprostranjene autarkije. Međutim, oni nemaju snagu dovoljnu da produkuje, a naročito da zaštiti rasprostranjenu autarkiju u ekonomiji i moć djelova da, bez sankcija, autarkičnim ponašnjem narušavaju interese cjeline. Uostalom, nelogično je i neprirodno da ekonomija, samo po svojoj volji, sama sebe parcelizuje, a time se unakazi i onesposobi. Nelogično je da ekonomija sama iznjedri neekonomsku logiku, da stvori dezintegrisanu ekonomiju koja je onesposobljava za moderne tehnološke uspone i promjene. Naprotiv, logično je i prirodno da se svaki ekonomski činilac, kao i svaki čovjek, ponaša onako kako ga usmjeravaju i prisiljavaju društveni odnosi u kojima djeluje, posebno trajnije konstante u tim odnosima. A poznato je da te trajnije komponente odnosâ opredjeljuje sadržaj rješenjâ sistema, privrednog i političkog.

Ta saznanja i rezultati analize sadašnje jugoslovenske stvarnosti — normativnih rješenja i njihove produkcije u stvarnosti — pokazuju da i koncepcija samoupravljanja, kako je izgrađena u dosadašnjim zakonima, samoupravnim aktima i političko-akcionim usmjerenjima, takođe sadrži oslonce, razloge, podršku nastajanju i održavanju rasprostranjene autarkije u društvu, sadašnje dezintegracije ekonomskog i društvenog tkiva Jugoslavije! Pokazuju, takođe, da u zakonima, samoupravnim opštim aktima i ak-

Digitized by Google

ciono-političkim usmjerenjima samoupravljanje nije sadržinski razrađeno i izvedeno *u svemu* saglasno *sa cjelinom* suštine i sadržaja socijalističkog samoupravljanja, njegovog programskog i ustavnog određenja! U odnosu na idejno, programsko i ustavno određenje samoupravljanje je veoma mnogo osiromašeno.

Nekolika saznanja iz analize izdvajam i ovdje ih navodim.

Prvo. Koncepcija samoupravljanja, izražena u mnogobrojnim rješenjima, zatim u sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u sadašnjim političkim usmjerenjima i akciono-političkim aktivnostima u znatnoj mjeri zanemaruje naučno utvrđenu istinu koja glasi: izolovano tretiranje prava i sloboda, pa i prava na samostalnost, njihovo odvajanje od obaveza i odgovornosti ne vodi uspostavljanju pravog i potpunog socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema, kao globalnog jugoslovenskog društvenog odnosa, niti uspostavljanju društvenosti društvene svojine do stepena koji podrazumijevaju njena suština, ukupni sadržaj i ciljevi, do stepena društvenosti bez koje društvena svojina može biti samo cilj, ali ne i stanje.

Nauka je, naime, veoma argumentovano utvrdila da nema prava bez obaveze i odgovornosti, da svako pravo i svaka sloboda sadrže u sebi i odgovornost. I u filozofskom i u političkom značenju tih riječi. Utvrdila je da to naročito važi u samoupravnim i društveno-svojinskim odnosima. Posebno u njima, zato što im je imanentna pojačana i povećana međuzavisnost prava i obaveza, sloboda i odgovornosti, uključujući međuzavisnost prava na samostalnost i obaveze obezbjeđivanja samoupravnog jedinstva.

Drugo. U sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, političkim usmjerenjima i akciono-političkom djelovanju u većoj mjeri je obezbijeđena samostalnost pojedinih subjekata naspram samoupravnog jedinstva i zajedništva.

Preciznije rečeno: samostalnost je učvršćena do stepena koji nije daleko od njene fetišizacije i apsolutizacije, od njene potpune pravne, idejne i političke zablindiranosti. Ustavne obaveze djelova prema cjelinama kojima pripadaju, obaveza obezbjeđivanja samoupravnog jedinstva i zajedništva i uspostavljanja veza među samostalnim djelovima, međutim, nijesu razrađene, izvedene, instrumentalno i institucionalno označene u mjeri koje zahtijeva *cjelina* ustavnih određenja i u mjeri u kojoj je to učinjeno za ustavna određenja o samostalnosti.

U sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u realnosti je, dakle, poremećena socijalističkom samoupravljanju svojstvena i ustavno određena ravnoteža između samostalnosti djelova i jedinstva cjeline. Poremećena u korist samostalnosti, približavajući se njenom fetišiziranju i apsolutizaciji, a na štetu uspostavljanja i čvrstog obezbjeđivanja veza između djelova i cjelina kojima oni pripadaju, uspostavljanja i obezbjeđivanja ispunjavanja obaveza djelova prema cjelinama, obezbjeđivanja jedinstva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime. I to na svim područjima, a naročito u oblasti planiranja razvoja. Poremećena je i u radnim i složenim organizacijama udruženog rada i u svim

Digitized by Google

širim zajednicama, sve do federacije. Poremećena je tako da je širim integracionim cjelinama data široka uloga, a vrlo mala moć.

Time je svakom organizaciono samostalnom dijelu cjeline, od osnovne organizacije udruženog rada pa nadalje, omogućeno i dato pravo da faktički, nezavisno od drugih i od zajednice i samo u svom interesu — bez ekonomske ili druge sankcije ako pri tom ne uvažava zajedničke interese i ne poštuje obaveze koje proizlaze iz bića društvene svojine — donosi konačne odluke o raspolaganju većim ili manjim djelovima društvenih sredstava, bilo da je ta sredstva tom organizacionom obliku dodijelilo društvo bilo da su ona rezultat njegovog rada sredstvima u društvenoj svojini.

Treće. Radne organizacije, druge samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke zajednice, sadašnjim zakonskim i samoupravnim rješenjima i političkim usmjerenjima stavljene su u odnose koji ih faktički obavezuju da obezbjeđuju opstanak svakog organizaciono samostalnog dijela, čak i onog koji se samostalnošću koristi na način kojim se, u planiranju i poslovanju, narušavaju zajednički i opšti interesi i bitni sadržaji i ciljevi društvene svojine. To omogućava, čak i obezbjeđuje, pokrivanje i autarkijom uzrokovanih promašaja i gubitaka. U tim uslovima međusobno povezivanje, udruživanje i integrisanje nije egzistencijalna potreba i obaveza samostalnih subjekata.

Četvrto. Izgrađen na osnovi koncepcije samoupravljanja, u kojoj se pretjerano naglašava samostalnost, isparcelisan je i privredni sistem. U izvjesnoj mjeri i politički sistem. To je onesposobilo sistem da funkcioniše kao cjelina, da njegovi djelovi funkcionišu skladno i istosmjerno, što je uslov da sistem efikasno štiti samoupravni produkcioni odnos i društvenu svojinu, da prisiljava na uvažavanje zajedničkih interesa, na racionalno poslovanje.

Teorijska analiza i ocjena jedinstva prvog, drugog, trećeg i četvrtog navedenog saznanja daje rezultat koji čine, između ostalog, slijedeća saznanja i slijedeće zaključne ocjene:

a) U dosadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u sadašnjoj jugoslovenskoj realnosti, iskazana je i uspostavljena koncepcija samoupravljanja iz koje je istisnuta ili je veoma snažno potisnuta integrativna komponenta, njoj imanentna, bez koje nje nema s pravom i potpunom idejno i ustavno određenom sadržinom. Bez nje, ili sa njom istanjenom i nemoćnom, samoupravljanje se svodi samo na jednu svoju komponentu. Važnu, ali ipak samo jednu.

b) Samoupravljanje u kojem se snažno insistira na samostalnosti, a znatno manje no što je to neophodno na samoupravnoj integraciji, na samoupravnom jedinstvu i zajedništvu, neizbježno klizi ka sistemu decentralizovanog odlučivanja, s mogućnošću da to i postane. Taj sistem može imati sličnosti sa socijalističkim samoupravnim sistemom, ali nema njegove prave i potpune sadržaje i ne može dovesti do revolucionarnog cilja do kojega jedino vodi socijalistički samoupravni sistem s njegovim autentičnim sadržajem.

Digitized by Google

c) Bez integrativne komponente, razvijene i jake, koliko to podrazumijeva autentična koncepcija socijalističkog samoupravljanja, samoupravljanje nema snage neophodne da obezbijedi: uspostavljanje, razvoj i zaštitu samoupravnog produkcionog odnosa, kao i puni domet — sadržinski i prostorni — komponente društvenosti u protivrječnoj društvenoj svojini.

d) Samoupravljanje bez razvijene i jake integrativne komponente neotklonjivo omogućava i legalizuje pretvaranje samoupravne samostalnosti u autarkičnu nezavisnost, koja stvara mnogo moćnih u svakoj cjelini, a oduzima moć svakoj široj cjelini da uspješno i efikasno savladava autarkizam kod sebe i u društvu.

e) Bez integrativne komponente samoupravljanja nema ni moćnih samoupravnih sistema samoupravno samostalnih organizacija udruženog rada, osnovnih i radnih. A bez toga i ne može biti uslovâ za primjenu novih velikih tehnoloških dostignuća, za funkcionisanje i primjenu velikih savremenih informacionih i upravljačkih sistema, za osvajanje novih tehnologija radi ostvarenja konačnih ciljeva socijalizma, a ne radi dominacije jednih ljudi nad drugima. Nema, dakle, spajanja humano-oslobodilačke komponente socijalizma i dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije s nizom negativnih posljedica.

f) Izostajanje integrativne komponente u koncepciji samoupravljanja u našoj jugoslovenskoj stvarnosti ne ogleda se u nepostojanju nekakve jedinstvene samoupravne organizacije kojom bi se upravljalo iz jednog centra. To ne podrazumijeva integralno socijalističko samoupravljanje. To je njemu strano. Ne ogleda se ni u velikoj količini prava samostalnih subjekata, mada nije dobro što su ustanovljena i neka prava koja premašuju materijalne mogućnosti. Socijalističkom samoupravljanju je upravo svojstven širok spektar prava svakog pojedinačnog subjekta.

Nedostajanje integrativne komponente u realizovanom samoupravljanju izražava se, prije svega, u tome što nije utvrđen dovoljan broj i kvalitet obaveza za uspostavljanje veza, za efikasne uzajamne uticaje i za obezbjeđivanje uzajamnih odgovornosti samoupravno samostalnih subjekata i što pravno, politički, instrumentalno i institucionalno nije osigurano ispunjavanje utvrđenih obaveza. Jer to svakome omogućava, čak mu i obezbjeđuje, pravno i politički, da u ime samoupravljanja, u ime samoupravne samostalnosti, veoma efikasno odbija upućene mu zahtjeve ili predloge čija bi realizacija bila doprinos i uslov da se društvena svojina ne pretvara u grupnu, da se samoupravljanje ostvaruje i obezbjeđuje kao cjelovit i integralan društveni odnos.

Činjenica je da je jednostrano i osiromašeno samoupravljanje uspostavljeno s uvjerenjem da je to prava i potpuna koncepcija socijalističkog samoupravljanja i s uvjerenjem da se s njegovim uspostavljanjem obezbjeđuje socijalistička samoupravna budućnost, najpovoljniji privredni i društveni razvoj.

To uvjerenje, u momentu izgrađivanja i razrade koncepcije, nije bilo moguće provjeriti analizom života. Jednostavno zato što takvih iskustava nije bilo.

Digitized by Google

Danas je, međutim, situacija drugačija. Praksa je bogata. Omogućava da se sa njenog stanovišta analizira i ocijeni uspostavljena i realizovana koncepcija. A to stanovište otkriva da su želje i uvjerenja bili drugačiji, bolji od ostvarenja, te da je neophodno potrebno uspostavljenu koncepciju samoupravljanja dopuniti, dograditi, razviti i razvojno korigovati. I obavezuje da se to učini. I to odgovorno i smjelo.

V

Ukupno uzev, naprijed rečeno odlučno nameće potrebu i obavezu da se traži i pruži odgovor na ova dva pitanja:

1. — Mogu li rješenja koja su ugrađena ili će se ugraditi u sistem, privredni i politički, koja usmjeravaju samostalnost ka nezavisnosti i autarkiji, a bez solucija kojima se obezbjeđuje samoupravna integracija, dati sistemu snagu koja ga osposobljava da uspješno rješava, u mjeri u kojoj je to njegov zadatak, nagomilane, složene i duboke protivrječnosti u društvu, mnogobrojne zamršene spletove ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih problema, uključujući i odstranjivanje autarkije; da podstiče, stvara uslove i normalan, ekonomskim zakonitostima i zahtjevima mikroprocesorske faze tehnološke revolucije uslovljen, proces samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije i da uspješnije od »verbalnih obračuna« dokazuje da samoupravljanje ima prednost nad nesamoupravnim putevima društvenog razvoja?

2. — Kako razvojno izmijeniti i dopuniti djelove sistema, političkog i privrednog, da on, u odnosu na sadašnji, bude istovremeno i samoupravniji i sposobniji da efikasno vrši funkcije koje ima, da uspješno dinamično spaja socijalnu i naučno-tehnološku revoluciju?

Pravilan i potpun odgovor na ova dva pitanja ne može se dati izdvojenom ocjenom pojedinačnih rješenja i njihovim pukim nizanjem kao cjepanica na drvljaniku. Da bi se na njih odgovorilo, neophodan je pogled na cjelinu, neophodna je vizija. Svestrana, ali prije svega vizija o putevima uspostavljanja samoupravljanja kao integralnog sistema, kao pokreta.

Uz to, politika osamostaljena od nauke ne može osigurati kvalitativno razmatranje činjenica i stanja značajnih za pružanje odgovora na ova pitanja niti dati prave odgovore na njih bez sudjelovanja nauke.

Odgovor koji dajem na postavljena pitanja zasnovan je na povezivanju rezultatâ i ocjene naučne i političke analize naše jugoslovenske stvarnosti, kojom su obuhvaćene, prije svega, trajne i preovlađujuće tendencije u nas i teorijska saznanja o socijalističkom samoupravljanju. Taj odgovor glasi:

Prvo. Sistem, privredni i politički, neće se razviti ni osposobiti u nužnoj mjeri ako osnovni smjer, osnovnu nit njegovog razvoja i osposobljavanja čine rješenja kojima se zadržava ili po-

Digitized by Google

većava predominacija samostalnosti djelova u svakoj integralnoj cjelini, od radne organizacije do federacije, kojima se insistira na pravnom i političkom obezbjeđivanju samostalnosti svake organizaciono samostalne osnovne ćelije u donošenju odluka do stepena koji tu samostalnost pretvara u nezavisnost, u omogućavanje jačanja autarkije; kojima se zanemaruju samoupravno osposobljavanje i jačanje uloge i snage integrisanih cjelina, minimizira, uzdržano i suženo prihvata, ili odbacuje, nužnost stvaranja sistemskih osnova da se o širem krugu stvarno zajedničkih poslova demokratski, delegatski odlučuje u zajedničkim organima, u čemu se i ispoljava integrativna komponenta socijalističkog samoupravljanja. Insistiranje na rješenjima koja se zasnivaju na tako jednostranoj koncepciji, u sadašnjim i predstojećim društvenim uslovima, predstavlja stranputicu unutar samoupravne orijentacije. To je stranputica zato što ta koncepcija, pa i kada proširuje pravo samostalnim subjektima da odlučuju o »parčadima« i »parčićima« o kojima se može odlučivati u mikrozajednicama, oduzima samoupravno samostalnima širi prostor za samoupravno ispoljavanje i djelovanje i mogućnost da stvarno odlučuju o cjelini tokova proširene reprodukcije, svodeći tako samoupravljanje, u velikoj mjeri, samo na jednu njegovu komponentu.

Drugo. Presudna za jačanje samoupravljanja i za osposobljavanje sistema su rješenja kojima se obezbjeđuje uspostavljanje veza i odgovornosti među samoupravno samostalnim činiocima, omogućava i osigurava da o svakom razvojnom i poslovnom zajedničkom interesu demokratski odlučuju, u zajedničkim organima, svi oni čiji je to interes, i kojima se garantuje, pravno i politički, da se te veze djelotvorno uspostavljaju i u praksi razvijaju. Jedino se tim rješenjima može obezbijediti brza i kontinuirana primjena i dalje razvijanje velikih tehnologija. To je jedino mogućan put da jugoslovensko društvo izgradi sistem koji je sposoban da prihvata tehnološke izazove mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije i da ih stavi u službu čovjeka, u službu socijalizma. Jer za to nije sposoban sistem koji dopušta ili podstiče pretvaranje samoupravne samostalnosti u autarkiju, koja je uvijek i antisamoupravna.

Zato osnovni smjer, osnovna nit razvoja i unapređivanja sistema, privrednog i političkog, mora biti: dosljedno uspostavljanje Ustavom određene ravnoteže između samoupravne samostalnosti svakog i samoupravnog jedinstva i zajedništva svake složene cjeline — od radne organizacije do federacije. Ravnoteže svojstvene integralnom socijalističkom samoupravljanju, njegovom ukupnom biću, što je programski i ustavno iskazana i utvrđena. A jedinstvo, to treba ovdje ponoviti, zasnovano je na samoupravljanju sa socijalističkim svojstvima i prožetom njime, a ne na nekom drugom i drugačijem samoupravljanju.

Takvo jedinstvo je uslov da se o zajedničkim razvojnim i tekućim poslovima odlučuje u širim integracionim cjelinama, u društvu u cjelini, u zajedničkim organima, a u odnosima međuzavisnosti i uzajamne odgovornosti. Tako shvaćeno, jedinstvo je

Digitized by Google

neophodno da povećanje prava radnikâ u pojedinačnim organizacijama ne bi vodilo povećanju konfrontacije tih organizacija, već jačanju uloge i moći radničke klase kao cjeline, hegemoniji udruženog rada u društvu, koju on nikada ne može imati dok je unutar sebe razdrobljen.

Druga komponenta tog smjera komplementarna je onoj prvoj. I njome se zahtjeva:

Izostaviti iz sistema svako rješenje koje omogućava ili prisiljava da se na račun svih, na račun zajednice, pokrivaju promašaji i gubici uzrokovani autarkičnim ponašanjem i zloupotrebama samostalnosti. Istovremeno, u sistem ugraditi rješenja koja će ekonomski prisiljavati svakog samostalnog subjekta da se sa drugima udružuje i povezuje na samoupravnoj osnovi, koja će njihovo povezivanje i udruživanje činiti egzistencijalnom potrebom i obavezom svakog i svih. Naročito u planiranju razvoja, u investicionoj politici.

Ovaj smjer, ova nit razvoja omogućava da se socijalističkom samoupravljanju ne podmeće ono što nije njegovo, a da mu se ne oduzima ono bez čega samoupravljanje ne može na pravi način odgovoriti sadašnjem i predstojećem izazovu mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije i udovoljiti njenim progresivnim zahtjevima; bez čega će radnici, bez obzira na obim prava da odlučuju o »parčadima« i »parčićima« u mikroćelijama, biti samo demokratski dekor kojim će se pokrivati, činiti legitimnim, odluke i ponašanja nosilaca poslovodnih i stručnih funkcija, kao i snažna brana pozivanju na odgovornost nosilaca tih funkcija zbog promašaja, razvojnih i poslovnih, uzrokovanih autarkičnim koncepcijama, neznanjem, neradom ili nečim drugim.

Taj smjer omogućava, zatim, da se u koncepciju socijalizma ne unose egoizam i liberalizam, kao stanja i društveni odnosi; da vodeće snage nekritički ne prihvataju partikularističke, grupno-svojinske interese; da se ne smatra legalnim i legitimnim dominacija lokalističkih i drugih sličnih interesa u složenoj interesnoj konfiguraciji u Jugoslaviji, što je već postalo kočnica objektivno mogućeg dinamičnog progresa jugoslovenskog društva u cjelini. Omogućava u isto vrijeme i integracije, jačanje uloge i moći integracionih cjelina i učvršćivanje pozicije osnovnih ekonomskih subjekata, osnovnih nosilaca upravljanja dohotkom, osnovnih nosilaca ekonomskih inicijativa, odluka i rizika.

Omogućava, najzad, izgradnju društvenih odnosa u kojima društvena svojina i samoupravljanje neće sobom nositi opasnost društvene dezintegracije.

VI

Ograničeni prostor ne dopušta konkretizaciju, razradu i izvođenje stavova koje sve što je rečeno podrazumijeva ili koji iz njega proizlaze. Aktuelnost, različiti pogledi, mogućnost pogrešnih interpretacija, međutim, obavezuju da i u ovom tekstu istaknemo da

Digitized by Google

prikazana osnovna nit osposobljavanja sistema podrazumijeva, pored ostalog, i sljedeće:

1. — Veće uvažavanje nauke u procesima odlučivanja i jačanje sposobnosti nauke da uspješnije otvara viziju i puteve usavršavanja strategije i pojedinačnih rješenja u pogledu daljeg razvoja samoupravljanja kao društvenog odnosa i oblika društvenog organizovanja, daljeg razvoja privrednog i političkog sistema. *Bez sposobnije i u društvu uvažene nauke društvo je bez svjetlije budućnosti!* A to se može postići istovremenim djelovanjem u pet pravaca. Prvo, programe naučnog rada više usredotočiti na naučno osvjetljavanje i rješavanje, na liniji socijalističkog samoupravljanja, na liniji osnovnih društvenih problema, ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih. Drugo, zadatke naučnog rada usmjeriti na teorijsku i praktičku razradu osnovnih komponenti sistema, a naročito na traganje za instrumentima, sredstvima, metodima i oblicima koji bi sigurnije obezbijedili da se ostvare osnovne komponente sistema. Jer istorija nas uči: ne mali broj sistema je degradiran prije svega zbog nedostajanja instrumenata, sredstava i pravih metoda pomoću kojih se ostvaruju njihove osnovne komponente, a ne zbog slabosti tih komponenti. Treće, sudbinu, uključujući i opstanak svake naučne institucije, dovesti u direktnu zavisnost od kvaliteta i rezultatâ njenog konkretnog rada, od stepena njene programske i radne povezanosti i saradnje sa svim drugim komplementarnim naučnim i drugim društvenim institucijama; od stepena zasnovanosti i usklađenosti njenog programa i rada sa zajedničkim strategijama razvoja nauke u cijeloj zemlji. Četvrto, pojačati odgovornost svake političke i samoupravne institucije za naučnu zasnovanost odluka koje donose. *Krajnje je vrijeme da se odluke o društvenim poslovima zasnivaju i na naučnim istraživanjima i sagledavanjima.* To će poboljšati društvenu atmosferu za naučno stvaralaštvo, društveni autoritet nauke i naučnikâ, kao i materijalne uslove za naučni rad. I, najzad, peto, otvoriti odgovornu, ali oštru diferencijaciju između nauke i kvazinauke, naučnikâ-stvaralaca i onih koji imaju naučna zvanja, ali nemaju sposobnosti ni otpornosti naspram zahtjeva koji nauku degradiraju. Bez toga nauka neće sačuvati naučno dostojanstvo.

2. — Obezbijediti i stalno obezbjeđivati proizvođački i rukovodeći kadar — u privredi, nauci, kulturi, obrazovanju u političkom sistemu, svuda — sposoban, samoupravno orijentisan, odlučan i odgovoran, da ostvaruje sistem i svako rješenje u njemu. To je ključno. Jer ljudski činilac — neposredno proizvođački i rukovodeći u privredi, nauci, obrazovanju, kulturi, u političkom sistemu — daje sistemu život i pravi sadržaj. On ga čini manje ili više stvaralačkim ili nestvaralačkim. Ima sudbinsku ulogu u ostvarivanju samoupravljanja, za efikasnost i kvalitet rezultatâ koje će davati sistem. Nikakva filozofija, nikakav sistem neće obezbijediti izlaz iz krizne situacije, kvalitativan i objektivno mogući tempo razvoja društva, ako dio ljudskog činioca koji odlučuje o društvenim poslovima, rukovodeći dio ljudskog činioca, ne bude

Digitized by Google

imao: više *savremenog* znanja, stručnog i samoupravno-političkog; čvrstu i čvršću nego danas samoupravno-socijalističku orijentaciju; jaku i jaču nego danas usmjerenost da se ostvaruje integrativna, samoupravljanju svojstvena komponenta sistema; veoma odgovoran i odgovorniji nego danas odnos prema radnim obavezama i društvenoj potrebi da se u oblikovanju sadržine strateških i drugih ključnih odluka uvažavaju naučni rezultati i ekonomske zakonitosti; odlučan i mnogo odlučniji nego danas stav o konkretnom pozivanju na odgovornost za nemarno, nedovoljno savjesno, a ne samo politički pogrešno vršenje povjerenih funkcija, odbacujući parolu koja izjednačava »sječu glava« s društveno razumnom smjenom sa funkcija. Smjena sa funkcije će, ne rijetko, značiti i čuvanje dostojanstva glave!

To je imperativ. Jer novi zadaci u novim uslovima traže vrlo sposobne nosioce samoupravnih, državnih, političkih i drugih društvenih funkcija. Iz toga proizlazi i nužnost da se sistemom i političkim usmjerenjem obezbijedi da se funkcije samoupravne i druge društvene funkcije u udruženom radu i u političkom sistemu povjeravaju samo onima koji djelom, rezultatima, ljudskom i političkom čestitošću, radnim angažmanom potvrđuju da imaju traženu sposobnost, usmjerenost i druge kvalitete. A takvih ima dosta, među zaposlenima i među nezaposlenima. I da se te funkcije ne povjeravaju onima koji su sada protagonisti autarkije, a naročito ne onima koji su protagonisti autarkije iz nacionalističkih razloga, koji su se saživjeli s ležernim radom, sa shvatanjem da se radi u korist vlastitog konformizma.

To podrazumijeva promjenu dosadašnjeg načina kandidovanja kandidatâ za nosioce samoupravnih, političkih i drugih društvenih funkcija, promjenu kriterijuma za odabiranje kandidatâ i za promjenu stvarne uloge izbora. Umjesto koordinacionih odbora, stvarno kandidovanje (kandidovanje nije izjašnjavanje o kandidatima koje neko drugi predlaže) moraju na sebe preuzeti samoupravno i politički organizovani radni ljudi, s tim da ih organizacije Saveza komunista samoupravno socijalistički usmjeravaju. Umjesto do sada vršenih funkcija, osnovni kriterijumi za odabiranje nosilaca funkcija moraju biti radom i rezultatima dokazana: sposobnost za vršenje *konkretne* funkcije za koju se bira nosilac i njeno vršenje u *konkretnim* uslovima i okolnostima; socijalistička samoupravna opredijeljenost, ljudska i politička čestitost. Ranije vršenje funkcija nije dokaz za to. Neki su, vršeći funkcije, stekli više »zasluga« za promašaje nego za uspjehe. Naravno, bilans rada drugih je obrnut. Zato, ako ranije vršenje funkcija bude jedini kriterijum, može se dogoditi da dva kandidata ne pruže nikakvu drugu mogućnost sem da se između dva loša kandidata izabere jedan. Time se ništa ne dobija.

I, najzad, umjesto uloge verifikovanja, izbori zaista moraju dobiti ulogu stvarnog biranja.

3. — Izmjenama i dopunama zakonâ, samoupravnim opštim aktima i idejno-političkim i akcionim usmjerenjima, s visokim stepenom osjetljivosti i odgovornosti, osigurati da se stalno i s

Digitized by Google

velikom snagom i efikasnošću sprečavaju, onemogućavaju i otklanjaju i centralizam i autarkija. Jer oboje su realna opasnost. I oboje imaju svojstva zla i za sadašnjost i za budućnost Jugoslavije.

Pri tom se moraju uvažavati tri istine: (1) autarkija nije isto što i samoupravna samostalnost Ustavom određena, a centralizam nema ništa zajedničkog s jedinstvom zasnovanim na socijalističkom samoupravljanju i njime prožetim. *U takvom jedinstvu svi su međusobno ravnopravni;* (2) samoupravno objedinjavanje i koncentrisanje — koje zahtijevaju priroda i sagledivi razvoj savremenih proizvodnih snaga i koje odgovara *cjelini* sadržine socijalističkog samoupravljanja — nije centralizacija, jer je ona nesamoupravna; (3) zajedničko demokratsko odlučivanje u zajedničkim delegatskim organima, bez obzira na stepen njihovog konstituisanja, o zajedničkim interesima, nije centralizam, već zakonitost življenja u zajednici i sudbinske međuzavisnosti djelova u cjelini.

4. — Izmjenama faktičkog akciono-političkog usmjerenja u društvenoj praksi, što je postalo stvarna komponenta sistema, prije svega; a zatim i izvjesnim izmjenama i dopunama u zakonima i samoupravnim opštim aktima, *odlučno i politički hrabro unijeti stvarno odlučivanje u delegatske organe i tijela,* uz istovremeno obezbjeđivanje stvarnog uspostavljanja istinskih delegatskih odnosa.

Od brzine kojom se to čini zavisi i brzina rušenja blokada u cilju dalje demokratizacije, daljeg razvoja političkog sistema na osnovama samoupravljanja, njegovog osposobljavanja za to da odlučivanje uvažava rezultate nauke i ekonomske zakonitosti, što je jedan od uslova osposobljavanja samoupravljanja.

Sva naučna i politička saznanja uvjeravaju u to da nije rizično već danas učiniti taj sudbonosni korak, da nije rizično da se profesionalno-politički dio avangarde odrekne svoje sadašnje uloge u odlučivanju u korist članstva osnovnih organizacija avangarde.

5. — U sistemu razraditi i obezbijediti ustavno načelo da se samostalnost svakoga poštuje samo dok se koristi na način kojim se uvažavaju i uzimaju u obzir zajednički interesi i obaveze koje proizlaze iz društvene svojine. Ne i više od toga.

6. — Izmijeniti i dopuniti zakonska rješenja *tako da se radna organizacija izgradi kao integralna plansko-razvojna i samoupravna cjelina,* s povećanom ulogom, naročito u planiranju razvoja i uspostavljanju ekonomskih odnosa s inostranstvom.

Izgradnja radne organizacije kao integralne cjeline i jačanje njene uloge ne mora, ne treba i ne smije biti na štetu Ustavom utvrđene samoupravne pozicije osnovne organizacije udruženog rada. To treba da bude postignuto na račun zakonskog i samostalno prigrabljenog proširivanja njene Ustavom određene uloge, a na štetu njenog autarkičnog usmjerenja i ponašanja. To je i realno. *Uostalom, Ustavom određena samoupravna samostalnost osnovne organizacije ne daje joj pravo na autarkiju.*

Digitized by Google

Izgradnja i jačanje uloge radne organizacije na toj osnovi i u tom smjeru nije centralizacija. To je neophodno samoupravno objedinjavanje, samoupravno koncentrisanje. To odgovara prirodi i razvoju samoupravnih odnosa. To je put da se izbjegne dalje spoticanje o prednosti vrijednosti pojedinih komponenti samoupravljanja, da prednost ne postaje slabost!

7. — Izmjenama i dopunama zakonâ ojačati, uz dosljedno obezbjeđivanje Ustavom određenog samoupravnog položaja osnovne organizacije udruženog rada, plansko-razvojnu i poslovno objedinjavajuću ulogu i moć složenih organizacija udruženog rada, zajednica oragnizacija udruženog rada, koje čine jedinstvene tehničko-tehnološke jugoslovenske sisteme, zajednica za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i svih drugih oblika šireg povezivanja i organizovanja.

Podrazumijeva se izgradnja složenih organizacija udruženog rada kao čvršćih i stabilnijih integracionih tvorevina, kao poslovnih sistema čiji će delegatski organi upravljanja imati pravo i obavezu da, na demokratski, delegatski način, definišu globalne ciljeve i razvojne smjernice za cijeli sistem, da donose ključne odluke o razvoju složenog sistema, što sve sada propisi ometaju ili onemogućavaju.

8. — Učvrstiti i još više ojačati integrativnu funkciju planiranja, unutar udruženog rada i u društveno-političkim zajednicama, širenjem i jačanjem uloge zajedničkih planova i razvojnih programa reprodukciono povezanih i zavisnih organizacija i zajednica udruženog rada, zajedničkim obezbjeđivanjem sredstava za njihovu realizaciju, bez organizacionog ujedinjavanja ili sa njim.

9. — Izmjene i dopune u sistemu, političkom i privrednom, ostvariti tako da se poboljšaju uslovi i otklone prepreke normalnom, ekonomski nužnom i logičnom izrastanju samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. To obavezuje da sistem dosljedno stvara uslove, da podstiče, štiti stalno i dinamično uspostavljanje, učvršćivanje i obezbjeđivanje svih razvojnih i poslovnih integracionih povezivanja organizacija udruženog rada na cijelom jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru, kojima se objedinjavaju rad, znanje, sredstva, aktivnosti, a sve sa ili bez organizacionog objedinjavanja.

To je put stvaranja konstitutivnog tkiva samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. To je istovremeno ekonomski i politički imperativ. Imperativ sadašnjosti i budućnosti Jugoslavije. Ekonomski je imperativ zato što je to uslov: racionalnog i optimalnog korišćenja društvenih sredstava, prirodnih i ljudskih resursa; da udruženi rad zaista opredjeljuje razvojnu politiku, ovlada finansijskom sferom, komponentama od kojih zavisi postojanje tržišta uopšte, a njegovog jedinstva posebno; da se organizuje na način koji odgovara savremenim i budućim zahtjevima proizvodnje; da se unutar udruženog rada u većoj mjeri primijene savremeni i budući informacioni i tehničko-tehnološki upravljački sistemi.

Digitized by Google

To je najbolji put da se jugoslovenska privreda uključuje u međunarodne ekonomske tokove na način kojim će se zaštititi od dvije sadašnje nepovoljnosti: od stranog razjedinjavanja naše ekonomije, naše zemlje, putem različitih i međusobno suprotstavljenih tehnologija, i od ekonomskog siromašenja Jugoslavije zbog razjedinjenog nastupanja, nesaradnje i nelojalne međusobne konkurencije naših organizacija na međunarodnom tržištu.

To je uslov za društveno neophodno objedinjavanje naučnog rada, za njegovo širenje unutar materijalne proizvodnje, za brže, efikasnije i najpovoljnije primjenjivanje rezultatâ tog rada u cjelokupnoj privredi Jugoslavije.

Politički imperativ je zato što je samoupravna ekonomska integracija najsigurniji i nezaobilazan put otklanjanja bitnih uzroka zadržavanja široke uloge države u organizovanju privrede i uređivanju odnosâ među privrednim subjektima, ali obavezan uslov za izgradnju Jugoslavije kao društveno-političke zajednice sa samoupravnim sadržajima. I zato što se time omogućava i obezbjeđuje širenje prostora za samoupravno ispoljavanje i djelovanje svakog dijela radničke klase, za produbljivanje i učvršćivanje samoupravnih odnosa, za obezbjeđivanje da se društvenost društvene svojine ostvaruje u razmjerama cijele Jugoslavije.

Politički je imperativ i zato što bez samoupravne integracije na cijelom jedinstvenom prostoru samoupravljanje ne može izvojevati istorijsku pobjedu. Bez takve integracije postoji realna opasnost da drugi budu konkurentniji ne samo u robi, u tehnologiji, već i u sistemu!

Zato obezbjeđivanje samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije nije organizaciono pitanje. To je klasno pitanje. To je radničko-klasni imperativ. U interesu je radničke klase Jugoslavije i svih njenih djelova.

Riječ je, naravno, o ekonomskoj integraciji novog tipa. O integraciji primjerenoj društvenoj svojini i obavezama koje ona podrazumijeva, a koja uvažava samoupravnu samostalnost, ali obezbjeđuje zajedničke interese.

To nije i ne može biti u koliziji s Ustavom utvrđenim položajem republika i autonomnih pokrajina, s postojanjem njihovih samostalnih ekonomija kao djelova jedinstvene jugoslovenske cjeline, u jedinstvu društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. U suprotnosti je, međutim, i treba i da bude tako, s »nacionalnim ekonomijama« kao autarkičnim cjelinama, kao zatvorenim cjelinama koje jedinstvo jugoslovenskog privrednog područja uvažavaju samo onda kada im ono donosi neposrednu ekonomsku korist, a narušavaju ga kad im to ekonomski ne odgovara.

Izrada i utvrđivanje kvalitativne zajedničke razvojne politike Jugoslavije, jedinstvene strategije njenog tehnološkog razvoja, programa naučnoistraživačkog rada prioritetnog i značajnog za Jugoslaviju kao cjelinu, oslonjenog u izradi i realizaciji na policentričnu mrežu naučnih institucija u Jugoslaviji — neophodna je i objektivno sigurna infrastrukturna osnova za izrastanje samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. Zato je njihova izrada

Digitized by Google

danas ne samo tekući, već i strateški zadatak. To je istorijski odgovoran čin. Ako se taj zadatak ne izvrši valjano i brzo, istorija će morati to ocijeniti kao istorijski neodgovorno ispunjavanje obaveza. Ona će imati dovoljno vidljivih činjenica za zaključak da su u ovom periodu postojali objektivni uslovi za izvršenje tog zadatka. Biće dosta činjenica koje će kazivati da je u naše vrijeme bilo i znanja o tome kako sadržinski oblikovati kvalitativne strategije tehnološkog, naučnog i ukupnog razvoja Jugoslavije. Dugoročni program ekonomske stabilizacije stamen je dokaz za to. Zadatak će se svesti na traganje radi dobijanja odgovora na pitanja: ko nije htio i zašto, ko je otezao i zašto — da se kvalitetno izrade te strategije.

10. — Povećanje sposobnosti organâ federacije da, u ustavnim okvirima, na Ustavom određen način, kvalitativnije i efikasnije nego sada vrše svoje funkcije, a to je jedan od ključnih i neizostavnih sadržaja koji podrazumijeva izloženi smjer razvoja sistema.

To je moguće postići pod uslovom da se Ustav tumači i primjenjuje kao cjelina (to je, inače, prvo naučno pravilo), da se odbace i restriktivni i ekstenzivni, a usvoji naučni pristup tumačenju Ustava i da se spriječi da politička pozicija i političke orijentacije, više nego autentični ustavni tekst, dominiraju u razradi i izvođenju ustavnih rešenja. S tim pristupom, dosljedno ostajući u okvirima Ustava, može se znatno unaprediti procedura donošenja odluka u Vijeću republika i autonomnih pokrajina Skupštine SFRJ, na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina. Može se unaprediti tako što će se napustiti opredjeljenje da se Ustavom određena jednoglasnost u činu utvrđivanja predlogâ i izglasavanja proširuje na cijeli postupak izrade sadržaja odluka u Skuptšini, pretvarajući Ustavom određenu jednoglasnost u četiri jednoglasnosti — jednoglasno usvajanje ocjene o potrebi donošenja odluke, jednoglasno usvajanje nacrta, jednoglasno utvrđivanje predloga, jednoglasnost u činu izglasavanja odluke. (Pod odlukom se ovdje podrazumijevaju zakoni, planski akti i druga rješenja.) To, bez sumnje, ne može ugroziti uslove za demokratsko delegatsko odlučivanje u Vijeću republika i pokrajina i ostvarivanje ustavne uloge republika i autonomnih pokrajina u jugoslovenskoj federaciji. Ali može bitno osposobiti da se kvalitativnije i efikasnije ostvaruje značajan, gotovo presudan dio funkcija federacije. I da ona uspješnije obezbjeđuje dosljednost u ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja, brzo i kontinuirano dinamično povezivanje samoupravljanja i progresivnih dostignuća naučno-tehnološke revolucije.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Izvor federalnih država u SFRJ*

Baciti pogled na izvorne ideje jugoslovenske federacije i na periode realizacije te ideje korisno je, pre svega, sa stanovišta vrednovanja sadašnjega stanja federalizma i viđenja perspektive njegovog daljeg razvoja.

1. Svetozar Marković: federacija, umesto anektiranja

U istorijskom horizontu rasprava o federalizmu važni su pogledi Svetozara Markovića na nacionalno pitanje, koji je bio svestan značaja ravnopravnosti narodâ, zbog čega se i suprotstavljao koncepciji »velike Srbije« i politici anektiranja drugih zemalja, jer anektiranje znači porobljavanje.[1] Narodi moraju da budu slobodni i ravnopravni. To je uslov konstituisanja federacije.

Svakako, u vreme Svetozara Markovića za realizaciju ideje o federaciji nisu još bili sazreli uslovi (i kada se maštalo o balkanskoj federaciji ili o srpsko-bugarskoj federaciji). Pri tom je bitno polazište Svetozara Markovića, naime da rešenje srpskog

* Saopštenje na Svetozarevim susretima, septembra 1985.

[1] Rudi Rizman, *Marksizam in nacionalno vprašanje*, Ljubljana, 1980, str. 254 i sledeće.

Digitized by Google

pitanja nije u nedemokratskoj, centralističkoj monarhiji, niti u stvaranju velike Srbije anektiranjem drugih naroda, nego u socijalnom oslobođenju i federalnom ustrojstvu. *Socijalna revolucija i federacija,* kao oblik rešenja nacionalnog pitanja na Balkanu, čine suštinu koncepcije, koju je Svetozar Marković suprotstavio monarhiji i birokratskoj državi, odnosno »velikoj Srbiji«.[2] Znači, Svetozar Marković je bio kod Srba jedan od vesnika ideje federacije još pre nastanka prve jugoslovenske države 1918. godine, kao što je kod Slovenaca bio Ivan Cankar, s tom razlikom što se Cankar već odlučno zauzimao za konstituisanje »savezne jugoslovenske republike« u kojoj je video najprirodniji oblik za rešenje jugoslovenskog pitanja. Nemam nameru da šire razmatram istorijski put razvoja ideje federacije pre njenog ostvarivanja za vreme narodnooslobodilačkog rata. Ali napomenu o stanovištima Svetozara Markovića bilo je potrebno dati, i to iz dva razloga: prvo, tu problematiku razmatramo u okviru Svetozarevih susreta, i, drugo, stanovišta Svetozara Markovića nagoveštavala su pravilan put budućeg rešavanja nacionalnog pitanja.

2. KPJ kao nosilac ideje federacije

Ideja jugoslovenske federacije oblikovala se u vremenu pre izbijanja drugog svetskog rata kroz politiku Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju i ona postaje platforma na osnovi koje je Komunistička partija Jugoslavije pristupila rešavanju nacionalnog pitanja u toku narodnooslobodilačkog rata. Komunistička partija Jugoslavije, naročito posle Titovog dolaska na čelo njenog rukovodstva, jasno je istakla da se jedinstvo naših naroda može postići jedino priznavanjem *prava na samoopredeljenje i na potpunu ravnopravnost* svim narodima. Zbog toga se Partija zauzimala za *federativno uređenje Jugoslavije.* Poznato je da je tim pristupom u rešavanju nacionalnog pitanja u bivšoj Jugoslaviji Komunistička partija Jugoslavije obezbedila sebi snažnu podršku u najširim narodnim masama. I upravo je to, po rečima Edvarda Kardelja, Komunističkoj partiji Jugoslavije omogućilo da postane »jedina opštejugoslovenska politička partija sa širokim uticajem u narodnim masama«[3]. Polazna osnova za ostvarivanje zamisli o budućem federativnom uređenju zemlje data je na Četvrtoj konferenciji KPJ, 1934. godine, donošenjem odluke o osnivanju, u okviru KPJ, nacionalnih komunističkih partija Slovenije, Hrvatske i Makedonije. Na Osnivačkom kongresu KP Slovenije, 1937. godine, odlučno je istaknut zahtev za federativnim uređenjem tadašnje Jugoslavije.

---

[2] L. Perović, *Od centralizma do federalizma,* Zagreb, 1984, str. 131.
[3] E. Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* Ljubljana, 1957, str. XXIV.

Digitized by Google

3. Dva oblika nastajanja federacije

Ideju o jugoslovenskoj federaciji želim da razmotrim preko posebnog oblika njenog nastajanja, to jest proučavanjem *formiranja federalnih država* (jedinica). Čini mi se da je to jedan od bitnih elemenata u strukturi svih činilaca neophodnih za kompleksno vrednovanje federacije. Oblik nastajanja, odnosno proces formiranja federalnih država, bitno utiče, pre svega, na samu prirodu federacije, posmatrano sa stanovišta položaja federalnih država u federaciji i s gledišta raspodele funkcija u njoj. Federacija nastaje bilo *udruživanjem* dotadašnjih samostalnih država ili *reorganizacijom ili raspadanjem* unitarne države. Dve najstarije federacije Sjedinjene Američke Države i Švajcarska — nastale su na prvi način, to jest udruživanjem samostalnih država, dok bi se za prve dve socijalističke federacije — Sovjetski Savez i SFRJ — moglo reći da su formirane na drugi način, to jest posle raspada unitarne države.

Zapravo, jedino je u slučaju *Sjedinjenih Američkih Država* situacija sasvim jasna: samostalne države su se najpre udružile u konfederaciju (1777. godine), a zatim u federaciju (1787), dok u ostale tri pomenute zemlje stvari stoje nešto drugačije.

Švajcarska je prošla i kroz međufazu unitarne države, a tek nakon toga je formirana konfederacija, odnosno federacija. Napoleon je, naime, 1798. godine, nakon okupacije Švajcarske teritorije, proglasio »jedinstvenu i nedeljivu republiku Helveciju«, koja se raspala 1815, posle Napoleonovog poraza. Tada su švajcarski kantoni konstituisali konfederaciju, a 1848. je pretvorili u federaciju. Iako je unitarna republika Helvecija bila strano telo u Švajcarskoj istoriji i kratkotrajna epizoda, ipak je činjenica da je konfederacija, kao predfaza federacije, proizišla iz unitarne republike, koju je oktroisao Napoleon.

Slučaj *Sovjetskog Saveza* je nešto drukčiji: nakon raspada carske Rusije, posle oktobarske revolucije 1917. godine, formirane su samostalne republike, koje su se, zatim, tokom vremena udruživale (najpre u Rusku federaciju — RSFSR — 1918. godine), tako da je tek 1922. godine konstituisan SSSR.

Jugoslovenska federacija stvorena je na ruševinama unitarne monarhije. Ali tu se postavlja pitanje unutrašnjeg političkog diskontinuiteta između stare i nove Jugoslavije, naime — da li je postojala stara, unitarna država sve do formiranja nove države, federacije, ili se zemlja raspala, pa su u njenim nedrima nastale samostalne republike? Svakako, ima elemenata za potvrdan odgovor na to pitanje.

3.1. *Koji oblik garantuje izraženije federativne odnose*

Može se postaviti hipoteza da su odnosi u federaciji koja nastaje *udruživanjem* samostalnih država izraženije *federativni* od onih kada federacija nastaje *razdruživanjem* unitarne države. Ta

Digitized by Google

hipoteza obrazlaže se argumentom da do tog vremena samostalne države nisu spremne da prepuste mnogo od svoje samostalnosti federaciji kao zajedničkoj državi, dok, nasuprot tome, u nekadašnjoj unitarnoj državi centar lakše zadržava vlast. Kao primer za prvu situaciju može poslužiti SAD, a za drugu — Austrija. Svakako se mogu navesti i suprotni argumenti, naime da raspadom unitarne države, u kojoj je vladao kruti centralizam, federalne jedinice izražavaju težnju za što većom samostalnošću i nerado se udružuju, strahujući od ponovnog nacionalnog ugnjetavanja.

To je došlo do najvećeg izražaja posle raspada carske Rusije 1917. godine, jer su neruski narodi, koji su dotle bili ugnjetavani od strane Velikorusa, ispoljavali veliko nepoverenje prema ruskom narodu. U to vreme se Lenjin zalagao za potpunu slobodu i demokratski put u formiranju Sovjetskog Saveza, jer je bilo potrebno da najpre ruski narod ponovo stekne poverenje neruskih naroda. Zbog toga se Lenjin 1922. godine — iako već teško bolestan — odlučno suprotstavio Staljinovom planu »autonomizacije«, to jest nasilnog anektiranja — uključivanja samostalnih sovjetskih republika u sastav Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike (RSFSR), u kojoj bi im bila osigurana autonomija.[4]

3.2. *Reorganizacija i revolucija kao osnov federacije*

Nije ista situacija kada federacija nastaje jednostavnom *reorganizacijom unitarne države* ili kada se *revolucijom* ostvari diskontinuitet između dotadašnjeg i novog političkog sistema.

U prvom slučaju *unitarna država nastupa kao nosilac* reorganizacije u federativnu državu i ova se reorganizacija svodi na davanje onoliko samostalnosti federalnim jedinicama koliko to odgovara centralnoj državi kao nosiocu kontinuiteta dotadašnje unitarne države. Centralna država, po pravilu, zadržava kompetenciju nad kompetencijama.

U drugom slučaju, posle *izvedene revolucije* ostvaren je diskontinuitet između starog i novog režima te nosioci novog političkog sistema teže maksimalnim promenama u odnosu na dotadašnje stanje. Promene obično obuhvataju više elemenata političkog sistema kao što su: klasni karakter političkog sistema (buržoaski, socijalistički), oblik državnog uređenja (unitarna država, federacija), oblik vladavine (monarhija, republika), oblik državne vlasti (parlamentarni, predsednički, skupštinski sistem), oblik partijskog sistema (višepartijski, jednopartijski, samoupravni pluralizam). U tom drugom slučaju je razumljivo da je ispoljena težnja da se novi politički sistem što više razlikuje od dotadašnjeg, jer traga za svojim identitetom. Sa tog stanovišta je

[4] Videti: I. Kristan, *Lenjinov stav prema federalizmu*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971, str. 65.

Digitized by Google

prirodno da se *federativno uređenje* stavlja u prvi plan kao *bitna novina* u odnosu na unitarno uređenje. Osim toga, kada je reč o federativnom uređenju, koje nastaje posle revolucionarnog preobražaja društva, u njemu dolazi do izražaja *nova klasna politička suština,* za razliku od dotadašnjeg unitarnog uređenja.

Takve karakteristike upravo odlikuju *Jugoslovensku federaciju.* Ovde je, pre svega, u pitanju *socijalistička revolucija,* izvedena tokom narodnooslobodilačkog rata, koja je sobom donela promene u svim elementima političkog sistema, a za nas je ovom prilikom najinteresantnije pitanje federacija. Međutim, izgrađivanje federacije bio je *kompleksan proces.* Nije to bio jednokratni akt, odnosno čin, nego kumuliranje više akata, odnosno činova iz kojih je proistekla federacija kao krajnji rezultat dugotrajnog procesa.

4. Konstitutivni ili deklarativni značaj odluke AVNOJ-a

Već izrečeno pitanje — da li je *stara, unitarna država* postojala sve do konačne odluke o formiranju federacije ili se *raspala još u njenom unutrašnjepolitičkom segmentu,* opravdano je postavljati sa stanovišta značaja Drugog zasedanja AVNOJ-a, u procesu stvaranja nove Jugolavije uopšte, a posebno je značajno sa stanovišta izgradnje jugoslovenske federacije. Poznate su diskusije povodom dileme — da li su odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o stvaranju nove Jugoslavije *konstitutivnog ili deklaratornog karaktera,* znači, da li je nova Jugoslavija nastala tek na osnovi odluka AVNOJ-a u Jajcu ili je stvarana u vidu revolucionarnog procesa još pre toga, tako da je AVNOJ u Jajcu tu činjenicu utvrdio manje-više deklaratornim aktom.[5]

Pri tom se pokazalo da nije moguć ekskluzivan pristup bilo sa jednog bilo sa drugog stanovišta, nego je potrebno uzeti u obzir *oba elementa,* dakle, revolucionaran *proces rušenja stare i izgradnje nove Jugoslavije* i značaj Drugog zasedanja AVNOJ-a u tom procesu. Jedno bez drugoga nije moguće postići: bez prethodne pobede revolucije Drugo zasedanje AVNOJ-a ne bi moglo svojim odlukama konstituisati Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. To znači da je revolucija u svojoj suštini već pobedila pre Drugog zasedanja AVNOJ-a, tako da je tim revolucionarnim dostignućima bilo moguće na Drugom zasedanju AVNOJ-a dati državno-pravni oblik. A, s druge strane, odluke Drugog zaseda-

[5] Videti podrobnije o tome: F. Čulinović, *O nastanku jugoslovenske republike,* Zbornik, PF Zagreb, 1948; M. Šnuderl, *Povodom nekih državnopravnih rasprava,* »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4/1949; F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma,* Zagreb, 1952; R. Lukić, *O »datumu« nastanka nove Jugoslavije,* »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4/1953; V. Simović, *AVNOJ — pravnopolitička studija,* Beograd, 1976.

Digitized by Google

nja AVNOJ-a imale su odlučujući uticaj na dalji tok revolucije i na prelazak u fazu konačnog odlučivanja o sudbini novog državnog uređenja, što se rešavalo sporazumima Tito—Šubašić 1944. godine i odlukama Trećeg zasedanja AVNOJ-a avgusta 1945.

5. Kada su nastale federalne države

Uz to, diskusija o značaju odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a zanimljiva je i sa stanovišta *osnivanja federalnih jedinica (država).* I ovde je slična dilema: da li su federalne jedinice postojale još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a ili su one stvorene tek njegovim odlukama, odnosno formirale se na temelju odluka tog zasedanja.

Zastupam stanovište da su federalne jedinice (države), u principu, *postojale i pre Drugog zasedanja AVNOJ-a* u Jajcu; dakle, one nisu tvorevina tog zasedanja. Ne bi bilo prihvatljivo stanovište da je AVNOJ na Drugom zasedanju u Jajcu *naredio* osnivanje federalnih jedinica ili da je *dopustio* njihovo konstituisanje. A nije prihvatljiva ni tvrdnja da pre Drugog zasedanja AVNOJ-a najviša nacionalna predstavnička tela pojedinih naroda nisu bila vrhovni organi državne vlasti i da dotle nije stvarana ni jedna jugoslovenska država-članica federacije.[6] Stvaranje federalnih jedinica je *stvar samoorganizovanja* pojedinih naroda. Na osnovu *prava na samoopredeljenje,* uključujući pravo na otcepljenje, svaki narod samostalno odlučuje o svojoj državnosti. Smisao prava na samoopredeljenje baš i jeste u tome da se svaki narod slobodno opredeli za izgradnju svoje države i da u tom smislu čini izvesne radnje u kojima se ogleda volja za izgradnjom vlastite države. Takve radnje — direktne i konkludentne — činili su pojedini narodi u celom razdoblju što je prethodilo Drugom zasedanju AVNOJ-a. Te radnje pokazuju da je *federacija izgrađivana odozdo nagore,* kao izraz elementarnih težnji pojedinih naroda da stvore, svaki za sebe, vlastitu državu i da se međusobno objedine na federativnoj osnovi.

S druge strane, ako bismo prihvatili kao tačnu tvrdnju da pre Drugog zasedanja AVNOJ-a nije bila formirana ni jedna jugoslovenska država — članica buduće federacije, to bi značilo da je odluka o izgrađivanju federacije donesena od strane centralnog rukovodstva, da je, zapravo, bila reč o direktivnom izgrađivanju federacije odozgo nadole. Čini mi se da primer Slovenije opovrgava takvo stanovište, kako u materijalnom tako i u formalnom smislu, a mislim da je i u drugim našim republikama moguće naći materijalne dokaze za razvoj sličan onome u Sloveniji.

---

[6] F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma,* str. 130.

Digitized by Google

6. Nastanak slovenačke države

Zastupam, dakle, stanovište da je razvoj narodnooslobodilačkog rata vrlo rano doveo do formiranja privremene najviše vlasti slovenačkog naroda, koja i svojim faktičkim delovanjem nije dopuštala nikakvu sumnju u to da je na tom području *formirana slovenačka država*, članica buduće jugoslovenske federacije. Takav razvoj narodnooslobodilačkog rata u Sloveniji ima svoj osnov u politici Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Komunističke partije Slovenije o rešavanju nacionalnog pitanja. Reč je o *pravu na nacionalno samoopredeljenje*, koje se krajem tridesetih godina sve jasnije vezuje za princip *federativnog povezivanja jugoslvoenskih naroda.*

Oba ta principa dolaze do izražaja već 1934. godine, na Četvrtoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije u Ljubljani, kada je odlučeno da se osnuju komunističke partije Hrvatske i Slovenije, a kasnije Makedonije. Kada je posle tri godine osnovana Komunistička partija Slovenije, na njenom osnivačkom kongresu izričito se pravo na nacionalno samoopredeljenje povezuje s principom federativne povezanosti Slovenaca s drugim jugoslovenskim narodima.

U Manifestu Komunističke partije Slovenije bilo je zapisano i sledeće: »Budućnost slovenačkog naroda i njegov nacionalni opstanak biće osiguran samo u slobodnom savezu bratskih naroda Jugoslavije, u obliku savezne države. U tom cilju potrebno je sazvati ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o obliku budućeg zajedničkog života naroda današnje Jugoslavije. Slovenački narod mora dobiti svoj vlastiti demokratski izabrani parlament.[7]«

Tako postavljena politika Komunističke partije Slovenije još pre rata omogućila je da u Sloveniji kratko vreme posle njene okupacije dođe do konstituisanja organâ nove, narodne vlasti i donošenja akata te nove, narodne vlasti, u kojima dolaze do izražaja oba sastavna dela samoopredeljenja: — prvo, izgrađivanje vlastite države slovenačkog naroda i, drugo, federativno povezivanje Slovenaca s drugim jugoslovenskim narodima.

6.1. *Prvo konstituisanje SNOO*

U tom procesu vrlo značajnu ulogu je imala *Osvobodilna fronta — OF* slovenačkog naroda, koja je formirana već 6. aprila 1941. na inicijativu Komunističke partije Slovenije, i koja je okupljala sve progresivne snage slovenačkog naroda na zajedničkoj osnovi, a to je bila borba za proterivanje okupatora. *Vrhovni plenum OF*, u kojem su bili predstavnici osamnaest različitih slovenačkih partija, odnosno grupa, već se na trećoj sednici, 16. septembra 1941. konstituisao u Slovenački narodnooslobodilački odbor *(Slo-*

[7] *Ustanovni kongres Komunistične partije Slovenije*, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1967, str. 13—14.

Digitized by Google

venski narodnoosvobodilni odbor — SNOO). Značaj konstituisanja Vrhovnog plenuma OF u SNOO treba posmatrati sa tri stanovišta.

Prvo, treba istaći *dualizam* koji je došao do izražaja u delovanju Osvobodilne fronte (OF). S jedne strane, to je bila politička organizacija oslobodilačke borbe slovenačkog naroda, a s druge — ona je direktni nosilac i organizator nove, narodne vlasti u Sloveniji. Taj dvojni karakter Osvobodilne fronte logično se ispoljava tada u samoj suštini *Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte:* on je najviši organ Osvobodilne fronte kao političke organizacije, ali je istovremeno, pod imenom *Slovenski narodnoosvobodilni odbor, jedini i najviši privremeni organ narodne vlasti* Slovenaca. To je izričito zapisano u aktu o konstituisanju Vrhovnog plenuma OF u Slovenački narodnoosvobodilni odbor.[8]

Drugo, značaj odluke Vrhovnog plenuma OF o njegovom konstituisanju u Slovenački narodnooslobodilački odbor ogleda se u *izgradnji slovenačke državnosti:* formiranje najvišeg privremenog organa narodne vlasti Slovenaca bio je prvi korak ka uspostavljanju samostalne državne vlasti Slovenaca. Proces izgrađivanja slovenačke države, sa Slovenačkim narodnooslobodilačkim odborom na čelu, koji je započet na ovoj trećoj sednici Vrhovnog plenuma OF, septembra 1941, ostvario je svoj kontinuitet na Kočevskom zboru, oktobra 1943.

Treće, značaj odluke Vrhovnog plenuma OF o konstituisanju SNOO ispoljava se u težnji ka *federativnom povezivanju.* U istoj odluci se izričito kaže da Slovenački narodnooslobodilački odbor uspostavlja trajnu vezu s ravnopravnim predstavnicima drugih naroda i time doprinosi slozi i jedinstvu naroda Jugoslavije.

Osim toga, na trećem zasedanju Vrhovnog plenuma OF, 16. septembra 1941, Vrhovni plenum OF, u svojstvu Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, usvojio je još *tri značajna akta vrhovne vlasti slovenačkog naroda.* To su: Odluka o uključivanju slovenačke partizanske vojske u partizansku vojsku Jugoslavije, Odluka o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje i Odluka o narodnom porezu.

Prvom odlukom određeno je, prvo, da postojeće i buduće slovenačke partizanske čete čine slovenačku vojsku s vlastitom komandom (Vojna komisija CK KP Slovenije se 22. juna 1941. reorganizovala u »Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet«), i, drugo, da se ta vojska uključuje, kao njen sastavni deo, u narodnooslobodilačku partizansku vojsku Jugoslavije i da dejstvuje pod vrhovnom komandom Glavnog štaba POJ. Tu se, dakle, konstatuje *postojanje slovenačke partizanske vojske* (a to je jedan

[8] »Slovenski narodnoosvobodilni odbor za čas narodnoosvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«. — Sklep Vrhovnega plenuma OF, da se preimenuje v SNOO; M. Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* Ljubljana, 1949, str. 21.

Digitized by Google

od atributa izgrađivanja vlastite državnosti Slovenaca), a istovremeno se nalaže uključivanje te partizanske vojske u partizansku vojsku Jugoslavije, što je, opet, *federativni element.*

Druge dve odluke značajne su kao manifestacija nove, narodne vlasti uopšte i u specifičnim uslovima. Odluka *o zaštiti slovenačkog naroda* značajna je zbog toga što neposredno definiše narodne izdajnike i predviđa za njih smrtnu kaznu. Istovremeno, ta je odluka osnov za razvijanje pravosuđa za vreme narodnooslobodilačkog rata u Sloveniji. Trećom odlukom o *narodnom porezu* ostvaruje se finansijska vlast u okviru nove, narodne vlasti.

6.2. *Početak izgrađivanja slovenačke narodne vlade*

U procesu učvršćivanja nove, narodne vlasti u Sloveniji i izgrađivanja slovenačke države značajna je odluka o osnivanju Narodnooslobodilačkog veća (Narodnoosvobodilni svet — NOS), 27. juna 1942.[9] Tom prilikom je propisano formiranje centralnog izvršnog organa, odnosno narodne vlade Slovenije, sa osam uprava. Značajno je da je, pored one za opštu upravu, finansije, pravosuđe, prosvetu, propagandu, poljoprivredu i prehranu, uvedena *posebna uprava za održavanje veze s jugoslovenskim narodima.* Iz toga se vidi da se u Sloveniji konstituiše državna vlast, koja uspostavlja veze s drugim narodima Jugoslavije — reč je, dakle, o izričitim *elementima federacije.*

Kad upozoravamo na ovu specifičnost, naime, da je u to vreme ova »narodna vlada« Slovenije osnovala i upravu za održavanje veza s jugoslovenskim narodima, treba upozoriti i na činjenicu da je za rukovodioca ove uprave bio imenovan Edvard Kardelj, jedna od najuticajnijih ličnosti u Sloveniji. To pokazuje koliki je značaj nova, narodna vlast u Sloveniji pridavala upravo izgrađivanju jugoslovenske federacije, odnosno postavljanju osnove i polazišta za takve odnose u budućnosti.

Osnivanje Narodnooslobodilačkog veća (NOS) predstavljalo je značajan doprinos u toj početnoj fazi izgrađivanja slovenačke narodne vlasti. Narodnooslobodilačko veće je smatrano privremenom demokratskom narodnom vladom Slovenije, koja je već na početku proglasila demokratiju i samoopredeljenje kao svoj osnovni princip.[10]

Iako posle italijanske letnje ofanzive protiv oslobođene teritorije (roška ofanziva u leto 1942) Narodnooslobodilačko veće nije više obnovilo svoj rad, ono je ipak bilo snačajan element u procesu izgrađivanja slovenačke vlade. Taj proces je nastavljen na Črnomeljskom zboru, februara 1944, usvajanjem Deklaracije

---

[9] Odlok o ustanovitvi Narodnoosvobodilnega sveta, M. Snuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* str. 49.

[10] Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti,* Ljubljana, 1950, str. 189.

Digitized by Google

o uspostavljanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Slovenije (NKOS), u kojoj se utvrđuje da slovenački narod ima pravo na svoju vlastitu nacionalnu vladu, što je 5. maja 1945. i realizovano uspostavljanjem prve narodne vlade Slovenije sa Borisom Kidričem na čelu.

Valja istaći da je za Narodnooslobodilačko veće posebno karakteristično to što je imalo upravu za održavanje veze s drugim jugoslovenskim narodima. Ta uprava je bila, dakle, poseban organ za federativne odnose.

6.3. *Davanje saglasnosti za osnivanje AVNOJ-a*

Slovenci nisu uspeli da stignu na osnivačku skupštinu AVNOJ-a u Bihaću, ali je Izvršni odbor OF naknadno, posebnim kominikeom od 10. decembra 1942, u ime Slovenije dao *saglasnost za osnivanje AVNOJ-a*. I taj postupak dokazuje postojanje slovenačke državnosti, jer Izvršni odbor OF polazi od postojeće samostalne Slovenije i od ostvarivanja prava na samoopredeljenje kao osnove za izgrađivanje nove, demokratske Jugoslavije — domovine slobodnih i ravnopravnih naroda.

U kominikeu je Izvršni odbor OF istakao da u novu Jugoslaviju slovenački narod neće stupiti kao narod bez zasluga i bez prava, kao što je to bilo 1918. godine: u novu Jugoslaviju stupiće slobodna i ujedinjena Slovenija sa svim pravima koja će joj omogućiti da na njenom tlu upravlja jedino slovenački narod sâm.[11]

6.4. *Priključenje Slovenačkog primorja*

U jesen 1943. proces izgrađivanja slovenačke državnosti je pojačan. Ponovo su raspisani izbori (11. septembra 1943) za »izbor predstavnika slovenačkog naroda«, to jest za slovenačku skupštinu. Tada je Vrhovni plenum OF, odnosno Slovenački narodnooslobodilački odbor, doneo važnu istorijsku odluku; naime, 16. septembra 1943. izdao je *Proglas o priključenju Slovenačkog primorja* slobodnoj ujedinjenoj Sloveniji u okviru slobodne i demokratske Jugoslavije.[12]

Odluka slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora o priključenju Slovenačkog primorja svakako tada nije imala neposrednog međunarodnog efekta, ali je bila značajna za borbu slovenačkog naroda koji je težio ka tome da se ujedini i da ispravi nepravdu koju mu je učinila Italija posle prvog svetskog rata aneksijom teritorije na kojoj su živeli Slovenci. Sličnu odluku je nešto ra-

[11] Kominike Izvršnega odbora OF, M. Šnuderl, *Dokumenti...*, str. 67.

[12] M. Šnuderl, *Dokumenti...*, str. 83.

Digitized by Google

nije doneo i ZAVNOH o Istri, Rijeci, Zadru itd. Obe odluke — dakle, odluku SNOO i odluku ZAVNOH-a — o priključenju navedenih teritorija Sloveniji, odnosno Hrvatskoj, potvrdio je AVNOJ na Drugom zasedanju, 30. novembra 1943, u Jajcu.

6.5. *Kočevski zbor — uspostavljanje slovenačke države*

Svakako je upravo ovo razdoblje, u kojem je došlo do kapitulacije Italije, jednog od tri člana fašističke koalicije, važno za dalji pojačan proces izgrađivanja slovenačke državnosti. Posle sprovedenih izbora održan je u Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. godine »Zbor poslanika slovenačkog naroda«. Bila su tu 572 poslanika, čiji je zadatak bio da u ime slovenačkog naroda suvereno odlučuju o daljem razvijanju narodne vlasti u Sloveniji. Taj zbor je poznat kao *Kočevski zbor*. Kada se daje ocena značaja Kočevskog zbora potrebno je istaći tri njegova aspekta:

— prvo, izgradnja slovenačke države,

— drugo, odnos prema ranijoj vlasti,

— treće, federativni odnosi sa drugim jugoslovenskim narodima.[13]

Proces stvaranja slovenačke države, koji je bio u toku počev od 1941, na *Kočevskom zboru* održanom od 1. do 3. oktobra 1943, ostvario je novi kvalitet: dobio je potrebne formalne odlike. Naime, Kočevski zbor, koji je imao karakter prvog demokratski izabranog slovenačkog narodnog predstavništva, izabrao je iz svojih redova Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO) od 120 članova, koji je istovremeno bio i Vrhovni plenum OF. To znači da zadržavaju svoje funkcije Vrhovni plenum Osvobodilne fronte i Slovenački narodnooslobodilački odbor, to jest funkcije koje su bile utvrđene još pre dve godine, na trećem zasedanju Vrhovnog plenuma OF, 16. septembra 1941, kada se prvi put konstituisao SNOO.

Razlika je u tome što je tada (1941) Vrhovni plenum OF, odnosno SNOO, automatski vršio obe funkcije, a sada je Slovenački narodnooslobodilački odbor dobio od naroda, posle demokratskih izbora, prerogative zakonodavnog i izvršnog organa, dakle, *prerogative najvišeg organa vlasti slovenačkog naroda*. Tada je izabran i Izvršni odbor OF, koji je istovremeno imao funkcije Predsedništva SNOO i između sednica Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora obavljao sve njegove funkcije.

Bitan je i odnos nove, narodne vlasti slovenačkog naroda prema kraljevskoj izbegličkoj vladi, kojoj je Kočevski zbor *oduzeo pravo zakonitog predstavnika slovenačkog naroda*. Za jedinog predstavnika slovenačkog naroda Kočevski zbor priznaje Osvobodilnu frontu slovenačkog naroda, njen Izvršni odbor i AVNOJ, kao vrhovno predstavničko telo svih naroda Jugoslavije.

Značaj Kočevskog zbora ogleda se i u povezivanju Slovenaca s drugim narodima Jugoslavije. Kočevski zbor je potvrdio do-

[13] Ivan Kristan, *Kočevski zbor — rođenje samostalne Slovenije*, »Socijalizam«, br. 12/1974, str. 1269.

Digitized by Google

tadašnju orijentaciju u pogledu *privrženosti Slovenije jugoslovenskoj federaciji.* U rezoluciji Kočevskog zbora se kaže da je Izvršni odbor OF time što je poslao svoje delegate na zasedanje AVNOJ-a (jer slovenačka delegacija nije bila prisutna u Bihaću, nego su delegati upućeni kasnije) delovao u smislu opredeljenosti slovenačkog naroda za demokratsku Jugoslaviju — istinsku i ravnopravnu domovinu južnoslovenskih naroda.[14] Isto tako, na Kočevskom zboru je izabrana delegacija od 42 člana za Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu.

Na osnovu svega što je rečeno o Kočevskom zboru proizlazi da su na njemu konačno *postavljeni temelji slovenačke državnosti i položaja Slovenije u Jugoslaviji.* U Proglasu sa Kočevskog zbora se kaže da je slovenački narod, zaključcima usvojenim na njemu, konačno ušao u krug suverenih naroda.

Ako se sada — pošto smo ukratko prikazali razvoj narodnooslobodilačke borbe, odnosno proces izgrađivanja narodne vlasti u Sloveniji u tom razdoblju — vratimo na već pomenutu dilemu, naime, na to da li su postojale federalne države pre Drugog zasedanja AVNOJ-a ili nisu, u tom je slučaju potvrdni odgovor za prvu mogućnost. Iz svega rečenoga se vidi da je *u Sloveniji već od 1941. postepeno stvarana federalna jedinica* — članica buduće jugoslovenske federacije. Stvarni, odnosno materijalno-pravni proces formiranja Slovenije dobio je odlukama Kočevskog zbora, od 1. do 3. oktobra 1943, a to znači pre Drugog zasedanja AVNOJ-a i potrebna formalna obeležja.

7. Sličan proces i kod drugih naroda

Sa tog stanovišta treba ocenjivati i izbor delegacije za Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, kao i odobravanje rada ove delegacije koja je podnela izveštaj Slovenačkom narodnooslobodilačkom odboru, kada se vratila sa tog zasedanja. To je bilo na Črnomeljskom zboru februara 1944.

Možda je bio drugačijeg intenziteta i u drugim oblicima se ispoljio, ali se u suštini *materijalno-pravno sličan razvoj* u pogledu formiranja federalnih jedinica mogao pratiti i u drugim našim republikama. U svim našim republikama postojala su u izvesnom obliku *nacionalna predstavnička tela,* koja su izražavala ideju suvereniteta naroda u tim republikama.

U *Srbiji* je već od novembra 1941. postojao Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju (njegov rad je nastavio ASNOS — Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije), formiran tri godine kasnije, to jest 11. novembra 1944. U *Hrvatskoj* je osnovano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) na osnivačkoj skupštini u Otočcu i Plitvicama održanoj 13. i 14. juna 1943. U *Crnoj Gori* je već 8. februara 1942. osnovan Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku, a između 15. i 16. novembra 1943. u Kolašinu je osnova-

[14] Odluke Kočevskog zbora videti kod: M. Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti u Sloveniji,* str. 98. i sledeće.

Digitized by Google

no Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNO Crne Gore). U *Bosni i Hercegovini* osnovano je od 25. do 26. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Jedino u *Makedoniji* takvo telo u to vreme još nije postojalo, već je sredinom oktobra 1943. izabran Inicijativni odbor za saziv Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), što je realizovano nepunih godinu dana kasnije, 2. avgusta 1944.

8. AVNOJ utemeljen postojećim federativnim procesima

Federativni procesi su bili, dakle, realnost u celoj zemlji još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a. A federativni procesi nisu mogućni ako nema država članica, koje u sebi nose ideju federacije. Iz toga proizlazi da federalne države nisu stvorene tek posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, nego da je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu od 29. do 30. novembra 1943. samo *posledica i rezultat federativnih procesa što su se razvijali kod svih naroda,* koji su, izgrađujući svoje nacionalne države, istovremeno težili ka stvaranju federativne zajednice, jer drukčije nisu mogli zamisliti obezbeđivanje svoje nacionalne samostalnosti.

Na svom Drugom zasedanju u Jajcu AVNOJ ne bi mogao doneti odluku o tome da će Jugoslavija biti federacija ukoliko ta federacija već nije postojala kod naroda Jugoslavije. Delegacije pojedinih naroda došle su na zasedanje AVNOJ-a u Jajcu da izjave, da potvrde već oživotvorenu ideju federacije. Kako kaže Vlado Strugar, zemaljska veća su se izjasnila za zajedničku bratsku i ravnopravnu državu, pa su u tom cilju izabrala delegaciju svoga naroda u svojstvu članova Antifašističkog veća Jugoslavije, i federacija je dobila svoj pravi oblik. Taj njen definitivni oblik dobio je potvrdu na Drugom zasedanju Antifašističkog veća u Jajcu, 29. novembra 1943.[15]

Sve to svedoči više o deklarativnom nego o konstitutivnom karakteru odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o izgrađivanju Jugoslavije na federativnom principu. Federalne države su tada u takvom ili drugačijem obliku već živele i u sebi nosile i već ostvarivale ideju federacije. *Federalne države su de facto postojale* iako se njihova zemaljska veća nisu formalno konstituisala u najviše organe vlasti.

9. Ustav 1974. učvršćuje avnojevske principe

Posmatrano sa stanovišta *sadašnjih odnosa u jugoslovenskoj federaciji,* taj proces stvaranja federacije dolazi potpuno do izražaja. Iz ustavne koncepcije odnosa u federaciji proizlazi da je

[15] V. Strugar, *Jugoslavija — federacija i republika,* str. 237.

Digitized by Google

federacija, kao savezna država, izraz volje svih naroda Jugoslavije i da je delo njihovih federalnih država, a ne obrnuto. Federalne države (jedinice) suverene su i one deo svoje suverenosti »*prenose*« na saveznu državu. Takvo stanje upravo odražava Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine. Iz Ustava proizlazi da je suverenost republika ograničena samo s obzirom na kompetencije koje su republike prenele na federaciju i Ustavom su ih poverile saveznim organima.

Za odnose u federacije, na osnovu *Ustava SFRJ iz 1974. godine*, karakteristično je da su u celini zasnovani na avnojevskim principima, iz kojih proizlazi da je jugoslovenska federacija tokom narodnooslobodilačke borbe stvorena kao zajednica dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda, koji su je izgradili ostvarujući, pri tom, svoje pravo na nacionalno samoopredeljenje. Do izražaja dolazi činjenica da su *federalne jedinice izvor i temelj savezne države*. Federacija nema takozvanu »kompetenciju nad kompetencijama«, koja je inače karakteristična za klasične federacije. To znači da federacija ne određuje federalnim jedinicama njihove kompetencije, već obrnuto, federalne jedinice »prenose« deo svojih kompetencija na federaciju.

U Ustavu SFRJ iz 1974. godine postavljen je princip da radni ljudi, narodi i narodnosti *ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama*, a u federaciji samo onda kada je to u zajedničkom interesu određeno ovim ustavom. Iz toga principa jasno proizlazi da su republike i autonomne pokrajine izvorno i primarno mesto za ostvarivanje suverenih prava radnih ljudi, pripadnikâ naroda i narodnosti, dakle, da su republike i autonomne pokrajine osnova federacije i da se federacija gradi na temeljima republika i autonomnih pokrajina.[16]

Verovatno nije sasvim adekvatno upotrebljen termin »prenošenje« prava federalnih jedinica na federaciju. Svakako, kada se govori o tome da federalne jedinice »prenose« deo svojih suverenih prava na federaciju, treba imati u vidu da to ne znači *otuđivanje* tih prava od federalnih jedinica, nego da je reč *o zajedničkom ostvarivanju tih prava*. Ta misao je aktuelna i danas kao što je bila i u vreme našeg prvog Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije. U to vreme je, prilikom donošenja Ustava Narodne Republike Srbije, Moša Pijade zapisao: »Svaki narod Jugoslavije uneo je u zajednicu jedan deo svojih suverenih prava, bez čega zajednica ne bi bila moguća. Ali ta suverena prava, dobrovoljno preneta na zajednicu, nisu time prestala biti suverena prava svakog naroda posebno.«[17]

---

[16] Strobl—Kristan—Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, PF Ljubljana, 1981, str. 354.

[17] Moša Pijade, *Izabrani govori i članci 1941—1947*, Beograd, 1948, str. 174.

Digitized by Google

Ivan Stojanović

Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka

Usvajanje Platforme za pripremu Trinaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije (na sednici CK SKJ 30. jula 1985. godine) po mnogo čemu jedna je od značajnijih prilika da se ponovo temeljito rasprave neka važna pitanja društveno-ekonomskog sistema i razvoja, dosadašnjeg i budućeg. Jedno od takvih pitanja svakako je sticanje i raspodela dohotka, posebno ličnih dohodaka.

Teško bi bilo prihvatiti neke već iznete ocene ponečeg od onoga što se predlaže u navedenoj Platformi. To je, na primer, slučaj sa ocenama (što su ih izneli neki učesnici u diskusiji na navedenoj sednici CK SKJ) da u oblasti sticanja i raspodele dohotka »ne bi bile potrebne neke inovacije sistemskog karaktera«, odnosno da se, kada je reč o onome što se predlaže u Platformi, »radi o predlozima stavova koji ne odgovaraju prirodi reprodukcionog procesa«.

Prenošenje sredstava društvene reprodukcije — društvenog kapitala — iz sfere nadležnosti države u sferu nadležnosti radnika i njihovih kolektiva trebalo je da predstavlja prerastanje državne u društvenu svojinu, uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih odnosa u kojima bi radnici u radnim kolektivima neposredno raspolagali i upravljali navedenim sredstvima.

Digitized by Google

Postoje bar dve naučne koncepcije o društvenoj svojini u uslovima jugoslovenskog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, međusobno veoma konfrontirane. Različito se nazivaju, najčešće nesvojinska i svojinska (druga od ovih se ponekad naziva i kritičkom koncepcijom društvene svojine).

Prema pristalicama nesvojinske koncepcije, institucionalizacija druge, svojinske, vodila bi ponovnom uspostavljanju monopola raspolaganja sredstvima za proizvodnju i, takođe, eksproprijaciji nekih bitnih prava radnika i radnih kolektiva, pre svega njihovog prava raspolaganja akumulacijom. Pobornici druge koncepcije polaze od shvatanja: dok postoji prisvajanje — postoji i svojina, a suština društvene svojine je prevladavanje eksploatacije a ne ukidanje svakog prava raspolaganja društvenim kapitalom. Kapital je najoskudniji faktor proizvodnje te i raspolaganje njime, i u uslovima samoupravnog socijalizma, mora da podrazumeva kako svojinska prava tako i obaveze subjekata raspolaganja društvenim kapitalom.

Mnoge se kritike mogu uputiti prvoj od navedenih, »nesvojinskoj« koncepciji. Njome se stvarno previđa činjenica da je kapital oskudan faktor proizvodnje, ali i neki drugi elementi stvarnosti, naročito faktičko postojanje monopola u raspolaganju društvenim kapitalom u nas, grupnosvojinskih i drugih.

Naročito u nesvojinskoj koncepciji ima previše »logike« ili/ili, a nedovoljno logike i/i, na primer, mnogo »logike« *ili samoupravljanje ili država*, a nimalo logike *i samoupravljanje i država*. Po nesvojinskoj koncepciji, prihvatanje svojinske vodilo bi državnoj centralizaciji kapitala, a time i nestajanju samoupravnih prava radnika i radnih kolektiva. Ovakva diskvalifikacija svojinske koncepcije neodrživa je, ne samo naučno nego i politički. Negirati svaku funkciju države u društvenoj reprodukciji ne samo da nosi karakteristiku utopije nego vodi i stagnaciji, pa čak i nazadovanju, procesa podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i mnogim ekonomskim i društvenim neoptimalnostima. Naravno, država ne treba i ne može u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu da bude osnovni subjekt društvene reprodukcije, ali neke funkcije u toj reprodukciji mora da ima.

Naročito se u 80-im godinama počelo u Jugoslaviji šire ukazivati na vrlo izražene procese i tendencije erozije društvene svojine, grupnosvojinskog i etatističkog prisvajanja i raspolaganja društvenim kapitalom. Ove tendencije se različito ispoljavaju, od neopravdano visokih razlika u visini ličnih dohodaka zaposlenih u različitim privrednim granama, grupacijama i organizacijama udruženog rada do etatističkog odlučivanja o investicijama, zaduživanju u inostranstvu itd. Prema nekim istraživanjima, razlike u ličnim dohocima radnika istih struka i kvalifikacija su u Jugoslaviji među najvećima u svetu, dok su takozvane međuprofesionalne razlike među najmanjima u svetu. Prvenstveno je ovo posledica pojave da visina ličnih dohodaka najviše zavisi od ostvarenog dohotka radne organizacije a ne od stvarnih radnih učinaka pojedinaca, pojave da »nije važno kako radiš, nego gde

Digitized by Google

radiš«. Ujednačavanje uslova privređivanja, kojim bi se otklonile neopravdane razlike u ličnim dohocima, takozvani neradni dohoci, zahtev je koji se postavlja već dve decenije, ali na čijem se ostvarivanju malo šta uradilo. Tim je važnije u uslovima kada je ekonomija već u dubokoj krizi, otkloniti sve ono što konzervira postojeća nepovoljna stanja u razvijanju raspodele prema radu i u drurštvenom karakteru svojine. Naročito je tu bitno obezbediti sprečavanje daljeg opadanja vrednosti sredstava u društvenoj svojini, odnosno sprečavanje prelivanja te vrednosti u dohodak i potrošnju. To pitanje je najtešnje povezano sa problemom realnog utvrđivanja i iskazivanja troškova i, dalje, ličnih dohodaka i cena proizvoda.

Od ne manjeg je značaja i pitanje kako obezbediti da sredstva u društvenoj svojini ostvaruju funkciju angažovanja sveg raspoloživog (u društvu kao celini) živog rada, da se postigne puna zaposlenost rada, da se svim ljudima koji mogu i hoće da rade omogući adekvatan pristup društvenom kapitalu. Ovo pitanje je svakako tesno povezano sa problemom akumulacije, proširene reprodukcije društvenog kapitala, valorizacijom kvaliteta upotrebe društvenih sredstava, mogućnostima da se ta valorizacija ostvaruje preko takozvane cene upotrebe društvenih sredstava[1], zatim sa pitanjem pokretljivosti društvenih sredstava, njihovom koncentracijom i alokacijom (Jugoslavija je u 70-im i 80-im godinama po mnogo čemu jedina privreda u svetu koja se suočava sa problemima razdrobljavanja, dezintegracije, pa i atomizacije — usitnjavanja privrednih subjekata), pitanjem kriterija investicija, tržišno-planskog karaktera privrede itd. Pri svemu tome, društveni karakter svojine mora obezbeđivati da se raspodela ličnih dohodaka uz pomoć korišćenja društvenog kapitala vrši samo prema radu, a planski karakter privrede bi morao obezbeđivati podudarnost rada i društveno priznatih rezultata rada, realizaciju principa — za isti rad isti dohodak.

Nisu retke ocene da su sredstva za proizvodnju u 70-im i 80-im godinama sve više gubila društveni karakter. Previše su zanemarivane činjenice da dohoci organizacija udruženog rada imaju različite izvore, zatim činjenica da sredstva za proizvodnju još uvek nisu i ne mogu biti, kako to misle neki jugoslovenski teoretičari, sasvim pogrešno se pri tome pozivajući na Marksa, puki fizički uslovi proizvodnje, već moraju imati karakteristike društvenog kapitala, naročito onu karakteristiku da se kapital mora oplođavati, povećavati, između ostalog i zato da bi se samoupravljanje razvijalo (a jedna od pretpostavki toga razvoja jeste i stalni razvoj materijalnih proizvodnih snaga). Socijalizam svakako mora stvarati uslove da se stalno sve veći broj ljudi uključuje u rad i samoupravljanje.

Sigurno je da je u Jugoslaviji danas izraženo izvesno zaoštravanje određenih ekonomskih i društvenih problema i protivreč-

[1] Koncepciju cene upotrebe društvenih sredstava najviše je razvio Ivan Maksimović u knjizi *Teorijske osnove društvene svojine*, Beograd, 1975.

Digitized by Google

nosti, a koje upućuju na nužnost sagledavanja puteva kako da se te protivrečnosti prevazilaze.

Ustav SFRJ iz 1974. godine u svojim osnovnim načelima utvrđuje obavezu radnika da »obezbeđuju razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada«. Ova obaveza precizirana je članom 15. Ustava: »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu uzajamno su odgovorni da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju . . .« Pored niza drugih odredbi Ustava, izdvaja se po svom značaju i jedna koja bi se mogla tretirati kao obaveza društva prema radnicima: »Zajamčuju se svakom radniku u udruženom radu društvenim sredstvima lični dohodak i druga prava po osnovu rada najmanje u visini, odnosno obimu koji obezbeđuju njegovu materijalnu i socijalnu sigurnost« (član 22).

Dugoročni program ekonomske stabilizacije takođe sadrži niz značajnih elemenata za unapređenje odnosa u raspodeli dohotka, između ostalih: »sredstva za ličnu i zajedničku potrošnju radnika ne mogu biti u direktnoj zakonitoj srazmeri s veličinom ostvarenog dohotka, pa ni čistog dohotka«, pri čemu se ukazuje na to da se dohodak ostvaruje na osnovu delovanja zakonitosti tržišta, te da se u njegovom raspoređivanju moraju imati u vidu i uslovi u kojima se stvara.[2] »Nova vrednost u društvenoj proizvodnji ne stiče se kao dohodak pojedinih organizacija udruženog rada na istim osnovama na kojima se zasniva raspodela prema radu«[3], odnosno dohodak organizacija udruženog rada ne stiče se samo po osnovu njenog rada nego i po osnovu položaja tih organizacija na tržištu (monopolskog, na primer) itd. Imajući sve ovo u vidu, u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije se pojavio sasvim opravdan zahtev da »raspodela dohotka nije i ne može biti slučajan, već mora biti društveno uređen odnos, u kome sredstva za lične dohotke nisu proizvoljno određena veličina, a ni sredstva za razvoj materijalne osnove rada ne mogu se smatrati ostatkom dohotka u smislu nekakvog reziduuma, nego . . . jednim od najvažnijih elemenata upravljanja radnika poslovanjem osnovnih i drugih organizacija udruženog rada«[4]. Možda bi bilo dobro da je Dugoročni program ekonomske stabilizacije u poslednjem od navedenih stavova išao i korak dalje, time što bi naglasio ne samo upravljanje radnika poslovanjem organizacija udruženog rada nego i celinom sistema udruživanja rada, pa i šire — celinom sistema društvene reprodukcije. Time bi se onda moralo ukazati i na sredstva, instrumente koje radnici indivi-

---

[2] Zaključni deo Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Sarajevo, 1983, str. 85.

[3] Isto, str. 86.

[4] Isto, str. 86—87.

Digitized by Google

dualno i kolektivno mogu i moraju koristiti za ovladavanje celinom sistema društvene reprodukcije.[5]

Iz Ustava SFRJ, Zakona o udruženom radu i Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nedvosmisleno proizlazi da odnosi u raspodeli dohotka moraju biti društveno regulisani. Osnovna slabost koja je ispoljavana u tim odnosima bila je u tome što »u raspoređivanju dohotka najčešće nije dat odgovarajući značaj efektima koji se postižu sredstvima angažovanim u ostvarivanju dohotka, iako je Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu kao osnova izdvajanja sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju radnika izričito utvrđen, uz doprinos ostvarivanju dohotka tekućim radom, i doprinos koji radnici daju ulaganjem društvenih sredstava, tj. efekat koji postižu upravljanjem sredstvima u organizaciji«. Utoliko je ovaj problem značajniji što, kako se to konstatovalo i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, »efikasnost korišćenja sredstava, koja su oskudan faktor proizvodnje i razvoja, zabrinjavajuće je niska i, naročito poslednjih godina, u trendu stalnog opadanja. Iako je to u najvećoj meri posledica odlučivanja o proširenoj reprodukciji mimo radnika, van sumnje je da ni radnici nisu motivisani da se suprotstavljaju tome ako efikasnost korišćenja sredstava nije osnova od koje zavisi kolika mogu biti sredstva izdvojena iz dohotka za njihovu ličnu i zajedničku potrošnju.«[6]

Organski sastav sredstava jedan je od bitnih faktora koji utiče na veličinu dohotka organizacija udruženog rada. Zato se o njemu mora voditi računa u društvenom regulisanju raspodele dohotka. Kada to ne bi bio slučaj, onda bi zakonito dolazilo do toga da se za isti kvalitet i kvantitet rada u različitim organizacijama udruženog rada ostvaruju različiti lični dohoci, što bi stalno vodilo neostvarivanju principa raspodele prema radu.

Naročito je važno uspostavljati adekvatnije veze između raspoređivanja dohotka u organizacijama udruženog rada i proporcija u raspodeli nacionalnog dohotka koje se utvrđuju društvenim planiranjem. Bez takvih veza navedene proporcije se ne mogu ostvarivati, pa time ni planovi. Dohodak nije rezultat rada samo radnika u konkretnoj organizaciji udruženog rada koja ga ostvaruje, nego i ukupnog društvenog rada sredstvima koja su u društvenoj svojini, po opredeljenjima iz Ustava i drugih os-

---

[5] Mogućnosti, dometi individualnog i kolektivnog delovanja radnika a ne jedno od najkontroverznijih područja pokušaja marksističkog zasnivanja teorije i prakse socijalizma. Naročito u *Nemačkoj ideologiji* Marks ukazuje na to da je »prisvajanje celine sredstava za proizvodnju... uslovljeno individuama koje ga vrše«, ali dodaje da su »jedino današnji proleteri, potpuno isključeni iz svake lične aktivnosti, u stanju da ostvare svoju potpunu ličnu aktivnost, koja više ne poznaje ograničenja (ovo je najproblematičnije — I. S.) i sastoji se u prisvajanju celine proizvodnih snaga i u *povezanom (kurziv* — I. S.) razvoju *celine* (I. S.) sposobnosti« (francusko izdanje Molitorovog prevoda, ed. A. Costes, str. 242).

[6] DPES, str. 88.

Digitized by Google

novnih normativnih akata društva. Ako se sa normativnog pređe na stvarno, onda bi po mnogo čemu sudeći dominantni oblik svojine u Jugoslaviji bila radno-kolektivna (grupna), uz ostatke decentralizovano-državne, a ne društvena svojina. Istorijski smisao socijalizma, naročito samoupravnog, jeste eliminacija otuđivanja rada od kapitala, njihova integracija, što se samo delimično ostvaruje preko radno-kolektivne i decentralizovano-državne svojine. Sa jačanjem udruživanja rada i sredstava između radnih kolektiva, radno-kolektivna i decentralizovano-državna svojina postepeno prerastaju u društvenu. Naročito sa tog aspekta, mnogo je pravilnije govoriti o podruštvljavanju svojine, a ne o društvenoj svojini, o udruživanju rada, a ne o udruženom radu, o socijalizmu kao procesu, a ne ostvarenju. Naravno, ovde je od najbitnijeg značaja pronalaziti sredstva kojima se navedeni proces može ubrzavati.

Ostvareni dohodak ne može biti jedini pokazatelj rezultata rada radnika u organizacijama udruženog rada niti jedini pokazatelj uspešnosti poslovanja tih organizacija. Otuda je u Zakonu o udruženom radu utvrđeno više (osam) navedenih pokazatelja (u članu 140). No odnosi između tih pokazatelja protivrečni su (na primer, kod prva dva pokazatelja — dohotka po radniku (I) i dohotka u odnosu na prosečno korišćena sredstva (II) — prvi može u jednoj organizaciji biti povoljniji nego u drugoj a da sa drugim pokazateljima bude obrnuto). Zbog toga je nužno doći do sintetičkog pokazatelja uspešnosti rada radnika i poslovanja organizacija udruženog rada, jer jedino takav pokazatelj može da služi za međusobno upoređivanje rezultata različitih organizacija (ili istih organizacija u različitim periodima).

Dohodak prvenstveno mora da služi, s jedne strane, zadovoljenju ličnih i zajedničkih potreba radnika i, s druge, potrebama razvoja organizacija udruženog rada i društva kao celine. Zato je i nužno dohodak raščlaniti na njegove navedene dve namene i stavljati svaki od njegova dva dela u odnose prema osnovama kojima ti delovi služe, to jest prema potrebama koje ti delovi treba da zadovolje. Stoga su u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije ispravno utvrđena dva pokazatelja: bruto ličnog dohotka po radniku i akumulacije u odnosu na prosečno korišćena sredstva.

Za društvo kao celinu nužno je utvrditi optimalne proporcije bruto ličnog dohotka (po radniku) i akumulacije (u odnosu na prosečno korišćena sredstva). To se mora činiti planovima. Upoređujući odgovarajuće veličine u organizacijama udruženog rada sa društveno-planski utvrđenim može se konstatovati i koliko je raspoređivanje dohotka u organizacijama društveno opravdano. Po sebi se razume da se društveno-plansko određivanje navedenih proporcija mora ostvarivati samoupravnim putevima.

Iz svega iznetog proizlazi da bi lični dohoci mogli u organizacijama udruženog rada biti veći ili manji od društveno-planski utvrđenih samo u zavisnosti od toga da li je i akumulacija veća ili manja od društveno-planski utvrđenog optimalnog njenog iz-

Digitized by Google

nosa, odnosno prosečnih veličina za društvo i privredu kao celine, naravno akumulacija u odnosu na korišćena sredstva. Naravno, pri svemu ovome moraju se, takođe, uzeti u obzir različite složenosti radova i različiti uslovi u kojima se oni obavljaju. Reč je o potrebi i nužnosti društveno opravdanog vrednovanja rada, živog i minulog, o vrednovanju stvarnih doprinosa ove dve vrste rada.

Akumulacija »kao pozitivna veličina određena je samo razlikom između ukupnog dohotka i ličnih dohodaka utvrđenih u skladu sa načelom raspodele prema radu«[7]. Otuda se Dugoročni program ekonomske stabilizacije ispravno zalaže za to da u raspodeli natprosečnog dohotka rast akumulacije bude relativno veći od rasta sredstava za lične dohotke, odnosno da pri raspodeli dohotka manjeg od prosečnog, opadanje akumulacije bude relativno veće od opadanja sredstava za lične dohotke. Kada je dohodak organizacija udruženog rada (sredstva za lične dohotke) na granici zajamčenih ličnih dohodaka, akumulacije nema.

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije uočeno je i zalaganje za to da se lični dohoci sastoje iz dva dela: »jednog dela koji će biti zavisan od individualnog učinka na radnom mestu i drugog koji će zavisiti od efekata upravljanja radom i poslovanjem organizacije«[8]. Ovo bi trebalo da bude jedan od bitnih elemenata razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, imajući u vidu da je taj razvoj bitno vezan za jačanje ravnopravnosti radnika u raspolaganju sredstvima za proizvodnju. To jačanje mora progresivno isključivati raspolaganje tim sredstvima po grurpnosvojinskom osnovu, a to znači i sticanje dohotka po tom osnovu. Društvena svojina i raspodela prema radu pretpostavljaju jednak društveni položaj radnika, odnosno razlike među njima koje proizlaze samo iz razlika u radu.

Ovakvi odnosi proizvodnje, na postojećem nivou opšteg razvoja proizvodnih snaga, ne mogu se spontano razvijati. Društvena akcija je nužna, naročito akcija na uspostavljanju optimalnog odnosa između sredstava (dohotka) kojima se zadovoljavaju sadašnje potrebe i sredstava (dohotka) kojima se obezbeđuje razvoj privrede i društva, odnosno zadovoljavanje budućih potreba. To, u suštini, znači nužnost uspostavljanja društveno optimalnog odnosa između tekuće potrošnje i akumulacije (buduće potrošnje), između materijalnog podsticanja radnika da maksimalno zadovoljavaju svoje sadašnje potrebe ali i maksimalno obezbeđuju uslove za zadovoljenje svojih i opštih društvenih budućih potreba.

Ostvarivanje optimalnih odnosa između potrošnje i akumulacije je jedan od ključnih problema odnosa između ličnog (grupnog) i društvenog prisvajanja. To ostvarivanje ne može biti prepušteno autonomnim odlukama organizacija udruženog rada, nego se moraju utvrđivati i društvena merila raspodele. Bez toga, društveni karakter svojine, umesto da se razvija, može biti sve

[7] Isto, str. 95.

[8] Isto, str. 99.

Digitized by Google

više ugrožavan. Jugoslovenska praksa pruža dosta argumenata u prilog ovoj tvrdnji. Niska akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede jedan je od najbitnijih problema s kojima se Jugoslavija suočava već godinama.

Navedeno zalaganje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — da se lični dohoci sastoje iz dva dela — nikako ne znači derogiranje dohotka kao osnovnog motiva privređivanja organizacija udruženog rada. Prvi deo dohotka prvenstveno bi odgovarao ustavnom opredeljenju da svaki radnik ima pravo na lični dohodak »koji obezbeđuje njegovu materijalnu i socijalnu sigurnost«. Taj deo ličnog dohotka mogao bi biti smatran akontacijom i bio bi nadoknađivan iz ostvarenog dohotka, a ukoliko organizacija udruženog rada ne ostvaruje dohodak kojim se navedena nadoknada može realizovati, to bi bio prvi pokazatelj neuspešnosti rada i poslovanja te organizacije i razlog da se preduzmu mere njenog saniranja ili likvidiranja.

Za isplaćivanje drugog navedenog dela ličnog dohotka merilo bi bila ostvarena akumulacija u odnosu na angažovana sredstva, što znači da bi do tog dela ličnog dohotka radnici dolazili samo onda kada uspešno upravljaju društvenim sredstvima, obezbeđuju njihovo uvećavanje — akumulaciju. Tim delom ličnog dohotka izražavao bi se kvalitet odnosa radnika prema društvenim sredstvima, oni bi bili materijalno stimulisani da ta sredstva što racionalnije koriste. Istovremeno bi jačala i zainteresovanost radnika da se akumulacija koristi tako da se i sama može što više proširena reprodukovati. Akumulacija više ne bi bila, kao što je to dugo bila, takozvana rezidualna stavka u raspodeli dohotka. Pozicija radnika da ne samo raspolažu nego i upravljaju sredstvima, da ih stalno uvećavaju, jačala bi.

Raspodela dohotka mora biti, između ostalog, i u funkciji njegovog stalnog rasta, kojim se obezbeđuje i rast životnog standarda radnika u budućnosti. Bruto lični dohodak po radniku i akumulacija prema angažovanim sredstvima, kao pokazatelju uspešnosti poslovanja, obezbeđuju adekvatno vrednovanje doprinosa tekućim (živim) radom i nužnost oplodnje društvenog kapitala.

Lični dohodak bi trebalo da predstavlja motornu, pokretačku snagu samoupravnog društveno-ekonomskog sistema. U tom sistemu odnos radnik — društvo svakako je od najbitnijeg značaja. Radnik svojim radom treba da doprinosi razvoju društva, ali i društvo mora radniku obezbeđivati uslove za progresivno zadovoljenje njegovih materijalnih i duhovnih potreba. Prvi od navedena dva dela ličnog dohotka mogao bi se tretirati i kao obaveza društva da radniku obezbeđuje izvesni (»normalni«, »egzistencijalni«) nivo materijalne i socijalne sigurnosti, nezavisno od rezultata poslovanja organizacije u kojoj radnik radi. Samoupravna privreda je robna, tržišna, ali i planska, a u uslovima planske privrede poslovanje privrednih organizacija, kojim se ne može obezbediti radnicima ni »normalni« ili »egzistencijalni« lični dohodak, ne bi smelo da bude trajnijeg karaktera.

Digitized by Google

Veliki broj jugoslovenskih ekonomista smatra da se u svakoj socijalističkoj privredi, a to znači i samoupravnoj, mora (društvenim dogovroima, na primer) utvrđivati minimalna stopa akumulacije. Argumenata za ovo shvatanje je više: ako je nužno uvećanje društvenog kapitala, onda se bar minimum toga uvećanja mora društveno obezbeđivati upravo utvrđivanjem obavezne minimalne stope akumulacije (kritika da bi to predstavljalo kršenje samoupravljanja neodrživa je, kao i kritika koja u »propisivanju« minimalne stope akumulacije vidi etatizaciju, pa čak i centralizaciju društvenog kapitala); s obzirom na to da, pored ličnih i zajedničkih potreba radnika, postoje i opštedruštvene potrebe, društvo planski mora utvrđivati optimalni odnos između potrošnje i akumulacije, to jest minimalnu stopu akumulativnosti; Jugoslavija je deo sveta, ona nastoji da se što više uključi u međunarodnu podelu rada, da prati svetski ekonomsko-tehnički progres, a to, između ostalog, znači da se unutar zemlje mora obezbeđivati akumulacija za praćenje navedenog progresa, odnosno, opet, utvrđivati minimalna stopa akumulativnosti; osnovna organizacija udruženog rada je polazni oblik integracije rada i društvenog kapitala, ali svako njeno takozvano zatvaranje, kao i druga — to je derogacija podruštvljavanja svojine i društvene reprodukcije, odnosno, zatim, korak nazad u razvoju socijalizma, a da bi se to odstranilo, nužno je društveno organizovano obezbeđivanje akumulacije; svaka proizvodnja zahteva određena sredstva za proizvodnju, koja su u samoupravnoj privredi robe, imaju svoju vrednost, te nisu »puka oruđa rada« — kapital je novčano izražena vrednost tih sredstava, na čiju oplodnju društvo mora vršiti odgovarajući organizovani uticaj, pri čemu se društvena svojina nad kapitalom institucionalno može operacionalizovati jedino postojanjem kamate na taj kapital, upravo u formi minimalne stope akumulativnosti.

Minimalna stopa akumulativnosti (kamata na društveni kapital kojim raspolažu i upravljaju radni kolektivi) i prvi od navedena dva dela ličnog dohotka mogli bi se tretirati kao izvesna vrsta troškova za kolektive. Razlika između ukupnih prihoda i ukupnih troškova (ponavljamo: u ukupne troškove bili bi uključeni minimalni — garantovani lični dohoci i minimalna akumulacija) — to bi bila dobit (koja bi se raspodeljivala na drugi, »varijabilni« deo ličnih dohodaka i dodatnu, »varijabilnu« akumulaciju).

Osnovni smisao društvenog određivanja minimalne stope akumulativnosti jeste da se obezbedi bar neka minimalna akumulacija. U uslovima kada je akumulacija društvenog kapitala niska, nedovoljna za zadovoljenje opštedruštvenih potreba (zapošljavanje nezaposlenih, praćenje svetskog tehničkog progresa itd.), društveno određivanje minimalne stope akumulativnosti može biti ne samo svrsishodno nego i nužno, posebno u slučajevima kada lični dohoci »jedu« akumulaciju i društveni kapital, društvena svojina se pretače u ličnu i slično. No u normalnim uslovima društveno određivanje minimalne stope akumulacije može biti

Digitized by Google

nepotrebno: obezbeđivanje uslova da drugi od navedena dva dela ličnog dohotka zavisi od akumulacije (veća izdvajanja za akumulaciju — veći »varijabilni« deo ličnog dohotka, i obrnuto) normalno bi trebalo da vodi tome da radnici budu zainteresovani za stvaranje što veće akumulacije, jer im to, znači, obezbeđuje i veći lični dohodak. Minimalna stopa akumulativnosti kao društveno određena veličina mogla bi tada da igra ulogu »cene u senci« — društveno određenog optimuma (ili minimuma) akumulacije koji se ne bi »nametao« radnim kolektivima ali bi služio kao pokazatelj koliko je stvarno formirana akumulacija (u kolektivima i društvu kao celini) u skladu sa društveno utvrđenim optimumom (minimumom). U svakom slučaju na mnoga pitanja potrebno je davati celovitije odgovore. Najpre na pitanja: koja je to optimalna (ili minimalna) stopa akumulativnosti; kako utvrđivati optimalni iznos »garantovanog« ličnog dohotka?

Da bi se na ova pitanja odgovorilo, neophodno je šire sagledati složenost problema ekonomskih optimuma. Ovde samo postavljamo još dva pitanja: (1) koliko je utvrđivanje prvog od dva navedena dela u skladu sa socijalističkim samoupravljanjem; (2) kako bi se uspostavljali odnosi između drugog od navedenih delova ličnog dohotka i akumulacije?

Odgovor na prvo od navedenih pitanja potražićemo u teorijskim gledanjima na socijalističku privredu, odgovor na drugo — u praksi.

Treći deo svog čuvenog dela *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* Šumpeter počinje pitanjem: »Može li socijalizam funkcionisati?« Odmah odgovara: »Naravno da može.« On socijalizam definiše kao »institucionalni sistem u kojem je kontrola nad sredstvima za proizvodnju i samom proizvodnjom *poverena* centralnoj vlasti — ili, kako to možemo reći, »u kojem, kao stvar principa, ekonomski poslovi društva pripadaju javnoj a ne privatnoj sferi«[9]. Istakli smo u ovoj rečenici reč »poverena« jer ona ukazuje na to da socijalizma ne može biti bez demokratije, demokratskog poveravanja nekih ekonomskih i drugih društvenih funkcija određenoj vlasti. »Vlast radničke klase« i anarhija — više su antipodni nego sinonimni. Šumpeter se opredelio za navedenu definiciju jer ona, po njegovim rečima, »isključuje cehovski socijalizam, sindikalizam i druge tipove«, odnosno isključuje postojanje mnoštva sasvim autonomnih jedinica od kojih bi svaka zastupala samo svoj sopstveni interes, što bi »u znatnoj meri doprinelo ponovnom stvaranju antagonizama kapitalističkog društva«. Naravno, i po Šumpeteru, kao jednom od najobrazovanijih i najkreativnijih ekonomskih teoretičara XX veka, centralna vlast nije apsolutna, naročito ne u smislu da sve značajne inicijative pripadaju samo njoj. Naprotiv. On objašnjava da uprava mora da podnese svoje planove kongresu ili skupštini, da možda mora postojati i neka vrsta nadzorne ili kontrolne vlasti, »neka

[9] J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, 1960, str. 244.

Digitized by Google

vrsta *cour des comptes«*, koja treba da ima i pravo stavljanja veta na pojedine odluke uprave. I po Šumpeteru izvesna sloboda akcije mora biti ostavljena. Efikasnost ne trpi ni neobuzdane ambicije delova celine, niti neobuzdanu vlast upravljača. U suštini, Šumpeter ispravno uočava nužnost uspostavljanja optimalnog odnosa između centralizacije i decentralizacije. Iz tog odnosa treba da proizlazi davanje odgovora na navedena pitanja.

Koliko bi se lični dohoci prema izloženom konceptu mogli tretirati kao nekakav povratak platama ili čak najamninama?

Po Mandelu, jednom od svakako najznačajnijih marksističkih ekonomista XX veka, »argument prema kojem najamnina više ne postoji od momenta kada postoji kolektivno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ‚pošto radnik ne može sam sebi prodati svoju radnu snagu', goli je sofizam... Radnik može prodati kolektivu kojem pripada svoju radnu snagu, individualno vlasništvo. Obaveza da se izvrši ova prodaja kako bi se obezbedila nužna sredstva za izdržavanje svedoči o zadržavanju najamnine istovremeno sa stanovišta forme akta razmene (prodaja za određenu novčanu cenu) i njenog sadržaja (radnik prodaje jedinu robu kojom raspolaže, a čiju upotrebnu vrednost ne može sam upotrebiti, da bi mogao da stekne druge robe, čija je upotrebna vrednost neophodna za njegovo održanje i održanje njegove porodice, a koje on ne može steći bez razmene)«[10].

Sigurno je da je navedena Mandelova misao sasvim neprihvatljiva za neke jugoslovenske teoretičare, posebno za one koji smatraju da se u socijalizmu jedino može govoriti o tržištu roba, a nikako o tržištu rada i kapitala. Koliko u idejama tih ekonomista ima, da upotrebimo Mandelov izraz — sofizma, pitanje je koje ostavljamo po strani, podsećajući samo da reč *sofizam* ima različita značenja: zavaravanje, zavođenje, izvrtanje istine, izvođenje lažnih zaključaka (Kant je sofistikacijama čistog uma nazivao zaključke čistog uma koji ne sadrže empirijske primese i pomoću kojih oni što nešto znaju stvaraju zaključke o nečemu što ne znaju, a ipak tim zaključcima pridaju kvalitet objektivne realnosti; Kant to naziva i sofističkim opsenama čistog uma) itd.

Bitnije je ispravno Mandelovo ukazivanje na činjenicu da u savremenom kapitalizmu, prvenstveno pod uticajem snažnog radničkog pokreta, individualna najamnina nije više jedina forma plaćanja rada. Pored nje, pojavljuje se i društvena najamnina. To su sva davanja koja društvo obezbeđuje jedinki, nezavisno od onoga što ona sama stvara. Postojanje te kategorije u kapitalizmu upućuje na to da ona utoliko pre mora postojati u socijalizmu, bez obzira na nazive koje može dobiti: prvi deo ličnog dohotka (u izloženom konceptu) ili neki drugi.

Vratimo se sada na pitanje utvrđivanja odnosa između ličnih dohodaka i akumulacije.

---

[10] E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, tom II, Sarajevo, 1967, str. 312.

Digitized by Google

Prema Nacrtu društvenog dogovora o osnovama za samoupravno uređivanje odnosa u sticanju i raspodeli dohotka u SR Srbiji iz aprila—maja 1985. godine, odnos između ličnih dohodaka i akumulacije trebalo bi da bude utvrđivan na sledeći način:

»OOUR koja ostvaruje veću stopu akumulativnosti od privrede Republike, za svaki indeksni poen ostvarene veće stope akumulativnosti u indeksu od 100 do 130 može imati i srazmerno veće lične dohotke i zajedničku potrošnju po radniku u odnosu na prosek u privredi Republike;

OOUR koja ostvari stope akumulativnosti u indeksu iznad 130 u odnosu na prosek privrede Republike treba da ostvari progresivno veću stopu akumulativnosti od visine ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje po radniku u odnosu na prosek privrede Republike;

OOUR koja ostvari manju stopu akumultaivnosti od proseka privrede Republike treba da ostvari manje lične dohotke i zajedničku potrošnju po radniku od proseka privrede Republike, po pravilu, najmanje za 0,3 (alterativa: 0,4) indeksna poena za svaki indeksni poen manje stope akumulativnosti u odnosu na prosek privrede Republike.«[11]

Da li su utvrđeni odnosi najbolji, praksa će pokazati. U svakom slučaju, nacrt navedenog dogovora predstavlja izvestan korak napred u odnosu na dosadašnju praksu i sistem. Ocenjen je čak i kao »konačan raskid sa svešću da se raspodela može potpuno decentralizovati, da će radnici u svakoj organizaciji, vođeni dugoročnim, istorijskim interesima, jednaku brigu posvećivati akumulaciji i ličnim dohocima. Uostalom, ako je svojina društvena, moraju da postoje i neka društveno određena pravila raspolaganja njome«[12].

Upravo u pronalaženju sklada između društveno određenih uslova sticanja i raspodele dohotka, s jedne strane, i tržišnog formiranja cena (i proizvodnje za tržište), s druge, socijalistička samoupravna privreda treba da nalazi neke od svojih glavnih optimuma. No obe navedene »strane« moraju se temeljnije istražiti. U tim istraživanjima morala bi biti data analiza nekih od glavnih problema tržišnog formiranja cena i ekonomije zasnovane na tržišnom načinu privređivanja, zatim, ne manje značajna, analiza nekih mogućnosti planiranja ekonomskih tokova.

Za planiranje je bitno ne samo određivanje ciljeva koji se žele ostvariti u nekom periodu, a kakvo je planiranje uglavnom zastupljeno u jugoslovenskoj praksi, nego i određivanje sredstava za realizovanje planskih ciljeva.

Jedno od tih sredstava, uz niz drugih, jeste »cena rada« — kategorija za koju neki jugoslovenski autori misle da nikako ne bi mogla biti u skladu sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

---

[11] »Skupštinski pregled«, br. 282, 12. IV 1985.

[12] Iz diskusije Lj. Madžara o Nacrtu dogovora, rasprava koju su organizovali Savez sindikata i Savez ekonomista Srbije, 13. maja 1985.

Digitized by Google

Dosledno tretiranje dohotka, onako kako je on definisan Zakonom o udruženom radu (član 48: »Dohodak se... stiče... kad se iz ukupnog prihoda naknadi vrednost materijalnih sredstava utrošenih u celini u procesu reprodukcije /materijalni troškovi/ i obezbedi reprodukcija stalnih sredstava za proizvodnju i drugih sredstava rada /troškovi amortizacije/«), delimično je ekonomski protivrečno. S obzirom na takvo tretiranje, ispalo bi da je i neka infinitezimalna razlika između ukupnog prihoda i navedenih troškova (materijalnih i amortizacionih) — dohodak. Na primer: privredni subjekt je ostvario ukupan prihod od 1 milijarde dinara, a troškovi (materijalni i amortizacioni) mu iznose 999,999.999 dinara. Znači, ostvaren je dohodak — u iznosu 1 dinar. Radni kolektiv posluje »uspešno« — ostvaruje dohodak.

Šta bi za radnike, radne kolektive i društvo značio takav dohodak? Ni za koga on ne bi mogao biti prihvatljiv.

Dohodak mora obezbediti bar prostu reprodukciju radne snage, a suštinski i proširenu, naročito u postojećim jugoslovenskim uslovima izražene nezaposlenosti i svetskim uslovima nužnosti praćenja ekonomsko-tehničkog progresa. Navedene odredbe Ustava SFRJ (naročito članovi 15. i 22) upućuju na nužnost tih i takvih reprodukcija.

U jugoslovenskoj privrednoj praksi veličina takozvanog ostatka dohotka, a to je onaj deo dohotka (ukupnog) koji ostaje pošto se izdvoje sredstva za razne doprinose društvenoj zajednici i drugi, zatim sredstva fondova organizacija udruženog rada i lični dohoci (isplaćeni), ta veličina je već bitan pokazatelj uspešnosti rada i poslovanja. Taj »ostatak dohotka« implicira da je sve ono što je mimo njega neka vrsta troškova, a sam taj »ostatak« — neka vrsta dobitka, »dobiti«. Kalkulativno, ta dobit odgovara kategorijama dobiti u drugim društveno-ekonomskim sistemima. Između samoupravnog i tih drugih društveno-ekonomskih sistema, naravno, postoje i opstoje mnoge bitne razlike, ali i sličnosti, naročito one u vezi s objektivnim ekonomskim zakonitostima. Jedna od tih zakonitosti, krajnje uprošćeno iznete, jeste da se iz ekonomskih aktivnosti nešto mora *dobiti*, mora se ostvariti neka *dobit*. Dobit u kapitalizmu prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju, u etatističkim sistemima privređivanja o dobiti odlučuje prvenstveno država, u samoupravnom sistemu dobit prisvajaju (o njenoj raspodeli odlučuju) udruženi proizvođači.

Koliko bi prihvatanje kategorije dobiti moglo uprostiti razvoj socijalizma, shvaćenog kao prelaz iz kapitalizma (i njegove ekonomije) u besklasno, komunističko društvo?

Analiza navedenog pitanja traži odgovore i na sledeća: Kakve su realne mogućnosti ubrzanja prelaza iz kapitalizma u komunizam? Kojim putevima se to ubrzanje može postizati?

Ova pitanja pak upućuju na sledeće: koliko politika može biti način ostvarivanja navedenog ubrzanja? Da bi se odgovorilo na ovo, nužno je analizirati odnos subjektivnog političkog (i objektivnog ekonomskog), iako je ovako određeni odnos prilično pojednostavnjen.

Digitized by Google

Sigurno je da su odnosi politike i ideologije, s jedne, i ekonomije i njenih zakonitosti, s druge strane, izričito protivrečni, naročito kada je reč o socijalističkim društvima. Da li u socijalizmu primat treba da imaju ekonomija i njene zakonitosti, ili politika koja najčešće rezultira iz izvesne ideologije? Pitanje je, naravno, postavljeno previše pojednostavnjeno, no činjenica je da se ono pojavljivalo u mnogim socijalističkim praksama (iz Staljinovih i Mao-Cedungovih radova može se zaključiti da su oni, na primer, bili za primat politike nad ekonomijom; Jugoslavija je bila tokom 50-ih godina prva socijalistička zemlja koja je htela da krene putem potpunijeg uvažavanja ekonomskih zakonitosti).

U 80-im godinama jugoslovenski privredni sistem predmet je mnogobrojnih kritika. U njima se ističe da je taj sistem delom više zasnovan na doktrinarnim vizijama budućnosti koja bi se htela ostvariti nego na istorijskim realnostima. Ima i onih teoretičara koji smatraju da bi postojeći jugoslovenski ekonomski sistem trebalo transformisati polazeći od neke vrste akcionarskih i radničkih preduzeća, jer socijalizam još ne može da bude ništa drugo nego »intervencija u građansko društvo«. Naravno, uvek se postavlja pitanje mere — kolika, kakva ta intervencija može biti.

Nije samo jugoslovenski privredni sistem predmet kritika nego i isti ti sistemi većine drugih socijalističkih zemalja. Ferenc Havaši je na nedavno održanom 13. kongresu Mađarske socijalističke radničke partije kritikovao »socijalizam zasnovan na revolucionarnim iluzijama« i zastupao shvatanje da socijalizam treba da se temelji na robnonovčanim odnosima, koji se regulišu planom, pri čemu cene roba mogu odstupati od njihove vrednosti, samo se mora biti spreman na posledice do kojih dolazi zbog tih odstupanja. Na pitanje: može li socijalizam bez privatnika? — jedan istaknuti mađarski ekonomista je odgovorio: Možda će nekada moći, ali sada — ne. Nije više reč samo o tome da socijalističke zemlje »otvaraju vrata« tržištu nego do takvih otvaranja dolazi i prema privatnoj inicijativi, privatnoj privredi, gde se dobit kao motivacija privređivanja svakako ne može osporavati. Čuveni Lenjinov stav — da je »društveno vlasništvo kičma socijalizma« — u više socijalističkih zemalja modifikuje se u stav da društveno vlasništvo jeste kičma socijalizma, ali se organizam ne sastoji samo od kičme.

Kina je, na primer, dugo bila jedan od bastiona dogmatskog gledanja na puteve razvoja socijalističkih ekonomija. Malo je zemalja u svetu u kojima je u poslednjih nekoliko godina došlo do tako značajnih ekonomsko-teorijskih i praktičnih preispitivanja kao što je to slučaj sa Kinom. U jednom od brojeva s početkom 1984. godine dnevnik KP Kine »Ženmin žibao« se obračunava sa »nekim drugovima koji su stalno zabrinuti da će se privrednom reformom odstupiti od socijalističke orijentacije. Ti drugovi poistovećuju tržišne regulative i konkurenciju među pre-

Digitized by Google

duzećima sa kapitalizmom[18], nagrađivanje prema radu sa kultom novca, odstupanje od uravnilovke sa nazadovanjem, a odgovarajući razvoj privatne privrede sa izdajom sistema javnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju«. Reforma kineske privrede prvenstveno je zamišljena kao unošenje tržišnih regulativa u centralnoplanski sistem, davanje veće autonomije preduzećima i provincijama u odnosu na državu i centar, davanje zemlje seljacima u najam kao odstupanje od prinudne kolektivizacije. Otpori privrednoj reformi u Kini prvenstveno potiču, po samim kineskim ocenama, od »produženog levičarenja koje odbija da ustaljene modele suoči sa praksom«, pri čemu se malo gde u svetu toliko insistira na tome da je praksa jedini kriterij istine, koliko se to poslednjih godina čini u Kini. I to je jedan od razloga što zbivanja u Kini nailaze na sve veće odobravanje ne samo u njoj nego i u nizu drugih zemalja sveta.

Verovatno je Jugoslavija, posebno sa svojim privrednim sistemom razvijanim u razdoblju 1950—1952. godine, bila jedna od inspiracija za reforme koje se u Kini preduzimaju u 80-im godinama. No po mnogo čemu bi Kina sada mogla biti jedna od inspiracija za reforme koje bi trebalo preduzimati u Jugoslaviji, posebno kada je reč o nužnosti antidogmatizma u razvoju ekonomije.

Na Zapadu, pored različitih, u suštini, konzervativnih pogleda na ekonomiju (kao što su »reganomika«, »tačerizam« i drugo), ima i značajnih pokušaja postepenih socijalističkih transformacija nekih kapitalističkih društava, naročito u Zapadnoj Evropi. Jaki su procesi temeljnih preispitivanja društvene racionalnosti i dometa kapitalističkih »mešovitih« ekonomija, ali i centralističko-planskih privrednih sistema istočnoevropskih zemalja. U svemu ovome sve je manje onih koji bi smatrali da su dobit i socijalizam inkompatibilni.

No, i pored navedenih procesa, u socijalističkim zemljama, u nekima više — drugima manje, još ima dosta odbojnosti prema ekonomskim kategorijama koje se nasleđuju iz kapitalizma, kategorijama kao što su preduzeće, kapital, dobit itd. U Jugoslaviji, preciznije, u nekim delovima njene ekonomsko-političke misli, te odbojnosti ima čak i više nego u nekim drugim socijalističkim zemljama. Diskusije o dobiti, tržištu, kapitalu itd. često su više pod pritiskom etičko-ideoloških nego naučnih stanovišta; kod pojedinih učesnika u tim diskusijama više ima odanosti ideološkim načelima nego naučno utvrđenim činjenicama.

---

[18] Žan Marabini smatra da će dobit kao ekonomska kategorija postojati u Sovjetskom Savezu i tokom 2000. godine: »Da li time (uvođenjem dobiti kao pokazatelja uspešnosti rada preduzeća u socijalističkoj privredi — I. S.) socijalizam postaje bliži kapitalizmu? Isto toliko koliko i uvođenje plana u kapitalističko preduzeće to preduzeće transformiše u socijalističko. Bitno je za šta se dobit koristi, da li za dalje bogaćenje vlasnika sredstava za proizvodnju ili za dobrobit samih proizvođača i društva u celini« (J. Marabini, *U.R.S.S. en l'an 2000*, Pariz, 1965).

Digitized by Google

Ti ekonomisti kao da ponekad zanemaruju jednu jednostavnu činjenicu: da se klasno društvo ne može »preko noći« preobraziti u besklasno. Marks je, naročito u *Kritici Gotskog programa,* ukazivao na to da u prvoj fazi razvoja komunističkog društva (ta faza se najčešće izjednačava sa socijalizmom) društvo još nije slobodno od mnogih tragova staroga, kapitalističkog društva. Posebnu pažnju Marks je tu posvećivao pitanjima raspodele, objašnjavajući da će se raspodela u nižoj i višoj fazi komunističkog društva bitno razlikovati. Po njemu, u prvoj fazi »imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono upravo izlazi iz kapitalističkog društva; s komunističkim društvom, dakle, koje *u svakom pogledu,* u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi u sebi tragove starog društva *iz čije utrobe izlazi*« (kurziv — I. S.). Upravo zbog ovoga se raspodela u nižoj fazi komunizma (u socijalizmu) ne može vršiti po principu »svakome prema potrebama«, nego samo po principu »svakome prema radu«, a drugi od ovih navedenih principa — raspodela prema radu — po samom Marksu, buržoaskog je karaktera. Zbog svega toga, socijalizam mora biti shvaćen kao proces progresivnog, tranzicionog kretanja napred, kao uređenje u kojem društvo svesno izgrađuje elemente budućeg, komunističkog poretka, ali koje još sadrži i elemente predašnjeg, buržoaskog društva. Ti elementi su roba, novac, preduzeće, dobit i drugi.

Jedno od pitanja o kome je najviše raspravljano u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji je i ono o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj samoupravnoj privredi. Ako se ima u vidu da je jedna od koncepcija o normalnoj ceni ona o dohodnoj ceni kao »istorijskom preobraženom obliku zakona vrednosti koji odgovara socijalizmu«[14], da je ta koncepcija izvedena iz određenih premisa o ponašanju samoupravnih proizvođača, treba se složiti sa jednom drugom koncepcijom, više puta ponavljanom[15], koncepcijom da »dohodna cena... nije ništa drugo do nedovoljno razvijena cena proizvodnje«, pri čemu, svesno ne ulazeći u svu kompleksnost problema, imamo u vidu dohodnu cenu formulisanu samo kao zbir materijalnih troškova proizvodnje i prosečnog dohotka.[16] To istovremeno znači naše prihvatanje koncepcije takozvane specifične cene proizvodnje, sa njenim, po našoj oceni, dvema najbitnijim karakteristikama, da ona »u sebi sadrži dva uravnotežena elementa — lične dohotke i akumulaciju«[17], i da ona »ide dalje od opšteg pojma dohotka i traži da se utvrde pravila raspodele

[14] M. Korać, *Teorija socijalističke robne proizvodnje,* »Naša stvarnost«, br. 12/1962, str. 600.

[15] Vidi: Z. Pjanić, *Problemi formiranja cena,* »Naša stvarnost«, br. 3/1963. str. 296; *Teorija cena,* Beograd, 1972, str. 428.

[16] Vidi: M. Korać — T. Vlaškalić, *Politička ekonomija,* Beograd, 1966, str. 312.

[17] Z. Pjanić, *Robna privreda u samoupravnom sistemu,* str. 87.

Digitized by Google

njegova dva posebna dela — ličnih dohodaka (ili potrošnja radnih ljudi) i akumulacije, ne zbog nekih subjektivnih razloga normativne prirode, već zato što to proističe iz objektivnih svojstava samoupravne tržišne privrede«[18].

Jedna se, međutim, pretpostavka specifične cene proizvodnje može ozbiljno dovoditi u pitanje. To je pretpostavka o mobilnosti proizvodnih činilaca. Ona je mnogo čime limitirana, između ostalog i prisustvom monopolskih i oligopolskih privrednih struktura. Iz ovoga proizlazi da premisa koncepcije specifične cene proizvodnje, ona o slobodi ljudi da sami biraju svoje zanimanje i radno mesto, odnosno premisa o mobilnosti rada, zanemaruje činjenicu da mnoštvo faktora, i to pre neekonomske nego ekonomske prirode, ometa savršeno kretanje rada motivisano ekonomskim pobudama. No sama logika socijalističke samoupravne privrede pretpostavlja slobodno kretanje rada. Takođe, ista ta logika pretpostavlja kretanje društvenih sredstava prema ekonomski najunosnijim plasmanima, tako da polaziti od premise »neznatne« ili veoma ograničene mobilnosti akumulacije ne bi odgovaralo suštinskoj potrebi izgradnje jedne celovite teorije, što, naravno, ne znači da u toj teoriji treba zanemarivati sve ono što ograničava mobilnost proizvodnih činilaca. U tom smislu i koncepcija specifične cene proizvodnje, kao »krajnje konsekvence slobodnih ekonomskih tokova«, u kojoj se nalaze »dva uravnotežena elementa — lični dohoci prema kvalitetu i kvantitetu rada i akumulacija prema predujmljenim osnovnim i obrtnim sredstvima«[19], ne zanemaruje činjenicu da se, »kao u svim savremenim robnim privredama, i u našoj isto tako, zavisno od veličine preduzeća i njihovog broja, važnosti i mesta njihovih proizvoda u proizvodnoj i ličnoj potrošnji, vertikalne i horizontalne povezanosti celokupnog robnog sveta, posebno prirodnih i saobraćajnih prilika, pa i državnih mera, u granama obrazuju različite konkurentne, polipolske, oligopolske ili monopolske strukture, koje izazivaju neke nove procese, pored onih velikih kretanja koja za osnovu imaju logiku cene proizvodnje«.[20]

Nema teorijske koncepcije u Jugoslaviji koja je toliko bila kritikovana koliko ona o dohodnoj ceni. U jednoj od poslednjih kritika ta koncepcija ocenjena je kao »maglovita konstrukcija koja nema puno ekonomskog smisla«[21]. Naročito je problematičan

[18] Isto, str. 93.

[19] Isto, str. 87.

[20] Isto, str. 88. — Upravo se zbog tih procesa tržišne cene ne mogu svesti na cenu proizvodnje, čak ni onda kada se ponuda i tražnja podudaraju; »drugim rečima, nepodudaranje između tržišnih cena i specifične cene proizvodnje nije slučajno i kratkoročne prirode, nego je zakonito, što znači da se cena proizvodnje ne javlja kao gravitaciona tačka u kretanju tekućih tržišnih cena« (isto).

Specifična cena proizvodnje ne predstavlja ni normativnu veličinu, već Pjanić ukazuje na njen veliki analitički značaj, posebno kao pokazatelja položaja privrednih grana, grupacija i preduzeća u primarnoj raspodeli.

[21] S. Popov, *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, Beograd, 1985, str. 148.

Digitized by Google

koncept dohotka po radniku koji se u sklopu teorije dohodne cene pojavljuje kao pokazatelj uspešnosti poslovanja radnih kolektiva. U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije suštinski se reafirmiše koncepcija o ceni proizvodnje kao ravnotežnoj ceni u socijalističkoj samoupravnoj privredi, naročito posredstvom opredeljenja sadržanog u Programu — da dva bitna elementa sistema raspodele dohotka treba da budu (prosečni, ravnotežni) lični dohoci i (prosečna, ravnotežna) akumulacija, što je suprotno konceptu dohodne cene u kojem se operiše takozvanim amorfnim, bezobličnim dohotkom.

Koncept maksimizacije dohotka po zaposlenom radniku kao motivu privređivanja privrednih subjekata u socijalističkoj samoupravnoj privredi zasniva se na pobudi radnika i radnih kolektiva da dohodak koriste kako za ličnu potrošnju (lične dohotke) tako i za investicionu (akumulaciju). Drugačije rečeno, maksimizacija ličnih dohodaka (u cilju maksimizacije tekuće lične potrošnje) u normalnim okolnostima (onima kada nema ekonomski neopravdane takozvane socijalizacije dohotka ili gubitaka radnih kolektiva ili drugih pojava suprotnih logici socijalističke samoupravne ekonomije zasnovane na ekonomskim zakonitostima) trebalo bi da bude ograničena potrebom rasta ličnih dohodaka u budućnosti, odnosno nužnošću da se deo dohotka akumuliše, koristi za razvoj, proširenu reprodukciju. Ta dva dela dohotka (lični dohoci za tekuću potrošnju i akumulacija radi obezbeđivanja ličnih dohodaka u budućnosti) trebalo bi da znače uvažavanje ekonomske zakonitosti da dohodak mora biti izvor tekućih ali i, posredstvom akumulacije, budućih ličnih dohodaka.

Raspodela prema radu, odnosno prisvajanje proporcionalno radu, trebalo bi da bude jedan od osnovnih principa socijalističke ekonomije. Motiv maksimizacije ličnog dohotka po jedinici rada trebalo bi da vodi prosečnom (ravnotežnom) ličnom dohotku kao bitnom elementu ravnoteže ukupnog privređivanja. Istovremeno, ako društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju pretpostavlja »asocijaciju radnika«[22], ukidanje svih oblika prisvajanja rezultata tuđeg rada, kao i jednaku dostupnost (društvenih) sredstava za proizvodnju svima[23], onda i *učešće svih u stvaranju i korišćenju akumulacije treba da se ostvaruje srazmerno vrednosti društvenih sredstava koja koriste.* Ostvarivanje prosečnog (ravnotežnog) ličnog dohotka srazmernog radu mora da znači i ostvarivanje akumulacije na nivou prosečnog (ravnotežnog) doprinosa (društvenih) sredstava za proizvodnju dohotka, što znači da se i ostvarivanje prosečne (ravnotežne) akumulacije pojavljuje

[22] Vidi: S. Jurin, *Ekonomske zakonitosti i socijalistička proizvodnja*, u: *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, navedeno delo, str. 12.

[23] »Osnovu svih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu obezbeđuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i *ravnopravno* s drugim radnim ljudima u udruženom radu..., ostvaruje svoj lični i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima *svog* tekućeg i minulog rada...« (Ustav SFRJ iz 1974. godine, Osnovna načela, II).

Digitized by Google

kao (drugi — pored ravnotežnog ličnog dohotka) bitni element ravnoteže ukupnog privređivanja u socijalističkom samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu. Komplementarnost prosečnog (ravnotežnog) ličnog dohotka i prosečne (ravnotežne) akumulacije suštinski znači da normalna (ravnotežna) cena socijalističke samoupravne privrede jeste cena proizvodnje, analogno ceni proizvodnje u kapitalističkom načinu proizvodnje, ali i sa određenim specifičnostima. Otuda je sintagma »specifična cena proizvodnje« adekvatna karakteru privređivanja u socijalističkom samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu. No, pošto logika specifične cene proizvodnje kao svoju osnovu ima Marksov koncept cene proizvodnje (koji se odnosi na kapitalističku robnu proizvodnju), a ako se socijalizam tretira kao (revolucionarni) preobražaj (prelaz, tranzicija) kapitalizma (u skladu sa preovlađujućim marksističkim tumačenjima socijalizma), onda bi adekvatno bilo cene proizvodnje u socijalističkoj privredi nazvati »preobraženima«. Preobražaj je proces. Socijalizam, takođe. Pojednostavnjeno rečeno, preobražene cene proizvodnje u socijalizmu utoliko će se više »udaljavati« od »Marksovih« ukoliko socijalizam više »odmiče« od kapitalizma. Ali, pod uslovom da je reč o realnom »odmicanju«, a ne manje-više utopijsko-sofistički »sagledanom«. Nestajanjem (realnim prevazilaženjem) robne proizvodnje nestajaće i (preobražene, specifične) cene proizvodnje. U onoj meri u kojoj je Marks bio u pravu kada je u *Grundrisse* pisao da je kapitalizam »*poslednji* razvitak odnosa vrednosti i proizvodnje koja počiva na vrednosti«[24], u toj meri bi se moglo reći i da je (preobražena, specifična) cena proizvodnje poslednji oblik ravnotežne cene. Socijalizam je progresivno prevazilaženje kapitalizma, no on je još u izvesnom smislu, da upotrebimo jedan Engelsov izraz, »kapitalizam bez kapitalista«.

Kritikovati specifičnu cenu proizvodnje kao nekakav povratak kapitalizmu neodrživo je. Bitno je shvatiti da je socijalizam tek (samo) prelaz iz kapitalizma u »buduće društvo«, dijalektika staroga (kapitalizma) i novoga (»budućeg društva«, komunizma), a ne već ostvareno »buduće društvo«. Tržište, zakoni konkurencije deluju kao faktor formiranja ravnotežnih cena u obliku cena proizvodnje, a u različitim uslovima ograničavanja tržišnih zakonitosti društvo treba da »nameće« cenu proizvodnje kao ravnotežnu cenu (u uslovima takozvanog državnog socijalizma centralističkim određivanjem cene proizvodnje kao osnove planskih cena; u uslovima socijalističke samoupravne ekonomije decentralizovanim sistemom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja). I u uslovima samoupravljanja moraju postojati izvesna ograničenja postavljena privrednim subjektima, u smislu, na primer, onoga da su »u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima radnici u udruženom radu uzajamno odgovorni da se, u svom zajedničkom *i opštem društvenom interesu*, tim sred-

[24] K. Marx, *Temelji slobode*, Zagreb, str. 292.

Digitized by Google

stvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i *ukupnog društvenog* rada, stalno obnavljaju, *uvećavaju* i unapređuju...« (član 15 Ustava SFRJ iz 1974. godine). Smatrati da su navedena »ograničenja« suprotna, na primer, članu 17. Ustava — zabluda je.[25] Kvalitet ukupnih privrednih kretanja, ukupnog funkcionisanja i razvoja socijalističke samoupravne ekonomije bitno zavisi od kvaliteta uravnoteženosti ličnih dohodaka i akumulacije.

Odricati sredstvima za proizvodnju svojstvo da utiču na formiranje dohotka privrednih subjekata, a takvo odricanje se može naći u delu jugoslovenske ekonomske misli, predstavlja pogrešnu interpretaciju Marksove teorije radne vrednosti. Isti je slučaj i sa zalaganjima za ukupni (amorfni) dohodak, onaj kojem se radnicima i radnim kolektivima ne bi »prejudicirala« raspodela. Izvesno »prejudiciranje« predstavlja ekonomsku zakonitost. Ako se ona ne »uvažava«, posledice po ukupni društveno-ekonomski razvoj moraju biti negativne. Praksa jugoslovenske ekonomije to dovoljno dokazuje.

Kada se dohodak po radniku pojavljuje kao funkcija cilja (motiv, maksimand) privrednih subjekata, onda se ujednačavanje toga dohotka pojavljuje kao ravnotežna solucija, a vrednosne cene kao ravnotežne. Iz marksističke ekonomske teorije pak proizlazi da vrednosne cene obezbeđuju ravnotežu sistema samo u uslovima proste, a ne i u uslovima razvijene robne privrede. Otuda dohodak po radniku i proizlazeća vrednosna cena moraju imati negativne posledice po makroekonomsku ravnotežu u uslovima socijalističke samoupravne privrede, te ove dve ekonomske kategorije nisu u skladu sa (opštedruštvenim) potrebama razvoja samoupravljanja kao ekonomskog i društvenog sistema. Održavanje sistema, njegove ravnoteže i razvoja zahteva da se kao ravnotežne pojavljuju cene koje, pored prosečnih (ravnotežnih) ličnih dohodaka, sadrže i prosečnu (ravnotežnu) akumulaciju (srazmernu vrednosti korišćenih sredstava za proizvodnju, a ne broju zaposlenih radnika). Te cene su — cene proizvodnje. A one su ona ekonomska zakonitost koja, ako se ne »uvažava«, dovodi do mnogih poremećaja — neravnoteža. Deformisani odnosi cena vode u neoptimalnu alokaciju faktora proizvodnje, neostvarivanja principa raspodele prema radu i disproporcije u razvoju privrednih

---

[25] Ima javnih radnika u Jugoslaviji koji najveći značaj pridaju delu ovog člana (»O celokupnom dohotku... radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada«) zanemarujući celinu ovog člana, naročito ovo što mi podvlačimo: »O celokupnom dohotku, kao rezultatu zajedničkog rada radnika u OOUR i ukupnog društvenog rada, ostvarenom u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava na osnovu delovanja zakonitosti tržišta i na samoupravnoj osnovi *društveno utvrđenih uslova* sticanja dohotka, radnici odlučuju u OOUR *u skladu* sa svojim ustavnim pravima i *odgovornostima prema drugim radnicima i prema društvenoj zajednici u celini.*« »Društveno utvrđeni uslovi« i »odgovornosti prema... društvenoj zajednici u celini« upravo mogu biti one koje proizlaze iz koncepta cene proizvodnje — ravnoteža ličnih dohodaka i akumulacije.

Digitized by Google

delatnosti, što je jedan od najznačajnijih ekonomskih problema savremene jugoslovenske privrede, pored niza drugih. Iz mnogih navedenih i drugih razloga eliminacija dohotka po radniku i dohodne cene — jedan je od najbitnijih uslova za otklanjanje slabosti samoupravnog privrednog sistema, zajedno sa reafirmacijom tržišta, naravno ne tržišta *laissez-faire*, nego tržišta sa svim potrebnim elementima društvenog usmeravanja, uticaja, organizacije. Iskoristiti pozitivne i korigovati ili eliminisati negativne efekte tržiša — jedan je od najbitnijih imperativa stabilizacije jugoslovenske ekonomije.

Pri postojanju prosečne dohodne stope radni kolektiv ili celokupna privredna grana (grupacija) utoliko više dobija ukoliko je veći opredmećeni rad, a »to nema nikakve veze sa radnim doprinosom«[26]. Grane sa visokim organskim sastavom kapitala prisvajaju više dohotka nego grane sa nižim sastavom, naravno pri jednakom obrtu. Do toga istog bi došlo i između grana sa jednakim organskim sastavom a različitim obrtima kapitala. Pošto najčešće radno intenzivne grane imaju i brži obrt, a isto tako su prerađivačke grane najčešće radno-intenzivne (dok su grane koje proizvode energiju i sirovine kapitalno intenzivne i sa sporijim obrtom), deformacije cena i sticanja dohotka su upravo locirane, između ostalog, u navedenim međugranskim odnosima. Ti međugranski odnosi imaju i svoju teritorijalnu dimenziju, s obzirom na razmeštaj kapitalno i radno intenzivnih, odnosno energetsko-sirovinskih i prerađivačkih grana u republikama, pokrajinama i regionima Jugoslavije. Otuda deformisane relativne cene i odstupanja ovih cena od ravnotežnih (cena proizvodnje) imaju u Jugoslaviji ne samo veliki ekonomski nego i politički značaj. Tu se nalazi jedan od bitnih uzroka neodgovarajućeg sprovođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kada je reč o sistemu i politici cena, uz, naravno, niz drugih uzroka, u oblasti deviznog sistema, monetarnog, spoljnotrgovinskog itd.

Iz nekih novijih istraživanja[27] proizlaze dokazivanja da su *dohodne cene*[28] formalno jednake Srafinim cenama proizvodnje iz

---

[26] Z. Pjanić, *O raznim ekonomskim logikama u našoj ekonomskoj* teoriji, u: *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, navedeno delo str. 203.

[27] Đ. Šuvaković, »Ponašanje preduzeća i ravnotežne cene u samoupravnoj i kapitalističkoj privredi«, doktorska disertacija, Beograd, Ekonomski fakultet.

[28] Inače, jedna od koncepcija o ravnotežnoj ceni je i ona F. Cernea, izložena 1964. u radu *Teorija formiranja i politike cena u preduzetničko-kolektivnom sistemu* (»Ekonomist«, br. 4), o normalnoj ceni u preduzetničko-kolektivnom sistemu. Formula Černeove reprodukcijske cene bila je:

$$C_{ri} = \frac{(T_{v+ps}) + T_k + (a \cdot S \pm d \cdot S)}{P},$$

gde T_{v+ps} označava, s jedne strane, tekuće varijabilne troškove, ali, s druge, i specifične programirane troškove, »koji su programski određeni za povećanje dohotka u pojedinim ekonomskim jedinicama

Digitized by Google

Proizvodnje roba pomoću roba, a dohodna stopa formalno jednaka stopi profita čija bi se visina izjednačila sa vrednošću jedinične najamnine merene standardnim živim radom. Dohodna cena bi tada bila isto što i nekakva cena proizvodnje kod koje bi stopa akumulativnosti i stopa ličnih dohodaka međusobno bile jednake. Pošto bi takva dohodna cena određivala nivo ličnih dohodaka i akumulacije nezavisno od stvarnih potreba radnika i društva, ona ne bi mogla biti, kako zaključuje autor ove analize, ravnotežna cena samoupravne privrede.[29]

Setimo se, na kraju, Marksovog objašnjenja da je cena proizvodnje »stvarno ono što A. Smit zove *natural price*, Rikardo *price of production, cost of production,* a fiziokrati *prix nécessaire*... zato što je ona trajni uslov ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje«[30].

---

preduzeća«; T_k su fiksni troškovi; $a \cdot S$ označava unutrašnju akumulaciju preuzeća, koja je izračunata na osnovu programiranih troškova razvoja preduzeća; $\pm d \cdot S$ odnosi se, kada je znak pozitivan, na doprinose koje preduzeće plaća zajednici, a kada je znak negativan, na subvencije koje zajednica odobrava preduzeću. Ova koncepcija nije šire prihvaćena.

[29] U studiji *Ravnotežne i tekuće cene u privredi SFRJ* (Centar za istraživanje sistema raspodele VSS, Beograd, 1983) P. Petrović, na bazi empirijske analize, zaključuje da se »dohodne cene... veoma razlikuju od stvarnih, a ta činjenica ih isključuje kao potencijalne ravnotežne cene u jugoslovenskoj privredi« (str. 27). Iz Petrovićeve analize proizlazi da »stvarne cene nisu najbliže vrednosnim«, odnosno da su »najbliže cenama sa diferenciranim stopama akumulativnosti« str. 37). »Cene sa diferenciranim stopama akumulativnosti su najbliže stvarnim, zatim cene proizvodnje, a onda vrednosne« (str. 21). Cene proizvodnje Petrović vezuje za slučaj proporcionalnog rasta svih sektora, no pošto je realniji slučaj da grane rastu po međusobno različitim stopama, to se i stope akumulativnosti diferenciraju po granama (da bi se obezbedila jednakost sa odgovarajućim stopama rasta). Po jednom drugom modelu kalkulacije, koji Petrović takođe koristi, »cene proizvodnje, vrednosne cene i cene sa diferenciranim stopama akumulativnosti približno su podjednako udaljene od stvarnih cena, dok je udaljenost dohodnih cena i cena koje izjednačavaju dohodak po sredstvima od stvarnih cena oko tri puta veća« (str. 14). Petrović i tada zaključuje da se dohodne cene i cene koje izjednačavaju dohodak po sredstvima »ne mogu pojaviti kao kandidati za objašnjavanje stvarnih cena«. Još na jednom mestu Petrović zaključuje da rezultati njegove analize »eliminišu dohodne cene i cene koje izjednačavaju dohodak po sredstvima kao potencijalne ravnotežne cene u jugoslovenskoj privredi« (str. 17).

Najveća »bliskost« stvarnih cena i cena sa diferenciranim stopama akumulativnosti nije samo rezultat različitog rasta privrednih sektora, nego i faktora kao što su monopolsko-oligopolske strukture tržišta i drugi.

[30] K. Marks, *Kapital,* tom III, Beograd, 1972, str. 169.

Digitized by Google

Stjepan T. Šimić

Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu

Kada je riječ o istraživanju nacionalnoga problema i, općenito, gotovo do jednoga relevantnijega fenomena naše društvene zbilje, onda se u obilju literature i »paraliterature« o naciji ili društvu, sem primjereno marksističke metodičke misaono-djelatne pozicije, u nas mogu uočiti i dvije redukcionističke teorijske orijentacije, dva parcijalna mišljenja o relaciji nauka, odnosno politika prema naciji, ili nekojem drugom fenomenu. No zadržimo se prvenstveno na problemu odnosa spram nacije.

Pristupom koji potiče iz »rezervata« nauke (dakle iz misaonoga medija »marksističkoga pozitivizma«) generalno i bezostatno se želi istaći da politika (pod politikom ovdje se obično i najčešće podrazumijeva naprosto politička pragma, politika kao »tehnika«, pa i svaka politika, i marksistička, socijalistička, a ovamo, prema tome stajalištu, pripada i sama politička nauka, marksistička politička nauka), naša, jugoslavenska politika, nedovoljno, posve malo ili nikako ne »sluša« nauku, njezina istraživanja općenito, pa i istraživanja nacionalnih odnosa, da je politika smetnja slobodnom (kaže se objektivnom, potpuno neutralnom i sličnom) istraživanju rečenoga fenomena, štaviše, da je nepoželjno bilo kakvo »miješanje« politike u stvari nauke, a da je takva nauka, ničim ometana, jedini istinski medij koji osigurava marksistički pristup naciji. Takvom metodičkom pozicijom ide se čak dotle

Digitized by Google

da se politici, zapravo komunističkome pokretu, osporava ikakav legitimitet i pravo bavljenja tim pitanjem.

Oni što zastupaju stajalište »marksističkoga pozitivizma«, dakle znanstvenoga redukcionizma, proglašavaju nenaučnim, nemisaonim i marksističkoj metodičkoj poziciji neprimjerenim, pa i antinaučnim, sve ono što potiče iz političke sfere, bilo da je riječ o inače vrijednim studijama iz pera eminentnih političkih mislilaca našeg pokreta, ili pak o političkoj publicistici, rezolucijskoj produkciji, političkom govoru, a o referatu pogotovo. U posljednje vrijeme nailazili smo i na takve konstatacije ovih autora u kojima se misao i politička praksa najvećih političkih umova naše revolucije proglašavaju »nepismenima«, »nesposobnima«, »nedjelotvornima«, »dvoličnima«, »nedosljednima« itd. U obzoru i na meti te vrste »nauke« je i cjelokupan sadržaj »koncepata i mjera« koji se obuhvataju pojmovima »detitoizacija«, »dekardeljizacija«, »deourizacija« — da navedemo samo neke. Također, najzagriženiji predstavnici ove pozicije kažu kako su, navodno, našu revoluciju, pa i poslijeratnu izgradnju vodili ljudi koji su bili politički i znanstveno nepismeni i nedorasli zadacima socijalizma i marksizma, da su permanentno radili na poništavanju »historijskoga prava« pojedinih nacija itd. Na toj se liniji, također, osporava znanstvena utemeljenost i Programa SKJ, Ustava, Zakona o udruženom radu, pa i cjelokupna koncepcija partijske politike rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Kada se, pak, pobornicima te pozicije kaže da ona nema ničeg zajedničkog s marksizmom, socijalizmom i proleterskim poimanjem nacionalnoga pitanja, da je misaona zasnovanost te nauke samo rezervatska, tradicionalistička, redukcionistička, dakle u osnovi građanska, a nerijetko i nacionalistička, onda se oni znaju upustiti u svaku vrstu »argumentacije« o navodnom ugrožavanju slobode naučnoga stvaralaštva itd., sve u cilju da sačuvaju svoju autonomnost, nepovredivost, svetost svoje pozicije — često tražeći pribježište u vlastitoj naciji, a da i nisu svjesni toga da i nju, u stvari, blate i ugrožavaju. Za ovu metodičku poziciju, u pogledu njezina odnosa spram vlastite nacije, karakteristično je da se slojevita struktura stvarnosti tumači isključivo preko nacije, da je nacionalno mjera svakoj drugoj relaciji i odnosu, da je, kako je Kardelj govorio, nacija slobodna, pa makar u njoj vladale buržoazija, tehnokracija, birokracija ili bilo koji drugi društveni sloj ili grupacija. U novije vrijeme ova se teza opredmećuje u programu takozvanog »nacionalnoga pomirenja«.

Druga, pak, pozicija, koju ovdje kritički razmatramo, utemeljuje se u »rezervatu« politike i političkoga (to je pozicija koju smo, analogno prvoj, nazvali »socijalistički birokratizam«); kao i u slučaju prve, njeni pobornici znaju reći kako, navodno, nauka nema što da istražuje u sferi nacionalnih odnosa, jer je to, smatra birokratizam, isključivo stvar politike, političkoga sektora, političkih institucija. Ukoliko se nauci (marksističkoj nauci) dopušta da štogod prozbori o društvenim problemima, pa i o naciji, onda to može biti samo u granicama i opsegu koje određuje takva

Digitized by Google

politička svijest. Nauka je za tu svijest, zapravo, tu da izvršava naloge koje joj prosljeđuje politika, da faktički, kao Minervina sova, *post festum*, kada ta politika uredi stvari, samo uopštava, naknadno, njezinu političku praksu. Zagovrnici te misaone pozicije znaju, također, reći kako nam nauka općenito, društvena posebno, zaostaje i kaska za praksom, bez ikakva konkretnijega određenja šta se misli pod tim.

Politički redukcionizam iz svoga atara protjeruje svaki kritički govor o postojećoj praksi, odnosima i institucijama, osporava naučnu valjanost društvene znanosti općenito, naučnički poziv, pa i cjelokupni intelektualni medij društva, u kojem ne vidi samo vlastito otuđenje nego i gotovo suvisli posao nadmudrivanja, sofisticiranja, medij fikcije i neobavezujućih spekulacija. Valja, međutim, primijetiti da takozvana tehnička inteligencija daleko bolje prolazi, ukoliko je, naravno, politički »neutralna«, lojalna, to jest ukoliko izvršava njezinu volju. Stajalište političkoga redukcionizma, to jest birokratizma, kada ukazuje povjerenje stanovitim istraživanjima u društvenim naukama, uključujući i istraživanje nacionalnoga fenomena, ipak nije u stanju da prihvati *ad notam* eventualne kritičke refleksije od nauke, i ako kritičkoga mišljenja ima, onda će to proglasiti »miješanjem« u politiku, pa nerijetko i imenovati pojmom navodne »borbe za vlast«. Na toj su relaciji i ona istraživanja i ekspertize koje poručuje politika od nauka i instituta, odnosno u našoj stvarnosti već poznat pojam, na primjer, postojanja osam ekonomija, odnosno ekonomskih, ali i političkih nauka. U tome su znaku i stvarni problemi da ponekad zaista imamo situacije da je teško odrediti šta je, recimo, nacionalizam, šta unitarizam itd., odnosno da ima situacija da ni naša nauka niti politika nemaju izgrađene kriterije za procjenjivanje tih fenomena.

U parentezi tek izložena dva redukcionistička stajališta, koja se, naravno, odnose i na relaciju spram mišljenja/djelovanja dijalektike klasno-nacionalne emancipacije, ne postoje u nekom čistome obliku, kao nekakav »idealno-tipski model«, kao konzistentne i zaokružene koncepcije i prakse, mada ima pojedinih autora, i na jednoj i na drugoj strani, koji zahvaćaju bitak ovih orijentacija. Ta dva stanovišta, također, ne mogu poremetiti osnovni tok revolucije, barem za sada, bez obzira na navalu nacionalističke desnice i u našim jugoslavenskim prostorima. Ta dva stajališta zauzimaju tek dio prostora našega znanstvenoga i političkoga mnijenja. Ali nam se čini da bi bilo znanstveno i politički nemudro potcijeniti rečene tradicionalističke misaone pozicije, držeći se pri tome prvenstveno relevantne ocjene da je nacionalizam uvijek bila najopasnija desna aberacija u nas.

Sa Marxova metodičkoga stajališta, za koje je mjera svake misaone pozicije — stvarna proizvodnja socijalizma, i koje svaki društveni fenomen, pa i naciju, promišlja preko kategorije (stajališta) *totaliteta*, obje ove naprijed kritizirane orijentacije su parcijalne, dakle »rezervatske«, građanske. Ali ne samo zato što iz svojih ograničenih vidokruga promišljaju *cjelinu*, što parcijalno

Digitized by Google

proturaju za cjelovito, građansko za marksističko, što, umjesto prakse upućivanja nauke na politiku i obratno, rade na njihovoj suprotstavljenosti, nego i zato što u njihovu obzoru zaista nema mjesta za proletere, što u njihovu shvaćanju nacionalnoga pitanja nema mjesta za proletere i njihovu avangardu, pa prema tome ni za marksističku nauku ni za socijalističku politiku.

Dok god je na djelu društvena podjela rada, a time i baza za reprodukciju na jednoj strani nauke, na drugoj politike, postojat će, dakle, i nauka i politika, u krajnjoj instanci, kao dvije različite sfere, dva posebna duhovna svijeta. Historija se, u tome smislu, ne može preskakati, niti se može mehanički ukidati diferencijacija između nauke i politike. Također ni udaljenost radničke klase od obje te aktivnosti. Ali, zadatak je socijalizma i marksizma, komunističkoga naučnoga i političkoga angažmana da rade na prevladavanju podvojenosti tih dvaju svjetova, uvlačeći same udružene radnike u te medije do nivoa njihove potpune hegemonije nad tom i drugim dihotomijama. Marksistička nauka i socijalistička politika, makar imale stanovita obilježja »rezervatstva«, otuđenosti od radnih ljudi, moraju da rade na *jednome*, zajedničkome poslu, na proizvođenju socijalističke svijesti i stvarnosti, društvenoga medija u kojem će se ostvarivati sve punija klasno-nacionalna emancipacija sve do jednoga našega naroda i svih nacija zajedno.

Teško je naći takve ličnosti našega komunističkoga pokreta koje su živjele, kao Tito, Kardelj, jedinstvo nauke i politike, i koji su svojim revolucionarnim radom ujedinjavali i bili paradigma ujedinjavanja politike i nauke, koji su živjeli pun život marksista-komunista. No, naša je obaveza da, kada njih nema, daleko više radimo, dakle i nauka i politika, na međusobnom prožimanju, uvažavanju nauke i politike. Načelno je poznat, u tome smislu, cilj i put i jedne i druge sfere: vlastiti maksimalan doprinos, posredovan Marxovom dijalektikom, proizvodnji socijalističkoga samoupravljanja; sa aspekta naše teme, maksimalan zajednički rad na poslu ovladavanja nacionalnim pitanjem od strane proletera. To bi u sadašnjim našim uslovima, pa i na duže relacije, bio »program« angažovanja naše naučne i političke misli i prakse u takozvanom lijevom, komunističkom mediju.

Teško je, međutim, održiva teza kako nam je, navodno, politika dobra, a naša nauka i nauka koja proučava nacionalne odnose za njom kaskaju, jer se tom metodičkom pozicijom, zapravo, paradigmatično misli preko stajališta koje upojedinjuje i bitno razdvaja ove sfere »društvenosti«, teoriju od prakse. Time se hoće reći jednostavno to da se socijalističko samoupravljanje kao opći koncept, kao globalna *praxis* socijalističke revolucije, ne može *metodički*, dakle povijesno, podvajati, i iz toga parcijalnoga aspekta na njih gledati. Ma koliko su još uvijek te sfere, naša društvena nauka i naša politička praksa, udaljene, zapravo na specifičan način indikator odvojenosti udruženih radnika od svojih moći. I nije problem samo nauke što ona, kako se kaže,

Digitized by Google

zaostaje za potrebama našeg razvoja, nego je to, također, ne manji problem politike, Saveza komunista.

Stoga je ona klasična sintagma »nauka naučnim radnicima« — »politika političarima«, ukoliko se promisli iz horizonta proleterske revolucije, neodrživa, jer obje ove parole ipak ne diraju u ključno pitanje socijalističke revolucije — da radnici, radni ljudi moraju ovladati i naukom i politikom, i da je to, zapravo, mjera doprinosa i jedne i druge (i svih ostalih sfera društvenosti) revoluciji. Ova metodička opaska, međutim, nije u suprotnosti s onim poznatim stavom iz Programa SKJ, u kojem se sugerira teza da Partija nije sudija nauci. Ukoliko se Program SKJ marksistički čita, onda se, zapravo, u njemu favorizira ova naprijed rečena postavka.

Tezu »nauka naučnicima« — »politika političarima« podržavaju oba navedena redukcionistička stanovišta, jer su oba rezultat tradicionalne i tradicionalističke svijesti, svijesti koja ne dopušta »miješanje« u svoje »rezervate«. Sa aspekta ove teme, u tome je pogledu za kritičku refleksiju posebno aktualna teza birokracije, i u nauci i u politici, da se, na primjer, u pitanja »moje« »nacionalne ekonomije« ili »nacionalne politike«, »nacionalne kulture«, »nacionalne literature«, jezika itd. nema što miješati neko »sa strane«, iz druge republike, iz drugoga medija itd.; u tome je dodatna teškoća što se u novije vrijeme u nas može naći i argumentacija i praksa simbioze na poslu saradnje nauke i politike, na poslu upravo »nacionalne ekonomije« i »nacionalne politike« itd., što samo još više zamagljuje, fetišizira i ovaj načeti sklop odnosa nauke i politike prema naciji. Ali bitak te svijesti i prakse ipak ne odbacuje osnovnu tezu — da praksa te simbioze udaljava i nauku i politiku od socijalističkog samoupravljanja, od procesa uspostave marksovskoga modusa saradnje nauke i politike, a kojoj je cilj jednovremenost klasno-nacionalne emancipacije u socijalističkoj revoluciji.

Koliko se znanost, na primjer filozofija (dopustimo da je ovom prilikom mislimo i kao znanost, no ne na tradicionalistički, nego na marksovski način), zapravo pojedini njeni reprezentanti znaju zanijeti svojom misaonom spekulacijom (adekvatnije u tim primjerima: špekulacijom), pokazuju i neki politički pamfleti (zapravo, paradigmatični politički projekti) koji su omotani filozofskim ili književničkim žargonom, a koji sa »znanstveno-uzvišene«, samo naoko hegelijanske pozicije promišljaju nacionalnu stvarnost našega društva, kada prave takve tipologije nacija na jugoslavenskome tlu da se čovjek mora nad tim »znanstveničkim« i »literarnim« stajalištima, u najmanju ruku, zgroziti. No to je posve logična konzekvencija građanskoga stajališta u promišljanju nacionalnoga fenomena, logična konzekvencija malograđanskoga poimanja nacionalnoga pitanja u savremenom jugoslavenskome društvu.

Može se, prema tome, reći i postaviti jedna načelna teza, da, zapravo, nema, odnosno da je prava rijetkost egzistiranje čisto odvojene ili podvojene redukcionističke »naučne« i »političke«

Digitized by Google

pozicije. Kada je, dakle, riječ o stvarnosnom postojanju jednoga ili drugoga građanskoga stajališta, bilo izvedeno ono u sferi nauke ili politike, onda se uglavnom oni nalaze, tako reći sljubljuju, u liku toga protagoniste, istoga znanstvenika ili političara, ili pak u njihovom zajedničkom djelovanju, makar i ne postojala među njima u formalnome smislu neka organizaciona veza.

Što se pak same tradicionalistički utemeljene nauke tiče, može se uočiti, pored svega rečenoga, i fakat da ona, pogotovo u pitanju promišljanja nacije u našim prostorima, ali i drugih »velikih« tema i kategorija našega društva i revolucije, jednostavno nije u stanju da probije svoj rezervatski, tradicionalistički, parcijalni, fetišistički, a na koncu konca — nacionalistički rezon. Ta tradicionalistička naučna svijest i njezin kategorijalni aparat, tako, nisu u stanju da svoj misaoni potencijal primjere novoj stvarnosti, da iz nje crpu ne samo materijal, predmet istraživanja, nego i da na njemu utemeljuju svoju misaonu poziciju. A to se iskazuje, na primjer, u nemoći da se nacionalna stvarnost današnje Jugoslavije promišlja iz nje same, a ne iz neživotnih kategorija. A to je, zapravo, i logika staljinističkoga poimanja nacije i nacionalnoga pitanja, logika samjeravanja i uguravanja stvarnosnoga sadržaja u već formulirane beživotne konstrukcije, a ne suprotan put, put koji se drži stvarnosti, koji je, zapravo, sâm stvarnosno stajalište. To, pak, ne znači da je marksistička metodika puko preslikavanje stvarnosti, što će često pomisliti znatan dio ljudi iz nauke i iz politike, nego to znači da se marksistička metodika mišljenja/djelovanja ne može predstavljati niti istraživački opredmećivati kao promatranje stvarnosti, nego kao jedinstvo promatranja i mijenjanja stvarnosti, ali i promatrača. Bez šireg upuštanja u ovo ključno područje marksističke dijalektike, bliže rečeno »subjekt«objekt« relacije, kažimo tek toliko da je već i Hegel smatrao da se dijalektička metoda istraživanja ne može dijeliti od svoga predmeta, nego da su oni, preko opojmljenja, jednost, cjelina. Time se Hegel, kako bi Bloch rekao, gotovo približio Marxu, no ipak je ostao na nivou opojmljenja; a Marxu je preostalo da u praksi tu podjelu preovlada. Itd., itd. Ovaj problem, to takozvano teško i mučno odlijepljivanje dijela naše ne samo znanosti, nego i politike od tradicionalnoga metodičkoga stajališta, pa i od tradicionalnoga promišljanja nacionalnoga, pokazuje se u primjeru razmatranja geneze najmlađih jugoslavenskih nacija, zapravo u nastajanju sve do jedne naše nacije. Koliko je zahtijevalo posla, na primjer, da se i dio našega komunističkoga i radničkoga pokreta odlijepi od austromarksističkoga mišljenja nacije. Na temu marksističke kritike tradicionalne svijesti i metode u pristupu nacionalnome fenomenu iznio bih jednu tezu, koja se, vjerujem, neće dopasti tradicionalnoj inteligenciji, da je, zapravo, ona misao koja je dolazila iz naše politike, naravno marksističke, socijalističke, prije ukazivala i više se zalagala za prevladavanje takozvane marksističke (pozitivističke) shematike u razmatranju nacionalnoga pitanja nego sama društvena nauka. To stanovište moglo bi se potkrijepiti analizom

Digitized by Google

sadržaja tekstova takozvanih političkih ljudi. Letimičan pregled tekstova, na primjer, Džemala Bijedića to uveliko potvrđuje. Tako u tekstu *Ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo protiv nacionalizma* (»Odjek«, maja 1966) Džemal Bijedić naglašava: »Ne samo naše poslijeratno iskustvo pokazalo je da smo uvijek bili na pogrešnom putu ukoliko smo htjeli život prilagoditi shemi ili nekom postulatu koji je prevashodno tvorevina nedovoljno realnih predviđanja procesa koji dolaze.«

A kada smo već kod toga, onda, na liniji razmatranja odnosa nauke i politike spram nacionalnoga fenomena u nas, valja ipak primijetiti da je politika bila ta koja je prva napravila obrat, koja je prva, zapravo, probila taj tradicionalistički obruč u shvaćanju nacije i nacionalnoga pitanja, no ne samo toga. Partija je prva »stvarima pogledala u oči«, nije se držala nekih shema, makar one nosile i ime marksizma-lenjinizma (riječ je o Staljinovom shvaćanju nacionalnog kao seljačkog, odnosno pitanja buržoazije, a ne i radničke klase, socijalističke revolucije).

Time se, pak, približavamo stajalištu da, bez obzira na posebnost, s jedne strane, nauke, a s druge politike, naravno, sa svim onim što to podrazumijeva, da bez obzira na njihovu i aktualnu posebnosnu egzistenciju, ipak ima osnova govoriti o jednome poslu i jedne i druge sfere, o zajedničkome poslu marksističke nauke i marksističke politike u promišljanju i ostvarivanju dijalektike klasno-nacionalne emancipacije na jugoslavenskim prostorima, a i inače. U tome je smislu, dakle, relativna rigorozna podjela, odnosno pretjerano inzistiranje na konstataciji da, na primjer, u nas sada, ili u nekome drugome periodu, preovladavaju politička kritika i analiza nacionalnoga fenomena. Zapravo, kada se to kaže, onda se mora biti konkretniji, pa reći šta to znači. Pogotovo u jugoslavenskim uslovima BiH ne treba inzistirati na ortodoksnijemu dijeljenju toga što je dala politika, i pri tome te rezultate smatrati drugorazrednima, u odnosu na ono što je dala naša nauka (sociologija, politikologija, historiografija, »literatura« itd.) i te naučne rezultate posmatrati kao prava i jedino istinska postignuća. Koliko je takvo stajalište *nestvarnosno* pokazuje, prije svega, istorijska činjenica da je politička, revolucionarno-politička, marksovsko-lenjinističko-titovska politika, po mome mišljenju, dala, zapravo, najveće rezultate u ostvarivanju klasno-nacionalne emancipacije na ovome tlu. Sem aktivnosti SK na tome planu, valja podsjetiti i na vrijedne knjige nekih naših istaknutih, tradicionalistički rečeno, političara. Olako prelaženje preko njihovih djelâ — i ne samo njih nego, prije toga, preko djela Tita, Kardelja, Vlahovića, Bakarića, Milentija Popovića, Moše Pijade i drugih naših istaknutih marksista, a ta je svijest, koliko mi se čini, ipak izrečena u dijelu naše misli o nacionalnome pitanju — nije indikacija samo nekakve tradicionalističke svijesti o pojmu nauka i politika općenito, nego i građanske svijesti odnosa ova dva medija prema naciji. To je, štaviše, indikacija jednoga, najčešće latentnoga, otpora konstituciji i egzistenciji marksističke politike i političke znanosti, politike koja empirijski i

Digitized by Google

tendencijski, makar i »na parče«, primiče proletere ostalim ljudima, nauku i politiku, kao zasebne sfere, markovski rečeno, »jednoj jedinoj znanosti povijesti«.

Isto tako, s druge strane, valja još mnogo poraditi na tome da i sama politika, politička sfera, dâ daleko veći vlastiti doprinos, ne samo materijalni, razvoju naše društvene nauke i nauke općenito.

U znamenitome fragmentu *Dnevnika*, datiranom sa novembrom 1967. godine, Krleža, razmišljajući na temu »šta da se radi?«, upravo u prvi plan stavlja pitanje nacije, apostrofirajući historijsku zadaću Partije i partijske, marksističke publicistike da porade na metodičkome prevladavanju svih nacionalističkih shema prošlosti. Držeći da ta sjajna Krležina uputa umnogome zbiljski korespondira sa našim vremenom, citirat ćemo je, makar i u stanovitome skraćenju: »Kad govorim o preživjelostima mentaliteta, govorim o zemlji kao cjelini. U našim pogledima na razne mutne pojmove, od kojih se jedan od najglavnijih zove »entitas nationis«, vladaju u hrvatsko-srpskim relacijama još uvijek barokne, slavjanskoserbske etatističke i hrvatske državnopravne sheme. Ovu gungulu na spiritističkoj seansi duhova KPJ nije prevladala... a upravo je jedan od naših prvenstvenih historijskih zadataka bio i ostao da ove sablasti vratimo tamo kamo spadaju, u grob. Osim nekih generalnih apstraktnih direktiva, ovom poslu nikad se nije pristupilo metodički. KPJ ostvarila je politički više nego što su uspjela da ostvare pokoljenja vladara, političara, ideologa i kombinatora svake vrste, svih naših naroda i narodnosti tokom stoljeća; međutim, da stvori svoju vlastitu partijsku publicistiku, zaista marksističku, nije joj pošlo za rukom. Kad je riječ o publicistici, kao o jednoj od formula koja više ne odgovara zadacima dana, onda ne mislim na profesionalne funkcionare, političare, niti na karijeriste u okviru administrativnog aparata koji se gube u fraziranju, nego na medij one intelektualno-politički organizirane inteligencije, koja se kao metodom snalaženja »in politicis« ne služi historijskomaterijalističkim načinom razmatranja. (...) Ti propagandisti partijskih pogleda na našu, na prvi pogled, zamršenu problematiku bili bi ljudi koji po svom uvjerenju i iskustvu priznaju da je KPJ onaj politički koeficijent koji je već decenijama bio i koji u našim prilikama ostaje kao jedina stvarna mogućnost da ne prevladaju one snage koje postojanje naše zemlje smatraju nepodudarnim s njihovim interesima ili uvjerenjima. (Ne biti mitoman, ne biti opterećen balastom prošlih vjekova, teretom takozvane tradicije i fetišizma, ne popuštati pasivno inerciji konzervativnog javnog mišljenja... poricati sve one elemente koji nacionalnu svijest naših naroda i narodnosti grade po prošlostoljetnom romantičarskom kalupu... Sve ove danas još uvijek dijalektički nedefinirane entitete trebalo bi ponovo definirati na Marxov način...«*

---

* *Dnevnik*, TV — Sarajevo, 1977, str. 222—223

Digitized by Google

Obilje »literarne« produkcije posvećene nacionalnome fenomenu, nastale za posljednjih dvadesetak godina, čini se da dobrano demantuje navedenu Krležinu ocjenu. Ali jê ne demantuje, zasigurno, ukupno stanje fakata na području našeg lijevog, komunističkog intelektualno-političkoga medija, ne demantuje je činjenica evidentno nabujale desne, pogotovo nacionalističke aberacije u zemlji, zatim stanje fakata koje govori o potiskivanju samoupravljanja i derogiranju revolucionarnoga autoriteta SKJ. No to nije razlog za intelektualnu i proizvođačku pasivizaciju, šćućurenost i osamu, nego upravo obrnuto, za cjelovitiji socijalistički tvorački angažman svega radnog i refleksivnog.

Digitized by Google

Borisav Džuverović

Politika i kultura

Političku kulturu samoupravnog društva definišemo kao oblik usmjeravanja ljudske djelatnosti radi ostvarivanja ciljeva samoupravljanja, ali i kao djelatnost i ponašanje radnih ljudi i građana, kao preduslov ostvarenja vizija i vrijednosti samoupravnog društva. Ona je, kao takva, jedan od najbitnijih vidova klasne svijesti samoupravljačâ, oblik njihovog odnosa u cjelokupnom samoupravnom angažovanju, ali i vid oplemenjavanja svakodnevne politike kulturnim atributima. Ukratko, politička kultura izražava postupke, sadržaje, obrasce ponašanja, etičke principe i uopšte stil života u političkim procesima koji se u samoupravnoj svakodnevnici neprekidno prepliću. U tom smislu politička kultura se ispoljava kao jedna od najbitnijih idejnih pretpostavki samoupravljanja.

U našoj sociologiji nijesu pravljene analize niti teorijski modeli kulture koji bi bili najadekvatniji idealnoj viziji samoupravnog društva. Izuzev pretpostavki o adekvatnoj kulturi koja će se nužno razvijati kao način samoupravnog života — a koje su iznesene prilikom obrazlaganja ukupne koncepcije radničkog samoupravljanja — nije bilo dubljih razrada, niti analiza koje bi odmakle dalje od političke deklaracije i ogoljenog političkog pragmatizma. Otuda je samoupravljanje u najvećoj mjeri razvijano kao ekonomsko-politički pokret oslobađanja udruženih proizvođa-

Digitized by Google

ča, ali se nije razvijalo i kao kulturno-oslobađajući pokret. Iz toga se razloga u svijesti ljudi sve više sužavalo značenje samoupravljanja, a to sužavanje mu je ogoljevalo, zapravo, intelektualne i kulturne kvalitete, svodeći ga na ekonomistički mehanizam ili na političku parolu. Kad se samoupravljanje ogoli na suvi oblik političkog odlučivanja i ekonomskih odnosa, onda su mu uzeti duša i tijelo, kultura je duša samoupravljanja u pravom smislu te riječi.

Slijédeći puteve rijetkih analitičara koji su se bavili ovim fenomenom, moramo polaziti od samog početka, od određenja njegovih pretpostavki i bitnih sadržaja. Metodološki zahtjevi se kreću od pretpostavljene samoupravne kulture, da bi tek potom stigli do stvarnosti u njenom današnjem obliku, kako bi se mogli usaglasiti s najbitnijim odrednicama i sadržajima samoupravne kulture.

Bazična ličnost pretpostavljene samoupravne kulture, po mišljenju D. Rihtman-Auguštin, trebalo bi da je »borac za samoupravne odnose, za afirmaciju znanja, za novu, modernu tehnologiju i suvremene načine poslovanja, za raspodjelu na osnovi rezultata rada, za solidarnost među ljudima i u poslovnim odnosima; takva ličnost trebalo bi da je komunikativna i kooperativna, ali i dosljedna, tj. da joj riječi ne odstupaju od djela[1]«. Ona je pošla od činjenice da nam još uvijek nedostaje pretpostavka o postojećem tipu ličnosti koja bi mogla biti organski nosilac samoupravnih procesa, tehnološkog i društvenog progresa. S druge strane, polazeći od programskih dokumenata SKJ, pisac zaključuje da bi kultura samoupravnog preduzeća morala pretpostaviti orijentaciju na proizvodnju za tržište uz samoupravno planiranje, kao i usklađeno dogovaranje učesnikâ u proizvodnim procesima. U tom smislu bi se poslovna orijentacija morala zasnivati na rezultatima nauke, na modernizaciji i uvođenju modernih tehnologija, kako bi se što više podigao standard, lična i društvena sigurnost proizvođačâ. U ekonomskim sadržajima samoupravljanja bitan je sistem dohotka koji ubrzava razvoj sposobnosti i stvaralaštva ljudi. Sem toga, samoupravnoj kulturi svakako bi trebalo da bude inherentna socijalistička solidarnost kao bitni integrativni činilac; a svi naznačeni elementi takve političke kulture trebalo bi da razvijaju vrednosni sistem koji teži adekvatnoj društvenoj jednakosti.

Zanemareno Titovo upozorenje

Uvodeći radničko samoupravljanje njegovi idejni tvorci su tačno uočili da je politička kultura neobrazovane radničke klase jedan od presudnih činilaca koji može ograničavati karakter i domete daljeg samoupravnog razvoja društva. Danas se sa žaljenjem

[1] D. Rihtman-Auguštin: *Samoupravljanje kao kulturno-antropološki fenomen*, »Naše teme«, br. 1/1970, str. 44. i 45.

Digitized by Google

može konstatovati da je od samog početka bilo olako shvaćeno i zanemareno dalekovido upozorenje koje je Tito uputio prilikom uvođenja samoupravljanja: »Zašto ja ističem na prvo mjesto nužnost kulturnog razvitka? Ako pogledamo koliki je broj industrijskih radnika u staroj Jugoslaviji, a koliki je danas i koliki će još biti, onda nije teško pogoditi u čemu je stvar. Ko dolazi danas u industrijska i druga preduzeća? Seljaci. Dakle, ogroman broj seljaka, ili poluseljaka i poluradnika dolazi u preduzeća i njih najprije treba priučiti kao radnike, a onda vaspitavati kao radnike-upravljače... Kod vaspitavanja tih novih radnika imaćemo, i danas imamo, ne malo posla s tuđim shvatanjima kod velikog dijela radnika o njihovoj dužnosti radnika, o njihovom odnosu prema državnoj, odnosno narodnoj svojini i tako dalje... Da bi se to postiglo, potrebni su veliki napori, potrebno je uporno dokazivanje tim poluradnicima da oni u našoj socijalističkoj zemlji postaju ne samo proizvođači u industriji, rudarstvu itd., već i vlasnici sredstava za proizvodnju; treba im dokazati da su ulaskom u te fabrike, rudnike i druga preduzeća oni postali i njihovi vlasnici.«[2] Pomjeranja u našem društvu su bila takva da su seljaci dolazili u grad da se školuju, da rade, ali stoji i činjenica, koja je možda naš specifikum, da se neposredno sa sela dolazilo i na rukovodeće funkcije različitog nivoa.[3] Tako je stvaranje samoupravne kulture neprekidno bilo raspeto između sitnosopstveničkog mentaliteta seljačke kulture i visokih zahtjeva industrijskog društva.

Već danas možemo reći da je Jugoslavija zakoračila u industrijsku civilizaciju, ali je pitanje koliko je to »industrijsko društvo« i kulturno prisutno u svijesti naših ljudi, koliko je samoupravna kultura (njene vrijednosti, obrasci akcije, način mišljenja, kolektivni stavovi i uopšte način života), saglasna s potrebama industrijskog društva.[4] To pitanje postavlja sociolog J. Županov, upozoravajući na organizacijsku filozofiju mnogih preduzeća koja je obojena tradicionalizmom agrarnog društva i primitivnim etatizmom iz prelazne faze agrarnog u industrijsko društvo; na relaciju niskih »tržišnih« i visokih »društvenih troškova«; na elementarnu disfunkciju između socio-ekonomske strukture, s jedne, i implicitne te eksplicitne kulture, s druge strane; najzad, na racionalno-utilitarne vrednote i »egoističke« motivacije u potrošačkom mentalitetu itd.

Kulturne determinante samoupravljanja bile su, dakle, od samog početka uočene kao najbitniji njegov politički konstituens. Sem toga, zahtjev za samoupravljanjem kao svojevrsnom kulturom mnogo je ranije istaknut nego zahtjev za samoupravljanjem u kulturnim djelatnostima. Danas se često griješi te se kultura

---

[2] Iz ekspozea Josipa Broza Tita u Narodnoj skupštini 26. juna 1950, prema knjizi: *Poruke revolucije*, BIGZ, 1973, str. 117.

[3] D. Rihtman-Auguštin, cit. delo, str. 39.

[4] J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 77—85.

Digitized by Google

samoupravljanja izjednačava sa samoupravljanjem u kulturi. Međutim, stvar je u tome da je samoupravljanje u kulturi samo jedan segment institucionalne organizacije ove vrste djelatnosti, dok je zahtjev za konzekventnom kulturom samoupravljanja daleko bitniji pojam, pojam šireg značenja i izražava, zapravo, najbitnije atribute kulturne revolucije.

Kulturne koordinate samoupravljanja u praksi se nijesu razvijale u skladu sa zamišljenim oblicima i vrijednostima na kojima je zasnovan ovakav tip socijalističkog društva. Nesklad se ispoljio od samog početka, kada su zanemareni i na sporedni kolosijek potisnuti programi kulturnog razvitka, koje je trebalo razvijati u funkciji humanizacije, demokratskijeg odnosa i neprekidnog »kultivisanja« samoupravnih institucija i njihove političke prakse. Umjesto kulturnih sadržaja, u samoupravnoj praksi su počeli da dominiraju politički sadržaji, kao refleks etatističke moći, koja se nije htjela tako lako povući pred živim bujicama samoupravne politizacije masa.

Potiskivanje kulturnih atributa samoupravljanja, svođenje kulture na usku sektorsku oblast (ne posmatrajući samoupravljanje kao kulturni način političkog i društvenog života), teklo je naporedo s jačanjem isključivo političke sfere, ma koliko ona bila zaogrnuta plaštom samoupravljanja ili delegatskog sistema. Politika je zato razdvojena od kulture, a kultura od samoupravljanja kao oblika političke vlasti radničke klase, tako da se samoupravno društvo dalje razvijalo bez organske veze s kulturnim ciljevima, odnosno s kulturnim razvitkom — o kome je Tito govorio u Narodnoj skupštini prilikom donošenja Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima. Iz tog raskoraka je izrastao neshvatljivi politički pragmatizam samoupravljanja, bez ikakvog značajnijeg sadejstva politike i kulture.

Tako se teorijski lako možemo saglasiti s metaforom Veljka Vlahovića da samoupravljanje predstavlja neku vrstu društvene retorte, u kojoj nastaje burna reakcija privrednih, socijalnih, političkih i drugih promjena i u kojoj se rješavaju klasne protivrječnosti, a ostvaruju interesi i ciljevi radnog čovjeka; ipak je kristalizacija u toj burnoj reakciji u retorti izvedena bez dovoljno kulturnih sastojaka. Otuda samoupravna praksa počinje svoje kulturno ogoljavanje, ali i politizaciju na principima koji se u ponečemu razilaze od već naznačenih vrijednosti (teorijskog modela) samoupravne kulture. Principi samoupravljanja sve manje se kulturno oplemenjuju, a sve se više opterećuju političkim pragmatizmom državnih i paradržavnih organa i centara moći.

Političko porobljavanje kulture

Zahvaljujući prije svega toj okolnosti, samoupravne kulturne vrednote su utopljene u sivilo političkog pragmatizma društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija i organa uprave, koji su zadržali veliki dio neprikosnovenih ingerencija u

Digitized by Google

odnosu na to samoupravljanje. Umjesto kulturne univerzalnosti, počeo je da prevladava regionalni ili nacionalni lokalizam; umjesto demokratskog zbližavanja kulturnih tekovina, počela su apsurdna razdvajanja već uobličenih zajedničkih kulturnih vrijednosti; umjesto opšteg, počeo je da nadvladava posebni interes; umjesto dosljedne realizacije raspodjele dohotka prema radu, počinje da se praktikuje raspodjela izvan ovog fundamentalnog činioca (naše društvo je neshvatljivo ravnodušno omogućilo čak i otimačku zloupotrebu društvene svojine — a ona počinje da se dijeli među uskim cjelinama, grupama ili pojedincima, bez osnovnih socijalističkih principa, rezultata rada i slično); umjesto kulturnog zbližavanja nacionalnih kultura, počinju da se začinju zatvaranja i opasna podvajanja; umjesto razumnih tehnoloških integracija, počinje se — pod uticajem lokalnih političkih struktura — još više rasparčavati ionako izdijeljena privreda itd.

Sve su to izrazi političkih previranja u društvu, koja su ogoljena na instrumentalnu borbu za prestiž i raspodjelu vlasti i nastoje se realizovati pod paravanom različitih samoupravnih oblika. Kulturna univerzalnost, imanentno humanistička dimenzija samoupravljanja postaje čak smetnja takvoj ogoljenoj politici i zato se ona potiskuje u stranu, kao jedna od manje bitnih oblasti. Kao posljedicu takve politike imamo činjenicu da se u socijalističkoj samoupravnoj zemlji navodne nacionalne specifičnosti hipertrofiraju do te mjere da se, navodno, moralo izgraditi osam sistema obrazovanja, da u njihovom sklopu nema mjesta ni minimalnim zajedničkim sadržajima kulture, nauke, pa čak ni marksizma (na čijim vizijama se temelji ovo socijalističko društvo). S obzirom na tako razbijenu politiku, nije bilo mjesta za zajedničke programe čak ni iz matematike, fizike, hemije ili biologije, a da se ne pominju književnost, istorija i slične discipline. Recidivi takvih razdvojenosti su opasni, oni se odslikavaju neposredno na svijest mladih generacija, a birokratska zatvaranja u lokalne, nacionalne i slične okvire još više podgrijavaju pomenute podjele. U svijesti generacija koje su suočene s tako radikalnim negacijama zamišljene samoupravne kulture razvija se novo poimanje političke kulture.

U tom kontekstu bi se mogli tražiti uzroci svođenja samoupravnih interesnih zajednica na privjeske regionalnih državnih organa, republičkih ili pokrajinskih tumača »specifičnog« interesa, koji se svodi samo na teritorijalni kriterij što se poklapa s već izvršenim političkim podjelama, a zanemaruje se klasno-socijalni, naučno-tehnološki i demokratski vid interesnog ispoljavanja. Otuda se pluralizam samoupravnih interesa više ne ispoljava samoupravnim kanalima, već se u velikoj mjeri preoblikuje u politički pluralizam. Birokratsko zatvaranje i prerušeni politički pluralizam uslovili su razorno rasparčavanje kulturnih vrijednosti, a sve u funkciji zaokruženja političkog interesa o samosvojnosti određenog naroda, republike, pokrajine ili regije. U tom cilju se pokreću posebne edicije, štampaju enciklopedijske publikacije, snimaju posebni filmovi, dijele književnosti i školske

Digitized by Google

lektire, multipliciraju izdanja koja bi bila višestruko jeftinija kada bi se štampala zajednička itd.

Takva politička praksa na nivou globalnog društva svakako je uticala i na svijest širokih masa, a osobito dijela radnih ljudi, kojom se, umjesto klasnih interesa — koje mogu razriješavati samoupravnim putevima — apsolutizuje nacionalni ili neki drugi interes. Zapaža se da postojeća politička kultura samoupravljanja iz pomenutih razloga ne izoštrava u dovoljnoj mjeri klasne kriterije, da se preko mnogih kompromisa s birokratsko-etatističkim centrima moći otupljuje njena oslobađajuća uloga, njen humanistički karakter. Što je još teže, dolazi do diferencijacije između socijalnih pogleda radničke klase u neposrednoj proizvodnji i radnih ljudi u nekim povlašćenim oblastima privrede, a naročito rukovodećih struktura i službeničkih slojeva u političkim organima i organizacijama. Umjesto elemenata povjerenja i solidarne saradnje, razvija se nepovjerljivo kontaktiranje, koje nije djelotvorno i nema kohezivna svojstva. Mnogobrojni izrazi socijalističke solidarnosti, koji su u očima javnosti, bez obzira na to koliko opravdano, olako iznevjereni, vremenom su u svijesti radnih ljudi transformisani u sumnjičavo postavljanje pitanja: šta se desilo s tom solidarnom pomoći. Tako su, recimo [bez obzira na to koliko bili (ne)istiniti], djelovali primjeri zloupotrebe fondova solidarnosti koji su osnovani u cilju pružanja pomoći postradalima u nekoliko zemljotresa u našoj zemlji, upotreba sredstava nekih neprivrednih SIZ-ova *društvenih djelatnosti* za izgradnju puteva, rasipničko trošenje društvenih sredstava za stanove i reprezentaciju rukovodilaca, povećavanje ličnih dohodaka u situaciji kad se radnička klasa disciplinovano odriče svoga dohotka i slično.

Kultura između birokratske moći i tržišne stihije

Korozija socijalističkog morala najvidljivije je nastajala posredstvom stihijnih zakona tržišta, koji su ušli u samoupravne prostore — a koji nisu adekvatno omeđeni samoupravnom kulturom i jasnijim principima planiranja u svim segmentima — što je presudno uticalo ne samo na koroziju, već djelimično i na razaranje osnovnih vrijednosti ovog društva. Stihijnost tržišta na politički fragmentarnim, a samoupravno nepovezanim prostorima našeg društva logično je ostavila posljedice i na kulturnom planu. U tom praznom prostoru na politički pragmatizam nadovezao se proces komercijalizacije kulturnih vrijednosti. Ma koliko izgledalo paradoksalno, u našim uslovima komercijalizam je najviše ubrzavan autarkičnim podjelama u društvu, parcijalizacijom (regionalnom, nacionalnom, opštinskom i sličnom) koja je onemogućila djelotvorno sačinjavanje i ostvarivanje samoupravnog plana na nivou globalnog društva. Čim nije bilo planskog usmjeravanja otvoren je prostor za stihijno djelovanje drugih tendencija.

Digitized by Google

Samoupravna kultura se počela formirati u rasponu između naznačenog ideološko-političkog pragmatizma i ovog tržišnog komercijalizma, tako da i nije mogla potpunije razviti autentične vrijednosti socijalističkog samoupravnog društva. Mnoge pojave koje bi se u razvijenoj samoupravnoj praksi smatrale kao patološke počele su se ispoljavati kao »normalne«. To se naročito odnosi na uzurpaciju društvene imovine, raspodjelu izvan rezultata rada, »korisne malverzacije«, devizne špekulacije kao način poslovanja, na nepokrivene investicije u svim sektorima, prekomjerno zaduživanje u inostranstvu i slično.

Sve su to znaci vrijednosno-kulturnih protivrječnosti, izvan kojih se mora tražiti prostor za istinsko samoupravljanje, univerzalne vrijednosti, kulturnu komunikaciju neomeđenu nacionalno-regionalnim, birokratskim ili nekim drugim granicama. Mnoga iznevjeravanja osnovnih principa samoupravljanja, zloupotreba vlasti, ekspanzija etatizma i nacionalne autarkije — samo su otežali ispoljavanje autentičnih klasnih interesa radničke klase i radnih ljudi, koji u samoupravljanju vide mogućnost kulturnog ispoljavanja i povoljne izglede za demokratskiju politiku i smisleniji društveni život.

Međutim, naznačeni oblici blokiranja samoupravne kulture i devijacije globalnih vrijednosti srećom nijesu do kraja uzdrmali i primat tih vrijednosti u svijesti najširih slojeva stanovništva. To se odnosi osobito na mlade generacije, koje u samoupravljanju vide najveću vrijednost jugoslovenskog društva[5], pa se u skladu s takvim shvatanjem, veoma kritički odnose prema njegovim devijacijama. U praksi se mogu zapaziti mnoge kritičke reakcije na nacionalno-regionalistička zatvaranja, na birokratizam i etatističke stege oko samoupravljanja; reakcije koje vraćaju nadu u to da će se reafirmisati izvorne vizije samoupravljanja i omogućiti njihova dosljedna realizacija. U tom smislu nije slučajno što se među mladim ljudima najvidljivije iskristalisala orijentacija na jugoslovenstvo — nasuprot nacionalnoj podvojenosti i nacionalnom šovinizmu, što se težnja ka socijalnoj pravdi u toj sredini najotvorenije kristalizuje u trajnu vrijednost; što se reafirmacija raspodjele prema radu ističe kao bitna pretpostavka; što, zapravo, mladi najenergičnije osuđuju pojave birokratizma, tehnokratije, političkog karijerizma i slično.

Ukoliko se u narednom periodu ne reafirmiše klasna pozicija samoupravne kulturne politike, dezintegracioni procesi će se još dublje interiorizovati u svijesti mladih generacija, tako da će doći do kardinalne korozije samoupravljanja kao najveće društvene vrijednosti jugoslovenskog društva. Mnogobrojna istraživanja pokazuju da je u svijesti najvećeg broja ljudi to još uvijek dominantna društvena vrijednost, ali odstupanja u praksi su tolika

---

[5] O tome vidi studije: Dragomira Pantića — *Vrednosne orijentacije mladih u SR Srbiji*, IIC SSO Srbije 1981; Velimira Tomanovića — *Omladina i socijalizam*, »Mladost«, Beograd, 1980; Borisava Džuverovića — *Generacija budućnosti*, »Ideje«, Beograd, 1974 i slične.

Digitized by Google

da je vremenom naglo oslabilo i naznačeno uvjerenje. Međutim, promjena političke kulture samoupravnog društva bitno je uslovljena promjenom metoda i sadržaja rada Saveza komunista. Pokazalo se da najveći dio rastvaranja jedinstva i vještačke parcijalizacije u kulturi posredno ili neposredno ima veze s raspodjelom političke moći unutar SK, i to na svim stepenima. Razvijanje svijesti o potrebi zajedništva u kulturi, njegovo konkretno pospješivanje i unapređivanje, prevladavanje pogubnog kulturnog lokalizma i internacionalističko sučeljavanje pravih vrijednosti može povratno otrežnjavati politički kulturlokalizam i doprinositi reafirmaciji zajedničkih vrijednosti, bratstva i jedinstva i ostalih političkih postulata samoupravnog društva.

Ukratko, osnovni problem sadašnje etape kulturnog preobražaja kulture više je vezan za potrebu da samoupravljanje postane oblik kulturnog života i političke aktivnosti nego za to da se u izdvojenoj kulturi zaokruži formalna samoupravna institucionalizacija.

Šanse i putevi reafirmacije kulture

Sve horizonte kulture morali bismo sagledavati u perspektivi ostvarenja samoupravnog socijalizma. U tom smislu se ispoljava dijalektički odnos između dvije, na izgled, razdvojene oblasti — politike i kulture. Zato bi jedino samoupravljanje moglo prevladati vještačke granice između udruženog rada, političke sfere i same kulture. To vjerovanje proizlazi otuda što će ulazak miliona radnika u samoupravne organe i u delegatski sistem na dugi rok morati da utiče na novo shvatanje politike — te još uvijek mistifikovane sfere — razlažući je na elemente podruštvljenog upravljanja i dajući joj atribute nove političke kulture.

Bez obzira na stepen (ne)zadovoljstva, radni ljudi će u samoupravljanju ne samo davati pečat politici i kulturi, nego će doprinositi njihovom prožimanju, demistifikujući politiku i elitnu kulturu, a uzdižući istinske vrijednosti kulture humanog rada, masovnije prihvatanje tekovina takozvanih anonimnih stvaralaca u svim sferama rada i života. I u toj koncepciji samoupravljanje bi moralo eliminisati elitizam ili će njime biti manipulisano — što se često dešava. Ono je kulturna revolucija »odozdo« — iz rada i života, iz svakodnevnice. Masovnost ovog pokreta je takva da će neminovno uvući milione radnih ljudi u svakodnevni rad, komunikaciju i stvaralački dijalog s inteligencijom unutar sebe, ali sada na drugi način: kroz samoupravni sistem i delegatske odnose, s tim što bi njihova pozicija sada mogla biti jača, jer je njima data mogućnost da odlučuju o uslovima kulturnog života (drugo je pitanje koliko oni tu mogućnost koriste i na koji način).

»Što se budu više razvijali i obogaćivali socijalistički društveni odnosi, to će više otpadati praksa da se kultura razmatra kao posebna oblast, a još manje kao sektor. Mijenjanje te prakse moguće je povećavanjem i povezivanjem napora pojedinih samo-

Digitized by Google

upravnih tijela, što će dovesti do najraznovrsnijih oblika integrisanja samoupravljačkih napora i samoupravnih odnosa. Time počinju potpunije da djeluju oni društveni uslovi i odnosi koji zbivanja na području kulture i potrebe same kulture prvi put, u punom smislu riječi, ocjenjuju sa pozicija čovjeka. Time se stvara podloga za demistifikaciju dosadašnje naslijeđene i nepotpune ograničene kritičke misli koja je često istupala sa pozicija atraktivnosti i spekulativnosti. Integrisanje privrede, kulture, politike u okviru cjelokupnog sistema samoupravljanja doprinijeće dalje raspadanju raznih oblika monopola nad stvaralaštvom, koji su se vjekovima formirali na klasnoj podlozi.«[6]

S druge strane, kruta institucionalizacija kulture na koju smo ukazivali ne ide u prilog njenom podruštvljavanju. Ona na određen način ubrzava prethodnu podjelu produžavajući opasnost da kultura postane stvar zaduženih i plaćenih pojedinaca ili institucija, a da se udruženi rad i najširi slojevi društva pojavljuju u ulozi pasivnog primaoca, odnosno »korisnika« tih usluga.

Gotovo da je suvišno ponavljati da se krutom institucionalizacijom i u samoupravljanju povećava opasnost od birokratizacije, ispraznih programa i rutinerstva. Pojava raznih oblika subkultura, naročito među mladima: pank, rok-kultura i drugi oblici takozvane subkulture (neko je zove kontrakultura) u suštini i izražavaju protest protiv takve institucionalizacije kulturnih djelatnosti.

U budućem preobražaju kulture treba računati s novim oblicima tih subkultura i pokreta, ali i s djelovanjem invazione masovne kulture, koja se vješto postavlja između institucionalnih i komercijalnih sektora kulturnog života.

---

[6] Veljko Vlahović, *Kultura i savremena društvena kretanja*, str. 67—68.

Digitized by Google

Damjan Šećković

Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma

1. Neke karakteristike savremenog kapitalizma

Savremeni kapitalizam odlikuje novi kvalitet. To je drugačija društvena stvarnost od one što smo je upoznali i o njoj saznali iz Marksovih i Lenjinovih analiza. A posljedica je ogromnog razvoja proizvodnih snaga i mijenjanja proizvodnje i saobraćaja, mijenjanja društvenih prilika i uslovâ koji su karakteristika savremenog svijeta. Slika savremenog svijeta odražava nastale krupne promjene. U novim društvenim uslovima sada živi oko 80,5% svjetskog stanovništva, dok je prije pedeset godina tri četvrtine svih ljudi u svijetu živjelo u kolonijalnom ili polukolonijalnom ropstvu, a prije četvrt stoljeća — jedna četvrtina svjetskog stanovništva. Prema tome, na političkoj karti svijeta uočava se istorijski nastala duboko radikalna promjena. Još i danas nešto manje od 2% svjetskog stanovništva živi u kolonijalnim uslovima, a antikolonijalna revolucija i borbe za konačno i potpuno oslobođenje još traju. Socijalističke zemlje zauzimaju oko 26% svjetske teritorije i čine 34,2% svjetskog stanovništva. Zemlje u razvoju obuhvataju 50,2% Zemljine kugle i predstavljaju 46,3% svjetskog stanovništva. Industrijski razvijene kapitalističke zemlje (u kojima se kapitalizam izražava na savremen i tipičan način) zauzimaju 23,9% svjetske teritorije, a njihov udio u svjetskom stanovništvu dostiže tek 19,5%.

Digitized by Google

Kapitalizam, kao sistem odnosa, kao društveno-ekonomska formacija, ima dugu tradiciju. Istorijski se situira između feudalizma i socijalizma. Njegove začetke nalazimo još u XIV vijeku. On prolazi kroz nekoliko faza razvitka; svaka od njih ima određene specifičnosti i zakonitosti, ali i zajedničke odlike, bez obzira na to da li je riječ o kapitalizmu slobodne konkurencije ili liberalnom kapitalizmu, monopolističkom ili državnom kapitalizmu. Zakonomjerno, kapitalizam je oblik društvene proizvodnje u kojem postoje eksploatatorski odnosi, u kojem se društveno bogatstvo proizvodi u obliku robe; ekonomski odnosi su klasni i počivaju na najamnom radu neposrednih proizvođača i na vladajućoj ulozi kapitalista, legalnih vlasnika proizvodnih i privrednih činilaca proizvodnje. Taj je sistem uslovljen i neodvojivo vezan za ekonomsku eksploataciju najamnog rada, proizvodnju viška vrijednosti, koji prisvaja kapitalist. To je sistem koji počiva na robnoj organizaciji društvene podjele rada koja je univerzalna.

Kapital, kao dio viška vrijednosti koji ima tendenciju da se oplođava, da se uvećava, čini osnovu proizvodnje i osnovni društveni odnos kapitalističkog društva. Kapital nastaje iz osnovnih elemenata za proizvodnju. Njegova je pretpostavka koncentracija sredstava, na jednoj strani, kao svojina kapitalista, i dvostruka sloboda radnika — na drugoj: prva sloboda je odvojenost od sredstava za proizvodnju, a druga je formalno-pravna sloboda u potpunom, pravnom značenju te riječi. Stvarni podsticaj proizvodnje za vlasnika predstavlja oplodnja njegovog kapitala koji mu daje ekonomsku moć, društveni ugled i pravo da bude stožerna osnova i krucijalni subjekt proizvodnog odnosa. Neposredni cilj i osnovni pokretački motiv proizvodnje je profit koji je preobraženi oblik viška vrijednosti što se stvara u proizvodnji poznatim metodima: apsolutnim i relativnim načinom proizvodnje viška vrijednosti — kalkulacijom radnog dana na potrebno vrijeme i višak radnih vremena, u kojemu se ostvaruje potreban rad i višak rada, a proizvodi potreban proizvod i višak proizvoda — »preko mjere datih potreba«. U tome je suština eksploatacije radnika, radničke klase, koja čini osnovnu karakteristiku kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Marks je u *Kapitalu* izložio naučnu i teorijsku suštinu i dao objašnjenje osnova i uzroka ekonomske eksploatacije radničke klase, uz analizu sistema kapitalističkog načina proizvodnje i karakteristike modela kapitalizma. Suštinu toga modela odlikuju:

— univerzalnost robnog oblika proizvodnje i djelovanje zakona vrijednosti;

— postojanje privatne svojine, to jest monopola privatne svojine nad svim činiocima proizvodnje (radnom snagom, sredstvima za proizvodnju i predmetima rada);

— zasnovanost tehničke baze proizvodnje na fabričkom mašinskom radu i na podruštvljenosti materijalnih procesa proizvodnje;

Digitized by Google

— postojanje dvije ekonomske klase društva: klase kapitalista i klase najamnih radnika; i

— djelovanje svih opštih zakona reprodukcije — zakona vrijednosti, zakona raspodjele društvenog fonda rada, zakona tržišta, zakona cijena, zakona novca, zakona društvenih potreba i sličnih.

Savremeni kapitalizam je nastao poslije drugog svjetskog rata, odnosno to je kapitalizam naučno-tehnološke ere, u kojoj elektronski računar postaje sposoban da obavlja mnoge intelektualne poslove čovjeka. To je period automatizacije. A automatizacija, kompjuterizacija i kibernetizacija čine kvalitativno drugačijima funkcije čovjeka u procesu proizvodnje, izazivaju i nameću korjenite promjene u sadržaju, karakteru i uslovima rada, organizaciji i upravljanju proizvodnjom, kao i u društvenim odnosima. Industrijska revolucija, koju je kapitalizam, i to onaj razvijeni, zaista dobro iskoristio, bila je usmjerena na upotrebu prirodne energije i sirovina. Njihove zalihe u svijetu su sada već skromne. Razvoj u budućnosti će zavisiti od pronalaženja novih sirovina i nove energije. Savremena tehnološka revolucija upravo na tome počiva. Supstituti treba da nadomjeste prirodne izvore sirovina i energije. Najznačajnija uloga u toj novoj svjetskoj tehnološkoj revoluciji, u eri informacionog društva, dodijeljena je mikroelektronici. To je danas stvarnost u zemljama najrazvijenijeg kapitalizma (Amerika, Japan...). Čak je elektronski računar jedne godine proglašen — ličnošću godine.[1] Mikroelektronika je na malom prostoru omogućila koncentraciju ogromnih funkcionalnih kapaciteta, unijela neslućene promjene u karakter rada, u komuniciranje, industriju, zdravstvo, saobraćaj, korišćenje slobodnog vremena. Jednostavno, nužno će prodrijeti u sve pore života, doprinijeće formiranju novog načina razmišljanja, stvaranju novih profesija, novih sistema vrednovanja, novih pojmova. Pomoću mikroelektronskih kola, sistema elektronike i informatike jedino je mogućno držati korak s razvijenim svijetom i ući u novu eru društva informacija i elektronike, ući u budućnost. A za sve to je potrebno znanje. Znanje, stoga, postaje ključni, neiscrpni izvor, koji predstavlja jednu od osnova izgradnje svijeta budućnosti. Zato u zemljama razvijenog kapitalizma »uvoz mozgova« i »izvoz znanja« postaje najpreča potreba daljeg razvoja i opstanka kapitalizma. Nova tehnološka revolucija oslonjena na mikroelektroniku predstavlja i metod i praksu revolucionisanja sredstava za proizvodnju. Međutim, taj ogromni razvitak u uslovima savremenog kapitalizma dostupan je samo uskom krugu, to jest malom broju zemalja.

Kapitalizam je poodavno uvidio da individualni kapital ne može biti osnovni društveni odnos, niti rješavati rastuće protivrječnosti razvoja, pa i ako se, kao osnovna poluga sistema, održava. Praktično, u savremenom kapitalizmu nema čistog državnog

[1] Adolf Dragićević, *Kritika političke ekonomije*, »Globus«, Zagreb, 1984.

Digitized by Google

kapitalizma, niti se svi procesi ispoljavaju u čistim oblicima. Savremeni kapitalizam sadrži elemente privatnog kapitala slobodne konkurencije uporedo s monopolističkim kapitalom. Gotovo u svakoj zemlji postoji monopolisani i nemonopolisani dio kapitala, uz ostatke sitnosopstveničke proizvodnje, a istovremeno sve snažnije dolazi do izražaja funkcija države u svojstvu društvenog, političkog i, posebno, ekonomskog činioca. Pa ipak, individualni kapital se grčevito bori i održava. I on pokušava da ide u korak s tehnološkom revolucijom. Ova kapitalistička »mala privreda« sve se više oslanja na znanje i nauku. Čak i u malim firmama, od samo stotinak uposlenih, gotovo jedna trećina čini naučnoistraživački kadar. Takvu tendenciju i zvanična državna politika nekih zemalja podstiče i pomaže. »Reganistika« je primjer za to.

Savremeni kapitalizam se neprekidno prilagođava izmijenjenim društveno-ekonomskim odnosima u svijetu i traga za što efikasnijim rješenjima radi ublažavanja posljedica sve zaoštrenije protivrječnosti između razvijenih proizvodnih snaga i kapitalističkih odnosa proizvodnje. U naše vrijeme punog razvoja kapitalizma sve je teže obezbijediti nesmetan razvoj i neokrnjenu reprodukciju kapitalističkih proizvodnih odnosa, uz istovremeno omogućavanje nesmetanog razvoja proizvodnih snaga, koje sve uočljivije prerastaju okvire i mogućnosti kapitalističkih odnosa. U nastojanjima da se sačuva kapitalistički sistem pristupa se stalnom modifikovanju, mijenjanju, prilagođavanju tih odnosa promjenama u ekonomskoj i socijalnoj strukturi i mehanizmima funkcionisanja kapitalističkog sistema i društva u cjelini. Mnoge od tih promjena pogađaju samu suštinu sistema — negiranje neprikosnovenosti privatne svojine. I upravo karakteristične promjene se unose i u sferu svojine i svojinskih odnosa. Privatna svojina sve više gubi karakter neposrednog fizičkog vlasništva. Razdvaja se funkcija vlasništva od funkcije upravljanja. Kapitalistička klasa je proizvodno defunkcionalizovana. Krupnim korporacijama upravljaju menadžeri, tako da ih vlasnici akcija najveće vrijednosti ne moraju poznavati, a najčešće ih i ne poznaju. Time je u praksi potvrđena Marksova postavka, iznesena u *Kapitalu* na osnovi analize, da će postati nefunkcionalno da rad i upravljanje ostvaruje kapitalist, i da će se sasvim odvojiti od svojine na kapitalu. To će, kako kaže Marks, biti »ukidanje kapitala kao privatne svojine u okviru granica samog kapitalističkog načina proizvodnje«[2]. To je proces koji je za današnji kapitalizam karakterističan. Mnogi procesi podruštvljavanja i upravljanja u bliskoj su vezi s elementima odgovarajućih procesa u socijalizmu. To se ogleda, između ostalog, i u sve većem i intenzivnijem širenju državne svojine na račun privatne svojine, kao osnovnog, vladajućeg odnosa.

---

[2] K. Marks, *Kapital*, »Kultura«, Beograd, 1958.

Digitized by Google

Značajna je karakteristika savremenog kapitalizma i snažno izražena koncentracija i centralizacija kapitala[3], kao proizvodno-finansijsko ukrupnjavanje. To se ukrupnjavanje ostvaruje: (a) unutarnacionalnim ukrupnjavanjem; (b) stvaranjem međunarodnih ekonomskih i drugih integracionih cjelina, i (c) umnožavanjem i snaženjem multinacionalnih kompanija. Naročito su u tom pogledu karakteristične multinacionalne kompanije koje bitno utiču na dalji tok razvoja odnosâ u savremenom kapitalizmu. One mijenjaju strukturu međunarodnih ekonomskih odnosa u svim oblicima njihovog ispoljavanja, kao što su: specijalizacija, korporacija, podjela rada, svojinski odnosi, regulisanje uslovâ privređivanja, pa utiču i na tokove razvitka političkih sistema u zemljama u kojima imaju svoje organizacije ili isturene filijale (slučaj Čilea, Kariba, Bliskog istoka i drugih). Status multinacionalne ili transnacionalne kompanije stiče se ako se djelatnost ostvaruje najmanje u tri strane zemlje.

Ima više vrsta multinaiconalnih kompanija. Karakteristična su tri oblika: (a) etnocentrične kompanije predstavljaju isturene filijale kojima rukovodi matična firma posredstvom osoblja koje sama angažuje. Matična firma određuje i poslovnu politiku; (b) policentrične multinacionalne kompanije se, u izvesnom smislu, razlikuju od onih što pripadaju prvoj grupi. One su pod kontrolom matične centrale s određenim stepenom samostalnosti u poslovnoj politici, a po pravilu rukovodeće timove angažuju u zemlji domicila; (c) treći oblik multinacionalnih kompanija čine međusobno povezane organizacije koje u donošenju i utvrđivanju poslovne politike ravnopravno rješavaju pitanja sa akcionarima i rukovodećim osobljem angažovanim u cijelom svijetu. Ova vrsta multinacionalnih kompanija je nov fenomen. U njihovom okviru su objedinjene ne samo nacionalna, već i međunacionalna privreda, naročito industrija. Njihova organizacija i ekonomska moć mijenjaju klasični sistem ekonomskih odnosa.

Multinacionalne kompanije predstavljaju danas krupne činioce savremene svjetske privrede. Jedino one uspješno odolijevaju sadašnjoj ekonomskoj krizi. Razvijaju nove strategije, s ciljem da prebace posljedice krize na druge činioce svjetske privrede: na radne mase, zemlje u razvoju, na druge firme. Te kompanije proširuju svoje inostrane operacije, jačaju sopstveni položaj u svim područjima uticaja i prodora, šire svoj uticaj i povećavaju prodor u privredne i društvene strukture mnogih zemalja. One to mogu činiti jer su ekonomski džinovi. Tako je, na primjer, 1.000 najvećih korporacija u SAD u 1970. godini zapošljavalo 16,3 miliona radnika i ostvarivalo 512 milijardi dolara prihoda, što čini približno polovinu ukupnog društvenog bruto proizvoda u SAD. Samo polovina od tih 1.000 korporacija zapošljavala je 14,5 miliona radnika i ostvarivala 65% svih prihoda

[3] Izvjesni procesi u pojedinim kapitalističkim zemljama ukazuju na pojave dezintegracije pojedinih korporacija, na primjer u SAD, ali i u drugim zemljama.

Digitized by Google

u industriji. Tri najveće korporacije u SAD — »General motors«, »Standard oil«, i »Ford motors« imale su 1,700.000 radnika i bruto promet veći od 50 milijardi dolara. »Nipon Stel« u Japanu i još 200 korporacija zapošljavalo je 12,1 milion radnika, s prihodom od 236 milijardi dolara. Ovi podaci pokazuju da je zaista riječ o ekonomskim gigantima čija je struktura proizvodnje pravi konglomerat različitih proizvoda. S takvom ekonomskom snagom lakše se podnose različite krizne situacije i ekonomski udari. Samofinansiranje u njima se ostvaruje sa oko 80—85% sopstvenih sredstava. Uz to, ni sadašnja kriza, ni vrlo izražena konkurencija nijesu zaustavile rast ovih kompanija, bez obzira na to što su neumitni zakoni robne privrede i konkurencije u prošloj godini doveli do toga da je u Njemačkoj bankrotiralo 17.000 preduzeća, ali je 50.000 novih počelo da radi, a u SAD je bankrotiralo 30.000, ali je 600.000 novih počelo da radi.

Međutim, multinacionalne kompanije kao da pojačavaju ekspanziju bilo stvaranjem novih ili novim investicijama, bilo proširivanjem aktivnosti postojećih kompanija. U tome prednjače one najkrupnije. Riječ je o sasvim novoj strategiji jačanja monopola i potčinjavanja, i to osobito u fazi kada zemlje u razvoju vode grčevitu borbu za nezavisan ekonomski razvoj i suverenitet nad svojim privrednim i prirodnim resursima. Suština te nove strategije jeste u novim oblicima kontrole eksploatacije na višem stepenu, i to ne dominacijom svojinskih prava, već dominacijom tehnike proizvodnje. Te kompanije naročito rade na jačanju monopola svojih novih tehnologija, što vodi produbljivanju zavisnosti zemalja u razvoju. Samo u periodu 1970—1980. godine zemlje OECD su na izvozu nove tehnologije ostvarile dobit u iznosu od 2,6 milijarde dolara. U izvozu tehnologije posebnu pažnju privlači angažovanje ovih korporacija u razvoju novih tehnologija u oblasti mikroelektronike, u proizvodnji hrane (biotehnologija), novih i trajnih izvora energije. Uz to, one se koncentrišu na sektoru proizvodnje opreme i trajnih potrošnih dobara. I nove investicije tih korporacija su porasle, mada su u poslednje vrijeme nešto usporenije. U periodu 1971—1982. godine investicije su povećane sa 158 na više od 600 milijardi dolara. S tim u vezi je i jedna od najznačajnijih promjena ostvarenih tokom sedamdesetih godina. Riječ je o jačanju uloge transnacionalnih banaka. Dugovanja zemalja u razvoju, proistekla iz kreditâ što su ih odobravale transnacionalne privatne banke, porasla su sa 43 milijarde dolara u 1973. na 260 milijardi u 1980. I ovaj oblik zaduženosti zemalja u razvoju nije bez rizika za nacionalnu ekonomsku suverenost. Dugogodišnja nesrazmjera u trgovinskoj razmjeni u svijetu, uslovljena prvenstveno recesijom, dovela je do velikih neravnoteža u platnim bilansima razvijenih industrijskih zemalja i zemalja u razvoju. Zaduženost zemalja u razvoju, koja već premašuje 800 milijardi dolara, i negativni platni bilansi čine nesigurnim operacije korporacija, tako da su one počele da pribjegavaju nizu protivmjera da bi umanjile zavisnost od izvorâ u ovim zemljama, pa i od prirodnih izvora uopšte. One koncen-

Digitized by Google

trišu svoje investicije u takozvanim sigurnijim zemljama, proširuju svoje aktivnosti na područje prerade sirovina, tragaju za supstitutima, razvijaju metode za uštedu sirovina, kao i za korišćenje otpadaka, usmeravaju se na mora i okeane kao izvore sirovina. No ovdje se javlja jedna protivrječnost: kratkoročna logika profita primorava razvijene industrijske zemlje i njihove kompanije da se tako olako ne odriču vjekovnih blagodeti koje su izvlačile iz nerazvijenih zemalja. Zato se, uz ulaganje napora radi osvajanja novih izvora energije, supstitutâ i novih materijala, vodi i grčevita borba za dominaciju i primjenu njenih perfidnijih i savremenijih oblika u zemljama u razvoju.

Posljedice takvih kretanja su veoma teške. Razvijene zemlje su petostruko razvijenije od svjetskog prosjeka, a nerazvijene deset puta nerazvijenije od istog tog prosjeka. Jaz u odnosu na raspored bogatstva u pojedinim djelovima svijeta je ogroman. Računa se da 12,5% svjetskog stanovništva »drži« danas oko 60% svjetskog dohotka, dok tri četvrtine svjetskog stanovništva, koje živi u nedovoljno razvijenim zemljama, raspolaže s jedva oko 20% svjetskog dohotka. Nacionalni bruto dohodak po stanovniku na razvijenom Sjeveru je 7.468 dolara, a na nerazvijenom Jugu 597 dolara. Bogati žive u prosjeku 72 godine, siromašni — 56. Među bogatima 99% je pismeno, a u siromašnim zemljama 50% stanovništva je nepismeno. Razvijene zemlje izdvajaju za vojsku 350 dolara po stanovniku, a nerazvijene — 29 dolara. Za zdravlje Sjever daje 199 dolara po stanovniku, a Jug svega 6,5 dolara. A jaz između razvijenih i nerazvijenih se neprekidno povećava. Prije sto godina odnos je bio 6:1, a sada je 35:1. Kao da se i poslije više od sto godina od Marksove smrti potvrđuje ona njegova zakonitost vezana za akumulaciju: da s ukupnim rastom bogatstva društva raste i siromaštvo. Danas u nerazvijenom svijetu milijardu ljudi gladuje. To je, naravno, posljedica kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Dalja karakteristika savremenog kapitalizma je da se uloga države, kao ekonomskog i političkog regulatora, povećava. Državni uticaj — etatizam, sve se više širi i jača. Postaje nužan u uslovima sve zaoštrenije protivrječnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja. Mnogi činioci doprinose pravoj destrukciji sistema kapitalizma. Država preuzima sve šire funkcije u oblasti ekonomije. Ostvarivanje te njene uloge dolazi u sukob s pojedinačnim i grupnim kapitalističkim interesima. Nijesu usamljeni slučajevi zanemarivanja profita u interesu rješavanja širih i mnogobrojnih pitanja sistema. I klasične ekonomske zakonitosti kapitalizma djeluju u preobraženom obliku, bilo da je riječ o zakonu vrijednoti, zakonu stvaranja viška vrijednosti, profitu, profitnoj stopi, zakonu njenog tendencijskog pada, zakonu »razmjernosti«, ponude, cijena i slično. Njihova »slobodna igra« se kontroliše, usmjerava i ograničava u zavisnosti od interesa kapitala.

Dolazak na vlast socijalističkih partija u mnogim zemljama znači krupan preokret. One brže otvaraju proces podruštvljava-

Digitized by Google

nja, brže su promjene u radničkoj klasi. Snažnije je izraženo organizovano nastupanje, jačanje i širenje radničke klase kao organizovane društvene snage — ekonomske i političke. Boreći se za promjenu svog društveno-ekonomskog položaja, radnička klasa sve organizovanije traži rješenje spajanja rada i sredstava za proizvodnju, što je osnova jačanja uticaja na kvalitet i usmjerenost tokova društvenih promjena. Takva angažovanost je opšta karakteristika radničke klase u savremenom kapitalizmu. Takva njena uloga utiče na mobilizaciju svih snaga, na ukupne društvene odnose ili, drugim riječima, na mijenjanje tih odnosa, a ne samo na njihovo usklađivanje s novim proizvodnim snagama.

U nastojanju da se kapitalistički sistem održi, danas naročito vodeće kapitalističke zemlje karakteriše sve snažnija i složenija aktivnost u pravcu ublažavanja protivrječnosti, a one su i u savremenom kapitalizmu mnogobrojne, prije svega: protivrječnost između sve većeg podruštvljavanja, s jedne, i privatno-kapitalističkog prisvajanja, s druge strane, protivrječnost između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, između proizvodnje i potrošnje, između cilja kapitalističke proizvodnje i metodâ pomoću kojih se taj cilj ostvaruje, protivrječnost između sve većih planskih funkcija države i privatno-kapitalističkih interesa, a to je transformisana protivrječnost između planskog karaktera proizvodnje u individualnom kapitalu i anarhije na tržištu, kao i mnoge druge. Zbirni izraz ovih protivrječnosti je protivrječnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Ona supsumira u sebi i ekonomske, i socijalne, i političke i druge činioce, i izražava opšte obilježje društvene krize kapitalizma, istorijsku ograničenost kapitalizma kao sistema, te nepomirljiv sukob između rada i kapitala, odnosno sukob između radničke klase i klase kapitalista. Ta kriza kapitalizma je kriza novog kvaliteta. Primjera radi, i zakon ekonomije društvenog rada nema bezuslovno važenje, jer maksimalizacija profita dolazi u suprotnost sa sve izrazitijim tehničkim progresom i promjenama u karakteru rada, karakteru sredstava i karakteru radne snage. Tehnički progres koji se postiže podizanjem produktivnosti rada povećava masu upotrebnih dobara smjenjujući vrijednost po jedinici proizvoda. Ta zakonitost ispoljava se i u zakonu tendencijskog pada profitne stope. Sve je jasnije da se neprekidno može razvijati samo onaj sistem kojem nije cilj proizvodnja isključivo vrijednosti, već mu je osnovni cilj proizvodnja upotrebnih vrijednosti.

Skučen na malom prostoru, ali razvijen, s ogromnim proizvodnim snagama, razvijeni kapitalizam bije bitku za prevlast svojih odnosa. U tom cilju vodeće kapitalističke zemlje sve snažnije i kompleksnije razvijaju ekonomsku, idejno-političku i vojnu aktivnost usmjerenu ka odbrani kapitalizma kao sistema. Takvu aktivnost preduzimaju i na unutrašnjem i na međunarodnom planu. Takvo kompleksno samoočuvanje kapitalizma ima za cilj da spreči širenje socijalizma i dalju eroziju kapitalizma. I danas se u cjelini potvrđuju Marksova predviđanja da »buržoaski odnosi proizvodnje i saobraćaja, buržoaski odnosi vlasništva, mo-

Digitized by Google

derno buržoasko društvo, koje je čarobnjački izazvalo tako silna sredstva za proizvodnju i saobraćaj, liči na čarobnjaka koji više ne može da savlada podzemne sile koje je dozvao. Decenijama je histerija industrije i trgovine samo histerija pobune modernih proizvodnih snaga protiv modernih odnosa proizvodnje, protiv odnosâ vlasništva koji su životni uslovi buržoazije i njene vladavine... Buržoaski odnosi postali su preuski da bi obuhvatili bogatstvo koje su stvorili«[4]. Imajući u vidu kretanja i procese u savremenom kapitalizmu, u Programu SKJ se konstatuje: »Da bi obezbedio društvenu reprodukciju i spasao još održive ekonomske i društvene pozicije kapitala, državni kapitalizam je prisiljen, prilagođavajući kapitalistički sistem novim odnosima, da u isto vreme potkopava temelje na kojima sam počiva.«[5] Ova teorijska predviđanja su tačna. Neka unutrašnja kretanja u pojedinim kapitalističkim zemljama, kao i kretanja na međunarodnom planu, potvrđuju da se procesi razvijaju upravo u tim pravcima. Međutim, bezbjednost kapitalizma i njegova vitalnost — da se u okviru postojeće ideologije kapitala uspješno održava — pokazuju njegovu sposobnost da — katkad spontano, katkad organizovano — traži izlaze, zadržavajući, pri tom, bitne karakteristike kapitalističkih odnosa. No suština svih tih napora kapitalizma je, s jedne strane, da se održi, a, s druge strane, kako učiniti prvi korak ka socijalizmu. Jer činjenica je i to da su mnogi procesi u savremenom kapitalizmu, kao što je već napomenuto, povezani s nekim procesima u socijalizmu, ali i to da je »današnji kapitalizam organizovana kontrarevolucija na svjetskom planu«. Stoga sve ono što se danas zbiva u razvijenom kapitalizmu, kao što je pojava Reganova »rata zvijezda« ili »Eureke« u Zapadnoj Evropi, kao programi zajedničkog razvoja nove tehnologije, zatim finansijske igre oko dolara i slično — nije, u krajnjoj konsekvenci, ništa drugo, bez obzira na »humane namjere«, do pripremanje kapitalističke privrede za XXI vijek[6] i obezbjeđivanje dominacije kapitalizma kao sistema. U čemu se, bliže, ogleda strategija dominacije savremenog kapitalizma?

2. Tehnološka moć kao strategija dominacije

Izuzetno važnu mogućnost održavanja sistema kapitalizma, obezbjeđivanja dominacije, jačanja njegovog uticaja i moći pruža nova tehnologija na osnovi koje se uspostavlja tehnološki monopol i ostvaruje tehnološka zavisnost. Pod tehnologijom u savremenom značenju toga pojma podrazumijeva se usmjeravanje raspoloživih resursa — proizvodnih, ljudskih, finansijskih, naučnih, orga-

---

[4] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1950.

[5] *Program SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 199—200.

[6] O tome i na Istoku i na Zapadu postoje programi i projekti istraživanja.

Digitized by Google

nizacionih i drugih — ka zadovoljavanju definisanih društvenih potreba. Kada je riječ o tehnologiji, nije u pitanju samo realizovanje proizvodnih zadataka, već i kompleksan i konzistentan sistem tehničkih, ekonomskih, institucionalnih, socijalnih, političkih i drugih odnosa prijeko potrebnih za izvršavanje proizvodnih zadataka, ostvarivanje društvenih promjena i zadovoljavanje društvenih potreba. Takvo shvatanje savremene tehnologije proizlazi iz činjenice da su danas tehnološka znanja proširena na sve vidove društvenih potreba. Jer danas je u svakoj djelanosti neophodno primijeniti smišljen način, postupak ili metod korišćenja sredstava za rad, uz kombinovanje raznih oblika energije i materijala kako bi se postigli najpovoljniji rezultati.

Struktura savremene tehnologije ima dva vida. Jedan čini bazičnu, ključnu ili generičku tehnologiju, koja obuhvata: nuklearnu tehniku, kosmičku tehniku, genetsko inženjerstvo, elektroniku, informatiku, eksploataciju bio-mase i drugo. Odlika je ove tehnologije da se rasprostire na sve proizvodne grane i ima ogromne posledice i uticaj na društveno-ekonomski i politički sistem i razvoj u svijetu. A drugi vid predstavlja granska ili sektorska tehnologija u koju se mogu uključiti, na primjer: automobilska industrija, procesna industrija, petrohemija, industrija lijekova i slične. Ova druga, sektorska tehnologija izuzetno je značajna za podizanje produktivnosti rada i za povećanje izvoza roba nacionalnih ekonomija. Inače, ova je podjela uslovna jer se značaj pojedinih tehnologija relativno brzo mijenja nastajanjem novih tehnologija.

Savremenom tehnologijom razvijeni kapitalizam danas ostvaruje snažnu dominaciju i izvlači velike koristi koje prevazilaze efekte eksploatacije kapitala u periodu liberalnog kapitalizma. Razvijene kapitalističke zemlje danas ostvaruju toliki izvoz tehnologije i znanja da se, imajući u vidu njegovu moć, ne rijetko kaže da predstavlja tehnološku kolonizaciju, ali u savremenom, perfidnom obliku.

Transfer tehnologije označava njen izvoz i uvoz. Razvijene kapitalističke zemlje javljaju se u ulozi proizvođača nove tehnologije, pa o njima u ovom tekstu govorimo kao o zemljama izvoznicama, a nerazvijene zemlje, odnosno zemlje u razvoju, uvoze tu tehnologiju, i to su zemlje uvoznice. Uvoz ili transfer tehnologije iz razvijenih u nerazvijene zemlje ima višestruki uticaj: ekonomski, pravni, politički, odbrambeni. No osnovno je, u stvari, jačanje i održavanje kapitalizma kao sistema odnosa i obezbjeđenje njegove dominacije u tehnološkom razvoju, što je jedini put opstanka kapitalizma. U ovom tekstu biće riječi samo o nekim vidovima ekonomskog uticaja transfera tehnologije.

Tehnički progres i tehnološki napredak u današnjim uslovima imaju prvorazredni značaj za brži privredni razvoj svih zemalja svijeta, i razvijenih zemalja i drugih zemalja u razvoju. Riječ je, prije svega, o strategiji razvoja proizvodnih snaga, a u njihovom sklopu i razvoja tehnologije. Razvijene kapitalističke zemlje koriste tehnološki monopol za ostvarivanje strategije do-

Digitized by Google

minacije u međunarodnim odnosima, kao novi oblik potčinjavanja narodâ i zemalja. One to mogu i postići zahvaljujući dugogodišnjem ogromnom nagomilavanju bogatstava. Sadašnji dominantni položaj razvijenih kapitalističkih zemalja uslovljen je monopolom tehnologije i znanja. U svijetu je izrazito neravnomjerno raspoređen naučnoistraživački i tehnološki potencijal; upravo je u razvijenim kapitalističkim zemljama on u najvećoj mjeri i koncentrisan. Preduzeća iz razvijenih kapitalističkih zemalja, naročito multinacionalne kompanije, imaju velike mogućnosti da stvaraju nove tehnologije i da njima monopolski raspolažu jer imaju ogromna sredstva i sve uslove za samofinansiranje. Nekoliko podataka može da ilustruje ovu tvrdnju. SAD su danas vodeća zemlja u pogledu naučno-tehnološkog razvoja. Do 1958, to jest za posljednjih 150 godina, uložile su u naučno-tehnološki razvoj 57 milijardi dolara. U periodu 1958—1965, dakle samo za sedam godina, uloženo je 125 milijardi dolara. Posebno je značajno ulaganje privatnih firmi u ovaj razvoj. Ta su ulaganja 1968. iznosila 17 milijardi, 1970. godine 20,7 milijardi, 1974. godine 24,5 milijardi, a u 1980. dostižu 41 milijardu dolara. Posljedica mogućnosti tolikih ulaganja je da u razvijenim zemljama danas djeluje više od 88,7% istraživača od njihovog ukupnog broja u svijetu, a u zemljama u razvoju svega 11,3%. U svijetu se godišnje prijavljuje oko 400.000 patenata. Od toga više od 95% nastaje u preduzećima razvijenih zemalja. Od 100 ideja samo jedna se u prosjeku realizuje, primjenjuje u proizvodnji i plasira na tržištu. Ukupna ulaganja u istraživanja iznosila su u svijetu u 1978. godini 123 milijarde SAD dolara. Od toga 117,6 ili 95,6% izdvojile su razvijene zemlje, a samo 5,4 milijarde ili 4,4% nerazvijene zemlje i druge zemlje u razvoju. Ili, iste godine razvijene zemlje su za ove namene uložile 1,95% svog društvenog proizvoda, a zemlje u razvoju svega 0,43%.

Razvijene zemlje svoja ogromna ulaganja u znanje i nove tehnologije štite patentima. Od prihvaćenih 3,500.000 patenata multinacionalne kompanije i pojedinci imaju u vlasništvu oko 99%. To im obezbjeđuje potpunu kontrolu nad razvojem i korišćenjem savremene tehnologije u svijetu. U zemljama u razvoju stranci drže oko pet šestina patenata, od kojih je više od 90% neiskorišćeno, što još više sprečava razvoj ovih zemalja. Ogromna većina opreme, više od 90% fabrika i mašina i gotovo sve licence u zemljama u razvoju su iz razvijenih zemalja. Istina, nije sve uvezeno iz kapitalističkih zemalja, ali je od ukupnog njihovog broja uvezeno više od tri četvrtine.

I sistem industrijske svojine uspostavljen je u korist razvijenih zemalja, što im takođe omogućava da ostvare strategiju dominacije. Te zemlje, na osnovi svjetskog sistema industrijske svojine, grade svoj proizvodni i tehnološki monopol. Centri industrijske moći zasnivaju svoju dominaciju na potpuno novom, dalekosežnom i vrlo opasnom mehanizmu koji obuhvata najskuplju i najsloženiju tehnologiju kojoj nema premca. To je pretežno tehnologija koja nastoji da fundamentalnu nauku transformiše u

Digitized by Google

proizvodnu moć i dohodak. To se svjesno čini: prvo, jer se zna da ta tehnologija i naučno-tehnička istraživanja zahtijevaju ogromna sredstva, a to nerazvijeni ne mogu ni obezbijediti ni pratiti, i, drugo, najrazvijenije kapitalističke zemlje jedna drugoj konkurišu, pa se tako preko dominacije ključne tehnologije prelazi na osvajanje ključnih tržišta i na gospodarenje tim tržištima. Oligopoli, duopoli i monopoli tako stiču još veću moć.

Tehnološka moć, objektivno, sve više postaje efikasna zamjena za ranije klasične oblike eksploatacije i služi za ostvarivanje upravo tih ciljeva. Tehnološka dominacija obezbjeđuje razvijenim zemljama uspostavljanje kolonijalnog odnosa u manje razvijenim zemljama, od kojega je ponekad teže osloboditi se nego od oblikâ klasne eksploatacije. Visokorazvijene zemlje se koriste transferom tehnologije kao sredstvom ostvarivanja ne samo strategije eksploatacije, već i političke dominacije u međunarodnim odnosima. U tom smislu one nastoje da utiču kako na produkcione tako i na ukupne društvene odnose, pa i na spoljnopolitičku orijentaciju zemalja u razvoju, kao kupca tehnologije. Restriktivne klauzule, koje su skoro uvijek sastavni dio ugovora o transferu tehnologije sa zemljama u razvoju, predstavljaju sredstvo za ostvarivanje tehnološke i druge dominacije, čime se održava neokolonijalni sistem u međunarodnim odnosima.

Na koji način razvijene zemlje to ostvaruju? Ima više oblika transfera tehnologije. Tri su posebno značajna i danas zanimljiva. Prvi oblik obuhvata transfer opreme i materijala, a to podrazumijeva tehnologiju ugrađenu u mašine, uređaje, gotove proizvode. Drugi je oblik transfera know-how ili transfer licenci, patenata, tehničke dokumentacije, informacija za proizvodnju i marketing. I najzad, treći oblik, to je transfer znanja zemalja izvoznica, to jest stvaranje, inovacije, obrazovanje i obučavanje kadrova, prilagođavanje nauke i tehnologije itd.

Raznovrsni su i načini na koje se razvijene zemlje koriste tehnološkom supremacijom. Poznata su osobito dva načina ili dva principa: prvi je princip fragmentacije koji podrazumijeva razlaganje date tehnologije na faze ili sklopove, podsklopove ili komponente, utvrđivanje njihovog značaja u cjelokupnom tehnološkom procesu; drugi princip je koncentracija razvojno-istraživačkih kapaciteta i kapaciteta za proizvodnju tehnološki najvažnijih komponenti. Najčešće se takva koncentracija ostvaruje u multinacionalnim kompanijama, i to u matičnim firmama. Rađi je slučaj da se to čini u filijalama koje su smještene u drugim zemljama. Ovi isti pristupi važe i kada je riječ o međunarodnoj podjeli rada koja se uspostavlja u okviru dugoročne proizvodne kooperacije ili poslovno-tehničke saradnje. I u tim slučajevima matična firma u razvijenoj zemlji i dalje proizvodi vitalne i tehnološki složene komponente, dok se isturenim filijalama povjerava obavljanje manje značajnih poslova, kao što su montaža, pakovanje, tabletiranje ili pravljenje smjesa od materijala koji su proizvele matične firme.

Digitized by Google

Sa stanovišta ekonomskih odnosa sada slijedi ono najvažnije. Naime, pošto razvijene zemlje i njihove firme, kao vlasnici patentne tehnologije, imaju tržišni i proizvodni monopol, i pošto su svoju tehnologiju zaštitili, vlasnici te tehnologije postupaju tako da sirovine, reprodukcijski materijal i komponente koje koriste u zajedničkoj proizvodnji sa partnerom iz zemlje u razvoju prodaju po monopolskim cijenama, utiču na visinu prodajnih cijena finalnih proizvoda, na izbor tržišta za plasiranje finalnih proizvoda, i utvrđuju uslove prodaje. Na isti način i sa sličnim efektima se koristi i međunarodni sistem industrijske svojine u slučajevima saradnje na osnovi ugovora o patentu, modelu, uzorku, žigu ili prenošenju know-howa. Naglašeno je da ovi ugovori sadrže različite restriktivne klauzule kojima se ograničava tedimenzije. Prehraniti i odenuti više od milijardu ljudi, koji čine hnološka, ekonomska i tržišna sloboda korisnika licenci, čime se pojačava njihova zavisnost od davoca licence, dok je iznos naknade za korišćenje tehnologije neopravdano visok.

Siromaštvo i ograničene materijalne resurse nacionalnih ekonomija posebno teško pogađa džinovska konkurencija centara tehnološke moći. Relativno kratak vijek amortizacije ključnih tehnologija, koji sada iznosi u prosjeku šest do osam godina, takođe nepovoljno utiče na privrede nerazvijenih zemalja. Nastojeći da održe tehnološki monopol, razvijene zemlje prodaju zemljama u razvoju stariju tehnologiju kako bi obezbijedile sebi ponovnu prodaju savremene tehnologije i tako produžavale tehnološku zavisnost date zemlje. Osim toga, kupcu nameću i obavezu da nabavlja repromaterijal, sirovine, i rezervne dijelove, čime žele da produže nerazvijenost sirovinske baze, što, opet, nerazvijene zemlje čini proizvodno zavisnima.

Dalja karakteristika uvoza strane tehnologije jeste sprečavanje okrupnjavanja i integrisanje privrede zemlje uvoznice. To se postiže na više načina: prvo, uvozom nekompatibilnih tehnoloških rješenja za istu vrstu proizvodnje, čime je onemogućeno unutrašnje povezivanje nacionalne privrede, a obezbjeđuje se njeno čvršće vezivanje za privredu zemlje iz koje se tehnologija uvozi. U vrijeme neograničenog slobodnog uvoza strane tehnologije ta je pojava bila karakteristična i za Jugoslaviju. Drugo, uvođenjem iste tehnologije, ali zabranjivanjem, restriktivnim klauzulama, da je srodne firme koriste, pojedine organizacije su posredstvom te tehnologije osiguravale sebi monopol na domaćem tržištu. To je bila brana ukrupnjavanju, povezivanju i udruživanju, uz čvršće vezivanje za preduzeća u inostranstvu nego u vlastitoj zemlji. Pored toga, restriktivne klauzule su se često odnosile i na teritorijalno ograničavanje izvoza koje vodi ograničavanju obima proizvodnje i usporavanju razvoja. Treće, nerazvijenim zemljama se činilo da je inostrana tehnologija jevtinija, a mogla se uvoziti i na kredit. Međutim, obaveze prema inostranim partnerima nastale po osnovu kupovine tehnologije valjalo je, po pravilu, podmirivati devizama, a kako je iz godine u godinu vrijednost domaće valute padala, a vrijednost strane valute ra-

Digitized by Google

sla, samim tim je inostrana oprema postajala sve skuplja. Na taj se način tehnološka zavisnost ispoljavala u vidu devizne zaduženosti, što je, između ostalog, dovelo do izrazitih kriznih stanja, naročito u zemljama u razvoju, i do njihove ogromne zaduženosti.

Posebna slabost zemalja uvoznica ogleda se u činjenici što se pri opredjeljivanju za uvoz visoke tehnologije pretežno rukovode kratkoročnim interesima, dok zemlje izvoznice svoje aranžmane uvijek zasnivaju na dugoročnim interesima, pa se brzo ispolje negativni efekti, i to na štetu zemalja uvoznica. Za male ekonomije izuzetno je važno, ako ne žele da postanu kolonije novog tipa, da uoče svu složenost procesa kojim se stiže do nove tehnologije, dohotka i izvozne valorizacije nove proizvodnje. Prošlosti pripadaju male i usitnjene ekonomije. Veliki tehnološki sistemi danas nijesu prost zbir fabrika i radnika. Oni podrazumijevaju optimalno upravljanje ogromnim proizvodno-funkcionalnim i teritorijalno-distributivnim resursima. Uz pomoć savremene tehnike danas se u tako velikim cjelinama mogu donositi najpovoljnija rješenja i obezbijediti organizovano širenje tehnologije na sve oblasti društvenog života, u čemu posebno zaostaju zemlje u razvoju. Naime, danas je, na primjer, nemoguće u zdravstvu, administraciji itd., uspješno, tačno i pravovremeno izvoditi neke operacije i zahvate bez primjene nove tehnike i tehnologije. Ili, nemoguće je realizovati efikasan proces odlučivanja i upravljanja bez usluga moderne informatike. Biti u kontaktu, pratiti razvoj nove tehnike i tehnologije, razumno koristiti nova dostignuća — to je zahtjev vremena u kojem živimo. Ovo naše vrijeme traži nove pristupe, nova odricanja i nove programe.

Umjesto zaključka

1. Savremeni kapitalizam nije lišen protivrječnosti koje ga potresaju. Svoju vitalnost, međutim, izražava u sposobnosti da se prilagođava i modifikuje svoja kretanja shodno zahtjevima vremena. Sva pažnja je usredsređena na to da se osiguraju normalni tokovi proširene reprodukcije na tlu poremećenih recesivno-kriznih kretanja u privredi, a uz stalnu izloženost dejstvu mnogih protivrječnosti kapitalističkog načina proizvodnje. U takvim uslovima je normalno da je etatizam u društvenom razvoju, ipak, osnovno obilježje savremenog kapitalizma, da država, naročito u centrima velike industrije i tehnološke moći, pokušava da protivrječnosti razvoja razrješava primjenom dualizma djejstva tržišta i planske orijentacije. Pri tom se država ne ispoljava i ne iskazuje, ili makar to nastoji, kao primarni faktor, već kao onaj faktor koji priskače u pomoć kada stvari ne idu, kada se zaoštravaju sukobi interesâ u radničkoj klasi i u raznim socijalnim grupacijama, kada nedostaju sredstva ili kada korporacije nijesu u mogućnosti da razriješe probleme razvoja, kada treba uspostav-

Digitized by Google

ljati željene odnose između tehnoloških inovacija i donošenja odluka, kada valja utvrđivati ekonomske i društvene kriterije privrednog razvoja, voditi brigu o profitu, produktivnosti, međunarodnoj konkurenciji u izvozu, kada treba razrješavati složen problem nezaposlenosti i razne druge specifičnosti kapitalističkog sistema i njegovog razvoja. Jednostavnije rečeno, kada treba odlučno reagovati na izazove vrhunske tehnologije, kada treba osigurati monopol proizvodnje, monopol na tržištu, protekcionizam i mehanizam održavanja kapitalizma kao sistema i njegove prevlasti u utakmici sa socijalizmom i prevlasti nad zemljama u razvoju. Kapitalizam razjedaju protivrječnosti, ali je još dovoljno jak i vitalan da se uspješno održava.

2. Privredni razvoj zemalja u razvoju značajnim dijelom ostvarivan je zahvaljujući uvozu strane tehnologije (kupovinom licenci za patente, uvozom opreme, proizvodno-tehničkom kooperacijom, zajedničkim ulaganjima). Na taj način je postizana tehnička opremljenost rada i stvarani su uslovi za dostizanje višeg stepena produktivnosti rada. Međutim, sazrijeva uvjerenje i saznanje zemalja u razvoju o ciljevima i namjerama centara dalekosežne tehnološke moći savremenog kapitalizma. Postepeno se gube iluzije o »dobrim namjerama« zemalja izvoznica tehnologije. Zato se i radi na izgrađivanju alternativnih strategija sopstvenog razvoja, bilo korišćenjem komparativnih prednosti ili međusobnim povezivanjem zemalja u razvoju. To ne podrazumijeva odricanje od uvoza stranih tehnologija. Uvoz se prihvata, ali pod drugačijim uslovima i sa zaštitnim klauzulama koje obezbjeđuju ekonomsku i tržišnu slobodu zemljama u razvoju i garantuju im ekonomski suverenitet. Na taj način bi se izbjeglo mehaničko prenošenje organizacije rada i poslovne logike koja vlada u svijetu kapitala, što je dovodilo do niza negativnih pojava u zemljama u razvoju, uključujući i takozvano »bjekstvo mozgova«, i teško pogađalo zemlje u razvoju.

3. Oslobađanje od tehnološke zavisnosti zemalja u razvoju podrazumijeva višeznačne i višesmjerne aktivnosti i planski i programiran pristup sopstvenom razvoju. Pretpostavka za to je da se izvrši selekcija pravaca tehnološkog razvoja u svakoj zemlji u razvoju; da se utvrdi strategija tehnološkog razvoja, kao skup programa i mjera domaće tehnologije, i osigura kontrola uvoza inostrane tehnologije. Nikako se transferu tehnologije ne može prepustiti da se spontano ostvaruje. Naprotiv, on mora biti kontrolisan, shodno ekonomskim, političkim i odbrambenim potrebama društva.

4. Podjela rada, specijalizacija i udruživanje rada i sredstava unutar pojedinih zemalja u razvoju i međusobno, pretpostavka je uspješnog suprotstavljanja nepovoljnim uticajima i sputavanju sopstvenog tehnološkog razvoja. To je takođe uslov da se ionako ograničeni resursi nacionalnih ekonomija udruže i povežu, i to ne samo akumulacija, već i razvojno-istraživački i naučni kapaciteti i potencijali, čime bi se tehnološke inovacije širile i obuhvatale različite djelatnosti.

Digitized by Google

5. Posebno je bitno, s gledišta ljudskog faktora, da se nova tehnologija nikako ne razvija bez motivacije i masovnog stvaralaštva. Ciklus koji se danas, u eri tehnološke revolucije, ostvaruje: nauka-tehnologija-dohodak-izvoz — ne može se efikasno zatvarati, ni davati rezultate ako izostane maksimalno zalaganje ljudskog faktora. Upravo zbog toga što nova tehnologija ne počiva samo na naučnim i poslovnim krugovima, niti na odlučujućem uticaju državnih vrhova, već na svima onima koji su angažovani u njenom kreiranju, a to je cijeli lanac, od prvog do posljednjeg čovjeka — od naučnika i konstruktora do specijalista koji provjeravaju i podešavaju svaki element, svaki detalj procesa rada i onih koji neposredno proizvode upotrebna dobra. Jedino društveni okviri i uslovi u kojima je radnik postao slobodan, u kojima organizuje slobodan udruženi rad i može u ekonomskoj oblasti društvenog života donositi slobodne ekonomske odluke — pružaju takvu šansu i ljudski tretman. Vrijeme krupnih skokova, vrijeme savlađivanja nepoznatog to zahtijeva. I društveni sistem to mora uvažavati. Vizionari su to davno predviđali. »Svijet koji nastaje skriven je dijelom iza svijeta koji nestaje, a u velikoj zbrci ljudskog dijeljenja niko nije kadar da sa izvjesnošću kaže koja će od starih institucija preživjeti, a koja će zauvijek iščeznuti.« Ove Tokvilove riječi, izgovorene 1835, i poslije sto pedeset godina su aktuelne.

Mora se razmišljati u dimenzijama budućih decenija.

Digitized by Google

Stojan Jankov

Kineska privredna reforma

Prošle godine se navršilo trideset i pet godina od pobede kineske revolucije i stvaranja NR Kine. U danima slavlja kineski analitičari nisu propuštali da konstatuju i potpunije komentarišu uspone i padove u razvoju u tom tridesetpetogodišnjem periodu. Nasledivši izrazito siromaštvo i zaostalost, Kina je u ovom razdoblju, kako se ističe, izgradila nezavisan i relativno kompleksan industrijski i ekonomski sistem, promenila uslove poljoprivredne proizvodnje i unapredila životni standard stanovništva. Istovremeno, preživela je skoro dvadesetogodišnji period »levičarenja«, s izuzetno teškim, ponekad i razornim posledicama (koje se još i te kako snažno osećaju) po ekonomski i društveni razvoj.

Ipak, za tih trideset i pet godina Kina je uglavnom rešila osnovni problem prve faze svoje socijalističke izgradnje: kako prehraniti i obući više od milijardu ljudi. Zahvaljujući svojim uspesima i teškom iskustvu, a ponekad i uz najveće žrtve, Kinezi su naučili kako treba graditi socijalizam u njihovim uslovima, to jest utvrdili su da on mora imati specifična, kineska obeležja. To znači da se moraju uvažavati specifični, kineski uslovi razvoja, koji su i danas teški; zbog toga se mora postepeno prelaziti iz jedne faze u drugu, napredovati korak po korak, a ne u velikim skokovima. Kineski socijalizam, koji bi trebalo izgraditi do kraja ovog veka, mora imati u vidu okolnost da je, i pored postignutih

Digitized by Google

krupnih rezultata, u celini posmatrano, u privrednom i kulturnom pogledu Kina još uvek zaostala zemlja, da ne ostvaruje potrebnu akumulaciju, da joj nedostaju moderna tehnologija i znanja i da ima više od milijardu stanovnika.

Usponi i padovi

Uspesi postignuti u ekonomskom razvoju za proteklih trideset i pet godina nesumnjivo su veliki. Ukupna vrednost industrijske i poljoprivredne proizvodnje povećana je više od 20 puta, a samo industrijske — više od 57 puta, dok je poljoprivredna proizvodnja povećana pet puta. Naročito brzo su se razvijale teška industrija (proizvodnja čelika je porasla 253 puta, pa danas dostiže oko 40 miliona tona godišnje) i energetika (proizvodnja uglja je povećana više od 22 puta, elektroenergije više od 80 puta, a nafte — 884 puta, tako da se danas proizvodi oko 100 miliona tona godišnje). Ako, međutim, uzmemo 1952. godinu kao realniju bazu za poređenje, industrijska proizvodnja je porasla oko 23 puta (u tome teška industrija preko 35 puta, a laka više od 16 puta), a poljoprivredna približno tri i po puta. Pri tom su najbrže napredovale naftna i hemijska industrija, metalurgija, proizvodnja elektroenergije, mašinogradnja i industrija građevinskog materijala.

S obzirom na takav razvoj, Kina danas zauzima prvo mesto u svetu u proizvodnji žitarica i pamuka, treće u proizvodnji uglja, hemijskih đubriva i cementa, sedmo u proizvodnji nafte i elektroenergije itd.[1] Produktivnost rada u industriji povećana je preko tri puta, industrija učestvuje sa 55,1% u ukupnoj proizvodnji, a poljoprivreda sa 28,2% (1952. taj odnos je bio 34,4 i 45,4%); u industriji je zaposleno 25% radne snage, a u poljoprivredi 74,5%. Od ukupne industrijske proizvodnje 1983. godine 75% ostvaruje državni sektor, 22% kolektivni, a ostatak privatni. (U 1952. godini odnos je bio drugačiji: 41,5, 3,3 i 55,2%). Teška industrija učestvuje sa 51,5%, a laka sa 48,5% (1952. godine — 35,5 i 64,5%). Najznačajnije industrijske grane su mašinogradnja (čini 23,4% ukupne industrijske proizvodnje), tekstilna (15,5%), prehrambena (12,9%), hemijska industrija (12,0%), metalurgija (8,5%) i naftna (5%).

Međutim, privredni razvoj pokazuje znatna kolebanja, smanjuju se usponi i padovi. U prvom posleratnom periodu (1949—1952) Kina je bila suočena sa dva osnovna zadatka: reformama i izgradnjom. U toku tri godine sprovedena je agrarna reforma i obnovljena razorena privreda. Od 1953. godine formiraju se poljoprivredne kooperative i timovi zajedničke pomoći. Ostvaruje

[1] Vidi: Du Runsheng, *China's Countryside Under Reform*, »Beijing Review«, br. 33, 13. avgust 1984. str. 16—21; Lu Dong, *China's Industry on the Upswing*, »Beijing Review«, br. 35, 27. avgust 1984, str. 18—21; Zhong Jingtai, *Thierty Five Years. Socialist Construction*, »China Reconstructs«, br. 11, novembar 1984, str. 14—24.

Digitized by Google

se socijalistički preobražaj industrije. U prvom petogodišnjem planu, započetom 1953, napori se usredsređuju na realizaciju, uz sovjetsku pomoć, 694 projekta, od kojih 156 pripadaju kategoriji velikih. U tom periodu privreda se brzo razvija: vrednost industrijske proizvodnje raste prosečno godišnje po stopi od 18%, a poljoprivredne 4,5%, tržište se širi, cene su stabilne i osetno se poboljšava životni standard stanovništva. Sveobuhvatni program socijalističke izgradnje formulisan je 1956. godine i od njega se mnogo očekivalo. Ali već od 1958. godine počinju da preovlađuju levičarske ideje o potrebi i mogućnosti znatno bržeg razvoja. Izbacuje se parola »velikog skoka napred« i pokreće kampanja za formiranje takozvanih narodnih komuna.[2]

U težnji da se neposredno pređe u komunizam zanemaruju se stvarni uslovi razvoja, što, uz prirodne kataklizme i otkazivanje sovjetske ekonomske pomoći i međudržavnih ugovora, izaziva ekonomsko rasulo, osetan pad industrijske i poljoprivredne proizvodnje i ostalih najznačajnijih ekonomskih indikatora, što je potrajalo oko tri godine (vidi grafikone 1, 2, 3 i 4). Posle izvesnih korekcija i prilagođavanja politike kineskoj stvarnosti, 1962. godine, poboljšava se ekonomska situacija i društvena klima, što traje sve do 1966. I tada, opet mahom iznenada, dolazi do novog radikalnog zaokreta u celokupnoj ideologiji, politici i društveno-ekonomskom sistemu — do ultralevog rešenja izraženog u takozvanoj kulturnoj revoluciji. O njoj je već dosta obelodanjeno, a vremenom će sigurno biti i više informacija o svemu što je iniciralo i karakterisalo ovaj tužni period posleratne kineske istorije, koji je pobudio i mnoga neopravdana očekivanja.[3] Ovde nas interesuju samo njegove, do sada saopštene, ekonomske reperkusije.

»Kulturna revolucija« prekinula je započeti zdravi razvoj kineske privrede. U tom razdoblju, tokom deset godina, privredni razvoj je imao nepovoljne karakteristike: često i znatno opadanje proizvodnje i produktivnosti, promašene investicije, snažno povećanje stope akumulacije (koja je 1978. iznosila celih 36,5%), pogoršavanje životnog standarda, privredne disproporcije, posebno između industrije i poljoprivrede i teške i lake industrije, slabo korišćenje kapaciteta. Jednostrana orijentacija na akumulaciju i tešku industriju sužavala je prostor za realizaciju elementarnih životnih uslova, dovodilo do uravnilovke i ukidanja gotovo svih materijalnih podsticaja (po principu »svi jedu iz velikog zajedničkog tanjira«), a sa njima i ekonomskih, a pogotovo tržišnih, oblika regulisanja, do supercentralizacije odlučivanja, administriranja i birokratizacije ekonomskog života.

---

[2] Prvi put se bitno odstupa od generalne linije KP Kine i od Maoovog upozorenja o opasnostima preteranog ubrzanja razvoja.

[3] Primera radi, videti J. Robinson, *Economic Management in China*, Anglo-Chinese Educational Institute, 1976. Isto mišljenje zastupala je i takozvana nova levica.

Digitized by Google

Grafikon 1

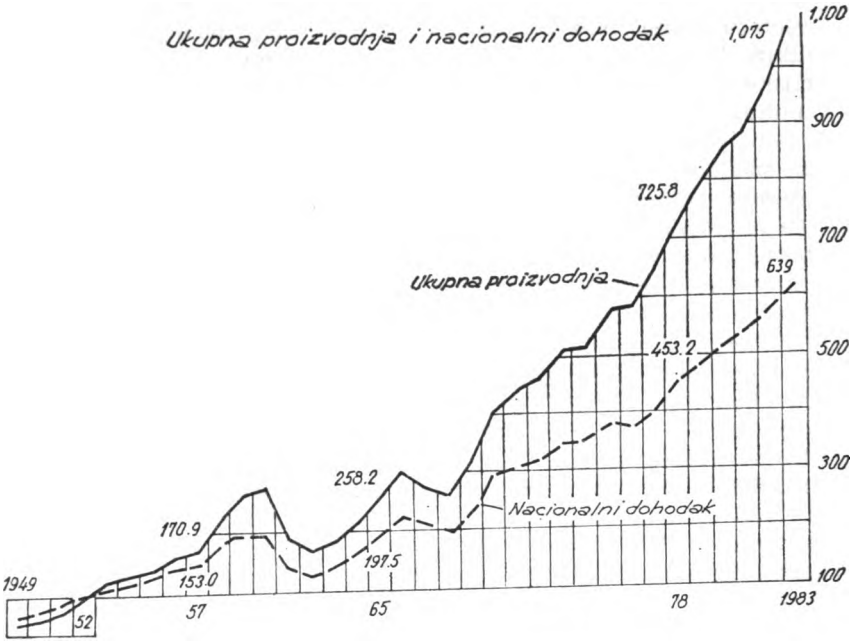

Grafikon 2

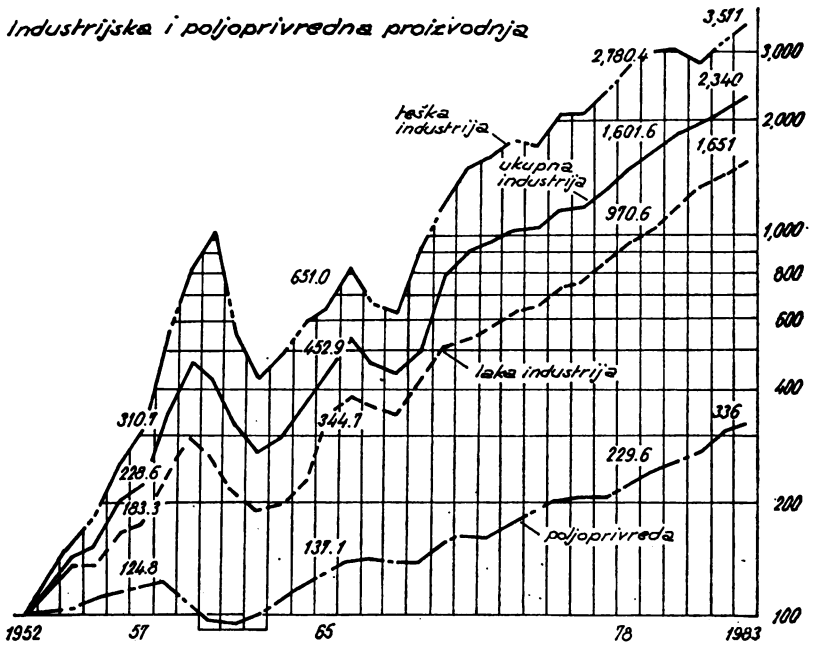

Digitized by Google

Grafikon 3

Produktivnost rada u državnoj industriji i građevinarstvu

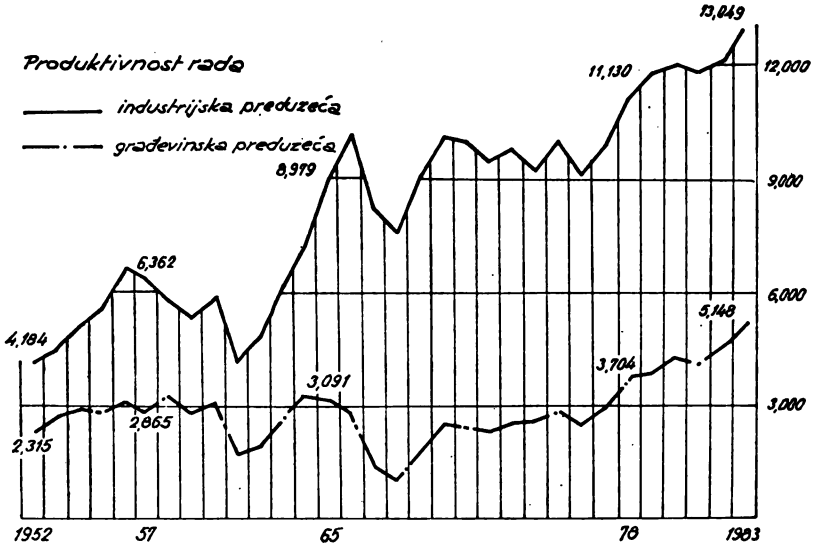

Grafikon 4

Investicije i fiksni kapital državnog sektora

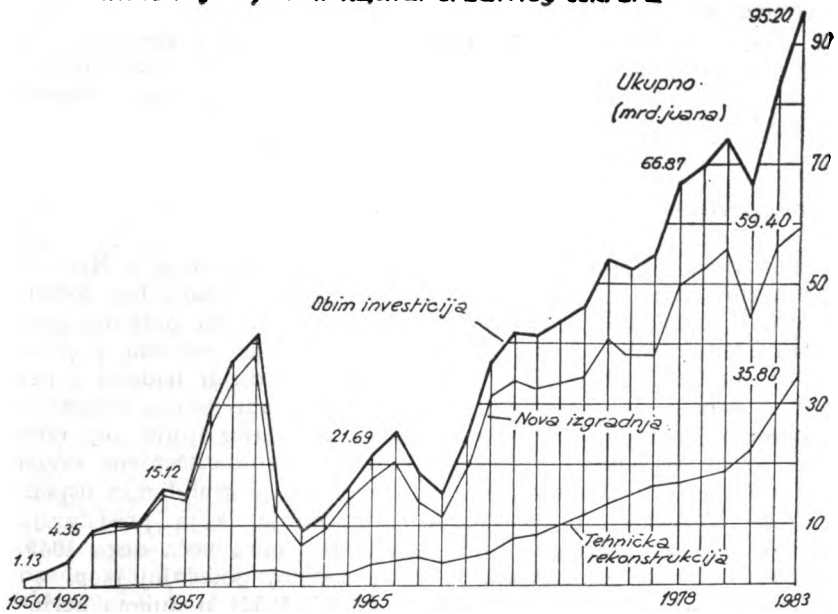

Digitized by Google

Komentarišući preovlađujuće nepovoljne ekonomske trendove u skoro dvadesetogodišnjem periodu »levičarenja«, Kinezi ih tumače kao posledicu vladajuće ultraleve ideologije koja je prenebregavala kinesku stvarnost, što se izražavalo u sledećem: (1) posle obezbeđivanja osnovnih pretpostavki socijalističke rekonstrukcije, naglasak nije stavljen na ekonomsku izgradnju. Umesto toga, preovladalo je mišljenje da je klasna borba ono što je osnovno, a ona inicira nastavljanje političke borbe. Politička stabilnost i jedinstvo, neophodni za igzradnju, time su isključeni. (2) Zaboravilo se da je Kina zemlja s ogromnim brojem stanovnika, što u određenim uslovima otežava ekonomski razvoj, a sve je to potencirano vekovnim siromaštvom i kulturnom zaostalošću. (3) Težnja da se što pre, neposredno, pređe u komunizam dovela je do egalitarističkih koncepcija »jednakosti u siromaštvu«, gotovo do ukidanja načela raspodele prema radu, a s njim i ekonomske inicijative masa. (4) Upravljanje je gotovo isključivo administrativno. (5) Jednostrano insistiranje na samodovoljnosti u ekonomskim odnosima s ostalim svetom i gotovo potpuno zatvaranje veoma su ograničili kineske međunarodne odnose.

Posle Maoove smrti i pobede nad »četvoročlanom bandom« ultralevičara dolazi prvo do blagog, a zatim do oštrog zaokreta u kineskoj ekonomskoj ideologiji. Na III plenumu CK KP Kine, održanom decembra 1978. godine, prihvataju se nove ideje i rešenja za kinesku privredu. Prema sadašnjim kineskim tumačenjima, to je bio istorijski preokret: doneta je strateška odluka o modernizaciji kao osnovnom putu socijalističke izgradnje koji odgovara realnoj kineskoj situaciji. Reč je o takozvane četiri modernizacije: industrije, poljoprivrede, narodne odbrane i nauke i tehnologije.

Prioritet je dat poljoprivredi, što nije slučajno, pošto je ona bila potpuno degradirana, a kinesko poljoprivredno stanovništvo obuhvata 800 miliona ljudi. Time je praktično otpočela sadašnja kineska privredna reforma.

Poljoprivredne reforme

Tokom četiri hiljade godina poljoprivredne civilizacije u Kini ni jedna dinastija, ma koliko mnogi od njenih vladara bili inteligentni i sprovodili mnoge reforme, nije uspela da potpuno prehrani stanovništvo. Siromaštvo i glad bili su redovna pojava. U toj svetlosti, okolnost da je Kina za poslednjih trideset i pet godina uspela da, u osnovi, reši problem gladi dobija drugačije dimenzije. Prehraniti i odenuti više od milijardu ljudi, koji čine više od jedne petine svetskog stanovništva, korišćenjem svega oko 7% svetskih oraničnih površina, svakako je grandiozan uspeh. Ukupna godišnja poljoprivredna proizvodnja, koja predstavlja osnovu kineske privrede, 1983. je bila pet puta veća nego 1949. godine, odnosno povećavana je po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,8%. Ako se izuzme period obnove (1949—1952), u dugom perio-

Digitized by Google

du od 1953. do 1978. godine stopa rasta poljoprivredne proizvodnje bila je na visokom nivou — 3,2%. Od 1978. do 1983. godine, međutim, ona je povećana gotovo 2,5 puta i iznosila je celih 7,9%.[4]

Uslovi za poljoprivredu su, inače, u Kini dosta nepovoljni. Iako njeno prostranstvo obuhvata 9,6 miliona kvadratnih kilometara, samo oko 14% čine obradive površine, a klimatski uslovi su takvi da, po pravilu, ne omogućuju više od jedne žetve godišnje. Njihovo unapređivanje zato zahteva velike napore: u oblasti tehnike proizvodnje, primene novih sorti i pasmina, veštačkih đubriva, izgradnje irigacionih sistema itd. Navedeni rast poljoprivredne proizvodnje velikim delom je rezultat takvih napora.[5]

Kineska poljoprivreda je prošla kroz više faza razvoja i veći broj reformi. Od 1950. do 1952. godine bio je period njene obnove, a od 1953. do 1958. usledio je socijalistički preobražaj poljoprivrede i ostvarivan je u tri etape: zadržavajući privatnu svojinu na zemlji, država je organizovala takozvane timove uzajamne pomoći, a na njihovoj osnovi poljoprivredne proizvođačke kooperative ili osnovne poljoprivredne kooperative (bilo ih je oko 630.000, polusocijalističkih po svojoj prirodi), tražeći od seljaka da stave svoju zemlju pod jedinstvenu upravu, po principu učešća. Načelo dobrovoljnosti i uzajamne koristi striktno je poštovano. Kooperativni proces dostigao je najviši stepen 1955. godine. U najnaprednijim kooperativama podruštvljeni su i zemlja i ostala najvažnija sredstva za proizvodnju, slično kao u sovjetskim kolhozima. Međutim, taj je oblik u nekim rejonima bio prihvaćen, dok u drugima nije. Uopšte uzev, može se reći da su razni oblici kooperativnog pokreta do 1957. godine doneli sobom zapažene rezultate.

Tada, međutim, dolazi do iznenadnog i naglog zaokreta: do kampanje intenzivnog osnivanja narodnih komuna 1958—1959. godine. Ovaj proces potpune kolektivizacije i zemlje i ostalih sredstava za proizvodnju, koncentracije radne snage, centralizacije upravljanja i egalitarizacije u raspodeli — predstavljao je uglavnom prinudu, uz dalekosežne, često razorne posledice. Materijalna zainteresovanost, inicijativa i preduzetništvo gotovo su potpuno isključeni, a rezultat toga bilo je drastično opadanje poljoprivredne proizvodnje, što je, uz ostale probleme, dovelo do velikih ekonomskih teškoća u naredne tri godine. To je uslovilo ublažavanje kampanje, izvesne ispravke u sistemu narodnih ko-

[4] Du Runsheng, op. cit., str. 16—17.

[5] Do 1983. godine Kina je izgradila 86.000 rezervoara za veštačko navodnjavanje kapaciteta 300 miliona kubnih metara vode; kapacitet za drenažu i navodnjavanje iznosi 78,5 miliona KS, a navodnjava se 44,6 miliona hektara. U Kini ima 850.000 velikih i srednjih traktora, 2,7 miliona transportnih traktora i 270.000 teških poljoprivrednih kamiona. Ukupan kapacitet poljoprivrednih i šumarskih mašina dostiže 43.500 miliona kWh, tako da na svaki hektar poljoprivrednih površina otpada 435 kWh. Proizvodi se 16,6 miliona tona veštačkih đubriva, odnosno 750 kg po hektaru (vidi: Du Runsheg, op. cit., str. 17).

Digitized by Google

muna, uz veće uvažavanje robnog karaktera poljoprivredne proizvodnje i materijalne zainteresovanosti. Takođe se prihvata trojni sistem svojine: svojine komuna, proizvodnih brigada i proizvodnih timova, sa svojinom proizvodnih timova kao osnovnom. Ove promene dovele su do obnove i razvoja poljoprivrede, iako su se još činile mnoge »levičarske« greške.

Sledećih deset godina, u vreme »kulturne revolucije«, od 1966. do 1976. godine dolazi do opšteg velikog opadanja, pa i do degradacije poljoprivrede. Ukidaju se okućnice i dopunske aktivnosti članova komuna, kao i seljačke pijace. Poljoprivreda se ponovo našla u ćorsokaku. Treći plenum CK KP Kine (1978) označio je prekretnicu u ukupnoj, pa i u poljoprivrednoj politici. Kina ulazi u novi istorijski period, u takozvanu modernizaciju. U planu modernizacije naglasak se stavlja na što je moguće brži razvoj poljoprivrede, kao preduslova ukupne nacionalne modernizacije.

Prema tome, od 1978. godine menja se, u celini uzev, odnos prema poljoprivredi, a otuda i politika koja se prema njoj i u njoj vodi. Menja se odnos industrije prema poljoprivredi, usmeravanjem industrije prema njoj, politika cena poljoprivrednih proizvoda, oporezivanja, kreditiranja, otkupa poljoprivrednih proizvoda i dopunskih proizvoda poljoprivrednikâ. Ponovo se dozvoljavaju seljačke okućnice, bavljenje dopunskim delatnostima i iznošenje sopstvenih proizvoda na seljačke pijace. Striktno se poštuju svojina i samostalnost kolektivnih poljoprivrednih organizacija na različitim stepenima. Zabranjuje se besplatan transfer radne snage, fondova i sredstava proizvodnih timova. Vodi se politika diverzifikacije poljoprivredne delatnosti uvođenjem različitih oblika »sistema ugovorne (proizvodne) odgovornosti«, usavršava se sistem nagrađivanja, uz uvažavanje načela raspodele prema radu. Polazi se od stava, utemeljenog na iskustvu, da je za efikasnu poljoprivrednu proizvodnju neophodno potrebno da proizvođač istovremeno bude i upravljač; odvajanje proizvođača od upravljanja naročito teško pogađa poljoprivredu.

Sistem ugovorne odgovornosti uveden je u proizvodnim kooperativama u početku spontano, a sada je i zvanično potvrđen i masovno podržan i proširen. Smatra se da je on takva nova tvorevina koja uvažava hiljadugodišnje kineske tradicije i ispunjava savremene zahteve modernizacije poljoprivrede. Prema tom sistemu »upravljanja na dva nivoa« zemlja ostaje kolektivna svojina (proizvodne brigade) i ustupa se, na osnovu ugovora, na obrađivanje seljačkim porodicama. Smatra se da se time ukidaju subjektivizam i birokratizam u upravljanju i uravnilovka u raspodeli, ta dva glavna zla prethodnog sistema. Prihvata se načelo da sve što je u skladu s mogućnostima seljačkih domaćinstava treba da učine ona sama, a sve što zahteva zajedničke napore treba da se obezbeđuje kolektivno. Takav pristup, naravno, uključuje različita rešenja na veoma raznolikom kineskom poljoprivrednom prostoru.

Uveden u početku kao sistem ugovornih odnosa između proizvodnih brigada (kao nosilaca kolektivne svojine) i grupa porodi-

Digitized by Google

ca, na osnovu kojih su se zemlja i inventar ustupali na korišćenje prema utvrđenim proizvodnim obavezama, kasnije je prerastao u ugovorne odnose između proizvodnih brigada i pojedinačnih porodica, u porodični ugovorni sistem. Danas je ovim oblikom obuhvaćeno 90% kineskog seljaštva.[6]

Sistem ugovornih odnosa ima sledeće osnovne karakteristike. Seljak (porodica) uzima od proizvodne brigade određeno zemljište na korišćenje i obavezuje se da će joj isporučiti, po utvrđenim cenama, ugovorene količine poljoprivrednih proizvoda (žita, pirinča, pamuka, uljarica, svinja i slično). Početkom 1985. godine ta se obaveza ukida, seljak slobodno raspolaže svim tržišnim viškovima, a zakup plaća u novcu. Pored toga, seljak je dužan da plaća poljoprivredni porez, doprinos za kolektivne akumulacione fondove, fondove zajedničke potrošnje i doprinos za administraciju i kadrove. Praktično, on je obavezan da isporuči ugovorene količine poljoprivrednih proizvoda po fiksnoj ceni (do 1985), da plati državi porez, a kooperativi (proizvodnoj brigadi) doprinos za njene i zajedničke razvojne, kolektivne i administrativne potrebe. Ostvarenim dohotkom i tržnim viškovima seljak slobodno raspolaže. Kooperativa ga snabdeva (po fiksnim cenama) veštačkim đubrivom, stočnom hranom, obezbeđuje mu primenu savremenih naučno-tehničkih dostignuća i znanja, zatim veterinarsku službu, sortno seme, rasnu stoku itd., ali brine i o izgradnji i održavanju irigacionih sistema i sličnih proizvodnih objekata, o nabavci krupne mehanizacije[7] za zajedničku upotrebu, a takođe i o javnoj potrošnji u celini (školstvo, zdravstvo, komunalne potrebe). Na taj način se pokušava postići to da se ugovorni sistem, koji se oslanja na male posede, integriše u kooperativnu privredu, u kojoj seljaci mogu organizovati i koordinirati svoj rad u potrebnoj meri. Tako se sistem koristi preimućstvima porodičnog privređivanja izbegavajući njegova ograničenja koja su posledica usitnjene proizvodnje. Tamo gde je zadržan sistem proizvodnih timova, koji obuhvataju samo nekoliko, a ponekad i više desetina porodica, primenjuje se sličan mehanizam ugovornih odnosa s proizvodnim brigadama, uz plaćanje članovima unapred, umesto po principu trudodana unazad, što je ranije praktikovano.

---

[6] Lu Yun, *Beasant's Initiative Unleashed by Contracts*, »Beijing Review«, br. 44, oktobar 1984. str. 21.

[7] Sve veći deo mehanizacije nabavljaju sami seljaci, tako da su od ukupno prodatih traktora 1983. godine 58,6% (3,59 miliona) kupili seljaci (2,1 milion, prema svega 38.000 u 1980. godini). Vidi: Lu Yun, *Will Farm Mehanization be Slowed?*, »Beijing Review«, br. 47, novembar 1984, str. 20.

Mnogi seljaci kupuju kamione, pomoćnu mehanizaciju, mašine za preradu poljoprivrednih proizvoda, kombajne, pumpe za navodnjavanje itd. S druge strane, seljaci od kooperativa uzimaju pod najam mehanizaciju, tako da je danas više od 90% traktora u posedu seljaka ili se oni njima koriste na osnovu ugovora s kolektivnim mašinsko-traktorskim stanicama. Neki svoju mehanizaciju koriste za pružanje usluga drugim seljacima. Državne i kolektivne mašinsko-traktorske stanice pretvaraju se u servisne radionice, odnosno brigade za pružanje usluga, što povećava njihovu efikasnost.

Digitized by Google

Ovakav sistem ima mnoge prednosti za seljaštvo. Odgovornost nije više neuhvatljivo razuđena, već se odnosi na pojedince (porodice), a ekonomske koristi su neposredno povezane s njihovim radom i rezultatima koji se lako mogu utvrditi. Iako je zemlja i dalje u kolektivnom posedu i koristi se prema planu kooperativa, seljaci su slobdniji u pogledu izbora načina njenog korišćenja i rade ne samo za kooperativu i društvo (državu), već i za sebe. Filozofija da »svi jedu iz zajedničkog velikog tanjira« i sve iracionalnosti koje je ona rađala time se ukidaju i afirmiše se neposredna materijalna zainteresovanost za rezultate rada. Istovremeno, društvo je sve do početka ove godine, sučeljeno s deficitarnošću mnogih poljoprivrednih proizvoda, utvrđivanjem neophodnih količina (obaveznim isporukama) strogo planski zadovoljavalo svoje potrebe. Nužnost tako krutog regulisanja prestala je napretkom poljoprivrede ostvarenim poslednjih godina, pa seljak sada proizvodi za tržište, a ne za državu. Tim promenama celokupan sistem je postao podsticajniji, gipkiji, prilagodljiviji i efikasniji. Sistem je sada dinamičniji, a rezultati čak neočekivano veliki.

Takav napredak je postignut i zahvaljujući razvoju seoske industrije, čiji se značaj naglo povećava. Oslanjajući se na unapređenu poljoprivredu i oslobođenu inicijativu, seljaci osnivaju različita manja kolektivna industrijska preduzeća. Ova industrija na selu, dopunjujući, pomažući, jačajući i unapređujući poljoprivredu, istovremeno nudi šanse za potpunije zapošljavanje seoskog stanovništva u dopunskim delatnostima[8] i doprinosi ukupnom industrijskom razvoju. Koordinirani razvoj ova tri sektora nudi velike mogućnosti seoskom stanovništvu i predstavlja specifičnost kineskog metoda industrijalizacije od njenih začetaka, koja je sada bitno pojačana.[9] Prihvatanjem sistema ugovorne odgovornosti seoska domaćinstva, oslobođena ograničenja koja im je tako strogo nametala država, pronašla su mnoge nove metode sticanja dopunskih prihoda, što je uticalo na procvat seoske industrije.

Ali postoje i mnoga ograničenja afirmaciji novog sistema u poljoprivredi. S jedne strane, reč je o objektivnim ograničenjima koja su često izraz velike deficitarnosti poljoprivrednih površina i izuzetne opšte zaostalosti kineske poljoprivrede, sela i seljaštva. S druge, pak, strane, slamanje egalitarističkih predrasuda ne predstavlja uvek jednostavan poduhvat, a izaziva i nastajanje oblika socijalnog raslojavanja koji su teško prihvatljivi u uslovima izra-

---

[8] Na primer, u nekim poljoprivrednim rejonima dolazi svega jedan *mu* (mu iznosi 1/15 ha, dakle, oko 7 ari) po stanovniku. I primenom sadašnje tehnologije, kada bi svako obrađivao po 4 mua, približno trećina radne snage u poljoprivredi bila bi suvišna. (Vidi: Fei Xiaotong, *China's Road to Rural Industrialization*, »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 26).

[9] Karakteristično je da ovakav put industrijalizacije nije bio teorijski osmišljen i planiran, već je nastao spontano, na osnovu životnog iskustva, pre svega onih seljaka koji su, zapošljavajući se u industriji, i dalje živeli na selu.

Digitized by Google

zito naglašenog siromaštva. I pored svega, Kinezi su se hrabro opredelili za načelo da razvoj nužno dovodi najpre do prosperiteta jednih (regiona, preduzeća, ljudi), a zatim i ostalih. Bogaćenje jednog dela društva (i pojedinaca), prema sadašnjem kineskom shvatanju, preduslov je, a ne ograničenje, bogatstva svih. Iskustvo će svakako i u ovom slučaju preciznije odrediti način ostvarivanja ovog načela, kao i to šta ono, zapravo, znači u raznim fazama razvoja. Kineska je prednost što u tom pogledu ova zemlja ima na raspolaganju bogato tuđe iskustvo, kako pozitivno tako i negativno, kojim će se, zahvaljujući vladajućoj filozofiji razvoja, tuđem i vlastitom teorijskom i praktičnom nasleđu, verujemo, adekvatno iskoristiti.

»Gradska reforma«

Kineska čvrsta orijentacija na četiri modernizacije nametnula je potrebu neodložne i temeljite reforme celokupnog privrednog sistema. Pošto je ranije započeta reforma u poljoprivredi donela sobom izuzetno dobre rezultate, bilo je potrebno učiniti i sledeći korak — sprovesti reformu u industriji ili, kako je Kinezi nazivaju, gradsku reformu. Nju prati, ili možda, bolje rečeno, predstavlja njen neodvojivi deo, »ekonomsko otvaranje prema svetu«. U prilog neodložnosti celovite ekonomske reforme navode se sledeći činioci[10]:

1) *Podsticaj koji je dala poljoprivredna reforma.* — Uspeh poljoprivredne reforme omogućio je i u isto vreme učinio nužnom gradsku reformu. Oslobođena inicijativa seljaštva donela je izvanredne rezultate: između 1979. i 1984. godine proizvodnja žitarica povećana je sa 304 na 400 miliona tona, a za takvo povećanje ranije je bilo potrebno punih trinaest godina. Još znatno vredniji rezultati postignuti su u proizvodnji pamuka i nekih drugih poljoprivrednih kultura. Razvija se robna proizvodnja u poljoprivredi i diverzifikuje poljoprivredna delatnost, seoska industrija i trgovina. Jačanje i dalji razvoj poljoprivrede učinili su neodložnim preobražaj industrije, njeno usmeravanje prema potrebama sela i seljaštva. Povećana poljoprivredna proizvodnja zahteva šire tržište i sigurnije kanale razmene dobara. Ona takođe traži više industrijskih proizvoda, posebno onih kvalitetnijih, naučna i tehnička znanja, kulturne i obrazovne mogućnosti, a odgovor na sve te zahteve pretpostavlja »gradsku reformu«.

2) *Interni faktori.* — Dugo vladajući privredni sistem, koji je omogućio postizanje značajnih rezultata (prosečna godišnja stopa rasta ukupne proizvodnje 1949—1979. iznosila je 9,4%, a industrijske proizvodnje 13,3%), opterećen je i mnogim nedostacima. Bio je prekomerno centralizovan, birokratizovan, administriran,

[10] Vidi: *Decision of the Central Committee of the Communist Party of China on Reform of the Economic Structure*, »Beijing Review«, br. 44, 29. oktobar 1984, Documents.

Digitized by Google

uz gotovo potpuno zanemarivanje ekonomske i tržišne logike. Ti nedostaci su se najpotpunije izražavali u niskoj ekonomskoj efikasnosti. Insistiranje na obimu proizvodnje dovodilo je do žrtvovanja kvaliteta, asortimana, do podsticanja visokih troškova proizvodnje i niske produktivnosti rada. Niska ekonomska efikasnost takođe se ispoljavala u gubicima i rasipanju u proizvodnji, građevinarstvu i robnom prometu. To je bilo prouzrokovano mnogobrojnim problemima, kao što su zastarela tehnologija i nedostajanje poslovnog iskustva. Ali, kako se smatra, ključni razlog tome je iracionalni privredni sistem.

Dugo se nije shvatalo da u socijalističkoj privredi roba i novac ne samo što egzistiraju, već imaju i sasvim određenu ulogu. Smatralo se da će razvoj planske privrede strogo ograničiti (s tendencijom potpunog potiskivanja) robnu proizvodnju i delovanje zakona vrednosti. Korektan ekonomski obračun time je postao nemoguć, što je vodilo voluntarizmu i ekonomskoj neefikasnosti.

Administriranje postaje gotovo jedini način upravljanja privredom u kojoj su preduzeća neposredno potčinjena državnim organima, lišena prava odlučivanja. Odgovornost za rad i poslovni uspeh podeljena je između preduzećâ i državnih organa. Državni ekonomski organi centralizovano su upravljali preduzećima određujući im, na osnovu centralnog plana, proizvodne zadatke, na čije ih ostvarivanje prisiljavaju primenom administrativnih metoda. Taj kruti sistem upravljanja snažno je ograničavao inicijativu preduzeća, pa ona postaju zainteresovana samo za ispunjenje planskih zadataka, ali ne i za kvalitet, asortiman, za potrebe potrošačâ i smanjivanje troškova. Državni organi su planom predviđene proizvode otkupljivali, nezavisno od njihove kurentnosti. U raspodeli je vladao apsolutni egalitarizam: svi su »jeli iz velikog zajedničkog tanjira« svog preduzeća, a ova iz »velikog tanjira« države. Tako je vršena preraspodela: vredni su izdržavali lenje radnike unutar preduzeća, a unutar cele privrede slaba preduzeća su državnim budžetom subvencionisana od strane onih uspešnih. Mera rada i mera potrošnje razdvojene su na svim privrednim nivoima, što uvek predstavlja snažan izvor ekonomske neracionalnosti.

3) *Izazov svetske tehnološke revolucije.* — Treća svetska tehnološka revolucija predstavlja i za Kinu i izazov i pravu priliku. Da bi prihvatila taj izazov, Kina mora reformisati svoj privredni sistem i time povećati svoju mogućnost da apsorbuje najprogresivniju svetsku nauku i tehnologiju i da im ponudi sopstvene doprinose.

Smatra se da Kina samo radikalnom ekonomskom reformom može ostvariti ambiciozne ciljeve koje je sebi postavila: da do 2000. godine učetvorostruči svoju ukupnu proizvodnju, a zatim u narednih trideset do pedeset godina dostigne stepen razvoja razvijenih zemalja sveta.

Na osnovu takvih saznanja, CK KPK je na III plenumu, 20. oktobra 1984. godine, doneo odluku o reformi privrednog sistema

Digitized by Google

(ili, kako je zvanično nazivaju, reformi ekonomske strukture). U koncipiranju novog privrednog sistema pošlo se od kineskog istorijskog iskustva i konkretnih uslova i zahteva ekonomskog razvoja. Isto tako, insistira se na potrebi korišćenja u svetu najrazvijenijih metoda upravljanja, uključujući i one iz razvijenih kapitalističkih zemalja koji odgovaraju zakonima savremene, podruštvljene proizvodnje.

U Kini deluje više od milion »gradskih« preduzeća — u oblasti industrije, građevinarstva, saobraćaja, trgovine i uslužnih delatnosti — koja zapošljavaju preko 80 miliona ljudi. Ipak, veći njihov deo čine mala preduzeća, a svega 5.837 su velika i srednja. Iako predstavljaju svega 2% ukupnog broja preduzeća, u razmerama zemlje ona zauzimaju ključnu poziciju u privredi: poseduju 66% ukupnog fiksnog kapitala, daju 47% ukupne industrijske proizvodnje i 66% ukupnih državnih poreza i doprinosa od svoje dobiti. Inače, gradska industrijska preduzeća obezbeđuju više od 80% ukupnih državnih prihoda.

U reformi se polazi od stava da je nedovljna vitalnost preduzeća suštinski uzrok zaostalosti privrednog sistema. Zbog toga se smatra da se ključ za reformisanje privrede nalazi u revitalizaciji preduzećâ, osobito onih velikih i srednjih. S obzirom na takav značaj državnih preduzeća, potrebno je na zadovoljavajući način rešiti dva pitanja: prvo, proširiti prava tih preduzeća uvođenjem korektnih odnosa između njih i države, i, drugo, obezbediti status zaposlenih kao upravljačâ (gospodarâ) preduzeća uspostavljanjem pravilnih odnosa između njih i njihovih preduzeća.

U prošlosti je preduzetnička funkcija pripadala državi i zasnivala se na njenoj svojini. Koncepcija reforme, međutim, polazi od stava da svojina i upravljanje mogu biti, a u savremenim uslovima bi i trebalo da budu odvojeni. Ako država neposredno upravlja preduzećima, smatra se da je veoma teško izbeći subjektivizam i birokratizam koji guše vitalnost preduzećâ. Potreba revitalizacije preduzećâ, odnosno davanja preduzećima većih prava i odgovornosti, zahteva da se pođe od stava da je tražnja složena kategorija i podložna stalnim promenama. Uz to, svako preduzeće ima različite uslove i teško je iz jednog centra obuhvatiti i regulisati njihovo složeno funkcionisanje.

Svojina u državnim preduzećima se ne menja — sredstva za proizvodnju i dalje ostaju u državnoj (opštenarodnoj) svojini. Ali preduzeća dobijaju znatno veću samostalnost i na toj osnovi razvijaju upravljačku inicijativu; zaposleni treba da postanu »gazde« u njima i materijalno motivisani za postizanje rezultatâ, što je — kako je pokazala poljoprivredna reforma — izvanredno značajno za efikasno funkcionisanje sistema. Država, koja predstavlja interese celokupnog društva, upravlja posredstvom nacionalnih planova. Ona uvodi poreze i preduzima druge ekonomske mere da bi prikupila neophodna sredstva za zadovoljavanje sopstvenih potreba, i prvenstveno ekonomskim sredstvima usmerava razvoj preduzećâ u skladu s potrebama cele zemlje. Ona takođe imenuje, postavlja i smenjuje direktore velikih preduzeća.

Digitized by Google

Iako nastavljaju da rade prema državnom planu, preduzeća stiču pravo da odlučuju o svim elementima poslovne politike, upravljanja i rukovođenja. Pošto plate porez, slobodno raspolažu preostalom dobiti. Ona sama zapošljavaju radnike, odlučuju o sistemu plata i premija[11] i samostalno određuju cene svojih proizvoda u skladu sa smernicama koje utvrđuje država. Garantuje se učešće radnikâ u demokratskom upravljanju preduzećem.

Ukratko, preduzeće bi trebalo da bude relativno samostalni ekonomski subjekt, nezavisan robni proizvođač, to jest nezavisno i odgovorno za vlastitu dobit i gubitke, ali i sposobno da se transformiše, razvija i deluje kao pravno lice u sklopu utvrđenih prava i obaveza. Na taj se način obezbeđuju jedinstvo razvoja celokupne privrede i različitost i fleksibilnost pojedinačnih preduzeća u proizvodnji i upravljanju, kao i njihov napredak. Umesto da oslabi socijalističku svojinu, smatra se da će je to konsolidovati i unaprediti.

Insistira se na tome da ove reforme treba sprovoditi postepeno, korak po korak, harmonično povezujući različite delove nacionalne privrede, u skladu sa stepenom sazrevanja subjektivnih i objektivnih uslova, a prema značaju, urgentnosti i izvodljivosti tih reformi. U osnovi, trebalo bi ih sprovesti za oko pet godina.

Značajan vid tekuće privredne reforme odnosi se na naglašeno ublažavanje sveobuhvatne krute planske kontrole, na izgrađivanje sistema planiranja u kojem će se zakon vrednosti svesno poštovati i razvijati socijalistička robna proizvodnja. Dugo je u Kini ignorisan zakon vrednosti, a njegovo delovanje suprotstavljano planiranju. To je bio ideološki činilac koji je nudio koncepciju sveobuhvatnog centralizovanog plana, pretvarajući ga tako u izuzetno krut instrument ekonomskog regulisanja. Odluke o reformi naglašavaju nužnost sužavanja područja i obima direktivnog planiranja i proširivanja obima usmeravajućeg planiranja i tržišnog regulisanja. »Potpuni razvoj robne privrede je nužna etapa u ekonomskom razvoju društva i preduslov naše ekonomske modernizacije.«[12] Smatra se da je to jedini način da se osigura jačanje privrede i preduzećâ podstaknu da povećavaju svoju efikasnost, vode gipku poslovnu politiku i da se prilagođavaju zadovoljavanju složenih i promenljivih društvenih potreba. To je nemoguće postići oslanjanjem jedino na administrativne metode i direktivne planove. Istovremeno se naglašava da i ekstenzivni razvitak socijalističke robne privrede takođe može izazvati neusklađenosti i neracionalnosti, zbog čega je potrebno usmeravanje, regulisanje i administrativna kontrola, što se postiže planiranjem.

---

[11] Prema izveštaju premijera Džao Cijanga podnetom na Nacionalnom narodnom kongresu, 27. marta 1985. godine. Tamo gde uslovi dopuštaju, ukupan fond plata preduzeća zavisiće od njegovih poslovnih rezultata. (Vidi: »Beijing Review«, br. 13, 1. april 1985, str. 6.)

[12] Vidi: *Decision*..., str. VII.

Digitized by Google

Sažimanje direktivnog i proširivanje usmeravajućeg planiranja i tržišnog regulisanja sprovodiće se postepeno, ali se naglašava da obe vrste planiranja moraju uzimati u obzir zakon vrednosti. To je i glavna promena u teoriji i praksi kineske planske privrede. Zakon vrednosti i tržišni mehanizmi će se široko koristiti kao značajna osnova nacionalnog planiranja. Zbog toga se kineska privreda definiše kao plansko-tržišna privreda.[13] Naglašava se, međutim, da u socijalizmu radna snaga nije roba, kao što to nisu ni zemlja ni sva državna preduzeća i resursi. Zbog toga u Kini zakon vrednosti ne deluje potpuno spontano, kao u kapitalizmu, već se svesno koristi da služi socijalističkoj privredi. Neracionalnosti u takvoj privredi, smatra se, mogu biti sprečene planskim usmeravanjem, regulisanjem ekonomskim sredstvima i nužnim administrativnim merama.

Planska privreda zasnovana na društvenoj svojini — jedno je od preimućstava socijalizma nad kapitalizmom. Sadašnja kineska privredna reforma, insistira se na tome, ne ukida bilo na koji način socijalistički sistem, već ga unapređuje transformišući stare i krute ekonomske modele. Tržišne snage neće zameniti plansku privredu, ali će je njihova primena racionalizovati.

Kina je velika, najmnogoljudnija zemlja sveta. Međutim, veoma je zaostala. Komunikacije i saobraćaj još ni izdaleka ne zadovoljavaju potrebe, ekonomski i kulturni razvoj su neravnomerni, a prenošenje informacija sporo. U takvim uslovima nemoguće je uključiti sve društveno-ekonomske aktivnosti u jedinstven plan i isključivo primenjivati administrativne metode da bi se regulisala privreda. Kada se to čini arbitrarno, samo se obuzdava inicijativa preduzeća, usporava njihov tehnološki razvoj i sprečava povećavanje efikasnosti, proizvodnja odvaja od potreba. To su stvarni razlozi nužnog usavršavanja kineskog planskog sistema, koje dopušta i tržišnim snagam da u ekonomskom regulisanju imaju određenu ulogu.

Reformom bi, u osnovi, trebalo stvoriti sledeći model plansko-tržišnog regulisanja:

1) Državnim planom se reguliše proizvodnja svih za nacionalnu privredu važnih artikala, odnosno onih kojima se zadovoljavaju osnovne životne potrebe. To je nužno, ali će se postepeno smanjivati obim takve proizvodnje. Ove godine, na primer, državna planska komisija smanjuje broj industrijskih proizvoda koji su obuhvaćeni centralizovanim direktivnim planiranjem sa 120 na 60, a poljoprivrednih proizvoda i nusproizvoda sa 29 na 10 i količinu centralizovano alociranih materijala i dobara sa 256 na 60.

2) Sezonski proizvodi, poljoprivredni proizvodi i nusproizvodi namenjeni lokalnoj potrošnji, kao i proizvodi za zadovoljavanje sitnih kućnih potreba, neće biti uključeni u državni plan, pošto

[13] Vidi govor Džao Cijanga na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, 6. marta 1985. godine, »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 16.

Digitized by Google

ne utiču na ukupnu situaciju. To će biti regulisano tržišnim snagama, uz posredno ekonomsko usmeravanje.

3) Postojaće usmeravajući plan za veliki broj dobara i ekonomskih aktivnosti koje nisu uključene u direktivni plan. Usmeravanje će se sprovoditi, uglavnom, regulisanjem cena, poreza, finansija, ali i drugim ekonomskim sredstvima i ugovorima.

Ukratko, direktivni plan omogućuje državi da kontroliše proizvodnju ključnih proizvoda i reguliše ukupnu proizvodnju, koristeći istovremeno različita ekonomska sredstva realizovanja usmeravajućeg plana i dopunsku funkciju tržišnih mehanizama kojima se reguliše proizvodnja ostale robe i usluga. Za manje značajne, ali neophodne, poslove biće primenjena fleksibilna politika. Preduzećima se daje veća samostalnost u izboru poslovne orijentacije kojom će osigurati veću sopstvenu efikasnost i potpunije zadovoljavanje društvenih potreba izraženih u tražnji. Tako rekonstruisani kineski privredni sistem neće predstavljati ni potpuno tržišnu privredu niti kruti direktivni centralno-planski sistem, već kombinaciju globalnog planiranja i ekonomskog upravljanja, uniformnosti i fleksibilnosti.

Uspeh ili neuspeh privredne reforme u velikoj meri zavisi od uspešnog reformisanja postojećeg iracionalnog sistema cena. Samo ekonomski korektno zasnovan sistem cena može usmeravati rad osamostaljenih preduzeća, kako prema zahtevima plana tako i tržišta, osigurati privrednu proporcionalnost i ekonomsku efikasnost.

Dugo je vođena politika stabilnih, praktično zamrznutih cena, nezavisno od promena do kojih je u međuvremenu došlo u visini troškova proizvodnje, u obimu i strukturi tražnje. Takve cene nikako ne mogu služiti kao efikasno sredstvo regulisanja i razvoja privrede. Pošto je zakon vrednosti dugo ignorisan, kao i zbog nekih istorijskih okolnosti, sadašnji sistem cena je potpuno konfuzan. Cene najčešće ne izražavaju ni vrednost proizvodnje niti odnose između ponude i tražnje. Na primer, proizvodi iste vrste, ali različitog kvaliteta, prodaju se po istoj ceni; cene nekih mineralnih sirovina, kao i drugih sirovina i polufabrikata, fiksirane su na vrlo niskom stepenu odmah posle oslobođenja zemlje i nikako nisu menjane. Isto važi za maloprodajne cene osnovnih prehrambenih proizvoda, što je uslovljavalo potrebu velikih državnih subvencija (zbog nižih maloprodajnih od otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda). Iako se situacija poslednjih godina postepeno menja (a upravo su znatno povećane maloprodajne cene većine prehrambenih proizvoda), maloprodajne cene žitarica su još uvek za 50% niže od nabavnih. To predstavlja veliko opterećenje za državni budžet, utoliko veće što je žetva bolja, i uzrok je ekonomske neracionalnosti.

Takav iracionalni sistem cena onemogućuje korektnu ekonomsku kalkulaciju, a time se javlja i kao izvor ekonomske neracionalnosti, deformiše sliku o poslovnom uspehu ekonomskih subjekata (dobit i gubitak su više »sistemskog« karaktera nego izraz sopstvenih rezultata), čime bitno ograničava mogućnosti nji-

Digitized by Google

hovog osamostaljivanja i ne podstiče ekonomski racionalno ponašanje, odnosno ne obezbeđuje sklad parcijalnih i globalne ekonomske racionalnosti. Ono što je korisno društvu može se pokazati kao sasvim nekorisno preduzeću, baš kao što se često dešava da ono što je korisno preduzeću neposredno nanosi štetu društvu. Osamostaljivanje preduzećâ u takvim okolnostima čak bi oslabilo ekonomsku efikasnost, umesto da je pojača.

S obzirom na takve svoje nedostatke, cene se ne mogu koristiti kao ekonomska poluga regulisanja i unapređivanja privrede. Iracionalni sistem cena naročito snažno pogađa tehnički progres i različite inovacije. Proizvođači zastarelih proizvoda nemaju zbog toga štete, niti inovatori imaju adekvatne ekonomske koristi. Sve to govori o potrebi da se menja sistem cena. Sprovođenjem odgovarajuće reforme bitno će se ograničiti supercentralizovani sistem kontrole cena, postepeno će se sužavati prostor delovanja unificiranih cena koje utvrđuje država, a proširiće se područje fluktuirajućih, u određenim granicama, i slobodno formiranih cena. Tako će cene dovoljno brzo reagovati na promene u produktivnosti rada, u visini troškova proizvodnje i u odnosima ponude i tražnje.

Pored reforme sistema, teži se usavršavanju i sprovođenju reforme poreskog, finansijskog i bankarskog sistema. S oživljavanjem privrede pokloniće se veća pažnja makroekonomskom regulisanju, pa prema tome i korišćenju ekonomskih poluga posrednog regulisanja, kao što su cene, poreska i kreditno-monetarna politika. Time se omogućuje regulisanje osnovnih proporcija, kao što su one između agregatne ponude i agregatne tražnje i između akumulacije i potrošnje, regulisanje tokova finansijskih, materijalnih i ljudskih resursa, industrijske izgradnje i razmeštaja proizvodnih snaga, specifične ponude i tražnje, međunarodne razmene itd. Korišćenje ovih ekonomskih metoda i sredstava posrednog regulisanja tek treba da se afirmiše, što nikako neće ići lako s obzirom na dugu tradiciju neposrednog, administrativnog regulisanja.

Smatra se da promene cena naviše, pre svega sirovina, hrane i kvalitetnijih proizvoda, neće izazvati inflaciju. U njenom sprečavanju, ističu kineski ekonomisti, reforma otvara mnoge mogućnosti. Prvo, postoje velike rezerve za smanjivanje troškova proizvodnje, za što će preduzeća biti zainteresovana zbog poskupljenja sirovina i polufabrikata i zbog svog novog ekonomskog položaja; drugo, davaće se poreske olakšice onima koji nemaju takve mogućnosti; treće, umesto subvencija zbog niskih maloprodajnih cena prehrambenih proizvoda, država će ista sredstva upotrebiti za povećanje plata i zarada gradskih radnika, odnosno za isplatu naknada zbog poskupljenja; i, četvrto, očekuje se da će reforma sistema cena racionalizovati celokupan ekonomski sistem i time delovati antiinflaciono. U međuvremenu, država će pojačati kontrolu tržišta i štititi interese potrošačâ — inspekcijom i kažnjavanjem onih koji neopravdano podižu cene.

Digitized by Google

Funkcije države dugo nisu bile odvojene od funkcija preduzeća; država je praktično vršila funkciju preduzeća, a centralna i lokalne vlasti preuzimale su odgovornost za mnoge aktivnosti koje, zapravo, nisu bile u njihovoj nadležnosti, a istovremeno nisu dobro obavljale sopstveni posao. Uz to, barijere između različitih državnih organa i regiona i beskonačne rasprave samo su otežavale rukovođenje preduzećem. To je slabilo zainteresovanost i inicijativu preduzeća, usporavalo procese kooperacije i udruživanja, sprečavalo konkurenciju među preduzećima i onemogućavalo obrazovanje jedinstvenog tržišta. Zato reforma predviđa, prvo, slabljenje uloge državnih organa u ekonomskom životu i, drugo, odvajanje funkcija državnih organa od funkcija preduzeća, sužavanje administriranja i proširivanje procesa decentralizacije, da bi se ojačalo preduzeće i celokupna nacionalna privreda.

Reformom se inaugurišu principijelno nove funkcije državnih organa, na različitim nivoima, u upravljanju privredom. Oni bi trebalo da formulišu strategiju, planove, principe i politiku ekonomskog i socijalnog razvoja; da izrađuju planove korišćenja prirodnih izvora, tehnološkog preobražaja i razvoja intelektualnih resursa; da koordiniraju regionalne i mesne planove razvoja, kao i planove ministarstava i preduzećâ; da organizuju izgradnju ključnih objekata, osobito u oblasti energetike, saobraćaja, proizvodnje sirovina i polufabrikata; da prikupljaju i distribuiraju ekonomske informacije namenjene korišćenju ekonomskih metoda regulisanja; da utvrđuju sredstva ekonomskog regulisanja i nadziru njegovo sprovođenje; da imenuju i smenjuju kadrove u određenim područjima; da upravljaju poslovima vezanim za međunarodne ekonomske i tehnoloke odnose i saradnju itd.

U prošlosti neke od funkcija državnih organa nisu valjano obavljane, a druge nisu uopšte vršene. Što se tiče odnosa između državnih organa i preduzećâ, od sada državni organi na različitim stepenima u načelu neće upravljati ni rukovoditi preduzećima neposredno. U meri u kojoj se zadržava neposredni uticaj »odozgo«, mora se voditi briga o tome da on što je moguće manje ugrožava samostalnost, slabi materijalnu zainteresovanost i inicijativu preduzećâ. I nacionalna i lokalna preduzeća moraju biti *preduzeća,* a ne administrativni organi kao nekada i primenjivati savremene metode naučne organizacije i upravljanja. Državna administracija će biti pojednostavnjena i decentralizovana, a birokratizam bitno obuzdan.

Zatim, smatra se da bi odnosi među preduzećima trebalo da budu, pre svega, odnosi saradnje i uzajamne podrške, ali to nikako ne isključuje njihovu međusobnu konkurenciju. Robna privreda je nezamisliva bez konkurencije, ali je suština u tome da se ciljevi, priroda, područje i sredstva konkurencije razlikuju u različitim društveno-ekonomskim sistemima. Na osnovu društvene svojine i planske i zakonske kontrole, i sa svrhom da služe socijalističkoj modernizaciji, preduzeća su podvrgnuta tržišnom testiranju, tako da se samo najbolja mogu održati.

Digitized by Google

Eksperimenti sa sprovođenjem reforme u industrijskim preduzećima poslednjih nekoliko godina uverljivo su pokazali da se osnovna iskustva sa sistemom ugovorne odgovornosti, stečena u poljoprivredi, mogu primeniti i na gradsku privredu. Smatra se da je i u industrijskim preduzećima moguće i potrebno izričito specificirati zahteve u odnosu na svako radno mesto i utvrditi obaveze svakog radnika i službenika, i da je neophodno uvesti različite oblike sistema ekonomske odgovornosti, uz ugovorene poslove; jačati odgovornost radnikâ i službenikâ i maksimalno podsticati njihovu inicijativu i stvaralaštvo. Osnovu sistema ekonomske odgovornosti čini kombinacija odgovornosti, autoriteta i koristi; jedinstvo interesâ države, kolektivâ i pojedinaca; vezivanje dohotka radnika i službenika za rezultate njihovog rada. Pošto su uslovi proizvodnje u industriji drugačiji nego u poljoprivredi, a razlikuju se i unutar industrije, nemoguće je koristiti se rešenjima sistema odgovornosti iz poljoprivrede, kao što ni gradska preduzeća ne mogu prihvatiti isti model sistema odgovornosti.

Pošto u savremenim industrijskim preduzećima postoji potanko razrađena podela rada, a imaju i stroge tehnološke zahteve i kompleksne kooperativne odnose, potrebno je uspostaviti jedinstven, autoritativan i visoko efikasan sistem rukovođenja i upravljanja. To, prema kineskim ekonomistima, zahteva uspostavljanje sistema u kojem direktor ili menadžer snose potpunu odgovornost. Istovremeno, moraju se unapređivati sistem radničke i službeničke kontrole i drugi oblici demokratskog upravljanja, uz jačanje uloge sindikata i radničkih i službeničkih deputata u razmatranju važnih poslovnih odluka, u vršenju nadzora nad radom administrativnog aparata i u zaštiti legitimnih prava i interesa zaposlenih.

Ukidanjem neposrednog ustupanja dobiti državi, a uspostavljanjem sistema poreza i širokim uvođenjem sistema ekonomske odgovornosti u preduzećima, stvaraju se uslovi i za afirmaciju načela raspodele prema radu. Zarada i premije sve će više zavisiti od ukupnih poslovnih rezultata preduzeća, a pojedinačna primanja od doprinosa svakog zaposlenog tim rezultatima. To će povećati razlike između zarada vrednih i onih lenjih, intelektualnih i manuelnih radnika, onih koji rade teške i onih koji rade lake poslove. Isto načelo se primenjuje i u državnim ustanovama i društvenim organizacijama. Egalitarizam zamenjuje diferencijacija zasnovana na radnim rezultatima; umesto jednakosti u siromaštvu, prihvata se diferencijacija u rastućem izobilju. To bogatstvo najpre uživaju pojedinci, kolektivi i regioni, da bi tokom razvoja njime bili obuhvaćeni i ostali. Istovremeno, razvijaće se društvena briga o onima koji bilo iz kojih razloga nisu kadri da ispune zahteve navedenih načela (stari, onemoćali, bolesni, invalidi, siročad itd.).

S druge strane, Kini su potrebni različiti ekonomski oblici i gipki upravljački metodi da bi ubrzala svoju socijalističku izgradnju. Otuda će se, pored dominantnog državnog (opštena-

Digitized by Google

rodnog) sektora u najvitalnijim oblastima (pošta i komunikacije, najveći rudnici, ključne industrije, velike elektrane i slično), koji obezbeđuju stabilnost celokupnoj nacionalnoj privredi, razvijati i različiti oblici kolektivnog i privatnog sektora. Potreba razvoja ovih sektora obrazlaže se sledećim okolnostima: Kina je svoj socijalistički razvoj otpočela sa polufeudalne i polukolonijalne osnove, s nerazvijenim i neravnomerno raspoređenim proizvodnim snagama. Iskustvo je potvrdilo da na takvom stepenu razvijenosti državni sektor nije dovoljan da osigura adekvatno zadovoljenje razvojnih potreba i potreba stanovništva, niti pak može osigurati dovoljno radnih mesta za toliko brojno stanovništvo kakvo je kinesko. Uključivanje drugih vidova ekonomske aktivnosti, kolektivnih i privatnih, u takvim uslovima može biti od velike koristi.

Posle izvedene revolucije privatna privreda je u početku i dalje postojala, čak se unekoliko i razvila. Ali kasnije (u vreme socijalističkog preobražaja 1956—1957. godine i nešto kasnije) mnoga kolektivna preduzeća se stapaju s državnima, a male privatne radnje su praktično ukinute.[14]

Od 1979. godine ponovo uporedo postoje državni, kolektivni i privatni sektor, ali je njihov odnos danas bitno drugačiji nego pedesetih godina. Socijalistička svojina je postala dominantna, u njoj se stvara 77% vrednosti industrijske proizvodnje i ona obuhvata 72% trgovine na malo. Na taj način, privatni sektor predstavlja samo dopunu državnom, ali ne beznačajnu. Naročito se širi u poljoprivredi, trgovini, seoskoj industriji, saobraćaju, uslužnim delatnostima, uključujući i intelektualne (od zdravstvenih do naučno-tehnoloških). Uz to, mnoga manja državna preduzeća daju se u kolektivni ili pojedinačni zakup. Koegzistencija ovih različitih ekonomskih oblika i metoda upravljanja predstavlja dugoročnu kinesku orijentaciju i potrebu nacionalne modernizacije.

Razvoj međunarodnih ekonomskih odnosa i transfera tehnologije

Iako su međunarodni odnosi složeni i opterećeni mnogim protivrečnostima, međunarodne ekonomske i tehnološke veze su veoma snažne jer je shvaćeno da nacionalna izolacija ne može voditi modernizaciji. Na osnovu ovakvog saznanja, od 1979. godine pristupa se kineskom ekonomskom otvaranju prema svetu. Razvijaju se ekonomski i tehnološki odnosi i saradnja s drugim zemljama, kako Zapada tako i Istoka. Korišćenjem inostranog kapitala i njegovim podsticanjem na zajednička ulaganja i zajedničko upravljanje, uz prihvatanje koncesija, teži se najracionalnijem ko-

[14] Na primer, 1957. godine je bilo oko 470.000 restorana i bifea u gradovima, a 1978, iako je stanovništvo u tim mestima povećano za 70%, bilo ih je svega 110.000. Kada je 1979. ponovo odobreno otvaranje privatnih i kolektivnih restorana i bifea, njihov broj je počeo naglo da rsate, tako da ih je već 1983. godine bilo 880.000.

Digitized by Google

rišćenju kako domaćih tako i inostranih izvora, tehnologije i tržišta.

U tridesetpetogodišnjem periodu, od oslobođenja do danas, zbog spoljašnjih okolnosti i domaćih grešaka, kineska spoljna trgovina i ekonomski odnosi sa ostalim svetom imali su sporednu ulogu u nacionalnom razvoju. Međunarodni ekonomski odnosi su se svodili na izvoz slučajno nastalih viškova i uvoz malih količina neophodih proizvoda. U celini uzev, vrata Kine su za spoljni svet bila zatvorena.

Posle III plenuma CK KPK, decembra 1978. godine, politika otvaranja prema svetu postala je neodvojivi deo nacionalne ekonomske strategije, odnosno modernizacije i razvoja. Da bi se omogućilo otvaranje, ukidaju se pravila i regulativi koji su zabranjivali kineskim firmama korišćenje stranog kapitala, direktne inostrane investicije, zajednička ulaganja i osnivanje mešovitih preduzeća. Ovim merama omogućuje se korišćenje savremene inostrane tehnologije, upravljačkih i poslovnih znanja.

S tim u vezi osnivaju se i četiri specijalne ekonomske zone (i 14 otvorenih gradova) preko kojih se uvozi moderna tehnologija, savremena informaciona i upravljačka znanja. Istovremeno, ove zone služe i kao svojevrsne laboratorije za proveru i filtriranje novih ideja i metoda pre njihovog širenja na ostale delove Kine. Za kratko vreme su u tome postignuti značajni rezultati, a pošto se sprovođenjem reforme ekonomskog sistema očekuju nove, još veće promene[15], i u ovoj oblasti će svakako biti još značajnih poduhvata. Priobalna područja su ekonomski, tehnološki i kulturno najrazvijeniji deo Kine. Ona obezbeđuju približno polovinu celokupne industrijske i poljoprivredne proizvodnje. To su takođe i područja s najrazvijenijim spoljnoekonomskim vezama, naučnoistraživačkim kapacitetima i kadrovima, kvalifikovanom radnom snagom. Zato nije ni čudno što je kinesko ekonomsko otvaranje prema svetu, kojem se pridaje jedna od vodećih uloga u modernizaciji, počelo baš u ovom priobalnom području.

Politikom otvaranja kineska privreda postepeno formira otvoreni sistem oslonjen na sopstvene snage. S takvim sistemom nacionalni ekonomski plan i celokupni proces proizvodnje i potrošnje razvijaće se na široj osnovi u dužem periodu, s celim svetom kao svojom bazom. Naglašavanje principa oslanjanja na sopstvene snage obezbeđuje opšte usmeravanje spoljnoekonomske aktivnosti u korist kineskih interesa i socijalističkog sistema.

Za kinesko otvaranje značajni su kako unutrašnji tako i spoljni razlozi. Kada je reč o unutrašnjim razlozima, potrebno je imati u vidu okolnost da Kina ekonomski mnogo zaostaje za razvijenim svetom, iako su u tridesetpetogodišnjem periodu postignuti značajni uspesi. To je delimično rezultat veoma skromnog ekonom-

[15] Vidi govor Džao Cijanga na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, 6. marta 1985. godine, u »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 16.

Digitized by Google

skog nasleđa, ali tu su i mnogi drugi razlozi. Neki ih vide u neadekvatnoj industrijskoj i administrativnoj strukturi, drugi u slabom upravljanju i rukovođenju, kao i u pomanjkanju kvalifikovanih kadrova, treći u slabim komunikacijama i nedovoljnoj energiji. S razvojem tehnološke revolucije u svetu jaz se povećava na štetu Kine, zbog čega neki analitičari zaključuju da je zaostala tehnologija pravi uzrok kineskog zaostajanja.

Sve su to nesporni razlozi, ali ni jedan nije dovoljno ubedljiv da bi se njime objasnilo kinesko zaostajanje. Na primer, sredinom pedesetih godina industrijska struktura je bila povoljna, upravljanje i rukovođenje adekvatno, a tokom tih godina energetika i saobraćaj su se razvijali brže nego ikada. Čak su i u oblasti savremene tehnologije kineska istraživanja bila na gotovo istom nivou kao i u razvijenom svetu u to vreme.[16] Otuda se nameće pitanje: šta je, zapravo, uslovilo dramatično širenje jaza između Kine i razvijenih zemalja. Američka i sovjetska tehnološka blokada objašnjavaju deo razloga, ali samo u nekim oblastima; recimo, time se ne može objasniti proizvodnja zastarelih modela bicikala.

Sve se češće tvrdi da je osnovni uzrok dramatičnog širenja jaza, naročito počev od šezdesetih godina kada se svetska privreda najbrže razvijala, nepostojanje unutrašnje konkurencije i zatvoreni ekonomski sistem koji je izolovao kinesku privredu od žestoke konkurencije svetskog tržišta. I domaća i međunarodna konkurencija imaju fundamentalnu ulogu u unapređivanju nacionalnog ekonomskog razvoja, što je toliko dugo zanemarivano. Bez konkurencije čak ni savremena tehnologija ne obezbeđuje visoku produktivnost, a proizvođači nisu prinuđeni da usavršavaju upravljanje i ispravljaju greške u ekonomskom sistemu i privrednoj strukturi. Prinudne snage konkurencije, više nego bilo koja administrativna sredstva ili subjektivne želje, podstiču ekonomski razvoj.

Neki se plaše da Kina nije sposobna da se odlučno suoči sa složenom i promenljivom međunarodnom konkurencijom, zbog čega se zalažu za ekonomski izolacionizam. Ali je preovladalo mišljenje da je, uz odgovarajuću državnu zaštitnu aktivnost, moguće eliminisati destruktivne snage međunarodne konkurencije, a afirmisati podsticajne (takođe prinudne).

Osim unutrašnjih, postoje i međunarodni činioci koji sugeriraju politiku otvaranja. U današnjem svetu su proizvodnja, tržišta i finansije uveliko internacionalizovani. S druge strane, postoje mnoge smetnje realizovanju potreba takve internacionalizovane privrede, koje naročito teško pogađaju zemlje u razvoju. Ta protivrečnost izražava oštar konflikt između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Njeno razrešavanje, što se Kine tiče, sastoji se u razvoju proizvodnih snaga korišćenjem šansi koje pruža savremena tehnološka revolucija, uz uključivanje u međunarodnu

[16] Vidi: Chen Qiwei, *Why is China Openning to the Outside*, »Beijing Review«, br. 13, 1. april 1985, str. 21.

Digitized by Google

konkurenciju. To je, prema preovlađujućim kineskim shvatanjima, jedini izlaz u današnjim uslovima. Samo se na taj način mogu stići i prestići razvijene zemlje. A takav poduhvat pretpostavlja otvaranje prema ostalom svetu. Iako je situacija na svetskom tržištu izuzetno nestabilna, a pogotovo nepovoljna za zemlje u razvoju, Kinezi smatraju da otvaranje prema njemu, uz aktivnu plansku državnu podršku, za njih predstavlja jedinu alternativu. Jedino im to tržište može dati toliko potrebna dopunska sredstva, savremenu tehnologiju, znanja, neophodne konkurentske podsticaje (pritisak) i poslovni duh i sposobnost. Uostalom, iza zatvorenih vrata, zaključuju oni, nemoguće je razvijati ni socijalističku kulturu ni etiku. Celokupno kulturno nasleđe čovečanstva mora upravo u socijalizmu biti vrednovano, korišćeno i usavršavano. Sve što pokreće razvoj proizvodnih snaga, bile to nauka i tehnologija ili upravljačka znanja, iako je nastalo u kapitalističkom društvu, potrebno je koristiti i asimilirati, odbacujući, u isto vreme, sve što je u njima dekadentno i reakcionarno.

*

Nedavno je Deng Hsiaoping izjavio da tekuća reforma predstavlja »drugu revoluciju«[17]. Kao takva, ona nudi velike izglede, ali je njena realizacija vezana i za mnoge rizike.

Već smo videli da su u petogodišnjem periodu sprovođenja reforme postignuti izvaredni rezultati u poljoprivredi, a početak gradske reforme je takođe praćen značajnim usponom. Ipak, prema kineskim izvorima, taj industrijski napredak više je karakterističan za mala nego za srednja i velika preduzeća.[18]

Naravno, mnogo je i problema i dilema, što ne iznenađuje. Kinezi su toga bili svesni kada su se opredeljivali za radikalnu reformu. Zaista je velik i težak zadatak sprovođenja takve reforme u još uvek zaostaloj zemlji (kojoj je ona i najpotrebnija), sa više od milijardu stanovnika. Pored očekivanih, nastajaće i mnogi neočekivani problemi i nedoumice. Prelazak sa čvrsto kontrolisane, administrirane privrede na gipkije plansko-tržišne mehanizme njene organizacije i funkcionisanja predstavlja uvek složen poduhvat, koji pretpostavlja radikalnu promenu i shvatanja i ponašanja, i mentalnih i realnih struktura.

Uzmimo, na primer, cene, taj ključ za reformisanje sadašnjeg sistema. Prilagođavanje cena potrebama reforme pretpostavlja po-

[17] Vidi: »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 6.

[18] Oko 60% ključnih preduzeća još se prilagođava reformskim tokovima i ne daje očekivane rezultate, a 20% se suočava s ekonomskim teškoćama (»Beijing Review«, br. 11, 9. mart 1985). Da bi se povećala njihova zainteresovanost, dobiće pravo da uvoze inostranu tehnologiju, upravljačku tehniku i organizacione sisteme i da zajednički nastupaju i sarađuju sa stranim partnerima.

Digitized by Google

dizanje cena jednih proizvoda i usluga i pad cena drugih. Naviknuti na stabilne, praktično zamrznute cene, koje mahom nisu menjane još od 1949. godine, mnogi će biti sumnjičavi prema bilo kakvim promenama. Drugi će, međutim, pokušavati (što već i čine) da iskoriste reformu da bi neopravdano povećali cene i raznim špekulacijama osigurali sebi veću dobit. U postojećoj situaciji, uz dugo formirane i održavane mnoge disproporcije, aktiviranje delovanja ekonomskih zakona nije dovoljno za sprečavanje takvih aktivnosti, već se zahtevaju i druge, pa i administrativne mere. Naći pravu kombinaciju ovih mera veoma je složen zadatak.

Uz to, reforma ne predstavlja čisto ekonomski fenomen. Ona utiče ne samo na materijalni položaj ljudi, već i na njihov društveni status, na skalu vrednosti i mnoge druge vidove života. Dugo vladajuće egalitarističke koncepcije kineskog socijalističkog društva nemogućno je brzo i potpuno promeniti, što sugeriše opreznost i postepenost pri sprovođenju reforme. Iskustva drugih zemalja pokazuju da nedovoljno promišljene i odmerene promene, koje suviše brzo lome stare strukture i shvatanja, mogu izazvati i duboke društvene krize. Zbog toga se reformi pristupa oprezno, uz davanje prednosti rešavanju onih problema koje je mogućno relativno lako razrešiti. U sveobuhvatnoj reformi greške su neizbežne, ali je potrebno učiniti sve da ih bude što manje. To se može postići, kako kaže Deng, ako se pođe od toga da smeo i nepokolebljiv princip treba da bude: »mi moramo motriti na svaki korak, vagati naše iskustvo i brzo menjati sve što je neodgovarajuće«[19].

S druge strane, u različitim oblicima se izražava zabrinutost za budućnost kineskog socijalizma. Nije mali broj onih koji ispoljavaju bojazan da reforma, a pogotovo prihvaćeni način i tempo otvaranja prema svetu, vodi restauraciji kapitalizma. Njima visoke partijske i državne ličnosti često, uporno i argumentovano, objašnjavaju stvari. Na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, održanoj marta 1985. godine, Deng je prisutne ličnosti uveravao da izgradnja socijalističkog društva na kineski način nužno pretpostavlja podizanje i materijalnog i kulturnog nivoa i pridržavanje »pet naglasaka, četiri tačke o lepoti i tri ljubavi«[20] i

---

[19] Vidi: »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 6.

[20] Pet naglasaka obuhvata: uljudno ponašanje, vladanje, higijenu, disciplinu i moral.

Četiri tačke lepote su: postići oštrinu uma, što znači negovanje prefinjene ideologije, moralnog karaktera i integriteta i podržavanje partijskih vođa i socijalističkog sistema; tananost jezika; suptilnost ponašanja, što znači biti koristan ljudima, biti vredan i zainteresovan za blagostanje drugih ljudi, pridržavati se normi discipline i štititi kolektivni interes; tananost životne sredine, znači voditi brigu o ličnoj higijeni i pridržavati se zdravstvenih standarda i mera kod kuće i na javnim mestima.

Tri ljubavi su: ljubav prema otadžbini, socijalizmu i Partiji (vidi: »Beijing Review«, br. 11, 1985).

Digitized by Google

ohrabrivanje svih ljudi da neguju visoke ideale, moralni integritet, obrazovanje i smisao za disciplinu.[21]

Deng naglašava da četiri modernizacije, koje su u toku, ne znače ništa drugo nego socijalističku modernizaciju. Celokupna politika koja se odnosi na otvaranje prema svetu jača domaću privredu, a reforma sistema vodi razvoju socijalističke privrede. Dopušta se privatni sektor, zajednička ulaganja kineskih i stranih investitora, kao i postojanje stranih privatnih firmi u Kini, ali socijalistički sektor i dalje ostaje dominantan, a prosperitet svih — fundamentalni je princip.

Veliko delo je započeto, postignuti su početni ohrabrujući rezultati, uporno se traga za novim rešenjima, iskustvo svih se pomno izučava[22] i postoje svi izgledi da će se zaista nastaviti s radikalnim reformisanjem celokupnog privrednog i društvenog sistema Kine.

[21] Vidi: »Beijing Review«, br. 11, 18. mart 1985, str. 15.

[22] Sadašnja kineska reforma u mnogo čemu podseća na sovjetsku reformu iz 1921. godine koja je ponudila model sistema poznat kao Nova ekonomska politika (NEP). Bilo bi veoma interesantno uporediti ova dva rešenja, ali to prevazilazi namenu ovog priloga.

Digitized by Google

Živka Juričić

Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu

»Svakako ćete se složiti sa mnom da čovek koji nije shvatio sadašnji poredak društva još manje može razumeti pokret koji ovaj poredak hoće da sruši i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta« (K. Marx).

Primijenjena na naše uvjete, navedena Marxova misao znači da omogućavanje (mogućnost) revolucionarnog pokreta u jugoslavenskom socijalističkom društvu ovisi, između ostalog, i od izučavanja i pravilne interpretacije današnje pozicije u kojoj se revolucija »našla«. To samo, drugim riječima, znači da socijalistička praksa — kao izraz revolucionarnog proletarijata — mora u svakoj svojoj etapi razvijati konkretno-historijsku analizu stanja klasnih odnosa, kao i karaktera i oblika klasnih borbi u nas. Takva analiza nije, ni u kom slučaju, tek puko znanstveno-kontemplativna (uostalom, to nije bila ni kod Marxa i Engelsa), već, naprotiv, predstavlja *moment same klasne borbe* proletarijata. Navedenom analizom primarno se treba postići slijedeće: (1) razlikovanje konkretno-historijskih uvjeta klasne borbe od njenih ciljeva; (2) saznavanje položaja, uloga i ciljeva (dakako, *ograničenih)* pojedinih društvenih grupa koje — iako ne-radničke — nalaze u socijalističkoj revoluciji (bolje rečeno, u samom političkom prevratu koji socijalistička revolucija uspostavlja) i vlastitu

Digitized by Google

društvenu promociju i (3) lučenje (točno, precizno, konstantno) »mladeža« buržoaskog društva koji socijalizam na sebi (još uvijek) nosi, ne zaboravljajući odnosno ne zamagljujući) činjenicu porijekla tih »mladeža«, nužnosti neophodnosti) njihovog postojanja u sadašnjoj etapi socijalističkog razvitka, kao i razvijanja društveno-ekonomskih pretpostavki za njihovo ukidanje. Što bi značilo — polazeći od navedenih premisa — prihvatiti takvu teorijsku poziciju koja bi apriorno odricala smisao postavljanja pitanja o radničkoj klasi a u sklopu njega i pitanja o klasnosti socijalističkog jugoslavenskog društva)? Prihvatiti takvo mišljenje zapravo bi značilo prihvatiti stav da u socijalizmu (jugoslavenskom) postavljanje pitanja o sudbini radničke klase *nije više* ili nije uopće »životno pitanje«, da socijalizam to pitanje »može zaobići«[1] a da istovremeno ne dovede u upitanost svoje op(po)stojanje. S druge strane, možemo li, odbijajući gore navedeni stav, još uvijek energično i bez ostatka tvrditi (anologno Engelsovom stavu u tekstu *Položaj Engleske)* da to pitanje, naprotiv, socijalizam mora postaviti u središte svojih razmatranja, »na nj odgovoriti« ili pak »propasti«[2]. Dajući pozitivan odgovor na potonje pitanje, mi idemo dalje tvrdeći da je tek sa socijalističkom revolucijom započelo razdoblje stvarnog postavljanja i konkretnog rješavanja pitanja »o definitivnoj sudbini radničke klase«, da je političkom revolucijom radnička klasa došla u situaciju da pitanje o svom vlastitom položaju nametne na takav način da ga »čuje svako misaono uho«[3], da je, konačno, radnička klasa zadobila i u svojim rukama koncentrirala instrumente kojima može svoj položaj i svoju sudbinu učiniti glavnim, prioritetnim zadatkom daljnjeg revolucionarnog činjenja, da je socijalističkom revolucijom radnička klasa odredila »samo vlastiti istorijski start ka slobodnom razvitku«[4]. Dakle, radnička klasa je političkim činom svoj položaj stavila na »dnevni red«: ona »političku pobedu tek treba da razvije u uslove u kojima će izići iz onoga što jest (najamni rad)«[5], ona tek treba da ostvari ekonomsko oslobođenje rada, a time i ekonomsko oslobođenje sebe kao klase; ona tek time može izvršiti ukidanje klasa uopće, odnosno ostvariti općeljudsku »dovršenu« emancipaciju[6], ona tek stječe mogućnost da radikalno skrene »tok istorije u drugom pravcu razvitka da bi počela iz osnova da menja i društvo i samu sebe«.[7]

---

[1] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 145.

[2] Isto.

[3] Isto.

[4] Mito Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica*, »Nolit«, Beograd, 1971, str. 277.

[5] Isto.

[6] »Razumije se: mi ovdje govorimo o »zbiljskoj, praktičnoj emancipaciji« koja još uvijek »nije provedeni, neprotivrječni način ljudske emancipacije« (K. Marx).

[7] M. Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica*, cit. izd., str. 278.

Digitized by Google

Ako pođemo od poznatih Marxovih stavova o tome da je komunizam »nužan oblik i energičan princip neposredne budućnosti«[8] i da, kao takav, ne može biti stanje, »cilj ljudskog razvitka« — »oblik ljudskog društva«, nego kretanje, te ako, sa stanovišta navedenih stavova, pokušavamo vidjeti i analizirati svaku etapu u razvitku socijalizma u nas, onda nam ocjena tih etapa i te kako biva značajna, čak, moglo bi se reći, presudna za daljnje revolucioniranje sveukupnosti društvenih odnosa. Naime, uvažavanje navedenih Marxovih tvrdnji o komunizmu dobija — kada je riječ o analizi našeg socijalističkog razvitka — svoj sasvim konkretan sadržaj, značaj i smisao: polaziti od njih ne znači, naime, ništa drugo do analizu svake etape socijalističkog razvitka (ponaosob) vršiti na takav način da rezultati do kojih se u toj analizi dolazi pružaju mogućnost ukazivanja, prepoznavanja elemenata komunizma (barem u nukleusu).

Socijalističku revoluciju (u svim njenim fazama) nužno je promatrati (i, shodno tome, vrednovati) upravo sa onih pozicija sa kojih je moguće uspoređivanje njenog cilja — komunizma (koji se ne dovodi u upitnost) i metoda, sredstava, načina (koji bi se trebali preispitati) koje ona koristi u ostvarivanju tog cilja. Drugim riječima, mi ovdje ističemo zahtjev o tome da cilj (komunizam) uvijek treba da bude prisutan (prepoznatljiv) u svakoj konkretnoj socijalističkoj akciji (mjeri), da — za socijalističko društvo — nije irelevantna krajnja divergencija između cilja, s jedne, i metodâ, načinâ i sredstava njegovog ostvarivanja, s druge strane, da ne smije postojati apsolutno odvajanje onoga »trebalo bi« od onoga što se, u raznim svojim varijantama, već čini, da u svakom pukom prakticizmu treba da postoji element revolucionarnosti, ako nećemo da nam cilj postane samo prazan pojam, metafizička kategorija.

Revolucija i, još više, permanentnost revolucionarnog zbivanja »nije potrebna samo radi toga što se vladajuća klasa ne može drugačije oboriti, nego i radi toga što klasa, koja obara, može *samo u revoluciji (kurziv* — Ž. J.) postići to da zbaci s vrata sve ono staro smeće i da se osposobi za novo osnivanje društva«[9]. Navedeni Marxov stav upućuje, bez ostatka, na nepobitnu činjenicu o tome da se komunizam ne izgrađuje *post festum,* da je besmisleno za komunizam rezervirati posebnu fazu koja bi mogla nastupiti tek pošto je socijalizam već izgrađen. Taj Marxov stav, dakle, otklanja svaku dilemu o tome da komunizam predstavlja neku vrstu nadgradnje (nadogradnje) na socijalističku osnovu i nedvosmisleno upućuje na zaključak da se komunizam stvara *kroz* i *posredstvom* socijalizma. (Upravo poradi toga nije nevažna činjenica o vrstama i metodama društvenog ustrojstva socijalizma.) Socijalizam koji se ne gradi kao komunizam nije

[8] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1978, VI izdanje, str. 287.

[9] K. Marx—F. Engels, *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1978, VI izdanje, str. 336.

Digitized by Google

socijalizam, odnosno — nema komunizma ako nije dat i već prisutan kroz i posredstvom socijalizma.[10] Upravo radi svega toga možemo slobodno tvrditi da, ukoliko istraživački postupak u samom socijalizmu ne pronađe prisutne (barem u klici, naznaci) komunističke elemente, i sam socijalizam treba dovesti u upitnost.[11] Krajnjem cilju socijalističkog društva — ukidanju klasa, to jest ukidanju proizvodnih odnosa na kojima se te klasne razlike stvaraju — »ne mogu služiti kvalitativno različita sredstva, nego samo ona koja već sama po sebi znače približavanje cilju, te su stoga dobra samo ona sredstva u kojima taj povijesni proces biva osviješten i doveden do zbilje, a loša, naprotiv, ona koja tu svijest zamagljuju, kao primjerice svijest o pravnom poretku i kontinuitetu »povijesnog« razvoja ili čak o trenutnim materijalnim interesima proletarijata«[12]. Na ovom mjestu ćemo se posebno pozabaviti analizom teorijskog utemeljenja (kao i pokušaja rješenja) problema-pitanja klasne podijeljenosti jugoslavenskog socijalističkog društva, i to polazeći od šireg društveno-političkog konteksta unutar kojega se ta problematizacija javlja. Izlaganje počinjemo postavljanjem dva osnovna pitanja: 1. zbog čega teorijska misao (nas ovdje prvenstveno zanima ona sociološka) dugo vremena poslije okončanja oružanog dijela socijalističke revolucije, upravo sumnjivo, odbija postavljanje u središte svojih razmatranja pitanje klasnosti socijalističkog jugoslavenskog društva?; 2. zbog čega se navedenom pitanju odricao svaki dublji smisao, dignitet i, na kraju krajeva, legitimnost? To što nemamo ambiciju pružanja iscrpnih odgovora na navedena pitanja ne sprečava nas da na slijedećim stranicama pokušamo barem naznačiti neke od mogućih razloga za takvo stanje.[13] »Nezgodnost«, »preosjetljivost«, »nepoželjnost« govorenja

---

[10] »Odvajanje konačnog cilja od pokreta ne samo što lažno prikazuje pravu perspektivu za pitanje svakidašnjice, pokreta, nego u isti mah taj konačni cilj pretvara u utopiju« (Đerđ Lukač, *Lenjin*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 96).

[11] U teoriji se najčešće pod tim elementima, začecima komunizma, podrazumijeva ukidanje privatnog vlasništva i, na toj osnovi, nastalo ili nastajuće) podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Bez ikakve sumnje, navedeni element (ukidanje privatnog vlasništva) predstavlja *par excellence* komunistički element, element bez kojeg ostvarenje komunizma ne može otpočeti. Međutim, treba jednako tako znati da puko ukidanje privatnog vlasništva još nije komunizam, da »ukidanje privatnog vlasništva i komunizam nisu... ni u kom slučaju identični« (Marx) i da, prema tome, svako zastajanje (za-ostajanje) na aktu ukidanja privatnog vlasništva bez daljnjeg (dubljeg) revolucioniranja sveukupnosti društvenih odnosa oduzima tom aktu sve više od njegove revolucionarnosti.

[12] G. Lukács, *Etika i politika*, »Liber«, Zagreb, 1972, str. 31.

[13] Dakako, na sve naše stavove koji ovdje budu izneseni treba gledati više kao na hipotetičke jer je riječ, po našem mišljenju, o veoma složenim problemima čije razrješenje (ako ništa drugo) zahtijeva podrobniju analizu i znatno detaljniji uvid u širu literaturu, što nama upravo nedostaje.

Digitized by Google

o pitanju klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva samo su neka od mnogobrojnih određenja koja su dugo pratila ovo pitanje, gradeći (i izgradivši tijekom vremena) čvrstu pojmovnu (ideološku) sintagmu koju nije bilo lako »razbiti«[14].

»Nezgodnost« navedene teme proizlazi iz (barem) pet, po našem mišljenju, bitnih razloga:

1. Iz preduvjerenja da je, navodno, Marxova misao »zastala« na presudnom mjestu — naime, upravo na onom mjestu na kome je trebala uslijediti detaljna analiza klasa.[15] Neki autori, koristeći se navedenom »argumentacijom«, idu dalje, sve do tvrdnje da su, tobož, u ovom pitanju ostali bez ikakvog teorijskog uporišta. (U pomanjkanju vlastite »sociološke imaginacije« oni su čak kadri Marxu spočitavati to što nije cijelu svoju misao izložio u formi pedantnog udžbenika u kojem bi jedno veliko poglavlje posvetio, dakako, analizi klasa u socijalizmu.) Od zastupanja takvih stavova do samog napuštanja marksističke teorijske orijentacije — kratak je put. Tu pojavu nam najbolje potvrđuje upravo, u naše vrijeme, nekontrolirani bijeg sa terena marksističkih analiza i postavki (što se naročito osjeća u tematiziranju klasnosti socijalističkog društva) na teren raznih varijanti pozitivističkih teorija.

2. Iz vladajuće dogme o: (a) socijalizmu kao »dovršenom«, »zaokruženom«, »izgrađenom« sistemu, (b) jugoslavenskim socijalističkim društvenim odnosima kao onim odnosima koji bitno nadilaze onaj sistem materijalne proizvodnje koji je bio predmetom Marxove analize — naime, kapitalizma samog, (c) poistovjećivanju procesa podržavljenja (akta nacionalizacije i konfiskacije...) sa podruštvovljenjem i, na tim osnovama, proglašenje ukidanja privatnog vlasništva (formalno-pravno) onom mjerom koja, jednom zasvagda, ukida postojanje klasa i klasnog sukoba u socijalističkom društvu.

3. Iz činjenice (koju ovde nije potrebno posebno dokazivati) što je ova tema duboko povezana s interesima pojedinaca, odnosno društvenih grupa, pa se upravo u povodu ovog problema (možda više nego bilo kojeg drugog) plete čvrsta mreža različitih teorijskih pristupa, argumentacija (sa i bez navodnika), kriterijâ vrednovanja, jednako kao i političkih, ideoloških i moralnih pristupa, sve zajedno u čvrstoj povezanosti s »furijama ličnog interesa« (Marx). Zato diskusije i rasprave o ovoj temi, od samog svog

---

[14] Upravo usled takvog stanja može se za teorijsku misao kazati da je izvršila znatan prodor samom činjenicom oslobođenja (barem djelomičnog, ali možda i samo privremenog) pitanja klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva od mnogobrojnih »amortizirajućih« atributa.

[15] Za potrebe ovog konteksta moramo izreći slijedeće: riječ je samo o prividnoj isprekidanosti, mozaičnosti govorenja o navedenom pitanju. Tvrdimo da nema mislioca, marksističke provenijencije, koji bi, poput Marxa, tako konzekventno obrađivao problem klase, dovodeći taj problem u prisnu vezu sa svim ostalim relevantnim društvenim »činjenicama«.

Digitized by Google

početka, nose na sebi snažan pečat subjektivizma, politikantskog špekuliranja koje pod firmom »naučnog« i »teorijskog« sagledavanja problema zapravo pokušava nametnuti svoje vlastite (klasne) interese, ciljeve.

4. Iz nemogućnosti da teorijske analize ovog pitanja slijede stvarne tokove društvenih promjena i da adekvatno razvojnim stupnjevima (pri čemu bi svaki takav razvojni stupanj imao svoju valorizaciju samo u činjenici koliko je on stvarni, faktički pomak sa naslijeđenog, kapitalističkog društva) bilježi i promjene na planu klasnih odnosa, na planu stvaranja (i reproduciranja) klasa u socijalizmu.

5. Iz potrebe-nužnosti da se ne samo u postavljanju, nego i u razrješavanju, navedenom pitanju prilazi sa šireg teorijskog aspekta, polazeći od kategorije totaliteta (Lukács). Nije potreban dublji, sveobuhvatniji uvid u raznovrsnu — kako s obzirom na znanstveno područje koje to pitanje tematizira tako i s obzirom na teorijsko-metodologijsko polazište — literaturu o problemu klasne podijeljenosti jugoslavenskog socijalističkog (samoupravnog) društva (bilo da se ono postavlja i obrađuje kao centralno, bilo da je riječ o nekim sporadičnim, usputnim razmatranjima) da bismo došli do zaključka o tome da imamo posla s krajnje oprečnim, divergentnim stavovima, kontroverznim teorijskim i idejnim razglabanjima, vrlo često ideološki obojenim koncepcijama, riječju — s velikim oscilacijama i različitostima, kako u pristupu tako i u određenju ovog problema.

Mnoga razmimoilaženja i neusklađenosti u stavovima i tumačenjima, koja obilježavaju navedeno pitanje u cjelini, jednako su tako izražena i u onom njegovom dijelu koji posebno razmatra mjesto, ulogu i zadatak radničke klase u socijalističkom društvu.

Različitost koja postoji već na nivou određenja sadržaja osnovnih pojmova kojima će se operirati, površnost u pristupu i obradi problema, nedorečenost i/ili neodređenost zaključaka koji se donose u povodu nekih najznačajnijih tokova društvenog razvoja u nas bitna su obilježja znatnijeg broja rasprava (sociooloških, politikoloških, politekonomskih, filozofskih...) o klasnoj podijeljenosti.

Dakako, opravdanje za takvo stanje na području idejno-teorijskog bavljenja problemom radničke klase (klasne podijeljenosti) nalazilo se (a nalazi se i danas) u uporabi najrazličitijih argumenata.

Međutim, čime se i kako dugo je uopće moguće naći opravdanja za takvo stanje (idejno-teorijsko, političko), imajući na umu činjenicu da krajnja divergentnost, disperzivnost u stavovima (koja se stalno povećava) može vrlo lako graničiti sa gubljenjem jasno definiranog pravca (putova) daljnjeg revolucionarnog preobražaja? Može se, nadalje, lako pretpostaviti (a indicija za takve pretpostavke već ima i danas) da bi navedena situacija na planu teorijske misli, kao i na planu političke akcije (dakako, ukoliko bi duže potrajala) — rezultirala stanjem u kojem se više nitko ne bi »obavezivao« na promjenu, akciju, revolucio-

Digitized by Google

narno činjenje, čime bi se, istovremeno, podržavalo takvo stanje koje zanemaruje (svjesno ili nesvjesno) činjenicu da je »borba za samoupravljanje još uvek i biće još dugo elementarna revolucionarna akcija«[16]. Ukoliko »to ne shvatimo sasvim jasno, onda teškoće i konflikti mogu mnogim komunistima oduzeti hrabrost u borbi za samoupravljanje i samoupravnu demokratiju; pojavljivaće se oportunizam prema tehnokratsko-monopolističkim i buržoasko-parlamentarnim pritiscima, umesto da se produbljuje razumevanje komunista za logiku i probleme koje unutrašnje protivrečnosti našeg društva nameću razvoju samoupravljanja«[17].

Ilustracije radi, navodimo jedan (neuspješan) pokušaj opravdavanja izostajanja smislenijeg, sustavnijeg teorijskog (i empirijskog) istraživanja problema klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva: riječ je o autoru Miroslavu Pečujliću koji takvo stanje označuje naprosto, ili samo, kao »dečju bolest sociološke teorije«. Ovako krajnje pomirljiv i blag stav u ocjeni stanja koje je dugo vremena vladalo u našoj teoriji upravo u pitanjima klasnosti spomenuti autor crpi iz, po njegovom mišljenju, dvije značajne činjenice: 1. iz različitih uvjeta u kojima je socijalistička revolucija izvedena i, adekvatno tome, iz brojnosti oblika-modela koji služe kao obrazac daljnjeg socijalističkog razvitka i 2. iz historijski neophodne »ideološke legitimacije« koja, da bi stabilizirala situaciju i netom uspostavljene društvene odnose, zagovara ono što je još veoma daleko od stvarnosti neke socijalističke zemlje, naime, beskonfliktnost, besklasnost...

U konkretno-historijskim uvjetima, naime, neposredno poslije uspjeha političkog dijela revolucije, navedeni razlozi su mogli imati svoj dublji smisao (to jest za njih se nalazilo neophodno opravdanje); međutim, takvih se »argumentacija« (izrazito ideološki obojenih) načelno moramo kloniti ako hoćemo socijalističku revoluciju u njezinom kontinuitetu, a ne zadržavanje, apologiju postojećeg, dostignutog...

Dakako, ono s čime svaki teoretičar marksističke provenijencije mora u svakom trenutku biti načistu jest upravo činjenica ideoloških tendencija znanosti u svim razdobljima, fazama razvitka svakog dosadašnjeg društva (socijalizam, naravno, nije izuzetak).[18] Međutim, marksist ne ostaje pri ovoj spoznaji; ono po

---

[16] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IX, BIGZ, Beograd, 1974, str. 57.

[17] Isto, str. 57—58.

[18] »Za Marxa je ideologijska i ona svijest koja svoj zbiljski odnos, realnu vezu s realitetom želi uspostaviti u liku ‚konceptivnih ideologa vladajuće klase', jer je time što zastupa ‚interes' ili stajalište ‚vladajuće klase' sebe osudila na to da ponovo bude apstraktna, pozitivistička svijest koja afirmira te posebne interese, a ne interese povijesti same ili interese ‚društvenoga čovječanstva'. U tom kontekstu jasno je da bi s Marxom bilo *contradictio in adjecto* govoriti o proleterskoj ideologiji — jer proletarijat nema da ozbilji nikakve posebne interese do ‚interesa' same povijesti« (Hotimir Burger, *Znanost povijesti*, Biblioteka suvremene političke misli, Zagreb, 1978, str. 120).

Digitized by Google

čemu se on bitno razlikuje od ne-marksističkog teoretičara sadržano je u tome što on: 1. otvoreno iznosi i sagledava stvarne uzroke-izvore određenih ideoloških orijentacija; 2. ukazuje na oblike i stupanj okoštalosti ideološkog plašta; i 3. skreće pažnju na stvarne, zbiljske potrebe (pojedinca, grupe ili društva u cjelini) koje stoje (manje ili više prikrivene) u osnovi svih ideoloških tendencija. Međutim, ovim analizama mi se još uvijek problemom bavimo površinski; isticanjem nekih (u svakom slučaju, još uvijek samo efemernih) pojava izostavili smo, po našem mišljenju, krucijalno pitanje: iz kojih su to realnih, konkretnih društvenih temelja nikle sve te različite, krajnje oprečne analize klasne podijeljenosti našeg društva? Prije samog pružanja odgovora na navedeno pitanje potrebno je ukazati na jednu činjenicu: stanje unutar sociološke, politikološke, politekonomske, filozofske... teorije samo je usputno (veoma rijetko) bivalo predmetom posebnog, smislenijeg i otvorenijeg preispitivanja. Postalo je gotovo uobičajeno da se raznolikost i kontroverznost u tumačenju tako značajnog pitanja kao što je klasna podijeljenost socijalističkog jugoslavenskog društva smatraju poželjnima. Od trenutka kada je teorijska misao otvorenije progovorila o problemu klasnosti našeg društva (druga polovina 60-ih godina) pa do danas — znači u kratkom vremenskom razdoblju — iznikla su mnogobrojna, ali međusobno veoma oprečna tumačenja ne samo problema klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva, već i drugih pitanja što čine (ili bi barem trebala činiti) kvintesenciju socijalističkih društvenih odnosa. Dakle, čime se (kako) može objasniti tako širok spektar protivrječnih teorijskih analiza navedenih pitanja?

Mišljenja smo da nam neke Marxove teze mogu pomoći u pružanju odgovora na ovo (krajnje delikatno) pitanje. Naime, sam Marx postavlja cijeli problem znatno šire, pitajući: kako je *uopće* moguće »rješenje teorijskih suprotnosti«? U *Tezama o Feuerbachu* (II teza) Marx će — s njemu svojstvenom preciznošću — reći (odgovoriti) da je to moguće tek u praksi, to jest da »u praksi čovjek mora dokazati istinu, to znači zbiljnost i moć, ovostranost svoga mišljenja«[19]. Naime, budući da sve teorijske suprotnosti predstavljaju samo refleks, odraz suprotnosti koje nastaju (i postoje) u praksi (zbilji), njihovo zbiljsko rješenje može se tražiti samo u toj istoj praksi, to jest polazeći od te prakse. Ili, kraće rečeno: zato što su prema praksi postavljene, takve (teorijske) suprotnosti se samo u praksi (znači, na praktičan način) i mogu razriješiti (odnosno, govoreći Marxovim jezikom — ukinuti). Eksplikaciju navedenog Marxovog stava najbolje ćemo ilustrirati pozivanjem na VIII tezu o Feuerbachu, gdje on kaže slijedeće: »Sve misterije koje teoriju navode na misticizam nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse.«[20] Zato, na Marxovom tragu, možemo kazati da su una-

[19] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, cit. izd., str. 340.

[20] Isto, str. 342.

Digitized by Google

prijed propali svi oni pokušaji koji rješenje teorijskih suprotnosti ne vide na »praktičan način«. U *Ranim radovima*, konkretnije, u tekstu *Privatno vlasništvo i komunizam*, Marx će reći da »njihovo rješenje nije stoga nikako samo zadatak spoznaje, nego zbiljski životni zadatak«[21], pa je, zato, »rješenje teorijskih zagonetki zadatak prakse« (to jest »praktički posredovano«), a nikako samo »teorijski zadatak«. Zato »spor o zbiljnosti ili nezbiljnosti nekog mišljenja koje se izolira od prakse« jest — za Marxa — »čisto skolastičko pitanje«[22]. Marx svoje analize, dakako, ne prekida na ovom mjestu; naime, ovim on tek čini prvi (neophodni) korak koji je sadržan u ukazivanju na *temelje* i *izvore* teorijskih opreka. Međutim, ostajući samo na isticanju temelja teorijskih suprotnosti (pa makar ono bilo i točno), mi još nismo — ističe Marx — uspjeli i ukloniti same te suprotnosti.[23] To će biti omogućeno tek kada se temelj tih protivurječja »praktički revolucionira«[24]. Drugim riječima, ukoliko teorijske suprotnosti smatramo samo teorijskim i ukoliko ih kao takve pokušavamo ukinuti — apstrahirajući pri tome činjenicu da su to i praktična pitanja — bit ćemo kadri obaviti samo manji dio posla — »teorijski kritizirati« bez stvarne mogućnosti »praktične izmjene«[25].

Jedina društvena klasa koja posjeduje sve elemente potrebne za ovu »praktičnu izmjenu« jest radnička klasa; naime, »tek s nastupanjem proletarijata dovršava se spoznaja društvene zbilje«[26]. Poklapanje, bolje rečeno, jedinstvo teorije i prakse — samo je »druga strana povijesno-društvenog položaja proletarijata«, jer se »s njegova stanovišta samospoznaja i spoznaja totaliteta podudaraju«, on je »istovremeno subjekt i objekt vlastite spoznaje«. Upravo samo »zato što je za proletarijat životna potreba, pitanje egzistencije da postigne najpotpuniju jasnoću o svom klasnom položaju: što njegov klasni položaj postaje shvatljiv samo u spoznaji starog društva; zato što je ova spoznaja neophodna pretpostavka za njegovo djelovanje, nastale su u historijskom materijalizmu istovremeno nauka o 'uvjetima oslobađanja proletarijata' i nauka o zbilji cjelokupnog procesa društvenog razvitka«[27]. Prema tome, pitanje jedinstva, podudaranja između teorije i prakse, jest, u osnovi, pitanje mogućnosti (omogućavanja) socijalne (re-

---

[21] Isto, str. 286.

[22] Isto, str. 340, 341.

[23] Zato će Marx reći da ono što se pojavljuje kao bitna razlika između jednog teoretičara i »stvarnog komuniste« jest to što je cilj prvog da »proizvede točnu svijest o nekom postojećem fenomenu«, prî čemu on i zastaje, a ovom potonjem (»stvarnom komunistu«) stalo je da »on to postojeće obori« (K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, I dio, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 41).

[24] Isto, str. 341.

[25] Isto.

[26] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 76.

[27] Isto.

Digitized by Google

volucionarne) angažiranosti. Činjenica što u zbilji (socijalističkoj, jugoslavenskoj) nije došlo do jedinstva teorije i prakse, to jest činjenica o postojanju teorijskih suprotnosti u nas, samo govori o tome da radnička klasa nije (još) došla u položaj da revolucionarnim djelovanjem ostvari ovo jedinstvo teorije i prakse.[28] A bez pravilne (cjelovite) spoznaje vlastitog klasnog položaja (spoznaje koja za nju ima značenje »životne potrebe«, pitanja njezine egzistencije) ne može biti ni njezinog revolucionarnog, svjesnog djelovanja koje ima za cilj ekonomsko oslobođenje rada. S druge strane, teorijske suprotnosti (divergentni stavovi, kontroverzne analize i ocjene, po svim relevantnijim elementima, suprotstavljene teorijske rasprave, diskusije...), koje nastaju u povodu pitanja klasnog karaktera jugoslavenskog socijalističkog društva, čine da neka (pa čak i sve) teorija za radničku klasu, za njen pokret »znači samo jedan čisto slučajni sadržaj, oblik u kojem« radnička klasa »svoje društveno nužno ili slučajno djelovanje« podiže »do svijesti, a da taj čin osvješćivanja ne bi bio bitno i zbiljski povezan sa samim djelovanjem«[29].

Pitanjem — da li je riječ o »još nedovršenom znanstvenom zahvatu u zbilju« ili pak svi kontroverzni teorijski postupci i obrada nekog problema »pripadaju biti same zbilje«, Lukács — u potpunosti na tragu Marxovih analiza — također otvara pitanje o uzrocima zbog kojih nastaju teorijske protivurječnosti. Lukácsev odgovor na ovo pitanje je nedvosmislen: sve teorijske suprotnosti »pripadaju biti same zbilje«, pa bismo, analogno ovoj tvrdnji, mogli zaključiti da sve teorijske protivurječnosti koje, o pitanjima klasnosti, postoje u našem društvu »pripadaju biti« socijalizma kao (i samog) protivurječnog društva, iz čega onda, logički, proizlaze i sve teškoće u očitavanju njegove klasnosti. Polazeći od navedenih Marxovih i Lukácsevih stavova, zaključno treba istaći slijedeće: nasuprot (upornim) pokušajima kojima se nastoji — dakako, samo apstraktno, uz pomoć još jedne teorije — ukinuti različitost koja vlada na području teorijske misli koja tematizira problem klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva (pri čemu se *a priori* zanemaruje činjenica da i sama stvarnost — socijalističko jugoslavensko društvo — od vremena političke pobjede do današnjih dana rađa, omogućava takvu pojavu), tvrdimo da rješenje treba tražiti samo u onoj teorijskoj orijentaciji koja će biti u mogućnosti ukazivati na način kako da se navedena protivurječja prevladaju. Taj zadatak neka teorija ispunjava samo onda ako ističe da je upravo radnička klasa sposobna u zbilji, u stvarnosti ukinuti sve teorijske suprotnosti i učiniti da istovre-

---

[28] Revolucija, to jest »praksa à la hauteur des principes«, mora razrješavati stalni sukob, nepoklapanje između »teorijskih potreba« i »praktičnih potreba«. Međutim, da bi došlo do tog podudaranja, da bi »teorijske potrebe« postale i »neposredne praktične potrebe«, »nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli« K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, cit. izd., str. 100).

[29] Isto, str. 52, 53.

Digitized by Google

meno postane »subjekt i objekt vlastite spoznaje«. Međutim, ovaj potonji zadatak radnička klasa ne može ispuniti (ispunjavati) mimo revolucije, mimo mijenjanja okolnosti. Jer, riječ je, kaže Marx, »samo o tome da se ove teorijske fraze objasne postojećim stvarnim odnosima. Stvarno, praktično će se rastočiti ove fraze i odstraniti ove predstave iz svesti ljudi, ..., menjanjem okolnosti, a ne teorijskim dedukcijama«[30].

[30] Ispit svoje revolucionarnosti svaka teorijska misao polaže upravo na ispunjavanju ovog zadatka. Međutim, svaka ona teorija — koja hoće, ili, bolje rečeno, kojom se hoće ispuniti »prazan hod« stvarne socijalne revolucije, kojom se hoće prikriti, zabašuriti izostanak svake smislenije, organiziranije, djelotvornije akcije pretpostavljenog revolucionarnog subjekta — radničke klase, kojom se hoće prikriti činjenica da radničku klasu u tome onemogućava naizmjenično »njena« birokracija, tehnokracija ili neka druga društvena grupa — stoji, *per definitionem*, na konzervativnim pozicijama, na pozicijama zadržavanja *statusa quo*, javljajući se u svojstvu surogata stvarne revolucionarne djelatnosti. Takve teorije ne trebamo, jednako kao što ne trebamo ni sve one kratkoročne i samo na izgled spektakularne mjere, žestoke povike i kampanje što protivurječnostima socijalizma u nas prilaze krajnje palijativno i površinski (kampanje kao što su ispitivanja porijekla imovine, kampanje smanjenja »socijalnih razlika« i slične).

Digitized by Google

Тиквешијата во НОВ 1941—1945 — Страшо Пиндур, народен херој

(ОО СЗБ од Народно ослободителната војна — Кавадарци и Неготино, 1985, страна 450)

Nedavno je promovisana knjiga (zbornik radova) o životu i delu Straše Pindžura, poznatog narodnog heroja Jugoslavije. Izuzetna ličnost Straše Pindžura, njegova mladost i početak klasno-nacionalne borbe u Kragujevcu, Beogradu i Skoplju, kao i u njegovom kraju — predmet su posebnog razmatranja na naučnom skupu u Kavadarcima i u Skoplju, a rezultat toga rada je knjiga o kojoj će ovde biti reči. Kako ističe uvodničar Risto Džunov, član Predsedništva CK SKM i istaknuti publicist, istorijska nauka je počela da se živo interesuje i obrađuje detinjstvo i mladost Straše Pindžura, njegovo studiranje i početak klasne i nacionalne borbe u redovima KPJ; zatim, njegovu vanrednu aktivnost u NOP i NOR Makedonije, kao člana PK KPM i neposrednog organizatora ustanka makedonskog naroda 1941. godine, u posebno žestokoj borbi protiv šarlovštine i velikobugarske politike CK BRP(k) — sve do njegove herojske smrti kada je danima i noćima mučen u skopskoj oblasnoj policiji, a da neprijatelj nije uspeo da mu iznudi ni jednu jedinu reč. On je samo izgovorio: »Vama, psima, neću da kažem ni kako se zovem...!«

Prof. dr Aleksandar Hristov, u istaknutoj studiji (str. 7—14) opisuje, dokumentovano i pregledno, formiranje Straše Pindžura kao

Digitized by Google

istaknutog revolucionara. Risto Džunov, zatim, u vanredno bogatom i dokumentovanom radu (str. 15—31) iznosi vrlo značajnu aktivnost Straše Pindžura u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Makedoniji u vremenu od početka 1941. do kraja 1942. godine. U njegovom tekstu se ogleda sva bogata politička, ideološka, organizatorska i mobilizatorska akcija Straše Pindžura u istorijski najkritičnijim i najsudbonosnijem vremenu narodnooslobodilačkog rata koji je vodio makedonski narod. Nakon slamanja otpora Metodija Šatorova-Šarla i svih šarlovaca u Makedoniji, počev od grada Skoplja, Strašo Pindžur — kao masovik u radničkoj sredini i među omladinom (kod Makedonaca, Albanaca, Turaka i pripadnikâ drugih nacionalnih manjina u Makedoniji) postaje i prvi sekretar Mesnog komiteta KPJ za Skoplje, kada je već delovao novi Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju, sa sekretarom Lazarom Koliševskim na čelu. Treba zabeležiti da je Strašo Pindžur bio, između ostalog, i član vojne komisije pred kojom je partizanski odred grada Skoplja i skopske okoline položio zakletvu. Opisujući delovanje Straše Pindžura u teškim ilegalnim uslovima, autor otkriva sve njegove intelektualne delatnosti i dopisivanje s raznim kadrovima revolucije u Makedoniji — pri čemu se zalaže za nove i originalne stavove KPJ — imajući na umu i njegovu osobinu samokritičnosti. Samo takva ličnost, kako veli Risto Džunov, mogla je da ima takvu »moralnu čvrstinu za akt herojskog rastanka od svoga života...« (str. 31).

U ovom zborniku o partijskoj aktivnosti Straše Pindžura pišu mnogi istoričari i aktivni učesnici revolucije i NOR. Veoma opširno i studiozno, znalački i sistematski opisuje se ne samo život, već i bogato delovanje Straše Pindžura. Dejan Aleksić ukazuje na uslove, vreme i način kako je ovaj heroj postao revolucionar i komunist. Još kao učenik S. Pindžur nikad nije pokleknuo pred teškoćama (str. 36). Na beogradskom univerzitetu se izgrađuje u plodnu revolucionarnu ličnost; postaje član Akcionog odbora studentskih udruženja; inicijator i osnivač Društva makedonskih studenata »Vardar«, naravno, s ostalim saradnicima i učesnicima; vidna i pozitivna je uloga S. Pindžura u osnivanju i delovanju MANAPO-a (Makedonskog narodnog pokreta). U to vreme S. Pindžur dospeva u istražni zatvor beogradske policije u kome se dobro držao. Za vreme izbora 1938. godine on je vanredno aktivan u mobilisanju masa za demokratiju i progres; jedan je od organizatora Studentske kolonije u Ohridu; uspešno završava studije u Beogradu i aktivira se u Makedoniji — do stepena najistaknutijeg organizatora i partijskih organizacija i samog ustanka 1941.

U ovoj se knjizi može uočiti napor Blagoja Taleskog u vajanju ličnosti S. Pindžura — kao »narodnog čoveka«. Prof. M. Karahasan iznosi momenat prvog značajnog i pomalo istorijskog susreta sa Strašom Pindžurom u njegovoj kući u ulici »191« broj 4 krajem avgusta 1941. godine. I pored toga što je autor ovog teksta imao »zadatak od MK KPJ za Skoplje« (još uvek pod Šarlom) da sa Strašom Pindžurom iz novog rukovodstva KPJ za Makedoniju niko ne sme imati kontakt, osim sekretara MK KPJ za grad, ipak je uticaj ličnosti Straše Pindžura delovao tako da je član MK KPJ za Skoplje pristao da sazove sastanak Mesnog komiteta na kome je Strašo Pindžur, u ime novog PK KPJ za Makedoniju, preuzeo rukovođenje celom skopskom gradskom organizacijom (str. 61—68). Pero Ivanovski piše o liku Straše Pindžura kao o — osvedočenoj doslednosti čoveka i borca, komuniste i revolucionara. Šteta što njegov tekst (str. 69—73) nije nešto duži, jer odlično i znalački piše poznavajući tadašnju konkretnu situaciju. To utoliko pre što o tome vremenu nema mnogo pisanih dokumenata.

Obimnim radom (str. 75—96) zastupljen je jedan od živih or-

Digitized by Google

ganizatora ustanka, bliski saradnik samog Straše Pindžura, Boro Čaušev. Po njemu, krupna uloga Straše Pindžura ogleda se u stvaranju naprednog pokreta, kao i u formiranju KPJ u kraju Negotino — Kavadarci. Autor to dokazuje mnogim činjenicama, služeći se fotografijama, kao i navođenjem mnogih ličnosti koje je organizovao i aktivirao S. Pindžur. I ovaj tekst Bore Čauševa, dostojno i pregledno, svestrano i dublje osvetljava ovu izuzetnu figuru naše revolucije.

Posle ovog rada, po logici stvari i po samom toku naučnog skupa, trebalo bi da usledi obiman tekst sada već pokojnog Petra Mihailovskog — Demirskog, koji je i sam učesnik svih događaja što su se zbili u vreme kada je delovao Strašo Pindžur i čiji bi tekst ovom delu dao neuporedivo veću vrednost i funkcionalnost. Autor nije uspeo da skrati tekst, a redakcija nije pristala da ga objavi bez skraćivanja i tako je ovaj njegov prilog ostao neobjavljen. To će se ispraviti u eventualnom kasnijem izdanju ove edicije, a može se uskoro objaviti i kao separat.

Zbornik koji prikazujemo sadrži i pokušaj portretiranja ličnosti S. Pindžura od strane književnika Koleta Čašula; u njemu se nalazi i tekst sećanja na narodnog heroja S. Pindžura iz pera Gligora Gečevskog. Blagoj Tikvarovski opisuje delovanje Straše Pindžura u partijskoj organizaciji tadašnjeg Velesa u godinama 1941—1942; ovaj je tekst interesantan naročito u delu u kome se opisuje kako su od strane bugarske policije uhvaćeni Strašo Pindžur i Mirče Acev. I Dimče Čokalovski piše o neposrednoj pomoći S. Pindžura u razvoju NOB u Velesu i okolini. Stari revolucionar i autor više radova u Makedoniji, Strahil Gigov, potvrđuje u svome tekstu da je Strašo Pindžur »iznikao iz sredine masa«, da je »u sebi nosio neograničenu veru u široke narodne mase, u radničku klasu...« i da je »njemu ta vera davala snagu da izdrži u najtežim i najsudbonosnijim momentima naše revolucije...« (str. 135).

Mito Temenugov na dva susreta sa Strašom Pindžurom, a Jordan Cekov — Dane opisuje delovanje Straše Pindžura u drugoj polovini januara 1942. godine u Kumanovu. Gligor Novakov takođe potvrđuje da je Strašo uvek bio na liniji CK KPJ, jer je bilo, još za vreme NOR, i razmišljanja i kritičkih opservacija o tome da je on znao ponekad i da greši, skrećući od generalne linije. Mitre Inadeski, poznat inače kao istraživač najnovije istorije makedonskog naroda i narodnosti (osobito za Skoplje i okolinu), ističe da je na njega Strašo Pindžur »ostavio jak utisak...«, kao učesnik u radu i član mnogih partijskih komiteta u Skoplju od 1941. do 1944. godine.

Autor već jednog obimnog dela *(Svedočanstva)*, Ljupčo Arsov, u svom tekstu potvrđuje da je Strašo Pindžur »imao jasne vizije...« i da je njegova herojska smrt učinila da on postane legenda za makedonski narod...« (str. 158). Risto J. Bajalski opisuje Strašu kao čoveka »širokih poznanstava i autoriteta...«

»Vojna aktivnost« — drugi je deo ove velike edicije, u kome je prvi po redu autor Mihailo Apostolski. Akademik i general Apostolski opisuje delovanje Straše Pindžura kao člana Vojnog štaba za Makedoniju u kontaktima s Lazarom Koliševskim, Mirčetom Acevim i drugim ličnostima iz PK KPJ za Makedoniju. Apostolski iznosi ono što je vrlo značajno za revolucionarni talenat ovog vojno-političkog rukovodioca: »Strašo Pindžur je uvek realno ocenjivao uspehe i njima se nije mnogo zanosio, ali je isto tako vrlo realno ocenjivao i neuspehe dajući im uvek ono mesto koje su zasluživali — naime, da su u pitanju neuspesi taktičke prirode, dok će strategija ustanka uspeti...« (str. 174).

Ova ocena vojnog istoričara, doktora vojnih nauka i akademika šireg glasa u zemlji i van nje o Straši Pindžuru može da bude od istorijskog značaja za make-

Digitized by Google

donske revolucionarne kadrove uopšte, a osobito za pojedinca o kome je ovde reč. I drugi makedonski general, vrlo suptilan analitičar i sa ranijih simpozijuma, Petar Pepeljugovski, svestrano i dublje opisuje vojne aktivnosti Straše Pindžura kao organizatora partizanskih jedinica u Makedoniji i inspiratora njihovih uspešnih ili manje uspešnih borbi, i to pod najtežim uslovima NOR u Makedoniji početkom 1941. i tokom cele 1942. godine. Kiro Georgijevski ukazuje na lik S. Pindžura kao vojnika partije, dok Ilija Andreevski piše o »Pindžurovom boravku kod prilepskih partizana 1942. godine, a koji je posedovao sve one osobine (hrabrost, odlučnost i visok moral) koje krase revolucionarnog rukovodioca u prvim, najtežim godinama borbe...« (str. 194). Svoja sećanja o njemu iznosi i S. Ivanovski, kao i A. Stavrevski. Posle N. Meškova koji piše o svojim susretima sa Strašom u odredu »Dimitar Vlahov«, autor iz Skoplja, Boro Arsovski, ističe da je narodni heroj Strašo Pindžur bio uvek »čvrsto opredeljen za oružanu borbu...«, aludirajući time na neke kritike prema kojima je Strašo Pindžur ponekad ocenjivao situaciju, navodno, mnogo crnjom nego što jeste, a on je, u stvari, bio pravi analitičar, koji se u svojim procenama nije zatrčavao, niti pak zaostajao.

Posebno je zanimljiv napis dr Vlade Ivanovskog o Straši Pindžuru u nizu dokumenata NOR, u kojima je trajno prisutan, da bi svojom heroiskom smrću »još jednom delovao mobilizatorski...«

U trećem delu ove edicije (»Sećanja — kazivanja«) Kiro Mukaetov evocira trenutke o tome kako je pronađen »*Dnevnik*« Straše Pindžura; Lazar Mančevski ističe da je Strašo — najopevaniji junak kod naroda; S. H. Todorova iznosi svoje uspomene na Strašu — kao na čoveka i druga.

Rad koji sadrži niz dokumenata nastalih na osnovu istraživanja i koji je vredan pažnje i naučne javnosti potiče iz pera dr Galene Kuculovske koja osvetljava ličnost i delo Straše Pindžura proučavajući konkretne dokumente bugarske policije i okupatorskog sudstva(str. 229—241). Ona zaključuje da: »Ovi dokumenti daju široke mogućnosti za ostvarivanje vrednih dela u oblasti poezije, drame, filma i u drugim oblastima stvaralaštva...« (str. 241).

Tu su i autori koji oživljavaju uspomene na S. Pindžura: P. Rupe i Petre Kamčevski, koji su iscrpni i zanimljivi; Risto Trajkov i Tihomir Janić koji evociraju stavove i ljubav Straše Pindžura prema srpskom narodu; Vančo Burzevski priča o njemu kao o čoveku koji je donosio »neverovatno smele odluke...«; Jovan Popovski, kao autor *Jedne mladosti — Straše Pindžura* u više izdanja, sa objavljivanjem njegovog *Dnevnika mladosti* piše o njemu kao o velikom humanisti (str. 267). Risto Dukovski, skopski revolucionar, oživljava uspomene o tome da je S. Pindžur bio »svuda prisutan i aktivan...«, dok Katarina Gogova ponavlja istinu i potvrđuje činjenicu da je Strašo — »uvek bio angažovan na revolucionarnom radu...« (str. 279). Posle Petra Bakalova, koji piše o mladim vaspitanicima Pindžurovim, Risto Janakiev se priseća prisnog prijateljstva i ljubavi prema Straši. Taj je tekst posebno zanimljiv što potiče od Pindžurovog polubrata. O uzbudljivim sećanjima u vezi sa Strašom piše i Lazo Vučkov, dok Kočo Bitoljanu ističe da je Strašo Pindžur kao organizator bio »veliki konspirator...«

Impozantan je spisak onih koji lepo i uzvišeno govore o liku Straše Pindžura. Među njima su: Jordan Todorovski — One, G. Gondev, Stojan Ilić — Katalenac, Lefko Ognenovski, Stojan Kosev, Vasil Damjanovski i dr Pavle Mutrevski.

Poslednji deo zbornika sadrži »Dokumentaciju«: izveštaje policijskih i žandarmerijskih starešina i drugo. Ono što je najlepše u ovim dokumentima jeste »Za-

Digitized by Google

pis sa Ade Ciganlije«, čiji je autor sam Strašo Pindžur. Njegovo ispovedanje ima dramatiku čoveka — borca za novo, čovečnije, bolje sutra! (str. 329—337). Drugi važan dokument jeste tekst samog S. Pindžura — njegova *Analiza* prispelih pisama od mesnih i okružnih komiteta. I taj je dokument dragocen, istorijski: to je sačuvan materijal iz 1942. godine! (str. 339—377). Neosporno je — za makedonske relacije — da ni jedan revolucionar nije ostavio za sobom ovakav napisani dokument o sebi, o svome vremenu, kao i o svome delu, a u isto vreme i o delu revolucije i Partije.

Sa ovim na kraju zbornika je *Izjava* od avgusta 1942. godine samog S. Pindžura (str. 379—394), na koju se nadovezuje *Dopuna izjave* o radu PK KPJ za Makedoniju te iste — 1942. godine (str. 395—406). Tu je i nekoliko pisama S. Pindžura (str. 407—422) i stravičan *Protokol* — zapisnik okupatora o hvatanju Straše Pindžura i Mirčeta Aceva, čiji je kraj *Iskaz* Ljupča Jordanova pred organima OZNE za Makedoniju o saslušavanju i smrti Straše Pindžura, zatim sličan *Iskaz* istog zločinca pred narodnim sudom u Skoplju 17. januara 1945. godine o hapšenju i smrti Straše Pindžura (str. 425—429).

Pored završne reči Riste Džunova, ova edicija ima registar ličnih imena i geografskih pojmova (str. 435—446).

Zbornik o kome je ovde bilo reči još jedno je svedočanstvo — za sadašnju i sutrašnju istorijsku nauku naše zemlje — ovog puta s posebnom tematikom o ličnostima — učesnicima narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, kao o subjektivnim faktorima koji su podsticali progres masa i oslobađanje čoveka, ponekad i po najvišu moguću cenu — po cenu njihovih prerano prekinutih života.

Mustafa Karahasan

Milan Matić: Mit i politika

(»Radnička štampa«, Beograd, 1984, strana 388)

Razvoj nauke je potisnuo prvobitne čovekove mitske predstave o prirodi. Njegovo mišljenje o društvu bivalo je, međutim, ponekad veoma iracionalno. Građanske revolucije su istakle zahtev da se i u ovoj oblasti uspostavi vladavina ljudskog razuma. Politiku je moguće racionalizovati, a do opštih interesa se dolazi smirenim i razboritim parlamentarnim raspravama. Kasnije se u okviru istog građanskog sveta javlja fašizam koji gorljivo zastupa iracionalne i mistične težnje velikih vođa i pojedinih naroda kao vrhunski kriterijum u politici.

Čovek je još uvek isuviše često u vlasti iracionalnih sila i zarobljenik prošlosti — smatra Matić. Neki stari mračni nagoni, ako je suditi po učestalim ratovima, porastu nacionalizma, po obnovi religija i jačanju verskog fanatizma i po stalnom gomilanju oružja, snažno su izraženi u današnjem svetu i kao da neprekidno jačaju. Zapaža se vraćanje starim i »proverenim« vrednostima i tradicionalnim oblicima identifikacije, među njima vrlo često i nacionalističke. Jača nazadna svest okrenuta prošlosti, od koje ni socijalističke zemlje nisu imune. Pokazalo se da i među onima koji su se ponekad i previše brzo okrenuli budućnosti ima ponekad i onih što mašu nekim izbledelim barjacima i zalažu se za ono što je »večno« i »sigurno«, uz tako reći neprijateljski stav prema »eksperimentima«.

Suprotstavljajući se praksi koja nameće manjinski interes, ali i političkoj kulturi koja zanemaruje autentične ljudske potrebe, Milan Matić u ovoj knjizi istražuje mogućnosti izgradnje demokratske političke kulture i istinski demokratskog društva.

Digitized by Google

Predmet prvog dela knjige (»O mitu i političkom mitu«) jeste mit kao jedna od najstarijih kulturnih formi i njegov odnos prema srodnim kulturnim fenomenima, zatim različita teorijska stanovišta o mitu i naročito mit u politici, priroda političkog mita, kao i jezik političkih mitova. Mit i mitska svest se nalaze na počecima kulturne istorije čovečanstva i prethode drugim razvijenijim oblicima kulture i ljudske svesti. U osnovi iracionalni, izrazito emocionalno obojeni, dakle bliski umetnosti, ali i različiti u odnosu na umetnost s elementima filosofskog, no ne i filosofija, mitovi predstavljaju autonomnu kulturnu formu i jedan osoben pogled na svet. Mitske priče nisu obične priče. Kako je pokazao Malinovski, stanovnici Tobrijanskih ostrva jasno razlikuju obične priče i priče o značajnim podvizima predaka (legende) od »svetih« ili mitskih priča. Mitovi ne govore o svakodnevnim, već uvek o velikim, suštinskim pitanjima čoveka i prirode. Stvarajući mitove, prvobitni čovek je nastojao da na specifični, mitski način otkloni mnogobrojne nedoumice i neizvesnosti s kojima se suočavao (i danas se ne suočava manje), da osmisli svet oko sebe, da stekne sigurnost i uspostavi koliko je god to moguće ljudski poredak stvari. Smisao mita nije otkrivanje uzročnih veza, racionalnih naučnih istina i zakonitosti. On utiče na ljudsko ponašanje stavovima čija vrednost nije »objektivno-naučna, već maralno-antropološka, odnosno specifično ljudska«. Politički mitovi se u grupi kojoj su upućeni, smatra Matić, primaju ne kao istina u racionalnom smislu, »već kao istina koja odgovara kolektivnim željama, nadama i strahovanjima, kao naročita vrsta psihološke ili emotivne istine« (str. 107). Iako iracionalni, mitovi, dakle, uvek imaju praktičan značaj tako što služe »čovekovom praktičnom (iako često još uvek samo emotivnom) pristupu sadašnjoj, aktualnoj situaciji i problemima koji ga u vezi sa tim zaokupljaju« (str. 16).

Zanimljiva su razmatranja odnosa utopije i mita. Utopije stvaraju pojedinci i do njih se dolazi proučavanjem činjenica i razmišljanjem. Dok se mitovi snažno oslanjaju na prošlost, utopija je sva okrenuta budućnosti. Programi i vizije budućnosti u njoj izloženi mogu se prihvatiti ili odbiti. Utopija je, dakle, nešto otvoreno i zadato za razliku od mita koji je mnogo manje podložan raspravi, on je nešto u što se ne sumnja, nešto zatvoreno i dato.

Ideologije se javljaju kasnije od mitova. Osim mitskih, imaju i neke druge komponente i, izuzimajući ekstremne totalitarne mistične ideologije (fašizam) u kojima se izjednačavaju ideologija i mitologija, više je izražen racionalni karakter. Ideologija je, po Matiću, »pristrasna, ali u osnovi racionalna interpretacija zajedničkih društvenih interesa, aspiracija i ciljeva« (str. 53). Ovaj »pseudoracionalni kontekst«, za razliku od mitskog utapanja individue u »magiju i jezik kolektivnosti«, omogućava slobodnije mišljenje i otvoreniji je za suočljavanje s drugim ideološkim koncepcijama.

Prvobitni mitovi su govorili o osnovnim temama vezanim za čoveka i prirodu u vremenima kada racionalna spoznaja nije bila razvijena. Uporedo s mitovima prirode javljaju se i mitovi koji za predmet imaju čoveka kao društveno biće. Oni imaju važnu ulogu u uspostavljanju i održavanju društvene organizacije drevnih zajednica. Mitski način opažanja sveta u socijalnoj, naročito političkoj sferi, odnos mita i politike i istorijske perspektive ovoga odnosa — pitanja su koja najviše zaokupljaju autora knjige i njena su središna tema. Razmatrajući prirodu političkog mita i uslove u kojima se on javlja, Matić zapaža da su naročito krizna društvena stanja pogodno tle za stvaranje i jačanje različitih političkih mitova.

U političkoj mitologiji često se javljaju negativni mitski obrasci

Digitized by Google

ili antisimboli. Pomoću ovakvih mitskih tvorevina nastoji se postići jedinstvo unutar grupe, i to ne iznutra, već okupljanjem njenih članova u odnosu na neki spoljni činilac, na spoljnog neprijatelja. Ako nije moguće ujedinjavanje u pozitivnom smislu, ujedinjavanje za nešto (ne retko zato što je data politika preživela i neodgovarajuća, a njeni nosioci nesposobni), vladajuće grupe mogu pokušati da sačuvaju jedinstvo unutar društva i privilegovani položaj okupljanjem svojih podanika protiv nekog trećeg. Nastaje situacija vrlo pogodna za traženje kako spoljnih tako i unutrašnjih neprijatelja (lažnih). Stvaranje negativnih mitskih predstava je sastavni deo službene političke ideologije zemalja nosilaca hladnog rata. Sve to često prate i »naučno« obrazlažu razne lažne naučne konstrukcije. Na taj način naučno mišljenje podleže pritisku zvanične političke ideologije, služeći u ekstremnim slučajevima i dnevnoj politici, i postaje neplodno i konformističko.

Pojedini društveni slojevi pokazuju veću sklonost ka usvajanju političkih mitova. Vodeći, kao i niži društveni slojevi, manje su podložni prihvatanju političke mitologije nego »srednje klase«, koje naročito u vremenima kriza lakše primaju razna iracionalna i nazadna tumačenja. Istraživanja socijalne strukture kapitalizma pokazuju da se srednje klase (činovništvo, srednji i sitni vlasnici i drugi) u najvećoj meri poistovećuju s pravilima koja važe u kapitalističkom društvu.

Drugi deo knjige (»Mit i autoritet«) obrađuje mitsko utemeljenje i opravdanje autoriteta, harizmatski autoritet, kao i ulogu masovnih političkih svečanosti u politici. Autoritet nije isto što i legitimna, pravovaljana politička vlast. Formalno legitimna vlast može ostati bez ikakvog autoriteta, kao što u društvu mogu postojati snage s velikim stvarnim autoritetom a da nemaju formalnu vlast. Autoritet je, smatra Matić, pre svega društvena i moralna, a tek zatim politička kategorija. Razlike u oblicima autoriteta u pojedinim društvima uslovljene su prvenstveno različitim kulturama i sistemima vrednosti koji postoje u njima. Politički autoritet mora počivati na tim opšteprihvaćenim društvenim vrednostima i prilagođavati se njihovim promenama. Prosvetiteljska misao je na prelazu iz srednjeg u novi vek srušila autoritete koji su izvan i iznad čoveka i istakla načelo etičke i političke autonomije čoveka što se rukovodi razumom. Takva demokratska i napredna shvatanja, po kojima je čovek sam tvorac svoje sudbine, nisu, po Matićevom mišljenju, u moderno doba dovoljno došla do izražaja. Više su zastupljeni najcrnji politički realizam i tehnike kojima se efikasno vlada ljudima i interesi manjine nameću većini nego ideje za koje su se zalagali, Kant, Lok ili Marks. Metodi realizovanja manjinskih i otuđenih interesa danas su veoma razvijeni. Nasuprot tome, svaka politika koja nastoji da bude demokratska mora se zasnivati na sposobnosti najširih slojeva da racionalno (oslobođeni svih zabluda i nametnutih iskrivljenih pogleda na društvenu stvarnost) i samostalno rasuđuju o autoritetu i njegovim nosiocima. Jasan i istinit pogled na društvenu realnost, poželjan ali, kako se pokazalo, ne uvek lako dostižan cilj u politici i ovakav demokratski i na stvarnim ljudskim potrebama zasnovani način obrazovanja raznih oblika društvenog autoriteta omogućava borbu protiv svih vidova lažnih i iracionalnih i od istinskih ljudskih potreba otuđenih autoriteta.

Treći deo Matićeve knjige je posvećen političkoj mitologiji nacionalizma. Do raspadanja pretkapitalističkih oblika i »nacionalizacije« feudalnih masa dolazi u različito vreme i na različite načine. No taj se proces obrazovanja nacija i stvaranje nacionalnih država pokazao kao nezaustavljiv i obuhvatio je ceo svet. Svoju pažnju Matić naročito usredsređuje na jednu funkciju nacije i uopšte nacionalnog fenomena.

Digitized by Google

Nacija, naime, ima ulogu značajnog vrednosnog okvira i političke zajednice u kapitalizmu. Egzistencijalni procesi u društvenoj osnovi i sila usredsređena u državi u svim društvenim uređenjima tokom istorije nerazdvojno su povezani i čine jedinstvenu celinu s političkom zajednicom kao sistemom vrednosti koji posreduje u povezivanju delova društva u skladni i delotvorni mehanizam. Nužnost postojanja političke zajednice kao poretka vrednosti proizlazi iz toga što se »nijedna društveno-politička struktura u istoriji ne može održati samo na principima stihijskog zadovoljavanja potreba i razmene interesa, niti, s druge strane, samo na principu moći i represije« (str. 267). Dok su ranije na ovim pitanjima religije i religijske vrednosti imale preovlađujuću ulogu u epohi kapitalizma, identifikacija s nacijom i nacionalnim vrednostima i ciljevima deluje protiv preteranog odvajanja i sukobljavanja pripadnikâ građanskog društva, a nacionalno osećanje postaje »preovlađujući društveni sentiment«.

Nacionalizam, po Matiću, nastaje onda kada se u primarne potrebe ljudi za identitetom i samoodređenjem, koje se ispoljavaju i kroz nacionalno osećanje, »upliću uveličane i iskrivljene vrednosti o naciji i njenim odnosima prema drugim nacijama« (str. 280).

Krize vrednosti i podeljenost u sistemima vrednosti unutar pojedinih društava mogu dati podsticaja nacionalističkim pojavama. Ako su stare vrednosti prevaziđene a nove se još nisu učvrstile, javljaju se često anomija i vraćanje starim, nazadnim načinima identifikacije, među njima i nacionalističkima.

Isto tako, u situaciji kada vladajuće klase pokušavaju da nametnu određene vrednosti isključivo ideološkom indoktrinacijom bez odgovarajućih društvenih promena i kada nema istinskog usvajanja takvih ideoloških zahteva budući da ih stvarnost ne prihvata, mogu se takođe javiti nacionalističke tendencije i ojačati neke stare i »proverene« vrednosti.

Nacionalizam se u uslovima neravnomernog razvoja karakterističnog za savremeni svet javlja i kod razvijenih (kao opravdanje privilegovanog položaja koji je, navodno, posledica posebnih svojstava nekih nacija) i na strani nerazvijenih (kao neka vrsta kompenzacije, ali na pogrešan način).

Za nacionalističku svest nacija i nacionalni interesi su najviša vrednost, iznad svih drugih, a nacionalna emancipacija finalni stadijum sveukupne emancipacije čoveka. U pojavama nacionalizma u Jugoslaviji početkom sedamdesetih, kao i u osamdesetim godinama, bila su veoma izražena upravo takva shvatanja, uz istovremenu opsednutost svim elementima nacionalne teritorijalne države i interesima njenog kompletiranja. Međutim, nosioci ovakvih nacionalističkih shvatanja zaboravljaju da se »dublje socijalne i generičke ljudske potrebe ne mogu same po sebi realizovati u apstraktnom i mitskom okrilju nacije i nacionalne države (u kojoj vladaju partikularni interesi buržoazije ili birokratije)...« (str. 297). U središtu nacionalističkih pokreta na našem tlu bile su, kako Matić ističe, osamostaljene birokratske liderske grupe i njihova nastojanja da nametnu svoje manjinske interese.

Buržoazija nije, po Matićevom mišljenju, jedini nosilac nacionalizma u današnjem svetu, već su to uveliko i razne birokratske i tehnokratske grupe. Tako uz tradicionalni nacionalizam i njegove nosioce imamo i nacionalizam za koji Matić upotrebljava termin »birokratski nacionalizam«. On nastoji da objasni njegovu prirodu i određuje ga kao upo rište savremenih nacionalističkih pojava.

Nacionalizam, čiji je nosilac birokratija, ispoljio se i kod nas i osnovni je uzrok tendencije stvaranja »zatvorenih trgovačkih država« čiji se upravljači preganjaju oko uvozno-izvoznih prava, i-

Digitized by Google

nostranih kredita, deviza nasušnih. Umesto da se bore za prevazilaženje teškog stanja u kojem se njihove zemlje nalaze, i to prvenstveno razvojem njihovih proizvodnih sposobnosti (zašto, kako se pokazalo, nisu bili kadri), širom sveta razasuti nosioci »parazitskog nacionalizma« održavaju postojeće stanje koje im ipak daje kakav-takav privilegovani položaj. Egzistencija ovih slojeva se ne zasniva na sposobnosti za stvaralaštvo i unapređivanje materijalne osnove sopstvenog društva, već na nekoj vrsti posredništva iz kojeg izvlače izvesne povlastice. Nasuprot tome, mase njihovih sunarodnika suočavaju se s »otvorenim terorom istorije u nemogućnosti da reše elementarne probleme ekonomskog i biološkog opstanka«. Tako se objašnjava i jagma oko deviza i stranih kredita (kao propusnica za jedan bolji svet), čemu su ove »elite« sklone, kao i veoma izražen razvoj potrošačke svesti (u kojoj su u prvom planu raspodela i prava, a ne proizvodnja i dužnosti) unutar ovih »nacionalnih država«.

Za »birokratski nacionalizam« je karakteristično da sve društvene sfere i interese (od ekonomije i nauke do sporta i kulture) podređuje apstraktnim nacionalnim interesima čiji je tumač nacionalna birokratija. Tako se pokazuje da je jedna od osnovnih crta svakog nacionalizma autoritarnost. Nacionalizam pretpostavlja odricanje čoveka od slobode i odgovornosti i napora da se izgradi kao samostalna i stvaralačka ličnost, njegovo utapanje u takozvano nacionalno jedinstvo i u druge apstrakcije, iza kojih stoje vladajuće manjine. Sloboda, kako ističe Kasirer, nije prirodno nasleđe čoveka. Kada bi išao za prirodnim nagonima, čovek bi izabrao zavisnost. Sloboda podrazumeva izvestan napor, jer je mnogo lakše ići za drugima nego misliti i odlučivati samostalno. Svim nacionalističkim pokretima u nas svojstveno je zalaganje za autarkiju i decentralizaciju u odnosu na širu zajednicu, dok se istovremeno u sopstvenim »granicama« naglašava centralizam i »apstraktna politička integracija do granica apsolutizma« (str. 342) — uočava Matić.

Isticanje nacije i nacionalne države kao najviših vrednosti, stvaranje nacionalističkih mitova i ultranovih etnogeneza, što sve ide i do najreakcionarnijih rasističkih mitova, nametanje religijskih i etničkih vrednosti kao najviših obrazaca identifikacije mlade generacije, predstavlja, po Matiću, tragičnu okrenutost prošlosti i zanemarivanje sadašnjosti i budućnosti. Sva ta međusobna preotimanja nacionalnih veličina i merenja obima lobanja blokiraju ogromne socijalne energije i okreću ih od stvarnih problema današnjice i naprednih tokova savremenog sveta.

Nacija nikako nije vrhunac ljudske civilizacije niti se može prihvatiti kao nešto dato i završeno. Jer domovinu i naciju čovek »u svakoj generaciji iznova gradi i razvija na istorijskom putu svoje slobode« (str. 298). Nije dobro kada se nacionalne vrednosti okamene i fiksiraju za prošlost. Jedino ispravan put afirmacije sopstvene nacije jeste razvoj novih nacionalnih vrednosti, njihovo uključivanje u najnaprednije civilizacijske tokove u svetu. U svakoj naciji moraju se uspostaviti odnosi koji omogućavaju da do izražaja dođu najproduktivnije snage, oni koji imaju ideja, čija su osnova rad i stvaralaštvo, koji su okrenuti budućnosti. Očevidno je da savremena birokratija, koja se diljem sveta dosta namnošila, za takve zadatke nije sposobna niti je po samom svom biću ikada bila sposobna.

Interesantna su Matićeva razmatranja političke kulture i tradicije u Jugoslaviji. Ova oblast nije bila predmet značajnijih i sistematskih naučnih istraživanja, a razvijala se umnogome na specifičan način i drugačijim putevima nego u drugim zemljama. Jedan stari, statični, u osnovi ruralni način života dugo se održao na našim prostorima i opirao naprednijim civilizacijskim promenama. Matić se pridružuje o-

Digitized by Google

nima koji misle da je osnovno obeležje političkih tradicija i kulture u nas njeno dvojstvo, dugotrajni sukob autoritarnih (državotvornih) tendencija (uglavnom stranog porekla), i slobodarskih tradicija koje imaju više domaći i narodni nego građansko-demokratski karakter. Tokom vremena prevagu su uglavnom imale one druge. Južnoslovenske seljačke mase dugo su se opirale svim pokušajima ne samo da se »podržave«, nego i »civilizuju« i iziđu iz okvira svoje materijalne i duhovne kulture.

I upravo sada, tek što su masovno iskoračili iz skučenih agrarnih i provincijskih okvira u kojima su se vekovima kretali, jugoslovenski narodi i narodnosti moraju učiniti korak više u kulturnom razvoju. Valja im se odomaćiti u gradu i ravnopravno sudelovati u naprednim kretanjima u svetu i stvaranju novih civilizacijskih vrednosti. To je u isto vreme i put za afirmaciju socijalizma, koji se, kako kaže Matić, mora sa periferije pomerati »ka središtu i pokretačkom jezgru naprednih promena« (str. 301). Socijalizam koji ne unapređuje proizvodne i kulturne procese i ne daje svoj doprinos uvećanju milenijumima stvaranog duhovnog i materijalnog bogatstva čovečanstva predstavlja istorijsko nazadovanje, a ne napredak.

U četvrtom i završnom delu knjige (»Savremeno društvo i politička mitologija«) govori se o velikom udelu starih vrednosti i nazadne istorijske svesti u savremenom svetu, što Matić dovodi u vezu s jačanjem etatizma i tendencijama »učvršćivanja autoritarnih birokratskih i tehnokratskih superdržava koje teže da ovladaju uslovima razvitka svetske celine« (str. 348), potiskujući nekadašnju relativnu autonomiju nacionalnih država. Nastaju novi, znatno savršeniji mehanizmi zloupotrebe mitologije u cilju održanja klasne vladavine. Manipulativni aparati, služeći interesima vladajućih manjina, sistematski stvaraju lažne uzore za identifikaciju i životne stilove otuđene od pravih ljudskih vrednosti. Na taj se način potiskuje politički i kulturni subjektivitet čoveka koji slobodno rasuđuje o društvenim vrednostima i pojedinac zarobljava u unapred skrojene obrasce masovne kulture i masovnog društva. Uporedo s ovim autoritarnim tendencijama javljaju se i nove, alternativne vrednosti i pokreti, dosta raznoliki i ne uvek i u svemu dorečeni. No svima je, po Matiću, zajednička težnja ka »samoodređenju i samoupravljanju«. Pitanje revalorizacije tradicije veoma je značajno. Nemirenje s »onim tokovima prošlosti koji su se u klasnoj istoriji (»predistoriji«) formirali na samozaboravu ljudske biti« (str. 356) znači takvo gledanje na prošlost koje odbacuje slepu veru u neke stare autoritete (i danas veoma izraženu), u prošle vrednosti i lažne zamene za istinsko ljudsko zajedništvo. Jer doista, smatra Matić, prošlost ljudskog roda nije samo neumitni poredak okamenjenih stvari i odnosa, već i »neotkrivena riznica i baština onog stvaralačkog iskustva koje se ne miri s postojećim, već služi kao podloga za stvaralački pokret prema ljudskijem svetu budućnosti« (str. 357). Epohalni razvitak nauke i novih oblika rada, s tim povezan, nosi u sebi velike oslobodilačke mogućnosti. Na drugoj strani su oni koji rade na uspostavljanju novih oblika vladavine nad ljudima. U svetu koji još živi u oskudici i u uslovima »rastućeg etatizma i pretećih iskušenja rata i atomskog uništenja, sudbina nastojanja za utemeljenjem novih vrednosti još uvek je neizvesna i opterećena dilemama, pa i mogućnostima negativnih ishoda« (str. 359). Pokret ka samoodređenju čoveka i samoupravljanju je, dakle, sastavni deo živih borbi revolucionarnih snaga i snaga okrenutih prošlosti.

Politika je tokom istorije bila područje na kojem su dejstvovali ne samo neki »subjektivni« i »maštovitiji« pojedinci ili su se javljale različite iluzije i samoobmane kojima su se pokrivale nejednakosti i često vrlo

Digitized by Google

surova realnost, nego su se ispoljavale i najcrnje, rušilačke i neljudske strane čovekove prirode. Dostizanje racionalizma u političkoj sferi, u duhu Matićevih razmišljanja u ovom delu, treba shvatiti kao nastojanje da se, koliko god je to moguće, suzbiju ti i dalje izraženi destruktivni nagoni koji stalno ugrožavaju ono što je čovek, rukovodeći se nekim dubljim svojstvima svoga ljudskog bića, do sada ostvario.

Čedomir Popović

Vladimir Milić: Socijalni portret partije

(»Mladost«, Beograd, 1985, strana 128)

Velaskezovi potreti španskih monarha s jednakom istinitošću tretiraju gospodare ljudskih sudbina i žigosane i beznačajne osobe, spajaju uzvišeno i potresno sa surovim, stupidnim i niskim — jednostavno pružaju istine koje su predmet interesovanja ne samo istoričara umetnosti, nego i sociologa. Ali za sociologa nije središno pitanje odmeravanje veličine dela stvaraoca, nego banalno pitanje egzistencije — kako su gospodari sveta mogli prihvatiti ružne istine o sebi samima? Istoričari umetnosti odgovaraju da tajna leži u njihovoj neograničenoj moći, zbog koje su bili nezainteresovani za utisak koji njihovi portreti izazivaju u javnosti. Mada se politika od toga vremena veoma demokratizovala, njena moć se nije ni najmanje umanjila. — Naprotiv, ona je obuhvatila sve, pa i najintimnije sfere ljudskog života. Ali se povećala i njena osetljivost do hipersenzibilizacije — malo je verovatno da se danas može naći neka politička ličnost, organizacija ili institucija koja bi bila indiferentna prema portretu kojim je predstavljena javnosti. A među organizacijama čije je portretisanje jedan od najsloženijih zadataka upravo je organizacija komunista. Šta čini taj zadatak toliko složenim?

Osnovnu kontroverzu u portretisanju komunističke partije čini njeno preobražavanje iz organizacije koja izvodi revoluciju u organizaciju koja je na vlasti. Predrevolucionarna situacija i razdoblje revolucije karakteriše se represijom koja u danima revolucije dostiže ekstremnu žestinu i ide za lišavanjem života svih onih koji su sumnjivi, pa i onih koji to ni najmanje nisu, kako bi strah paralisao volju za otporom, karakteriše se intelektualnom i mentalnom okrutnošću, atmosferom u kojoj sama etiketa »komunist« i »marksist« žigošu, prekidaju misli i svaki logički proces, bezočnom propagandom koja od komunizma pravi monstrum što preti egzistenciji svega ljudskog. Dvostruk je bio efekat te specifične atmosfere. Ona je stvorila krajnje radikalnu, revolucionarnu, ultramilitantnu, ultradisciplinovanu, herojsku po svom karakteru, po spremnosti na žrtve, ali i veoma efikasnu organizaciju doraslu svakom protivniku. Duh gušenja nije ugušio komunizam, nego mogućnosti promišljanja i menjanja vladajućeg društva vodeći ga u stagnaciju i truljenje, u gomilanje nerazrešivih i, ne retko, nepotrebnih tenzija, bacajući sve ono što je misaono i ljudski aktivno na stranu revolucije. To vreme pripremanja i izvođenja revolucije predstavlja herojsko doba komunističkog pokreta kojemu zaista najpotpunije — uprkos svim zabludama jednostranostima, greškama i ekscesima — najbolje odgovara epski način prikazivanja. Ali ono se odlikovalo i bezgraničnom potčinjenošću ličnog, individualnog opštem, koncentracijom volje, odlučnsoti, ali organizovane vojne i političke moći u koju se slila i u kojoj se spontanost, inicijativa, misaonost i kreativnost, koju je revolucija dugo i uporno u sebi nosila, institucionalizovala i centralizovala. Sve to, nesumnjivo, stvara imidž savremene organiza-

Digitized by Google

cije suočene sa sumornim problemima političke svakodnevnice.

Autor ove studije polazi od neosporne teze da je odsustvo istraživanja socijalnog sastava komunističkih partija posledica staljinističke mitologizacije partije, zatim onih kojima je stalo da pod velom sakralizacije skriju svaku realniju sliku o partiji. »Povezanost mitologije i socijalne slojevitosti« ima svoj najdublji osnov u podeli rada na umni i fizički i u povlašćenoj poziciji »koju ima upravljački rad kao kvaziumni rad« (str. 10). U SKJ oblici te sakralizacije su razdvajanje teorijskog i konkretnog bića partije od empirijske građe, deskriptivnog od kauzalnog, razdvajanje kvantitativne i kvalitativne analize, proglašavanje svakog traganja za činjenicama pozitivizmom čiji je faktički cilj diskvalifikacija promena i onemogućavanje »da na videlo dana izađu podaci koji osvetljavaju koncentraciju moći u rukama onih koji su »sveštenici znanja«, a u stvari upravljači društva« (str. 11). Svima njima je »zajednički imenitelj« »obezvređivanje činjenične građe«. Sakralizacija partije jedan je od instrumenata ućutkivanja javnog mnenja koje odbija da veruje u zvanične istine, »a usvaja sve ono što se iskazuje šapatom« (str. 10). Otuda je istraživanje bića partije faktički povezano s rušenjem socijalno-političkih prepreka, ali i s prevazilaženjem romantične predstave o partiji kao monolitu i u situacijama kada je takva predstava nepotrebna, o partiji kao nečem nepromenljivom, neprotivrečnom, idiličnom.

U kakvoj je vezi problematika društvene slojevitosti sa suštinom političke partije? *Differentia specifica* komunističke partije jeste u tome što kao partija proletarijata mora delovati na prevazilaženju te i takve slojevitosti. Time je određena njena sudbina i njena misija. Partija nastoji »da se utemelji u jednu skupinu, proletarijat, odnosno radničku klasu kao svoje člansko izvorište«, ali »u tome ne uspeva, što postaje vidljivije njenim kasnijim razvojem« (str. 16). No suštinu organizacije, po Milićevom mišljenju, ne determiniše činjenica da su njeni članovi izvan radničke klase. Ipak, »različiti oblici grupisanja uslovljavaju njen stvarni hod« ka besklasnom društvu. Tako unutarpartijska slojevitost, manje-više, utiče na oblikovanje kako partijske strategije tako i politike. Kvantitativna zastupljenost pojedinih slojeva ne odgovara uvek snazi njihovog uticaja. Pod slojevima Milić podrazumeva skupine koje obavljaju delatnost u sklopu opšte podele rada unutar koje je primarna funkcija vlasništva koja je dovela do pojave klasa, dok je sama komunistička partija nastala iz konstelacije odnosâ u buržoaskom društvu. Prema tome, osnovno pitanje odnosi se na karakter promena izvršenih revolucijom. Prema nekim stanovištima, stanje nije bitno izmenjeno, a prema drugima — »ukidanjem privatnog vlasništva presečena je pupčana vrpca između vlasništva i ostalih podela rada« (str. 21), gubi se »jedinstveni odnos između osnovnih i sporednih klasa«, menja se položaj radničke klase koja preko predstavnikâ raspolaže državnom svojinom, obezbeđuje se mogućnost socijalne promocije i porast »blagostanja«, klasna se borba »mrvi« »i pretvara u individualne težnje zaposlenih da uglavnom obezbede viši materijalni standard« (str. 21). Po Miliću, državna svojina razdvaja upravljanje i izvršavanje, ali donosi i latentni raspad vlasničkih prava; povezuje rad i svojinu; putem državne industrijalizacije obezbeđuje nerazvijenim društvima razvoj proizvodnih snaga, čime se istorijski legitimiše; donosi i raslojavanje u kojem »upravljanje određuje važnost ostalih vrsta rada«. Na toj osnovi se razvija borba među slojevima za očuvanje, odnosno promenu svog položaja, koja i jeste i nije klasne prirode (str. 23), odnosno nije klasično klasna u odnosu na kapitalizam, a »u odnosu na zajednicu slobodnih proizvođača i ljudi« ona je »duboko klasne prirode« (str. 23). Reč je o »klasno

Digitized by Google

mutantnoj slojevitosti« (str. 24) jednog nedovršenog, nepotpuno izmenjenog društva. U odnosu na njega samoupravljanje je početak samoorganizacije rada i razaranja svih podela u društvu. Razvoj tehnologije prenosi intelektualni rad u materijalnu proizvodnju, što dovodi do »kvalitativne mutacije proizvođača«, do ujedinjenja koje svoj slobodni karakter dobija duhom samoupravne borbe (str. 25) u kojoj se materijalni i duhovni proizvođači »javljaju kao jedinstvena socijalna snaga«.

Kakva je socijalna utemeljenost partije u takvim izmenjenim uslovima? Izbor članova komunističke organizacije vrši se iz proleterske sredine, iz »istorijskog bloka« pokreta koji povezuje različite slojeve i iz redova drugih saveznika radničke klase. Uslovi prijema, kako ih klasifikuje Milić, teorijski su revolucionarni i moralno-politički kombinovani s principima dobrovoljnosti i selektivnosti, koje primenjuje sama organizacija. Izlaz je uvek odstranjivanje na osnovi grešaka ili pogroma kojima se partija na vlasti oslobađa balasta. Sam socijalni lik partije konstituiše se na osnovi njenih ideala, načina na koji se oni realizuju u njenoj politici, ali i na osnovi društvenih činilaca, stanja društva, interesâ, ciljeva i motivâ onih koji žele da uđu u partiju. Za Milića nema nikakve posebne teorije partije, partija se zasniva na teoriji socijalne revolucije u kojoj je ona oruđe proletarijata. A pošto putevi, mogućnosti i sredstva revolucije zavise od okolnosti, to se, u skladu s tim okolnostima, menjaju i forme komunističke organizacije, odnosno iz teorije revolucije izrasta koncepcija partije, određena zamisao prema kojoj se gradi organizacija, među kojima su tri glavne — marksistička, lenjinistička i staljinistička koncepcija partije. Po Miliću, marksistička koncepcija ne shvata partiju kao sredstvo za osvajanje vlasti, nego kao sredstvo za nestajanje svake vlasti; njena funkcija je instrumentalna, ona samo ubrzava stvaranje svesti i akcije, njena avangardnost nije vođenje i unošenje svesti. Njena organizacija bi trebalo da bude demokratska i otvorena.

Milić nalazi da su odlike lenjinističke koncepcije podređenost partije interesima klase i ciljevima revolucije što su shvaćeni kao direktno oružano sukobljavanje partije kao avangarde koja unosi svest u klasu. Stvaralac revolucionarne teorije jeste revolucionarna socijalistička inteligencija. Partija je i nosilac organizacije. Ujedno, to je kadrovska, strogo centralizovana i hijerarhizovana organizacija rukovodilaca odabranih po strogim kriterijumima čija se demokratičnost ogleda u tome što svi podjednako učestvuju u izvršavanju revolucionarnih zadataka. U postrevolucionarnom periodu partija prestaje da bude konspirativna, gubi »onu posvećenost revoluciji«. »Demokratizam se izražava u inicijativi i požrtvovanju partijskih kadrova«, ali centralizam i naglašeni značaj upravljanja ostaju. Jezgro članstva čine radnici i seljaci, koji ulaskom u partiju postaju rukovodioci (ali i sa snažnim naglaskom borbe protiv birokratizma) — mada je Lenjin, kako naglašava Milić, strahovao od ulaska u partiju onih koji time žele samo da steknu preimućstva. Staljinizam je, po Milićevoj oceni, nastao u borbi protiv starih boljševika i predstavlja realizaciju teorije partije po Staljinovoj zamisli i po zamisli njemu potčinjenog aparata, te je pozivanje na lenjinizam samo formalno. To je »originalna tvorevina drugačije prakse i misaoni izraz onoga što je oformljeno u stvarnosti« (str. 39). Partija postaje vodeći odred klase, »ona je pronikla u zakonitost hoda istorije«, klasa je bez nje »vojska bez štaba«, zahteva se poslušnost vodećem autoritetu i gvozdena disciplina unutar partije, diktat partije u svim političkim domenima, stroga unutarnja hijerarhija, stalno i ponovno pročišćavanje partijskog članstva — sve to održava stalnu napregnutost. Birokratizam i borba protiv njega faktički su svedeni na borbu protiv ne-

Digitized by Google

efikasnosti organizacije. U sklopu kritike teorije partije Milić je podvrgao kritici i termin »izgradnja socijalizma« koji »u krivom svetlu označava i smisao istorijskog kretanja« (str. 42). Ipak, prihvata njegovo kolokvijalno značenje, iako ono označava dva protivrečna pravca razvoja.

Kada je reč o ispitivanju slojevitosti partije, autor ukazuje na nedovoljnost službenih podataka. Pa ipak, iz njih se vidi da se, zajedno s menjanjem političke fizionomije partije, koja je bila »primerak staljinističke internacionale« (str. 56), »zgrčen u svoje revolucionarno jezgro«, s opraštanjem vođenja njene »politike sa strane«, izmenio i njen socijalni sastav. U 1946. godini 22,3% članova SKS je primljeno pre završetka rata, a procenat onih koji su bili komunisti i pre rata smanjen je na svega 0,8%. Njene su karakteristike »ukorenjenost u borački sastav«, »sveža krv i mladost« i, svakako, masovnost — ali je partija još uvek kadrovska, kako po sastavu tako i po načinu prijema članova u organizaciju, što veoma slikovito prikazuje i institucija kandidata. Specifična promena karakteristična za to vreme jeste poklapanje težnji seljaštva i ciljeva revolucije, stalan rast broja seljaka-boraca u partiji, a posle rata njeno otvaranje. Zato će uz 45,0% seljaka u 1945. godini biti i 18,0% članova iz »nemanuelnih slojeva«, odnosno iz redova službenika. Taj će se odnos zadržati, te će 1949. broj seljaka u partiji biti četvorostruko veći nego u 1945. godini. U istom razdoblju broj radnika će se uvećati 3,4 puta, a službenika 3,9 puta. Od toga je bez osnovne škole i sa osnovnom školom bilo 74,9%. Pretvaranje koncepta boljševičke partije u staljinistički, prema kojem partija rukovodi procesom izgradnje državnog socijalizma, »pothranjivalo je činovničku karijeru« (str. 60). Partija s takvom koncepcijom bila je »najznačajniji kanal društvene pokretljivosti«. No ta struktura je bila, kako kaže autor, prividna, jer je označavala socijalno poreklo, a ne i stvarni položaj u strukturi, organizaciji rada i upravljanja. Odnos prema seljaštvu biće faktički izmenjen jačanjem državnog sektora i preovladavanjem ideoloških izraza koji to prate. Veoma je zanimljivo autorovo gledište o tome da je proces isključivanja iz Saveza komunista pre Rezolucije Informbiroa bio intenzivniji nego posle nje, ali je svakako isključivanje 9.847 članova na osnovu duboke ideološke podele bilo dramatičnije. Ipak se možemo složiti s autorom da nije bilo »čistke« samo onda, ako ovaj fenomen shvatimo u onom značenju koje mu je dao sam Staljin.

Koje promene karakterišu partiju u periodu nerazvijenog samoupravljanja? Taj je period, pre svega, u znaku postepenih promena u koncepcijama partije, normativnog razvitka samoupravljanja, ali i situacije u privredi koja je izazvana sukobom sa zemljama istočnog bloka, pa i u znaku privredno-političkih poteza koji su bili neizbežan rezultat tog sukoba. To je najpre pad zaposlenosti, vraćanje dela administrativnih radnika u privredu, nepotrebna kolektivizacija. To dovodi prvenstveno do povećanog isključivanja seljaka iz partije, do usporenog prijema novih članova iz redova seljaštva i, u nešto manjoj meri, do istih pojava kada je reč o radnicima, naročito u 1952. godini. U isto vreme, neprekidno se povećava prijem članova iz nemanuelnih slojeva. Zatim dolazi do stabilizacije privrede, a unutrašnji odnosi u partiji, koje uz to menja i ime i pretvara se u »savez«, demokratizuju se. Partijski kongresi i rukovodstva ukazuju na nedovoljnu zastupljenost radnikâ, čiji broj do kraja ovog perioda neprestano raste, ali i na prijem iz nemanuelnih slojeva, dok se udeo seljaka, uprkos privremenim povećanjima, umanjuje, čemu je verovatni razlog znatno veći broj njihovih isključenja nego kad je reč o pripadnicima ostalih slojeva. Unutrašnja strukturna pomeranja članstva u korist nemanuelnih profesija više su u to vreme prouzrokovana privrednim

Digitized by Google

i organizacionim nego idejno-političkim promenama. Karakteristično je takođe da su visokoobrazovani kadrovi u sreskim komitetima relativno slabo zastupljeni — oni u njima čine 12,6, a u opštinskim svega 8,1%, kao i radnici i seljaci (6,9, odnosno 0,1%), dok je dominacija nemanuelnih slojeva u njima apsolutna (91,9%). Ratna generacija komunista se, kao što autor zaključuje, već do 1949. godine »istopila« (bilo ih je svega 6,0%). Uprkos takvom kretanju, oficijelni je stav partije i dalje da je to »kadrovska partija marksističkog tipa« (str. 79). Do 1965. godine takođe je primetna tendencija zatvaranja partije, a poznato Pismo iz 1960, koje je zaoštravalo pitanje selekcije prilikom prijema, ipak nije ostvarilo neki trajniji uticaj, te je samo usporen porast broja članova SK. Najstabilniji je rast nemanuelnih slojeva, zatim rast broja radnika u SK (s izvesnim oscilacijama), dok je opadanje zastupljenosti seljaka permanentno. Takođe se menja unutrašnja struktura ovih grupa: unutar nemanuelnog sloja menja se odnos između takozvane humanističke i tehničke inteligencije (uočava se postepen rast ove druge). »Sastav članstva partije, u ovom periodu, samo je na drugi način opterećen onim istim protivrečnostima kao i u etapi državnog socijalizma, ali sada na drugom »nivou«, koji je daleko dramatičniji kako za komunističku organizaciju tako i za samoupravljače« — zaključuje autor.

Kako su ovi dramatični zapleti razrešavani u periodima koje autor naziva »razvijenim samoupravljanjem« (1965—1974) i »društvom udruženog rada« (1975—1980)?

Sukob između onih snaga koje su nastojale da radnici zagospodare akumulacijom i investicijama uz delovanje tržišta i ekonomskih zakonitosti i onih drugih koje su bile vezane za forme etatističkog socijalizma dobio je, po autorovoj oceni, rasplet na Brionskom plenumu 1966. godine, čime je otvorena i rasprava o ulozi SKJ. Podlogu za to činila je sociološka literatura i naučna istraživanja strukture jugoslovenskog društva koja će trajati sve do sredine sedamdesetih godina, da bi potom bila svedena samo na formalizovane unutarpartijske rasprave. Naravno, to nije izmenilo problem za samu organizaciju Saveza komunista, koja je osećala da je njen sastav »etatistički«, odnosno »da je u njoj pre nalazio mesto činovnik nego radnik« (str. 86). Taj metod »propitivanja same sebe« bio je uslov razvoja, jer je, kao što je to i službeno konstatovano, ulazak u partiju opadao do 1968. godine.

Posle toga dolazi do naglog rasta, kao odgovora na spoljne pritiske, ali i do unutrašnjih strukturnih promena — do smanjivanja radništva (sa 35,5 na 32,8%) i gotovo do iščezavanja seljaštva, što je dovelo do niza intervencija na kongresima, uglavnom bez uspeha. Unutar nemanuelnih slojeva došlo je do prevage stručnjakâ nad klasičnim službenicima, među kojima je još uvek u prvom razdoblju dominantna grupa onih sa srednjom spremom. Uz porast broja intelektualaca iz tehničkih nauka dolazi do prevage članova s višim i visokim obrazovanjem. Ali, iako je prijem novih članova u partiju iz redova radnika znatno veći od njihovog osipanja, njihov se udeo smanjuje. Unutar kategorije radnika najveća je grupa kvalifikovanih (46,6%), zatim dolazi grupa visokokvalifikovanih sa 16,3% i nekvalifikovanih — sa 15,5%.

Unutar kategorije seljaka najslabije su zastupljeni oni sa ekstremnih pozicija — bezemljaši i bogati, dok su dominantni siromašniji posednici (s posedom do 2 ha) i srednji slojevi seljaštva (oni sa 5—10 ha).

Negativne tendencije unutar partije i njene strukture su, pre svega, starenje članstva, što je 1968. dovelo do masovnog prijema studenata i srednjoškolaca, zatim porast broja članova iz kategorije izdržavanih lica, slabljenje interesovanja radnikâ za partiju zbog nagomilanih privrednih teškoća, sprega republičkog etatizma, tehnokratske i finansijske

Digitized by Google

moći (str. 93) sa snažnim ostacima centralizma, porast nezaposlenosti, bujanje socijalnih razlika na nelegalnoj osnovi. To čini socijalnu osnovu i pozadinu opadanja ukupnog broja članstva od 1968. do 1973. i njegovog naglog uvećavanja posle 1974. godine. U ukupnom kretanju nemanuelni slojevi su zadržali svoj primat. Zanimljivo je da se unutar njih udeo tehničke inteligencije stalno povećava. Autor ukazuje na njihovu, po njegovom mišljenju, bitnu osobenost — »stvaralaštvo«, na ulogu koju imaju u procesu njihove integracije s proizvođačima materijalnih dobara. Takođe, međugeneracijska pomeranja su veoma snažno izražena — ratna generacija je svedena na 3,7% članstva, a mladi sa srednjim obrazovanjem čine gotovo polovinu članstva. Pa ipak, svi dokumenti ističu da radničko-seljačka grupa ne ostvaruje hegemoniju. Usvajanjem stanovišta da radnička i tehnička inteligencija predstavljaju sastavni deo radničke klase viđenje tog problema obojeno je s više optimizma.

»Društvo udruženog rada« je potresano krizom globalnih, svetskih razmera i krupnim ekonomskim teškoćama koje prate jugoslovensku privredu. Pa ipak, prijem u partiju dostigao je neslućene razmere, mada je u partijskim dokumentima konstatovano da neposredni proizvođači materijalnih vrednosti još uvek nisu na pravi način zastupljeni. Zato se moramo složiti s autorovim zaključkom da je »dominacija nemanuelnih slojeva očita«. Takođe je sasvim tačna njegova tvrdnja da je »partija prodrla u sve pore sistema«, ali da je njen delegat »više upravljačke građe« i »ima nadmoćniji položaj u društvu u odnosu na sve proizvođače« (str. 124).

Studija dr Milića otkriva težinu portretiranja organizacije komunista, organizacije čiji proces transformisanja neprekidno teče. Osnovna je autorova zasluga, po našem mišljenju, u tome što je nastojao da izađe iz ideoloških okvira, da predstavu koju imamo o sebi uporedi s konkretnim empirijskim materijalom. I ma koliko socijalni portret i pitanja strukture političke organizacije sami po sebi ne mogu biti dovoljni za stvaranje jedne potpune slike o samoj organizaciji, a još manje o epohi, treba da mu budemo zahvalni što se uhvatio u koštac s mitovima i predrasudama i što nas je, makar za jedan korak, približio istini.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
MAY 6 1986
Current Serials

12
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6673

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 12

Sadržaj

Milan Kučan
Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije 1625

Fašizam i neodesničarstvo

Andrej Mitrović
Fašizam 1645

Branislav Gligorijević
Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata 1659

Bogdan Krizman
Geneza i razvoj ustaškog pokreta 1674

Jefto Šašić
Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije 1717

Božidar Dikić
Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj 1727

Zagorka Jovanović
Alternative savremenih desnica 1749

Tomislav Gavrić
Francuska »nova desnica« ili restauracija etiološkog modela 1764

Braco Kovačević
Antikomunizam i hegemonija 1776

Inostrani prilozi

B. Besonov
Opasnost od neofašizma 1794

Prikazi 1805

Registar za 1985. godinu 1819

Digitized by Google

Содержание

Милан Кучан

Проведение конституционной концепции югославской федерации в жизнь 1625

Фашизм и новая правая

Андрей Митрович

Фашизм 1645

Бранислав Глигориевич

Организационные формы фашизма в Югославии между двумя войнами 1659

Богдан Кризман

Генезис и развитие усташского движения 1674

Евто Шашич

Генезис и сущность фашистского геноцида на территории Югославии 1717

Божидар Дикич

Неонацизм в Западной Германии 1727

Загорка Иованович

Альтернативы современных правых 1749

Томислав Гаврич

Французская „новая правая" или реставрация этиологической модели 1764

Брацо Ковачевич

Антикоммунизм и гегемония 1776

Зарубежные очерки

Б. Бессонов

Опасность неофашизма 1794

Рецензии 1805

Указатель за 1985 год. 1819

Contents

Milan Kučan

Implementation of the Constitutional Conception of the Yugoslav Federation 1625

Fascism and the Neo-right

Andrej Mitrović

Fascism 1645

Branislav Gligorijević

The Organizational Forms of Fascism in Yugoslavia between the Two Wars 1659

Bogdan Krizman

The Genesis and Development of the Ustashi Movement 1674

Jefto Šašić

The Origin and Essence of Fascist Genocide on the Soil of Yugoslavia 1717

Božidar Dikić

Neo-Nacism in West Germany 1727

Zagorka Jovanović

Alternatives to the Present-day Right 1749

Tomislav Gavrić

The French »New Right« or the Restoration of the Aetiological Model 1764

Braco Kovačević

Anti-communism and Hegemony 1776

Foreign Contributions

B. Bessonov

The Dangers from Neo-fascism 1794

Reviews 1805

Register for 1985 1819

Digitized by Google

Milan Kučan

Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*

Ova je problematika od izuzetne važnosti za naš zajednički život i idejno-politički rad. Činjenica je, međutim, da CK SKJ nije celovitije razmatrao ostvarivanje ustavne koncepcije naše federacije, iako je bilo vidljivo da s tim u vezi ima složenih problema, pa i odstupanja od ustavnih načela. Za to odlaganje nema uverljivih opravdanja. Upravo zbog pasivnosti SKJ u društvu se ne pristupa rešavanju nekih najvažnijih pitanja zajedničkog života, pa je sve više pojava i tendencija koje odražavaju nastojanje da se ospore i same osnove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i zamagli perspektiva našeg revolucionarnog pokreta.

I za nas se postavlja sudbinsko pitanje: da li ćemo i koliko pripremljeni dočekati izazove i iskušenja što ih sobom nosi XXI vek, s mogućnostima za oslobađanje čoveka koje otvara doskora nezamisliv razvoj materijalnih proizvodnih snaga. Savremena zbivanja u svetu, a posebno u Evropi, dovoljno ubedljivo pokazuju kako mnoge države pronalaze uspešne i veoma efikasne oblike povezivanja i udruživanja zasnovanih na istinskim zajedničkim interesima. U svetu u kojem niko više nije sam sebi dovoljan, u kojem su na delu svestrani saobraćaj i međusobna zavisnost, kako ljudi tako i nacija u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, na-

* Uvodno izlaganje na 21. sednici CK SKJ.

Digitized by Google

šoj zajednici nema opstanka ako ne bude otvorena i sposobna da se u te procese što ravnopravnije uključuje i da im daje svoj puni stvaralački doprinos. Naša pozitivna iskustva svedoče o tome da je takva savremena socijalistička jugoslovenska zajednica naroda, koja izrasta iz svesnog sagledavanja zajedničkih interesa i svestrane međuzavisnosti, mogućna, plodotvorna i jedino perspektivna. Nju nose, svesni istorijske neophodnosti, samoupravno organizovani i udruženi radni ljudi i njihove demokratski organizovane i ravnopravne nacije. Sve su one danas, bez obzira na još uvek postojeće međusobne razlike u stepenu razvijenosti, zahvaljujući zajedničkom životu, postale moderne nacije, kojima je neophodna svestrana ekonomska, politička i kulturna sloboda i afirmacija među narodima sveta. Ako tom izazovu uspemo da odgovorimo, ispunićemo i svoj dug prema AVNOJ-u i celokupnom revolucionarnom nasleđu, a još više prema budućnosti.

Ova sednica može i mora pokrenuti rešavanje složenih i godinama gomilanih problema našeg zajedničkog života i funkcionisanja naše federacije na taj način da na već poznatim principima utvrdi jedinstven idejno-politički pravac aktivnosti SKJ usmeren na njihovo efikasno prevazilaženje. Rasprava na plenumu bi morala da ostvari dva cilja: *prvo*, da razjasni, u svetlosti sadašnjih prilika, neka fundamentalna pitanja i potvrdi osnovna opredeljenja na kojima je izgrađivana naša federacija, i, *drugo*, da odredi glavne pravce i zadatke dalje idejno-političke aktivnosti na otklanjanju uzrokâ neefikasnog funkcionisanja federacije i nedoslednosti u ostvarivanju njene ustavne koncepcije. S tim ciljem u Predsedništvu je pripremljen i Predlog stavova koji će, dorađen i dopunjen na osnovi današnje rasprave, biti pouzdan oslonac političkoj akciji i osnova na kojoj ćemo zauzimati stavove na XIII kongresu.

Razjašnjavanje nekih osnovnih principa, o kojima se govori i u Stavovima, neophodno je jer se u praksi javljaju velike razlike u gledanjima, pa i sporovi u društvu, među komunistima, a dobrim delom i neslaganja u rukovodstvima SK u pogledu suštine tih principa. To nas onesposobljava da se uspešno, stvaralački i odlučno sučelimo sa zastojima i da utičemo na efikasnije rešavanje problemâ koji se u praksi javljaju. Treba u jasnom svetlu da sagledamo i veliku učestalost raznih ekstremnih ideoloških napada na ustavna rešenja, pa i na same osnove nastanka i karakter Jugoslavije. Upravo pasivnošću, neosetljivošću i oportunizmom, koji zahvata i dobar deo SKJ, otvoren je širok prostor za prodiranje konzervativnih, reakcionarnih, pa i kontrarevolucionarnih ideja i ideologije, što sve agresivnije unose zabunu i dezorijentaciju u uslovima već inače složene ekonomske i političke situacije. Nastavimo li tako — pasivno i neodlučno — sve češće ćemo se nalaziti na marginama idejnih i političkih zbivanja u društvu. Zato moramo, polazeći od velikog pozitivnog iskustva SKJ i jugoslovenskog društva u rešavanju nacionalnog pitanja i obogaćivanju zajedničkog života, pokazati da smo spo-

Digitized by Google

sobni da idejno i teorijski razjasnimo društvenu prirodu i uzroke tih pojava.

Da bismo u toj akciji postigli puno jedinstvo i uspešno je sproveli, moramo jasno i odlučno odgovoriti na pitanja — otkuda i zašto upravo danas bujaju osporavanja i pokušaji idejne i teorijske revizije osnovnih istorijskih činjenica o razlozima, načinu nastanka i karakteru Jugoslavije, međunacionalnih odnosa u njoj, suvereniteta i slično. Zašto se, istina ne prvi put, ali agresivnije nego ikad, pristupa prepravljanju istorije i revolucije — naročito kada je reč o karakteru federacije i njenom utemeljenju i razvoju od AVNOJ-a do danas — i zašto nam se nedavno, a sve češće i davna prošlost nameću kao glavni front političke borbe? Zašto su ti pokušaji eskalirali uvek kada smo se nalazili u odlučujućim etapama revolucionarnih promena, pa tako narasta njihova agresivnost i danas povodom sprovođenja Programa stabilizacije i sagledavanja i utvrđivanja zadataka na uklanjanju slabosti u političkom sistemu.

Sve to govori o činjenici da u našem društvu postoje veoma različite idejne i političke tendencije, koje izrastaju iz objektivnih razlika u stepenu razvijenosti, nataložene svesti i idejne formiranosti, pragmatizma i prakticizma kao društvene prakse itd., što sve omogućuje šire delovanje neprijateljskih elemenata koji nisu prihvatili pravac njegovog socijalističkog samoupravnog razvoja, pa ni osnovne principe Ustava iz 1974. godine. Upravo sada oni traže reviziju Ustava. A pred tom istinom smo dosta dugo zatvarali oči. Iluzorno bi bilo očekivati da se samo pravilnim koncepcijama i normativnim rešenjima može osigurati slamanje otpora, odnosno ostvarivanje u praksi ustavnih principa. Potrebna je društvena akcija; potrebno je uporno zalaganje za ostvarivanje tih principa.

Moramo se upravo s tim u vezi podsetiti na to da je ustavna reforma početkom sedamdesetih godina počela kao reforma federacije, ali se ubrzo pokazalo da to nije moguće postići a da se istovremeno ne menjaju i odnosi proizvodnje, ukoliko se na osnovama društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja ne konstituiše slobodno udruženi rad i ojača materijalni, kulturni i politički položaj radničke klase. Tako su stvorene pretpostavke za izgradnju celovitog društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema koji, dajući radniku neotuđivo pravo da odlučuje o proširenoj i društvenoj reprodukciji, objedinjavajući rad i kapital u njegovim rukama i ukidajući time najamne odnose, na nov način rešava suštinsko pitanje Jugoslavije — upravljanje viškom rada. Na toj osnovi se Jugoslavija razvija i funkcioniše kao država i kao socijalistička samoupravna zajednica.

Ako se ima u vidu takav karakter ovih promena, postaje jasno da su zahtevi za revizijom sistema uglavnom etatističkog i tehnobirokratskog porekla. Oni imaju realna uporišta i u našoj nedovoljnoj sposobnosti i spremnosti da u društvu podstaknemo, polazeći od samoupravnih odnosa proizvodnje i na njima zasno-

Digitized by Google

vanih odnosa u federaciji, stvaralačko traženje zajedničkih rešenja, kojima bi se sprečavali autarkični partikularizam i njemu svojstvena idejna shvatanja i otvarali putevi diferencijacije među nama. Tako bismo najuspešnije onemogućavali da nas i dalje zapljuskuje etatistička ideologija, koja podgreva i podstiče taj autarkični partikularizam, razvoj na tuđ račun i borbu za pozicije i pravo odlučivanja o tuđem radu, stoga što onaj ko odlučuje o ljudskom radu vlada i ljudskim životima. Otpor te ideologije postao je glavna prepreka širenju samoupravnih sloboda i ostvarivanju prava radnika i radnih ljudi. Otuda i toliko formalizma u primeni i razradi Ustava i ZUR-a, iza kojih ne stoje promene realnih društvenih odnosa. O tome dovoljno jasno govore velike slabosti u normativnim rešenjima koja su nakon Ustava doneta u federaciji, republikama i pokrajinama.

Ti se problemi, ni kao teorijski ni kao problemi konkretne društvene prakse, ne mogu razumeti izvan okvira današnjeg vremena i prostora i postojećeg odnosa moći društvenih snaga u njemu. Za naš revolucionarni pokret je opasno ako nije kadar da u složenoj društvenoj situaciji i u uslovima privredne krize utvrdi taj odnos i izvore društvene moći određenih snaga, jer je bez toga teško odrediti pouzdane puteve izlaska iz krize i snage na koje se pri tome može oslanjati. Mi smo se već nalazili u situacijama kada se, usled preke potrebe, često na brzinu i bez dugoročne strategije, intervenisalo, pa čak i »popravljao sistem« merama koje su međusobno protivrečne, pa su neke od njih objektivno značile negiranje pojedinih temeljnih ustavnih opredeljenja. U poslednje vreme se to događa i sa Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Pokušava se, suprotno njegovoj suštini, proces stabilizacije odvojiti od borbe za samoupravljanje i slobodno udruživanje rada i sredstava. U tom smislu su indikativne diskusije o promenama političkog sistema, pokrenute Kritičkom analizom njegovog funkcionisanja. Društvu se nameće dilema: da li treba menjati politički sistem, pa i osnovna ustavna rešenja. Proziva se i Savez komunista koji je pokrenuo i inicirao rad na njegovom daljem razvijanju. Traži se izjašnjavanje SK — da li je za takve promene ili nije. Sada kada je stav SKJ, što je ugrađen u usvojene Zaključke 16. sednice, jasan i nedvosmislen i kada je jasno da je SK za promene, i za kakve, na kojim osnovama i s kojim ciljem, u politički prostor je ubačena nova teza kojom se pokušava konfrontirati Dugoročni program ekonomske stabilizacije s Kritičkom analizom, prećutkujući pri tome ono bitno — da oba dokumenta polaze od Ustava i ZUR-a. Oduzimajući Programu stabilizacije, na taj način, njegov društveno-ekonomski i socijalistički samoupravni karakter, njegovu revolucionarnu snagu, svodimo ga samo na program ekonomskih promena i, tako osakaćenog, proglašavamo za »najviši zakon društva«. Takvoj političkoj manipulaciji treba stati na put jer niko nema pravo da u ime neke apstraktne slobode napada strategiju društva za njegov izlazak iz krize i time ugrožava temeljne vrednosti i tekovine socijalističke revolucije i trajna istorijska opre-

Digitized by Google

deljenja naših naroda i narodnosti, ugrožavajući u stvari na taj način već osvojenu slobodu svakog čoveka i naroda. U stvaralačkoj raspravi pokazaće se neodrživost i onih teza koje svaki predlog za menjanje pojedinih institucionalnih rešenja ili formi organizovanja proglašavaju napadom na sam ustavni sistem.

Dosadašnji rad na Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema je pokazao isto što i ranije doneti program stabilizacije — da se neki bitni ciljevi ustavne reforme nisu ostvarili na zadovoljavajući i očekivani način. U društvenoj praksi je stvoren neformalni paralelni sistem odlučivanja, mimo i protiv ustavnog sistema. Kompromisi i kolebanja do kojih je dolazilo — što zbog pomanjkanja znanja i iskustva u traženju ispravnih odgovora na mnogobrojne dileme, što zbog otpora — u teškom i složenom radu na pretvaranju načelnih opredeljenja u institucionalna rešenja omogućili su da se u praksi zadrži — s obzirom na odnose i nosioce odlučivanja — stari, etatistički sistem društvene reprodukcije. Dugoročni program ekonomske stabilizacije i Kritička analiza političkog sistema u vezi s tim ukazuju posebno na rešenja u kreditno-monetarnom sistemu i u sistemu poslovnog bankarstva, sistemu planiranja i institucionalnom organizovanju udruženog rada. Upravo taj paralelni sistem, koji funkcioniše kao različiti splet formalnih i neformalnih centara odlučivanja poslovodnih, političkih, upravnih i izvršno-političkih struktura, i kao izraz odbrane njihovih društvenih pozicija i moći, onemogućio je ostvarivanje osnovnog cilja ustavne reforme — zamenu klasnog subjekta odlučivanja o višku rada. To je dovelo do mnogih deformacija i jednostranog delovanja i razvoja pojedinih institucija političkog sistema. Emisionom politikom, stvaranjem anonimnih sredstava u bankama, neodgovornim zaduživanjem u inostranstvu i protivustavnim zahvatanjem sredstava udruženog rada stvorena je i jačala je materijalna osnova društvene moći tehnokratije i birokratije u udruženom radu i u društveno-političkim zajednicama, a s time i osnova za njihovo međusobno sukobljavanje povodom ambicioznih, često pogrešnih i nerealnih razvojnih planova. Tu su koreni autarkijskih ekonomija, zatvaranja tokova cirkulacije i samoupravne koncentracije društvene akumulacije u regionalne i republičko-pokrajinske granice, što dovodi do šire dezintegracije i na drugim područjima zajedničkog života.

Sve to ima snažan uticaj i na ostvarivanje ustavnih odnosa u federaciji. Ti su odnosi ugroženi širokim frontom nesamoupravne prakse, koja svoj »prirodni« produžetak ima čak i u nauci, kulturi i u celokupnoj duhovnoj proizvodnji, pa i u političkom životu. Izlaz se često traži na pogrešnom mestu, prvenstveno u samom ustavnom sistemu, a ne u otklanjanju stvarnih uzroka nastajanja takve prakse. Tako se stvara atmosfera da treba ponovo otvoriti raspravu o bitnim principima jugoslovenskog zajedništva koji su, na osnovu avnojevskih opredeljenja, utvrđeni Ustavom, i postaviti zajedništvo na neke nove pricipe, jer je, tobože, jugoslovenska zajednica ne samo u krizi, nego bez bitnog menjanja temeljnih pretpostavki na kojima se zasniva — iz te

Digitized by Google

krize neće ni moći izići. I ono što je pozitivno — a toga ima daleko više od sadašnjih slabosti, što smo postigli u pogledu afirmacije samoupravne ravnopravnosti i međusobne odgovornosti naroda i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici, na ostvarivanju i obezbeđivanju mnogih zajedničkih interesa na osnovi ustavnog principa usaglašavanja i sporazumevanja republika i pokrajina — proglašava se neefikasnošću jer nije po volji birokratizovanoj vlasti niti je primereno takvoj istoj svesti. U ime takvih ocena kojima se sadašnje nezadovoljavajuće stanje poistovećuje s principima na kojima je izgrađena SFRJ ponovo se ostvaruju one iste dileme koje su isticane još u vreme ustavne reforme i izraz su istih ideologija, političkih polarizacija i konftrontacija. A reč je o tezama kojima se, pod uticajem građanskih državno-pravnih teorija, pokušava objasniti da li se Jugoslavija razvija kao federacija ili kao konfederacija i da li su Ustavom otvoreni putevi njene dezintegracije, šta bi Jugoslavija zapravo trebalo da bude i kakvi bi u njoj morali biti odnosi. U silnoj želji da iskažu neslaganje s postojećom Jugoslavijom i s istorijskim pravcem kojim se ona razvija kao originalna istorijska tvorevina socijalističkog samoupravnog sistema zastupnici tih teza zaboravljaju da je život čak i u svetu tih građanskih političkih država već odavno temeljito izmenio njihovu suštinu, kao i činjenicu da su se naši narodi i narodnosti Ustavom veoma jasno dogovorili u kakvoj državnoj zajednici i u kakvim međusobnim odnosima žele da žive. U njoj je samostalnost naroda veća, ali su istovremeno, na temelju takve samostalnosti i ravnopravnosti, mnogo širi i procesi njihove integracije. A tome ne odgovara ni jedna od pomenutih etatističkih formula primenjena u prošlosti buržoaske političke države.

Često se u tom kontekstu pokreće i pitanje takozvanog avnojevskog kontinuiteta i traži uklanjanje odstupanjâ do kojih je, navodno, došlo. Ideološke i političke poruke takvih zahteva su jasne. Cilj im je odbacivanje na avnojevskim principima izgrađene ustavne koncepcije naše federacije. One se ne odnose na prošlost, već na sadašnjost, a najviše na budućnost, osobito kada se govori o istorijskom legitimitetu postojanja i jednakih prava nekih republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti u SFRJ. Na toj osnovi divlja nacionalizam, koji nas sve više zapljuskuje tako reći u svim delovima naše zemlje. Nacionalizam se ponovo koristi kao sredstvo borbe protiv socijalističkog samoupravljanja i protiv SFRJ. Na delu je čitava jedna duhovna proizvodnja, od književnosti, istorijske nauke, lingvistike do vere i sporta, koja, tražeći uporište pre svega kod mladih, želi da zatruje odnose u našoj zajednici, što može ugroziti sve ono što smo u dosadašnjem razvoju postigli — pa i slobodu naših naroda i narodnosti. Pitanje je da li smo dovoljno svesni tih opasnosti i da li se u našim političkim objašnjenjima dovoljno jasno distanciramo od nacionalističkih pogleda i tumačenja interesâ naših naroda i narodnosti, jer nas oni mogu zarobiti i nadvladati, za što u našoj ne tako davnoj prošlosti ima dovoljno ubedljivih pouka.

Digitized by Google

Rešenja za složene probleme današnje Jugoslavije nećemo i ne možemo tražiti okretanjem ka prošlosti, otvarajući na taj način uvek ponovo pitanja na koja smo našim zajedničkim životom dali uverljive odgovore, prepravljajući istoriju kako bi služila sadašnjim pragmatskim političkim interesima i idejnim opredeljenjima. U praktičnom radu i pri ostvarivanju zadataka koji su sada pred nama te nam diskusije mogu samo odmoći. Ako se već moramo sporiti, onda je kudikamo produktivnije da se sporimo oko toga koja nas rešenja mogu pouzdano izvesti iz sadašnjih teškoća.

Od stvaranja AVNOJ-a pa sve do danas odnosi unutar naše zajednice su se razvijali i menjali u zavisnosti od toga kako se naše društvo razvijalo, pa će se, u skladu s tim, menjati i ubuduće. Ali postoji čvrst kontinuitet između temeljnih opredeljenja i ostvarivanja programa socijalističke revolucije. Ta su temeljna opredeljenja utvrđena i razrađena i Ustavom.

Istina je da ne postoji tako čvrst kontinuitet između institucija i oblika u kojima se ta temeljna opredeljenja ostvaruju; one su se menjale zavisno od uslovâ i problemâ koje je u razvoju društva trebalo rešavati. Upravo se u tome i ogleda njihov revolucionarni karakter. Zato nisu u pitanju, pre svega, institucije, već realni interesi za zajedničko življenje i društvena svest radnih ljudi naroda i narodnosti koji ih ujedinjuju. Sadržaj i dimenzije i jednog i drugog će i ubuduće određivati oblike institucionalnog regulisanja odnosâ u jugoslovenskoj socijalističkoj državnoj zajednici. Ako bismo polazili od tih principa i saznanja, verujem da bi manje bilo neslaganja i ekstremnih predloga o izmeni nekih institucionalnih rešenja u federaciji, pre svega u strukturi Savezne skupštine, o potrebi uvođenja veća udruženog rada i društveno-političkog veća, o SIV-u itd., pa i o načinu i oblicima odlučivanja.

Očito je da je razgovor o delovanju organâ federacije i o eventualnim institucionalnim promenama mogućno voditi tek posle raščišćavanja idejnih platformi, koje različito tumače i samu ustavnu koncepciju federacije. Zbog toga su i mnogi predlozi o tome kako obezbediti njihovo efikasnije funkcionisanje protivrečni i u međusobnom su neskladu. Sadašnja sporost u dogovaranju u federaciji i nastojanje da se ono pretvara u pregovarački pravo izvršnih organa republika i pokrajina — osnov je za predloge da se ukine ovaj princip odlučivanja. Pri tom se ne sagledava da je upravo dogovaranje i zajedničko odlučivanje o vitalnim interesima naroda koji žive u višenacionalnoj zajednici, koji se međusobno prožimaju i dopunjuju svojim zajedničkim ciljevima i stvarnim interesima, najprirodniji oblik izražavanja jedinstva interesa u takvoj zajednici.

U pritiscima i napadima na to temeljno opredeljenje, kao i u njegovom jednostranom primenjivanju, i danas su — kao što su uvek bile — prepoznatljive velikodržavne centralističko-birokratske i separatističke tendencije koje unose velike poremećaje u međunacionalne odnose i podstiču jačanje nacionalizma i šovi-

Digitized by Google

nizma. Zato takve tendencije zahtevaju pažljivu idejno-političku identifikaciju i analizu stanja u društvu u kojem se one pothranjuju i stiču društvenu moć. Svaki nacionalizam, u našim uslovima, nužno dobija oblik reakcionarnog i antikomunističkog šovinizma. Kao takav, uvek predstavlja kočnicu napredovanju socijalizma i uperen je protiv interesa vlastitog naroda u čije ime nastupa. U višenacionalnoj strukturi Jugoslavije to može u određenim uslovima postati čak i dominantan oblik antisocijalističke akcije. Zato je svako »popravljanje« odnosâ u federaciji, kojim se ne vodi računa o neophodnosti obezbeđenja interesâ koji povezuju narode i narodnosti Jugoslavije, a pre svega o njihovoj ravnopravnosti, krajnje osetljivo pitanje, pa je čak i opasno, ne samo po stabilnost Jugoslavije, nego i po njenu socijalističku i komunističku perspektivu.

Takva i slična gledanja karakteriše nerazumevanje nacionalnog pitanja, a u suštini neprihvatanje načina na koji je ono u Jugoslaviji, na osnovu idejno-političkih opredeljenja SKJ, načelno rešeno i kako se ono s dosta uspeha rešavalo i rešava u društvenoj praksi u celokupnom posleratnom razvoju. To se rešenje zasniva na principima da narodi Jugoslavije, u okviru kojih je nosilac vlasti radnička klasa, imaju svoje države, svoju vlast, svoju ekonomsku samostalnost, pravo da raspolažu uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada i da ostvaruju svoja suverena prava u republikama i pokrajinama i u federaciji kako su, u zajedničkom interesu, Ustavom utvrdili. Najviše nesporazuma izazvao je princip da narodi Jugoslavije, odnosno njihova radnička klasa, raspolažu uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada u uslovima društvene svojine, postojanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i privrednog prostora. Sam taj princip ne doprinosi rešavanju međunacionalnih odnosa ako, u skladu s logikom naših društveno-svojinskih odnosa proizvodnje, i uz bitno povećanu odgovornost i inicijativu republika i pokrajina, ne budemo brže rešavali otvorene probleme društveno-ekonomskog, samoupravnog i političkog sistema i brže i uspešnije postizali dogovor o budućem zajedničkom društveno-ekonomskom razvoju sadržanom u društvenom planu Jugoslavije. Taj princip dobija svoj smisao tek celovitim ostvarivanjem samoupravnih proizvodnih odnosa, kojima se uspostavlja neposredna ekonomska veza radnika s njegovim minulim radom. Taj rad u postojećem sistemu reprodukcije sada nije u delokrugu radnika, već se pretvara u ekonomsku bazu za nastajanje finansijsko-tehnokratskih centara, koji postaju otuđena snaga nad radom i radnim ljudima. Svaka integracija rada i ekonomski neophodna koncentracija sredstava društvene reprodukcije koja se ne zasniva na samoupravnim odnosima izaziva otpor radnika, jer plodovi ulaganja tih sredstava ne postaju sastavni deo njihovog dohotka. Ako se takvi odnosi razvijaju između radnika i radnih kolektiva iz različitih republika ili pokrajina, oni vrlo lako dobijaju karakter međunacionalnih sukoba. Ta je činjenica veoma bitna za razumevanje i principijelno postavljanje odnosâ u federaciji.

Digitized by Google

U životu nacije veliki značaj ima upravo njeno osećanje slobode i ravnopravnosti i obezbeđivanje mogućnosti da u stvaralačkoj afirmaciji bude nesputana, da slobodno raspolaže uslovima i sredstvima za postizanje takve afirmacije. Ako toga nema, ni jedan narod ne može razvijati celokupnu nacionalnu nadgradnju, materijalnu osnovu svog socijalnog života, nauke, tehnologije i kulture, usmeravati razvoj proizvodnih snaga, imajući u vidu budućnost, ravnopravno i svestrano se povezivati s drugim narodima u jugoslovenskoj zajednici, pa i šire. Iskustvo nas uči da nijedan naš narod, ili narodnost, ne može sam pojedinačno razrešiti nagomilane probleme svog ekonomskog, kulturnog i opštedruštvenog razvitka. Međutim, taj proces ravnopravne nacije mogu ostvariti ako je svaka od njih svesna da takva saradnja i integracija predstavljaju jedini mogući put zadovoljavanja njenih vlastitih interesa. Nacionalna sloboda i ekonomska samostalnost naroda je uslov i temelj zbližavanja i povezivanja naroda i produbljivanja njihove ravnopravnosti u savremenim uslovima, a ne — prepreka. Ta bismo saznanja s punim uvažavanjem morali uzimati u obzir u sistemu i praksi društvenog planiranja, a posebno pri donošenju društvenog plana Jugoslavije. Takav demokratski dogovor o zajedničkom društveno-ekonomskom razvoju, u kojem će ostvarivanje prednosti i mogućnosti koje imamo kao zajednica u najvećoj meri obezbediti i uslove optimalnog razvoja svake naše republike i pokrajine i pojedinih delova udruženog rada, sredstvo je integracije našeg društva, a ne njegove dezintegracije i neprincipijelnih sučeljavanja.

Narodi i narodnosti Jugoslavije svoje odnose mogu regulisati samo na tim principima, s tim što ih i sama socijalistička samoupravna struktura društva, jedinstven sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa, jedinstveno tržište, međunarodni politički razvoj i položaj svakog od njih i svih zajedno u SFRJ u prošlosti, a još više danas, i drugi interesi zajedničkog života upućuju na još čvršću međusobnu povezanost i saradnju u okviru jugoslovenske federativne zajednice. Jedinstvo naših naroda i narodnosti počiva ne samo na ekonomskoj računici, već ih povezuje u prvom redu zajednička progresivna svest stvorena u revoluciji i zajedničkoj borbi za samoupravno demokratsko socijalističko društvo, zatim zajednička istorijska sudbina i interesi odbrane, nezavisnosti i slobode na tim našim nemirnim prostorima. To ipak ni u čemu ne umanjuje značaj činjenice da se to jedinstvo može sačuvati samo u socijalističkoj samoupravnoj zajednici na osnovi stvarnih zajedničkih interesa i potreba, posebno razvitka njihovih materijalnih proivzodnih snaga i stvaralačkih sposobnosti radničke klase. Sve dok ti interesi budu zajamčeni ravnopravnim položajem naroda i narodnosti i celinom društvenih odnosa u zajednici ne preti opasnost ni sudbini Jugoslavije za koju su toliko »zabrinuti« unitaristi, ni suverenitetu pojedinih naroda za koji se toliko »plaše« nacionalisti i separatisti. Kardelj je o tome rekao: »ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, onda nikakav drugi faktor

Digitized by Google

ne može da je ujedini, a kada kažem socijalizam, mislim na društveni progres na bazi socijalizma«.

Upravo da bismo ojačali faktore koji povezuju narode i narodnosti Jugoslavije, potrebno je pri određivanju funkcija i uloge federacije, kao i njene strukture i načina funkcionisanja, otkrivati stvarne zajedničke interese iz kojih nužno proizlaze i oblici i odnosi međusobne zavisnosti obaveza i prava, solidarnosti i uzajamnosti, i od njih polaziti. Oni su, u skladu sa sadašnjim stepenom našeg razvoja, utvrđeni Ustavom. Naša će zajednica jačati i demokratskim sredstvima savladati unutrašnje protivrečnosti vlastitog razvitka samo ako se zasniva na stvarnom jedinstvu interesâ svih naroda i narodnosti, a ne na njihovom etatističko-unitarističkom ili separatističkom proizvoljnom tumačenju, a koji ni kao zajednički ni kao posebni u životu ne postoje.

Iz celine ustavnih načela o ravnopravnosti naroda i narodnosti i njihovih republika i pokrajina proizlazi da su polazišta ostvarivanja zajedničkih interesa principi sporazumevanja, ravnopravnosti subjekata tog sporazumevanja, odgovornosti za vlastiti i zajednički razvoj i solidarnost i uzajamnost. Na tim principima počivaju i oblici i način odlučivanja u federaciji sporazumevanjem i dogovaranjem republika i pokrajina i većinskim odlučivanjem; to su u postojećim realnim odnosima neophodni, svesno prihvaćeni i Ustavom utvrđeni demokratski oblici odlučivanja. Bez poštovanja tih principa i načina odlučivanja u federaciji naša demokratija neće biti faktor svesno prihvaćenog reda u društvu, već izvor političke nestabilnosti u kojoj se može ugroziti socijalističko samoupravljanje, pa time i demokratija sama.

Nedopustivo je, međutim, sporazumevanje i dogovaranje poistovećivati s klasnim pravom veta, apsolutizovati to pravo, pretvarati ga u sredstvo našeg neslaganja i time ga kompromitovati, jer ako se pravo veta prihvati kao opšti princip — a takve tendencije postoje — to praktično isključuje svako demokratsko odlučivanje pošto otvara vrata direktnoj konfrontaciji, pritiscima i nesavladivim konfliktima koji moraju dovesti do restauracije državne prinude, unitarizma, pa i diktature. O tome dosta ilustrativno govori naša sadašnja situacija vezana za donošenje odluka u Skupštini SFRJ. Politička akcija bi, dakle, morala biti jednako osetljiva kako prema »tiraniji većine«, koja je posebno opasna u višenacioalnoj zajednici, tako i prema »tiraniji manjine«, koja bi pravom veta i bez utemeljenih razloga i bez uvažavanja legitimnih interesa drugih mogla da nametne svoje manjinsko opredeljenje.

S takvim deformacijama ne može se poistovećivati ustavna pozicija niti prava republika i pokrajina na odlučivanje, na osnovi saglasnosti njihovih skupština u Veću republika i pokrajina, o pitanjima koja se neposredno odnose na raspolaganje viškom rada i na njihovu stvarnu ravnopravnost, a koja proizlaze iz činjenice da su se narodi Jugoslavije kao ravnopravni i slobodni narodi ujedinili u takvu zajednicu koja im tu ravnopravnost ga-

Digitized by Google

rantuje i čiji se karakter i odnosi u njoj ne mogu menjati bez njihove izričite saglasnosti. To je suštinski deo samoupravne demokratije, koji je ugrađen u temelje naše federacije. U tom pogledu je smisao naših ustavnih rešenja potpuno jasan. Pravo je i odgovornost svake republike i pokrajine da daje, odnosno ne daje svoju saglasnost na pojedine akte ako bi time bila narušena njena ravnopravnost. Kada je, u skladu s tim, u Skupštini SFRJ nemoguće donositi pojedine odluke, ne može se to *a priori* proglašavati političkom destrukcijom jedne republike ili pokrajine i tvrditi da to predstavlja slom sistema i tragediju jugoslovenske demokratije. Treba, pre svega, sagledati razloge takvom opredeljenju jer i takva situacija može biti demokratskija nego centralističko, a to lako može značiti i hegemonističko nasilje nad interesom i pravom jedne nacije, jedne republike ili pokrajine, odnosno radničke klase u njoj da raspolaže uslovima i plodovima svoga rada ili da odlučuje o drugim svojim vitalnim interesima koji su utvrđeni Ustavom.

Ne može se očekivati da se u ovoj našoj složenoj situaciji, u kojoj postoje i objektivno protivrečni interesi, saglasnost uvek glatko i bez odlaganja postiže. Međutim, velika je obaveza i odgovornost organâ republika i pokrajina i federacije, a pre svega komunista na odgovornim mestima u njima, da, polazeći od jedinstvenih idejno-političkih opredeljenja i prava i odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti i zajednički razvoj, učine sve da se taj često veoma složen i težak proces uspešno ostvari i da se ne komplikuje predlozima koji nemaju čvrst oslonac u Ustavu ili apsolutizacijom nekog posebnog interesa. U slučaju kada se odluka tim putem ne može doneti i kada se saglasnost ne postigne, naše društvo ipak mora da funkcioniše; ono se ne može onesposobiti do te mere da njime zavlada stihija i da bude presudan trenutni odnos snaga. Zato su u sistem ugrađene — i treba ih primenjivati — privremene mere koje su, istina, krajnje, ali ipak demokratsko sredstvo odlučivanja u federaciji i donose se uz punu odgovornost Veća republika i pokrajina, SIV-a i Predsedništva SFRJ. Privremena mera zahteva da se odmah mobilišu SKJ i sve subjektivne snage kako bi se što pre usaglasili stavovi i našlo najcelishodnije rešenje koje jamči stabilnost i u pogledu onih pitanja o kojima saglasnost nije bila postignuta. Možda nije najsrećnije na ovom mestu izneti jednu, često zaboravljenu, istinu — da naša borba za ostvarivanje vizija koje smo sebi postavili kao cilj, i koje su smisao našeg praktičnog delovanja, ne može i ne sme nikoga oslobađati odgovornosti za rešavanje konkretnih, ponekad veoma pragmatičkih problema, jer upravo od tih rešenja, od njihove suštine i efikasnosti u najvećoj meri zavisi i sudbina tih vizija.

I pri većinskom odlučivanju, kojim se takođe rešavaju mnogi vitalni interesi naše zajednice, treba polaziti od toga da federacija nije neka »vlast nad republikama, odnosno pokrajinama«, već isto tako demokratski oblik preko kojega u stvari one, odnosno narodi i narodnosti i radni ljudi i građani u njima, ostvaruju

Digitized by Google

određene funkcije vlastitog suvereniteta i državnosti. Okolnost da se o tim funkcijama odlučuje većinom glasova ne protivreči takvom njihovom shvatanju, jer iz dogovora o zajedničkom izvršavanju tih funkcija proizlaze i međusobno poverenje, obaveze i odgovornosti. Da bismo postigli da organi federacije, kao zajednički organi cele naše zajednice, demokratskim putem i demokratskim sredstvima efikasno obavljaju svoje funkcije, donose odluke i brinu o njihovom izvršavanju, našim celokupnim političkim radom treba da im osiguramo da se radno čvršće oslone na organizovane socijalističke snage osnovnih narodnih masa, radničke klase i svih radnih ljudi, preko delegatskog sistema i Socijalističkog saveza, posebnom ulogom i odgovornošću SK, jer je inače nemoguće postići propusnu moć sistema i otvoriti ga od opštine, preko republika i pokrajina, sve do federacije. Neizgrađenost takve prakse, a ne sporazumevanje i dogovaranje, kompromituje našu zajednicu.

Sve to ima uticaja i na izvršavanje odluka i zakona, o čemu se govori i u Predlogu stavova. Sa stanjem smo opravdano nezadovoljni, ali to ne može biti razlog da tražimo rešenja u drugačijem načinu odlučivanja, odnosno u preraspodeli nadležnosti između republika i federacije. Način izvršavanja nije usklađen s prirodom delegatskih odnosa na osnovu kojih se do odluka dolazi. Delegati u radničkim savetima i drugim samoupravnim organima, kao i u delegatskim skupštinama, morali bi, po prirodi stvari, u skladu sa svojim položajem i funkcijom, snositi svoj deo odgovornosti i biti nosioci aktivnosti na sprovođenju odluka u svojim samoupravnim zajednicama, opštinama, republikama i pokrajinama, naravno, pod pretpostavkom da su i stvarni faktor usaglašavanja stavova i donošenja tih odluka. To je nerazdvojni, sastavni deo njihovih prava, obaveza i odgovornosti u skupštinskim većima. Takvu svesnu aktivnost, koja je izraz vlastitog interesa i demokratske odgovornosti i klasne solidarnosti, ne može zameniti institucionalna odgovornost izvršnih veća, uprave, inspekcija i pravosudnih organa. Zato su delegati dužni da se i u Skupštini SFRJ međusobno obaveštavaju o sprovođenju tih zakona u svojim republikama i pokrajinama, svesni činjenice da upravo nesprovođenje takvih zajedničkih odluka u jednoj sredini ugrožava interese i prava drugih, pa i stabilnost zajednice u celini. Bez tih pomaka nije moguće afirmisati Skupštinu SFRJ kao delegatski organ političke kontrole niti u njoj uspostaviti princip jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti.

Veliko opterećenje u razgovorima o funkcionisanju federacije predstavlja stvarna moć etatizma i opasnost koju predstavlja njegova dominacija u odnosima unutar cele zajednice. Etatizam, koji je zadržao stvorenu materijalnu osnovu svoje moći, realnost je koja u najvećoj meri utiče i na deformisanje odnosâ u federaciji i na odstupanja u praksi od ustavno projicirane koncepcije. Monopol savezne države u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije Ustavom je formalno u velikoj meri decentralizovan, ali ne do samoupravno udruženog rada. Taj se proces zaustavio na

Digitized by Google

nivou republika, odnosno pokrajina. Političko tutorstvo nad udruženim radom preuzeli su na sebe izvršno-politički centri republika i pokrajina. Proces deetatizacije nije dosledno sproveden ni u federaciji, upravo u nekim područjima od kojih zavisi samoupravni položaj i odlučivanje radnika u udruženom radu i njihovih organizacija i zajednica, kao što su, na primer, sistem cena, bankarski sistem sa emisijom novca, devizni i kreditni sistem itd. Proces decentralizacije odlučivanja o reprodukciji nije prerastao u proces njene deetatizacije. Umesto udruženog rada, organi republičke i pokrajinske »države« nosioci su razvoja, umesto samoupravnog, imamo državni plan, umesto banaka udruženog rada, imamo državne republičke banke, a jedinstveno tržište je degradirano, i naročito u oblasti proširene reprodukcije i akumulacije svedeno na niz nepovezanih segmenata, pa je izgubilo sposobnost da deluje na racionalnu distribuciju i alokaciju sredstava akumulacije. Tako je stvoren privid da tu funkciju uspešno može obavljati jedino država. Tehnobirokratizam, kao politički izraz etatizma, postao je glavni izvor nacionalizma, raznih parcijalizacija i zatvaranja u sopstvene atare. Takva je situacija s kojom smo suočeni. A nije ustavna koncepcija da radnička klasa svakog naroda raspolaže stvorenim viškom rada jer je od radnikâ to odlučivanje otuđeno, niti je to ustavna koncepcija republike, po kojoj su one nacionalne države udruženog rada, koje služe ostvarivanju nacionalnih i klasnih interesa.

Treba videti kakva je u tome, u stvaranju takvog stanja, naša vlastita partijska pozicija, pozicija naših rukovodstava. Tito i Kardelj su još 1971. godine prilikom reforme federacije ukazivali na veliku opasnost koja može ugroziti jedinstvo Jugoslavije ukoliko bi sredstva i funkcije savezne države, umesto udruženog rada, preuzeli državni i politički vrhovi republika koji se onda, raspolažući značajnim društvenim sredstvima, multipliciranim bankarskim sredstvima i inostranim kapitalom, sukobljavaju na jugoslovenskom privrednom prostoru kao tobožnji zaštitnici »svoga« udruženog rada, »svoje« republike, »svoje« nacije.

Svima je nama jasno da je sadašnje stanje neodrživo i da se, kao komunisti, ne možemo s njim pomiriti. Jer, ako bi i dalje jačale republičke države kao reprezentanti nacije, kao nosioci odlučivanja o društvenoj reprodukciji, ustavni model odnosâ u federaciji se ne bi mogao ostvariti. Ali takođe mora biti jasno da je isto tako neumesno tražiti rešenja u jačanju savezne države, umesto u razvlašćivanju republičke države u korist udruženog rada. Lišavati prava radničku klasu pojedinih naroda i narodnosti da odlučuje o uslovima i rezultatima rada, odnosno vraćati se centralizmu — značilo bi još više ugroziti ostvarivanje socijalističkog zajedništva u Jugoslaviji, odnosno bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Jednostrano optuživati republike i pokrajine, a njihova ustavna prava proglašavati isključivim krivcem za »krizu zajedništva« — sve to ne vodi rešenju naših problema. Takva opcija može biti po volji samo birokratima koji su zahvaćeni centralističkim kon-

Digitized by Google

cepcijama, pa najveću nesreću za Jugoslaviju vide u postojanju naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina. Međutim, one su istorijska činjenica, a sposobnost i mudrost rukovođenja zemljom treba pokazati upravo uvažavajući ovakve istorijske realnosti, a ne pribegavati špekulacijama da bi svima nama, a nekima posebno, bilo lakše i lepše kada bi Jugoslavija bila jednonacionalna i centralistički uređena.

Besmisleno je nagađanje o tome koji je etatizam manje opasan, savezni ili republički. Važno je nešto drugo: ni republički, ni pokrajinski, ni savezni etatizam ne zavise od ovakvog ili onakvog odnosa među republikama, već od stvarnih društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji. Samo ako se mi, jugoslovenski komunisti, budemo jedinstveno i uporno borili protiv svih nesamoupravnih tendencija, kako etatističkih, tehnobirokratskih tako i privatno i grupnosvojinskih, uspećemo da posečemo korene etatizmu u društvu i vlasti nad ljudima. To je za nas pravi revolucionarni zadatak i na njemu moramo mobilisati radničku klasu, sve progresivne snage u društvu, sve nacije. Nema druge društvene snage koja bi htela i mogla to da učini!

Razmatranje te problematike zahteva da se ukaže na pojavu u društvu i u Savezu komunista koju smo u materijalu nazvali »talasom nemarksističkog gledanja na državu i državnost«. Bilo bi neophodno da u idejno-političkom radu u Savezu komunista Jugoslavije u celini mnogo više pažnje posvetimo razjašnjavanju i afirmaciji marksističkih pogleda na državu i suverenitet, na njenu klasnu sadržinu i puteve njenog odumiranja.

Naime, dosta je snažno ispoljena tendencija da se u ovoj složenoj društvenoj situaciji rešenja traže u jačanju funkcija države i u njenoj afirmaciji kao osnovici za afirmaciju nacije i njenu emancipaciju, kao jedinog i najvišeg izraza nacionalnog suvereniteta. Te ideje i shvatanja ne mogu biti, niti su ikad bile, ideje i cilj našeg pokreta. Mi smo uvek kao glavno strateško pitanje postavljali pitanje vlasti i njenog klasnog nosioca. Tek osvajanjem vlasti u revoluciji i NOB od strane radničke klase, dakle, ostvarivanjem tog osnovnog strateškog zadatka, postavljalo se i pitanje države. Naš revolucionarni pokret od samog početka definisao ga je i kao pitanje njenog odumiranja jer je država u uslovima socijalističke revolucije bila klasna organizacija većine u odnosu na manjinu, pa je baš zato sadržala, a razvojem samoupravljanja sadrži u sebi sve više elemenata sopstvenog odumiranja. Tehnička i tehnološka revolucija i promene do kojih zbog nje dolazi u strukturi radničke klase ništa na tome ne menjaju. Ona još odlučnije ističe sve veći značaj radničke klase za uspeh u borbi protiv novih oblika otuđivanja i osamostaljivanja centara vojne, političke, finansijske i ekonomske moći, kao i nametanja njihovih interesa vlastitoj radničkoj klasi, ali i drugim narodima i zemljama sveta.

U meri u kojoj se samoupravljanje razvija stvaraju se i uslovi za odumiranje države. To ne znači da našem društvu nisu i te kako neophodne i država i njene funkcije, ali moramo biti svesni

Digitized by Google

njenog izmenjenog karaktera u uslovima socijalističkog samoupravljanja jer bismo inače kao pokret gubili vezu s našim dugoročnim ciljevima — stvaranjem komunističkog društva. Nosilac suvereniteta u takvoj državi može biti samo radnička klasa, što je i osnova ravnopravnosti i saradnje svake nacije i narodnosti s drugim narodima i narodnostima u jugoslovenskoj socijalističkoj federativnoj zajednici, na temelju samoupravljanja, a ne posredstvom države

S tim u vezi, podsetio bih na Titove reči izgovorene u razgovoru s rukovodstvom CK Hrvatske uoči sednice u Karađorđevu 1971, koje imaju opšte i aktuelno značenje. Tito je tada, naime, oštro upozorio na tendencije i zalaganja prema kojima je »pitanje odnosa prema radničkoj klasi, ulozi radničke klase, ulozi proizvođačâ na drugom ili trećem mestu«, postavljajući, pri tom, pitanje kakav se to suverenitet i kakva država želi imati. »Treba li to da bude klasična država, neka država koja je vaš glavni cilj, ili to treba da bude socijalistička zajednica radnog naroda, proizvođača, zajednica samoupravljanja.« Tražio je da se ne zaboravi da smo mi »odavno počeli govoriti o odumiranju države« i da bi radnička klasa bila veoma nesrećna kada bi se sada stvarala država u kojoj bi ona »opet rintala, kakav i jeste smisao svake države«.

U svim našim republikama i pokrajinama izražena je naglašena pojava manifestovanja državnosti i njenih spoljnih atributa a da mi, pri tom, nismo sagledali dublje uzroke ovih tendencija. Naime, pitanja samostalnosti, nezavisnosti i suvereniteta ne postavljaju se uvek kao uslov i temelj povezivanja, saradnje i udruživanja s drugim narodima i zemljama, već, naprotiv, radi zatvaranja i čak dokazivanja da u našoj istoriji ima mnogo više onoga po čemu se razlikujemo od onoga što nam je zajedničko i blisko! Ta se pitanja u višenacionalnom društvu i njegovom razvoju, očito, mogu uvek ponovo otvarati u novom ili starom obliku. Spomenuo sam ih da bih istakao kuda bi nas njihovo rešavanje odvelo ako napustimo strateška idejna i teorijska opredeljenja našeg pokreta, jer traženje rešenja jačanjem republičkih i pokrajinskih država na etatističkim osnovama neminovno vodi njihovoj konfrontaciji i narušavanju stabilnosti Jugoslavije. To postaje posebno opasno u uslovima kada viškom rada još ne vlada radnik, pa se na toj osnovi stvaraju i republički i pokrajinski kapitali koji se međusobno, po logici profita, sukobljavaju. Na takvoj platformi rešenja nema. To nije ni platforma AVNOJ-a ni Ustava. To ne vodi samo međusobnom zatvaranju i autarkiji republika i pokrajina, već i unutar njih zatvaranju vodećih struktura prema vlastitoj radničkoj klasi i samoupravno udruženim radnicima, jer one u njihovo ime raspolažu viškom rada i političkom vlašću, pa time, *de facto*, postaju nosilac nacionalnog suvereniteta.

Otuda bi pravac naše akcije trebalo da bude jasan. A to je prevladavanje sadašnjih zastoja razvoja samoupravljanja i jačanje realne osnove za zajednički život, ravnopravnost i slobodni razvoj

Digitized by Google

svih naših naroda i narodnosti, utemeljene na istorijskom interesu radničke klase.

Takav pravac je uslov rešavanja i konkretnih problema ustavnih odnosa u SR Srbiji, koji su naš zajednički i veoma osetljiv problem. U Stavovima koje je Predsedništvo CK SKJ usvojilo kao osnovu za dalju idejno-političku aktivnost komunista na jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji naglašava se neophodnost što doslednijeg ostvarivanja ustavne koncepcije SR Srbije i njenog jedinstva i suvereniteta, kao i ustavne koncepcije socijalističkih autonomnih pokrajina. Pošto su ovi Stavovi, koji su jedinstveno usvojeni uz aktivno učešće i doprinos Predsedništava CK SK Srbije i PK Kosova i Vojvodine, već objavljeni, a predloženo je da budu verifikovani i na ovoj sednici CK SKJ, nema potrebe da obrazlažem sve vidove i svu složenost problemâ i stavova koji su u njima sadržani. Rekao bih samo toliko da mi, kao komunisti, moramo imati najizoštreniji sluh, najveći interes i odgovornost da se ustavni principi o položaju SRS i SAP do kraja ostvare u sadašnjim uslovima i tako iz političkog života eliminiše jedan veoma krupan problem koji opterećuje naše ukupne odnose. Osećaj bilo kog dela naše zajednice da nije ravnopravan mora za sve nas biti veoma krupan politički problem, a uklanjanje njegovih uzroka — naš zajednički zadatak.

U Stavovima, koje ćemo usvojiti na današnjoj sednici, nastojali smo da damo jasan odgovor i na pitanje kako sprečiti da i dalje jačaju tendencije dezintegracije društva, kako naš sistem ne bi sve više funkcionisao kao zbir nepovezanih delova, jer je u praksi jače od jedinstva i zajedništva celine obezbeđena samostalnost pojedinih subjekata, pa se više vodi računa o vlastitom razvoju nego o odgovornosti za zajednički razvoj. Odvajanje prava od odgovornosti, pa i prava na samostalnost od obaveza i odgovornosti za zajedničko, ne vodi razvijanju socijalističkog samoupravljanja kao globalnog društvenog odnosa i integralnog sistema. Međutim, životni interesi rada i razvoja radnikâ u udruženom radu, njihovih organizacija i zajednica nerazdvojno i sudbinski ih povezuju u društvenoj reprodukciji, u poslovnim odnosima i u sticanju dohotka na jedinstvenom tržištu i u odnosima sa inostranim partnerima. Na toj osnovi su sve češći primeri iz naše društvene prakse koji pokazuju da se radnici mnogih OUR-a iz različitih republika i pokrajina u vlastitom i zajedničkom interesu neposredno povezuju, da racionalno udružuju rad i sredstva, da razvijaju komplementarnu privredu, da podelom rada, integracijom i stvaranjem zajedničkog dohotka ostvaruju vlastite interese u skladu s bitnim društvenim interesima. Za razliku od struktura van udruženog rada, oni dobro razumeju da razvoj proizvodnih snaga i stvaranje dohotka zahteva integraciju kao uslov uspešnog rešavanja razvojnih i drugih problema današnjice i budućnosti. To su temelji na kojima samoupravno udruženi rad sve više postaje osnovni faktor međunacionalne integracije i jačanja socijalističkog samoupravnog jedinstva. Važno je da i subjektivnom akcijom u praksi i u sistemu otklonimo smetnje samoupravnom

Digitized by Google

povezivanju, da ga maksimalno otvorimo i razvijemo u njemu inicijativu radnog čoveka za povezivanje s drugim radnim ljudima u različitim oblicima ostvarivanja zajedničkih interesa. Sprečavanje samoupravnog udruživanja, svaki pokušaj zatvaranja razvoja privrede u lokalne i nacionalne, odnosno republičke i pokrajinske granice, suprotno je ne samo interesu radničke klase, nego i interesu nacije.

I iz tih razloga su neosnovani napadi na pravo radničke klase da zajedno sa svim radnim ljudima u republici odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada, da kao jedan od bitnih uslova ostvarivanja ravnopravnosti i zajedništva u socijalističkoj Jugoslaviji razvija svoju ekonomiju kao deo jedinstvene jugoslovenske privrede. Povodom tog pitanja postoje dosta velike nejasnoće, izražene najčešće u nametnutoj dilemi — da li jedinstveno jugoslovensko tržište ili nacionalne ekonomije. Pitanje je složeno, ali je, uostalom, odgovor dobilo i u Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koje su usvojene na XII kongresu SKJ. Jasno je da se te nacionalne ekonomije ne mogu stvarati drugačije nego na temelju jedinstvenog samoupravnog produkcionog odnosa i radničkog samoupravljanja, koje je koheziona snaga Jugoslavije, i jedinstvenog tržišta, na kojem su te ekonomije povezane, međuzavisne i komplementarne, jer ih na to upućuje sistem jedinstvenih društveno-ekonomskih odnosa i sila ekonomskih zakona. Naša je praksa, međutim, često suprotna takvom opredeljenju. Nejasnoće u pogledu odnosa prema nacionalnim ekonomijama postoje osobito zato što se te ekonomije vezuju u praksi za nacionalne kapitale otuđene od radničke klase i samoupravno udruženog rada i što se pokušavaju ostvariti kao zatvorene, niskoproduktivne autarkične, nepovezane i konkurentne privrede. Da bismo i pogledu tih pitanja bili jasni, morali bismo se mnogo odlučnije i s mnogo jasnijom platformom sukobiti s neustavnom praksom u kojoj etatističke strukture van udruženog rada uzurpiraju stvarna prava udruženih radnika, razvijaju »svoju« autarkičnu ekonomiju van logike ekonomskih zakona, koja narušava jedinstveno jugoslovensko tržište i ekonomski i politički razvija Jugoslaviju.

Ostvarivanje takve koncepcije zahteva i stvaranje odgovarajuće institucionalne proizvodno-funkcionalne i društvene organizacije udruženog rada. Značaj tog pitanja smo sve do donošenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema prilično potcenjivali, a sada, suočeni s poraznim posledicama, često brzopleto predlažemo nekonzistentne i parcijalne poteze. Činjenica je da su se nakon donošenja ZUR-a promenile organizacione forme i institucionalno organizovanje udruženog rada, ali ne i stvarno stanje i odnosi, pa su se ranije uočene negativne tendencije dezintegracije nastavile. Osnivanje OOUR-a nije bilo praćeno naporima da se stvori nova integracija u reprodukciji interesima povezanih i međuzavisnih delova udruženog rada na novim, društveno-svojinskim, dohodovnim osnovama. Temelj organizovanja udruženog rada ni

Digitized by Google

posle donošenja Ustava i ZUR-a nije postalo udruživanje rada i sredstava. Kako nisu imali pravog društveno-ekonomskog sadržaja — a tome su doprinela već pomenuta rešenja u ekonomskom sistemu i razvojnoj politici, pa i kolebanja oko primene ekonomskih zakonitosti — institucionalni oblici organizovanja udruženog rada bitno su se deformisali u odnosu na ustavnu koncepciju. Sistem u celini nije stimulisao niti je primoravao radnike, udružene u OOUR, da se povezuju, da udružuju svoj dohodak, da ekonomski gospodare minulim radom, nego je dopuštao da uvećanje dohotka traže u povoljnijim uslovima privređivanja na lokalnom, zatvorenom tržištu, u podizanju zajmova, povoljnih kredita, često u neracionalnim investicijama itd. Sve su to u postojećim okolnostima mogle rešiti samo tehnobirokratske strukture — političkim pritiscima i spregama s izvršno-političkim strukturama društveno-političkih zajednica u uslovima zatvorenog tržišta.

Oblike adekvatnog organizovanja udruženog rada nismo uspeli da stvorimo, niti smo za sada našli najpogodnije forme kako da integrisane delove udruženog rada uključimo u odlučivanje o uslovima privređivanja, podeli rada, strategiji uključivanja u međunarodnu razmenu, u pripremanje i realizovanje društvenih planova republika i pokrajina i federacije i u delegatski i skupštinski sistem. A bez takvih rešenja — od toga polazi i Predlog stavova — ne može se ostvariti integralna koncepcija udruženog rada niti njegova funkcija osnovnog subjekta međunacionalne integracije jugoslovenskog društva i jačanja socijalističkog samoupravnog zajedništva, pa ni ustavna koncepcija republika i pokrajina kao zajednica udruženog rada. To moramo sebi postaviti kao najpreči zadatak.

Današnja sednica, ukazujući na uzroke teškoća u ostvarivanju ustavnih odnosa u federaciji, istovremeno treba da ukaže i na znatna odstupanja u delovanju SK u odnosu na Statutom SKJ utvrđenu ulogu i način njenog ostvarivanja. To je sa svom oštrinom istaknuto i u javnoj raspravi povodom 13. sednice CK SKJ. Činjenica je da kod nas dugo traju diskusije o problemima federalizacije i jedinstva SKJ, o tome da li postoje i koje su razlike između ustrojstva federacije i ustrojstva SKJ itd., a pri tom se ne pokreće dovoljno jedinstvena akcija SKJ koja je bitan uslov socijalističkog samoupravljanja i demokratije zasnovane na tom samoupravljanju. Ovo nije prilika za otpočinjanje šire rasprave o tim pitanjima. Ali treba naglasiti da su principi na kojima su izgrađeni odnosi u SKJ rezultat našeg praktičnog istorijskog iskustva i teorijskih saznanja. Ti se principi ne mogu dovesti u pitanje a da se ne dovede u pitanje i vodeća uloga SK, niti oni sprečavaju potrebno jedinstvo. Naprotiv. Zato treba temeljito sagledati zašto dolazi do birokratizacije Partije, do mogućnosti njenog odvajanja od klase i progresivnih društvenih snaga i do toga da se ona nedovoljno uspešno potvrđuje u svakodnevnom životu kao avangarda te klase i kao organizacija demokratskog poverenja radnih ljudi u svakom našem narodu i narodnosti, koji

Digitized by Google

radničku klasu priznaju kao vodeću klasu u društvu i narodu. Posledica te birokratizacije jeste federalizacija SKJ, koja sve više otežava postizanje idejno-političkog jedinstva. To usmerava svest dela članstva u pogrešnom pravcu — naime, da treba ukinuti SK republika i pokrajina i svesti ih na administrativno-organizacione punktove partijskog centra, čime bi i oni i taj centar izgubili svojstvo avangarde radničke klase.

Zahtev za jedinstvom mora uvek polaziti od toga da se primena demokratskog centralizma povezuje sa zalaganjem za jačanjem demokratizacije u SK, za stvaranje maksimalnih mogućnosti učešća članstva i organizacija u raspravi i u izgrađivanju politike.

Ne može se ukinuti, već, naprotiv, treba jačati samostalnu inicijativu i odgovornost pojedinih organizacija SK za doprinos formulisanju i za dosledno sprovođenje jedinstvene politike SKJ, kao što se takođe mora sprečiti da se demokratski centralizam pretvori u birokratski centralizam. Nama nije potreban monolitizam na rečima, ili poslušnost i lažno jedinstvo, već jedinstvo na delu. Zato je i danas, kao i uvek u složenim situacijama kada je SK tražio izlaz u vlastitoj daljoj demokratizaciji i u decentralizaciji društva, jasna i otvorena rasprava o tim pitanjima najbolji put za jačanje stvarnog jedinstva. Danas je demokratizacija našeg političkog života dostigla takvu širinu da je gotovo na svim nivoima organizovanja SK mogućno donositi političke odluke razmenom mišljenja i usklađivanjem pogleda i stavova, tako da glasanje ponekad postaje suvišno. Naravno, pod uslovom da svi ti stavovi polaze od iste strateške platforme SKJ i od istorijskih interesa radničke klase. Zato takav način donošenja jedinstvenih stavova i zaključaka nije u suprotnosti s principom demokratskog centralizma ako on obezbeđuje da se donese politička odluka koju prihvataju svi delovi SKJ i koja sve njih obavezuje. Ni princip demokratskog centralizma, dakle odlučivanje većinom glasova, koje je i dalje potrebno i nesporno, nije sam sebi cilj. Valja se setiti Lukačevog stava o tome »da poslednja i jedina prava mera može biti samo to da li određen način delovanja odgovara ostvarivanju cilja, to jest smislu socijalističkog kretanja«.

Ali pri tom moramo biti realisti. SKJ mora u sadašnjim društvenim uslovima brže postizati zajedničke konkretne dogovore o pitanjima o kojima postoje različita mišljenja. Demokratija, čiji je cilj socijalizam, ne podrazumeva samo diskusiju, borbu i slobodno iznošenje mišljenja. To je i revolucionarna akcija, a ona zahteva efikasno odlučivanje i efikasno sprovođenje odluka. Zato je, u interesu istorijskih ciljeva našeg pokreta, pa i demokratskih odnosa u njemu, neophodno potrebno neprestano, uz poštovanje specifičnosti SKJ kao jedinstvene organizacije koju čine SK republika i pokrajina, uspostavljati jedinstvo u SK jer bi se u protivnom ta unutrašnja demokratija i sporazumevanje slomili pod pritiskom protivrečnosti i konflikata koje stvaraju akciona nesposobnost, gomilanje nerešenih problema i gubljenje perspektive pokreta i društva. I u uslovima samostalnog delovanja, dakle,

Digitized by Google

treba, kad je reč o ključnim pitanjima društvenog razvoja i politike, razviti oblike demokratskog prevladavanja razlika u pogledima i kolektivnog odlučivanja, u kojem uvek mora biti sasvim jasno ko za šta snosi odgovornost. Na toj osnovi se, zatim, može i mora boriti protiv svih pokušaja potkopavanja jedinstva SKJ. Razlike koje postoje brže ćemo premostiti ako ih sagledavamo i zajednički prevladavamo u atmosferi drugarstva, međusobnog poverenja i uverenja da želimo isto, da nam je revolucionarni cilj zajednički.

Neophodno je da se na toj osnovi ceo SKJ i njegov Centralni komitet angažuju mnogo više i neposrednije, u skladu sa svojom ustavnom ulogom, na rešavanju najvažnijih otvorenih pitanja i problema u funkcionisanju federacije i na ostvarivanju zajedničkih interesa o kojima danas razgovaramo. Stalno se moramo okretati prema tom svom zadatku, pre svega u delegatskom mehanizmu federacije, inače nećemo odgovoriti svojoj revolucionarnoj ulozi danas, niti će imati smisla i ishoda velike partijske debate i angažovanje ljudi na tome, a vitalni problemi ove zemlje će se rešavati mimo nas, stihijski i pod presudnim uticajem trenutnog odnosa snaga.

U savremenom svetu u kojem je vrlo jasno izražena tendencija ka međusobnoj saradnji i povezivanju — izvan je svake sumnje da će i jugoslovensko društvo, to jest svi naši narodi i narodnosti, naći dovoljno snage da se odupru tendencijama dezintegracije i razbijanja. Očuvanje, stabilnost i razvoj jugoslovenske zajednice u njihovom su elementarnom interesu. Zato se i mi moramo ponašati tako da damo svoj doprinos što čvršćem međusobnom povezivanju na ustavnim osnovama, kako bi naš zajednički život bio što plodotvorniji, kako bismo brže dolazili do zajedničkih i najboljih rešenja, kako bismo pojedinačne i posebne interese stvaralački povezivali u zajedničke, ali ne na štetu bilo kojeg dela SFRJ, već u interesu jačanja njene sposobnosti da i dalje bude aktivan i ravnopravan faktor u svetu, u pokretu nesvrstanih, u borbi za mir i ravnopravnost, da jača i da se razvija bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Pri tom je inicijativa i stvaralačka aktivnost SK nezamenljiva u doprinosu i odgovornosti da se Jugoslavija i dalje gradi i razvija kao socijalistička, samoupravna i demokratska zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

Nije suvišno ni ovom prilikom podsetiti da nisu toliko bitne trenutne slabosti i nedorečenosti u funkcionisanju našeg sistema, pogotovo ako se pokažemo sposobnima da ih u našoj političkoj praksi prevazilazimo i uklanjamo, koliko perspektive slobode koje on otvara. Od nas, od SKJ, od našeg jedinstva zavisi da li ćemo te mogućnosti, koje su neuporedivo šire od onih koje je mogao do sada otvarati bilo koji demokratski sistem u istoriji čovečanstva, iskoristiti ili ćemo lošom praksom, ako je ne promenimo, kompromitovati i sam sistem.

Digitized by Google

Andrej Mitrović

Fašizam

— Analiza pojma na osnovu iskustva opšte istorije Evrope do 1945. godina —

Fašizam je jedna od najizrazitijih političkih pojava istorije 20. veka, što, naravno, podrazumeva i njegove složene i široke društveno-privredne sadržaje. Posebno je snažno bio ispoljen u razdoblju 1919—1945, ali se začeo još u poslednjim decenijama 19. veka i takođe se manifestovao i u celom vremenskom odseku nakon drugog svetskog rata. Sama reč *fašizam* (il fascismo) je i izvedena iz italijanske imenice *il fascio* (s korenom u latinskoj reči *fasces),* koja znači »savez« ili »udruženje«, ali s tim što je u stvarnosti, to jest istoriji, 20. veka proizišla iz naziva jedne naročite političke organizacije koja je u Italiji nastala u rano proleće 1919. i nosila ime *I fasci di combattimento.* Ovo ime se može na dva načina razumeti — kod nas je saglasno tome i prevođeno na dva načina — naime, i kao »borbeni savezi« (ili »borbena udruženja«) i kao »borbeni snopovi«. U prvom slučaju se polazi od poštovanja osnovnog značenja italijanske reči il fascio (savez), dok se u drugom uvažava naročito propagandno-političko značenje koje je svom imenu davala sama ova organizacija, naime — da joj je cilj okupljanje svih Italijana u zajednicu čvrstu poput snopa. Ova reč je potom prešla i u druge jezike i, neznatno prila-

* Povodom četrdesetogodišnjeg jubileja pobede nad fašizmom u ovoj rubrici objavljujemo priloge koji se odnose na poreklo i suštinu fašizma juče i danas i na savremenu desnicu.

Digitized by Google

gođena njihovom duhu, obeležava odgovarajuće političke pokrete i stranke kod različitih naroda. Isto važi i za srodnu imenicu fašista (il fascista) i za pridev fašistički (fascista).

U političkoj misli i praksi, kao i u društvenim naukama (istoriografiji, sociologiji i politikologiji) i u umetnostima 20. veka, ime *fašizam* se upotrebljava dvoznačno. Prvo, njime se označava jedan sasvim određen, i to upravo italijanski politički pokret koji je nastao i razvio se u razdoblju svetskih ratova (1914—1945), ali koji ima i svoje, istina srazmerno slabe, nastavljače u posleratnoj Italiji u neofašistima (neofascisti), odnosno u neofašizmu (il neofascismo). Drugo, ono se uzima i kao zbirna imenica za ceo skup bar u biti istih političkih pokreta, grupa, organizacija i stranaka kod različitih naroda i u mnogim državama, a pri tome se uključuje i pojava u Italiji o kojoj je bilo reči. Dakle, u pitanju je jedno ime sa svojim užim i širim značenjem, s tim što šire značenje obuhvata ono uže.

Iako je ime *fašizam* izvedeno iz po značenju neutralne reči ***savez,*** koja se može nalaziti — i koja se nalazi — u nazivima najrazličitijih i međusobno oprečnih političkih, a takođe i privrednih, kulturnih ili sportskih organizacija, ono je od početka potpuno politički obojeno i obeležava političko stremljenje koje predstavlja savremeni oblik krajnje agresivnog i netolerantnog antidemokratskog opredeljenja.

I. Iskazivanje u stvarnosti

1. *Razvijeni oblici*

U svetu mnogih nacija, nastalih iz osobitih istorijskih razvitaka i sa svojim naročitim obeležjima, fašizam jedino može stvarno da postoji u mnogobrojnim nacionalnim varijantama, od kojih su u dosadašnjoj istoriji do najvećeg izražaja došle italijanska i nemačka varijanta.

U potpunosti se prvi oblikovao italijanski fašizam, pošto je pokret sa imenom Borbeni savezi obrazovan u martu 1919. godine u Milanu. Njegove osnivače činile su ekstremne nacionalističke grupe sastavljene od »levih intervencionista« — to jest od onih otpadnika od socijalističkog pokreta koji su se na čelu sa Musolinijem (1883—1945) u jesen 1914. godine zalagali za ulazak Italije u prvi svetski rat (za »intervenciju«) i od pripadnika još pred rat stvorenog nacionalističkog sindikalističkog pokreta koji je prihvatio teoretisanja francuskog političkog pisca Žorža Sorela, zatim od avangardnih umetnika nacionalističkih opredeljenja koji su se nazivali futuristima i na čijem je čelu bio Filipo Tomazo Marineti (1876—1944) i, najzad, od demobilisanih pripadnika elitnih trupa ardita (arditi = smeli), koji su takođe imali ekstremna nacionalistička uverenja. Tokom sve jače italijanske privredne, društvene i političke krize 1919—1922, ovaj pokret je naglo ojačao, u novembru 1921. se organizovao u Fašističku nacionalnu stranku (Il partito nationale fascista) i posle insceniranja pobune krajem oktobra 1922, poznate pod imenom »Marš na Rim«, a podržavan od

Digitized by Google

drugih desničarskih snaga, došao na vlast u okvirima demokratskog ustava i na čelu jedne koalicione vlade. Januara 1924. musolinijevci su uveli jednopartijsku diktaturu, pošto su u međuvremenu uspeli da postupno unište ustanove parlamentarne države. Od kraja 20-ih i početkom 30-ih godina ovaj pokret je pokušavao da stvori originalan državni poredak na osnovama ideologije korporativizma i organizujući strukovne korporacije (l'ordinamento corporativo), ali je u stvarnosti sve ostalo na praznim ideološkim tvrdnjama, pošto je u stvarnosti reč bila o tipičnoj diktaturi organizovanoj na »načelu vođe« a oslonjenoj na moć birokratskog aparata. U leto 1943, s porazom Italije u drugom svetskom ratu, pokret je stvarno doživeo slom, mada je za kratko vreme i samo prividno bio obnovljen u jesen iste godine (Repubblica di Salò) i do sredine proleća 1945. održavao sa snagom nemačkog oružja.

Najsnažnije se ispoljio nemački fašizam pod imenom *nacionalsocijalizam* (der Nationalsozialismus) ili skraćeno *nacizam* (der Nazismus). Njegovo jezgro činila je Nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei), stvorena u Minhenu početkom januara 1919, koja je 1920. svoje ime preinačila u Nacionalnu socijalističku radničku partiju Nemačke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), a čiji se uspon povezuje s dolaskom na njeno čelo Adolfa Hitlera (1889—1945). Neuspelo pokušavši da preuzmu vlast u novembru 1923, po primeru koji je godinu dana ranije pružio italijanski fašizam, nacisti su, posle kratke zabrane njihove stranke i pošto su svoj rad obnovili 1926, prešli na parlamentaran način borbe. U vreme svetske ekonomske krize, početkom 30-ih godina, snažno su ojačali i na nekoliko uzastopnih opštih izbora održanih u kratkom razdoblju dobijali veliki broj poslaničkih mesta u Rajhstagu, da bi krajem januara 1933. došli na vlast ustavnim putem, obrazujući koalicionu vladu s predstavnicima konzervativnog bloka. Već od kraja februara počeli su sa odlučnim uništavanjem osnova parlamentarne republike u Nemačkoj, u leto 1933. uveli jednostranačku diktaturu i do kraja 1934. stvorili potpuno novu organizaciju države zasnovanu na »načelu vođe« (Führer-Prinzip). Rukovodeći Nemačkom, izazvali su drugi svetski rat, u čijoj je završnici njihov režim doživeo potpun slom, usled pobede koalicije Ujedinjenih naroda, a tada je uništena i jedinstvena nemačka država koja je bila proglašena u januaru 1871. godine.

U isto vreme se i u Japanu oblikovala svojevrsna fašistička država, s mnogim karakteristikama japanske istorije, koja je takođe učestvovala u izazivanju drugog svetskog rata i koja je propala s vojnim porazom u leto 1945. godine.

U pogledu pokreta i država vezanih za imena Franciska Franka (1892—1975) u Španiji i Antonija Salazara (1889—1970) u Portugaliji, postoje mišljenja da je reč o desničarskim ali ne i fašističkim diktaturama, ali je, ipak, u pitanju samo svojevrstan (»hispanski«) oblik fašizma, bez obzira na sve osobenosti koje su neosporne. Frankov i Salazarov režim su za duži niz godina pre-

Digitized by Google

živeli kraj drugog svetskog rata i u novim posleratnim uslovima u obe ove zemlje se postepeno udaljavalo od suština tipičnih za fašističke države. Do brze evolutivne promene i stvaranja parlamentarne monarhije u Španiji je došlo odmah nakon diktatorove smrti, dok je u Portugaliji parlamentarni sistem proistekao iz revolucije koja je izbila u aprilu 1974. godine.

2. *Nedovoljno razvijeni oblici*

Dolazak fašista na vlast i organizovanje njihove države u Italiji i, posebno, u Nemačkoj, suštinski su doprineli tome da se u nizu zemalja snažnije i jasnije iskažu istovetni ili slični pokreti. Iako su neki od njih bili kratkotrajni, poneki predstavljali tek rascepkane grupice na ivici političkog života i mnogo puta u pitanju bile organizacije koje se nisu jasno izdvojile iz celine krajnjeg konzervativnog tabora (otud izrazi *profašistički, fašisoidni* ili *fašistofilski* pokreti i slični), fašizam je u ovo vreme ipak toliko uzeo maha i stao se nametati savremenicima da se 30-ih godina 20. veka počelo govoriti o ovoj pojavi kao osnovnoj političkoj karakteristici vremena (»epoha fašizma«).

U Rumuniji se fašizam začeo 1922. sa stvaranjem Udruženja hrišćanskih studenata na Univerzitetu u Jašiju, koje je 1923. preraslo u Ligu hrišćansko-nacionalnog udruživanja i 1927. se pocepalo izdvajanjem ekstremnog nacionalističko-terorističkog krila Legije Svetog Mihaila; ova grupa se od 1930. vojnički organizuje, a od 1931. poznata je pod imenom Gvozdena garda; vođa je najpre bio Korneliju Kodreanu (1899—1938), a potom Horija Sima (1906—?). U Mađarskoj je 1932. stvoren Nacionalsocijalistički mađarski radnički pokret, ali se 1935. pojavila još i militantna grupa pod imenom Krstaški strelci, predvođena Ferencom Salašijem (1897—1945). U Norveškoj je 1933. stvorena organizacija Nacionalno okupljanje, pod vođstvom Vidkuna Kvislinga (1887—1945).

Jače ili slabije javili su se raznovrsni fašistički pokreti u Belgiji, Holandiji, Danskoj, Švedskoj, Francuskoj, SAD, Velikoj Britaniji, Čehoslovačkoj (posebno kod Slovaka i Nemaca), Austriji, Švajcarskoj, Poljskoj, Bugarskoj, Grčkoj, Jugoslaviji (nekoliko, i to međusobno sukobljenih na osnovu nacionalnih razlika) itd. U svim malim i nerazvijenim zemljama, s pretežno poljoprivrednim stanovništvom, fašistički pokreti su bili klerikalni, a deo klera profašistički ili fašistički (*klerofašizam*), dok su pokreti u razvijenim industrijskim zemljama bili svetovni. Po pravilu, fašizam je bio državno-integralistički, ali je u nekim malim zemljama bio separatistički (glavne grupe u Jugoslaviji, među Slovacima i sudetskim Nemcima u Čehoslovačkoj). Iako je korene imao od ranije, fašizam se u Austriji i među sudetskim Nemcima raspламsao posle 1933, zato što je bio podržavan, usmeravan i finansiran od vođstva nacističkog Nemačkog Rajha. U ruskoj »beloj« migraciji javilo se širom sveta više izdvojenih fašističkih grupa, od kojih su se najsnažnije ispoljili pokret u SAD, predvođen Ana-

Digitized by Google

stasijem Anastasijevičem Vonsijackim, koji je 1933. stvorio Sverusku fašističku organizaciju, i pokret u Mandžuriji, sa Konstantinom Vladimirovičem Rodzevskim (1907—1946) na čelu; ova dva pokreta su se ujedinila 1934. u Svetsku fašističku stranku, ali su se razišla već 1935. Kasnije je Rodzevski, oslanjajući se na Japan, pretendovao da je on jedini »vođa« svih fašista među ruskim emigrantima.

Za sve ove pokrete treba reći da su dobili onoliku ulogu koliko su im to omogućile fašističke velike sile, a posebno nacistička Nemačka. Najveći broj ih je slomljen istovremeno s porazom fašističkih sila u drugom svetskom ratu (kada je bio osuđen i pogubljen najveći broj njihovih vođa).

3. *Počeci*

Iako se fašizam potpuno iskazao u razdoblju koje je nastupilo svršetkom prvog svetskog rata, savremena istraživanja otkrivaju njegove neposredne začetke nekoliko decenija ranije. Prvi znaci ove pojave podudaraju se u više zemalja s jasnim političkim oblikovanjem vrlo snažnog i sve masovnijeg socijaldemokratskog pokreta, dakle već u poslednjim decenijama 19. veka. Snažan socijaldemokratski pokret je pokazao da je društvo svake nacije ne samo slojevito, nego i da je društveno-politički razbijeno i da, uprkos političkim proglasima o političkoj i pravnoj jednakosti, postoje takve i tolike društvene razlike koje siromašne i niže slojeve čine neravnopravnima i iskorišćavanima. Tada se, nasuprot sve snažnijoj socijaldemokratiji, pojavila težnja da se svi društveni slojevi okupe oko jednog desničarskog »masovnog pokreta«, koji je, u cilju sprečavanja političkih borbi na osnovu podela u društvu, politički osporavao i ideološki poricao svaku demokratiju, dakle i parlamentarnu demokratiju pošto je ona dozvoljavala političke razlike i borbe unutar nacije i omogućavala jačanje pokreta za socijalizam. Uporedo je stvorena vizija jedinstva nametnutog čvrstom rukom snažne nacionalne države.

Iz kritike parlamentarne republike razvijene u krilu desničarskih republikanaca, zbog njene slabe vlasti nad građanima (posebno uticajan spis: Alfred Naquet, *Questions constitutionnelles*, Paris, 1883) i nakon nastanka antidemokratske Lige patriota (Ligue des patriotes, 1882), u Francuskoj se tokom druge polovine 80-ih godina 19. veka razvio prvi izrazit »masovan pokret nacionalnog okupljanja«, predvođen generalom Žoržom Bulanžeom. Ovaj pokret (»bulanžizam«) bio je kratkotrajan i neuspešan, ali su iz njega proistekle sve kasnije francuske profašističke grupacije sa svojim ideolozima i vođama. Među ovim nastavljačima najvažnije je bilo udruženje Francuska akcija, stvoreno 1899. pod vođstvom Šarla Moraoa (1868—1952); ono se 1905. organizovalo u Ligu francuske akcije (Ligue d'Action française), 1906. stvorilo svoju partijsku školu pod imenom Institut francuske akcije i 1908. osnovalo svoje glasilo pod uredništvom Leona Dodea, da bi ubrzo potom

Digitized by Google

u saradnji sa rojalističkim udruženjem Kraljevski kamloti (Camelots du Roi) počelo da fizičkim nasiljem teroriše kulturni život (prekidanjem pozorišnih predstava i predavanja na univerzitetu pod izgovorom da se blati nacionalna istorija i da je, čak, reč o nacionalnoj izdaji).

U Italiji se pokret iste ovakve suštine počeo uobličavati početkom 20. veka, koji je s časopisom *Kraljevstvo (Il Regno)* dobio svoje glasilo 1903, a zatim osnovao časopis *Glas (La* Voce) i krajem 1910. stvorio organizaciju Udruženje italijanskih nacionalista (L'Associazione Nationalista Italiana); vodeći čovek je bio Enriko Koradini (1865—1931). Na kulturnom području su isto stremljenje uporedo zastupali, međusobno inače nesložni, grupa oko pesnika Gabriela Danuncija (1863—1938) i Marinetijevi futuristi.

U višenacionalnoj Austro-Ugarskoj je 1896. stvoren Nacionalno-socijalni savez (National-Sozialer Verein), koji je iste godine promenio ime i nazvao se Nacionalno-socijalna stranka (National--soziale Partei), ali je fašističke sastavnice u sebi daleko više sadržala Nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei), koju su 1904. stvorili mahom poslodavci nemačke nacionalnosti iz Sudetske oblasti, i koja se u maju 1918. nazvala Nemačka nacionalsocijalistička radnička stranka Deutsche Nationalsozialistische Arbeitpartei). U Nemačkoj je do 1914. do ovakvog okupljanja dolazilo u pangermanskim udruženjima.

U Francuskoj su uspeh parlamentarne republike u prvom svetskom ratu i privredno-društvena stabilnost učinili da su nacionalistički ekstremisti trajno ostali na ivici političkog života. U Nemačkoj je upravo zbog poraza u ratu, privrednog sloma i revolucije (koja je imala svoje socijalističke sadržaje i u kojoj je delovala komunistička levica), pojačana aktivnost i porasla važnost antidemokratskih i nacionalističkih organizacija, koje su u to vreme sprovele i svoju temeljnu reorganizaciju. Tako su se pojavile Nemačka socijalistička stranka (Deutschsozialistische Partei) i u prethodnom odeljku već pomenuta minhenska Nemačka radnička stranka. U novostvorenoj Austrijskoj Republici, u uslovima koji su bili veoma slični onima koji su vladali u Nemačkoj, obrazovana je Nemačka nacionalsocijalistička radnička stranka u nemačkoj Austriji (Deutsche Nationalsozialistische Arbeitpartei in Deutsch--Österreich). U Italiji, zbog izuzetne privredne iscrpenosti, neostvarenog ratnog imperijalističkog programa i realnih mogućnosti za izbijanje socijalističke revolucije, ubrzano je počela da se okuplja ekstremna desnica čiji je stožer bila tada nastala fašistička organizacija.

II. Karakteristike i sadržaj

1. *Savremena reakcionarnost*

Tokom međuratnog razdoblja fašističke vođe i ideolozi su javno iznosili da im je cilj da nasilnim prelomom donesu takve i tolike promene u istorijskom razvitku da time nastane potpuno novo

Digitized by Google

istorijsko doba. Zato su italijanski fašisti i uveli »kalendar fašističke ere« i za prvu godinu proglasili onu u kojoj su preuzeli vlast (1922); nacisti su tvrdili da je s njihovim dolaskom na kormilo Rajha otpočela hiljadugodišnja epoha u istoriji čovečanstva. Uporedo su zahtevali »promenu čoveka«, da duhovno i karakterno mora nastati »nov čovek«, fašistički tip, čovek koji odgovara »epohi fašizma«. Međutim, celu ovu, govorili su, korenitu promenu, hteli su izvesti a da nisu imali ni nameru i još manje obuhvatniji program za izmenu načina privređivanja i strukture društva. Kapitalističku ekonomiju i građansko društvo su uzimali kao datost koju treba sačuvati i dalje razviti intervencijom snažnog, neosporno odlučujućeg političkog činioca. Tako je fašizam tu svoju »novu eru« video samo kao razdoblje u kojem celinu života određuje moćna država i u kojem je čovek pretvoren u prosto oruđe režima za koji se tvrdilo da otelotvoruje bit i težnje nacionalne zajednice.

Pošto pojam fašizma obuhvata stremljenja, pokrete, stranke i države između kojih postoje značajne razlike zbog mnogobrojnih a važnih osobitosti pojedinih nacionalnih sredina (proisteklih iz različitih istorijskih procesa), danas su se istraživači našli pred dilemom — da li je skupni pojam opravdan ili treba isključivo govoriti o pojedinim varijantama fašizma. Ipak, ova dilema je očevidno neosnovana jer su zajedničke odlike i mnogobrojne i suštinski važne, a što se razlika tiče, one su u istoriji uvek uočljive u nacionalnim manifestacijama svake opšte pojave. Najkraće rečeno, zajedničke odlike mogu se svesti na težnje svih varijanti fašizma da stvore neprikosnovenu i nasilnu nacionalnu državu koja svoje građane drži u punoj pokornosti, što je ideološki objašnjavano time da su ljudi samo članovi nacije koja je iznad njih i vrednija od njih, zbog čega joj moraju bespogovorno služiti svojim životima i radom. U stvarnosti života ovo je značilo da se pri služenju naciji i njenoj državi zahtevalo pokoravanje krugu glavešina na najvišim pozicijama vlasti.

Da bi se postigla potpuna pokornost pojedinca, grupa i slojeva, pribegavalo se ne samo ideološkom, nego i krajnjem fizičkom nasilju, uključujući — uz političke osude i hapšenja, odnosno deportovanja ljudi u logore na osnovu sudskih odluka ili, češće, bez njih — i masovna, grupna i pojedinačna ubijanja. Svoje ideološko mobilizaciono sredstvo i, uporedo, opravdanje za nasilje fašizam je uvek nalazio u proglašavanju neprikosnovenosti interesa nacije ili nacionalne države, pri čemu je polazio od gledišta da nacija može imati samo jedan, svoj opšti interes, pošto je ona, kako je tumačeno, prirodna biološka zajednica, to jest »velika porodica« ili posebna rasna skupina. U stvari, nametalo se shvatanje da je nacija *totalitet*, a izraz *totalitaran pokret (movimentno totalitario)*, inače sadržan već od ranije u težnjama i programima, upotrebili su 1925. godine, kao jedno od načelnih određenja svog pokreta, Musolini i fašistički opredeljen italijanski filozof Đovani Đentile (1875—1944). Iz ovoga je izveden i izraz *totalitarizam*, koji su ubrzo usvojili i fašisti svih zemalja i, samo u negativnom zna-

Digitized by Google

bio ogorčeno antimarksistički, poricao je marksizam ne na osnovu upoznatosti s marksističkom doktrinom, nego na temelju unapred stvorenih predrasuda. Međutim, ne manje ogorčen protivnik bio je fašizam i parlamentarne demokratije, ali najpre zato što ona nije unapred, a posebno u kriznim vremenima, obezbeđivala da socijalističke snage, saglasno svom programu, sprovedu promene u društvu i privredi. Po dolasku na vlast u Italiji i Nemačkoj, pokazao se i kao neprijatelj konzervatnih snaga (klasične desnice iz redova krupnih kapitalista, plemstva i aparata režima koji je prethodio fašističkom), mada je iz njih izrastao i državnog kormila se domogao uz njihovu pomoć; ovom neprijateljstvu je delimično razlog bio rivalstvo oko osvajanja vlasti, a delimično uverenje da klasična desnica ne može široke slojeve okupiti u »masovan pokret« radi uspešnog čuvanja postojećih društvenih odnosa i privrednog sistema, odnosno radi usmeravanja na spoljna osvajanja.

Kao »masovan pokret« (što je postao jedino u Italiji i Nemačkoj), fašizam je, pre svega, okupljao ljude iz srednjih građanskih slojeva. U stvari, konzervativne grupe iz ovih slojeva su predstavljale jezgro iz kojega se fašizam razvio. Polazeći od gledišta da upravo one čine samu kičmu nacije i da su zadojene nacionalističkim egoizmom, očekivale su od fašizma ne samo da čvrstom rukom države osigura društveno-privredni položaj srednjeg građanstva, nego i da mu stupanjem u partijsku i državnu birokratiju omoguće prelazak u drugi, politički značajniji, socijalno viši i materijalno obezbeđeniji sloj. Samo, srednji slojevi su, istina, činili masovnu bazu fašizma i iz njih je regrutovan najveći deo birokratskog aparata, ali je do viših položaja u društvu i do odlučujuće uloge u politici dopirao tek manji deo onih koji su uspeli da zauzmu gornji deo lestvice činovničke hijerarhije.

Svoju značajniju istorijsku ulogu konzervativne grupacije iz srednjih slojeva počele su sticati krajem 19. veka, pošto su njihovi ideolozi počeli graditi pretpostavke za okupljanje u »masovan pokret«, programski povezujući nacionalizam i socijalizam. Istina, povezivanje socijalizma i nacionalizma najpre je izvedeno saglasno izvornim idealima oba ova pokreta i u cilju postavljanja osnova programu za stvaranje demokratskih nacionalnih država onih naroda koji do tada još nisu ostvarili svoju nezavisnost. Zanimljivo je da se u tom kontekstu i pojavio izraz »nacionalsocijalizam«, koji je još 1860, smatra se, prvi upotrebio tvorac »socijalističkog cionizma« Mozes Hes, a od kraja veka su ga, uz originalna i razvijenija demokratska obrazloženja, koristiti cionistički vođa Teodor Hercl (1860—1904) i češki prvak Tomas Masarik (1850—1937). Međutim, krajem 19. veka je došlo do drugačijeg povezivanja nacionalizma i socijalizma, kao i do drugačije upotrebe izraza »nacionalsocijalizam«. Vladajuće konzervativne snage su to učinile s ciljem da nađu propagandno sredstvo za ograničenje demokratije i slamanje socijaldemokratije. O čemu je bila reč, lepo pokazuje činjenica da se 1887. u jednom desničarskom listu

Digitized by Google

mogao pojaviti članak s naslovom *Knez Bizmark je prvi nacionalsocijalista* i s pohvalama kancelaru Rajha zato što sledi »jedini uman stranački pojam današnjice, naime — moglo bi se i tako reći — nacionalsocijalizam«. Bizmark je mogao postati ujedno nacionalista i socijalista samo zato da bi vladajući krugovi ideološko-psihološki delovali na homogenizaciju društva, sve više društveno-politički razdeljenog zbog velikih socijalnih problema koje je sobom doneo kapitalizam u toj fazi svoga razvitka.

Dva međusobno oprečna primera sa upotrebom i značenjem izraza »nacionalsocijalizam« jasno govore da ovakve imenice malo znače bez svog istorijskog konteksta. To potvrđuje i pojava trećeg značenja istog izraza, značenja koje je stvoreno od nedemokratskih grupacija srednjih slojeva. Na pojavu jake socijaldemokratije — ove grupacije su počele odgovarati i tvrdnjom da su srednji slojevi jedini istinski predstavnici i naroda i nacije, te da zato njihov politički pokret objedinjava nacionalističko i socijalističko. U ovom smslu je 1898. Moris Bare (1862—1923), vođa i ideolog Lige patriota u Francuskoj, prvi sa zapaženijim uticajem koristio izraz »nacionalistički socijalizam«. U ovo isto vreme su nastajale ranije pomenute prefašističke organizacije, koje su u svoja imena unele izraz »nacionalsocijalizam«, kao i pridev »radnički«. Tipičan predstavnik ljudi koji su ove organizacije stvarali po Srednjoj Evropi bio je izvesni Anton Dreksler, lutalica i bravar, koji je jedno vreme bio zaposlen na bavarskoj železnici, a koji je bio, kako je sam o sebi napisao: »radikalan antisemita i protivnik marksizma«, inače tvorac one Nemačke radničke stranke u kojoj je svoju karijeru počeo i Adolf Hitler. Bez prave mogućnosti da išta učine u iole normalnijim prilikama, ove grupacije su svoj politički uspon imale u vremenima teških kriza, naime kada su njihove usluge bile potrebne moćnijima. U mutnim vremenima njihov program s izmešanim nacionalizmom, rasizmom i socijalnim ciljevima, njihovo biologističko shvatanje nacije, njihova mržnja prema svakoj demokratiji i njihova spremnost na nemilosrdno gušenje socijalizma dobili su značaj kao osnova za uključivanje širokih krugova stanovništva u »masovan pokret«.

Tako je, bez obzira na nerazdvojnu povezanost fašizma i konzervativizma srednjih gradskih slojeva, istorijska uloga i prefašizma i fašizma bila u delovanju u korist krupnog kapitala, koji se njima poslužio da bi se branio (onda kada se pokazivalo da to više ne može uspešno da čini parlamentarna država) svim, a naročito nasilnim sredstvima od naraslih socijalističkih snaga posle oktobarske revolucije. Po uvođenju svoje tiranije, fašizam je u međuratnom razdoblju italijanskom i nemačkom kapitalu garantovao unutrašnjepolitičku sigurnost poslova, držanje radništva u pokornosti uz niske nadnice i buduće gigantske zarade kada bude osvojen »veliki privredni prostor«. Međutim, ne treba gubiti iz vida ni to da je uvođenjem zemlje u težak a bezizgledan rat fašizam izložio kapital teškim iskušenjima i ogromnim gubicima u svakom pogledu.

Digitized by Google

3. *Problemi*

»Epoha fašizma« nije postojala uprkos zaklinjanju fašističkih vođa da će je stvoriti i nasuprot mišljenju mnogih savremenika 30-ih godina ovog veka da je ona pred njihovim očima otpočela. Sve varijante fašizma doživele su slom u ognju kraja velikog rata. Ipak, starije generacije se sećaju vremena fašističkog nastupanja kao avetinjske noći; mistika nasilja i masovne smrti uznemirava i, istovremeno, golica radoznalost novih naraštaja; tu i tamo u savremenom svetu novi bojovnici pod fašističkim amblemima postavljaju smrtonosne bombe, u diktaturama naše savremenosti prepoznaju se, opravdano ili ne, fašističke karakteristike... Lebdi pitanje: može li se fašizam ponovo silovito iskazati u istoriji dana koji dolaze?

U onome kako se ispoljio u dvema decenijama između dvaju svetskih ratova, istorijska istraživanja otkrivaju da su se u istoriji fašizma spojile tri po svemu inače različite pojave: prvo, reakcija koju definišemo kao ogorčenog neprijatelja svih oblika moderne i savremene demokratije i za njih vezano racionalno mišljenje o čoveku, društvu i svetu; drugo, nacionalizam koji je u prvoj polovini 19. veka nastao kao način proširivanja sloboda, ali koji je ubrzo, već krajem istog veka, pokazao da ima u sebi posebnu tendeciju, egoističnu, iracionalnu, osvajačku, porobljivačku, čak i zločinačku; treće, sukob kapitalizma i socijalizma. Možda se sme reći da je totalitarizam četvrta pojava koja se stekla u suštinama fašizma. Reakcija je fašizmu dala osnovno obeležje i strategijski cilj; od nacionalizma je dobio srž svoje ideologije, program bližih ciljeva i mogućnost da ideološki objašnjava svoje konkretne namere i postupke; krupan kapital mu je omogućio da se probije i potpuno iskaže. Vrsta, snaga i obim nasilja koje je primenio, kao i stepen porobljavanja društva koji je postigao, kao da su poseban vid one pojave svetskih razmera u našem veku koju karakteriše političko nasilje. Ipak, pada u oči da fašizam nije potpuno podudaran sa pojavama koje se stiču u njegovom sadržaju.

Reakcionarnost kao ogorčena antidemokratija već je dugotrajna pojava, ima istoriju dugu bar oko dva stoleća. Ali tu kao da nema velikih problema. To da je klasična reakcija bila usmerena i protiv kapitalizma i protiv nacionalizma, kao i da je njen društveni nosilac nekad bila klasa aristokratije po krvi i feudalnog porekla, ne bi trebalo da predstavlja značajniji problem ukoliko se priznaje postignuto saznanje o tome da je istorija večno kretanje i da pojedine dugotrajne tendencije u različitim razdobljima imaju različite nosioce, a da se uloga društvenih snaga menja te da se neke od njih vremenom u istorijskim procesima mogu naći i na strani suprotnoj od one na kojoj su počele. Takođe, u istorijskim procesima dolazi do unutrašnjih razgranjavanja i podela u mnogim pojavama, pa se njihovi delovi u nekom trenutku nađu međusobno sukobljeni. Određenije rečeno, iz nacionalizma se tokom brzog razvitka izdvojilo njegovo konzervativno

Digitized by Google

krilo, a krupan kapital, probivši se među vodeće privredne pojave i suočivši se sa dubokim podelama društva na osnovama kapitalističke privrede, našao se u situaciji da se samo u zemljama bez demokratskih tradicija štiti od razvitka demokratije.

Veći problem nastaje ukoliko se pođe od teze da je fašizam politička forma koja jedino i u potpunosti odgovara krupnom kapitalu. Već globalne činjenice, a naročito savesnija empirijska istraživanja, govore da potpun identitet krupnog kapitala i fašizma nikad nije postojao, a još manje se rešenje može svesti na tvrdnju da je fašizam jedino oruđe (slikovito rečeno: »pas čuvar«) kapitala. Na razmišljanje već navodi činjenica da su u drugom svetskom ratu dve vodeće kapitalističke zemlje, u savezu sa SSSR-om, vodile bespoštednu borbu protiv grupe fašističkih država. Ovo se ne može objasniti samo činjenicom da su se branile od nemačkog imperijalizma i da su branile liberalnu građansku državu, jer upravo jedno ovakvo objašnjenje pokazuje kako dogmatsko shvatanje ne može izići na kraj sa složenim pojavama sveta, jer su se kao nosioci suprotnih kretanja i kao zastupnici oprečnih pojava međusobno sukobili predstavnici krupnog kapitala u različitim istorijskim ulogama.

Poznavanje istorije fašističkih režima u Italiji i Nemačkoj samo dalje zaoštrava problem. U obe zemlje je političko vođstvo određivalo osnovne ciljeve tumačeći šta su istinski nacionalni interesi i primoravalo je krupan kapital posredstvom autoritarne vlasti države da te ciljeve poštuje. Kada je Musolini pred drugi svetski rat govorio da više mrzi kapitaliste nego kad je bio socijalista, pružio je primer, koji — istina na bizaran način — govori o istinskim napetostima što su postojale između fašističkog režima i kapitala. Iako im je fašizam neosporno pružio ogromne mogućnosti za jačanje, bogaćenje i rast, predstavnici krupnog kapitala u Italiji su stalno morali strepeti od mogućnosti da država ne sprovede nacionalizaciju, bez obzira na to što je ova strepnja svakako bila neopravdana. Čim su se pokazali samostalni i neposlušni prema njegovoj vlasti, Hitler je proganjao i lišavao slobode vodeće predstavnike krupnog kapitala, o čemu govore primeri Frica Tisena, Paula Rojša i Hjalmara Šahta, koji su, inače, nacizmu pomogli da dođe na vlast i učvrsti se. Takođe, nacizam je potpuno uništio jevrejski krupan kapital, nateravši deo njegovih najviđenijih predstavnika na bekstvo u inostranstvo i izloživši masovnom umorstvu one koji nisu uspeli da pobegnu. Od Jevreja u vođstvu nemačke hemijske industrije mogli su očekivati velike koristi upravo zato što su se spremali na veliki rat, ali su ih sve nemilosrdno uklonili. Ovakvi i mnogi drugi slični primeri dozvoljavaju samo da se kaže da je uloga krupnog kapitala u ispoljavanju fašizma bila neosporno velika, ali da se to odigravalo uvek u određenim uslovima koji su tome pogodovali i da bez uvažavanja tih okolnosti nikakvim dogmatskim determinizmom ne može biti uzeto za tačno shvaćenu istorijsku stvarnost.

Uočena nepotpuna podudarnost dopušta zaključak da je fašizam relativno samostalna istorijska pojava koja je prvenstve-

Digitized by Google

no deo dugotrajnog antidemokratizma u modernoj istoriji. U određenom razdoblju on je odigrao ulogu zaštitnika krupnog kapitala od socijalističkih snaga i nije isključeno da takvu ulogu u budućnosti ponovo odigra. Međutim, čini se da se može naći i u nekoj drugoj ulozi, pri čemu bi presudniji značaj stekla njegova desničarsko-nacionalistička sastavnica. Iz cele ove analize sledi da opasnosti od fašizma nisu iščezle. Jedino treba pretpostaviti da se on može pojaviti s mnogo novih oblika i sadržaja u poređenju s oblicima i sadržajima koje je imao pre 1945. godine. Međutim, snažnu prepreku mu sigurno čini to što se već jednom u istoriji teško kompromitovao zločinom prema humanističkim merilima, nedaćama u koje je uvalio svoje narode, pa i iskušenjima koja je doneo krupnom kapitalu. Dakle, nije isključeno da se ponovo iskaže u nekom novom vidu, mada će teško dobiti snažnu i široku podršku, a mora računati i na snažnije otpore nego pre 1945. od strane demokratskih snaga.

Digitized by Google

Branislav Gligorijević

Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata

Istorijska istraživanja pojava fašizma u nas vrlo su skromna. Nije postojalo naročito interesovanje da se neko kontinuirano bavi i tim tamnim mrljama naše prošlosti. Takvom stanju u našoj istoriografiji verovatno je pogodovala i opšta društvena klima, stvorena u uslovima pobede revolucije protiv fašističkih agresora, kada su istraživači, uglavnom, pod lupu stavljali revolucionarne i slobodarske tradicije naših naroda, a izbegavali izučavanje reakcionarnih grupa, koje su kvalifikovane kao »smetlište istorije«. Danas se ne misli tako, ali su, i pored toga, izostali neki obimniji i značajniji rezultati istraživanja o fašizmu u nas.[1] Zbog toga će, možda, i inicijativa redakcije »Socijalizma« da se osvetle osobenosti fašizma u našoj zemlji doprineti produbljenijem sagledavanju ovog fenomena, pogotovu što nas i društvena praksa opominje da on nije samo proizvod minulih, davno zaboravljenih vremena.

[1] Knjige i studije o fašizmu u Jugoslaviji između dva rata gotovo se mogu nabrojati na prste jedne ruke. Autor ovog napisa je još pre dvadesetak godina napisao pet većih ili manjih studija o nekim fašističkim organizacijama i pokretima u Jugoslaviji *(Orjuna, Srnao, Zbor)*. Fikreta Butić-Jelić pisala je pre desetak godina o ustaškom pokretu, a nedavno je izišla i monografija o Ljotićevom Zboru Mladena Stefanovića.

Digitized by Google

Pri izučavanju nekih pojava istoričar najčešće polazi od uslova tla, društvene sredine u kojoj takve pojave mogu nastati. A najbitnija je karakteristika fašizma da se on javlja ponajpre u onim kapitalističkim zemljama gde vladajuće društvene klase nisu u stanju da potpuno zaštite politički poredak, niti opozicione snage toliko kadre da ga, uz oslonac na mase, bitno izmene.

Jugoslovenska država, kao buržoaska država, nastala je sa zakašnjenjem najmanje od pola veka, u doba socijalnih proleterskih revolucija i velike krize kapitalističkog društva, koja je nastupila posle prvog svetskog rata. Godine 1918. Jugoslavija nije mogla biti nacionalno monolitna država, jer su se već, uglavnom, oformile nacije koje su je činile. Umesto nacionalne homogenizacije nastupao je proces nacionalne hegemonizacije. Ali pijemontska uloga Srbije nije se mogla lako održati, ne samo zbog snažnog otpora drugih nacionalnih centara, već i zbog njihove ekonomske premoći.

Na drugoj strani, javio se veoma snažan talas klasnih borbi. Rat je doneo materijalno razaranje, a s njime i ekonomsko propadanje radničkih, seljačkih i sitnoburžoaskih slojeva. Socijalni nemiri na selu, izazvani oštrim zahtevima seljaka za zemljom, štrajkovi radnika u gradovima, poremećaji u proizvodnji, saobraćaju i trgovini bili su indikator revolucionarnog vrenja. Može se reći da je u jugoslovenskim zemljama posle rata, u periodu 1918—1920, nastala revolucionarna situacija, takvi društveni odnosi u kojima se sukobi klasnih snaga zaoštravaju i grupišu snage revolucije, koje sve više postaju svesne svog društvenog položaja i neophodnosti revolucionarnog menjanja društvenog poretka. Međutim, tu situaciju karakterisalo je sledeće: tokom 1919. i u prvoj polovini 1920. buržoazija je bila slaba i razjedinjena, a državni aparat još potpuno neorganizovan i neuhodan, ali u istom periodu Komunistička partija Jugoslavije bila je tek u fazi svog organizacionog i ideološkog izgrađivanja, pa još preslaba i nespremna za pokretanje revolucije. Od polovine 1920, od Vukovarskog kongresa, na kojem se organizaciono i ideološki učvrstila, KPJ je postala snažniji politički faktor, ali je u isto vreme i buržoazija ušla u fazu svog konsolidovanja.

Ova »ravnoteža« snaga poremećena je krajem 1920. godine velikom ofanzivom komunista, s jedne strane i razjedinjenošću buržoaskih grupa u pogledu državnog uređenja, s druge. U takvim uslovima, uoči otvaranja fronta nacionalnih borbi, za buržoaziju se postavilo kao imperativ — smanjiti svoje snage na frontu klasne borbe. U želji da ostvari svoj koncept državnog uređenja, vladajuća buržoazija je nastojala da ukloni mogućnost klasnog sudara. Tako se poseglo za vanrednim merama protiv KPJ (Obznana, Zakon o zaštiti države), koje su samim tim što predstavljaju negaciju osnovnih principa građanskog parlamentarizma i demokratije (oglašavanje za krivično delo i samo prihvatanje komunističkih ideja u suprotnosti je sa ustavnim odredbama o slobodi savesti, a poništenje komunističkih poslaničkih mandata u suprotnosti je sa osnovnim parlamentarnim principom, prema ko-

Digitized by Google

jem se jednom izražena narodna volja ne može nikakvim merama suspendovati) značile istovremeno i potkopavanje temelja na kojima je građanski poredak izgrađen. »Nož koji buržoaska demokratija ne ispušta iz ruku i kojim pokušava da seče našu propagandu i umrtvi naš pokret, sve dublje zarezuje u sam koren buržoaske demokratije i njene države« (Moša Pijade).

Godine 1921, kada je u toku bio obračun buržoazije sa revolucionarnim radničkim pokretom, javljaju se u Jugoslaviji i prve organizacije sa fašističkom ideologijom i praksom. Okolnost da su se one razvile upravo posle ovog obračuna objašnjava njihovu usmerenost, pre svega, na nacionalnom frontu.

U identifikovanju onih pojava koje obeležavaju fašizam mi smo zanemarivali one elemente fašizma koje možemo naći u načinima istupanja nekih građanskih stranaka ili metodima samog režima (šestojanuarske diktature). Orijentisali smo se samo na one političke pokrete i grupe koji imaju jasno vidljive idejne i organizacione oblike fašizma. Naše rasuđivanje o jugoslovenskom fašizmu temeljićemo na posmatranju delikatnosti više organizacija i pokreta, kao što su: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Srpska nacionalna omladina (Srnao), Hrvatska nacionalna omladina (Hanao), Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), koje se javljaju 20-ih godina, zatim: Jugoslovenska akcija, Bojovnici, Ljotićev Zbor i Ustaški pokret, koji deluju u periodu šestojanuarske diktature, 30-ih godina.

1. Osobenosti

U periodu između dva rata fašizam u Jugoslaviji se ne javlja kao jedinstveni pokret. Poniklo je više organizacija i pokreta ne samo međusobno nepovezanih, već često i suprotstavljenih jedni drugima, neki i kao agenture i oruđe u rukama stranih država. čijom su se političkom i materijalnom potporom i održavali.

Po svojim nacionalnim orijentacijama, sve se organizacije ipak mogu svrstati u dve grupe: jedna sa jugoslovensko-unitarističkim polazištem, a druga sa nacionalnom osnovom, kao najekstremniji odraz nacionalnih buržoazija.

Prvu grupu bi činili: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Jugoslovenska akcija, Bojovnici, odnosno Ljotićev Zbor, s kojim su se kasnije dve poslednje organizacije fuzionisale. Prve tri organizacije ponikle su i došle najviše do izražaja u Hrvatskoj i Sloveniji, gde je nacionalni pokret i bio najjači a osnovane su, upravo s ciljem da rade na njegovom suzbijanju. »Beskompromisno«, »integralno« jugoslovenstvo, odnosno nacionalni i državni unitarizam, koje su ove organizacije ne samo idejno zastupale, nego su se za očuvanje centralističkog sistema vladavine borile grubom silom i terorom, pokazuje da je i deo hrvatske i slovenačke buržoazije bio životno zainteresovan za opstanak unitarističke Jugoslavije.

Digitized by Google

Oni Hrvati koji su se izjasnili kao »jugoslovenski nacionalisti«, negirajući posebna nacionalna polazišta i Hrvata i Srba, odbacivali su federalizam iz straha da bi se Hrvatska mogla naći u položaju male federalne jedinice, »koja će baš onda biti ovisna o Srbiji«. Bojazan od mogućne srpske prevlasti u uslovima centralizma otklanjali su dokazivanjem da su Hrvati na takvom ekonomskom i kulturnom nivou da ne mogu biti stavljeni u položaj građana drugog reda, pa i kada bi Srbi tome težili. Slovenački, pak, liberali, koji su podržavali Orjunu i Bojovnike, »integralnom« su jugoslovenstvu prilazili, pre svega, sa ekonomskog stanovišta, smatrajući da bi »autonomija« Slovenije štetila njenim ekonomskim interesima, jer bi se moglo slovenačkom kapitalu i robi zatvoriti prostrano i gladno jugoslovensko tržište.

Drugoj grupi fašističkih organizacija, stvorenih na nacionalnoj (nacionalističkoj) osnovi, pripadali su: Srpska nacionalna omladina, Hrvatska nacionalna omladina, VMRO, Ustaški pokret. Pravdajući se da se bore za afirmaciju svoje nacionalnosti, ovi pokreti i organizacije su protivnici ne samo centralističkog državnog uređenja, ne samo jugoslovenstva, već i svake jugoslovenske državne zajednice. Svoju naciju identifikovali su samo sa svojom nacionalnom državom.

Srpskoj nacionalnoj omladini je glavni zadatak bio da se bori »za trijumf Srbije i Srpstva«, zbog čega je najavljivala rat »svim defetistima i Jugoslovenima«. Njena usmerenost protiv nacionalnog unitarizma, kao »antisrpstva«, njena uporna borba čak i protiv državnog uređenja zasnovanog na Vidovdanskom ustavu pokazuje da je deo srpske buržoazije u jugoslovenstvu video, pre svega, dezintegraciju »Srpstva«, i smatrao da se bez ujedinjenja »Srpstva« ne može govoriti o Jugoslaviji.

Hrvatskoj nacionalnoj omladini je ideja-vodilja ujedinjenje sveg Hrvatstva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i stvaranje hrvatske države izvan okvira Jugoslavije. Ustaški pokret ide još dalje i traži da se iz takve Velike Hrvatske sve druge narodnosti »isele u granicama svojih država«.

Zbog takvih međusobno oprečnih ideologija dolazilo je do obračuna između fašističkih organizacija, onih sa jugoslovenskom i onih sa nacionalnom osnovom. Česti revolveraški okršaji, prave ulične bitke između orjunaša i srnaovaca u Vojvodini, odnosno između hanaovaca i orjunaša u Zagrebu, kasnije između ustaša i ljotićevaca u nekim delovima Hrvatske, zatim između četnika i makedonskih revolucionara-vrhovista u Makedoniji, pružali su prizor građanskog rata. U stvari, međusobni obračuni terorističkih organizacija bili su samo pokazatelj prerastanja nacionalnih pokreta u ekstremne, koje ne obezbeđuju rešenje ni za jednu naciju, već samo doprinose produbljavanju jaza između pojedinih jugoslovenskih naroda, seju između njih nepoverenje, netrpeljivost i nacionalnu mržnju.

Sukobljene međusobno, svaka od ovih fašističkih organizacija nastojala je da na svojoj idejnoj platformi ostvari ujedinjenje »nacionalnih snaga«. Orjuna je privremeno ostvarila »akcionu« sa-

Digitized by Google

radnju sa Udruženjem četnika (1923), sa jednom od tri četničke organizacije koja je bila jugoslovenski orijentisana, zatim sa Narodnom odbranom, militarističkom organizacijom; manje uspeha imala su nastojanja da joj se pridruže druge nacionalne organizacije: Sokolski savez Jugoslavije, Savez dobrovoljaca, Jugoslovenska matica, Jugoslovenska straža i druge, mada su članovi ovih organizacija pojedinačno ulazili u organizacije Orjune.

Srpska nacionalna omladina takođe je ostvarila »akcionu«, idejnu i organizacionu saradnju sa dva četnička udruženja, velikosrpski orijentisana — Udruženjem srpskih četnika »Petar Mrkonjić« i Udruženjem srpskih četnika »za kralja i otadžbinu«, koja su joj se »priključila«! (1925) i u njoj činila »vojni odred«. Političku podršku Srnao je dobijala od nekih uglednih članova i poslanika Radikalne stranke, iako ova stranka kao celina nije htela da se kompromituje saradnjom sa najekstremnijim srpskim nacionalistima.

Hrvatska nacionalna omladina i Ustaški pokret nastojali su da ostvare saradnju sa HSS. Radić je, međutim, krajem 1922. javno raskinuo saradnju sa frankovcima, rezonujući politički realno da hrvatski nacionalni pokret treba da ima svoju »glavu« u zemlji, a ne u Beču i Pešti. Sledeće godine vođstvo HRSS se takođe javno ogradilo od delatnosti Hanao, čije su se organizacije često poistovećivale sa organizacijama HRSS. Nešto drukčiju taktiku je primenilo Mačekovo vođstvo HSS prema ustašama, doduše u izmenjenim prilikama, naročito uoči drugog svetskog rata, tolerišući uticaj ustaša u svojim organizacijama. Ustaški pokret je uspostavio saradnju sa VMRO (vrhovisti), a ova organizacija sa Kosovskim komitetom, terorističkom organizacijom albanskih nacionalista-iredentista, koja je takođe uživala punu podršku fašističke Italije.

Sledeća bitna karakteristika »jugofašizma« je udeo omladine u njegovom pokretu. Orjuna je ponikla kao omladinska organizacija u Splitu: njen prvobitni naziv je bio Jugoslovenska napredna nacionalistička omladina (JNNO), i omladina će ostati kao njena najmasovnija društvena kategorija. Srpska nacionalna omladina, Hrvatska nacionalna omladina, već svojim imenima kazuju da se računalo, pre svega, na mlađi naraštaj. Ljotićev Zbor je takođe imao svoju udarnu organizaciju omladine Beli orlovi, posredstvom koje je i ostvarivana teroristička aktivnost. Ustaški pokret vuče korena (1928) iz Hrvatske pravaške republikanske omladine, a njegovu masovnu osnovu u početku su činili klerikalno orijentisani studenti. Ustaše su takođe nalazili svoje ishodište i u Hanao, gde su se u terorističkim akcijama 20-ih godina kalili njegovi najpoznatiji kadrovi. (Jedan od još živih ustaških vođa Andrej Artuković je svojevremeno, kao student, bio vođ Hanao u Gospiću.)

Objašnjenje za učešće omladine u ovim fašističkim organizacijama svakako bi se pre dobilo sociološkim studijama nego istorijskim ispitivanjem. Pa ipak, objašnjenja se mogu naći i u političkoj i ekonomskoj besperspektivnosti mlade generacije onoga

Digitized by Google

doba. Što omladina čini pretežni deo ovih reakcionarnih organizacija uzroke treba tražiti i u činjenici što se ovaj politički nezreli i neformirani ljudski naraštaj može najlakše privući zvučnim nacionalističkim parolama, iskićenim i šarenim uniformama, bučnim paradama i manifestacijama, što on najlakše podleže obećanjima o materijalnoj koristi, političkoj karijeri i slično.

Bio je to svakako manji deo omladine, na što ukazuju podaci da je omladina veoma angažovana i u drugim građanskim, kao i naprednim i komunističkim organizacijama. Karakterističan je, u tom pogledu, primer raspada predratne Jugoslovenske revolucionarne omladine, koja se svojevremeno borila za nacionalno oslobođenje jugoslovenskih naroda pod Austro-ugarskom Monarhijom. Manji deo te organizacije prišao je posle rata Orjuni[2], dok je veći deo pristupio komunističkom pokretu[3], težeći socijalnoj revoluciji.

Bitno je odgovoriti i na pitanje: da li se o jugoslovenskom fašizmu može govoriti kao o autohtonim pokretima, ili samo kao o kopiji strane fašističke ideologije? Uopštena ocena bila bi da su pojedine fašističke organizacije i pokreti nastali na našem tlu kao posledica unutrašnjih okolnosti, društvenih, pre svega političkih, suprotnosti ondašnje jugoslovenske buržoaske države. Za takve organizacije tokom 20 godina može se utvrditi da su bile potpuno nezavisne od bilo kakvog idejnog uticaja spolja i organizaciono delovale potpuno samostalno. Na to ukazuju i podaci o njihovom finansiranju: Orjunu je delimično finansirala i pokrajinska vlada za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, prema njenom sopstvenom priznanju, iz fondova »za nacionalnu propagandu za Istru« (ranije su Orjunu materijalno pomagali i neki industrijalci jugoslovenskog porekla iz Južne Amerike). Za Srnao i Hanao se može reći da su finansijsku potporu dobijale na osnovi »dobrovoljnih priloga i zaveštanja« bogatih pristalica Radikalne stranke, odnosno Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava. Iako potpuno nezavisne, ipak ne znači da ove organizacije nisu »kopirale« neke metode italijanskih fašista. Orjunine »akcione čete« podsećaju nas na italijanske »fasci«. Uostalom, njen pokret je i ponikao u Dalmaciji, u neposrednoj blizini italijanske okupirane zone, i njeni pokretači su i ljudi prebegli sa italijanske teritorije (uglavnom iz Istre).

Za fašističke organizacije i pokrete 30-ih godina (Jugoslovenska akcija, Ustaški pokret, Ljotićev Zbor) može se reći da su se više razvijali pod idejnim uticajem italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma. Utvrđeno je takođe da je Ljotićev Zbor delimično finansirala nacistička Nemačka, a Ustaški pokret

---

[2] Orjuni su prišli raniji pripadnici Jugoslovenske revolucionarne omladine: dr Ljubo Leontić, Mirko Korolija, Niko Bartulović, Paško Fabris, Edo Bukat, Marko Nani, Valentin Zic i drugi.

[3] Komunističkom pokretu prišli su: Đuro Cvijić, Rudolf Hercigonja, August Cesarec, Gustinčić, Klemenčić, Pavle Bastajić, Mustafa Golubič, Ljuština, Galogaža i drugi.

Digitized by Google

— fašistička Italija. Zbog toga su ovi pokreti bili samo oruđe u rukama stranih sila, oni su i svoje krajnje nacionalne interese podređivali interesima tih sila: Pavelić je zamišljao svoju Nezavisnu Državu Hrvatsku u personalnoj uniji sa Italijom (krunisanjem italijanskog kralja za kralja Hrvata), a Ljotić je korporativnu državu video samo u sistemu Hitlerovog »novog poretka Evrope«.

Razlika između fašizma 20-ih i fašizma 30-ih godina je u njegovom rastu i kao ideologije i kao pokreta: u trećoj deceniji posle rata on je još izolovana pojava u granicama jedne države; u četvrtoj deceniji to je već svetska pojava, kao faktor međunarodnih odnosa i podele sfera uticaja, kao agresor koji ne preza ni pred čime.

I u organizacionom ustrojstvu postoje razlike između fašističkih organizacija u Jugoslaviji treće decenije i onih koje su nastajale tokom velike ekonomske krize, u četvrtoj deceniji ovoga veka. Ni Orjuna, ni Srnao, ni Hanao, i pored tendencija ka apsolutnom centralizmu u rukovođenju, i pored vojničke povezanosti i discipline svojih pristalica, nisu imale svog autoritativnog »vođu«, čije bi direktive poštovale sve organizacije, a čija bi reč bila zakon. Kod Orjune je ta pojava još drastičnije izražena, jer njeno »provincijsko« rukovodstvo u Splitu nije uvek predstavljalo centar iz kojega se dirigovalo; naprotiv, svaka je oblast (naročito Slovenija, Vojvodina) imala svoj štab iz kojega se rukovodilo, koji je katkad delovao i autoritativnije nego centralni odbor, ili Direktorijum u Splitu. Kod VMRO imamo čak i pojavu međusobnog obračunavanja na vrhu organizacije čije su žrtve bile i njene najistaknutije vođe — Todor Aleksandrov (ubijen 1924) i Aleksandar Protogerov (ubijen 1928. godine).

Nasuprot ovome, fašizam u Jugoslaviji 30-ih godina imao je svoje autoritativne »vođe«: kod ustaša je to Ante Pavelić, kod zboraša Dimitrije Ljotić. Međutim, i jedan i drugi postizali su apsolutnu odanost svojih pristalica na različite načine. U ustaškom pokretu je primaran vojnički sistem organizovanja po hijerarhijskom principu, čiji vrh piramide predstavlja Glavni ustaški stan i sam poglavnik Pavelić, kojem članstvo izražava privrženost i odanost obavezujući se na to zakletvom. Ljotić je svoj autoritet »vođe« postizao svojim istupanjima, teatralnim ponašanjem. Njegova toliko iskazivana religijska revnost (nošenje ogromnog krsta oko vrata, pozivanje na Bibliju i Hrista u svojim govorima) izazivala je kod drugih političara čuđenje, pa i sklonost da takvo ponašanje proglase psihički nenormalnim[4]. Međutim, bile su to samo njegove skrivene namere da verske rekvizite iskoristi za jačanje sopstvenog autoriteta vođe. Prikazivao se, u stvari, kao »izabranik« božji, koji narodu treba da otvori oči i

[4] Prilikom hapšenja Ljotića 1938, u vreme Stojadinovićevog režima, Uprava grada Beograda bavila se mišlju da ga oglasi kao »žrtvu verskog ludila«, na osnovu nalaza da stalno nosi ikonu.

Digitized by Google

pokaže mu put ka »spasenju«. U velikoj svetskoj kataklizmi, koja se približavala u obliku novog rata, a koja je širila među ljudima strah i beznađe, i verski fanatizam nalazio je svoje plodno tle.

2. Socijalna osnova

Glavna odlika svih fašističkih organizacija u Jugoslaviji je njihova uska socijalna osnova. Svaka od njih, ni u periodima uspona, nije imala više od nekoliko hiljada članova, koji su se, međutim, brzo osipali, prilikom čestih kriza i rascepa. No, i pored toga, vredno je razmotriti pitanje — na koje su se društvene slojeve te organizacije oslanjale. Sama činjenica da su se fašističke organizacije osnivale uglavnom u gradovima ograničava nam ispitivanje na gradski deo stanovništva.

Na prvom mestu treba istaći udeo sloja intelektualaca, koji su idejni tvorci i pokretači organizacija. Za širenje pokreta Orjune od velikog značaja je bila okolnost što su njoj prišli i preuzeli rukovodeću ulogu pojedini književnici i novinari[5], koji su svojom propagandnom pisanom rečju u oko desetak orjunaških listova znatno uticali na pridobijanje za pokret omladine. U širenju pokreta Orjune značajnu ulogu imali su i studenti koji su se školovali u Zagrebu i Ljubljani, naročito oni u sastavu njenih »akcionih četa«[6].

Najvažnije u svemu ovome je to što je i sama Orjuna stvarana na pretpostavci o vodećoj ulozi inteligencije u društvu, što je svoj pokret smatrala intelektualističkim. Prema gledištu koje je istaknuto na prvom kongresu Orjune (1923), težište njenog rada treba da bude na pridobijanju što većeg broja mlađih intelektualaca. Zauzet je stav da bi se *»pobedom nacionalizma kod jake većine inteligencije«*, mogao zameniti »liberalizam starih *generacija«* sa *»energijom i odlučnošću mladosti«*. U orjunaškim listovima otvoreno su zahtevani *»prava vladavina kuražne inteligentne manjine«*, diktatura i dolazak na vlast »superiornih duhova« i »superiorne manjine«.

---

[5] Prvi predsednik Direktorijuma Orjune Mirko Korolija bio je pesnik. Njega su često upoređivali sa Danuncijem, po sličnosti pesnika i nacionaliste, a i zbog sličnih ambicija. Drugi predsednik Direktorijuma, dr Ljubo Leontić, bio je pravnik i poznati publicist. Veliki ugled kao osnivač pokreta uživao je Niko Bartulović, književnik. Jedan od istaknutijih orjunaša u Ljubljani bio je Vladimir Levstik, Književnik, kao i Milosav Jelić, književnik iz Skoplja, i Dinko Anđelinović, književnik iz Zagreba.

[6] Od studenata koji su zauzimali najznačajnije pozicije u Orjuni treba spomenuti Edu Bulata, jednog od osnivača splitske organizacije. (Zanimljivo je da je on kasnije evoluirao od ekstremnog jugoslovenskog nacionaliste do ustaštva: u NDH je bio jedan od važnijih političkih funkcionera.) U Zagrebu se isticao Berislav Anđelinović u okršajima sa hanaovcima, a u Skoplju najjači uticaj među orjunašima je imao student Uroš Bjelić.

Digitized by Google

Istaknutu ulogu intelektualci su imali u Hanao[7], kao i u Ljotićevom Zboru.[8] Ustaški pokret svoj intelektualni vrh nasledio je od Hrvatske stranke prava, kao i svojim uticajem među studentima. Priliv intelektualaca u frankovačke redove usledio je nakon prvog rascepa u HSS (1925) kada se deo hrvatskih intelektualaca (Trumbić, Bud) orijentisao udesno. Radić je već 1927. godine proročki predviđao tragične događaje i za Hrvate i za Srbe, ako hrvatska inteligencija uspe da se u svojoj političkoj akciji posluži »starim tefterima iz arhiva«, u nastojanju da ostvari »hrvatsko državno pravo«.

Najtanji sloj inteligencije imalo je Srnao, čak i ako među intelektualce ubrojimo Svetolika Savića, jednog od njenih vođa i urednika najopskurnijeg beogradskog lista »Balkana«, i Punišu Račića, njenog najistaknutijeg »četovođu«, jednu od najmračnijih političkih ličnosti onoga vremena. U socijalnoj strukturi ove organizacije velikosrpskih nacionalista nalazimo društvene slojeve tipične za fašističke pokrete: na jednoj strani, to je tanak sloj veleposednika, industrijalaca, bankara, poslanika, visokih državnih činovnika, predstavnika mesnih organa vlasti, a na drugoj — »ljudi bez zanimanja«, koji, prema priznanju same Vrhovne uprave Srnao, traže da ih izdržava sama organizacija. I u jednom izveštaju SKOJ-a o specijalnom sastavu Srnao navodi se da nju čine »najniži slojevi, lumpenproletarijat i dobrim delom krupna buržoazija«. Iz ovakvog sastava ove fašističke organizacije razaznaje se odnos plaćenih najamnika i gospodara.

Na drugom mestu bitno je utvrditi udeo radnika u fašističkim organizacijama, ne toliko zbog njihovog broja koliko zbog jedne napadno propagandne i terorističke delatnosti jugofašista u odnosu na radnički pokret. Glavni cilj nacionalista bio je da odvuče radnike sa terena klasne borbe, kako bi, navodno, stvaralačka snaga radničke klase »bila uzidana u temelje nacionalne države«. Najveću aktivnost u tom pogledu ispoljila je Orjuna: organizujući »delavske ćelije« i »nacionalne sindikate«, osobito u Sloveniji i Dalmaciji. Hrvatska nacionalna omladina, sa svoje strane, osnovala je posebnu organizaciju Hrvatske radničke omladine, nastojeći da u nju uključi mlade radnike. Prema partijskim dokumentima i štampi, nacionalisti su regrutovali radnike za svoje organizacije iz sokolskih i raznih sportskih i gimnastičkih udruženja. Podaci iz radničke štampe pokazuju »da se fašistički agenti sve više uvlače u radničke redove i vrbuju radnike da se upisuju u fašističke organizacije«. U podacima o zavrbovanim radnicima u fašističkim organizacijama govori se o kategorijama: »pojedinačni slučajevi«, »nesavesni radnici«, »lumpenproletarijat«, »šegrti«, i sličnima. Nacionalisti i sami priznaju da »nisu uspeli

[7] U Velikom veću Hrvatske nacionalne omladine najistaknutiju ulogu imali su: dr Rudolf Horvat, dr Josip Reberski, dr Milan Dečak, dr Mintos.

[8] Istaknuti prvaci Zbora bili su profesori Velibor Jonić i Danilo Vulović, pravnik dr Danilo Gregorić, novinar Stanislav Krakov i drugi.

Digitized by Google

organizovati veće grupe radnika: »Radnik odlazi partijama i k onima koji propovedaju privilegisanje radničke klase revolucijama« — kaže se u jednom izveštaju »Orjune zagrebačke oblasti«.

Učešće radnika u fašističkim organizacijama, ma i u manjem broju, objašnjava se slabošću radničkog pokreta u pojedinim periodima, posle više rascepa (1919—1920. otpadanje socijalpatriota i centrista) i posle razbijanja Partije od strane režima (1920—1921. Obznanom i Zakonom o zaštiti države). Pod takvim nepovoljnim okolnostima i propaganda reformista da treba raditi na »konsolidaciji« države, kako bi ona bila sposobna da sprovede socijalne reforme, i propaganda nacionalista da će samo u okviru »snažne nacionalne države« radničke klase uspeti da poboljša svoj ekonomski položaj — nalazili su plodno tle kod dezorijentisanih, demoralisanih i uz to nezaposlenih radnika.[9]

Ostali društveni slojevi u terorističkim organizacijama pripadali su mahom takozvanom srednjem staležu, kao što su zanatlije, trgovci, činovnici, koji su nastojali da održe svoje ekonomske i političke pozicije. Deo članstva činio je takozvani »nacionalni element«, i vrbovan je iz redova: četnika, dobrovoljaca, rezervnih oficira, sokola, invalida i drugih. Tu su zatim i »lumpenproleteri«, koji su u redovima fašista lako postizali lagodni život i za koje je biti orjunaš, srnaovac ili ustaša predstavljalo zanimanje i mogućnost opstanka.

Odnos verskih organizacija prema fašističkom pokretu u Jugoslaviji takođe je bitan za sagledavanje njegovog uporišta u »masama«. U tom pogledu, nacionalističke organizacije 20-ih godina *nisu* poklanjale naročitu pažnju religijskim ustanovama, čak bi se moglo reći da su bile antiklerikalno orijentisane. Stvar je sasvim tome suprotna u pogledu fašističkih organizacija 30-ih godina. I Pavelićev Ustaški pokret i Ljotićev Zbor tražili su oslonac u crkvama i bogomoljama, prvenstveno zbog njihovog pojačanog uticaja na vernike. Tako je Ustaški pokret imao uporišta u nekoliko katoličkih organizacija (Križari, Domagoj), a uživao je podršku i jednog dela visokog katoličkog sveštenstva (u BiH naročito nadbiskupa Šarića). Na drugoj strani, Ljotićev Zbor privukao je deo pravoslavnog sveštenstva, koji je u Ljotićevom pokretu video mogućnot »rušenja bezbožnog boljševizma« i uspostavljanja »nove pravoslavne Rusije«. Od crkvenih velikodostojnika Ljotiću je prišao nadbiskup žički Nikolaj Velimirović, koji je organizovao i pokret »bogomoljaca«, nazvan Hrišćanski narodni pokret.

---

[9] Poznati orjunaški vođa Vladimir Bornemisa, koji je nekada važio i kao istaknuti vođa socijalista i komunista, odlazio je među nezaposlene radnike jednog industrijskog preduzeća u Zagrebu i obećavao im da će dobiti posao samo »ako postanu orjunaši«. U toj svojoj aktivnosti bio je u dosluhu sa upravnikom dotičnog preduzeća.

Digitized by Google

3. Ideologija i metodi istupanja

Svi fašistički pokreti u Jugoslaviji imaju ipak zajedničke odlike, po čemu se i uvršćuju među najreakcionarnije socijalne pokrete. Osnova im je: apsolutizacija ideja nacije i države, zalaganje za korporativno (staleško) uređenje, antikomunizam i antisemitizam, oštro suprotstavljanje »liberalnoj demokratiji«, odnosno političkim strankama i građanskom parlamentarizmu, revolucionarna frazeologija, rasističke teorije. Većina tih organizacija nije prikrivala svoje ambicije da osvoji vlast, boreći se istovremeno i protiv revolucionarnog radničkog pokreta i protiv građanske »liberalne demokratije«. Dok su jugoslovenski nacionalisti u Orjuni isticali u prvi plan »da je *njen konačan cilj da vlada, ili da se vlada po njenim instrukcijama*«, u Jugoslovenskoj akciji da je »*osvajanje ulica, koje su tako uspešno vršili Hitler i Musolini, jedini ispravan metod za nas*«, dotle su hrvatski nacionalisti u Ustaškom pokretu definisali kao osnovni cilj — stvaranje velike hrvatske države »*oružanim ustankom (revolucijom)*«.

Za postizanje tih svojih ciljeva sve ove fašističke organizacije imale su posebne vojne formacije, koje su nosile različite nazive: »akcione čete«, »četnički odredi«, »grupe«, »družbe« itd. Naoružane su bile lakšim oružjem: revolverima, bombama, noževima, bokserima, drvenim palicama itd. i izvodile su terorističke ili diverzantske akcije protiv ljudi i određenih objekata. Zbog suprotnih nacionalnih orijentacija, različiti su bili samo krajnji politički ciljevi.

Orjuna je u ideološkom pogledu bila nosilac takozvanog jugoslovenskog nacionalizma, koji počiva na zabludi o postojanju jedne jugoslovenske nacije. Programom nacionalista predviđeno je, posle »duhovnog« ujedinjenja jugoslovenskih »plemena«, »unifikacije« sa Bugarskom — stvaranje »*Velike Jugoslavije*«, koja bi se prostirala od Varne do Trsta i od Segedina do Soluna. Poslednja faza bilo bi ujedinjenje svih slovenskih država: Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske, Rusije (!), da bi se tako obezbedio primat slovenskoj rasi u svetu. Ujedinjenju slovenskih država prepreka je Mađarska, »koja se kao klin zabila u slovensko meso«. Zadatak je svih slovenskih država da otklone taj klin »likvidacijom mađarske rase« i »brisanjem mađarske države s geografske karte«. Međutim, do postizanja tog krajnjeg cilja zadatak je jugoslovenskih nacionalista bio da se u zemlji bore protiv nacionalnih pokreta i pokreta nacionalnih manjina, kao »nacionalnih separatizama«, i »iredentizama«, da suzbijaju »boljševizam i komunizam«, kao »klasni separatizam«, da se bore protiv svakog pokušaja »da se država krnji ili cepa«. Orjuna je od samog početka najavljivala borbu protiv »trulog i degenerisanog parlamentarizma«, nagoveštavala je »revoluciju jugoslovenskih nacionalista«, kojom će onemogućiti »revoluciju gladnih, golih i bosih« i uvesti »čvrstu i čestitu vanstranačku diktaturu«. Pored žestoke propagande, najčešći vid istupanja orjunaša bila je upotreba njihovih naoružanih »akcionih četa«: oružani okršaji sa komunistima

Digitized by Google

poznati su bili naročito u Sloveniji (Trbovlje 1924) i Dalmaciji, fizički napadi na predstavnike nacionalnih pokreta (u Hrvatskoj), rušenje i demoliranje redakcije listova predstavnika nacionalnih manjina (u Vojvodini). Teror orjunaša bio je naročito pojačan za vreme parlamentarnih i opštinskih izbora, kada su tim pritiskom nastojali da doprinesu pobedi »jugoslovenskih stranaka« (najčešće Demokratskoj stranci) i onemoguće one koje su stajale na čelu nacionalnih pokreta (mahom je bila na udaru HSS).

Ideološka osnova pokreta Srpske nacionalne omladine bio je velikosrpski nacionalizam u najgrubljoj formi; njemu su delimično posečeni izdanci stvaranjem jugoslovenske države, te se javlja kao slaba reakcija na jugoslovenski nacionalistički pokret i nalazi hrane i oduška jedino u hegemonizmu srpske buržoazije. On ne predstavlja jasno idejno izdiferencirani, čvrsto postavljeni i formirani program; to je skup fraza čija je jedina upotrebna vrednost u tome da se njime špekuliše u određenoj političkoj situaciji, da snagom i težinom reči provocira, ucenjuje i da tako služi kao poslednji adut za pravdanje hegemonističke politike. U obrazlaganju glavne tačke toga »programa« — *»prioritet Srba«* u državi, operisalo se već poznatim »argumentima« o velikim žrtvama i zaslugama srpske vojske, o srpskoj tradiciji, srpskom državničkom iskustvu itd. Svoje postojanje i delovanje Srnao vidi upravo u tome što, navodno, takav »prioritet Srba« u novoj državi nije obezbeđen. Njeni pokretači su, stoga, i protiv ustavotvornih elemenata te države: protiv Krfske deklaracije, koja je iznuđena od Srbije, pritešnjene nepovoljnim položajem u ratu, protiv Vidovdanskog ustava, koji, po njima, predstavlja »izneveravanje srpske zavetne misli«, jer tim ustavom, pored ostalog, nije proklamovano državno ime »Srbije«. Stoga se postavljaju zahtevi za revizijom toga ustava, unošenjem odredaba o promeni naziva države, koja mora nositi srpsko ime, za vraćanjem srpske zastave i srpskog grba kao državnih amblema. Svoju borbu protiv jugoslovenstva, odnosno protiv svega onog što nije srpsko, srpski nacionalisti su i javno demonstrirali uklanjanjem i uništavanjem državnih i jugoslovenskih amblema i simbola (sokolskih značaka, državnih kokardi, državnih zastava). Svoju terorističku aktivnost srnaovci su usmeravali najčešće protiv jugoslovenskih nacionalista (orjunaša), naročito u Vojvodini, zatim za vreme parlamentarnih i lokalnih izbora fizičke napade su vršili na političke protivnike Radikalne stranke. Stalna šovinistička haranga, naročito protiv hrvatskog nacionalnog pokreta, kulminirala je u poznatom zločinu u Skupštini (juna 1928), atentatom na najistaknutije prvake HSS. Atentat je izvršio Puniša Račić, jedan od »četovođa« Srnao, a njegov najbliži saučesnik bio je poslanik Dragan Bojović, koji je jedno vreme bio na čelu ove organizacije.

Hrvatska nacionalna omladina, ponikla sa osnovnim ciljem ostvarenje »slobodne, samostalne od svakog neovisne hrvatske države«, doživeće svoju inkarnaciju u Ustaškom pokretu. Svoju terorističku aktivnost najčešće je usmeravala protiv Orjune (njihovi međusobni oružani okršaji u kojima je bilo mrtvih i ranje-

Digitized by Google

nih izbijali su najčešće u Zagrebu i Lici), zatim je na parlamentarnim izborima vršila napade na političke protivnike HSS.

Ideološka i praktična delatnost ustaša prožeta je bila nastojanjem za stvaranjem hrvatske države, kao totalitarne države, čije bi društveno uređenje bilo zasnovano na korporativnom sistemu, sa ustaškim pokretom kao nosiocem celokupnog političkog života. U ovom idejnom konceptu, kao i u rasističkoj teoriji o Hrvatima, kao izabranom narodu, koji nije slovenskog, već gotskog porekla, uočava se i najveći idejni uticaj fašističke Italije, odnosno Nemačke, čijom se materijalnom i političkom podrškom ustaški pokret i održavao. Pavelićeva koncepcija o rešavanju hrvatskog nacionalnog pitanja izvan okvira Jugoslavije, zasnovana i na antisrpstvu (programska odredba ustaša o »iseljenju« iz Hrvatske drugih narodnosti u NDH će biti realizovana teškim genocidom nad srpskim narodom u Hrvatskoj i BiH), našla je svoje uporište u fašističkim silama, čiji je cilj bio razbijanje Jugoslavije i podela interesnih sfera nad njenim razvalinama.

Teroristička aktivnost ustaša iz vojnih logora i uporišta iz inostranstva (Lipari, Bovigno, Brescia — Italija; Janka Pusta — Mađarska, iz Berlina — Nemačka) sprovođena je najčešće ubacivanjem diverzantskih grupa u zemlju, podmetanjem paklenih mašina, atentatima. Najspektakularnije su bile akcije takozvani »lički ustanak« (napad na žandarmerijsku stanicu ispod Velebita), 1932. godine, zatim atentat na kralja Aleksandra u Marselju, 1934. godine. Posle ovih akcija, međutim, i Rim i Berlin su se morali obavezati da će kontrolisati i onemogućavati ustašku aktivnost protiv Jugoslavije. Sporazumom između Stojadinovića i Musolinija (1937) omogućen je delu ustaša povratak u zemlju, gde nastavljaju svoju poluilegalnu i legalnu aktivnost, ostvarujući svoj uticaj u raznim nacionalističkim i klerikalnim udruženjima, a jednim delom i u organizacijama HSS. Ovim aktivnostima, uglavnom, rukovode Pavelićevi najbliži saradnici Budak i Kvaternik, a javljaju se i novi sledbenici, kao što je Stjepan Buć, koji osniva »Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku«, tražeći oslonac, pre svega, u fašističkoj Nemačkoj.

Udarna tačka ideologije Ljotićevog Zbora je, na jednoj strani, zamisao o »novoj privredi«, koja treba da se zasniva na staleškom (korporativnom) principu, a na drugoj — oštra kritika »boljševizma«, zatim što ukida privatnu svojinu, »uništava porodicu, a religiju izvrgava podsmehu«. Vezujući svoj krajnji cilj — ostvarenje svog fašističkog programa — za pobedu u ratu fašističkih sila, Zbor je svojom ideologijom i svojom aktivnošću imao prvenstveni zadatak da posluži interesima zemalja Osovine. Ljotićeva glavna misao bila je: Ne izaziva Hitler rat, već Jevreji, koji, u saradnji sa komunistima, žele svetsku katastrofu, da bi revolucijom uništili »hrišćanske« i »nacionalne« države i uspostavili svoju dominaciju svetom. Liniju Kominterne na stvaranju »narodnog fronta« prikazivao je kao »očajničke akcije boljševizma«, a fašizam — kao »nove socijalne i nacionalne snage

Digitized by Google

probuđenih naroda«. Tadašnje međunarodne odnose posmatrao je kroz prizmu borbe između dva bloka: na jednoj strani su država »liberalne demokratije« i Sovjetski Savez, koje treba uništiti, a na drugoj — fašističke sile Osovine, kao osnovni katalizator »novog poretka« u Evropi. Hitler je u očima Ljotića oruđe »proviđenja božjeg«, koji ima zadatak da uništenjem SSSR-a i istrebljenjem Jevreja onemogući njihovu nameravanu »ekspanziju«. Uključivanje Jugoslavije u Hitlerov »novi poredak« Evrope, po Ljotićevoj zamisli, jedini je način da se zemlja spase »od boljševičke revolucije«.

Ljotićev Zbor je imao teškoće i sa svojom legalizacijom u zemlji. Stojadinović, koji je vodio politiku približavanja Nemačkoj, a i sâm primenjivao neke fašističke metode, smatrao je da ono što hoće Ljotić — hoće i on, pa shodno devizi — da je neostvarljivo »jedna zemlja, a dva gospodara«, nije odobrio formalnu organizaciju Zbora. Ljotić, pak, koji je potcenjivao Stojadinovića kao ideologa, nazivajući ga »fašističkim šegrtom«, otpočeo je oštru borbu protiv njega u vreme konkordatske krize (1937), pozivajući građane »na obaranje vladajućeg režima«. Na parlamentarnim izborima (1935. i 1938) Ljotićev pokret nije uspeo da nametne nijednog poslanika. Novembra 1940, pod pritiskom javnosti, posle sukoba zboraša sa naprednim studentima u Beogradu, vlasti su bile prinuđene da raspuste organizacije Zbora, a njihove viđenije prvake pohapse (osim Ljotića, koji se skrivao). Zbor je, međutim, nastavio svoju delatnost i u ilegalnosti: Ljotić je održavao veze sa proosovinskim vojnim krugovima (Milan Nedić), a posredstvom te veze njegov »Bilten« štampan je u jednoj vojnoj štampariji ilegalno, a rasturali su ga čak vojni kuriri.

*

Fašističke organizacije i pokreti, nastali u Jugoslaviji između dva rata, nisu uspeli da steknu snažnije političko uporište. Razlozi tome su mnogostruki. Najpre, sa svojim nacionalnim ideologijama — bilo da se težilo stvaranju velikih nacionalnih država (Velike Srbije, Velike Hrvatske) u ime čistote nacije i rase, čime se vršilo veštačko podvajanje naroda, bilo da se težilo brisanju nacionalnih razlika u ime neke imaginarne jugoslovenske nacije, čime su gušeni nacionalni pokreti — jugofašisti nisu mogli da se izbore za pristalice u masama. Teror, kao osnovni metod njihovog delovanja, upravo ukazuje na nemoc ovih organizacija da obezbede neki uticaj u narodu, kojem, baš zato što je inače bio obespravljen, nisu mogle biti privlačne ideje o gušenju sloboda i diktaturi. S druge strane, usled razbijenosti i protivrečnosti jugoslovenske buržoazije, izostala je dovoljna podrška njenog kapitala ovim pokretima.[10] Uzroke neuspeha jugofašizma treba tražiti sva-

[10] Čak i šestojanuarska diktatura nije imala mnogo razumevanja za jugoslovenski fašizam. Orjuna je zabranjena već 1929. godine, iako

Digitized by Google

kako i u jačanju revolucionarnih snaga i sve većem uticaju KPJ u masama. Već 20-ih godina, vodeći borbu protiv opasnosti od fašizma na idejnom planu, KPJ istovremeno stvara i »proleterske akcione čete« i »radničku odbranu«[11]. Borbu protiv fašizma 30-ih godina KPJ vodi na osnovi šireg »narodnog fronta«.

je s velikim oduševljenjem prihvatila diktaturu monarha. Kralj je odbio i Ljotićev predlog o korporativnom uređenju, okarakterisavši taj predlog rečima »kao u maglu da idem«.

[11] U oružanim okršajima s fašističkim organizacijama jugoslovenski komunisti su sticali borbeno iskustvo, pripremali i organizovali borce za odlučne udare protiv buržoazije. Sukobi s orjunašima u Trbovlju (1924) i u drugim mestima bili su prave oružane bitke između borbenih gardi kapitala i revolucionarne radničke klase.

Digitized by Google

Bogdan Krizman

Geneza i razvoj ustaškog pokreta

I

Ante Pavelić i ustaška organizacija (1929—1941)

1. Ante Pavelić, kao prvak i jedini parlamentarni predstavnik malobrojne *Hrvatske stranke prava,* napustio je Zagreb i emigrirao u drugoj polovici siječnja 1929. godine tek što je kralj Aleksandar manifestom od 6. I 1929. ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio parlament, zabranio političke stranke i uveo svoju osobnu diktaturu. Ostaje činjenica da Pavelić pred sâm odlazak u inozemstvo *nije* osnovao »ustaški pokret«, nego je to učinio kasnije u inozemstvu, boraveći u Italiji pod okriljem fašističkog režima, uživajući i njegovu obilnu financijsku pomoć i političku podršku.

Pavelić je već 1927. bio uspostavio povjerljiv kontakt s Duceom fašističke Italije prilikom svog boravka u Rimu. Tom je prigodom izaslaniku fašističke vlade Davanzatiju tumačio program stranke koju zastupa; upozorio Mussolinijeva pouzdanika da se stranka zalaže za nezavisnost Hrvatske; da računa s nepremostivom suprotnošću između Hrvatske i Srbije i — s talijansko-jugoslavenskim sukobom »da dobiju ono što se ne nadaju da bi

Digitized by Google

mogli postići vlastitom snagom i učinkom unutrašnje krize«. Uručio je Talijanu (za Mussolinija) i promemoriju u kojoj se ističe da Hrvati (to jest Pavelić) zahtijevaju obnovu države, nezavisne od Srbije ili Jugoslavije; da smatraju kako se pitanje istočnog Jadrana ne može riješiti drukčije nego samo dogovorom jadranskih naroda (Hrvata, Crnogoraca i Albanaca) s Italijom; da bez ikakve rezerve priznaju Italiji pravo na prevlast na Jadranu i osuđuju svako nastojanje koje bi išlo za tim da oslabi to pravo ili ga dovede u sumnju; da priznaju Italiji pravo da se za potrebe prenaseljene zemlje koristi privrednim bogatstvom Balkana i kako su spremni prilagoditi se sferi talijanskih interesa, i politički i u privrednom i vojnom pogledu. Na temelju tih načela spremni su prihvatiti najskrajnije posljedice, još dalekosežnije od ograničenja iz Rapallskog ugovora (1920) i svih kasnijih konvencija u vezi s njim, koje još nisu ratificirane. Osim utanačenja političkog, gospodarskog i teritorijalnog značenja sadržanih u tim ugovorima, koje Hrvatska u cijelosti i bez rezerve priznaje — stoji u toj Pavelićevoj promemoriji — Hrvatska je odlučila odreći se držanja ratne mornarice na Jadranu, ako Italija želi preuzeti zaštitu hrvatske obale; odstupiti Italiji u tu svrhu Boku Kotorsku s onim visovima koji su strateški važni na teritoriju Dalmacije i Hercegovine, a potrebni za uspostavu mostobrana i dovršenje ratne luke Boke Kotorske, i, osim toga, priznati Italiji pravo na otocima ili kopnu na upotrebu naprava potrebnih za njenu djelotvornu zaštitu i vojnu kontrolu; dati Italiji na gospodarskom polju sve koncesije u vezi s korištenjem prirodnih bogatstava Balkana, koliko na samom zemljištu Hrvatske toliko i preko nje na Balkanu; odreći se izgradnje trgovačke luke za stanovit broj godina koji se ima još utanačiti, da ne bi omela razvitak Rijeke, s tim da će se riječkoj luci garantirati veza s Mađarskom. Hrvati priznaju ta navedena načela i obveze — navodi se izrijekom — ako dođe do osnutka Nezavisne Države Hrvatske. No i prije njenog ostvarenja Hrvati su odlučili da uspostave talijansko-hrvatsku suradnju u pogledu zajedničkog protivnika, da bi se suprotstavili srpskim težnjama na Jadranu, što je to potrebnije jer nema sumnje da će se Srbija, prije ili kasnije, pridružiti interesnoj sferi obnovljene Rusije i djelovati kao njen eksponent na Jadranu. Dođe li do oružanog talijansko-jugoslavenskog sukoba, Hrvati će djelatno provoditi defetizam na štetu jugoslavenske vojske i države, a u pogodnom će trenutku, uz pomoć članova sokolske organizacije, započeti oružanu akciju protiv Srba, i talijanskoj će vojnoj komandi pružati važne obavijesti i podatke.

Zato se, iznimno, možemo složiti s emigrantskim piscem J. Jarebom kad zaključuje da je ta Pavelićeva promemorija »sjeme, iz koga su iznikli kasniji Rimski ugovori. Rimski ugovori iz svibnja 1941. godine (Pavelić—Mussolini) logičan su zaključak ili posljedica Pavelićeve politike, započete u lipnju 1927, dok je još bio u Zagrebu potpredsjednikom Hrvatske stranke prava, narodnim zastupnikom zagrebačke oblasti i zagrebačkim gradskim zastupnikom«.

Digitized by Google

2. Pavelić nije odmah otišao u Italiju, nego je za sjedište svoje akcije izabrao Beč, gdje mu se pridružio i tajnik stranke (HSP), bivši austro-ugarski oficir Gustav Perčec. Otputovali su zajedno u Budimpeštu pa dalje u Sofiju, da bi se tamo povezali s »državnim teroristom« i predvodnikom reakcionarnog dijela *VMRO* Ivanom Vančom Mihajlovim. Pavelić je rasporedio posao »revolucionarne akcije« tako da je Perčec kao stručnjak bio zadužen za terorističku stranu, dok je sâm preuzeo političko-propagandnu stranu posla oslonivši se na grupu legitimista oko bivšeg austro-ugarskog zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine St. Sarkotića. Prva njihova žrtva bio je u Zagrebu novinar T. Schlegel. No austrijskoj je vladi ubrzo dozlogrdila ta njihova aktivnost i donijela je odluku da uskraćuje dozvolu boravka Paveliću, a kasnije i Perčecu. Nato je Pavelić otputovao u Njemačku, da bi se zatim stalno nastanio u Italiji (u Veroni), dok je Perčec smjestio svoj štab u Mađarskoj, iznajmivši mađarskim novcem imanje Janka-pustu kao logor za vježbanje terorista i polazište u akcije. U Milanu se nalazila Hrvatska emigrantska kancelarija, koja će kasnije prerasti u *Glavni ustaški stan (GUS)*. Njoj je zadatak bio da prihvaća prve pridošlice u buduću ustašku organizaciju, no kako u zemljama koje su Paveliću od početka pružale političku podršku i materijalnu pomoć (Italija i Mađarska) nije bilo jugoslavenskih radnika (hrvatskog porijekla) u iole većem broju, morali su tražiti pristaše drugdje (u Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj, te Južnoj i Sjevernoj Americi). U Belgiji su u tu svrhu 1930. osnovali *Hrvatski savez za uzajamnu pomoć*, kao prikriveni ustaški centar za regrutaciju, a u Južnoj Americi, godinu dana kasnije, društvo *Hrvatski domobran*. Prvi ustaški logor bio je osnovan u Italiji u drugoj polovici 1931. godine u malom planinskom mjestu Bovegno, pokrajina Brescija, i broj njegovih pripadnika nije bio znatan: u početku njih desetak-petnaestak, da bi kasnije porastao na četrdesetak. Zapovjedništvo logora nalazilo se u središtu pokrajine (Brescija), kamo se iz Verone preselio i sâm Pavelić, a tu se nalazila i tiskara *GUS-a* u kojoj se tiskao list *Ustaša*. Tu su nastale 1932. i prve organizacione odredbe *Ustaše — hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO)*; tu su doneseni prvi vojnički propisi, a u samom se logoru odmah pristupilo vojnoj obuci. Odziv kod naših ekonomskih emigranata u državama Južne Amerike nije bio velik, dok je u Belgiji (Seraingu) već otprije bio pripremljen teren, pa je tamo i bio sve do jeseni 1934. glavni »ustaški regrutni centar« u Evropi, radi naših ekonomskom nezaposlenošću ugroženih i nezbrinutih ljudi. U propagandi je Pavelić zagovarao radikalna sredstva borbe (nož, revolver, bombu i pakleni stroj, kao »idole«!), a 1932. godine »obznanio« je i Ustav *UHRO*-a. Nešto kasnije sastavio je i Načela svoje terorističke organizacije, no u jesen 1932. činilo se Paveliću da bi valjalo nešto započeti i s talijanske strane a ne samo iz Mađarske, iz koje su pitomci G. Perčeca, prelazeći jugoslavensku granicu, vršili razne diverzantske akcije i ubojstva (pored instaliranja na austrijskoj državnoj teritoriji pa-

Digitized by Google

klenih strojeva, da bi zatim eksplodirali na jugoslavenskoj strani). Tako je došlo do ubacivanja desetorice ustaša iz Italije (Zadar), krstarenja po Velebitu i napada na žandarmerijsku stanicu u selu Brušani (Lika), nakon čega se grupa povukla, a prije nje su prešli iz Gospića »na sigurno« u Italiju A. Artuković i M. Došen, da se pridruže Paveliću i organizaciji. Potkraj 1933. pokušali su, opet iz Italije, atentat u Zagrebu na kralja Aleksandra (Petar Oreb), bez uspjeha, ali je zato onaj izveden u Marseilleu 9. X 1934. uz pomoć jednog atentatora iz *VMRO* bio okrunjen uspjehom. Velebitska akcija bila je povod preseljenja logora Bovegno u Borgo Val di Taro (provincija Parma). Tu je ustaška grupa — uslijed pridolaska ekonomskih emigranata ugroženih ili pogođenih krizom i nezaposlenošću, ili pojedinaca iz domovine — sa 140 porasla na nekih 300 pripadnika, no ni tu nisu ostali dulje, nego su već 19. VII 1933. prešli u Vischetto, općina Bardi u provinciji Parma. U Parmu su prešli i civilni funkcioneri Pavelićeve terorističke organizacije, i svih zajedno u grupi bilo je tada oko 400. Veliki dio pridošlica pristizao je iz Belgije, i to preko Kölna, gdje se nalazio prihvatni punkt, koji bi ih upućivao dalje na jug. U Italiji su za njih postojala prihvatilišta u Comu, Udinama, Rijeci i Milanu, dok je u Austriji formiran punkt u Klagenfurtu (Celovecu). Najvažniji centar za informacije i pregrupiranje nalazio se i nadalje u Milanu, a taj je centar, radi veće sigurnosti, bio u svibnju 1934. premješten u Bolognu. Uspjeh i međunarodni odjek atentata u Marseilleu, kao spektakularnog akta međunarodnog terorizma, izmijenili su stubokom sudbinu ustaške organizacije u Italiji i Mađarskoj.

Dakle, Pavelića prihvaća fašistička Italija i pruža mu podršku i materijalnu pomoć za organizaciju, uz zdušnu asistenciju mađarskih vladinih krugova. Na teritoriju Italije i Mađarske niču logori organizacije (Bovegno i Janka-pusta) namijenjeni za vojnu obuku terorista i okupljanje terorističkih grupa i s njihovog državnog teritorija upadaju u Jugoslaviju terorističke grupe ili pojedinci, radi sabotaža, podmetanja paklenih strojeva, atentata, ubacivanja propagandnog materijala, letaka i drugog.

3. Ettore Conti, generalni inspektor talijanske policije, zadužen za vezu i nadzor nad Pavelićem i njegovom terorističkom organizacijom, formalno dopuštenje talijanske vlade da Pavelić u Italiji »osnuje jedno vojnički organizirano jezgro« datira s godinom 1932. Ta odluka fašističkog Rima najvjerojatnije je povezana s drugom jednom paralelnom odlukom: da se unutar ministarstva vanjskih poslova u Rimu osnuje odjel »Hrvatska«, povjeren diplomatskom službeniku imenom Paolo Cortese. S njim je Pavelić ionako od svog dolaska u Italiju neprekidno održavao vezu, što je, uostalom, i bilo službeno »diplomatsko« zaduženje samog Cortesa. Službeno sjedište inspektora Contija nalazilo se u Pisi, i tu svoju dužnost u vezi s Pavelićem i ustašama zadržao je sve do 1941. godine. Svoje izvještaje dostavljao je direktno šefu talijanske policije senatoru Bocchiniju, a istodobno predstojniku odjela »Hrvatska« u ministarstvu vanjskih poslova u Rimu

Digitized by Google

(P. Cortese, zatim Quinto Mazzolini i, na kraju, Luigi Vidau). Nadležnost između talijanske policije i diplomacije bila je u pogledu ustaškog »nucleusa« ovako podijeljena: Conti je bio dužan da održava dodir s Pavelićem, isključivo da bi mu olakšao organiziranje i, kasnije, preseljavanje sabirnog logora. Uz to, financijska pomoć pritjecala je Paveliću posredstvom Contija, no direktivne ovlasti, i to ne samo političke prirode, nalazile su se isključivo u rukama diplomatskih službenika, odnosno ministarstva vanjskih poslova u Rimu. Prema tome, predstojnik odjela »Hrvatska« bio je zadužen da održava i nadalje stalan kontakt s Pavelićem, da prima zahtjeve koje bi mu Pavelić upućivao, u prvom redu one o vojnoj organizaciji »nucleusa« i naoružavanju ustaša.

Zanimljivo je — a i to valja zapamtiti — da tridesetih godina teku strogo povjerljivi pregovori između kralja Aleksandra i Mussolinija. U vrijeme, dakle, dok Pavelić kao ustaški poglavnik — novcem i uz suglasnost fašističkog Rima — razvija svoj »pokret«, podiže svoju organizaciju *(UHRO)* koja radi na — navodno — oslobođenju Hrvatske, osniva sabirni logor u Bovegnu, ubacuje teroriste i atentatore, upućuje predstavke Društvu naroda, širi letke, piše i sastavlja razne publikacije i drugo, Mussolini — posredstvom pouzdanika imenom Guido Malagola Cappi — održava kontakt s Aleksandrom i koristi se »uslugama« Pavelićeve diverzantsko-terorističke organizacije da zaplaši Aleksandra, s tim da mu ustaška organizacija posluži kao sredstvo pritiska na režim u Beogradu, kako bi ovaj bio što popustljiviji u tim pregovaranjima. No pregovori se razbijaju na pitanju Albanije — a o njima, dakako, Pavelić nema pojma! — jer kralj nije nikako pristajao da u tom prostoru prizna Italiji »premoć talijanskih interesa«, pa Duce okreće batinu. Stoga i dolazi do akcije na Velebitu, do pokušaja atentata u Zagrebu i, konačno, do atentata u Marseilleu. I sâm direktor u tadašnjem talijanskom ministarstvu vanjskih poslova R. Guariglia priznaje naknadno da im je »hrvatsko pitanje« (to jest Pavelić) služilo, uz albansko, kao instrument pritiska, kako bi prisilili beogradsku vladu da prihvati svršeni čin.

Prema tome, time je označena uloga Pavelića i njegovih terorista od samog osnivanja organizacije. Ona je od samog početka imala poslužiti kao instrument fašističke diplomacije u pregovorima s režimom u Beogradu, kao prikladno sredstvo pritiska i kao eventualno oruđe ako se ukaže potreba da Italija pristupi ostvarenju ideje dizanja ustanka u Hrvatskoj i razbijanja jugoslavenske države, ideje kojom se, manje-više, neprekidno zanosio B. Mussolini.

4. Pokazalo se nakon Marseillea (1934) da je ta računica bila pogrešna jer se Jugoslavija nije raspala, a Mussolini je zbog svjetskoga javnog mišljenja sve ustaše prebacio na Lipare i tamo ih internirao, dok je Pavelića i Eugena Kvaternika — odbivši zahtjev francuskih vlasti da ih izruči — strpao u torinski zatvor. Uspaničeni Mađari prebacili su u najvećoj konspiraciji preostale

Digitized by Google

ustaše (desetak) iz Mađarske u Italiju, i tu je Vj. Servatzy — po Pavelićevom naređenju — likvidirao Perčeca, budući da je Perčecova ljubavnica (Jelka Pogorelec) odala jugoslavenskoj policiji mnoge ustaške tajne. Došlo je do tužbe Jugoslavije i rasprave o njoj pred Društvom naroda, no tužba je bila upravljena samo protiv Mađarske, a ne i protiv Italije, a zatim i do sudskog procesa protiv trojice ustaških atentatora pred sudom u Aix-en--Provenceu. Kad se bura stišala, Pavelić je bio pušten na slobodu, a knez Pavle, kao inicijator i neimar i vanjsko i unutrašnjepolitičkog kursa jugoslavenske države u razdoblju Namjesništva (1934—1941) trudio se da se prošlost (atentat u Marseilleu) preda zaboravu i da njegov novi predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova Milan Stojadinović potraži putove suradnje i zbliženja s fašističkom Italijom, nastojeći da Jugoslaviju postepeno oslobodi savezničkih obveza i pretvori u neutralnu državu. Tako otpočinju pregovori s Rimom i u njima se pregovarač (I. Subotić) ustrajno i vjerno pridržavao vladinih uputa u pogledu ustaša (»nastojati na bezuslovnoj potrebi hitnog rešenja pitanja terorista«), pa je talijanska strana na kraju pristala da likvidira ustaški logor i da ustaše raseli i konfinira u pojedinim mjestima Italije, s tim da u Rim dođe jugoslavenski policijski službenik radi nadzora nad izvršenjem dogovorenog. Pošto je G. Ciano u Beogradu 25. III 1937. potpisao sa Stojadinovićem takozvane »Beogradske ugovore«, talijanske su vlasti doista raselile znatan broj ustaša. Pavelić je nakon izlaska iz zatvora, ili »zatvora«, boravio neko vrijeme u sanatoriju, a kasnije se nastanio u Sieni, dok se doglavnik Mile Budak — komandant ustaškog logora na Liparima! — odlučio na povratak u Zagreb, sastavši se i sa samim jugoslavenskim predsjednikom vlade M. Stojadinovićem u Villa d'Este na Lago di Como u sjevernoj Italiji. I Budakov povratak pridonio je osipanju ustaške organizacije u Italiji, ali je izazvao i sve veću sumnju kod kneza Pavla u »čistoću« Stojadinovićevih planova i pravih namjera u budućnosti. Budakov povratak pridonio je ipak — htio to režim ili ne — oživljavanju ustaške struje izvan a ustašoidnih elemenata i simpatizera A. Pavelića unutar *Hrvatske seljačke stranke* pod nominalnim vodstvom Vl. Mačeka. Tako se težište ustaško-frankovačke akcije prenijelo iz inozemstva u domovinu jer vani prilike za ustaše više uopće nisu bile povoljne.

U hrvatskim je masama već nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini i smrti Stj. Radića, a osobito u uvjetima apsolutističkog režima nakon 6. I 1929, koji je na unutrašnjepolitičkom planu predstavljao potpun promašaj, što je na kraju uvidio i sâm kralj Aleksandar, jačala opozicija, jačao duh oporbe i otklona ne samo ideje jugoslavenstva, nego čak i zajedničke jugoslavenske države uopće. Režimsko »integralno jugoslavenstvo« pokazivalo se u praksi kao plašt kojim se prikrivaju velikosrpska hegemonija, nacionalna ravnopravnost i ekonomska eksploatacija. Postupci režima izazivali su ne samo porast anticentralističkih snaga uopće, nego nacionalistička i šovinistička reagiranja i separatistička istupa-

Digitized by Google

nja. Ekstremni nacionalistički elementi (»frankovci«) istupali su zajedno s ostalim u takozvanom Hrvatskom seljačkom pokretu — kako se običavalo nazivati *HSS* u to vrijeme — ali im je kasnije sve više smetalo Mačekovo pregovaranje s izaslanicima opozicionih građanskih stranaka iz Srbije, odlaženje u audijencije knezu Pavlu i drugo, pa se počelo pomišljati na obnovu *Hrvatske stranke prava* (Pavelićeve matične stranke prije 1929. godine u kojoj je zauzimao položaj potpredsjednika), no od toga se odustalo. Mile Budak je na početku veljače 1939. pokrenuo tjednik *Hrvatski narod* i oko tog lista s izrazitom germanofilskom i italofilskom orijentacijom i pripomoćne zadruge *Uzdanica*, pod vodstvom Slavka Kvaternika, počeli su se okupljati frankovački elementi i ustaše nezadovoljni mlakom, »nagodbenjačkom« i nedovoljno radikalnom politikom službenog vodstva *HSS*. *Uzdanica*, kao legalna matica »ustaškog pokreta« u domovini, okupljala je članove i imala svoje »izvjestitelje« (pouzdanike) u raznim mjestima u Hrvatskoj i Slavoniji, a manje u Bosni i Hercegovini. »Izvjestitelji« su prikupljali nove članove organizacije i pretplatnike za *Hrvatski narod;* sami nisu na svoju ruku smjeli upisivati pojedince kao nove članove bez dozvole središnjice u Zagrebu koja je preispitivala život i političku prošlost svakog pojedinca, što je bila glavna briga Sl. Kvaternika kao organizatora i predvodnika *Uzdanice*. Do radikalizacije duhova i političkog razilaženja dolazi nakon zaključenja »Sporazuma Cvetković—Maček« (1939), osnivanja Banovine Hrvatske, s bivšim solunskim dobrovoljcem Ivanom Šubašićem na čelu, otpočinjanja rata s Poljskom i sve očiglednije premoći Trećeg Reicha na kontinentu. Od toga nisu ostale pošteđene ni stranačke organizacije *HSS*. Ti kadrovi *Uzdanice* poslužili su osovinskom okupatoru pri »prevratu« poslije 6. IV 1941. O pravom stanju stvari u Italiji, praktičnoj demontaži ustaškoga teroristički-diverzantskog servisa, političkom položaju Pavelića, konfiniranju ustaških kadrova u osipanju i nalogu Rima, kao naredbodavca, da organizacija mora mirovati — malo se u Hrvatskoj tada znalo.

5. Jugoslavija je u to vrijeme — prema međusobnom sporazumu Hitlera i Mussolinija — ulazila u interesnu sferu fašističke Italije, i tako je to ostajalo — barem formalno — sve do raspada, do kapitulacije jugoslavenske vojske i proglašenja ustaške države u sjeni njemačkih oružanih snaga. Diplomacija fašističkog Rima pokazivala je veliku osjetljivost u tom pitanju. Pribojavala se, naime, njemačke snage, pritiska i eventualnog nadiranja prema jugu (»i prussiani a Trieste!«) i bila u neprekidnom strahu za svoje početne pozicije u Podunavlju i na Balkanu, pa je čak i samo »pomirenje« s Jugoslavijom (1937) bilo uvjetovano, uveliko, tim strahom fašističkog Rima od (sve veće) njemačke moći, utjecaja i ekspanzije. Njemački su vrhovi u to vrijeme neprekidno isticali da u tom prostoru imaju samo ekonomske interese, ali su neposredno pred rat u jesen 1939. godine — neočekivano — predložili zatečenom Duceu da sudjeluje u njemu, i to tako da napadne Jugoslaviju, da je raskomada i okupira Hrvat-

Digitized by Google

sku i Dalmaciju, što je Duce otklonio, ali tu mogućnost nije napuštao. Zato je Ciano 22. VIII 1939. unio u svoj Dnevnik da su se Mussolini i on složili u tome da ne žure, nego da ostanu u stavu čekanja i prema Jugoslaviji. Čekati i ako je moguće biti spreman da i mi — zapisuje on — uzmemo naš dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji. Duce je već formirao armiju pod zapovjedništvom Grazianija, a on (Ciano) započeo je s mobilizacijom hrvatskih prijatelja, u Italiji i na terenu. Zato se Ciano u dva navrata (23. I i 10. V 1940) sastajao s Pavelićem kao predvodnikom tih »hrvatskih prijatelja«, no ulazak Italije u rat na strani Njemačke odgađa planiranu akciju protiv Jugoslavije u povodu koje su »članovi Hrvatskog narodnog odbora za oslobođenje i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske« u Zagrebu uputili Cianu (naručeni) apel od 10. VI 1940. u kojem pozivaju talijansku (»prokušanu i nepobjedivu«) vojsku, da bi uzmogli uspostaviti, pod zaštitom Italije, tisućljetnu hrvatsku državu. No sad je Hitler bio taj koji je morao smirivati borbenost Ducea jer u tom času — dok Velika Britanija nije na koljenima — nije želio nikakvih zapletaja na Balkanu. Mussolini je — u dilemi: da li napasti Jugoslaviju ili Grčku — odabrao Grčku i udario na nju (28. X 1940). Talijanski porazi dovode na Balkan Njemačku, što je znatno pogoršalo situaciju i otežalo pozicije Jugoslavije i kneza Pavla. Na jednoj strani, Hitler sve odlučnije zahtijeva da Jugoslavija priđe Osovini i potpiše pristup Trojnom paktu, dok Velika Britanija sve upornije želi da Jugoslavija pomogne Grčku i uđe u rat; zato, na britanski podsticaj, i dolazi u Beogradu do državnog udara 27. III 1941. i obaranja vlade D. Cvetkovića, koja je dva dana ranije bila zaključila i potpisala instrumente o pristupu Trojnom paktu. Hitlerova reakcija bila je odlučna, brza i radikalna: Jugoslaviju treba raskomadati! Pri tom je pomišljao da se Hrvatska orijentira prema Mađarskoj, i tek ga je Duce, u odgovoru na Hitlerovo pismo o odluci da napadne Jugoslaviju, upozorio da pri tom pothvatu treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja doktor Pavelić. Zato Rim aktivira Pavelića i njegove (raseljene) ustaše, a u dva razgovora s Mussolinijem (29. III i 11. IV) Pavelić potvrđuje svoje ranije preuzete obveze, što nalazi svoju pravnu formulaciju u tekstu »Rimskih ugovora Pavelić—Mussolini« od 18. V 1941.

6. Započele su vojne pripreme, a u Zagrebu i oko njega aktiviranje ustaške rezerve pod vodstvom bivšeg austro-ugarskog potpukovnika Sl. Kvaternika, dok su talijanske vlasti pokušale ubrzano da prikupe raseljene ustaše diljem Italije na jednom mjestu: u Pistoji. Njemačka se diplomacija trudila da privoli Vl. Mačeka — ne otkrivajući mu zašto mu to predlaže — da osobno ne ulazi u Simovićevu vladu (jer su Nijemci mnogo više polagali na nj nego na Pavelića, ocijenjenog — ne bez razloga — kao izraziti talijanski pioni). Taj prijedlog (misija W. Malettke) Maček nije htio prihvatiti, i tako je Pavelić ostao bez konkurencije. Ministar vanjskih poslova u Simovićevoj vladi M. Ninčić je u Beogradu — posredstvom svog brata Velizara — pokušavao da se

Digitized by Google

nekako poveže s Berlinom, a nastojali su i da Mussolinija zainteresiraju i pridobiju da preuzme ulogu posrednika, ali sve je, dakako, bilo uzalud. Njemačka je 6. IV 1941. prešla u napad, i raspad se državnog i vojnog mehanizma tadašnje jugoslavenske države počeo posvuda sve jače i očiglednije ocrtavati. Tako je došlo i do talijansko-jugoslavenskog sukoba u kojem je Pavelić već 1927. godine gledao šansu za sebe. Slavko Kvaternik je u Pavelićevo ime, uz asistenciju Ribbentropova opunomoćenika (E. Vessenmayer), proglasio osnivanje »Nezavisne Države Hrvatske« u času kad je u Zagreb zagazio njemački okupator. Mussolini je požurio da mu Pavelić posredstvom F. Anfusa potvrdi preuzete obveze (»Karlovačka epizoda«, 14. IV 1941), a Ribbentrop je nato obavijestio svog čovjeka u Zagrebu da u tom prostoru valja dati prednost fašističkoj Italiji. I Njemačka i Italija priznale su 15. IV svoju tvorevinu, ali s jasnim upozorenjem da je priznanje jedno, a pitanje granica drugo. Stoga je došlo do bečkog sastanka Ciano—Ribbentrop, na kojem se pretresalo pitanje diobe plijena. Tu je Hitler — sav zaokupljen pripremama za plan *Barbarossa* (plan napada na Sovjetski Savez) — izjavio 22. IV da je Njemačka nezainteresirana za ustašku Hrvatsku i preporučio direktne pregovore Rima s Pavelićem o budućem razgraničenju. Pavelić je sâm, kao vlastiti ministar vanjskih poslova, vodio te pregovore s Rimom i za njih nosi najveću odgovornost. Pošto su Duce i on u Tržiču (Monfalcone) 7. V parafirali nacrte ugovora, Pavelić je s brojnom deputacijom otputovao u Rim i 18. V ponudio »Zvonimirovu krunu« jednom princu savojske dinastije, potpisavši i sramotne »Rimske ugovore« koji su svakom poštenom čovjeku morali otvoriti oči u spoznaji o kakvom je čovjeku i režimu u Hrvatskoj (»Kraljevini«!) riječ. Pavelić je zatim otišao »na podvorenje« i Hitleru, i Hitler mu je tom prilikom dao »zeleno svjetlo« za krvavi nastavak ubijanja, progona, logora i »jama« vezan uz opstanak ustaške države. Hitlerove riječi tom prilikom glasile su ovako: Uostalom, ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora se pedeset godina voditi nacionalno netolerantna politika jer iz pretjerano velike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete (»Im übringen müsse, wenn der kroatische Staat ganz solide sein solle, 50 Jahre lang eine national intolerante Politik getrieben werden, weil aus einer übergrossen Toleranz in diesen Dingen lediglich Schaden entstünde«).

7. Fašistička Italija nije nikada bila sklona jugoslavenskoj državi. Naprotiv, Mussolini je uvijek gledao susjedu na istočnoj obali Jadrana kao branu imperijalističkom presizanju Italije i širenju njenog utjecaja na Podunavlje i Balkan. I pošto mu je ta brana smetala — i to ne samo njemu, nego i liberalnim prethodnicima na kormilu Italije od 1918. do 1922. godine — neprekidno se nosio mišlju da je iznutra slabi, da bodri njene protivnike (domaće i strane), da ometa njenu konsolidaciju, da pomaže sve one snage, struje i grupe koje djeluju centrifugalno, podrivajući i razbijajući. Italija — od svršetka rata 1918. pa dalje — koncipira i ostvaruje takozvani »Plan Badoglio« (1918), bodri

Digitized by Google

D'Annunzija i njegove ofenzivne planove, pomaže crnogorske separatiste, albanske kačake, Vanču Mihajlova i mnoge druge. Zato Mussolini pruža svu moguću pomoć ustaškoj organizaciji — svom terorističko-diverzantskom servisu, dakako, tako dugo dok mu je potreban u diplomatskoj igri oko Jugoslavije! Može se reći da je Ducea — od pojave Ante Pavelića na sceni kao potencijalnog suradnika i pomagača na tom poslu (a Pavelić mu se već potpuno otkrio u promemoriji iz 1927. godinę!) — uvijek zaokupljala, poput neke »fiksne ideje«, zamisao dizanja ustanka u Hrvatskoj, talijanske oružane intervencije i razbijanja jugoslavenske države — te »umjetne tvorevine Versaillesa«. Mussolini je to vrlo upečatljivo i iskreno formulirao 1933, rekavši da je interes fašističke Italije u tome da na svom pragu, na granici ima »prašinu država«, a ne jednu moćnu i solidnu državu (što Jugoslavija tada zapravo nije bila niti je mogla biti, no za takvu su je tada uzimali čak i dobro obaviješteni ljudi). Tu »prašinu« predstavljale su — ili su bar u njegovoj općoj koncepciji oko sredine 1941. godine imale predstavljati — ustaška Hrvatska A. Pavelića, »nezavisna« Crna Gora i proširena Albanija, uz teritorijalne dobitke za samu Italiju pri diobi jugoslavenskog plijena. I zato je Mussolini pomagao, financirao, držao i štitio Pavelića i (prvu) hrvatsku ustašku emigraciju — »to čudo svjetske povijesti i uzor hrvatske oslobodilačke borbe«, kako je euforički i potpuno neopravdano naziva njen službeni povjesničar (Mijo Bzik).

Na drugoj strani imamo političara Antu Pavelića koji, uz pomoć fašističke Italije i Horthyjeve Mađarske, predvodi radikalno, ekstremno-nacionalističko krilo hrvatske građanske politike s velikohrvatskim programima, kojem nitko drugi nije dovoljno Hrvat, kojem su puna usta hrvatstva, koji se neprekidno zaklinje u svetinje hrvatskog naroda i najpogrdnijim riječima žigoše nagodbenjaštvo, »Slavosrbe«, popustljivost i izdaju, a vezuje svoju ustašku lađicu uz oklopnjaču talijanskog fašizma, režima ondašnje velesile u Evropi koja jedina u taboru revizionističkih država priželjkuje, računa i zahtijeva u prvom redu jadransku obalu naseljenu u većini Hrvatima; Dalmaciju (kolijevku hrvatske države u ranom srednjem vijeku!), preostale dalmatinske otoke i druge krajeve naseljene Hrvatima. Pri tom se samo potvrđuje određeni kontinuitet politike ekstremnih hrvatskih nacionalista u Hrvatskoj koji poslije 1918. uvijek traže i nalaze strane poslodavce (D'Annunzio, Hrvatski emigrantski revolucionarni komitet u Gracu, Ivan Perčević u Beču, Ivica Frank u Budimpešti i drugi).

Digitized by Google

II

Ustaška »država iz retorte« (1941—1945)

1. Takozvana *Nezavisna Država Hrvatska* (NDH) jedina je satelitska tvorevina fašističke Osovine Rim—Berlin stvorena u toku drugog svjetskog rata. Njeno proglašenje 10. IV 1941. od strane Slavka Kvaternika, a uz asistenciju izaslanika njemačkog ministra vanjskih poslova E. Veesenmayera, kao neke »babice« novorođene države, u trenutku kad su u Zagreb s istoka ulazile njemačke oklopne jedinice, valja pripisati Hitlerovoj »neopozivoj« odluci da u munjevitom napadu raskomada Jugoslaviju. Samo ratni zaplet Osovine s Jugoslavijom — a njega je Hitler u ratu do tada odlučno izbjegavao! — i s njim u vezi komadanje jugoslavenskoga državnog teritorija (takozvana »debelacija«), mogli su stvoriti preduvjete za formiranje, odnosno proglašenje NDH kao satelita Osovine. Vlastitim snagama u domovini i jednim »prodornim odjelom« ustaških povratnika iz Italije (njih 195 na broju!) to »ustaški pokret«, pod vodstvom poglavnika Ante Pavelića, ne bi nikada mogao postići.

Prema tome, do raspadanja Jugoslavije 1941. godine nije došlo uslijed oružanog ustanka ustaša podržanog i bodrenog od fašističke Italije, kojoj su ustaše jedno vrijeme — kad je Italiji odgovaralo u njenim odnosima s Beogradom — služili kao diverzantsko-teroristički servis i neka vrst grupe za pritisak *(pressure group),* nego jednostavno »Blitzkriegom« njemačkog *Wehrmachta* u okviru »Pothvata 25« protiv Jugoslavije. Pavelićev dolazak iz Italije u Zagreb pod zaštitom »prodornog odjela« i njegovo ustoličenje u Banskim dvorima na Trgu Stjepana Radića (»Tu smo i tu ostajemo!« — Pavelićeve su riječi tom prilikom) povezani su s Hitlerovom načelnom odlukom da taj jugoslavenski (»bivši«!) prostor (na sjever do Drave) i nadalje ulazi u interesnu sferu fašističke Italije.

Tome je dao svoj doprinos i Vl. Maček kao predsjednik *Hrvatske seljačke stranke* s kojim su Nijemci u prvo vrijeme ozbiljno računali: dao je svoju politički zlosretnu i potpuno promašenu izjavu 10. IV 1941. u kojoj poziva sav hrvatski narod da se novoj vlasti (dakle ustašama!) pokorava, a sve pristalice *Hrvatske seljačke stranke* koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike, odbornike itd. da iskreno surađuju s »novom narodnom vladom«. Njom je uvelike pomogao Paveliću i ustaškom režimu da se — uz aktivnu pomoć i podršku Mačekove *Zaštite* — nametne i u prvo vrijeme konsolidira, preuzimajući kompletan upravni aparat Banovine Hrvatske, ali je sâm otišao na svoje imanje kod Zagreba (Kupinec) u političku izolaciju da ondje — »gleda i čeka«. Na drugoj, pak, strani barikade, Juraj Krnjević je u Londonu, kao njegov opunomoćeni predstavnik i potpredsjednik jugoslavenske kraljevske vlade, predao 14. VIII 1941. britanskom državnom sekretaru za vanjske poslove

Digitized by Google

Anthonyju Edenu poruku tog istog Mačeka namijenjenu premijeru Winstonu Churchillu. U njoj Maček ističe da je ostao sa svojim narodom, što smatra svojom prvom dužnošću; Hrvatska je ostala demokratska, kao što je uvijek bila; bila bi velika pogreška izjednačavati Pavelićevu marionetsku vladu s hrvatskim narodom; dalje, želi izraziti svoje osobno divljenje svim slojevima britanskog naroda, njegovom prvom ministru Churchillu, državnom sekretaru Edenu i drugim članovima vlade, kao i svoju odanost britanskoj stvari koja je i stvar hrvatskog naroda; izražava i nadu da će on osobno i hrvatski narod biti od koristi savezničkoj stvari vodeći politiku nesuradnje s nametnutim poretkom i otpora prema njemu. — Tako je Maček mislio da je ubacio u vatru dva željeza!

Njemačka je, sa svoje strane, požurivala međunarodno priznavanje novog stanja u Hrvatskoj, nastojeći da svoju akciju uskladi s Rimom, ali je Duce neprekidno ponavljao da se pitanje priznavanja NDH mora jasno lučiti od pitanja povlačenja njenih granica, i to zato što je imao pred očima obveze koje je »njegov« Pavelić bio prema njemu i fašističkoj Italiji preuzeo prije nego što se zaputio prema Zagrebu. Konačno su se Berlin i Rim sporazumjeli u pogledu redakcije telegrama kojim priznaju *de iure* NDH, ali ostavljaju otvoreno pitanje povlačenja njenih državnih granica. Tako formulirane brzojave Hitlera i Mussolinija pročitao je Pavelić na zagrebačkom radiju 15. IV 1941, pošto se u zoru istog dana krišom vratio u Zagreb. Sastavio je i vladu u kojoj je predsjedništvo vlade i resor ministarstva vanjskih poslova, razumljivo, zadržao za sebe, a ostale resore povjerio sve samim istaknutim ustašama (M. Budaku, Sl. Kvaterniku, A. Artukoviću, M. Puku, M. Žaniću i drugima). Treba reći da je Pavelić od dana dolaska u Zagreb vješto i politikantski uspješno vodio svoju kadrovsku politiku. Dobro je osjećao da mu je od domovinskih ustaških perjanica najopasniji konkurent Mile Budak (po razmjernoj popularnosti kao žrtva atentata jugoslavenske policije, po pismenosti i advokatskoj govorničkoj vještini) i zato favorizira vojskovođu Slavka Kvaternika i laska mu na svakom koraku. Kvaternik mu je dobro dolazio kao preporuka kod Nijemaca kod kojih Pavelić u početku nije dobro stajao, opisan kao izraziti čovjek fašističke Italije. No postepeno je poboljšavao svoju poziciju, osobito kod Hitlera na vrhu, pa mu je tako i pozicija postajala čvršća i otpornija. Budaku je povjerio manje istaknuti resor — prosvjetu, a sinu starog Kvaternika Eugenu Didi, u resoru A. Artukovića kao ministra unutrašnjih poslova — represije i ostvarivanje koljačkog plana (policiju). Nešto kasnije Budaka šalje u Berlin, u »diplomaciju«, gdje je potom kao šef ustaške diplomacije ubrzo pokazao svu svoju nesposobnost i neuravnoteženost — na veliko zadovoljstvo Pavelićeve (vrlo utjecajne) supruge Mare, stare mrziteljice Budaka još iz emigracije u Italiji. Eugen Kvaternik tek u progonstvu spoznaje Pavelićevu igru, i Didina poslijeratna publicistička djelatnost u »Hrvatskoj reviji« najradikalnija je osuda ustaškog poglavnika.

Digitized by Google

2. Ustaški je poglavnik — uz pomoć svog ministra unutrašnjih poslova Artukovića (jugoslavenskog Himmlera) — otpočeo svoju akciju i prije nego što je dobio »zeleno svjetlo« za »nacionalno netolerantnu politiku«. Postepeno i smišljeno pristupio je provođenju svoga unutrašnjeg političkog programa: progonu i uništavanju Srba, Židova i opozicionih Hrvata i svega što je bilo napredno. Poglavnik i pojedini članovi vlade započeli su propagandistički pohod, usmjerivši strijele mržnje u prvom redu na Srbe i Židove. Pri toj raboti najviše su se isticali M. Budak, M. Puk, Mladen Lorković i drugi, a njen zadatak je bio da se hrvatski narod duhovno pripremi za koljački pohod, koji će ustaška vlada ubrzo otpočeti uz pomoć ustaške organizacije i policije, s Didom Kvaternikom na čelu, kao ustaškim R. Heydrichom.

Temelj te »anarhičke i izdajničke despocije« — kako taj isti Dido Kvaternik naziva naknadno Pavelićevu vladavinu, poslije »gorkog svršetka« u (drugoj) emigraciji (1952; Argentina) — predstavljala je »zakonska odredba za obranu naroda i države«, koju je Pavelić potpisao već 17. IV 1941. U njoj stoji: tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje; počinitelje, odnosno krivca stići će kazna smrti, a za sudovanje po toj odredbi postavljaju se po potrebi izvanredni sudovi od tri osobe koji će suditi po hitnom postupku. Tako je režim odmah imenovao prvi prijeki sud u Zagrebu, pa zatim u Karlovcu, Gospiću, Varaždinu, Tuzli, Banjaluci, Bjelovaru, Osijeku i drugdje. Ti su sudovi poslovali po hitnom postupku, donoseći osude, dakako — na smrt.

U pismu njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea iz Zagreba od 3. V 1941. spominju se s hvalom i priznanjem, pored ostalih, zakonske mjere režima o državljanstvu, Židovima i zaštiti krvi (njemačkim zakonskim mjerama jako prilagođene — kako ih ocjenjuje sâm Kasche). To su bile ove odredbe: Zakonska odredba o državljanstvu; Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda (sve od 30. IV 1941).

Već upozorenje u novinama od 16. IV 1941. nagovijestilo je što se priprema domaćim Židovima. Naime, u njemu se navodi kako je opaženo da su neke židovske trgovine u Zagrebu ukrasile svoje izloge ne samo hrvatskim zastavama, nego, čak, i zastavama Njemačkog Reicha, te različitim ustaškim amblemima. Upozoravaju se takve trgovine da smjesta iz izloga uklone sve znakove, koji su tim postupkom »obeščašćeni«. Hrvatske vlasti vode točno računa o takvim postupcima, i svi oni koji budu zatečeni u takvom nečasnom poslu iskusit će najteže kazne.

Trebalo je čekati samo dva tjedna pa da novine, 30. IV, objave Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti i Zakonsku odredbu o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Njima je

Digitized by Google

ustaški režim — ugledajući se u rasističke zakone Trećeg Reicha — samo potvrdio svoju pripadnost »novom poretku«, i to od samog starta.

Odmah od početka ustaški je režim težio stvaranju »čistog hrvatskog životnog prostora«, koji će omogućiti egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, za što je životni uvjet — prema izjavama i pisanju ustaških »ideologa« — »istrebljenje« u prvom redu Srba (u ustaškom žargonu »grkoistočnjaka«) i Židova kao »najvećih neprijatelja hrvatskog naroda«. No uzimalo se u obzir i »unutrašnje prečišćavanje«, to jest istrebljenje svih onih Hrvata i Muslimana — a njih je režim iz providnih razloga ubrajao u Hrvate — koji su zbog svog »nehrvatskog ponašanja« označeni kao izdajnici »čiste hrvatske nacije«. Tako se postepeno stvarala jedinstvena praksa krvavog nasilja nad cjelokupnim stanovništvom NDH, za koju je režim od početka htio sebi stvoriti i nekakvu »pravnu« podlogu.

Pojava i sve veće širenje i rasplamsavanje narodnog ustanka protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača, a pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, na jednoj, a sve veće angažiranje oružanih snaga okupatora — na drugoj strani, unosili su nove elemente u situaciju. Ustaški je režim samo nastavljao svoj kurs »nacionalno netolerantne politike«, a Nijemci nisu prezali ni od najsurovijih mjera odmazde nad civilnim stanovništvom. U tome su imali dostojne oponašatelje u »akcijama čišćenja« ustaša što su poduzimale ustaške oružane snage, a režim je pristupio najokrutnijoj mjeri represije: osnivanju sabirnih i koncentracionih logora od kojih posebno mjesto po broju žrtava zauzima koncentracioni logor »Jasenovac« — gubilište stotine i stotine tisuća logoraša.

3. Osovina je pristupila sporazumnoj diobi jugoslavenskog plijena u dogovoru između šefova diplomacije Italije i Njemačke (Beč, 21. i 22. IV 1941) i u toku tog bečkog sastanka očitovala se ponovno — prema izjavi samog Hitlera — *politička* nezainteresiranost Reicha za »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Tako je došlo do zaključenja »Rimskih ugovora« (18. V 1941). U službenoj obavijesti o potpisivanju tih ugovora, što ju je objavila ustaška štampa, stoji da je »uspostavljena Kraljevina Hrvatska« i da je ustaški poglavnik prilikom audijencije kod talijanskog kralja »u ime Hrvatske, na temelju zaključka hrvatskog državnog vijeća i hrvatske državne vlade, ponudio krunu kralja Zvonimira vladarskoj kući Savoja. Nosiocem te krune određen je vojvoda od Spoleta. Poslije toga hrvatski će narod, prema svom tradicionalnom pravu, donijeti potrebnu odluku u vezi sa izborom kralja«. Dojam što su ga ti »Rimski ugovori« izazvali u narodu bio je porazan i bjelodano je pokazao ljudima o kakvom je režimu u Zagrebu zapravo riječ.

Ta »nezavisna« država bila je, naime, od samog početka podijeljena na dvije okupacione zone (njemačku i talijansku), odijeljene demarkacionom linijom, da bi od jeseni 1943. godine *de*

Digitized by Google

facto postala jedinstvena okupaciona zona njemačkih vojnih i policijskih snaga, što se nije moglo prikriti, iako se Pavelić od samog početka postojanja ustaške države svojski trudio da sačuva *privid* nezavisnosti države u savezničkim odnosima s Rimom i Berlinom. Neobaviješten o pravom stavu Hitlera, Pavelić se nadao da će u njemu naći izvjestan oslonac, iako je Führer već prilikom bečkog sastanka Ciano—Ribbentrop decidirano bio izjavio da je Reich u načelu *politički* nezainteresiran u »hrvatskim pitanjima«. Zato je Pavelić opetovano izražavo želju da bude primljen kod vođe Reicha, i do tog je sastanka Hitler—Pavelić došlo 6. VI 1941. u Berghofu (Berchtesgaden). Tom je prilikom Hitler dao »zeleno svjetlo« Paveliću za krvavi teror. Hitleru, naime, — ali ne i njemačkim generalima i diplomatima na jugoslavenskom prostoru, poput Glaisea, Löhra i Neubachera, na primjer — nije smetala ustaška srbožderska politička praksa; on je gotovo hrabrio Pavelićeve progone i klanje Srba i uzimao ih stalno na znanje bez ikakvog prigovora, kao manifestaciju »nacionalno netolerantne politike«, i to iz jednostavnog razloga što je dobro znao da se time unosi razdor među braću i nanosi najteži udarac »jugoslavizmu«, i tako onemogućuje kristalizacija nove baze za zajedničku državu Srba i Hrvata. To je u ratu 1941—1945. bilo novo izdanje stare politike carskog Beča sadržane u paroli *Divide et impera,* ali u novoj, mnogo krvavijoj, nacionalsocijalističkoj verziji. Ostajao je Hitler dosljedno na toj liniji, i u jesen 1942. godine priznao Paveliću kako ne smiju izazvati dojam kao da žele ponovno uspostaviti državne formacije koje su razorili. Nije mu smetao ni ulazak Talijana u Dalmaciju, računajući da to i nije tako loše, jer se na taj način stvara jedna ploha trvenja između Italije i NDH, što može uvijek omogućiti da Njemačka preuzme u slučaju težeg spora ulogu arbitra. Nije u duši uopće želio da se prilike u ustaškoj državi stvarno konsolidiraju — a to uz Pavelića i usmjerenost njegovih ustaša ionako nije bilo ni moguće — jer se Reichu, po Hitlerovom mišljenju, mora uvijek pružiti prilika da intervenira. I iz tog mu razloga nije smetalo divljanje ustaša, pa je tako potpuno razumljiva njegova cinična izjava pred generalom Löhrom, kad mu se Löhr iz vojnih razloga potužio na ustaška zlodjela. Ne vidim — rekao je Hiter — nikakav razlog da odanog mi poglavnika sprečavam. Neka se Hrvati samo izduvaju. To mi pruža garanciju da u Hrvatskoj neće vladati nikakav red, do čega mi je jako stalo. — Slično je izjavio jednom i generalu Glaiseu.

U svakom slučaju, Hitler je kasnije, kad više — zbog kapitulacije Italije 8. IX 1943. godine — nije trebao imati obzira prema svom prvom savezniku, kao državi-zaštitnici NDH, pomišljao na neku užu povezanost Hrvatske s Reichom. Dok je trajao »kondominij« Rima i Berlina nad ustaškom Hrvatskom (sve do kapitulacije Italije 1943. godine), postojalo je i prigušeno rivalstvo između države-zaštitnice i njenog moćnog i sve angažovanijeg saveznika sa sjevera. Zbog sve većeg i bujnijeg razmaha narodnooslobodilačke borbe na jugoslavenskom području Hitler je bio pri-

Digitized by Google

siljen — iako je u jednom trenu pomišljao da se potpuno povuče — da njemačku vojsku pred kraj 1941. godine sve više i više angažira u tom prostoru, koji tako postaje potom sve zanimljiviji i važniji za njemačku Vrhovnu komandu. A to zanimanje i brigu njemačke strane samo je uvećavala mogućnost savezničke invazije iz Italije preko Jadrana. Sve veća prisutnost Nijemaca u ustaškoj Hrvatskoj — zainteresiranih u prvo vrijeme za neometano funkcioniranje i protok na saobraćajnici Brežice—Zagreb—Zemun i dalje na jug prema Bugarskoj i Grčkoj — smeta »zaštitnike« Talijane, pa su pritužbe, sumnjičenja, surevnjivosti i ljubomore na dnevnom redu. Pri tome, postupci i djelovanje talijanskih vojnih komandanata odudaraju na terenu od formalne političke linije države-zaštitnice. Kao da je talijanskim čimbenicima na terenu pred očima bio cilj *potpune* albanizacije, odnosno pripojenja NDH, bez obzira na sjevernog susjeda. Talijanski komandanti *Druge armije* (Ambrosio, Roatta, Robotti) traže oslonac kod ugroženih Srba, pa tako suradnja talijanskih vojnih vlasti sa četnicima Draže Mihailovića postaje sve tješnja i bjelodanija.

Pavelićeva NDH u međuvremenu pristupa »trojnom paktu«; Pavelić samoinicijativno nudi Hitleru vlastite oružane odrede da sudjeluju u obračunu i pri slamanju otpora Sovjetskog Saveza. Pri tom ustaški poslanik u Berlinu dr Branko Benzon na sâm dan njemačkog napada 22. VI 1941. predaje ministru Reicha v. Ribbentropu ovakvu izjavu: »Ekselencijo, spontano mogu Vam izjaviti iz mojeg srca i iz srca hrvatskog naroda da je hrvatski narod, iako malen, spreman da svoju vojsku stavi u pomoć hrabroj njemačkoj braći i drugovima. Poglavnik i hrvatski narod stoje nepokolebljivo i vjerno uz Führera velikog njemačkog naroda, spremni slijediti svako zlo i dobro do konačne pobjede.«

Ustaška država pristupila je zatim paktu protiv Kominterne i, štoviše, objavila rat Velikoj Britaniji i SAD. Tako je bjelodano posvjedočila da pripada »novom poretku« što ga stvaraju »veliki vođe« Italije i Njemačke: B. Mussolini i A. Hitler. Kapitulacijom »države-zaštitnice« oslobodila se, doduše, talijanske hipoteke, ali je zato došla pod potpunu njemačku vojnu dominaciju i okupaciju stavljajući na raspolaganje njemačkim komandama i vlastite oružane snage.

4. Historija bilježi četiri sastanka Hitler—Pavelić.

Na prvom sastanku u Berghofu 6. VI 1941. Hitler je ustaškom poglavniku dao »zeleno svjetlo« za Pavelićev srbožderski koncept i ustaške zločine (genocid) nad Srbima. Hitler je u ratu bio izrazito protusrpski raspoložen i njegova naglašena srbofobija bila je u skladu s osnovnom frankovačkom orijentacijom Pavelića i njegovih ustaša. Kao Austrijanac iz habsburške monarhije, Hitler nije zaboravljao sarajevski atentat Gavrila Principa, prožet i kasnije propagandističkom tezom o odgovornosti Srbije za rat 1941. godine, o Beogradu kao osinjem gnijezdu, o urotnicima »Crne ruke«, ubojicama Franza Ferdinanda i drugom, a tome se pridružio kao kruna svega državni udar Dušana T. Simovića 27. III

Digitized by Google

1941, koji je osjetio kao pljusku i osobno poniženje. Zato je 1944. godine otvoreno priznao predsjedniku srpske vlade Milanu Nediću da su ga Srbi dva puta (1914. i 1941) ujeli za srce!

Hitler je na drugom sastanku u Vinici (Ukrajina) 23. IX 1942. ukazao na želju Reicha da se situacija u NDH nekako smiri. Nije, doduše, zainteresiran tamo politički (jer prvenstvo još uživa formalno njegov talijanski saveznik!), ali to smirenje trenutačno želi u pogledu saobraćaja. Osim tog izrazito saobraćajno-tehničkog interesa (osiguranje magistralne pruge preko Zagreba i Beograda prema Bugarskoj i Grčkoj), Njemačka je, ipak, zainteresirana i za to da se ustaški režim održi na kormilu. Ako bi taj režim ostajao nesiguran — ugrožen i ugrožavan od unutrašnjeg neprijatelja (partizana) — postojala bi, po Hitlerovoj ocjeni, opasnost da se, ipak, jednog dana pojave jugoslavenski programi. Sa svoje strane, Pavelić mu je ukazivao gdje se sve nalaze centri nemira; kritički se izražavao o svojim domobranima čiji borbeni moral i izvježbanost nisu na visini i priznao njemačkoj strani, kao ustaški »vrhovnik«, pravo da i nadalje vodi operacije na području njegove »nezavisne« države, jer sâm ima »improviziranu vojsku«.

U toku svog trećeg susreta s ustaškim poglavnikom 27. IV 1943. u dvorcu Klessheim kod Salzburga Hitler je ponavljao ono što mu je govorio već 1942. godine: o važnosti da osigura liniju snabdijevanja preko teritorije ustaške države. Pavelić pak, sa svoje strane, obavijestio je Führera o unutrašnjoj situaciji u NDH, koja je, po njegovoj ocjeni, ružičasta! Dok je pri prošlom susretu (1942) bio prisiljen da ga još informira kako bilježe mnoge ustaničke pokrete na pojedinim područjima NDH, sada više nije tako. Prošli put morao je čak priznati da njegovi ustaše sami nisu u stanju svladati ustanike, no sad mu može javiti da je *gros* partizana, »Titovih bandi«, u svom otporu slomljen. Postoje još samo pojedinačna žarišta nemira koja moraju suzbijati zajedničkim policijsko-vojnim mjerama. U pogledu izobrazbe novih oružanih snaga NDH, do jeseni stajat će na raspolaganju jedna lovačka i jedna gorska brigada, a ustaški odredi moći će se upotrijebiti zajedno s tim domobranskim snagama, tako da se osobno nada kako će u zimu 1943/1944. moći sâm preuzeti brigu za mir i red u svojoj zemlji. Na taj način će njemačke snage — takva je tada bila prognoza ustaškog poglavnika! — biti slobodne za druge ciljeve.

Osobito je zanimljiv i poučan Hitlerov razgovor s Pavelićem prilikom četvrtog sastanka (18. IX 1944), u znatno pogoršanoj situaciji, kako za Reich tako i za Pavelićevu NDH, u vrijeme kada se na političkom obzorju ocrtava radikalan obrat na Jugoistoku (Rumunjska, Bugarska, Turska, razmah narodnog ustanka u svim dijelovima Jugoslavije i političko-diplomatski uspjesi NOP-a). Ustaška se država za njemački vrh pretvarala iz djeteta koje zadaje brige u *jedinog* saveznika koji mu preostaje!

Führer je po običaju otpočeo razgovor i ukazao Paveliću na težak položaj u kojem se nalazi Njemačka: Turska je okrenula kabanicu i prekinula diplomatske odnose s Reichom, a Bugarska

Digitized by Google

poklekla pred Sovjetskim Savezom. Stoga će Njemačka biti prisiljena da napusti grčke otoke i južni dio kontinentalne Grčke. U svakom slučaju, od presudne je važnosti da održi svoje pozicije u Mađarskoj i tu neće prezati ni od najradikalnijih mjera. Njemačka je riješena — napuštajući Erdelj — da drži teritorij historijske Ugarske i zemlje zapadno od linije Željezna vrata—Vardar. Nato je Pavelić — upitan o situaciji u NDH — izjavio da su prošli kroz dvije krize od kojih je jednu izazvao slom Rumunjske. Hrvatski intelektualci, među njima i članovi vlade NDH (M. Lorković i A. Vokić), izgubili su vjeru u konačnu pobjedu i zastupali gledište da se mora — prije negoli se izgubi rat — nešto poduzeti kako bi se omogućilo da Englezi stignu u Hrvatsku prije Rusa. Pripomenuo je da su oni krugovi u NDH koji su zastupali tu teoriju kompromisa održavali veze sa starom Radićevom strankom *(HSS)*. Predlagali su mu da raspusti odrede ustaša i samo zadrži domobrane, jer, kad jednom Englezi dođu, neće htjeti pregovarati sa »stranačkom vojskom«. To je bila prva kriza, a druga je — po Pavelićevoj ocjeni — nastala u Hrvatskoj zbog otpadanja Bugarske. Druga je bila nešto jača nego prva, jer je neprijatelj razvio opsežnu propagandnu ofenzivu šireći priglupe tvrdnje o navodnom padu Zagreba i hapšenju poglavnika. Ta druga kriza ispoljavala se u povećanom broju diverzija, posebno na saobraćajnicama. Istovremeno je zamijećeno i stanovito pogoršanje raspoloženja u redovima domobrana, osobito kod onih oficira koji su pridošli iz stare jugoslavenske vojske. To pogoršanje raspoloženja dovelo je — po Pavelićevoj ocjeni — do toga da su pojedine domobranske jedinice koje su oficiri zaveli prebjegle na stranu partizana. Kod kuće — povjerio je Pavelić Hitleru — imaju dva neprijatelja. To su partizani i četnici. Odmah je ustvrdio i to da su komunistički partizani sada brojčano mnogo slabiji nego prije, jer se oko 30.000 (!) odazvalo na njegovu amnestiju (od 26. I 1944) i vratilo kućama. Nato ga je Hitler upitao koliki je svega broj partizana, i Pavelić je spremno odgovorio da ih ima 45.000 do 50.000, a na daljnje Hitlerovo propitkivanje ustvrdio i to da je Titov aparat — kako izgleda — opet potpuno izgrađen. Sâm Tito da se samo djelomično zadržava na kontinentu, češće na otocima. Ponovno je Hitler upozorio Pavelića na važnost saobraćajnica: određene pruge poput one Zagreb—Zemun i Brod—Sarajevo—Mostar—Dubrovnik moraju se osigurati pošto-poto. Pavelić je odvratio Hitleru da se stabilizacija unutrašnjeg položaja u Hrvatskoj može unaprijediti na dva načina: da se 1. upućuju veće količine oružja ustašama i 2. da njemačke vlasti obustave svaku, pa i indirektnu pomoć četnicima. Raspoloženje u hrvatskom narodu — usudio se ustvrditi Pavelić — apsolutno je pozitivno. Vjera u konačnu pobjedu nije iščeznula, nego je samo pokolebana u redovima intelektualaca. Narod se uopće ne zanima za intelektualne špekulacije inteligencije, nego postupa u skladu sa svojim zdravim porivom za održanjem i želi da nastavi borbu na strani Reicha. Ni u redovima hrvatskih radnika nema komunista — rekao je Pavelić. Partizanima pristupaju samo intelektualci i

Digitized by Google

»šusterske kalfe« koji su po tradiciji komunisti. Organizirani radnici, na primjer radnici u rudnicima i drugim industrijskim poduzećima, naprotiv, antikomunistički su raspoloženi. Hitler je upitao Pavelića ne bi li bilo moguće da se dočepaju Tita, a Pavelić je odgovorio da bi to bilo teško, no dodao je i to kako je uvjeren da Tito nije stvarni partizanski vođa. Poznaje ga osobno iz Zagreba, u vrijeme kad je prije odlaska u Italiju vodio advokatsku kancelariju, i ocjenjuje Tita kao čovjeka koji nije u stanju da vodi. Njega komunisti samo guraju naprijed jer uživa stanoviti prestiž kao Hrvat iz graničnih predjela Štajerske, što znači iz jednog kraja iz kojega potječu hrvatski renegati! Zato: najbolje sredstvo u borbi protiv Tita jest — zaključio je Pavelić — pojačana organizacija i naoružanje njegovih vjernih ustaša.

Neposredan rezultat tog posljednjeg sastanka Hitler—Pavelić bila je direktiva njemačke Vrhovne komande od 20. IX 1944. u kojoj navodi kao opći orijentir za njemačke oružane snage da ustaše predstavljaju politički temelj NDH i time njenih oružanih snaga; da se svi njemački vojni uredi i komande u Hrvatskoj moraju nedvosmisleno i beskompromisno prilagoditi ustaškom kursu i pomagati ga; da se suradnja sa četnicima — u kojima ustaška vlada gleda opasnost po opstanak države — mora postupno i sustavno smanjivati; da se formiranje ustaških odreda ima unapređivati pomoću naoružanja i izobrazbe; da imaju pomoći formiranje dviju ustaških divizija povezano s eventualnim raspuštanjem domobranskih odreda; da napuštanje dotad zaposjednutih a za rat nevažnih položaja ima uslijediti u sporazumu i dogovoru s vladom u Zagrebu, dok Banjaluku imaju iz političkih razloga dostatno osigurati pomoću hrvatske posade. Međutim, ništa se više nije moglo postići.

5. U Zagrebu je Treći Reich imao dva predstavnika: Siegfrieda Kaschea, kao izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra, i Edmunda Glaise von Horstenaua, kao opunomoćenog generala. Ubrzo je nastao raskorak između Kaschea i Glaisea u ocjenjivanju elemenata političke i vojne situacije u vezi s NDH. Tako je sve do Glaiseovog isforsiranog odlaska iz Zagreba u vezi s aferom Lorković—Vokić (jesen 1944) zapravo vladala nesloga između njih koja se s vremenom sve više zaoštravala. Osim toga, na nižoj razini odražavalo se i u Hrvatskoj osobno suparništvo između Ribbentropa i Himmlera, kao i između Wermachta i predstavnika SS. Himmler je uopće u Hrvatskoj otpočeo provoditi neku svoju politiku.

S. Kasche bio je tipičan izdanak Nacionalsocijalističke stranke, visoki dužnosnik SA (Obergruppenführer), član Reichstaga i — amater u poslovima diplomacije. Od samog početka svoje misije u Zagrebu — za razliku od svoga tadašnjeg savjetnika poslanstva H. v. Troll-Obergfella, koji je prema ustaškom režimu pokazivao mnogo više rezerve — isticao se svojim »navijanjem« u prilog ustaša i Pavelića. Kasche je sve do »gorkog svršetka« tvrdoglavo gajio vjeru u životnu sposobnost ustaške države i državotvornu snagu ustaša. Njega je prilikom odlaska u Zagreb

Digitized by Google

upozorio tadašnji državni sekretar u njemačkom ministarstvu vanjskih poslova E. v. Weizsäcker na važnu okolnost: da će se Hrvati i Talijani, po prirodi stvari, loše podnositi i da će se tada hrvatska strana zasigurno obraćati njemu da ga učini arbitrom u njihovim talijansko-hrvatskim razmiricama i razlikama u mišljenju. Međutim, sve dok traje rat, mora se bezuvjetno štedjeti talijanska osjetljivost. Ako bi se njemačka strana, dakle, dala na to da donosi odluke o odnosima između Talijana i Hrvata, morala bi se svaki put izjasniti u prilog Talijana. Posljedica toga bi bila ozlovoljavanje Hrvata, za koje ne postoji nikakav povod da računaju s njemačkom stranom. Kasche neka stoga ostane po strani i neka pusti da se talijanska *premoć* (das italienische übergewicht) u Hrvatskoj ostvaruje u tolikoj mjeri koliko je to u skladu s njemačkim interesima. No Kasche nije izdržao dugo i stao je zatim neprekidno — sve do faktičnog ispadanja Italije iz saveza 1943. godine — a i, češće pristrano, upozoravati Berlin na postupke Talijana (prekomjerni teritorijalni apetiti u pogledu crnogorske granice; namjera da preuzmu civilnu upravu u demilitariziranom pojasu; brojne glasine da Talijani pomažu širitelje »srpsko-komunističkih nemira« i ustanike (zapravo četnike DM); protunjemačke izjave talijanskih vodećih ljudi u Zagrebu i drugo).

General Glaise von Horstenau bio je — u usporedbi s Kascheom — sasvim druge građe. Već se u stilu i načinu izražavanja u brzojavima i izvještajima uočava razlika između te dvojice. Dok je Kascheova rečenica kratka, odrješita i lapidarna, lišena literarnog stila i ljepote, Glaiseova je literarno uspjela, često slikovita, elegantna i sugestivna, odajući načitanog i duhovitog pisca. Kao bivši austro-ugarski oficir imao je vojno školsko obrazovanje; bio je intelektualno znatiželjan i načitan; poslije rata 1914—1918. bio je dugo godina direktor Ratnog arhiva u Beču; uvijek se zanimao za politička pitanja i bio je u Austriji i ministar vojni; u historijskoj literaturi poznat je po svojoj pozamašnoj knjizi (zanimljivoj, ali i pristranoj) o raspadu Austro-Ugarske; kao austro-ugarski oficir dobro je poznavao ekipu bivših austro-ugarskih oficira koja je u početku zauzela ključne pozicije u hrvatskom domobranstvu, sa Slavkom Kvaternikom na čelu (Begić, Štancer, Laxa, Marić, Prpić i drugi), pa je Hitler jednom za Glaisea rekao da je »na ti« s pola Hrvatske; kao velikonijemac austrijskog porijekla (rođen u istom mjestu u kojem i Hitler: Braunau am Inn!) bio je dobro upoznat s prilikama na Jugoistoku, posebno s onima kod Hrvata, a austrijsko porijeklo i političko držanje prije *Anschlussa* Austrije (1938) stvaralo mu je povoljniju situaciju kod Hitlera, koji ga je osobno izabrao za novu dužnost u Zagrebu. Glaise je češće u svojim izvještajima kritizirao talijansku politiku u NDH, ali je s vremenom postajao najoštriji kritičar ustaškog režima i Pavelića osobno. Žigosao je zlodjela ustaša, njihove barbarske metode, pravnu nesigurnost i nesposobnost uprave; u svojim izvještajima ukazivao je na potrebu da se stvari mijenjaju, označavajući da je ustaški kurs nalik na istrošeni glasovir s kojim se više ništa ne može učiniti.

Digitized by Google

Glaise je već početkom kolovoza 1941. dao ovakvu ocjenu stanja u Pavelićevoj NDH: svaki Hrvat koji nije ustaša odbacuje ih najodlučnije; Srbi, odnosno »pravoslavci«, načelno su izvan zakona, ali su i Hrvati u najvećoj pravnoj nesigurnosti i u svim slojevima izloženi osobnoj želji ustaša za osvetom; državni tajnik Eugen Kvaternik, sin vojskovođe Slavka, najomrznutiji je čovjek u zemlji, bez obzira na položaj i nacionalnost stanovništva. — Nesto kasnije (13. IX 1941) ovako je ocrtao stanje: postoje teške sumnje u životnu sposobnost i životni elan ustaške države, i stoga je kod stanovništva samo ravnodušnost prema njoj u porastu; kod sve neumanjene naklonosti, razočaranje zbog držanja Njemačke, od koje se sve očekivalo, a sad se ono osjeća vanjskopolitički i unutrašnjepolitički napušteno. Iznad toga, čak je rezignacija u porastu pred mogućnošću potpune vladavine neprekidno jednako omrznutih i slabo cijenjenih Talijana. I ne na posljednjem mjestu, sjećanje na razmjerno mirno doba što ga je ovo stanovništvo imalo u Jugoslaviji i s tim u vezi oživljavanje staroga jugoslavenskog zajedništva. Takvi osjećaji izraženi su — po Glaiseu — i na frontovima građanskog rata koji potresa zemlju. Vojnici ga osjećaju kao bratoubilački rat; oficiri sumnjaju u smisao i uspjeh njihova zadatka i u ispravnost puta njihovih naredbodavaca. Posljedica je opadanje otporne i akcione sposobnosti ustaško-domobranskih oružanih snaga. K tome dolaze privredne teškoće koje, ne na kraju, moraju nastati i iz toga što su dvije trećine zemlje gotovo potpuno isključene iz ionako oskudne proizvodne djelatnosti i stoga mogu samo oskudno davati na polju državnih financija. — Već sredinom listopada 1942. javio je general iz Zagreba svojim pretpostavljenima da vijesti službenih organa NDH iz Rima u velikoj mjeri kulminiraju u ocjeni kako se u Rimu ozbiljno nose mišlju da se Italija pomoću prelaska u neutralnost izvuče iz rata, u jednom rješenju o kojem govore čak i fašistički krugovi. Dalje je Glaise jednom (24. IV 1943) označio kao karakteristiku ustaške države postojanje triju grupa u njoj: 1. grupe ustaških pukovnika koji kao povratnici iza kulisa vrše najsnažniji utjecaj na Pavelića (to su bili »rasovi«, koji su doista, pored supruge Mare, vršili najveći utjecaj kao »potajne sile« — M. Kovačić); 2. grupe »starih« političara; riječ je o u međuvremenu otpuštenim »ministrima prvog časa«, koji se dijelom osjećaju obavezni Italiji; 3. grupe »mladih« političara (M. Lorković, Vl. Košak i drugi) koji simpatiziraju Njemačku i koju obje prve grupe (pod 1 i 2) žestoko pobijaju. A nekoliko dana ranije ustvrdio je u svom izvještaju od 20. IV da Pavelić i njegov štab žive samo od milosti Njemačke, a da mržnja i otklon sežu sve do neposredne blizine poglavnika. — Stoga je Glaise stao sve uporniје predlagati zaokret: reformu režima na političkoj bazi, što je u stvari značilo potpuno »iskrcavanje« ustaša, a to je, uostalom, i general-pukovnik Löhr već odavna, sa svoje strane, požurivao. Pri tom je Glaise računao s dovođenjem predstavnika *Hrvatske seljačke stranke* (»mačekovaca«), no od toga iz više razloga nije moglo biti ništa sve do završetka njegove misije u

Digitized by Google

Zagrebu. Dakako, Glaise je takvim ocjenama i prijedlozima bio trn u oku ustaškom poglavniku, i Pavelić je jedva dočekao priliku da ga se riješi, što je na kraju i uspio.

Predstavnici fašističke Italije, kao »države-zaštitnice«, u Zagrebu bili su: Raffaele Casertano, kao diplomatski predstavnik, general Oxilia, kao vojni, a E. Coselschi, kao stranački predstavnik. Na mjesto Casertana došao je pred kapitulaciju 1943. godine Luigi Petrucci; na mjesto generala Oxilije general Gian Carlo Re, a Coselschi je nestao iz Zagreba. Casertano je bio fašistički orijentiran, ali nije bio lišen inteligencije i gotovo je neprekidno upućivao kritike na račun neizvršavanja preuzetih ugovornih obaveza od strane »Kraljevine Hrvatske«, usmjeravajući svoje strijele u prvom redu na ministra vanjskih poslova Mladena Lorkovića, koji, kao »ovejani« germanofil, nije uopće bio Casertanu po volji. Lorkovićev odstup i napuštanje resora vanjskih poslova Casertano je mogao zabilježiti kao svoj najveći diplomatski uspjeh u Zagrebu. Njegov nasljednik Petrucci nije mogao doći do izražaja jer je ubrzo nakon njegova dolaska u Zagreb nastupio preokret, padom Mussolinija i kapitulacijom Italije, pa su diplomatski odnosi s Italijom postali specifični i, čini se, jednostrani s diplomatskim predstavništvom NDH u Veneciji. Po vojnoj liniji, talijanski vojni predstavnici u Zagrebu (Oxilia, Re) bili su više prenositelji poruka i odluka viših komandi (komandanata *Druge armije*) nego samostalni promatrači i predlagači.

6. Hitler je otpočeo svoj obračun sa Sovjetskim Savezom 22. VI 1941. i mjesec dana kasnije (21. VII) primio je u svom Glavnom stanu ustaškog vojskovođu Slavka Kvaternika. Tu je rezultat pohoda na Istoku prognozirao ovako: »Sovjetske su armije zapravo uništene i on (Hitler) ne vjeruje da će u roku od šest tjedana (!) još negdje postojati značajniji otpor!« Prebacivši se ovako žestoko u svojoj ocjeni položaja na ratištu, upitao je Kvaternika na kakve je to teškoće ustaška država nedavno naišla na unutrašnjem planu. Kvaternik nije zanijekao vijesti o komunističkim nemirima u domovini, ali je izrazio uvjerenost da je hrvatska ustaška vlada uspjela da te pokušaje brzo i svlada jer »vlada ima dovoljno tvrdu šaku«. No u Berlin su iz vojnih i diplomatskih izvora stale stizati sve učestalije vijesti o ustanku (kod Mostara, sjeveroistočno od Sarajeva, na Kordunu, kod Knina i Gračaca, na prostoru južno od Slavonskog Broda do sjeverno od Doboja, kod Drvara, zapadno od Jajca, na više mjesta u Srbiji i drugdje). Stoga je Hitler već 16. IX 1941. bio prisiljen da izda naređenje kojim zadužuje tadašnjega vojnog zapovjednika Jugoistoka general-feldmaršala Wilhelma Lista da razbije ustanički pokret u jugoistočnom prostoru i da se pod Listovom komandom nađu sve snage kopnene vojske koje su u ustaničkom području bile pod komandom komandujućeg generala XVIII *armijskog korpusa* generala Franza Boehmea. Nešto kasnije, raspravljalo se na njemačkoj strani čak o mogućnosti da se njemačke snage povuku iz Srbije i Hrvatske i da ih ondje zamijene bugarske i mađarske snage. S njemačke strane je čak predloženo da cijelu NDH vojno

Digitized by Google

zaposjednu talijanske snage, a List je iznio prijedlog da njemačka divizija i nekoliko *Landesschützen*-bataljuna tu ostanu, ali i njemački opunomoćeni general u Zagrebu (Glaise), s tim da željezničku prugu Zagreb—Zemun (Beograd) osiguravaju Talijani! Međutim, Hitler je na svoju ruku presjekao to pitanje i odlučio u drugoj polovici prosinca 1941. da bugarska vojska smjesta zauzme jugoistočni dio Srbije; na drugoj strani, ne želi pozvati talijansku vojsku da proširi svoj zaposjednuti teritorij (preko demarkacione linije u toj, na papiru »nezavisnoj«, državi!), nego će u Hrvatskoj zasad upotrijebiti jače njemačke odrede da bi otprilike za mjesec dana potpuno uništili preostala žarišta nemira. Pri toj akciji slamanja otpora ustanika mogu njemački odredi — bude li potrebno — upotrijebiti privremeno i manje talijanske odrede iz susjedstva; Mađarska i Banat isključuju se u cijelosti iz akcije. Prema tome, Hitler je i nadalje ustrajao na formalnoj odluci da fašistička Italija uživa politički *primat* nad »Kraljevinom Hrvatskom« i da je Reich za nju i nadalje *politički* nezainteresiran, ali je razmah NOB-a sve više i više prisiljavao Treći Reich da bude zainteresiran i vojnoprivredno i vojnostrategijski za jugoslavenski prostor u cijelosti, a prema tome i za stanje u NDH. To je, dakako, povlačilo za sobom — i protiv Hitlerove volje — sve veće i veće vojno i političko njemačko angažiranje u njoj.

Ribbentropov pouzdanik dr Veesenmayer (»otac NDH«) brzojavno je izvijestio iz Zagreba svog šefa 24. IV 1942. da je u Srbiji (poslije likvidacije Užičke republike) mirno; da je Milan Nedić učvrstio svoje pozicije i da se može računati s daljnjom konsolidacijom, a da će moguće reakcije iz Crne Gore i Bosne moći svladati bez većih teškoća. U Hrvatskoj je, međutim, zakazala talijanska suradnja — kako je Veesenmayer i predviđao. Nakon ponovnog odgađanja otpočinjanja prve akcije, mora se čak računati s potpuno defenzivnim držanjem talijanskih odreda. Pogoršan je iznova položaj u području što ga drže pod okupacijom talijanske snage, posebno u Sloveniji, gdje se proširuju nemiri u pravcu Gorica—Trst. Sâm je general Roatta priznao da je položaj pogoršan i u Crnoj Gori. Usprkos tome, ispoljena je težnja da se veći dijelovi talijanskih snaga premjeste u Sarajevo, iako je ta mjera potpuno suvišna zbog položaja što su ga stvorili Hrvati i Nijemci. Poglavnik mu je dan ranije (23. IV) priznao da očekuje teške mjesece i da su dosad sve njegove pokušaje da govori s Duceom uspješno sabotirali niži talijanski organi. Daljnji teritorijalni gubici su za (ustaški) režim nepodnošljivi — rekao mu je dalje Pavelić. Ima podatke da Talijani žele, osim Sarajeva, staviti pod svoju vlast i Banjaluku, a to isto je Veesenmayeru rekao i M. Lorković. Sve pokušaje s ustaške strane da konsolidiraju položaj onemogućuje Italija. U pogledu daljnjeg suzbijanja ustanka Veesenmayer i nadalje zastupa mišljenje da su velike akcije — kako su se početkom ožujka bili dogovorili u Sušaku — nedovoljno prikladne i da moraju ostati bez vrijednih rezultata zbog nedostatnog učešća Talijana i taktike izbjegavanja takve aktivnosti protivničke strane.

Digitized by Google

U ustaškom su vrhu već duže vremena razmatrali mogućnost i eventualnu političku potrebu sazivanja Sabora, što je, čini se, posebno zagovarao vojskovođa Kvaternik još dok je njegova zvijezda u prvo vrijeme bila u punom sjaju. O toj Pavelićevoj namjeri da sazove Sabor general Glaise izvijestio je 26. I 1942. Vrhovnu komandu s napomenom da bi taj Sabor politički predstavljao narod uzet u cijelosti a da mu je uloga samo savjetodavna (kao što je i red u autoritativnim režimima!). Poglavnikovi planovi pokazuju — zaključuje na kraju Glaise — da svoju mladu, preteškim hipotekama opterećenu državu prevede iz stadija, dijelom vrlo krvave i okrutne, revolucije u mirnije vode.

Pavelić je doista sazvao Sabor na zasjedanje 23. II 1942. i pred njim su pojedini članovi ustaške vlade držali svoje ekspozeje. Glaise je zapazio prilikom izlaganja ministra Lorkovića da je posebno isticao Italiju i nju spominjao ispred Njemačke. Za Pavelića je tih dana bila malo iznenađenje pismena predstavka koju je grupa saborskih zastupnika (»mačekovaca«) uputila vladi. U njoj su »mačekovci« konstatirali da je »prije više mjeseci zatvoren i odveden iz svoga doma u Kupincu u nepoznatom pravcu predsjednik *Hrvatske seljačke stranke* gosp. dr Vlatko Maček«, pa potpisnici podneska ističu da to hapšenje »nije uslijedilo u skladu sa postojećim zakonskim propisima«, jer protiv dra Mačeka »nije zametnut odgovarajući zakonski postupak«. Potpisnici ukazuju dalje na Mačekove zasluge u »borbi za hrvatsku samostalnost i slobodu«, pa postavljaju pitanje: gdje se Maček sada nalazi i namjerava li ga vlada NDH pustiti na slobodu? Potpisnici su zatražili da im vlada dâ pravodobni odgovor na plenarnoj sjednici. Odgovorio im je sâm Pavelić u svojstvu predsjednika vlade na zaključnoj sjednici 28. II, i tom prilikom izjavio kako je Maček upućen na »prisilni boravak« da ne bi dolazio u dodir s ljudima koji održavaju vezu s inozemstvom, to jest s predstavnicima Seljačke stranke u jugoslavenskoj emigrantskoj vladi, dodajući da ta mjera zapravo štiti samog Mačeka. Iskoristio je priliku da osudi vodstvo *HSS*, koje je, po njemu, u danima sloma »zatajilo«, ali je pri tom sasvim zaboravio na Mačekovu izjavu koju je neposredno prije proglašenja NDH, 10. IV poslijepodne, bio dao Slavku Kvaterniku, a on ju je odmah na radiju iskoristio u prilog proglašenju ustaške NDH!

Međutim, Pavelićeva igra demokracije nije bila dugog vijeka: saborski odbori još su neko vrijeme životarili, a Sabor je zaključio svoje zasjedanje 28. XII 1942, održavši u međuvremenu jednu sjednicu povodom obljetnice proglašenja NDH (10. IV 1942).

U okviru terorističkih mjera režim je pristupao i razgranatoj akciji katoličenja pravoslavnog stanovništva NDH (čemu se katolički episkopat, s nadbiskupom A. Stepincem na čelu, uopće nije protivio), a Pavelić je još u vrijeme zasjedanja Sabora objavio u svom govoru 28. II 1942. namjeru da se osnuje *Hrvatska pravoslavna crkva* (HPC), da bi početkom travnja iste godine potpisao i Zakonsku odredbu o njenom osnivanju. U tom je pitanju stav

Digitized by Google

Reicha u načelu bio pozitivan, pa je Kasche i dobio direktivu u kojoj stoji kako nema nikakvih razloga da ne ohrabruje ustašku vladu pri njenoj namjeri da odvoji pravoslavnu crkvu od srpskog patrijarha, no da njemački interes da tu crkvu privedu Rimu ne postoji.

Kad je Pavelić osjetio da mu je pozicija i kod Nijemaca dovoljno snažna, pristupio je akciji da se riješi oba Kvaternika (oca i sina), kako bi i na taj način u vlastitim redovima osigurao položaj samodršca. Pripremajući za to teren u Berlinu, povjerio je Kascheu 11. IX 1942. da je toliko nezadovoljan razvitkom oružanih snaga pod upravom vojskovođe da se mora računati s promjenom i Kvaternikovim smjenjivanjem. I prema njegovom sinu Eugenu postoje kod Pavelića najveće rezerve, zbog policijskih ispada (taj termin je Kascheov!) koji se neprestano ponavljaju. Općenito, zadržavanje oba Kvaternika bilo bi — po Paveliću — teško opterećenje za državu i akcije smirivanja. I njemačke oružane snage — po poslanikovoj ocjeni — također su nezadovoljne suradnjom s Kvaternikom; vojskovođa je u posljednje vrijeme djelovao sve nervoznije i u svojim postupcima prevrtljivo. I Glaise je komentirao kadrovske promjene vezane za silazak s vlasti »dinastije Kvaternika« ovako: poglavnik je vojskovođi preporučio da ode — na odmor u Slovačku, a vodstvo poslova u resoru preuzima sâm Pavelić, dok je za mladog Kvaternika izjavio da želi u Italiji — »nastaviti studije«, predbacujući istovremeno njegovom vrlom ocu i to da svoju službu ne može obavljati besprijekorno zbog sklonosti alkoholu! Tako su oba Kvaternika izjavio da želi u Italiji — »nastaviti studije«, predbacujući ikakvih teškoća protjerana »u pustinju«.

Poslije neuspjeha operacija pod šifrom *Weiss* i *Schwarz*, koje udaraju svoj pečat zbivanju na ratištu u prvoj polovici 1943. godine, u Rimu — zbog snažnoga savezničkog pritiska — dolazi do događaja koji su uzdrmali same temelje osovinske koalicije. Poslije sjednice Velikoga fašističkog vijeća, 24. VII, u toku koje Duce pri glasanju ostaje u manjini, Mussolini je sutradan u audijenciji kod kralja zamoljen da preda ostavku kako bi odmah zatim bio uhapšen. Tako Duce postaje (privremeni) zatočenik »kralja i cara«, dok novu talijansku vladu formira maršal Pietro Badoglio. Ubrzo zatim dolazi do kapitulacije Italije, 8. IX 1943. To je za ustašku NDH bio kraj njene »države-zaštitnice« s one strane Jadrana.

7. Kapitulacija Italije unijela je nove elemente u situaciju oko NDH i u njoj samoj. Računajući sa skorim ispadanjem Italije iz savezničkog kola, Hitler je povjerio novo zaduženje štabu *Druge oklopne armije* i njenom zapovjedniku generalu Lotharu Rendulicu, kao budućem glavnokomandujućem na zapadnom Balkanu. Prilikom susreta u *Führerovom Glavnom stanu*, 6. VIII 1943, Hitler je upozorio generala da je partizanski pokret u porastu pa ga moraju odsad energičnije suzbijati jer je on, pri eventualnom savezničkom pokušaju iskrcavanja u Dalmaciji ili Albaniji, velika opasnost. Predvidivo ispadanje Italije stvorit će

Digitized by Google

na Balkanu novu situaciju, stoga što bi vrlo brojne talijanske snage stacionirane u obalnom području mogle preko noći postati neprijateljske i lako formirati mostobran za iskrcavanje saveznika. Zbog toga, pri ispadanju Italije, situacija zahtijeva brzo iskopčavanje tih snaga. Od životne je važnosti da Njemačka drži i brani Balkan, jer bi njegov gubitak značio smrtno ugrožavanje srca Reicha i opasnost po južno krilo istočnog fronta. Na kraju svog izlaganja Hitler je Rendulicev zadatak sažeo ovako: »Iskoristite vojni potencijal Hrvatske; razbijte Tita; iskopčajte u slučaju potrebe Talijane u obalnom području, po mogućnosti zarobljavanjem; zaposjednite zatim Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju, i branite obalu.«

Stoga je Vrhovna komanda sutradan izdala specijalno naređenje, u kojem stoji da će Führer prenijeti komandu u cjelokupnoj operacionoj zoni Jugoistoka (u nju je, dakako, ulazila i NDH!) na komandanta *Grupe armija »F«*, Freiherra v. Weichsa (Beograd). Preuzimanjem komande ograničava se djelokrug *Grupe armija »E«* na Grčku, uključujući i otoke, s tim da otpada dotadašnji naziv »komandant Jugoistoka«. *Grupa armija »E«* (Löhr u Solunu) bit će potčinjena *Grupi armija »F«*. Izvršnu vlast u cjelokupnoj operacionoj zoni Jugoistoka provodi »vojnoupravni komandant Jugoistoka u Beogradu« (general Felber), kao i komandanti koji su mu potčinjeni: vojnoupravni komandant Grčke (Atena) i njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj (Zagreb), dok je sâm vojnoupravni komandant Jugoistoka u Beogradu neposredno nadležan za Srbiju.

Pavelić je pohitao — na vijest o kapitulaciji Italije — da se brže-bolje riješi talijanske hipoteke, oslobodi svih obaveza iz Rimskih ugovora i izvuče iz toga što više političkog kapitala za sebe i ustaški pokret, a da bi se tako prikazao u što ljepšem svjetlu i naknadno predstavio narodu kao neki »osloboditelj« jadranske obale. U telegramu-zahvalnici upućenom Hitleru 9. IX 1943. euforično je istakao kako su protekle dvije i pol godine otkako je hrvatski narod, u trenutku pobjedonosnog napredovanja Führerovih junačkih jedinica, vodio svoju tešku borbu za slobodu okrunjenu osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatski mu narod, duboko uzbuđen, izražava svoju zahvalnost za ponovno dobivanje žarko voljenih obalnih zemalja i velikodušno priznavanje prava hrvatskom narodu na ponovno pripojenje izgubljenih hrvatskih zemalja na Jadranu. »Ujedinjena Hrvatska stoji u obrani svojih najviših nacionalnih dobara u zahvalnosti i legendarnoj hrvatskoj vjernosti nepokolebivo uz Vas, Führeru, i Vaše nepobjedive oružane snage« — zaključio je oduševljeno Pavelić svoj telegram.

Ubrzo je uslijedio hladan tuš: Vrhovna komanda potisnula je Pavelićeve pretenzije na Zadar, sve otoke, Rijeku sa zaleđem, istočnu i srednju Istru i drugo, formiravši vlastitu operacionu zonu *(Jadransko primorje)* sa sjedištem u Trstu, pod upravom koruškog Gauleitera F. Rainera, u svojstvu njenoga visokog komesara. To područje sastojalo se — kako Berlin upozorava Pavelića

Digitized by Google

u telegramu Kascheu od 19. IX 1943. godine — od *talijanskih* pokrajina Friul, Gorica, Trst, Istra, Rijeka, Kvarner i Ljubljana!

Pavelić je nešto kasnije (26. I 1944) bezuspješno pokušao unijeti zbrku u partizanske redove Zakonskom odredbom o amnestiji, u kojoj najavljuje obustavu svakog kaznenog postupka protiv »odmetnika« ako obustave svoje »odmetničko djelovanje« i ako se prijave kojoj vojnoj, upravnoj ili sudskoj vlasti radi povratka mirnom životu ili pak uvrštenja u oružane snage NDH.

Pokušao je također — uoči i neposredno poslije kapitulacije Italije — postaviti most prema vodstvu »mačekovaca« (»čekaša«) u Zagrebu (A. Košutić, I. Pernar, J. Torbar, I. Andres i drugi). Pavelić je samog Mačeka, kao svoga najopasnijeg *suparnika* kod Nijemaca, izolirao i isključio iz igre: dao ga je sredinom listopada 1941. uhapsiti u Kupincu i držao ga u strogoj izolaciji u Jasenovcu (u »barutani«, a zatim u »ciglani« — zgradi zapovjedništva logora), gdje mu se pridružio ustaški povratnik Vlado Singer. Poslije poznate saborske interpolacije (u veljači 1942) bio je premješten na imanje u Kupinec, a potom u Zagreb u stan Vj. Luburića (»na sigurno«), pa onda opet u Kupinec. U ustaškoj vladi glavni zagovornik »nagodbe« s »mačekovcima« bio je Mladen Lorković, koji je u ime ustaške strane i otpočeo pregovarati s potpredsjednikom *HSS* inž. A. Košutićem, nudeći »mačekovcima« da uđu u njihovu vladu. Pregovore na toj bazi nastavio je sâm Pavelić (30. VII 1943), a zatim je povjerio predsjedniku vlade N. Mandiću da ih dovrši. No nisu se mogli složiti o nadstranačkoj vladi — koju su predlagali »mačekovci« — i stoga su Košutić i Torbar uputili Mandiću ono poznato pismo (Zagreb, 30. IX 1943), a Košutić je odmah zatim pohitao Kascheu da neutralizira kod Nijemaca nepovoljan utisak pisma.

Međutim, pregovaračka nit nije ni tada definitivno prekinuta. Košutić (s B. Smoljanom) početkom 1944. godine pregovara u Zagrebu s izaslanikom dra H. Neubachera, R. Kronholzom, o namjeri njemačke strane (prvenstveno vojnih krugova i *Abwehra)* da u Zagrebu dovede na vlast izvanstranačku, čisto činovničku vladu, pa su Košutić i Smoljan na kraju Kronholzu predali popis ljudi koji bi imali ući u tu vladu. Od svega toga nije, iz više razloga, moglo biti ništa.

Košutić je u to vrijeme — suočen sa sve većim osipanjem u vlastitim redovima i prilaženjem starih radićevaca partizanima, razmahom NOP-a na terenu i afirmacijom NOB-a u redovima savezničke koalicije (W. Churchill), i svjestan slabosti vlastite pozicije — uznastojao da nekako aktivira i »drugo željezo«, da uspostavi vezu s KPH. Pri tom je sastavio i Osnovu za pregovore (s A. Hebrangom), koju je preko svojih izaslanika (Tome Baburića i Pavla Pocrnića) dostavio na oslobođeni teritorij u Topusko. Kasnije je prešao partizanima kao Košutićev opunomoćenik i profesor I. Krbek, bivši podban Banovine Hrvatske, ali prije i šestojanuarski gradonačelnik Zagreba, a kad je u Zagrebu zagustilo povodom »afere Lorković—Vokić«, Košutić je (s mlađim sinom Stjepana Radića, Brankom) prešao na oslobođeni teritorij, uz

Digitized by Google

posredovanje i pomoć predstavnika Partije u Zagrebu. No tada je za istinske pregovore između »čekaša« i NOP-a već bilo puno prekasno.

Proglašenje NDH i događaji neposredno vezani za to proglašenje i njeno ubrzano međunarodno priznavanje naišli su na odobravanje i podršku u vrhovima Katoličke crkve u Hrvatskoj. Odnosi između protagonista (Sl. Kvaternika, na jednoj, i nadbiskupa Stepinca, na drugoj strani) bili su kurtoazni. Ustaška je štampa požurila da Stepinčev posjet Kvaterniku, kao »locum tenesu« ustaškog poglavnika, na putu iz Italije u Zagreb i Kvaternikovo uzvraćanje posjeta označi kao korak kojim je »uspostavljena uska suradnja između ustaškog pokreta i najvećeg predstavnika rimokatoličke crkvene vlasti u državi Hrvatskoj«. To je ponovila kasnije i prilikom Stepinčeve audijencije kod pristiglog poglavnika s kojim Stepinac u samom početku nije uspio uspostaviti prisniji kontakt (valjda je Stepinac bio ponešto zazoran Paveliću kao »solunski dobrovoljac«). Pokušaj da se približi Paveliću jest nadbiskupova poslanica, objavljena potkraj travnja 1941, u kojoj se on obraća svom svećenstvu u NDH kao predstavnik Crkve, s pozivom »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja« NDH i apelom da ono ispuni »svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj«. U njoj se određuje da se 4. svibnja 1941. održi svečani *Te Deum* po svim župnim crkvama povodom proglašenja NDH.

Rezerviranim odnosima Pavelića sa Stepincem u početku pridonijelo je odbijanje Vatikana da NDH prizna *de iure*, kao i spor oko pitanja popunjavanja biskupskih stolica (Križevci, Mostar), ali se kasnije njihovi međusobni odnosi poboljšavaju i sve brže razvijaju uzlaznom linijom. Ustaški režim pristupa osnivanju *Hrvatske pravoslavne crkve (HPC);* naređuje i provodi široko razgranatu akciju katoličenja, koju biskupi, predvođeni Stepincem, zdušno podržavaju i ostvaruju na terenu; istaknuti klerikalni novinari i publicisti iz međuratnog razdoblja, poput Ive Bogdana, Franje Dujmovića, Ive Oršanića, Dušana Žanka i drugih, prilaze i »otprve« se uključuju u ustaški informativni i publicistički aparat; *ustaškom pokretu* pristupaju pripadnici »bojovnih« klerikalnih organizacija, poput *križara (Veliko križarsko bratstvo* i *Veliko križarsko sestrinstvo),* pa sâm predsjednik *Velikoga križarskog bratstva* dr Feliks Niedzielsky postaje zapovjednik *Ustaške mladeži;* režim nailazi na aktivnu podršku pojedinih viđenijih svećenika, pa neki od njih postaju čak i ustaški dužnosnici i viši državni funkcioneri (sarajevski župnik B. Bralo, župnik u Drnišu Berković, župnik don Ilija Tomas, dr D. Kamber, dr Radoslav Glavaš, fra Dionizije Juričev i mnogi drugi). Ne samo da se nadbiskup Stepinac nije od svega toga nekako ograđivao i ogradio, nego je sve više i sve otvorenije istupao u prilog ustaškoj državi i Pavelićevom režimu. Nije se obazirao na zločine počinjene od samog početka nad Srbima, Židovima i naprednim Hrvatima, na rasističke zakonske odredbe, pljačku pravoslavne crkvene i druge imovine, ustaško rušenje zagrebačke židovske si-

Digitized by Google

nagoge u Praškoj ulici i pustošenje one u Varaždinu, na primjer, na klanje u Glini, pa Jadovno, Pag i, iznad svega, na Jasenovac i genocid. Sve mu to nije smetalo i sve mu to kao duhovnom pastiru nije bilo zazorno. Naprotiv, sve je više isticao svoju povezanost s ustaškim režimom, ističući u prvi plan svoj zagriženi antikomunizam i zabrinutost za opstanak i budućnost ustaške države. To se bjelodano očitovalo već i prije, a osobito u toku 1944, da bi u zaključcima biskupske konferencije 1945. godine pred kraj našlo svoj najupečatljiviji izraz.

8. Kao neposredan rezultat četvrtog sastanka Hitler—Pavelić bila je direktiva njemačke Vrhovne komande *Wehrmachta* da ustaše i ustaški pokret predstavljaju politički temelj NDH i time njenih oružanih snaga. Zauzvrat, Pavelić je — oponašajući Njemačku — proglasio »totalni rat«, da bi sve raspoložive snage ustaške države poslužile »borbi s odmetnicima«, a u neraskidivom savezu s Trećim Reichom. Ostavke šefova njene diplomacije M. Budaka i (kasnije) Stijepe Perića (»levantinca« — po Hitlerovoj ocjeni) očitovale su, još jednom, vazalni odnos prema Reichu, pa stoga nije ni Ribbentrop mogao trpjeti znakove nediscipline, presezanja i nepoštivanja koji bi se mjestimično javljali u ustaškim jedinicama, u ispadima i na račun pripadnika njemačkih oružanih snaga. Izrazio je ustaškoj vladi telegramom od 16. XII 1944. odlučnost Berlina da ne namjeravaju ni pod koju cijenu tolerirati takve ispade; naprotiv, moraju očekivati da će sada, u jednoj zemlji koja svoju državnu opstojnost ima pripisati *isključivo* krvi njemačkih vojnika, njen poglavnik smjesta poduzeti sve potrebno da se zasvagda onemogući ponavljanje takvih ili sličnih ispada.

Između Berlina i Zagreba pregovaralo se o modalitetima selidbe ustaške vlade u Reich (»privremeno povlačenje«!), a tim planovima dala je pečat Mara Pavelić sklonivši se na Semmering, »na sigurno«. Poglavnik je, sa svoje strane, u svojstvu vrhovnog zapovjednika izdao iz svog Glavnog stana 21. XII 1944. naređenje kojim daje slobodan prolaz četničkoj skupini popa Đujića pri njenom premještanju na sjeverozapad, u zonu Trsta. Tako se očitovalo sve šire okupljanje i suradnja svih kontrarevolucionarnih snaga na *jugoslavenskom* planu: ustaša, četnika DM, Sekule Drljevića i njegovih separatista, slovenskih bjelogardijaca i drugih!

Ustaška štampa se tih mjeseci završnice ubila dokazujući kako je ustaška država evropska potreba, kako je njen geopolitički položaj dragocjen za Zapad, kako u utjecajnim krugovima zapadnih saveznika — zbog sve većih suprotnosti u protunjemačkom bloku — raste broj zagovornika nekog podunavskog bloka katoličkih država (u koji bi ušla i NDH), što zdušno zagovara Vatikan. Sve je to služilo jednom cilju: održavanju vjere u konačnu pobjedu Njemačke. U ustaškom vrhu su tih mjeseci velike nade vezivali za novo njemačko oružje; jačala je vjera da Vatikan kod saveznika radi na održanju NDH i bili su sve uvjereniji da predstoji obračun između Anglo-Amerikanaca i Sovjetskog Saveza, a tad će zapadnim saveznicima dobro doći i pripadnici

Digitized by Google

Wehrmachta. U sve je to vjerovao ustaški poglavnik i pretpostavljao (krivo) da će sudbina njegovih oružanih snaga (»švabobrana«) biti povoljnija ako se predaju *zajedno* s Nijemcima. Režim je pristupio osnivanju obrambenih odbora kao temeljne i najznačajnije ustanove »ustrojbe obće narodne obrane«, pošto su krajem 1944. godine područje »odbrane« razdijelili na dva obalna pojasa (»Obalni pojas Neretva«, sa sjedištem u Mostaru, i »Obalni pojas Lika«, sa sjedištem u Bihaću) te operaciono područje »Istok«, sa sjedištem u Đakovu. Spoznavši da moraju — suočeni sa sve nepovoljnijim razvitkom na ratištima i kod kuće — istupiti pred svijetom poslije Jalte, tako je došlo 8. III 1945. do izjave ustaške vlade. U njoj se vlada suprotstavila zaključcima Jaltske konferencije »Velike trojice« i objavljenoj namjeri da uspostave federativnu Jugoslaviju, zaprijetivši da se hrvatski narod neće odreći nijednog sredstva političke borbe, a napose da neće pustiti oružje iz ruku sve dok bude ugrožena njegova državna nezavisnost. Izjavi se odmah pridružilo Doglavničko vijeće, koje je izjavilo da će se *Ustaša — hrvatski oslobodilački pokret* založiti najodlučnije za stvar hrvatske narodne slobode i samostalnost Nezavisne Države Hrvatske. Na te nadovezale su se druge izjave i manifestacije (naručene i režirane!), među kojima se ističe — osim komemoracije za poginule svećenike i propovijedi nadbiskupa Stepinca — poslanica biskupske konferencije od 24. III 1945, koja će zapravo u religiozno ruho zaodjenuti apel da se NDH održi.

I sam papin legat opat Marcone našao se ponukanim da u pismu 20. II 1945. upozori Pavelića kao šefa države da se opet u više navrata zauzimao kod njega za »nesretne Židove« i da je u tome imao i nešto uspjeha. Nerijetko se usmeno i pismeno zalagao za pomilovanje na smrt osuđenih, ali osobito u posljednje vrijeme, s malo ili bez ikakva uspjeha. Sa svih strana, međutim — ističe opet Marcone — pristižu mu žalbe na stroge kazne i na mahom izrečene smrtne kazne, donijete često bez formalnog postupka. Mnogi mu dolaze kao predstavniku Sv. Stolice da bi u ovim žalosnim vremenima Marcone ishodio ublažavanje strogih kazni. Opet skreće poglavniku pažnju na taj predmet od najveće važnosti za uspostavu mira u redovima hrvatskog naroda. Vijesti, pa i pretjerane, koje će doprijeti do Sv. Stolice — upozorava Marcone — pobudit će zasigurno nepovoljan odjek.

Međutim, Pavelić se nije dao pokolebati i naredio je da se odgovori opatu kako se sve u NDH vrši po zakonu i kako se kažnjavanje provodi zato da bi se konačno unio mir u narod. Vlastoručno je na takav (negativan) odgovor ministarstva dopisao i ovakav svoj dodatak: Zbog toga se ne može primiti prijedlog iz opatova pisma od 20. II kojim Marcone upozorava na žalbe zbog strogosti izrečenih kazni *da bi se uspostavilo smirenje u hrvatskom narodu,* jer nisu kazne te koje — po Paveliću — narušavaju smirenje, nego akti sabotaže i zločini onih elemenata koji djeluju protiv hrvatskog naroda i država pod vodstvom boljševizma.

Digitized by Google

Takvu tvrdu liniju zastupali su zdušno i do kraja pukovnici-povratnici, kojima se Pavelić okružio i koji su sve do bijega iz Zagreba vršili na nj najveći (političko-operativni) utjecaj. Njegov ministar unutrašnjih poslova Mato Frković kasnije je u emigraciji iznio (točnu) tvrdnju da su ustaše-povratnici (poput Lisaka, Moškova, Sevatzyja, Luburića, Herenčića i Pečnikara) predstavljali »potajne sile« u državnom aparatu NDH, dok su domovinski ustaše bili samo konzultirani. S takvom ocjenom složio se Pavelićev nekadašnji šef ustaške »promičbe« M. Kovačević, navodeći da je Frkovićeva tvrdnja točna, ali i nepotpuna, jer su postojale dvije vrste domovinskih ustaša: jedni u suradnji s »potajnim silama« (braća Frković, Artuković, Dumandžić na primjer — po Kovačiću); drugi samo »konzultirani«, ali i u sukobu s »potajnim silama«, poput — po Kovačiću — M. Lorkovića, M. Starčevića, Sl. Kvaternika, M. Žanića, pa i samog M. Budaka.

Memorandum ustaške vlade feldmaršalu Alexanderu od 4. svibnja komična je poanta u ratnoj završnici: trebao je poslužiti da Zapad — minutu prije dvanaest — povjeruje u ono što ustaška država i Pavelićeva četverogodišnja strahovlada nisu bile, to jest da je NDH ponikla iz volje i borbe hrvatskog naroda, doduše za vrijeme rata, ali ne kao rezultat rata! Prozirna je tvrdnja iz memoranduma, poput ove: »Hrvatska kao zemlja, ponikla na obalama Jadrana, upućena je na Jadransko more kao uvjet svog opstanka, a hrvatski narod, pored Grka, jedini je pomorski narod Balkana i ima posebno stare prirodne veze s Velikom Britanijom. Hrvatska ne može opstojati bez oslonca na Veliku Britaniju (zato joj je i navijestila rat 1941!), dok, s druge strane, opstanak Hrvatske može biti Velikoj Britaniji od posebne koristi budući da je hrvatski narod po prirodi istovremeno čuvar istočne obale Jadranskog mora«. Ili opet ovakav »salto mortale«: »Treba pripisati čudnovatom lancu okolnosti činjenicu što je do oživljavanja hrvatske suverenosti došlo u jednoj međunarodnoj situaciji koja se pretvorila u paradoks. Želimo reći da je — koliko god to izgledalo čudnovato — hrvatska država, čiju uspostavu treba prvenstveno pripisati poticanju hrvatskih nacionalističkih krugova, najvećim dijelom sljedbenika najvećega hrvatskog liberala i demokrata dra Antuna Starčevića, poprimila vanjske značajke jedne autoritativne države!«

Ukazujući na tradicionalnu privrženost starom hrvatskom konstitualizmu i parlamentarizmu, ustaška vlada spominje svoj Sabor (kratkog vijeka), pa zatim nastavlja ovako:

»Hrvati su stoljećima vodili borbu za ustavna prava i Hrvatska je u stvari jedna od onih zemalja koje su prožete osjećajem za ustavnost, iako Hrvati nemaju pisanog ustava — slučaj poput onog u Engleskoj i Ugarskoj. U novoj situaciji, nastaloj nakon iščeznuća pritiska velikih totalitarističkih susjeda, Hrvatska će s najvećom radošću pozdraviti demokratsku i ustavnu vladu. Hrvatski narod u svojoj ukupnosti prožet je idejom svog velikog vođe, učitelja i narodnog tribuna Stjepana Radića, koji je umro kao žrtva hrvatske državne ideje. Na čelu hrvatske države ima biti

Digitized by Google

predsjednik hrvatske republike. Njega treba izabrati narod pomoću općeg i tajnog prava glasa. Hrvatska ima biti parlamentarna država u posjedu svih političkih sloboda (slobode štampe, sastajanja, udruživanja i suradnje). Ona ima iskoristiti sve mogućnosti stranačkog opredjeljivanja, od krajnje ljevice do krajnje desnice. Četiri temeljne slobode kako su ih objavili veliki saveznici imaju biti zagarantirane u Hrvatskoj. Jeđan od razloga što su Hrvati vodili borbu protiv jugoslavenske države bila je, između ostalog, odsutnost takvih sloboda i one u stvari i ne mogu postojati u državi u kojoj većina stanovništva ima centrifugalne težnje, zbog čega središnja državna vlast (u jugoslavenskom slučaju vlast Srba) mora neizbježivo suzbijati svaku vrstu slobodnog izražavanja volje ljudi i mora pristupati nedemokratskim metodama u naizmjenično više ili manje naglašenoj formi.

Zbog naprijed navedenog razloga obnovljena Jugoslavija — zaključuje ustaška vlada — ne bi nikako mogla biti demokratska.«

Zato i upućuje ovakvu molbu:

»Vlada hrvatske države želi i moli da što prije upute vojnu misiju u Hrvatsku kako bi se u potpunosti upoznala sa stanjem stvari. Ujedno molimo da pošaljete Vaše oružane snage na teritorij naše države da biste olakšali ovo teško stanje. Na taj se način hrvatski narod u hrvatskoj državi stavlja pod Vašu moćnu zaštitu.«

Ovakav ustaški *bluff* nije, dakako, upalio, a taj i takav memorandum — da stvar bude ljepša — imao je ustaški ministar Vj. Vrančić predati britanskoj komandi u ustaškoj uniformi!

Dan ranije (3. V 1945) potpisao je ustaški poglavnik »Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika Nezavisne Države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost«, pokušavajući time »predati zaboravu« rasističku prošlost režima. Nije zaboravio ni one koji su mu kod Anglo-Amerikanaca mogli »konkurirati« jer su već prije pola godine planirali zaokret i prijelaz na stranu »zapadnih demokracija«. Dao je 24. ili 25. IV 1945. poubijati svoje zatvorenike: M. Lorkovića, A. Vokića, I. Farolfija, Lj. Tomašića i grupu oficira, a njima se pridružio i bivši stožernik Ustaškoga sveučilišnoga stožera Milivoj Karamarko, koji je, navodno, bio upleten u »aferu Lorković—Vokić«.

Pavelić je odredio nešto ranije (7. IV 1945), u svojstvu vrhovnog zapovjednika a u vezi s izmjenom naziva »partizani« u naziv »boljševici«, da se u izvještajima za javnost koriste ovi nazivi: 1. za neprijatelja u Srijemu, na Drini i u istočnoj Bosni naziv »srbski boljševici«; 2. za neprijatelja iz područja Dalmacije i Like do Bihaća — »boljševici«; 3. za neprijatelja na Dravi — »sovjetske trupe«; 4. za manje neprijateljske skupine unutar zemlje — »razbojničke bande«.

Oslobodio je ustaškog nadzora svoga starog suparnika Vlatka Mačeka i učinio sve da mu omogući bijeg iz Zagreba, što je njemu (Paveliću) i odgovaralo. Inicirao je da Mačeka među prvima posjeti nadbiskup, koji mu zasigurno nije savjetovao da ostane,

Digitized by Google

a i sâm je Maček vidio šansu da bježi na Zapad kako bi tamo okupio svoje, a u prvom redu čuo »kaj veli Jura« (Juraj Krnjević). A taj Jura se danas kao nekadašnji potpredsjednik jugoslavenske kraljevske vlade u Londonu hvali »da je suradnja između Pavelića u Zagrebu i mene u Londonu u ono doba uistinu postojala«, dok je ustaški poglavnik ostajao više dosljedan svom terorističkom programu kad je ocu i udovi atentatora na Kralja Aleksandra: Dimitru Veličko Kerinu i Trajanki Veličkov preko poslanstva NDH u Sofiji bio dopitao stalnu mjesečnu pomoć (1.500 kuna), s tim da se »novac predaje na diskretan način«.

Ustaška vlada počela je svoje povlačenje prema Koruškoj 6. svibnja, a sâm ustaški poglavnik zastao je kod Novih Dvora u Rogaškoj Slatini, gdje mu je general-pukovnik Löhr telefonski — uz obavijest o njemačkoj kapitulaciji — predao zapovjedništvo hrvatskom vojskom. Pavelić je zatim donio odluku da se vojska povlači dalje prema Koruškoj i s oružjem preda Englezima, a nikako partizanima. Imenovao je Vjekoslava Luburića zapovjednikom vojske i njenog povlačenja. Sâm, pak, napušta vojsku kao njen vrhovni zapovjednik i bježi u pripremljeno sklonište u pokrajini Salzburg pod američko »okrilje« (pod okrilje »otrcane demokracije, izlizane i otrcane« — Pavelić 1944), a vojska se 15. V 1945. predaje kod Bleiburga (Pliberka), uz posredovanje Britanaca, Jugoslavenskoj armiji.

Iznimno se treba složiti s doglavnikom Matom Frkovićem kad kaže u vezi s držanjem Ante Pavelića da je povijesna slava Leonida i Petra Svačića — izostala.

Njegovi ustaški dužnosnici, razbijeni i rasuti po savezničkim logorima, postali su u novim uvjetima ubrzo zatim ono što su ustaše bili i u vrijeme »prve migracije« (1929—1941): diverzantsko-teroristički servis. Samo što su im sada — kad Mussolinija više nije bilo — postali poslodavci strane obavještajne službe i elementi željni da se jugoslavenska država uzdrma i destabilizira.

III

Pavelić i ustaše ponovno u emigraciji poslije 1945.

1. Zajedno s Pavelićem povukla se vlada predvođena predsjednikom Nikolom Mandićem, zatim mnogobrojni ustaški dužnosnici, visoki službenici režima, pojedinci kompromitirani suradnjom i služenjem okupatoru i dio oružanih snaga, prvenstveno pripadnici ustaške *Vojnice* (ustaških jedinica) poznate po svireposti vršene u toku rata nad pripadnicima NOB-a i civilnim stanovništvom.

Od devetnaest aktivnih ustaških ministara šesnaestorica su se povlačila skupno (prema dogovorenom planu), napustivši Zagreb u nedjelju 6. V 1945. poslije podne. Tri ministra nisu se povlačila u toj grupi. To su bili dr Vjekoslav Vrančić, admiral

Digitized by Google

Nikola Steinfel i dr Savo Besarović. Vrančić je napustio Zagreb već 4. V noseći sa sobom memorandum namijenjen feldmaršalu Alexanderu; Steinfel se povlačio zajedno s Glavnim stanom Pavelića, dok se S. Besarović, kao jedini dekorativni Srbin u ustaškoj vladi, nije uopće povlačio misleći (krivo) da će ga partizani poštedeti. Prenoćili su u Rogaškoj Slatini, a u Klagenfurt (Celovec) stigli su 7. V oko podne. Tu se ustaška vlada podijelila u tri grupe: ministar dr Edo Bulat napustio je vladu i pošao dalje u zapadnom smjeru u skupini dra Vl. Mačeka. Od ostalih petnaest, njih šest ostalo je u Klagenfurtu i njegovom predgrađu Krumpendorfu, i to M. Alajbegović, St. Hefer, Ž. Kuvedžić, M. Mehičić, L. Sušić i D. Toth. Ostalih devet istog popodneva potražilo je sklonište — predviđeno planom — u hotelu na Turacher Höhe kamo su stigli još iste večeri. To su bili: N. Mandić, A. Artuković, J. Balen, P. Canki, J. Dumandžić, M. Frković, Đ. Kulenović, J. Makanec i J. Tortić. Dva dana kasnije (9. V) njih četvorica (Artuković, Dumandžić, Balen i Tortić) napustilo je Turacher Höhe i pridružilo se šestorici ministara u Klagenfurtu i Krumpendorfu, tako da je od tada deset ministara bilo u Klagenfurtu i Krumpendorfu, a pet na Turacher Höhe.

Predsjednik vlade Mandić i ostali ministri, te ostale osobe iz njihove skupine napustili su hotel na Turacher Höhe i preselili se u Tamsweg, negdje oko 15. V. Među njima nalazio se — čini se — i doglavnik M. Budak. Mandić, Canki i Makanec s najužom pratnjom smjestili su se u dvorcu grofa von Kinnburga u Tamswegu, dok su Kulenović i Frković s još nekim iz pratnje našli smještaj u nekom hotelu na Prebersee kod Tamswega. Mandić se osobno otišao prijaviti britanskim vojnim vlastima i zatim ih je vojno redarstvo (Mandića, Cankija i Makaneca) sa skupinom koja se nalazila s njima u Tamswegu 17. V prije podne pokupilo i odvelo za britanski logor u Spittal an der Drau. Njih su britanske vlasti odmah izručile predstavnicima Jugoslavenske armije, zajedno s admiralom N. Steinflom. Kulenović i Frković bili su prebačeni u isti logor samo nešto kasnije, i oni nisu bili izručeni. Prema tome, od devetnaest članova ustaške vlade jedan se nije povlačio (Besarović); petoricu su izručili Englezi (Mandića, Cankija, Kuvedžića, Makaneca, Steinfla), a jednog Amerikanci (Alajbegovića). Svi su oni zatim kao ratni zločinci bili osuđeni na smrt.

No Pavelićev bijeg iz Zagreba u »Alpsku tvrđavu« imao je drugačiji tok: napustio je Zagreb 6. V popodne i noćio u Novim Dvorima. Dan kasnije pristigli su k njemu, kao vrhovnom zapovjedniku oružanih snaga NDH, generali i viši oficiri, kao članovi Glavnog stana Poglavnika, i istog dana pred večer poglavnikova kolona automobila napustila je Nove Dvore i krenula u Rogašku Slatinu. Tamo su prenoćili, da bi sutradan prije podne Pavelić održao posljednju sjednicu Glavnog stana. Zatim su svi krenuli, preko Maribora, u pravcu Wolfsberga i Klagenfurta u Koruškoj, no na putu se kolona — na vijest da im se približava Crvena armija — raspršila i svatko se spasavao kako je najbo-

Digitized by Google

lje znao i umio. Pavelić je prepustio vojsku njenoj sudbini i bježao ispred partizana i Crvene armije, napustivši pratnju i osiguranje.

Dolores Bracanović, zapovjednica Ustaške mladeži, našla se uz Pavelića tih dana bijega i pod datumom 10. V zapisala ovo:

»Stižemo u 5 sati ujutro u Judenburg i tu se namjeravamo predati Amerikancima. Dolazi nagla zapovjed za pokret: Amerikanci se povlače iz Judenburga, a ulaze Rusi. Žurimo se prema Triebenu. Zabasamo. Našli smo opet pravi put. Najednom zastoj! Sa strane Triebena u bezglavom trku jure Kozaci na konjima: Rusi su u Triebenu. Nalazimo se u klopci! S jedne i druge strane, iz Judenburga i Triebena dolaze prema nama Rusi. Stojimo tako na cesti, savjetujući se šta da učinimo. Mišljenja su različita. Poglavnik predlaže šumu. Jedan dio nas uzimlje naprtnjače i slijedi Poglavnika.

Šuma se naglo uzpinje. Previše nas je na okupu. Dielimo se u dvie grupe. Jednoj je na čelu Poglavnik, a drugoj general Begić. Kako smo stigli na prvi vrhunac dielimo se ponovno u dvie grupe. Uz Poglavnika ostaje njegov sin (Velimir, zvani Braco) i nas četvero, od kojih dvojica već mrtvi.

Spustila se noć. Ne možemo dalje, jer čujemo puškaranje. Prespavat ćemo ili bolje reći probdjeti tu na jednoj strmini, pod vedrim nebom, hvatajući se stabala, da se ne odskliznemo. Hladno je, a nemamo se čim pokriti.«

Probijali su se dalje: uvijek pješice, kroz šume i brda, uvijek s istom željom — što dalje od Rusa i partizana, sve dok nisu stigli u Leingreith, gdje se već nalazila na okupu Pavelićeva obitelj (supruga Mara i dvije kćeri). Pavelić se 1. VI otišao prijaviti američkim vlastima, a na vijest o izručenju dijela ustaške vlade jugoslavenskim vlastima Pavelić je 7. VI nestao iz Leingreitha. O tome je ustaškinja Dolores zapisala:

»Sutradan rano ujutro (7. VI) otišao je Poglavnik iz Leingreitha. Par dana iza toga došli su saveznici tražiti Poglavnika. Neke su od nas preslušavali i odveli. Osobito su pravili pritisak na obitelj, da bi otkrili Poglavnikovo sklonište. Nitko se od nas nije smio udaljiti od mjesta boravišta. Ali sve te mjere su bile uzaludne. Bog je čuvao Poglavnika!«

Pavelić se skrivao neko vrijeme u Austriji po samostanima, dok mu nije bio pripravljen prijelaz u Italiju. Tako su u jesen 1946. Pavelića prerušena u fratra s pasošem peruanskog svećenika prebacili preko granice, a zatim, preko Venecije i Firence, sproveli u Rim.

I drugi ustaški ministri (bivši) i dužnosnici razišli su se na tlu Austrije, predavši se vojnim vlastima zapadnih saveznika. Od petnaest bivših ministara jedan je bio odmah izručen Jugoslaviji u skupini N. Mandića (Mile Budak); Mirko Puk bio je izručen koji dan poslije, 18. V 1945, dok su Amerikanci izručili Jugoslaviji dra Vladimira Košaka, poslanika NDH u Berlinu. Također, Amerikanci su iz logora Glasenbach kod Salzburga izručili »najveću

Digitized by Google

zverku«: vojskovođu Sl. Kvaternika, koji je — kao što je poznato — proglasio NDH u ime Pavelića 10. IV 1941. Pored njega, izručili su i bivšeg ministra domobranstva Miroslava (Friedricha) Navratila, a Englezi dra Osmana Kulenovića. Prema tome, od petnaest bivših ministara šestoricu su saveznici izručili Jugoslaviji, i svi su oni kasnije, kao ratni zločinci, bili osuđeni na smrt. Izuzetak predstavlja M. Puk koji je, navodno, počinio samoubojstvo u vlaku između Rosenbacha i Jesenica, pošto je već bio izručen.

Saveznici su ostatke vojske i upravnog aparata NDH »pročešljali« po logorima u Austriji i, kasnije, Italiji, i stanoviti broj pojedinačno izručivali jugoslavenskim vlastima, no *gros* se kasnije — u izmijenjenim uvjetima i bodren hladnoratovskom atmosferom — pribrao, stao organizirati i uz pomoć Vatikana i pojedinih rimokatoličkih svećenika (O. Dominik Mandić, dr Krunoslav Draganović i drugi) prebacivati u Ameriku (Sjevernu i Južnu) i Australiju. Samo manji broj ostao je u Evropi (pretežno u Zapadnoj Njemačkoj).

Pavelić je već u Rimu, »zakonspiriran«, stao okupljati svoje suradnike; formirao je i »Hrvatski državni odbor«, kao neki akcioni odbor u kojem su bili Lovro Sušić, Mato Frković i Božo Kavran, da bi se zatim prebacio preko Oceana i udario tabor u glavnom gradu Argentine Buenos Airesu.

2. U Argentini je tlo za Pavelićevu akciju bilo ponešto pripremljeno jer je tamo od prije rata djelovala ustaška ekspozitura pod nazivom *Hrvatski domobran* (osnovan po Branimiru Jeliću 1931. godine). Stao je oko te organizacije okupljati pristaše, agitirajući s ponešto izmijenjenim programom, no zadržavajući osnovne crte starog ustaškog programa: mržnju prema »srbo-komunizmu« i borbu protiv jugoslavenske države kao cjeline. Pod zaštitom reakcionarnog režima generala J. Perrona otišao je tako daleko da je kao »poglavar« (suveren) NDH objavio povodom proslave desetogodišnjice proglašenja NDH 1951. godine popunjenje »hrvatske državne vlade«, i to ovako:

1. dr Ante Pavelić — poglavnik (živi u Argentini);
2. dr Džaferbeg Kulenović — predsjednik vlade (živi u Siriji);
3. dr Andrija Artuković — ministar unutrašnjih poslova (živi u SAD);
4. grof Petar Pejačević — ministar vanjskih poslova (živi u Argentini);
5. dr Vjekoslav Vrančić — potpredsjednik (živi u Argenti);
6. prof. Andrija Ilić — ministar prosvjete (živi u Engleskoj);
7. Rafael Boban — ministar oružanih snaga (živi, navodno, negdje u zemlji?!?);
8. dr Jozo Dumanžić — ministar pošta, telefona i telegrafa (živi u Argentini);

Digitized by Google

9. ing. Ivica Frković — ministar šuma i ruda (živi u Argentini);

Ministri u vladi:

1. dr Stjepan Hefer (živi u Argentini);
2. dr Himlija Bešlagić (živi u Argentini);
3. ing. Jozo Turina (živi u Argentini).

Dakle: sve sama imena poznata iz razdoblja ustaške strahovlade 1941—45.

Pavelić je u Argentini razvijao svoju akciju okupljanja starih i mladih ustaša i objavljivao razne izjave, članke i govore, od kojih, kao primjer, navodimo ovaj (iz godine 1952), objavljen u listu Vjekoslava Maksa Luburića DRINA, »Vjestniku Hrvatskog Narodnog Otpora«:

»Obstojnost i umjetno podržavanje na životu umjetne državne tvorevine »Jugoslavije«, nije danas više pitanje samo naroda, koji su u njoj zarobljeni, to jest Hrvata, Makedonaca, Slovenaca, Arnauta, vojvođanskih Srba te raznih narodnostnih manjina, nego i ostalih naroda, i to u prvrom redu susjednih, a zatim i daljnjih, napose europskih, pa i onih blizkoga iztoka.

Danas je već cielom svietu poznato, da rečeni zarobljeni narodi, a napose Hrvati, Makedonci, vojvođanski Srbi, kosovski Arnauti te i dobar dio Slovenaca ne će nikakove »Jugoslavije«, ni kraljevske ni komunističke, već da hoće svoju slobodu i državnu samostalnost.

S tom činjenicom vanjski sviet mora računati, jer će u sliedećem svjetskom zapletaju to držanje i ta volja ovih naroda biti odsudna po razvoj prilika, a i po ratnu sreću, u onom dielu Europe.

Svi susjedni narodi su imali, imaju i uviek bi imali svoje probleme s »Jugoslavijom«, uslied kojih nikada na tom sektoru ne bi bilo sređenja prilika, dočim bi njezinim prestankom između rečenih i susjednih naroda zavladali najnormalniji i najbolji odnosi.

U sadašnjoj pako situaciji, »jugoslavenski« komunistički trojanski konj, koga sovjetska Rusija uvlači u zapadnjačku Troju, predstavlja najveću pogibelj za susjedne narode, koji se nalaze pod komunističkom okupacijom, pa i za ostale europske narode, kojima takova okupacija za buduće predstoji, jer će moskovsko-jugoslavenska smicalica prvima biti velikom zaprekom oslobođenja, a drugima zapreka obrane od boljševističke Rusije i boljševizma.

Konačno će i Amerika morati uvidjeti tu činjenicu, jer će inače u skoro vrieme krvlju svojih sinova morati plaćati težku pogrješku podupiranja Tita, kao što plaća već dvie godine u Koreji pogrješku sklonosti kinezkom komunizmu proti nacionalističkoj vladavini Chang Kai Sheka.

Muslimanski pako narodi na blizkom iztoku ne mogu ostati indiferentni u pogledu uništavanja i veksacije Hrvata Muslimana po srbokomunizmu.

Digitized by Google

Svi, koji svojim narodima i svojim zemljama želite dobro, razbijte »Jugoslaviju«!«

Pavelić je pristupio i stranačkom okupljanju pristaša u takozvanu *Hrvatsku državotvornu stranku,* dajući tako ustaškom »pokretu« novo ime bolje primjereno razdoblju poslije poraza nacionalsocijalizma i pobjede saveznika. Već 1949—1950. objavio je program stranke, a zatim njena načela i temelje.

No sa takvom strankom nije imao mnogo uspjeha i stoga je kasnije pokušao da ustašku emigraciju organizira u organizaciju pod nazivom *Hrvatski oslobodilački pokret* (skraćeno *HOP).* To je, čini se, bila u svoje vrijeme najbrojnija organizacija koja je nastavila politiku i praksu ustaša u emigraciji. Bila je formirana tek 1956. godine, ali su u njoj još bila na snazi pravila Pavelićevog »ustaškog pokreta« iz prve migracije. Poslе Pavelićeve smrti 1959. u Madridu, dotadašnji vrhovni starješina odredio je testamentom za svog nasljednika dra Stjepana Hefera, bivšeg zastupnika *Hrvatske seljačke stranke,* što je izazvalo nezadovoljstvo u redovima »prekaljenih« ustaša, pa se jedna grupa (Vj. Vrančić) odvojila u posebnu organizaciju pod istim imenom kao disidenti. Središnjica HOP-a nalazila se u Argentini (Buenos Aires) s ograncima u više zemalja Zapadne Evrope, SAD, Kanadi i Australiji. Poslije rascjepa u vrhu, organizacija je podijeljena na dvije frakcije: jednu na čelu sa St. Heferom (kojega je poslije smrti naslijedio dr Ante Bonifačić) i drugu kojoj je na čelu Vj. Vrančić. Prva je više za političko,subverzivno djelovanje, dok je druga za akcije diverzantskog karaktera. HOP je zapravo matična organizacija i preteča je svih ostalih ustaških grupacija koje djeluju pod raznim firmama, poput Ujedinjeni Hrvati, Hrvatski domobran, pa društava, poput »Dr Ante Pavelić«, »Ante Starčević«, »Jure Francetić« i druga. Premda je HOP kao organizacija razjedinjena, ipak ima jedinstven program: stvaranje »Nezavisne Države Hrvatske« u njenim »povijesnim granicama«.

U Španjolskoj je Vjekoslav Maks Luburić, komandant Jasenovca i zloglasne *Ustaške obrane,* osnovao društvo pod nazivom Hrvatski Narodni Otpor (HNO) s glasilom »Drina«. Naime, taj Luburić došao je u sukob s Pavelićem i poglavnik ga je 1955. isključio iz pokreta. Luburić je na to odgovorio osnovavši Društvo prijatelja »Drine« i poluvojnu terorističku organizaciju HNO, sa zadatkom vojnog osposobljavanja članstva »za oslobođenje domovine pošto postojeće političke organizacije nisu za to sposobne«.

Od Pavelićeva ustaškog pokreta odvojio se već 1950 dr Branimir Jelić koji je već prije rata tvrdio da nikada nije položio ustašku zakletvu i da nije vezan ustaškom disciplinom na apsolutnu vjernost poglavniku. Jelić je u Zapadnoj Njemačkoj stvorio organizaciju pod nazivom *Hrvatski narodni odbor* (HNO), u kojoj je jedno vrijeme djelovala klero-ustaška grupa s programom stvaranja NDH kao katoličke države s osloncem na Vatikan i njegove organizacije. Politička platforma *Hrvatskog narodnog odbora* vrlo je jednostavna — ponovno stvaranje NDH uz podršku »nacional-

Digitized by Google

no svjesnih Hrvata« i uređenje države na načelima ustaštva i — zapadne demokracije! Njeni pripadnici vrlo su aktivni u stvaranju novih podružnica i 1957. osnovali su organizaciju poluvojničkog karaktera pod imenom *Hrvatska obrana,* sa zadatkom da oružanom silom i intervencijom oslobodi hrvatski narod komunističke tiranije i uspostavi samostalnu državu na cjelokupnom hrvatskom etničkom i povijesnom teritoriju. Glavni centri Jelićeve organizacije HNO nalazili su se u Berlinu i Münchenu i izdavali svoj list »Hrvatsku državu«.

No i u toj organizaciji došlo je ubrzo da rascjepa, svađa i međusobnog optuživanja u vezi s financijskim zloupotrebama, i iz nje se 1960. izdvojila jedna frakcija sa sjedištem u SR Njemačkoj, pod vodstvom dra A. Cilige. Nije ostalo na tome jer su iz Jelićeva HNO-a istupili dr Mate Frković i dr Stjepan Buć sa svojim pristašama. Potresana rascjepima, organizacija je izgubila članstvo, a zbog diverzantsko-terorističke aktivnosti ogranak u SR Njemačkoj bio je policijski zabranjen, i ona danas — čini se — više ni ne postoji.

Pored »luburićevaca« djeluje još i *Hrvatsko revolucionarno bratstvo* (skraćeno *HRB)* koje također propovijeda borbu na diverzantsko-terorističkoj osnovi. Pojavilo se na sceni emigracije kao organizacija 1961. u Australiji (Sydney). Po logorima u Austriji i Italiji našlo se, naime, mnogo emigranata iz NDH koji su krenuli da potraže utočište u dalekoj Australiji. Ti emigranti postali su organizatori i članovi ove terorističke organizacije koja u tom šarenilu raznih organizacija i grupa predstavlja najekstremniju i ujedno najborbeniju grupaciju, što pokazuje i podatak da je do 1980. na teritoriju Australije i zemalja Zapadne Evrope izvršila oko 120 terorističkih akata u kojima je izgubilo živote pedesetak osoba, a 118 je teško povređeno!

Za nju se u jednom solidnom prikazu raznih antijugoslavenskih organizacija naše cjelokupne emigracije (dr Milo Bošković, *Antijugoslovenska fašistička emigracija)* navodi i ovo:

»Razlika u karakteru članstva HRB u odnosu na pripadnike ostalih ustaških organizacija je u tome što je ono, pod uticajem reakcionarne propagande na Zapadu i emigracije uopšte, ubeđeno da u zemlji postoje nesnošljivi uslovi života, naročito u Hrvatskoj, i u vezi s tim veoma pogodni uslovi za diverzantsko-terorističke akcije. Svojevremena zbivanja u Poljskoj, Mađarskoj i DR Nemačkoj podgrejavaju njihova uverenja da i u Jugoslaviji postoje slični uslovi, što ih stimuliše na neprijateljsku aktivnost. Polazeći od ovakvih uverenja, rukovodstvo HRB osuđuje neaktivnost ostalih emigrantskih grupa i predviđa da bi neprestana diverzantsko-teroristička aktivnost u zemlji i inostranstvu dovela do snažnijeg unutrašnjeg otpora u Jugoslaviji. Smatraju da bi se time mogli postići uslovi kao i u »mađarskim događajima« koji bi doveli do »rastvaranja vlasti« i mogućnosti preduzimanja »revolucionarnijih« akcija, od »gerile« do »otvorenog ustanka«. Ovakve događaje smatraju realnim i mogućim, što, po njima, iziskuje potrebu da se na pozornici emigracije pojavi jedna nova snaga koja bi

Digitized by Google

okupljala lica čija prošlost nije ničim kompromitovana i preko kojih bi ideje u pogledu stvaranja NDH bile ostvarene.

To je jedan od osnova — nastavlja Bošković — na kojem temelje i razvijaju svoju aktivnost i druge organizacije. Međutim, oni su više nego drugi ubeđeni da se diverzantskim akcijama može »ubrzati« slabljenje ekonomske moći zemlje, širiti nepoverenje u stabilnost poretka, razbijati jedinstvo jugoslovenskih naroda i, kao najvažnije, da se oružanim akcijama emigracije, bez strane vojne intervencije, može srušiti sistem u zemlji, tj. zastupaju mišljenje da treba voditi permanentnu terorističku aktivnost, bez obzira na međunarodnu političku situaciju u svetu.

HRB deluje na ilegalnoj osnovi, po sistemu trojki i neidentifikovanih članova i po ustaškim principima rada (polaganje zakletve uz kamu i sveću i upotrebu ostalih ustaških amblema). Ono predstavlja najekstremniju organizaciju emigracije, po sastavu je mlada, a članovi su joj izraziti nacionalisti, kriminalci i obično pripadnici nekih drugih (legalnih) organizacija. Iako je malobrojno, HRB radi strogo ilegalno na principima čvrste discipline i bezuslovnog izvršavanja zadataka. Pored Australije, ima svoje ogranke u SAD, Kanadi, SR Nemačkoj, Švedskoj, Španiji i Francuskoj. Članstvo je stručno osposobljeno na specijalnim kursevima za rukovanje diverzantskim sredstvima, a od mlađih članova organizacije formirana je »Hrvatska revolucionarna mladež«, sa ciljem da se u jednoj legalnoj organizaciji okupljaju i proverom regrutuju pripadnici HRB.«

Kao cilj organizacije u njenim »Temeljnim načelima« utvrđeno je ovo:

»Hrvatski narod ima pravo na svoju vlastitu i samostalnu državu. HRB će se poslužiti svim sredstvima u cilju postignuća tog prava, uključujući i primjenu oružane akcije na što se zakletvom obavezuju članovi.«

Organizacija ne bira saveznike i sredstva i u »Pozivu hrvatskih revolucionara za borbu protiv komunizma u Jugoslaviji i obnavljanje NDH« navodi se ovo:

»Albanci, Makedonci, Bugari, Madžari, Slovenci, Volksdeutscheri i Rumunji, vi ste naša braća i suborci u borbi protiv velikosrpskog imperijalizma, protiv okrutne barbarske diktature... Organizirajte se, povedite revolucionarne akcije protiv Jugoslavije! Mi smo sa vama rame uz rame. Stvorimo zajednički strateški plan napadaja, ali prije svega udarajmo bez milosrđa, gdje god nam se ukaže prilika, a toga ima napretek.«

Unutar ustaške organizacije *Hrvatsko križarsko bratstvo* u SR Njemačkoj pokušalo se osnovati tajnu organizaciju pod nazivom *Tajni ustaški pokret* (skraćeno *TUP*) sa zadacima izrazito terorističkog karaktera, i *TUP* je izveo nekoliko akcija, između ostalih napad na Ured za zaštitu jugoslavenskih interesa u Bonnu (Mehlem), kad su ubili domara zgrade. Njemačke su vlasti na kraju zabranile *TUP*, ali su njegovi članovi nastavili s diverzantsko-terorističkim akcijama protiv naših predstavništava i naših

Digitized by Google

građana. Isto takva organizacija, kao *TUP*, jeste organizacija pod nazivom *Ujedinjeni Hrvati Njemačke* (skraćeno *UHN*), koja se razvila iz ekstremističkog krila *HOP-a*. Kao najekstremnije krilo u *UHN* formirala se 1962. ilegalna organizacija *Tajne revolucionarne ustaške postrojbe* (skraćeno *TRUP*), s isključivim zadatkom poduzimanja diverzantsko-terorističkih akcija, ali se organizacija kasnije raspala, a većina članstva pasivizirala ili pristupila drugim istovrsnim organizacijama ili grupama.

U hrvatskoj političkoj emigraciji postoje još neke grupe i organizacije, kao što su *Hrvatska republikanska stranka* Ivana Oršanića ili *Hrvatski demokratski odbor* osnovan u Buenos Airesu 1957. poslije prekida Pavelića s Luburićem. U njemu su se okupili hrvatski politički emigranti koji su se uglavnom razočarali u Paveliću posljednjih godina, no sve organizacije i grupe ne izlaze iz okvira kavanskih razgovora.

Da bi se prevladala ta razrožnost i rasparčanost akcija, bili su učinjeni pokušaji da se osnuje neko novo »reprezentativno« predstavništvo hrvatske emigracije, pa je tako u veljači 1974. u Torontu učinjen pokušaj formiranja takve organizacije pod naslovom *Hrvatsko narodno vijeće* (skraćeno HNV), zamišljeno kao »političko tijelo osnovano od hrvatskih skupina i ustanova, koje stoje na načelu hrvatske državne samostalnosti«. Djelatnost *HNV* temeljit će se na ova dva principa: 1. država Hrvatska mora obuhvatiti sav etnički i povijesni prostor hrvatskog naroda; 2. u državi Hrvatskoj bit će suveren jedino hrvatski narod. Vijeću je odmah bio osporen legitimitet od strane Krnjevićeve *HSS* i *HOP-a* (frakcije dra Hefera), a ni unutar Vijeća nema sloge. Poslovnik HNV-a ovako definira razne aktivnosti Vijeća:

»a) obavijestiti o svom osnutku hrvatski narod u domovini, održavati s njime trajnu vezu i stalno ga obavještavati o svom javnom djelovanju; b) uputiti spomenicu svim vladama svijeta obavjestivši ih o osnutku i svrsi HNV-a; c) uspostaviti i održavati vezu sa vladama svih država, kojima je stalo do pravednog rješavanja narodnosnih pitanja na Balkanu, i to bez obzira na bilo kakve blokove ili ideološke ograde; d) uspostaviti i podržavati prijateljske veze sa skupinama iseljenih stanovnika Hrvatske nehrvatskog podrijetla, koji su voljni surađivati na uspostavi i u budućem uređenju slobodne i nezavisne države Hrvatske; e) obavješćivati sustavno prikladnim sredstvima svjetsko javno mnjenje općenito, a vlade država napose, o hrvatskom nacionalnom problemu; f) propovijedati među hrvatskim organizacijama i iseljenicima, bez obzira na njihovu političku pripadnost, prednost i korist zajedničkog nastupa u izvršenju zadataka HNV-a.«

HNV je u deklaraciji iz 1975. ovako formulirao svoj opći stav: »U načelu mi smo protiv primjene sile, no ne isključujemo ni tu mogućnost ako nam se za postignuće tog cilja uskrate sva prava socijalna, politička, moralna i druga miroljubiva sredstva ... Pozivljemo sve slobodoljubive narode svijeta da nam pomognu ostvariti samostalnu demokratsku Državu Hrvatsku i tako ispra-

Digitized by Google

viti sva politička oskvrnjenja od dana uspostave Jugoslavije 1918. godine pa do danas.«

Činjenica jest da se HNV deklarativno odriče terorizma, ali istovremeno sve terorističke akcije ustaške emigracije uživaju njegovu podršku.

3. Ustaše bi u potpunosti iznevjerili tradiciju i prošlost kad u svojoj aktivnosti i danas ne bi upotrijebili »bombu, nož i samokres«.

U razdoblju neposredno poslije rata ustaška se emigracija nalazila rasuta po susjednim zemljama (Austrija i Italija), odakle su ustaše — iskorištavajući povoljnu klimu u međunarodnim odnosima (pritisak Zapada i istočnoevropskih država »narodne demokracije« na Jugoslaviju poslije 1948. godine) — poduzimali razne mjere: diverzije, ubacivanje terorističkih grupa i poticanje ostataka razbijenih kvislinških formacija (takozvanih križara) na veću aktivnost. Čini se da je u vremenskom rasponu od 1945. do 1947. u Jugoslaviju sa Zapada bilo ubačeno više od 800 raznobojnih špijunsko-diverzantskih grupa u kojima je bilo više od 5.000 terorista. Samo na prijelazu iz 1947. u 1948. godinu bilo je ubačeno u zemlju šest diverzantsko-terorističkih grupa u ukupnoj jačini od 48 članova, u cilju upada u Bosnu i Hercegovinu i »dizanja ustanka«.

No, uz pojavu novog zaoštravanja međunarodnih odnosa od 1960. pa dalje započinje razdoblje pojačane aktivnosti fašističke emigracije — povezane s raznim reakcionarnim snagama — koja nastoji da što brojnijim diverzantskim akcijama u zemlji i inostranstvu uzdrma unutrašnji poredak u Jugoslaviji.

Posebno su značajni napadaji i terorističke akcije upereni protiv jugoslavenskih diplomatsko-konzularnih predstavnika:

Godine 1962. napad na jugoslavenskog konzula u Clevelandu i ubojstvo Momčila Popovića, službenika predstavništva u Bad Godesbergu; 1966. godine pokušaj atentata na konzula u Zapadnoj Njemačkoj Andriju Klarića i atentat u kojem je izgubio život službenik jugoslavenskog konzulata u Stuttgartu Sava Milovanović; 1969. godine pokušaj atentata na šefa jugoslavenske vojne misije u Zapadnom Berlinu A. Kolendića i odašiljanje eksplozivnog paketa konzulatu u Hamburgu; 1971. godine nasilno upadanje u konzulat i teroriziranje osoblja konzulata u Geteborgu, pa okrutno ubojstvo jugoslavenskog ambasadora u Stockholmu Vl. Rolovića i pokušaj atentata na generalnog konzula u Milanu; 1972. godine pripremanje atentata na jugoslavenskog konzula u Geteborgu; pokušaj atentata i ranjavanje konzula u Stuttgartu V. Đukića; 1973. godine napad i pokušaj kidnapiranja domara konzulata u Geteborgu; 1975. godine pokušaj atentata na vicekonzula u Lyionu Mladena Đogovića; napad na konzula M. Bulajića u New Yorku i napad na šefa jugoslavenske misije u New Yorku; 1976. godine atentat na konzula Edvina Zdovca u Münchenu, pokušaj atentata na vicekonzula u Düsseldorfu Vladimira Topića i drugo. Međutim, nisu samo diplomatsko-

Digitized by Google

-konzularni predstavnici Jugoslavije u inozemstvu objekti napadaja terorističkih emigranata, nego su to i same zgrade predstavništava. Tako, na primjer, 1962. zgrada generalnog konzulata u Münchenu i Ureda za zaštitu jugoslavenskih interesa u SR Njemačkoj; 1964. godine zgrada jugoslavenskog predstavništva u Stockholmu i jugoslavenske ambasade; 1965. godine zgrada predstavništva u New Yorku i predstavništva u Chicagu; 1967. godine vremenski sinhronizirani prepadi na zgradu ambasade u Washingtonu i konzulata u San Franciscu, New Yorku i Sydneyu; 1968. godine na zgradu konzulata u Klagenfurtu (Celovecu), konzulat u Gracu i diplomatsku misiju pri OUN u New Yorku; konzulat u Sydneyu i ambasadu u Camberri; 1970. godine na ambasadu u Bruxellesu i konzulat u Melbournu; 1971. godine na konzulat u Münchenu; 1972. godine ponovno na konzulat u Münchenu, konzulat u New Yorku i ambasadu u Parizu; 1975. godine na jugoslavensku misiju u New Yorku; 1976. godine na konzulat u Stuttgartu i konzulat u Dortmundu.

No, nisu samo zgrade jugoslavenskih diplomatsko-konzularnih predstavništava žrtve takvih fašističkih napadaja, nego su posljednjih desetak godina objekti i uredi naših turističkih agencija u inozemstvu, kao i prostorije naših klubova, a emigranti se ne ustručavaju ni od otmica aviona, pa ni od teroriziranja naših uglednijih iseljenika.

Emigrantski teroristi ne ograničavaju svoju aktivnost samo na inozemstvo, nego je vrše i na domaćem terenu, gdje su im najčešće na meti saobraćajni i kulturni objekti što su nedavno pokazala suđenja u Osijeku, Zagrebu i Varaždinu. Pri tom teže da razaraju podmetnutim eksplozivom mjesta gdje se zadržava oveći broj ljudi (željezničke stanice, kinomatografi i slično). Pored toga, pokušali su i s upadom grupa terorista, od kojih je najpoznatija diverzantska akcija grupe ustaških terorista kod Bugojna u Bosni 1972. godine (Raduša).

Imajući u vidu sve te činjenice, nanizane samo kao podsjetnik, moramo zaključiti da su ustaše Ante Pavelića — i poslije njegove smrti (1959) i u međunarodnopolitički izmijenjenim uvjetima života — ostali ono isto što su bili u prvoj emigraciji (1929—1941): teroristi — i ništa više.

Digitized by Google

Jefto Šašić

Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije

I

1. Jugoslavija je jedanaesta po redu država koja je u drugom svjetskom ratu bila žrtva Hitlerove imperijalističke ekspanzije. Na obmanjivačkim osnovama rasizma, antisemitizma i antikomunizma, uvijek u službi germanskog imperijalizma, nacionalsocijalizam je uspio uvući u zločin rata njemačku naciju. Fašistička ideologija u službi pangermanizma u formuli »Drang nach Osten« (prodor na Istok) — glavni je most zbližavanja i podrške krupnog kapitala Njemačke Hitleru, povezan s uništenjem klasnih radničkih organizacija i političkih partija.

Sam drugi svjetski rat obilježen je činjenicom da su vrhovi njemačke armije osnovni faktor — a vojska pod njima snaga — u razradi ratnih planova i načina njihove realizacije. To je, prema nirnberškoj presudi, »zločin protiv mira pripremljen planiranjem, izvođenjem i zločinima protiv čovječnosti«. Takve snage su započele i drugi svjetski rat kao agresorski, totalni rat, najteži i najužasniji rat koji je vođen u historiji ljudskog roda, a u koji su Hitler i njegovi suradnici unijeli »hladni i zločinački račun«, sigurni u uspjeh, vodeći ga pri tom na najbarbarskiji način. Istina je da su ratni zločini učinjeni u ogromnim razmjerama, neviđeni ranije u historiji ratova u svima od Njemačke

Digitized by Google

okupiranim teritorijama. U svim slučajevima praćeni sa svirepostima i užasima što se jedva mogu zamisliti.

Josip Broz Tito i u svome djelu izuzetno snažno pokazuje kako se ova zločinačka politika provodila na tlu Jugoslavije. Izuzetan po plemenitom naporu, rad M. Panića Surepa *Kad su živi zavidjeli mrtvima* mjera je fašizoidnog zločina i dokaza o tome da je on neprevaziđen u historijskom trajanju na ovome tlu. I zaslužuje posebnu studiju koja bi izuzetno koristila razumijevanju — po prilazu, načinu mišljenja, argumentima i zaključku — cijelog ovog i danas značajnog kompleksa.

2. Sistem koncentracionih logora na tlu Jugoslavije — simbol i stvarnost fašističkog zločina i genocida — duguje se okupatoru, njemačkom fašizmu. Dolaskom Göringa za ministra predsjednika pokrajinske pruske vlade i u vrijeme njegovih racija osnivaju se 1933. koncentracioni logori. Među prvima je osnovan jedan od najvećih (Sachsenhausen), pa zatim logor u Dachauu (1936), koji su postali po zlu čuveni najveći koncentracioni logori u Evropi. U sklopu priprema invazije na ČSR osnovan je koncentracioni logor Buchenwald (1937), a Mathausen je otvoren 8. avgusta 1938. godine. Dok je do 1939. kroz njega prošlo 300.000 zatočenika, od početka okupacije Evrope do konca 1942. godine kroz njega je prošlo tri miliona paćenika. Većinu su činili politički protivnici nacizma i Jevreji. Uz njih, ili među njih, ubacuje se — a to je trajna praksa fašizma i u Jugoslaviji, a posebno u koncentracionom logoru Jasenovac — oko 12.000 kriminalaca. Devet desetina od nekoliko hiljada Roma zatočenih u ovom logoru je pogubljeno.

Početkom drugog svjetskog rata Hitler osniva novu seriju koncentracionih logora, među kojima dobro znamo Auschwitz — Osvjenćim, kapaciteta dvije do tri hiljade zatočenika. Pored zatvorenika uvedenih u spiskove, kao i u Jugoslaviji, više od 35.000 žrtava neposredno je završilo u krematoriju. Prvi Jugosloveni su ovdje dovedeni 25. avgusta 1941. godine. Njih 13.000 je uvedeno u ovo nacističko stratište, od kojih su 11.000 Jevreji. Oni su do tada prošli gotovo kroz sve koncentracione logore u Jugoslaviji. I žrtve umorene u koncentracionim logorima Norveške prošle su isti put. Zato ne treba ni da čudi da Jasenovac postaje najstravičnije stratište, i kao stvarnost i kao simbol prerasta u kumulativan pojam svih zločina, svih umorenih na thu takozvane NDH i šire.

Poslije Hitlerovog napada na SSSR (22. juna 1941) broj logora u okupiranoj Evropi naglo se povećao, među ostalim i onih sa oko 600.000 političkih zatvorenika-komunista Evrope. Lord Bieverbock reći će da je napad Trećeg Reicha na SSSR otvorio, u stvari, drugi, unutarnji front u Evropi. Dodajmo tome užasu 1.200 logora za ratne zarobljenike, te 8.000 radnih logora, pa će biti jasno da je samo u Trećem Reichu bilo oko 11.000 većih i manjih logora i većih zatvora sa oko 10 miliona robova.

3. U pogledu naše zemlje Hitler je, kao strateški cilj, postavio da Jugoslaviju treba razbiti kao vještački stvorenu versajsku

Digitized by Google

državu. Srbi se, među ostalim, kažnjavaju jer su — po Hitlerovoj ocjeni — njena vodeća snaga. U dnevnoj zapovijesti za napad na Jugoslaviju rasistički bestijalno se govori o »subjektima niže vrijednosti«, o »podmuklosti Srba muškaraca i žena«, uz napomenu da cijela Srbija treba da postane »zastrašujući primjer, koji mora pogoditi cjelokupno stanovništvo«. Usvojena je, u načelu, i ideja o preseljenju življa iz Srbije negdje na istok — u Sibir.[1]

I slovenački narod je stavljen izvan zakona. Uz pocijepanu Sloveniju i okupiranu Crnu Goru, Makedonija je podijeljena u okviru Velike Bugarske i Velike Albanije; Hortijeva Mađarska je anektirala Međumurje, Baranju i Bačku. Komandant 2. armije Wehrmachta feldmaršal Weich ističe da je Fürer odredio da se ima osnovati nova hrvatska država (14. aprila), koju je Kvaternik proglasio »božjim proviđenjem i *voljom našeg saveznika*«. Anektirani su Srem i Bosna i Hercegovina. Do tada porobljenoj Istri Mussolini je priključio najbolji i najvitalniji dio Hrvatske — Dalmaciju sa jadranskim otocima.

Nacionalna mržnja što su je raspirivali reakcionarni šovinistički elementi uzrok je i sloma tadanje Jugoslavije. Baš zbog takve međusobne mržnje okupatori su mogli naći kvislinge — Pavelića, Nedića i Rupnika i hiljadu drugih — a kasnije i Dražu Mihailovića. Međusobnu mržnju su tada, 1941. godine, njemački, talijanski i drugi okupatori raspirivali u masama, kao bratoubilački rat — sve do međusobnog istrebljenja i kao slavenskih, nižih rasa naroda.

Okupatori i njihove sluge nisu mogli da predvide i sagledaju upravo beskrajnu, plemenitu mržnju prema agresorima i porobljivačima kojom su narodi Jugoslavije u prošlosti, a i sada, bili zadojeni. Zaboravili su tradicionalnu ljubav naših naroda prema slobodi i nezavisnosti, za koje su naši preci prolivali krv i žrtvovali svoje živote. Valja zapaziti i trajno znati da je ova Titova procjena ušla u osnove strategije KPJ u borbi protiv okupatora i fašizma, a za oslobođenje svih naroda Jugoslavije, na osnovi bratstva i jedinstva.

Naša je parola *smrt fašizmu* značila težnju da narod postane *slobodan*.

4. Fašizam sa svim svojim zlodjelima očevidno nije slučajan, nenadan revolverski hitac, niti je njegova pojava mogla ostati bez užasnih posljedica. Odlukom Nirnberškog suda optužena je, naime, fašistička ideologija, a rasna teorija proglašena zločinačkom.

Pobjeda fašizma u jednoj od najvećih evropskih zemalja — Njemačkoj — postala je katalizatorom procesa fašizacije cijelog

[1] To neće smetati Neubacheru, Hitlerovu opunomoćeniku za okupiranu Srbiju, da se zalaže za to da *kontrarevolucionarna*, antikomunistička Srbija, ali izvan Jugoslavije, postane ključ njemačkog položaja na Balkanu, kičma Hitlerova »novog poretka«, s Nedićem, Ljotićem i sličnima na čelu.

Digitized by Google

evropskog kontinenta. Gotovo polovica svih fašističkih pokreta u Evropi ponikla je poslije 1933, nakon Hitlerove pobjede na parlamentarnim izborima u Njemačkoj. U slijedećim godinama razni fašistički pokreti su se javili u 39 zemalja, odnosno samo u 20 evropskih zemalja bilo je 39 fašističkih organizacija.

Fašizam, a ne stvarno porobljene nacije, iskoristio je do tada neriješeno nacionalno pitanje u nizu evropskih zemalja. Uspio je da ga pretvori u ovim uslovima u reakcionarni separatizam, samoživlje, samo da bi Hitler pridobio tako formiranu petu kolonu.

Hitlerovu kampanju protiv Versaillesa podržale su reakcionarne vlade Hortijeve Mađarske i carske — borisovske Bugarske, zalažući se za politiku revizije ugovorâ što se odnose na te zemlje poražene u prvom svjetskom ratu.

Zemlje raskomadane Jugoslavije — bez obzira na ovu ili onu kvislinšku varijantu domaćeg fašizma i tobožnjih sloboda — uključene su »novim poretkom« u okupiranu Evropu, što se prostirala na dva miliona kvadratnih kilometara, u to vrijeme sa 130 miliona stanovnika pod vlašću nacionalsocijalizma. Kada se tome doda evropski dio SSSR-a, pod okupacijom se tada našlo oko 50 većih nacija, s odgovarajućim jezicima i kulturom, kao i s privredom koja se morala »glajhšaltovati«. U trideset dve zemlje hitlerizam je »podario« hiljade tamnica i koncentracionih fašističkih logora sa 18 miliona zatočenika, od kojih je 11 miliona izgubilo živote. U tom su užasu narodi Poljske i Sovjetskog Saveza najviše stradali. Kako se ističe u nirnberškoj presudi, u svim okupiranim zemljama genocid je dostigao unapred smišljen vrhunac, potaknut Hitlerovim naređenjem da se imaju uništiti sve nacionalne grupe otpora okupatoru i svi Jevreji i komunisti.

Nisu formirane samo kvislinška Slovačka, Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Velika Albanija, te razni rajhskomesarijati i generalni guvernemani u Evropi. I u SSSR-u su stvorene Tatarska država na sjevernom Kavkazu, a Kozačka i Turkmenska u srednjoj Aziji. Kao i u Jugoslaviji, i ovdje su radni ljudi zatvarani u plamteće grobnice, u skladu s Hitlerovom zamisli o germanizaciji. I ovdje treba sve uništiti, kako bi samo narod »čiste arijevske krvi« živio na Istoku. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, slijedeći zbivanja, ustanovila je, a zatim optužila i 369. pješadijski puk NDH da je vršio najteže zločine u SSSR-u. Stoga su vinovnici pozvani na odgovornost i kažnjeni.

5. Treba istaći realno mjesto fašističkih organizacija u Jugoslaviji. Riječ je o ustašama zločinca Ante Pavelića i o Zboru Dimitrija Ljotića. Oba »pokreta« će se ispoljiti upravo kao kvislinški. Bitna im je karakteristika da su formirani na etničkoj isključivosti, s kojom računa hitlerizam. U trenutku okupacije kvislinški elementi srpske pronjemačke buržoazije i Zbor, sa svojim nacionalnim i vjerskim predrasudama, stavljaju se u službu najvećem neprijatelju srpskog naroda. To je opća karakteristika »zajedništva« u ratu 1941—1945. fašističke »internaciona-

Digitized by Google

le« u nas, koja obuhvaća Ljotića, Nedića, Pavelića — sve do Rupnika i Mihailovića, a pod pokroviteljstvom nacionalsocijalizma.

Osnovni stav izdajnika Nedića je, isto tako, hitlerovski: Jugoslavija je nesreća za srpski narod, koja je nastala njenim stvaranjem, Jugoslavija je, a ne okupator i izdajnici, grobar Srbije i Srba. Zato je on, general, ministar vojni, u službi Hitlera, ustao i protiv 27. marta. I zato Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kada iznosi dokumenta o zvjerstvima hitlerovskih Nijemaca što su ih izvršili nad narodom Srbije, navodi »svjedočanstva namučenog i izmrcvarenog naroda o nedjelima raznih izdajnika: nedićevaca, ljotićevaca i dražinovaca«.

Četnici Draže Mihailovića su, isto tako, širili neistine o tome da su *svi* Hrvati vinovnici državnog brodoloma 1941. godine i da su, zajedno s Muslimanima, vinovnici besprimjernog zločina izvršenog nad Srbima u NDH. Istina je tome suprotna, otkrivano je u zapisnicima — ugovorima između četnika i ustaša koji služe okupatoru, a bore se protiv svoga srpskoga naroda, posebno na tlu Like, sjeverne Dalmacije i Korduna. Priznaju vlast NDH i Pavelića. Faktičku ulogu te »koalicije« objelodanjuje Državna komisija za utvrđivanje zločina u saopštenju broj 3: »Zahvaljujući uredno knjiženim zločinima i isplati nagrade za njih, Državna komisija je u mogućnosti da utvrdi da su četnici hvatali i predavali okupatorskim vlastima ili sami ubijali svakog onog tko nije bio za izdaju svog naroda.«

Borba protiv izdajnika nadjačat će svu ovu užasnu kombinatoriku fašističkog okupatora i ponijeti zastavu oslobođenja sve do konačne pobjede.

II

1. Hitlerovo manipuliranje cjelinom reakcionarnog rukovodstva Jugoslavije, koje je trajalo sve do 27. marta 1941, prekinuto je uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u času kad su Maček i Stepinac i formalno prihvatili tu Hitlerovu odluku. Od tada Hitler pokušava da od NDH stvori najjači oslonac za svoju imperijalističku politiku na tlu Jugoslavije i Balkana. NDH nije mogla opstati a da ne dobije ličnu Hitlerovu podršku kao višenacionalna država sa »svehrvatskom« vladavinom, u kojoj su nešto više od polovice stanovnika činili Hrvati, ali i trećinu Srbi, petinu Muslimani.

Hitler na svom prvom susretu s Pavelićem — juna 1941. godine — podržava rasističku orijentaciju te vlasti. Istovremeno, njemačkom je imperijalizmu stalo do toga da što više hrvatskog naroda, a ne samo ustaše, uvuče u kovitlac svoga zločina, a i u politiku »porušenih mostova« ka budućnosti. Zato je NDH predstavljala najveću prijetnju da na hrvatski narod padne ljaga, jer »nikad hrvatski narod nije bio strašnije posramljen nego

Digitized by Google

ovaj put kada je na vlast došla šačica izdajnika i zvjeri u ljudskom obliku — Pavelić« — kaže Josip Broz Tito. Upravo su ustaše izdajnici hrvatskog naroda, koji nemaju pravo nazivati se tim imenom, a sa njima se sam hrvatski narod morao sukobiti, i kasnije se krvavo obračunao.

2. Plan fašističkih okupatora da se sa anektiranjem Bosne i Hercegovine, uključivanjem u NDH, Muslimani u cjelini ubace u bratoubilačku borbu — nije ostvaren. U septembru 1941. tuzlanska konferencija Muslimana, a zatim i niz gradova Bosne, osuđuje pokolj srpskog stanovništva i zalaže se za vjersku toleranciju. Zato se »čestitim Muslimanima preporučuje da žive u slozi i ljubavi sa sugrađanima, svjesni da u teškim vremenima sve može spasti sloga i jedinstvo«. Obuzeti bijesom, ustaše su se već 1941. godine (16. septembra) oborili na 250 komunista Sarajeva, i na muškarce i na žene, uključujući čak i Višnju Habunek, učenicu od petnaest godina. Sa strahotama smrti podjednako su bili suočeni Hrvati, Srbi, Jevreji i Muslimani. Transport u kojem su svi oni nalazili otpremljen je na željezničku stanicu Jasenovac i dalje znanom Bačićevom prugom — na put istrebljenja.

3. Zločin, koji je pod vlašću ustaša carevao Hrvatskom, najpotpunije je izražen u koncentracionom logoru Jasenovac. Cjelokupna njegova organizacija podređena je glavnom cilju — masovnom ubijanju ljudi. U izvještaju upućenom Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu upravo je zapisano da je okupacijom Hrvatske, odmah po formiranju NDH, sa kvislingom Pavelićem na čelu, osnovan na obali Save koncentracioni logor Jasenovac. On je bio u rukama — kako se ističe — najvjernijih agenata vlade Reicha — ustaša. »Nema pera koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca. To premašuje svaku ljudsku fantaziju. Pakao, inkvizicija, najužasniji teror, kakovi *nigdje i nikada u historiji nisu postojali*, krvološtvo divljih zvjeri, izbijanje na površinu najtamnijih i najogavnijih instinkata, kakovi se dosad kod ljudi uopće nisu pojavljivali — to je malo rečeno . . .« — piše Mladen Iveković. I treba jasno reći: nisu u pitanju mazohističko-patološke pojave kao takve, nego ih je fašizam, i jedino on mogao takvima učiniti.

Izvršioci — odnosno dželati i koljači — ovih masovnih ubistava pod okriljem okupatora jesu klerofašisti NDH. Iz njih je provalila zločinačka nacionalistička isključivost divljom strasti neviđenih razmjera, otkrivajući nevjerojatne razmjere obezljuđenosti. A, s druge strane, »ovdje su umirali borci protiv najcrnjeg oblika vladavine — fašizma. Oni su se suprotstavili zlu koje se nadvilo nad naše narode, oni klečati nisu htjeli«.

III

1. Rasistički bijes sručio se općenito bestijalnom žestinom da iskorijeni jevrejski i romski živalj. Romski narod bio je najviše disperziran, seleći se Evropom iz zemlje u zemlju. Vladavina ma

Digitized by Google

koje varijante fašizma za njih je značila samo groznu sudbinu jer su smatrani ljudima niže vrste. Njihovo nečuveno stradanje još nije cjelovito izučeno, pa ni ono na tlu Jugoslavije. U NDH su Rome počeli popisivati 3. juna 1941.. A u proljeće 1942. godine kolone Roma, formirane po nalogu Ustaške nadzorne službe (UNS) — ovog puta bez spiskova — našle su se na putu za stratište Jasenovac. »Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevali u Jasenovac — piše Mladen Iveković. Dolazili su na klanje. Ubijalo se dnevno na vagone takove Cigančadi, kovrčavih glava i krupnih crnih očiju... Ne znam koliko je u Jasenovcu u svemu pobijeno Cigana. Dok sam ja tamo bio (do početka septembra 1942), najmanje 30.000.«

Hitler je naumio i gotovo do kraja ostvario plan da jevrejska nacija nestane iz Evrope. Od ukupnog broja Jevreja u Evropi stradalo je oko osam miliona, a na tlu Jugoslavije od 75.000 pobijeno je oko 60.000. U Sarajevu je od 10.500 Jevreja preživjelo tek 40. Naime, na tlu Jugoslavije uništeno je 80% Jevreja, što premašuje prosjek Evrope od 60%. Uništavani su bez obzira na pol i starost, na materijalni i društveni položaj ili zanimanje, bez obzira na politička ili ideološka opredjeljenja. Praktično, od proljeća 1943. nema ih više na tlu NDH, a preostali sužnji iz logora NDH otjerani su u smrt, u koncentracione logore Trećeg Reicha i Poljske.[2] Međutim, najsvjesniji dio Jevreja suprotstavio se, zajedno sa svim narodnostima Jugoslavije, fašističko-ustaškim zločinima.[3]

2. Ustaška rasistička politika — »glas krvi, rasa i zemlje« — sa davnim korjenima, razbuktala se, što je izraženo u evropskoj krizi, u jačanju fašističkih pokreta. Srbi u Hrvatskoj (u Bosni i Hercegovini i u Sremu), shodno toj politici, niža su rasa, strani element na prostoru koji je isključivo hrvatski. Zato za njih, kao za došljake i otpadnike od katoličke vjere, tu nema mjesta. Smišljene su tri varijante da se NDH njih oslobodi, a to su: preseljavanje u staru Srbiju, prekrštavanje u katolicizam i fizičko uništenje. U trenutku kulminacije njemačkog imperijalizma ustaše su računale na posve sigurnu pobjedu takve fašističke politike, koju će biti u stanju provesti smatrajući da otpor neće biti pružen ni sa koje strane. I u tome bi uspjeli da nije počeo oslobodilački općejugoslavenski rat. Bilten Vrhovnog štaba POJ, u redakciji Josipa Broza Tita, prvi je i jedini tada u Jugoslaviji počeo objavljivati zločinačke progone upravo srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U prvom broju (od 10. avgusta

---

[2] Samo u Bosni je od njih 14.000 stradalo 12.000, od toga u logoru Aušvic — 11.000.

[3] U NOVJ je učestvovalo oko 3.000 Jevreja, od kojih je poginulo 722 (24%). U ilegalnom radu je učestvovalo oko 1.600 Jevreja, od kojih je poginulo oko 600 (38%); 150 Jevreja su nosioci Partizanske spomenice 1941, a 10 je proglašeno za narodne heroje. U zarobljeničkim logorima uspjelo je da preživi oko 650 Jevreja, od kojih oko 450 oficira (M. Perić, *Jevreji u NOR*, simpozijum u Daruvaru, 15—16. septembra 1983).

Digitized by Google

1941) sva je jugoslavenska javnost, bez obzira na komadanje zemlje, obaviještena da su Pavelićeve ustaše kod Drvara ubili više od 250 žena i djece. Zatim se iznose zločini izvršeni kod Gospića, Vrginmosta, u Glini, kod Cetingrada, u Ključu. I zaključuje da je to samo dio, tek nekoliko slučajeva zvjerskih zločina nad srpskim življem koje vrše Pavelićeve ustaše. Stotine mrtvih i ranjenih seljaka bačene su u jamu, a često se čuje jauk zatrpanih. O tim zločinima Tito 17. i 25. avgusta 1941. obavještava svjetsku javnost preko Kominterne.

U NDH Srpska pravoslavna crkva doživjela je uništenje, jer je »šizmatička«. Prema klerofašističkoj politici i planu, trebalo ju je potisnuti sa etnički čistog hrvatskog tla. Tako je planuo svojevrstan bratoubilački rat na vjerskoj osnovi. Shodno tome, dolazi do terora, davno planiranog u Vatikanu, do prozelitizma, koji je i te kakav zločin genocida. Njegovi su nosioci u NDH ustaše i Rimokatolička crkva. Poznate su zakonske odredbe NDH o pokatoličenju. Među ostalim, u Staroj Gradiški — i s ciljem razdvajanja zatočenika — vršeno je prekrštavanje 1943. godine u samom logoru. Značajno je da se tome suprotstavljaju čak rimokatolički svećenici. Poznati su protesti mostarskih biskupa Mišića i Ujačića, beogradskog nadbiskupa (9. juna 1941). Dr A. Donković, biskup starokatoličke crkve, antifašista, zajedno je s komunistima bio mučen u jasenovačkom logoru smrti. Poslije savezničkih odluka u Moskvi postavilo se pitanje odgovornosti Vatikana i Zagrebačke kurije i za ove zločine genocida. A ona je u slučaju Stepinca i tada i danas nesumnjiva. I na njega se odnose Marksove riječi o koljaču Pariske komune Thiersu — »da ga je historija u samome svojem toku razapela na stub srama i da ga sve molitve njegovih popova spasiti neće«.

Konačno, ZAVNOH je poništio odluku o pokrštavanju, učinio je ništavnom, kao i sam čin. Naredio je vraćanje na stanje od 10. aprila 1941. godine. Publikacije koje razmatraju period oslobodilačkog rata sa stanovišta Srpske pravoslavne crkve ističu da su nasilni prelasci na rimokatoličku vjeru bili zaista lažni, ali pri tom ne spominju ovu značajnu odluku. Nije li bio osnovni red, po ljudskoj savjesti, o ovoj velikoj istini i činu reći sve nadomak »Cvijeta«, na Jasenovačkoj poljani, kad je to bila prilika i obaveza povodom osvećenja obnovljenog crkvenog Ivanjskog hrama.

3. Treba istaći: uz Jevreje, Rome i Srbe, u koncentracionom logoru u Jasenovcu život su izgubili i mnogi pripadnici ostalih naroda i narodnosti — Hrvati, Muslimani, Slovenci, Česi, Ukrajinci, pa i Talijani i Nijemci. Tada su pobijeni upravo antifašisti, bez obzira na njihovu narodnost i vjeroispovijest. Konačno, ta je borba, uz sve te žrtve, bila sastavni dio nacionalne borbe, zasnovane na Atlantskoj povelji svih saveznika protiv nacizma.

Komunisti u koncentracionim logorima su upravo izričito politički zatvorenici. Učesnici su nesumnjivo značajne, a nedovoljno obrađene borbe komunista na neoslobođenoj teritoriji, osobito borbe u gradovima. Dovedeni su kao borci u ovo stratište, uz

Digitized by Google

grupe koje su mahom bile antifašistički orijentisane, ali su se ovdje našle na temelju provođenja politike uništenja, genocida. Opće je iskustvo da su komunisti posvuda u Evropi, a i kod nas, znali da će biti progonjeni i uništavani. Svoju sudbinu su svjesno prihvatili kao nešto što je bilo u skladu s njihovim razumijevanjem toka događaja u borbi protiv fašizma. Nacistički i fašistički dželati nisu mogli dotući čovjeka u borcu-komunisti. Nadmoćniji je bio od njihovog paklenog čina. Plamen u srcu i svijesti borca gorio je za slobodu čovjeka.

Sloboda čovjekova je dragi kamen koji ne može uništiti nikakva kuća smrti, ni fabrika smrti — kaže Velibor Gligorić, i sam zatočenik koncentracionog logora.

*

1. Fašizam je u svome trijumfu vodio Evropu u njenu najmračniju epohu. Ili, bolje je nazvati je epohom otpora fašizmu, antifašističkom pobjedonosnom epohom. »Kada kuća gori, knjige o požarima se ne pišu, a napisane se ne čitaju.« Zato se ova antifašistička strana borbe do početka drugog svjetskog rata često zaboravlja.

Početkom agresije i savezničke antifašističke borbe nacistički pangermanski imperijalizam, okupacija evropskih zemalja i nacija donijeli su sobom fašističku pustoš, zgarišta i ruševine. Zločinačka umorstva milijuna ljudi upravo su monstruozna po nizu posljedica, a neprocjenjiva i za budućnost. Osvajači su, naime, proveli unaprijed strateški svjesno planirane i pripremljene masovne progone i istrebljenje civiliziranih nacija i njihovih kultura samo zbog toga što nisu pripadale Germanima ili što nisu pripadale arijevskoj rasnoj grupaciji, ali i posebno zato što su to bili Slaveni, a da se ne govori o ideološkim ili političkim, protivnicima; milijuni takvih bili su deportirani, mučeni, zatvarani u koncentracione logore i na kraju umoreni.

2. Riječ je i o zločinu protiv mira, a Jugoslavija je bila žrtva agresorskog rata; o ratnim zločinima koji su vršeni nad borcima na frontu i u pozadini oslobodilačkog rata Jugoslavije; konačno, i o izuzetno teškim zločinima protiv čovječnosti. Na osnovu sporazuma u Londonu (8. avgusta 1943) i nirnberških principa, ove ideologije i organizacije su osuđene, po principu lične odgovornosti. Riječ je o zlu što su ga narodi Jugoslavije pretrpjeli od fašizma svih vrsta: o najtežem fizičkom i biološkom uništenju, *bez obzira na broj žrtava,* jer je ono vršeno s namjerom istrebljenja nacionalnih, rasnih, religioznih i etničkih grupa — *potpuno ili djelimično, ma iz kojih razloga,* i bez obzira na to da li je ostvaren *krajnji cilj.* Bitna je činjenica da su organizacije formirane u cilju vršenja genocida.

3. Konferencije u Jalti i Potsdamu pokazale su da su šefovi tri najveće savezničke zemlje zauzeli čvrsto stanovište *da će svi oni koji su uprljali ruke krvlju nevinih ljudi biti gonjeni do na*

Digitized by Google

kraj svijeta, sve dok pravda ne bude zadovoljena. Ove izjave nisu bile prazne pretnje. U Nirnbergu je suđeno najvećim zločincima čiji zločini nisu bili vezani samo za neka, već upravo za sva evropska geografska područja. Kaznom vješanja vinovnikâ pokušalo se izraziti sve zlo što su ga oni počinili.

4. Jedno od najvećih stratišta Evrope, koncentracioni logor Jasenovac, zahtijeva da se o žrtvi govori samo s dignitetom. Borbu protiv fašističkog ustaškog zla u NDH organizuju komunisti. Upravo su zato ubijeni najbolji sinovi hrvatskog naroda — Žaja, Keršovani, Cesarec, Adžija i desetine drugih boraca još prije Jasenovca, u koncentracionom logoru Kerestinac, a u Jasenovcu Bukovac, Nada Dimić, Pavle Miškin, Stevo Galogaža i hiljade drugih. Tko da zaboravi divne likove Safeta Krupića i desetine drugih Muslimana-intelektualaca podvrgnutih prije smrti najstravičnijim mučenjima. Radnici, inteligencija i seljaci smjelo su digli svoj glas protiv ustaškog svirepog klerofašizma. I njih je upravo zato zločinac Pavelić zločinački ubijao.

Pojavljuje se podosta toga i danas što je nedostojno čovjeka. Šovinistički i zločinački ekstremi ne prihvaćaju, u ime »povijesne istine«, da je više od 50.000 umoreno u stratištu Jasenovac, i to prvenstveno Hrvata, a sve druge tvrdnje svrstavaju među velikosrpske. A druga strana, s nabrušenim četničkim kamama, ne dopušta manje od milion poklanih isključivo Srba. Onaj tko drugačije govori samo je komunistički slugeranja — kažu ovi antikomunisti. I izjednačavaju ih s ustaškim koljačima.

U stvari, svi zločinci i danas tvrde da nije zločin ono što jeste: nevina žrtva prije svega; a uz to izdaja, razbojništvo i hladno, sračunato ubojstvo. Oni su, pak, u drugom svjetskom ratu prerasli u ratni zločin koji cjelokupno čovječanstvo osuđuje.

Općečovječanska odrednica genocid ima stoga na ovom tlu svoju, kako ističe Krleža, konkretno-historijsku dubinu. Zato je danas najpreči zadatak masom činjenica, koje su uočene u stvarnom životu, *rastumačiti* bez patosa, ali ponosno, odakle sva tragičnost naših vlastitih raskola. Dakle, potražiti najdublje korijene zločina, razumjeti i nedvojbeno dokazati »i u krvavom, kriminalnom piru 1941—1945, kolika je ludost naše uzajamno negiranje koje je postalo izlikom palikućama da zapale naš vlastiti krov nad glavom za račun osvajača«.

Jedino ovaj općečovječanski kriterij u nas, a ne, obezličeni do užasa, isključivo broj, kao da su žrtve fašizma šljunak koji vlastita krv povezuje u sivi cementni blok, a ne ličnosti — jedino je to mjerilo za žrtve zločinačkog genocida. Od njega ni potomci žrtve ni preživjeli odstupiti neće.

Jer, žrtva samo je jedan, moj jedini otac, samo jedna i jedina majka, samo pojedinačni moj drug. Umoreni su iz zločinačkih pobuda i ciljeva kakve čovječanstvo ne pamti, ali i ne zaboravlja.

Digitized by Google

Božidar Dikić

Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj

U zapadnonemačkom društvu je sa zakašnjenjem od četvrt veka uočeno da je nedosledno i nedovršeno razračunavanje sa ostacima, grehovima i balastom prošlosti, i sa shvatanjima iz doba nacizma — pružilo ne samo skrovitu zavetrinu neizlečivim Hitlerovim saučesnicima, saputnicima i direktnim privrženicima, nego je omogućilo da se među posleratnim generacijama pojavi nov fanatizovani podmladak, inficiran i opsednut neonacizmom.

Jedan od najkrupnijih propusta političkih konstelacija u Saveznoj Republici Nemačkoj jeste taj što je suviše dugo potcenjivano i zanemarivano rasvetljavanje fenomena neonacizma i što nije blagovremeno na efikasniji način u korenu presečen razmah nacionalističkih struja i sprečavano razbuktavanje militantnih i terorističkih grupa iz neonacističkog podzemlja.

Drugo specifično obeležje jeste što su krajnje desničarske i neonacističke struje u SRN izvukle korist iz konflikta državno-političkog aparata s levičarskim anarhistima i »levom gradskom gerilom«, koja je početkom sedamdesetih godina izrasla iz prvobitnog studentskog protestnog nezadovoljstva i iz razočarenja zbog privremenog paktiranja i stupanja socijaldemokrata u koaliciju s konzervativnim strankama, kao i zbog odlaganja i izbegavanja društvenih reformi u pravcu demokratizacije društva.

Digitized by Google

Dok se država nekoliko godina jednostrano orijentisala na gonjenje levih ekstremista i anarhoterorista, na drugoj strani su neonacisti neometano razgranali svoju militantnu i terorističku mrežu i gotovo neopaženo proširili destruktivni uticaj i »mrke ideje« na deo mlade generacije, mahom u neobrazovanim i primitivnim slojevima, u zabačenim i učmalim palanačkim sredinama.

Konzervativne stranke su tolerisale nacionalističke struje, kako izbegličke organizacije koje su sklone revanšizmu i ponovnom osvajanju teritorija koje su posle rata pripale drugim državama tako i one nacionalšoviniste koji su ističući patriotske parole u stvari propagirali obnavljanje velikonemačke hegemonističke sile. Usled toga su nesmetano narastale i ponovo se okupljale, pod maskiranim firmama, krajnje desničarske snage, a među njima fanatični i nepopravljivi bivši aktivisti Hitlerove nacističke stranke NSDAP (Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija), pripadnici oružanih nacističkih formacija SS i SA, drugih mnogobrojnih organizacija i ogranaka mrkog pokreta, uključujući i »Hitlerjugend«, vojne i frontovske formacije, oficire, policajce, obaveštajce, pa takođe i njihov podmladak — neonaciste. Iako su savezničke pobedničke sile 1945. zabranile delatnost nacističkoj stranci NSDAP, kao i njenim ograncima, zagriženi pobornici hitlerizma okupljali su se i grupisali u manje-više kamufliranim organizacijama, udruženjima, savezima, kružocima, pa čak i strankama, u kojima su produžavali ili oživljavali shvatanja i težnje iz hitlerovskog doba i poduhvatali se da u promenjenim, poratnim uslovima modifikuju i restauriraju delatnost sledeći jučerašnje ciljeve — obnavljanje nemačke imperijalističke, agresivne i revanšističke sile, uključujući čak i povampirenje nacističke rasističke mržnje i nasilja prema drugim narodima.

Posleratni zalet NPD

Danas, četrdeset godina posle rata, nemačka krajnja desnica, kao i neonacističke grupe prošle su kroz mnoga pregrupisavanja i, uporedo sa smenom generacija, sa nestajanjem i osipanjem »stare garde« i ratnog pokolenja — igra upadljivo manje uticajnu ulogu nego u prvim etapama SR Nemačke. Na prvim posleratnim izborima 1949. godine su krajnji desničari, Nemačka desna partija, čak osvojili pet mandata u bonskom Bundestagu. Odmah zatim oni su, na inicijativu bivšeg general-majora Vermahta, Ota Ernsta Remera (koji je 20. jula 1944. spasao Hitlera jer je u Berlinu uhapsio zavereničku grupu pukovnika Klausa Šenka fon Štaufenberga, koji je izvršio neuspeli atentat na »firera«, i glavne zaverenike još iste noći streljao) osnovali novu nacističku stranku, nazvanu Socijalistička rajhspartija (SRP), u nameri pa pod promenjenom firmom nastave hitlerovsku politiku. U tadašnjem naletu, koristeći raspirivanje »hladnog rata« u podeljenoj Evropi i trzavice između dveju supersila oko berlinske blokade, kao i

Digitized by Google

zatim oko korejskog rata, neonacisti su naglo dobijali oslonac u nekadašnjim tvrđavama hitlerovskog pokreta, a na pokrajinskim izborima u Donjoj Saksoniji 1951. godine osvojili čak 11 odsto glasova. Ovo je uznemirilo savezničke sile, te je bonska vlada 1952. naložila Ustavnom sudu u Karlsrueu da ovu stranku, SRP, zabrani.

Iako ni na jednim kasnijim izborima u SRN ultradesnica više nije uspela da uđe u Bundestag, ona i direktno i prikrivenim kanalima uporno nastoji da stekne uticaj na političkoj sceni, a još više iza kulisa. Suprotno očekivanjima savezničkih i nemačkih vlasti, zabranjivanje stranke SRP nije sprečilo, nego je podstaklo okupljanje krajnjih desničara i neonacista oko ovog ilegalnog centra. Kako je u to vreme Zapadna Nemačka doživljavala privredni uspon i »ekonomsko čudo«, uz punu zaposlenost, nedostajao je krajnjoj desnici priliv razočaranih masa i nezaposlenih. Ali čim je »ekonomsko čudo« počelo da jenjava, a na položaj bonskog kancelara (posle energičnog Adenauera) došao »gumeni lav« Ludvig Erhard, nacionalisti i krajnja desnica su opet digli glas. Prvo su, umesto zabranjene SRP stranke, nastavili okupljanje pod formalno izmenjenom firmom DRP (Nemačka rajhspartija), a novembra 1964. osnovali su Nacionaldemokratsku partiju Nemačke (NDP), sa Adolfon fon Tadenom na čelu.

Sa opadanjem privredne konjunkture i javljanjem nezaposlenosti 1966/67. godine, nacionalistima i desnici su prilazili novi birači i sledbenici, na koje su neonacistički agitatori vršili uticaj. Između 1966. i 1968. je njihova stranka NPD uspela da uđe u skupštine (landtage) sedam od ukupno 10 zapadnonemačkih pokrajina. U pojedinim pokrajinama osvojila je čak 9,8 odsto glasova. Na opštim izborima u SRN za bonski Bundestag 1969. godine NPD je dobila 4,3 odsto glasova, tako da joj je samo još malo nedostajalo da uđe u savezni parlament. To je bila i kulminacija NPD, ubrzo zatim počela je, usled unutrašnjih trzavica u vođstvu i frakcijskih borbi, da se osipa i gubi uticaj.

Dolaskom socijaldemokrata, pod Vilijem Brantom, na vlast u SRN, 1969. godine, ojačali su zahtevi da se antidemokratskoj i nacionalističkoj stranci NPD, koja služi kao stecište neonacista, zabrani rad. U Zapadnom Berlinu, koji je pod vrhovnom jurisdikcijom tri zapadne vojne komandature, već su bili sazreli uslovi da se zabrani rad NPD, ali su vođe ove stranke preduhitrili tu odluku i sami raspustili svoju pokrajinsku filijalu, mada time podzemno delovanje neonacističkih grupa nije prestalo.

Dva su razloga olakšala opstanak NPD: prvo, svoje stvarne političke ciljeve (oživljavanje velikonemačkog nacionalizma uz oslanjanje na ideologiju nacizma i na gledišta iz doba Hitlerovog Trećeg Rajha) ona je prikrivala i nije unosila u svoj program, i drugo, zvanični Bon — vlada i Ustavni sud — nisu bili skloni da zabranjivanjem rada NPD izgube »kontrolu« nad ovim snagama, koje bi u uslovima ilegalnosti mogle da postanu brojnije i opasnije po poredak.

Digitized by Google

U Adolfu fon Tadenu, demagogu provincijskog kalibra, nisu ni desničari, još manje militantni neonacisti našli »vođu« kakvog su priželjkivali, i on je, posle svađe oko vlasti sa dr Zigfridom Relmanom bio prinuđen 1971. da napusti predsednički položaj, a nasledio ga je Martin Musgnug, advokat iz Tutlinga. Ni sa novim šefom, međutim, nisu mogli da poboljšaju poražavajuće izborne rezultate.

NPD je na izborima za Bundestag dobijala: 1965. godine samo 2% glasova, 1969. godine 4,3, 1972. godine je pala na svega 0,6, 1976. godine se prepolovila na 0,3, 1980. godine imala je opet samo 0,2% glasova. Za NPD je 1983. godine ukupno glasalo 91.095 birača. Stranka nije ušla u Bundestag (potrebno je najmanje 5% glasova), čak nije ispunila uslov ni da dobije iz državne kase naknadu za izborne troškove

Nemački nacionalisti i krajnji desničari nisu uspeli ni da uđu u Evropski parlament u Strazburu, izabran juna 1984. godine, dok su tamo osvojili mandate desni ekstremisti iz Francuske, Italije i Grčke.

Revanšistička orijentacija desnice

Stvarno dejstvo i uticaj NPD, a posebno neonacista pod njenim okriljem, ne odražava se ni na izborne rezultate, ni na ostale službene statistike. Prema zvaničnim podacima, NPD je 1969. godine imala 28.000 članova, a u 1983. pala samo na 6.000. Razgranata struktura nacionalističkih organizacija, koje se stalno prestrojavaju i osnivaju nove, kamuflirane ogranke, prikriva pravo brojno stanje kako članstva tako i pritajenih neonacista, njihovih jednomišljenika, tihih pobornika i simpatizera, kao i rezervnih kadrova. Ostale vrste delatnosti otkrivaju da su slojevi nemačkog življa, koje je sklono ili podložno uticaju nacionalista, pa i neonacista, znatno brojčano jači.

Finansijski prihodi NPD pokazuju da postoje izdašni izvori iz kojih se izdržavaju aparat, akcije i propaganda ove ekstremističke stranke. U 1968. godini njeni ukupni (prijavljeni) prihodi iznosili su 2,8 miliona maraka, u 1969. čak 7,2 miliona, 1972. godine 3 miliona, 1977. godine 1,1 milion, u 1982. 1,5 milion maraka. Prilozi — uglavnom javnosti nepoznatih — darodavaca i pokrovitelja doneli su NPD samo u 1982. godini više od 775.000 maraka.

Posle potpunog poraza na pokrajinskim izborima u Rajnland-Pfalcu, NPD je odustala da iziđe na izbore u pokrajinama Slezvig-Holštajnu, Bremenu i Hesenu 1983, niti je istakla svoje liste i kandidate na drugim lokalnim izborima u 1984. godini. Dok je prošle decenije držala pojedine mandate u lokalnim forumima, a 1971. imala čak 426 predstavnika u komunalnim skupštinama, sada je zadržala samo još jedno tuce takvih mandatora.

Vođe NPD oprezno vode računa o tome da ostanu na tlu legalnosti, da ne dođu u otvoreni sukob sa Ustavom, mada su u

Digitized by Google

stvari orijentisani na potkopavanje i rušenje postojećeg političkog poretka u SR Nemačkoj i na eliminisanje partija iz političkog života. Ispod te prividne lojalnosti, nacionalisti propagiraju ciljeve i ideje čiji se koreni nalaze u politici i praksi Trećeg Rajha, u nacističkom pogledu na svet, sa neprikrivenim rasističkim, šovinističkim i revanšističkim motivima.

NPD, ostale nacionalističke grupe, kao i neonacisti, nastoje da nadmaše velike konzervativne stranke — kao što su Hrišćansko-demokratska unija (CDU), Hrišćansko-socijalna unija (CSU) — ili i liberale (FDP) — prikazujući se kao »najdosledniji« privrženici Ustava SRN time što se izjašnjavaju za »nemačko ujedinjenje« i otuda se, bar verbalno, deklarišu »protiv tuđinske blokovske politike Sovjetskog Saveza i SAD«. Na svom kongresu 1983. godine NPD je nastavila taktiku da privlači birače iz tabora građanskih i konzervativnih stranaka time što sebe veliča i prikazuje kao tobožnju »lučonošu« za uspostavljanje »nezavisne i vanblokovske jedinstvene Nemačke«, kao da želi da izvuče Nemačku »kao celinu« iz konfliktne zone, iz uticaja blokova, kako nemački narod ne bi postao »topovska hrana imperijalističkim interesima supersila«. U tom smislu se kongres NPD izjasnio i protiv postavljanja američkog i sovjetskog nuklearnog oružja u Nemačkoj, a zatražio je i postepeno povlačenje svih stranih trupa.

Ovu neutralističku koncepciju još striktnije i glasnije razglašavaju neonacisti. U svom glasilu »Bauernšaft« zastupaju tezu: »Kako može čovek, koji je sa obe strane ugrožen, da sklapa savez sa jednim od onih koji ga ugrožavaju?« U časopisu »NS-Kampfruf« (»Nacistički borbeni poziv«) idu još dalje i ističu: »Okupatori napolje! Mi, nacionalsocijalisti, borimo se za nemačko jedinstvo, nezavisnost i samoopredeljenje.« Pod tim oni podrazumevaju rušenje celog posleratnog poretka u Evropi, vraćanje na granice Hitlerovog Trećeg Rajha i obnavljanje velikonemačke ekspanzije i hegemonije.

Pojedine neonacističke grupe, kao »Nemački slobodarski pokret« (DDF) i ANS/NA, propagiraju takvu vrstu nemačkog »neutralizma« koja bi obezbedila odrešene ruke za nekontrolisano delovanje zapadnonemačke armije Bundesvera. U tom cilju oni traže da Bundesver napusti ulogu »stranačke legije u NATO-paktu koja služi američkim vladajućim planovima« — što izričito propagira bivši hitlerovski general Oto-Ernst Remer, predvodnik neonacističke grupe »Nemački slobodarski pokret«. Bivši general, koji se do poslednjeg dana tukao protiv sovjetske armije 1945, sada — iz demagoških motiva, radi zastrašivanja Amerikanaca — koketira u svom »Manifestu« sa alternativnim oslanjanjem na Sovjetski Savez, kako bi se time pružio »otpor zapadnom ucenjivanju«. Druge neonacističke grupe odbacuju ovu Remerovu taktiku, podržavaju članstvo u NATO-paktu i odobravaju dopunsko naoružavanje Zapada novim američkim raketama.

Digitized by Google

Samo 68 ili 158 desnih organizacija?

Osim stranke NPD, u Zapadnoj Nemačkoj postoji veći broj i drugih, manjih krajnje desničarskih organizacija i grupa. Prema službenim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, objavljenima u Bonu juna 1984. godine, poznato je delovanje 68 desno-ekstremnih organizacija, sa najmanje 20.300 članova. Time su obuhvaćeni samo registrovani članovi, i to njihov najprimitivniji deo, kojem je namenjeno da obavlja »prljave poslove«, da narušava javni red, izaziva nerede i provokacije, da se kompromituje i snosi teret sukoba sa zakonima i policijom, dok se stvarne kolovođe, ideolozi i stratezi drže u pozadini.

Između ovih 68 organizacija nemačke krajnje desnice, najmanje 16 predstavljaju neonacističke grupe, čiji se broj ne može ograničiti na zvaničnu procenu, u kojoj se pominje samo 1.400 aktivista.

Prema proceni socijaldemokrata, ekstremno desničarskih organizacija ima znatno više, ukupno 158. Evropski parlament u Strazburu je, uočavajući opasnost, prošle jeseni obrazovao specijalni Odbor za istraživanje razgranjavanja fašističkih, neonacističkih i rasističkih grupa u Evropi.

Broj militantnih neonacista, aktivista, koji pribegavaju nasilju, terorističkim napadima, diverzijama i atentatima, podmetanju eksploziva i paljevina, u porastu je, mada vlasti tvrde da su registrovale samo 212 takvih izgrednika. Za proteklih sedam godina više od 120 militantnih neonacista identifikovano je u vršenju terorističkih napada i zločina u Zapadnoj Nemačkoj.

Neznatno smanjivanje neonacističkih grupa, od 21 na 16, nastupilo je usled spajanja i koncentracije ranije rascepkanih jezgara, tako da je njihovo delovanje sada samo još opasnije.

Najudarnija je organizacija Akcioni front nacionalsocijalista — Nacionalnih aktivista (ANS/NA), koju je januara 1983. godine osnovao fanatični neonacist Mihael Kinen. Već skoro celu deceniju ovaj mrki provokator, opsednut fiksidejom da je predodređen da postane novi »firer« po uzoru na Hitlera, vršlja zapadnonemačkim gradovima, izrugava se sudovima i vrbuje podmladak za terorističe poduhvate.

Ko je Mihael Kinen?

Na formiranje razmetljivog fanatika Mihaela Kinena presudan je bio uticaj nekadašnjih oficira iz Trećeg Rajha, nepopravljivih hitlerovskih sledbenika, koji su posle rata zloupotrebili tolerantno držanje zapadnih saveznika da klicu neonacizma poseju i u redovima posleratne zapadnonemačke armije, u Bundesveru. Kao mladi poručnik, Mihael Kinen je uplovio u te neonacističke vode. Zbog kršenja propisa bio je isključen iz Bundesvera, a ubrzo zatim, zbog huškanja, sejanja mržnje prema drugim narodima i zbog rasističkog provociranja, osuđen je na četiri godine zatvora.

Digitized by Google

Ali, čim je krajem 1982. otpušten iz zatvora, osnovao je novu neonacističku falangu »Akcioni front nacionalsocijalista-Nacionalnih aktivista (ANS/NA), sa neprikrivenim ciljem — oživljavanje hitlerizma.

Uniformisane Kinenove grupe, u crnim košuljama ili kožnim paramilitarističkim bluzama, sa šlemovima, čizmama, značkama i simbolima sličnima nacističkim amblemima i kukastim krstovima, marširale su i provocirale po nemačkim gradovima. Bili su opremljeni gasnim pištoljima, hladnim oružjem i razmetali se po Hamburgu, Frankfurtu, Hanoveru, Hanau i Fuldi. Izazivali su uzvicima: »Nazivaju nas neonacistima! Pa šta onda?« Kinenova grupa je rasturala hiljade pamfleta i letaka, koje je štampao jedan istomišljenik iz Ofenbaha. U svom časopisu »Unutrašnji front« Kinen je propagirao »nastavljanje tradicija SA« (nacističkih jurišnih odreda), kao i obnavljanje Hitlerove stranke NSDAP.

U jednom »Frankfurtskom apelu« su Kinen i njegovi pomoćnici, Arnd-Hajnc Marks i Tomas Brel (koji uobražava da je »novi Gering«) pozvali neonaciste da »udruže sve nacionalističko-revolucionarne snage« radi uspostavljanja povampirene militarističko-rasističke diktature, po uzoru na Hitlerovu agresivnu mašineriju. U tom cilju je Mihael Kinen, pripisujući sebi ulogu »novog vođe«, odlazio u inspekciju istomišljenika, neonacističkih družina i izvan Zapadne Nemačke, kao u Austriju (takozvani »gau Ostmark«), u Belgiju i Francusku.

Pod Kinenom je ANS/NA objedinila nekoliko manjih militantnih neonacističkih družina iz Frankfurta, Fulde, Hamburga i stvorila mrežu ogranaka širom SRN. Za nepunu godinu dana osnovala je više od 30 lokalnih podgrupa, takozvanih »kameradšafta«, sa 270 odabranih aktivista, mahom svi mlađi od 30 godina. Organizacija je imala sopstveni vodeći kadar — »stožernike pokreta«, »vođe«, sa činovima, sopstvenu »štabsku stražu« za zaštitu kolovođa, zatim udarne ćelije, rezervne pomagače. Svi su podređeni gvozdenoj disciplini. Zbog neposlušnosti je pripadnik, 21-godišnji grobljanski baštovan iz Frankfurta, Andreas Zahse, bio do besvesti zlostavljan i pretučen, pa ošamućen ostavljen u šumi kod Nojenhaslaua. Za prenošenje naredbi i direktiva »vodećem korpusu« služila je interna publikacija »Korpus«, zatim i »Interni front«. U njima je Mihael Kinen sledbenicima, nazivanim »politički vojnici novog poretka«, izdavao direktive za borbu protiv ustavnog poretka, protiv stranih radnika, protiv savezničkih sila. ANS/NA je podstrekavala na »kulturnu revoluciju protiv amerikanizma«, propagirala da treba ukinuti posleratnu saveznicku zabranu rada nacističkih, hitlerovskih organizacija, zahtevala da se obnovi i nastavi delatnost nacističke stranke NSDAP i povede opšta borba za »nezavisnu, socijalističku Veliku Nemačku i nacionalističku revoluciju«, po uzoru na Hitlerov pokret.

ANS/NA je organizovala skupove u pojedinim gradovima, zborove »trupnih kameradšafta« povodom Hitlerovih godišnjica, »pohoda na Feldhernhale«, kojim je Hitler 1923. započeo prigrabljivanje vlasti, pridruživala se svetkovinama bivših pripadnika

Digitized by Google

esesovskih divizija. Bonski ministar unutrašnjih poslova je 7. decembra 1983. zabranio rad ANS/NA, kada je prilikom pretresa zaplenjena veća količina oružja, municije, eksploziva i nacističkog propagandnog materijala.

Koristeći ležernost i pukotine u sistemu kontrolisanja subverzivnih grupa u SRN, Mihael Kinen je odmah zatim, još istog meseca, prionuo da rad zabranjene ANS/NA nastavi i reorganizuje pod novim imenom — »Novi front«. Nesmetano se šetao od Emdena na severu do Minhena na jugu zemlje, rugao se policijskim islednicima i uspostavljao novu mrežu svojih sledbenika. Sud u Braunšvajgu ga je novembra 1983. kaznio sa osam meseci zatvora, ali — uslovno, potcenjujući njegovo rovarenje.

Tek u februaru 1984. su Kinen i još 15 njegovih fanatičnih saradnika, neonacista, izvedeni pred sud u Frankfurtu, optuženi zbog propagiranja obnavljanja nacističke stranke NSDAP, kao i zbog teških povreda nanetih nedisciplinovanom bivšem saučesniku Andreasu Zahseu. Protiv Kinena su bile podignute optužnice pred još dva suda u SRN, ali vlasti nisu smatrale za potrebno da ga privedu u istražni zatvor. Tokom suđenja, koje se odugovlačilo, iskoristio je nesmotrenost vlasti i pobegao iz Zapadne Nemačke, te se godinu dana krio u Parizu. Uživao je podršku francuskih ultradesnih grupa. Tek kada je štampa obelodanila njegovo skrivalište, Francuska je Kinena (sada ima 30 godina) izručila Zapadnoj Nemačkoj, gde je januara 1985. osuđen na 3 godine i 4 meseca zatvora.

Hajka neonacista protiv stranih radnika

Izraziti produžetak hitlerovske rasističke politike ogleda se u netoleranciji nemačkih desničara prema stranim radnicima, što neonacističke družine raspiruju u otvoreno sejanje mržnje i fizički pritisak, naročito protiv »azilanata« iz Azije i Afrike, kao i protiv »gastarbajtera« iz Turske. Na signal NPD, u Hamburgu je osnovana i na pokrajinskim izborima 1982. godine učestvovala »Hamburška lista za vraćanje stranaca«, koja je dobila 0,3 odsto glasova. Prilikom paljevina, koje su podmetnuli neonacisti, u jednom prihvatilištu su 1980. godine dva doseljenika iz Vijetnama izgubili život, a prilikom drugog napada je povređeno nekoliko izbeglica iz Afrike.

Bliski Kinenov saradnik, kolovođa u ANS/NA, Tomas Brel, takođe je predvodio družinu osnovanu da vrši pritisak radi proterivanja stranih radnika, nazvanu »Akcija za povratak stranaca — Narodni referendum protiv otuđivanja«. Na pokrajinskim izborima u Hesenu je ova rasistička grupa (AAR) istakla svoje kandidate u Fuldi, Hanau, Gros-Gerau i Frankfurtu i svojim huškanjem protiv stranih radnika pridobila ukupno svega 890 glasova (0,2 do 0,4%), ali nije uspela da sastavi pokrajinsku izbornu listu. U okolini Ulma su neonacisti parolom »Stranci napolje« dobili 3,5% glasova na lokalnim izborima.

Digitized by Google

Učestalim pritiscima, tiranisanjem i zastrašivanjem, kao i napadima i premlaćivanjem stranih radnika, neonacističke bande nastavljaju ovu rasističku kampanju. Oni pri tom raspiruju psihozu, koju inače konzervativne struje održavaju, takozvanim anketama u kojima se »iskazuje« da se četvrtina ili trećina anketiranih zapadnonemačkih građana izjašnjava za vraćanje stranih radnika u njihovu domovinu. Neonacisti ovu psihozu zaoštravaju u huškanje i brutalni pritisak. U oktobru 1983. su neonacisti skupili iz raznih nemačkih gradova batinaške bande koje su u zapadnom Berlinu, prilikom fudbalske utakmice SR Nemačke i Turske, izazvale uličnе tuče i napade na turske radnike.

Više neonacističkih grupa u SRN unelo je u svoj delokrug raspirivanje mržnje i huškanje protiv stranaca, stranih radnika, i brutalnim metodama i nasiljem unose nespokojstvo i nemir. S obzirom na razmere masovne nezaposlenosti (više od dva miliona ljudi već hronično, tri uzastopne godine, nema posla u SRN), kao i na veliki broj mladih Nemaca koji ostaju na ulici, bez izučenog zanata i posla, jača u zapadnonemačkoj javnosti uverenje da strani radnici »oduzimaju« hleb domaćima, te da treba ubrzati vraćanje stranaca u njihovu domovinu. To se, pre svega, odnosi na turske radnike, koji su daleko najbrojniji i najmanje podesni da se prilagode životu i društvenim normama u SRN. Na tom terenu propaganda neonacista može i idućih godina da deluje zapaljujuće i da podstiče na pojačani pritisak. Kako zvanične vlasti nisu u stanju da probleme strane radne snage dugoročno rešavaju vodeći računa o interesima stranaca, ostaje neizvesnost u kojoj mogu neonacisti da dalje love u mutnom i da proširuju svoju destruktivnu delatnost i uticaj u nemačkoj javnosti.

»Ideolog«-šarlatan Reder

Više od deset godina je vršljao i potpirivao diverzije bivši advokat Manfred Reder (57), osnivač neonacističke organizacije »Nemačka građanska inicijativa«, koja sebe smatra »namesnikom Rajha« i naslednikom admirala Karla Denica, koji je posle Hitlerovog samoubistva još dve nedelje komandovao poslednjom jazbinom nacističke države. Smatrajući sebe »nadčovekom«, Reder je vrbovao i podstrekavao svoje slepo poslušne sledbenike da vrše napade na strance. Pomagao mu je 55-godišnji lekar iz Kirhajma, Hajnc Koldic. Advokat Reder je angažovao mehaničara Rajmunda Hernlea, takođe iz Kirhajma, da konstruiše eksplozivne naprave. Zatim su Hernle i 26-godišnja Sibila Foderbrihe, ćerka jednog lekara iz Bremerhafena, krstarili po SRN i podmetali požar i eksploziv u domovima za prihvatanje stranaca. Avgusta 1980. poginula su dva Vijetnamca u zapaljenom prihvatilištu u Hamburgu, drugi napadi su usledili u Cirndorfu, Štutgartu i Lerahu. Pred policijskim poterama advokat Reder je pobegao u inostranstvo i više meseci se krio u Austriji, Bejrutu, Damasku, Teheranu, Engleskoj, dva puta u SAD, gde je uspevao čak i da

Digitized by Google

prikupi priloge za svoju »opskurnu misiju«. Koristio se vezama i oslanjao na neonacističke mreže i grupe rasejane u inostranstvu. Tek pošto se opet našao u SRN, bio je 1982. godine, kao kolovođa terorističke bande, osuđen na 13 godina zatvora. Njegova žena, međutim, dalje rukovodi grupom »DBI« i na »Rajhshofu« kod Švarcenborna održava skupove fanatičnih privrženika, koji se izjašnjavaju za »Treći Rajh i za Hitlera kao priznatog vođu svih Nemaca« i za nastavljanje njegove »hiljadugodišnje misije«.

U Nirnbergu je juna 1982. neonacist Helmut Okner (26), sa poklicima u znak veličanja nacizma, izvršio pokolj: ubio je jednog Egipćanina, dva američka crnca, ranio jednog Turčina, jednog Libijca i jednu Koreanku, a zatim izvršio samoubistvo.

Sabirni centar neonacista i mladih fanatika osnovao je u Majncu-Gonsenhajmu baštovanski tehničar Kurt Miler (56), na čijem imanju su održavani i višednevni zborovi po stotinu i više neonacista. Tu je slavljena 50. godišnjica Hitlerovog prigrabljivanja vlasti, i organizovano uvežbavanje za diverzije i atentate. Okupljani su i neonacisti i njihovi pomagači iz inostranstva. Iako je više puta bio kažnjavan zatvorom po nekoliko meseci, Miler nije odustajao i dalje agituje neonacističke ciljeve.

U 1983. godini je došlo do upadljivog razmaha neonacističkih aktivnosti, koje su koristile 50-godišnjicu Hitlerovog dolaska na vlast za oživljavanje ne samo fanatične privrženosti nekadašnjem »fireru«, nego i za obnavljanje nacističkih ciljeva — preotimanje vlasti u posleratnoj Nemačkoj.

Ispoljilo se kao kratkovido držanje zapadnonemačkih vlasti i nekih političkih snaga, koje su sedamdesetih godina usmerile napore pretežno na suzbijanje levičarskog anarhoterorizma, a zanemarivale kontrolu i efikasno sprečavanje ultradesnih struja, posebno neonacista, koji su iskoristili tu toleranciju i umnožili svoje grupe i mreže, formirali udarne ekipe i opremili se oružjem za terorističke akcije.

Masakr na minhenskom »Oktoberfestu«

Tek posle masakra u Minhenu, 29. septembra 1981, kada je mladi neonacista Gundolf Koler, na tradicionalnom kermesu »Oktoberfestu«, podmetnuo eksploziv, pa je 12 lica poginulo, 219 povređeno, a pri čemu je i on sam, nevešto rukujući detonatorom, izgubio život — prionule su vlasti u SRN da energičnije istražuju delovanje ekstremnih desnih grupa i da odlučnije suzbijaju teror novog »mrkog talasa«.

Na to se pojavila nova neonacistička specijalna grupa — »Organizacija za pomoć zarobljenim nacionalistima i njihovim srodnicima« (HNG), koja je ubrzo obuhvatala 400 aktivista. Ona je služila da pod vidom pružanja pomoći uhapšenim i osuđenim neonacistima okuplja nove pristalice i fanatike iz redova nezadovoljnih, nezaposlenih i asocijalnih mladih Nemaca. Vodeću ulogu

Digitized by Google

u HNG pokušao je da preuzme Vorh, pošto je marta 1983. bio pušten iz zatvora, gde je izdržavao kaznu zbog učestvovanja u Kinenovoj terorističkoj grupi ANS/NA, u kojoj je rukovodio službom za »pomoć zarobljenicima«, to jest uhapšenim istomišljenicima. Ova organizacija HNG drži tesne veze sa neonacistima kako u SRN tako i u inostranstvu, sa »Komitetom KOBRA« u Francuskoj, sa grupom KOFPAC u Americi i sa sličnim centralama u Belgiji. Opunomoćenik HNG za vezu sa francuskim neonacistima, Gerhard Tepfer (29), student, izbegao je kaznu zatvora u SRN time što je prebegao u Francusku.

Kad je 1982. bila zabranjena neonacistička grupa »Narodnosocijalni pokret Nemačke/Partija rada« (VSBD/PDA) — koja je uzela ime slično Hitlerovoj stranci — njene kolovođe su ubrzo osnovale u Minhenu novu družinu pod nazivom »Nacionalni front — Savez socijal-revolucionarnih nacionalista« (NF—BSN). Njoj se pridružila i grupa neonacista iz Bremena »Nacional-revolucionarni radnički front« (NRAF) koja takođe propagira iseljavanje stranih radnika iz SRN.

Hofmanova oružana grupa

Sredinom sedamdesetih godina razmah neonacista se posebno ispoljio u subverzivnim aktivnostima »Oružane sportske grupe« Karla Hajnca Hofmana (sada 47), koji je na svom imanju, u zamku Ermrojt kod Nirnberga, obrazovao i držao malu privatnu vojsku mrkih fanatika. Povremeno je imao 400 i više uniformisanih i naoružanih sledbenika, koje je uvežbavao za nasilne akcije, napade, atentate i diverzije. Paradirao je u punoj uniformi nalik na esesovsku, nagomilao je vatreno oružje, municiju, čak i jedno oklopno vozilo. Kad su krajem 1980. godine četiri mlada fanatika pokušala da pobegnu iz ovog vojnog logora, Hofmanovi batinaši su ih surovo zlostavljali. Jedan od zlostavljanih »dezertera«, Kaj-Uve Bergman, morao je da bude lečen u bolnici, docnije je bio podvrgnut novoj torturi i na kraju je nestao bez traga. U policijskim analima slučaj Bergmana zabeležen je kao »ubistvo bez leša«. Ubica je tek kasnije identifikovan.

U Erlagenu, nedaleko od Hofmanovog privatnog vojnog logora, 19. decembra 1980. godine ubijeni su jevrejski izdavač Šlomo Levin i njegova prijateljica Frida Peške — mašinskim revolverom iz arsenala Karla-Hajnca Hofmana. Nemačka policija je utvrdila da je ubistvo izvršio Hofmanov saradnik Uve Berent. On je pre toga vršio inkviziciju i nad mladim Bergmanom, koji je potom nestao zauvek.

Vlasti u SRN su 1980. godine zabranile rad Hofmanovoj paramilitarističkoj organizaciji, ali njemu nisu stale na put. Hofman se sa 14 najodanijih sledbenika uputio na poprište ratnog vrtloga u Libanu, gde se bavio opskurnim poduhvatima. Nisu usamljeni slučajevi da su nemački neonacisti uvežbavali diverzante u raznim

Digitized by Google

komandoskim logorima i gnezdima po Bliskom istoku. Hofman se tamo, pored ostalog, bavio preprodajom krijumčarenih i polovnih kamiona i drugih vozila zapadnonemačkog Budnesvera, kao i druge opreme.

Za vreme opskurnog boravka Hofmanove grupe u Libanu, njegov sledbenik Berent je izvršio samoubistvo, ili je bar tako njegova smrt protumačena. Pred sudom u Nirnbergu, gde je septembra prošle godine izveden na optuženičku klupu, kolovođa ove paramilitarističke grupe odgovara, pored ostalog, i za ubistvo jevrejskog para Levin-Peške, koje je 1980. godine pripisano njegovom pomoćniku Berentu. Zajedno sa Hofmanom, na optuženičkoj klupi je i njegova saučesnica Franciska Birkman. Suđenje, koje traje već duže od godinu dana, pretvara se u farsu jer optuženi Hofman izigrava komedijanta, poriče kriminalne postupke, kao i raspirivanje neonacizma, iako ga nekadašnji potčinjeni fanatici teško terete. Sud u Nirnbergu dopušta da se Hofman, mada optuženi, razmeće i pribavlja dalje publicitet neonacističkom podzemlju.

Pored drugih sličnih »oružanih sportskih grupa«, koje drže neonacisti, delovala je u Koblencu Volfspakova družina »Juriš 12«, koja je okupljala militantne mlade neonaciste, između 15 i 21 godine starosti. Tamo su oni obučavani u rukovanju oružjem i vežbani za nasilno ostvarivanje neonacističkih ciljeva. Krajem 1982. i početkom 1983. je prilikom pretresa zaplenjena veća količina vatrenog oružja i eksploziva, kao i nacističkog propagandnog materijala, a aprila 1983. je toj grupi zabranjen rad.

U okolini Bad Emsa je delovala, takođe pod maskom »sportskog oružanog« društva, militantna grupa Totila, u kojoj se 15 mladih neonacista treniralo za oružane napade, prvenstveno na strance.

Neonacistički uticaj zahvata i pojedine redove nemačkog Bundesvera, mada nadležne, kako vojne tako i političke, vlasti nastoje da vojska ne bude kompromitovana. Vojni sud je 1981. prvi put isključio iz Bundesvera jednog oficira, majora Karl-Hajnca Lindnera, jer je, kao aktivni pripadnik desničarske stranke NPD i njen pokrajinski funkcioner, javno uzimao u zaštitu nacistički režim, branio postupke u Trećem Rajhu, osporavao da su počinjeni masovni zločini i rasistički pogromi. Utvrđeno je tom prilikom da više od stotinu oficira, podoficira, kao i službenika Bundesvera, pripadaju ultradesničarskoj stranci NPD i sličnim ekstremnim grupama koje su još opterećene duhom Trećeg Rajha. U Reklinghauzenu je 1981. godine suspendovan sa dužnosti šef kriminalističke policije, Ernst-Albreht Lohmiler — inače zadužen za gonjenje ekstremista — jer se otkrilo da je novčano pomagao neonaciste i u svom stanu čuvao njihov propagandni materijal.

Sud u Cele je 1981. osudio na dve i po godine zatvora saradnika hanoverske policije, Hansa-Ditera Lepcina, koji je sa neonacistom Paulom Oteom učestvovao u više neonacističkih diverzija, pod izgovorom da je ubačen da to radi sa znanjem policije.

Digitized by Google

Dve trećine — nekažnjeni

Neonacistička grupa »Narodno-socijalistički pokret Nemačke — Partija rada«, koju je osnovao Fridhelm Buse (57), počinila je niz terorističkih dela i zločina. Aktivist te grupe Frank Šubert (23) prilikom ilegalnog prelaska granice i švercovanja oružja je decembra 1980. ubio dva švajcarska granična stražara, a trećeg ranio, a zatim bežeći od potere izvršio samoubistvo. Ova grupa neonacista, koja je imala nekoliko desetina članova, bila je ipak zastupljena kao stranka na izborima u SRN 1980. godine. Održavala je tajne kontakte sa neonacistima u inostranstvu. Prilikom hapšenja aktivista ove grupe 1981. u Minhenu dva neonacista su pružila otpor i bili ubijeni. Tek 1982. je ova militantna neonacistička grupa zabranjena, a njen šef Fridhelm Buse osuđen na tri godine i devet meseci zatvora. Drugi pripadnici grupe su zbog diverzija, pljački i podmetanja požara u domovima stranih građana osuđeni na duže kazne zatvora.

U području Frankfurta dejstvovala je teroristička neonacistička grupa Valtera Keksela (22) i Odfrida Hepa (25). Prvi je elektroinstalater, drugi bivši student. Sa svojim saučesnicima izvršili su više terorističkih napada, kao i dva atentata na pripadnike američkih jedinica u Frankfurtu i kod Darmštata, pri čemu su dva američka vojnika bila teško ranjena. U pljačkama banaka su oteli stotine hiljada maraka. Kod Fridberga je dejstvovala posebna neonacistička banda pljačkaša, koju je podstrekavao penzioner Volfgang Koh (52), fanatični neonacistički aktivist.

Još desetak manjih ali isto tako agresivnih, militantnih grupa neonacista delovalo je u nemačkim gradovima i umešano je u niz terorističkih poduhvata, pljački i diverzija.

U 1983. godini osuđena su 193 neonacistička prestupnika, od kojih su njih 27 dobili kazne zatvora duže od jedne godine, dok je 130 njih imalo da plati samo novčane kazne ili su dobili sudske opomene. Više od 70 odsto počinilaca neonacističkih krivičnih dela nije uhvaćeno. Suzbijanje neonacističke podzemne i nasilničke, kriminalne delatnosti, nije bilo dovoljno efikasno.

Ilegalno pribavljanje oružja

Sa iznenađujućom lakoćom su neonacističke grupe dolazile do zamašnih količina vatrenog oružja, eksploziva i druge opreme za diverzije. Godinama su zanemarivana istraživanja kojim kanalima to oružje pritiče. Tek početkom osamdesetih godina, kada su vlasti — mahom slučajno — nailazile na pojedina skrovišta, pristupilo se temeljitijem traženju neonacističkih arsenala. Najkrupnija skrovišta oružja usredsređena su na oblast Linebuška nizija, u Donjoj Saksoniji, gde su odavno razgranata, u zabačenoj provincijskoj skrovitosti, i mnogobrojna gnezda neonacističkih tajnih bandi.

Digitized by Google

U šumama kod Hajderforsta, nedaleko od Ilcena, slučajno je 1981. otkriven jedan od najvećih tajnih depoa neonacističkog naoružanja. Šumar Hajnc Lembke (44) duže vreme je neopaženo dovlačio i u šumama u podzemna skrovišta smeštao sanduke oružja i municije. Na prostoru velikom kao 125 fudbalskih igrališta, otkriveno je 88 sanduka oružja, u 31 skrovištu. Arsenal je bio dovoljan da se opremi nekoliko udarnih oružanih jedinica. Plen je obuhvatao: 156 kilograma eksploziva sa stotinama upaljača, detonatora, 2.005 eksplozivnih kapisla, upaljača mina, 50 vatrenih granata, 26 bacača plamena, 70 protivtenkovskih »pancer-fausta«, 258 ručnih granata, 13.500 komada municije, 15 vatrenih oružja, pušaka i revolvera, otrovnih hemikalija, gasnih bombi, 41 minu i još mnogo druge borbene opreme. Šumar Lembke je aktivno sudelovao na zborovima i u agitaciji ekstremnih desničarskih grupa, bio je policiji poznat kao militantni desničar, pripadnik grupe mladih desnih fanatika »Savez omladinaca vernih zavičaju«, vatreni poklonik nekadašnjeg Hitlerovog ratnog komandanta pukovnika Hansa-Ulriha Rudela, kao i sledbenik neonacističkog propagandiste, advokata Manfreda Redera, učesnik zborova desničarske stranke NPD.

Svi su tragovi ukazivali da je oružje poticalo iz vojnih magacina Bundesvera. Ali istraga nad uhapšenim Lembkeom je sporo napredovala. Pre nego što su islednici uspeli da rasvetle kanale i otkriju saučesnike ove masovne krađe oružja, Lembke je u zatvorskoj ćeliji nađen mrtav, pa je saopšteno da je izvršio samoubistvo. Time su tragovi znatnim delom zataškani, mnogi saučesnici ostali nepoznati. Ipak se ustanovilo da je oružje bilo pribavljeno, ili ukradeno iz vojnih magacina Bundesvera, gde su, i pored striktnih propisa, postojale pukotine koje su desničari iskorišćavali, a one omogućavale da se militantne neonacističke grupe dokopaju oružja.

Među neonacističkim organizacijama dejstvuje i desetak omladinskih grupa sa više od 1.100 članova-aktivista. Najagresivnija je grupa zvana »Vikinška omladina« (WJ) čije kolovođe uzimaju sebi za uzor tradicije »Hitler-jugenda«, fanatizovanog nacističkog podmlatka u doba Trećeg Rajha. Ranije kolovođe ove grupe, Uve Rover (46) i Mafred Berm (33) su 1979. godine u Cele, zbog terorističke delatnosti, osuđeni na 9, odnosno 7 godina zatvora. Pod vođstvom novog šefa Volfganga Narata (54), inženjera hemije, ovi militantni »vikingovci« su dalje održavali zborove i logorovanja na imanju »Rajhshofu« neonacističkog kolovođe Manfreda Redera u Švarcenbornu.

Propagandna mašina dr Fraja

Propaganda, agitacija i izdavačka delatnost ultradesnih struja i neonacista vode se veoma intenzivno u SRN, uz angažovanje zamašnih finansijskih i tehničkih sredstava. Mada je u suštini ta propaganda primitivna, usmerena na neobrazovane ili zatucane,

Digitized by Google

predrasudama i šovinizmom, čak i rasizmom opterećene sledbenike — ona deluje kao opijum, huška na destruktivne akcije i uvlači u ilegalne družine.

Prednjači izdavački koncern dr Gerharda Fraja (53) u Minhenu, koji — pored više patronata nad udruženjima desničara — izdaje nedeljni list »Dojče nacional-cajtung« (spojen sa ranijim izrazito militarističkim »Soldaten-cajtungom«), zatim »Dojče ancajger«, organ »Nemačke narodne unije« (DVU). Ovi Frajovi listovi imaju tiraž veći od 150.000 primeraka nedeljno, čime se obuhvata krug od blizu pola miliona čitalaca. Rasprostranjenost i abonman na Frajeve listove potvrđuju da su sledbenici krajnje desničarskih i neonacističkih družina i struja znatno brojniji nego što se procenjuje u službenim izveštajima obaveštajne službe Ureda za zaštitu ustava, Ministarstva unutrašnjih poslova i drugih.

Fraj je iskoristio smrt i sahranu nekadašnjeg hitlerovskog pilotskog asa i dugogodišnjeg agitatora na neonacističkim skupovima, pukovnika Hansa-Ulriha Rudela, decembra 1982. godine — kao povod da podstakne pretplatu i kupovanje njegovih listova, predstavljajući sebe kao čuvara i nastavljača Rudelovih, takođe i vermahtovskih i drugih tradicija Trećeg Rajha. Uz to igra Fraj aktivnu ulogu u desničarskoj organizaciji »Nemačka narodna unija«, kao i u srodnim akcionim zajednicama: »Akcija nemačkog jedinstva«, »Inicijativa za iseljavanje stranaca«, »Pokret za referendum o potpunoj amnestiji« (misli se na pomilovanje nacističkih ratnih zločinaca, kao što su Rudolf Hes, nekadašnji Hitlerov zamenik, i drugi), »Akcija nemačkog radija i televizije«, dodeljuje novčane nagrade autorima knjiga i publikacija u velikonemačkom nacionalističkom duhu, podstiče revanšističke zahteve za revizijom granica, za revizijom istorije i skidanjem odgovornosti sa Hitlera za izazivanje drugog svetskog rata, pridružuje se kampanjama onih Nemaca koji poriču da je u nacističkim koncentracionim logorima pobijeno šest miliona Jevreja i veliki broj ljudi iz evropskih zemalja. »Dojče nacional-cajtung« i drugi Frajevi listovi i publikacije predstavljaju otvoreno propagiranje i podsticanje na obnavljanje nacionalističke ekspanzije po uzoru na Hitlerov Treći Rajh, mada se — verbalno — on prikazuje kao »demokrata« i »patriota«, lojalan Ustavu u SRN. Iako je više puta sa raznih strana traženo da se preseče njegov uticaj i zabrani izlaženje njegovih provokatorskih listova, on se provlači između pukotina u paragrafima, koristeći toleranciju i izopačeno tumačenje slobode štampe u SRN.

Frajevi listovi prednjače takođe u podsticanju netrpeljivosti prema stranim radnicima, zastrašuju domaću publiku prikazima o »dramatičnoj preplavljenosti stranaca«, o »velikoj rasnoj opasnosti«, huškaju na vršenje nasilja protiv stranaca, naročito Turaka.

U svojim štamparijama Fraj izdaje mnoge knjige nacionalističkog smera, favorizuje autore koji održavaju i oživljavaju duh Trećeg Rajha i velikonemačke aspiracije, fabrikuje gramofonske ploče, tonske i video-kasete kojima se veličaju šampioni iz nacističkog doba i ratnih osvajanja, dodeljuje nagrade, zlatnike i

Digitized by Google

značke propagandistima »mrke« ideologije. Britanski pisac Dejvid Irving (koji se kompromitovao »ekspertizom« o falsifikovanom Hitlerovom »Dnevniku«) držao je predavanja u nemačkim ultradesnim udruženjima i primio nagradu od izdavača Fraja za podržavanje nemačkih nacionalista.

Frajevi i drugi listovi i časopisi nemačke krajnje desnice prožeti su krajnjim antikomunizmom, raspiruju mržnju protiv socijalističkih zemalja i naprednih pokreta i podgrejavaju revanšističke struje, kao i kontrarevolucionarne, separatističke i druge reakcionarne grupe.

»Dojče vohen-cajtung«, koji izdaje Valdemer Šic (73), sa tiražom od više desetina hiljada, treći je najuticajniji glasnik u novinskoj delatnosti ultradesnice u SRN. Ukupno 45 izdavačkih i štamparskih firmi publikuje ultradesničarska izdanja, od kojih su 17 novinske kuće. U njima se izdaju 82 redovne publikacije, sa ukupnim tiražima većim od 310.000 primeraka. Mnoge ultradesne izdavačke firme koje izdaju knjige — ima ih 28 — tesno su povezane s reakcionarnim izdavačima u inostranstvu, naročito u Americi i Velikoj Britaniji.

U publikacijama ovih nemačkih ultradesnih i neonacističkih krugova, a naročito u Frajevom »Dojče nacional-cajtungu«, javljaju se povremeno napisi protiv Jugoslavije, pri čemu se preuzimaju i citiraju verzije iz vremena kvislinške ustaške »NDH«, angažuju se propagandisti iz ustaške i druge neprijateljske emigracije i vrši se pritisak na naše ljude koji privremeno rade u SRN.

Mreže »mrke internacionale« u svetu

Ilegalne i kamuflirane veze nemačkih neonacista i desnice sa ekstremnim desničarskim grupama u inostranstvu — i pored pojačane borbe protiv međunarodnog terorizma — nisu suzbijene ni sprečene. U pogledu internacionalnog neonacizma utvrđeni su mnogi tragovi, koji ukazuju da se jezgra u SR Nemačkoj redovno oslanjaju na potporu i stimulisanje iz više zapadnih zemalja.

Težišta takvih oslonaca su poslednjih godina uočena u SAD, Francuskoj ,Belgiji, Austriji, Švajcarskoj i Italiji, zatim u Holandiji i na Bliskom istoku.

Znatan deo knjiga, publikacija, drugu propagandnu tehniku, kao i materijalnu potporu dobijaju nemačke neonacističke grupe od nacističke ekspoziture u SAD. Gari Reks Lauk (33) iz Linkolna, u saveznoj državi Nebraska, već nekoliko godina je glavni patron nemačkih istomišljenika. On rukovodi propagandom američke grupe koja je preuzela naziv Hitlerove stranke i reklamira se kao »NSDAP — inostrana obnovljena organizacija« (NSDAP/AO), takođe i srodne grupe »Nacional-socijalistička partija Amerike« (NSPA). Laukov list »NS-Kampfruf« služi i nemačkim neonacistima kao glasnogovornik za proturanje i širenje agresivnih ciljeva. Lauk je jedna od ključnih figura u današnjoj »mrkoj inter-

Digitized by Google

nacionali«, koja sa mrežama pomoćnika između SAD i Libana, od Paragvaja do Holandije, snabdeva nemačke teroriste oružjem i pruža im utočište.

U SR Nemačkoj je izdat nalog za hapšenje Lauka, zbog širenja antiustavne propagande, ali je on, uprkos tome, doputovao 1979. godine dobivši zvanično obećanje da mu se ništa neće dogoditi, te se pojavio kao svedok na suđenju pripadnicima jednog nemačkog neonacističkog kružoka, a zatim opet nesmetano otputovao u Ameriku. Više puta je sa nemačkim neonacistima organizovao zajedničke poduhvate po Zapadnoj Evropi. Lauk masovno štampa i šalje propagandni neonacistički materijal u Zapadnu Nemačku i na taj način se izigravaju propisi: štampanje takvih spisa je u SRN zabranjeno i kažnjivo, ali uvoz iz inostranstva podleže manjoj i blažoj kontroli. Gari Reks Lauk propoveda »teror i otpor po svaku cenu«, huška protiv boljševičkih podljudi«, preti novinarima, sudijama i »bonskim parlamentarnim nitkovima«, a pokušao je i da neonacistička gnezda u SR Nemačkoj reorganizuje u »NSDAP-gaue« (po uzoru na nacističke okruge u Trećem Rajhu), ali sa tim podređivanjem se nisu složili nemački neonacisti.

Amerikanac nemačkog porekla Georg Dic (58), novinar, izdavač, preko svojih izdavačkih firmi u Liverpulu, u zapadnoj Virdžiniji, rastura časopis na nemačkom jeziku »Dopisna obuka«, čime se upućuju nemački ultradesničari u korišćenje šifrovanih poruka i konspiracije i propoveda mržnja prema drugim narodima. Dic otvoreno propagira »ponovno rađanje nacističkog pokreta širom sveta, sa svetlećim simbolom kukastog krsta nad Nemačkom«. Saučesnik u rasturanju te propagande je njegov brat koji živi u Visbadenu, kod kojega su zaplenjivane veće količine ilegalne strane literature iz SAD.

U Kanadi nastanjeni Nemac Ernst Cindel (47), po zanimanju foto-retušer, raspolaže izdavačkom firmom u Torontu, odakle upućuje neonacističke publikacije u SRN. Samo u 1980. godini je uložio 100.000 maraka u tu svrhu, upućujući cirkularna pisma i preteće poruke zapadnonemačkim političarima, čak i policijskim inspektorima, zatim neonacističke spise, tonske kasete i umnoženu Hitlerovu knjigu »Majn kampf«. Na taj način su nemački neonacisti pošteđeni rizika da sami, u SRN, štampaju ove materijale, a ipak raspolažu dovoljnim količinama za svoju propagandu.

Iz Velike Britanije stiže nova verzija »Felkišer beobahtera« (tako se zvao zvanični list nacističke stranke u vreme Hitlera i Gebelsa), koji se potajno rastura po Zapadnoj Nemačkoj. Izdavač je anglo-nacista Majkl Mekloflin iz »Britiš muvmenta«.

Iz Engleske se takođe šalju nemačkim neonacistima spisi koje izdaje »Nacionalni front«, a finansira grupa »Skrudrajver« čiji agitator Jan Stjuart propagira »nacističku Evropu«.

U Francuskoj neonacistička organizacija »Faiscaux Nationalistes Europées« (FNE) u svom časopisu izveštava o aktivnostima istomišljenika u drugim zemljama i u više mahova je pružala utočište odbeglim nemačkim neonacistima kojima preti zatvorska kazna. Takođe i francuska grupa »KOBRA« sudeluje sa nemač-

Digitized by Google

kom grupom HNG u pomaganju uhapšenim neonacistima. Nemački mrki kolovođa Mihael Kinen je dva puta koristio utočište u Francuskoj, sklanjajući se od nemačkih potera.

Na zborovima i paradama flamanskih nacionalista, koji se često održavaju u belgijskom mestu Diksmuide, obavezno učestvuju i nemački neonacisti. Tamošnje hodočašće na tradicionalni skup »Ijzerbedevaart« zloupotrebljava se za sastajanje neonacista. Po 200 neonacista iz Zapadne Nemačke dolazi na te tajne dogovore. Takođe se sarađuje sa »Vlaamse Militante Orde«, desničarskom mafijaškom grupom, koja raspolaže sopstvenim paramilitarističkim logorom za obuku. Nemački neonacist Tis Kristofersen se dve godine krio u Belgiji.

Za obučavanje mladih fanatika služi i omladinski logor Fuerza Joven u Eskorijalu, blizu Madrida, gde kao »komandir Valter« trenira podmladak jedan bivši esesovac. Španska grupa CEDADE vrlo aktivno propagira nacističke ideje.

Austrijski neonacisti tesno sarađuju sa istomišljenicima u Zapadnoj Nemačkoj, pružaju im utočište i zajedno organizuju mitinge — u Kremsu, Gracu — i svoje propagandne spise rasturaju po SRN, kao »Österreichische Beobachter — Kampfblatt der NSDAP«.

U Švajcarskoj nalaze nemački neonacisti podesan teren za pripremanje svojih akcija. U Lozani je sedište neonacističke organizacije »Novi evropski poredak« (ENO), pod čijim okriljem se javljao kao komesar Nemac Tis Kristofersen. Posle njegovog hapšenja odao mu je priznanje generalni sekretar ENO, Gaston Amodriz (65), izdavač.

U Italiji neofašisti su bliski saveznik i pomagač nemačkih neonacista. Zajedno su vršili pripreme i dogovore za stvaranje jedne evropske nadorganizacije, pomoću koje bi se koordinirale akcije ekstremnih desničara i militantskih grupa u zemljama zapadne Evrope, u Severnoj i Južnoj Americi, na Bliskom istoku i na jugu Afrike. U Danskoj jedan nacionalsocijalistički omladinski izdavački servis služi za umnožavanje propagandnog materijala nemačkih neonacista, kao i za pružanje utočišta kada oni beže od policijskih potera.

Koliko su Nemci podložni neonacizmu?

Oko 13 procenata zapadnonemačkih birača (to jest 5,5 miliona) ideološki su podložni krajnje desničarskom pogledu na svet — ustanovio je demoskopski »Sinus«-institut, na osnovu jednogodišnje ankete koju je objavio u martu 1981. godine. Oni su opsednuti onakvim shvatanjem istorije kakvo je propagirano u doba nacizma u Trećem Rajhu, gaje netrpeljivost i mržnju prema drugim nacijama i rasama, prema demokratiji i političkom pluralizmu, opterećeni su antisemitizmom, opčinjeni »kultom firera« i zadojeni prekomernim nacionalizmom. Gotovo polovina ovih desno

Digitized by Google

orijentisanih, to jest 6 procenata zapadnonemačkih birača — prema istoj anketi — odobrava politički motivisano nasilje i teror, dakle spada u potencijalne simpatizere ultradesničarskog i neonacističkog nasilja. Najviše privrženika ove orijentacije nalazi se u Bavarskoj i u Hesenu, pretežno u selima i malim palankama. Desno orijentisani su mahom lica iznad 50 godina, znači, ratne generacije.

Objavljivanje te ankete izazvalo je alarm u SRN, razne zvanične institucije nastojale su da opovrgnu ovo tvrđenje, navodeći da se većina nemačkih birača opredeljuje za ustavni poredak i za demokratska načela. Naknadnim anketama drugih instituta ublažena je ova nepovoljna slika, ali je istovremeno konstatovano da neonacističke struje i nacionalistički talas nisu u opadanju, nego da privlače još nove privržene i mlade fanatike.

Po naknadnom nalogu bonskog Ministarstva za pitanja omladine, porodice i zdravstva, isti »Sinus«-institut je dve godine kasnije, 1983, objavio anketu i analizu o stanju zapadnonemačke omladine, ocenjujući je kao »onespokojenu generaciju«, dezorijentisanu i često razočaranu jer ne nailazi na dovoljno interesovanje, pažnju i podršku države i društvenog establišmenta, pogotovu ne dobija potrebnu potporu za sticanje stručnih kvalifikacija i školovanje, tako da nema potrebnu perspektivu.

Četrdesetu godišnjicu od završetka drugog svetskog rata prihvatile su konzervativne snage u Zapadnoj Nemačkoj kao povod da pokrenu zapadne savezničke sile, pre svega Amerikance i Francuze, da se »povuče crta« iza prošlosti, da se prepuste zaboravu stara neprijateljstva i žrtve. To traže pre svega oni koji su se na nemačkoj strani, pod Hitlerom, borili juče protiv zapadnih sila, sa kojima je SRN danas udružena u NATO-paktu i u ekonomskim integracijama, te im je gotovo i najvažniji partner. Pristanak Ronalda Regana da, na insistiranje bonskog kancelara Helmuta Kola, uoči 40-godišnjice savezničke pobede, poseti nemačko vojničko groblje u Bitburgu, gde je, pored ostalih vojnika Vermahta, sahranjeno i pedesetak pripadnika esesovskih jedinica, koje su ranije masakrirale stotine američkih vojnih zarobljenika u Ardenskoj ofanzivi — delovalo je na Nemce drukčije nego na Amerikance. Taj »taktički« gest, u kojem kancelar Kol vidi »simbolično izmirenje«, slično godinu dana ranije na Verdenu, u susretu sa Miteranom, procenili su nemački ultranacionalisti kao ohrabrivanje i podstrek za oživljavanje velikonemačkih pretenzija.

Nesmotreni presedan iz Bitburga

Razbuktavanje neonacizma ispoljava se i u učestalim provokativnim skupovima bivših pripadnika esesovskih divizija, koji su danas opet okupljeni u »kameradšaftskim« udruženjima. Martovski zbor u banji Oberaula 500 veterana esesovske divizije »Mrtvačka

Digitized by Google

glava«, koja je pobila 20.000 civila i zarobljenika kod Harkova, izazvao je negodovanje demokratskih organizacija.

Odmah posle Reganove posete Bitburgu, ohrabreni takvim gestom, pripadnici esesovske divizije »Lična garda Adolfa Hitlera« i esesovske divizije »Hitlerjugend« održali su veliki skup u Neselvangu, u Bavarskoj, protiv čega je nekoliko hiljada sindikalaca i drugih građana ogorčeno protestovalo. Zatim je u Bad Vindshajmu održan »susret« bivših nemačkih esesovaca iz »Alpske divizije« sa veteranima američke 70. pešadijske divizije — u znak zajedničke komemoracije.

Protiv razmetljivog držanja bivših pripadnika nacističkih vojnih i drugih formacija raste negodovanje i otpor u jednom delu nemačke javnosti. U Zapadnom Berlinu, na zahtev socijaldemokrata, policija je zabranila da se na registarskim tablicama automobila ističu slova koja označavaju famozne nacističke simbole, kao: SS, SA, HJ, NS. Na proteste građana, mada sa velikim zakašnjenjem, dalje se briše ime Hitlera iz knjige počasnog građanina pojedinih manjih gradova. Sada je, u gradiću Cilpih, kod Ojskirhena, poništena takva počasna titula Hitleru, mada su se odbornici Hrišćansko-demokratske unije tome suprotstavljali.

U protestnim demonstracijama protiv oživljavanja neonacizma jedan mladi demonstrant je letos izgubio život u Frankfurtu.

Neonacisti pribegavaju novoj taktici: među neobuzdanim mladim fudbalskim navijačima vrbuju fanatični podmladak i upregu ih u svoja kola, kao razbijačke kolone. Uvlače u svoje akcije i besprizorne ulične momke, »rokere«, »pankere« i omladinsku sektu »obrijane glave«, kao i druge mlade ljude istisnute iz društva i angažuju ih kao ulične bande za izazivanje nereda i tuča.

Još i sada se događa da zakulisni režiseri naočigled javnosti rehabilituju i veličaju nekadašnje nacističke glavešine umešane u ratne zločine. U Kaselu je »Radni krug hrišćanskih publicista« unapredio za počasnog člana i slavio starog nacistu Teodora Oberlendera, koji je 1960. morao da napusti fotelju bonskog ministra kada se obelodanilo da je — član nacističke stranke još od 1933. — pripadao zloglasnoj hitlerovskoj jedinici »Nahtigal« koja je vršila masovne pokolje u okupiranoj Ukrajini tokom rata.

Političko sazrevanje nemačke javnosti

U sadašnjem primitivnom i deklasiranom sastavu, neonacistički pokret u Zapadnoj Nemačkoj više predstavlja kriminalnu, terorističku nego političku snagu. Sastavljen je od fanatizovanih ili zavrbovanih nezrelih sledbenika, pretežno sa dna društvene lestvice, od neprosvećenih i zatucanih lica kojima manipulišu zaostali privrženici hitlerovske ratne mašine. U tim redovima nema značajnije i uticajnije, »vodeće« ličnosti. Neonacističke struje i grupe su bez »neo-firera«. Pokret nije dobio masovne razmere niti bitno utiče, ne izaziva dublja komešanja u nemačkom dru-

Digitized by Google

štvu, već ostaje na periferiji zbivanja, upleten u podzemna rovarenja, pojedinačne diverzije i atentate, te nasiljem i zastrašivanjem — što je odraz očajničke nemoći — nastoji da brutalnošću, šokovima i nasiljem utiče na javnost.

Ograničeni domet i razmah neonacizma uslovljen je ovim okolnostima:

prvo, Zapadna Nemačka je, posle sasvim kratkog perioda posleratne oskudice, uplovila — kao »reklamni izlog Zapada« — u materijalno i bezbednosno blagostanje, bez socijalnih potresa i,

drugo, SRN je pod kontrolom zapadnih pobedničkih sila usled čega i njen unutrašnji razvoj teče pod nadzorom spoljnih faktora, tako da ni ekstremna zastranjivanja ne mogu da se nekontrolisano razbuktavaju.

Ali sadašnje razmere neonacizma mogu da budu samo prolazni oblik, pošto niko ne može da garantuje da u promenjenim uslovima, u slučaju težih unutrašnjih ili međunarodnih poremećaja i kriza — iz ove klice ne bi mogle da izniknu razorne i opasne demonske snage. Jer, ne gubi se iz vida da je Hitlerov nacistički režim postojao samo 12 godina, a da njegovi ostaci, recidivi i regenerisani izdanci vegetiraju još i 40 godina posle poraza nacizma.

Pokretačke i markantnije figure i krugovi, inicijatori i režiseri, čije poglede i ciljeve reflektuje sadašnji neonacistički pokret, na otvorenoj sceni, međutim, drže se po strani, ne izlaze pred javnost, ne angažuju se, ne izlažu se riziku — te otuda ni pravo dejstvo sadašnjeg latentnog potencijala neonacizma ne dolazi do izražaja.

U dublje izmenjenoj situaciji, u ozbiljnijoj privrednoj recesiji, uz razmah masovnije nezaposlenosti, ili u slučaju kritičnog pogoršavanja odnosa među blokovima — delovanje neonacističkih struja moglo bi da bude i drukčije, mnogo opasnije. Neonacisti, ma koliko primitivni u svojoj propagandi i taktici, igraju na kartu da sebe prikazuju kao mesijanske zagovornike nemačkog ujedinjenja, što — s obzirom na nacionalističke motive i opsesije kod Nemaca — u nekoj nestabilnoj svetskoj konstelaciji može da postane opasna varnica.

Sada, četiri decenije posle sloma Trećeg Rajha, pri čemu je nacistički režim srušen ali njegova nacionalistička otrovna srž nije sasvim iskorenjena iz shvatanja i iz stremljenja za obnavljanjem velikonemačke sile, neonacizam liči na vulkan koji je bez erupcije, ali nije konačno ugašen, niti je sasvim bezopasan.

Neonacizam nema za sobom krupnije niti značajnije društvene slojeve. Zapadnonemačka javnost je danas, gledano u celini, mnogo iskusnija i politički zrelija nego u Vajmarskoj republici ili 1933, i nije podložna da se, i to još usred izmenjene Evrope, ponovo sroza u mrki fanatizam. Trajna demokratizacija nemačkog društva je neophodan preduslov da bi se sprečilo narastanje i razbuktavanje neonacističke opasnosti. Budnost svetske javnosti,

Digitized by Google

međunarodne zajednice i miroljubivih konstruktivnih snaga i država u svetu su drugi neophodni preduslov da se osujeti da se neonacizam otrgne od kontrole i da ugrozi ili prekida procese normalizacije kod Nemaca, kao i da ugrožava bezbednost ostalih u Evropi.

Danas i u dogledno vreme neonacizam je u suštini nemoćan da izbaci iz koloseka, niti da poremeti proces razvitka zapadnonemačkog društva. Ali to ne garantuje sigurnost za sva vremena.

Digitized by Google

Zagorka Jovanović

Alternative savremenih desnica

Diferenciranje levice od desnice nije nimalo zahvalan posao, pre svega zbog relativnosti pojmova levo i desno u politici. Niz je primera u istoriji koliko je konzervativizma i reakcionarnosti bilo u pojedinim levičarskim pokretima, ili, pak, naprednih ideja kod nekih desno orijentisanih grupa. Imajući u vidu svu relativnost pojmova levo i desno, čini se da se, ipak, kao osnovni kriterijum reakcionarnosti određenog idejnog pokreta može uzeti udaljenost tačke u prošlosti na koju se premešta težište njegove ideologije. Tako se određena desna orijentisanost, odnosno konzervativizam, može prepoznati po romantičnom, idealizovanom prikazivanju nekog istorijskog perioda iz prošlosti i po isticanju vrednosti kao što su trajanje, večnost, tradicija i poreklo.[1]

Pokušaj oživljavanja merila vrednosti iz prošlosti posebno je karakterističan za krizna vremena. »Skretanje udesno je deo onoga što Gramsci naziva »organskim« fenomenom: »Dešava se da kriza ponekad traje decenijama. Ova dugotrajnost je znak da su se razotkrile nepopravljive strukturalne suprotnosti ... i da, uprkos tome, političke snage koje se bore za očuvanje i odbranu postojeće strukture nastoje da ih saniraju unutar određenih gra-

[1] Todor Kuljić, *Savremena levica i desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 32—33.

Digitized by Google

nica i da ih prevaziđu. Ova neprekidna i istrajna nastojanja ... oblikuju polje situacionog, a upravo to je teren na kome se snage opozicije organizuju« »(Gramsci, Prison Notebooks, str. 179).«[2]

Šezdesete i kraj sedamdesetih godina ovog veka bile su razdoblje karakteristično po izuzetnim ekonomskim teškoćama u svetu. Došlo je do istovremenog porasta stope inflacije i nezaposlenosti, odnosno do pojave novog ekonomskog fenomena — stagflacije. Istovremeno je oslabilo i poverenje u sposobnost države da rešava ekonomske i socijalne probleme, a duboko osećanje neizvesnosti preneto je i na početak osamdesetih godina.

Kriza je levicu na Zapadu zatekla nespremnu. Nova levica, kao najjači progresivni pokret tokom šezdesetih godina, doživela je »brodolom«. »Kontrakulture«, koje je stvorila nova levica, razorile su same sebe kada su izgubile njima svojstvenu političku udarnu snagu: okretanje nekoj vrsti privatnog »oslobađanja« (upotreba droga, okretanja guru-kultu i drugim pseudoreligioznim sektama), apstraktni antiautoritarizam plus prezir prema teoriji kao putokazu prakse, ritualizacija i fetišizacija marksizma. Sve je to bio »izraz prevremene rezignacije i gubljenja iluzija«.[3]

U takvim uslovima, na Zapadu je došlo do proširenja i produbljivanja jaza između građana i institucija i do jačanja nepoverenja ljudi u aktivnost političkih partija. Javljaju se pokreti koji imaju specifične i ograničene ciljeve, poznati kao »građanske inicijative«.[4]

Ideološki vakuum, u kojem se levica našla zbog nedostajanja »solidnog temelja teorije krize«, stvorio je otvoren prostor za delovanje desničarskih ideologija. Tako su »... granice rasta i socijalne države, kriza svetske privrede, finansija i čovekove sredine — uključujući tu i krizu legitimiteta, odnosno »krizu državnog autoriteta« — stigli dotle da predstavljaju opšte mesto koje nalazimo u svakom konzervativnom i liberalnom listu kada se govori o društvenoj, nacionalnoj i međunarodnoj situaciji«.[5] Danas desnica ima razvijenu teoriju krize i strategiju za njeno prevazilaženje, koja se oslanja u najvećoj meri na neoliberalne i neokonzervativne ekonomske koncepcije. To je, verovatno, jedan od značajnih razloga što je stanovništvo danas najrazvijenijih zemalja zapadnog kapitalizma: SAD, Velike Britanije i SR Nemačke, ukazalo poverenje konzervativnim liberalima, koji su danas u ovim zemljama na vlasti.

Ideologije konzervativnih liberala, kao alternativu savremenom društvu, pre svega kapitalističkom, nude laisser-faire koncep-

---

[2] Stuart Hall, *Zaokret udesno*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 85.

[3] Herbert Markuze, *Merila vremena*, »Grafos«, Beograd, 1978, str. 44.

[4] Intervju Massima De Angelisa s Clausom Offeom, *Posle 1968: Država, pokreti i društvo u SR Nemačkoj*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1981, str. 355.

[5] Claus Offe, *»Nemogućnost vladanja« ili renesansa konzervativnih teorija*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 40.

Digitized by Google

cije XIX veka, manje ili više modifikovane. Država blagostanja je na udaru njihove kritike, dok se socijalizam potpuno isključuje kao mogućna perspektiva kapitalizma.

Nasuprot ovim krajnje antisocijalističkim i antikomunističkim ideologijama, tokom sedamdesetih godina pojavio se i niz teorija koje razmatraju mogućnost kretanja savremenog društva ka socijalizmu. To su takozvani modeli tržišnog socijalizma, koji su, sa stanovišta zvanične ideologije socijalističkih zemalja, okvalifikovani kao desno-revizionistički. Takva kvalifikacija se može samo uslovno prihvatiti[6], ali se prikaz tih modela daje u okviru ovoga rada zbog toga što oni imaju pojedinih dodirnih tačaka sa konzervativnim liberalizmom.

1. Liberalni konzervativizam

Kriza koja je zahvatila kapitalističke zemlje krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina rezultirala je pojavom stagflacije, za koju kejnzijanizam, odnosno neokejnzijanska teorija, dopunjena Filipsovom krivuljom, nije imala rešenja. Kapitalistička država, koja je svoju ekonomsku politiku do tada uglavnom zasnivala na koncepcijama Kejnza i njegovih sledbenika, ostala je bez odgovarajuće efikasne aparature za suzbijanje dva najveća zla svake privrede — inflacije i nezaposlenosti. Tako danas, po rečima Clausa Offea, »kapitalistička država pati od preopterećenosti zahtevima koje ne može da zadovolji a da ne razori kapitalističke osnove svoje ekonomije ili ne potkopa sopstvenu institucionalnu strukturu, a time i obezbeđenu regulaciju klasne suprotnosti«.[7] Stoga, pod pritiskom krize, obični radni ljudi sve više doživljavaju državu ne kao zaštitnika svojih interesa, već kao moćni, birokratski namet.[8]

Nemoć države da uz pomoć kejnzijanske aparature suzbije krizu dovela je, s jedne strane, do oživljavanja i popularizacije monetarizma, i s druge — do pokušaja iznalaženja rešenja za novonastale probleme — stvaranjem novih pravaca ekonomske misli.

Oživljavanje monetarizma sedamdesetih godina posebno je dovelo do narastanja uticaja Miltona Friedmana, tvorca nove kvantitativne teorije novca i zastupnika konzervativne ekonomske politike, oličene u ograničavanju državnog regulisanja privrede i neograničenom delovanju tržišnih snaga. Osnovne odlike Friedmanovog monetarizma su stabilna i dugoročna monetarna politika, ograničavanje državnih ekonomskih intervencija i tržišno određivanje cena. Polazeći od teorijskih pretpostavki da je tražnja

[6] Uslovno zbog toga što je ipak pitanje da li bi jedna tržišna privreda za socijalističke zemlje, u kojima još preovlađuje naturalni oblik privređivanja, značila korak nazad.

[7] Navedeno prema: Chantal Mouffe, *Demokratija i nova desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 63.

[8] Stuart Hall, ibid., str. 90.

Digitized by Google

novca stabilna kategorija, da stopa outputa raste u skladu sa realnim varijablama i da je ponuda novca egzogeno određena, Friedman smatra da je čvrsta monetarna politika osnovica vođenja stabilne ekonomske politike.

Uprkos tome što su režimi u Čileu, Peruu i Izraelu, koji su nastojali da realizuju doktrinu Miltona Friedmana, doživeli katastrofu u ekonomskom životu, popularnost ovog ekonomskog teoretičara nije opala ni početkom osamdesetih godina.

Od škola ekonomske misli posebnu popularnost tokom sedamdesetih godina su stekle »ekonomija ponude« (Supply-side Economics) i »nova klasična škola« ili »konzervativna makroekonomska teorija«, poznatija pod nazivom »škola racionalnih očekivanja« ili »RATEX« škola (Rational Expectations). Veliki broj najuticajnijih ekonomista srednje generacije u SAD zastupa gledište jednog od ova dva pravca, a većina njih zauzima značajna mesta u savremenom naučnom i političkom svetu. Razlike između ove dve škole ekonomske teorije su znatne, ali im je zajednička uverenost da je tržište bolji mehanizam od državnih tela u službi javnih interesa, da je narodu potrebno dati prave podsticaje i da se ekonomska politika mora svesti na nekoliko jednostavnih i trajnih pravila. Glavno zlo savremene privrede, prema ovim teorijama, jeste postojeći suviše glomazan i neefikasan sistem državnog intervencionizma.[9]

Oslanjajući se na ovakve ekonomske koncepcije, liberalni konzervativizma, kao danas veoma aktuelna ideologija na Zapadu, grana se u tri glavna pravca: neoliberalizam, neokonzervativizam i novu desnicu, između kojih postoje znatne razlike, mada su u svom antisocijalističkom opredeljenju jedinstveni.

1.1. *Neoliberalizam*

Teorijsko uporište neoliberalizma predstavlja neoliberalna škola socijalne tržišne privrede, koja je nastala još 1940-ih godina kao reakcija na uspon socijalizma i fašizma, da bi ponovo postala aktuelna sedamdesetih godina.

Jedan od najuticajnijih predstavnika ove teorije jeste Friedrich Hayek, prema kojem je liberalizam učenje koje insistira na svođenju države na minimum da bi se postigao najviši mogući politički cilj — sloboda, pod kojom on podrazumeva životne uslove za ljude među kojima je nasilje jednih nad drugima uklonjeno koliko god je to u jednom društvu moguće, odnosno uslove pod kojima čovek nije podvrgnut prisili zbog samovolje drugog čoveka ili drugih ljudi. Slobodna tržišna privreda je nužan i dovoljan uslov da bi se osigurala ovako shvaćena sloboda pojedinca. S tim u skladu je i zahtev da se državna uprava odrekne gotovo svih

[9] Zoran Pjanić, *Kriza savremene teorijske ekonomije na Zapadu*, u: *Ekonomska enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1984, str. 211.

Digitized by Google

svojih društveno-starateljskih i regulatorskih funkcija i da se ograniči na obezbeđenje stabilnosti novca kontrolom novčanog opticaja i na održavanje slobodne konkurencije, sigurnosti vlasništva i na ispunjavanje ugovorâ. Svaki kolektivistički sistem, pod kojim Hayek podrazumeva svaku vrstu državne intervencije, uključujući Nju Dil i socijalnu državu blagostanja, uvek predstavlja prvi korak ka totalitarizmu i razaranju individualne slobode. Stoga je on protiv svake vrste planiranja, a za odbranu tržišta kao regulativnog principa. Zajedno sa Ludwigom fon Misesom, Hayek je još 1930-ih godina postao najznačajniji predstavnik antisocijalističke struje i kritičar totalitarizma i ekonomske neefikasnosti, koju je, po njemu, socijalizam sobom doneo.

Sloboda pojedinca je u središtu interesovanja i Miltona Friedmana, koji pokušava da dokaže da slobodna razmenska privreda s privatnim preduzećima predstavlja za razvijeno društvo jedini oblik socijalne organizacije koji poštuje pravo na slobodu pojedinca. To je jedini ekonomski sistem u kojem bi se ekonomske aktivnosti velikog broja ljudi mogle koordinirati bez prinude. Osnovni uslovi potpuno individualne i slobodne saradnje u složenoj preduzetničkoj i novčanoj privredi jesu: 1. da su preduzeća privatno vlasništvo, tako da su ugovorne strane na kraju pojedinci, i 2. da pojedinci potpuno slobodno mogu da odlučuju o ulaženju u određen proces razmene, tako da je svaka transakcija potpuno dobrovoljna.

Ideolozi neoliberalizma »državi blagostanja« suprotstavljaju »pravnu državu«, čija je jedina i najvažnija svrha obezbeđivanje reda i mira.

Po rečima Gordona Tullacka, liberalistička ideologija nameće »imperijalizam ekonomske teorije«, koji podrazumeva dva uzajamno povezana stava: potpuno redukovanje čoveka na *homo economicusa* i formiranje opšte metodologije svih društvenih nauka, koja se zasniva na metodološkoj univerzalnosti ekonomskih principa kao osnove racionalnog ponašanja.

Kako *homo economicus* predstavlja čoveka koji je, ukoliko nije pod uticajem prinude ili predrasuda, potpuno kompetentan da prosuđuje šta je u svakoj životnoj situaciji najbolje, to se isključuje potreba za javnim institucijama (bolnicama, školama), jer one sprečavaju da pojedinac sâm bira tretman i troškove. Svaki čovek je sâm odgovoran za svoju sudbinu i ne sme se pouzdati u državne mere, koje su, samim tim, izlišne. *Homo economicus* uvek predstavlja pojedinačnog čoveka koji nije član nikakve grupe. Stoga neoliberalizam ne priznaje nikakve klase niti društvene grupe, već uvek polazi od pojedinca kao individuuma.

Iz ovakvog tretmana čoveka kao *homo economicusa* proističu i zahtevi da se sve društvene nauke utemelje na racionalnom ponašanju čoveka, koje je diktirano isključivo ekonomskim zakonima.[10]

[10] Miloš Nikolić, *Neoliberalizam, neokonzervativizam, nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 51—54.

Digitized by Google

1.2. *Neokonzervativizam*

Dok neoliberalizam nastoji da reafirmiše neometanu slobodu kapitalističkog preduzetništva, slobodu kapitalističke privatne svojine i inicijative, odnosno individualne slobode, dotle neokonzervativizam postojeću krizu kvalifikuje kao krizu sistema kulturnih vrednosti i političkih institucija. Stoga ideolozi neokonzervativizma nastoje da sprovedu temeljnu reorganizaciju celokupne buržoaske ideologije, odnosno sistema kulturno-duhovne legitimizacije i motivacije, i pokušavaju da izmene pojam, sadržaj i smisao političke slobode u buržoaskom društvu, a time i pojam, sadržaj i smisao same politike.[11] Stoga neokonzervativci najviše kritikuju društvenu jednakost i participaciju.

Najglasnija grupa neokonzervativaca je u SAD. S njom u vezi je zanimljiva činjenica da se ona uglavnom sastoji od intelektualaca i profesora čuvenih univerziteta, koji su sa leve liberalne pozicije prešli na konzervativističku kritiku američkog društva.

Neokonzervativci koji se oslanjaju na ekonomske doktrine ekonomije ponude i škole racionalnih očekivanja nisu, kao liberali, apsolutno protiv socijalne države. Oni kritikuju samo projekt »great society«, koji je, po njihovom mišljenju, tokom šezdesetih godina doveo do izvesnog prenaglašavanja socijalnog, pa je na taj način bio začetnik preteranih zahteva u odnosu na državu. To je dovelo do krize autoritetâ i time ugrozilo društvenu stabilnost. Postavljanju preteranih zahteva državi, prema neokonzervativcima, najviše je doprineo demokratski sistem.

Jednim od glavnih uzroka postojeće krize neokonzervativci smatraju stalne zahteve za sve većom društvenom jednakošću. Irving Kristol tvrdi da je koncepcija jednakosti u protivrečnosti sa jednakošću prirodnog poretka stvari, jer se ljudski talenti i sposobnosti sami raspodeljuju prema zvonastoj krivulji, pri čemu većina ljudi pripada sredini, a samo mali procent zauzima gornje i donje krajeve. Po njemu, američko društvo je, prema ovom kriterijumu, uzorno, jer raspodela dohotka, kao i raspodela političkog uticaja, slede tu zvonastu krivulju.[12]

Neokonzervativci smatraju da je potrebno ograničiti polje političkog učešća, da bi se oslabio ovaj subverzivni potencijal pojma jednakosti. Prema predlogu Zbignjew Brzezinskog, politički sistem bi trebalo sve više odvajati od društva, pri čemu se zalaže za to da se odlučivanje sve više oslobađa političke kontrole i da se prepusti isključivo odgovornosti stručnjaka.

Jedna od reprezentativnih organizacija neokonzervativaca jeste Trilateralna komisija, koja je, na inicijativu Amerikanaca, formirana početkom 1970-ih godina, okupivši najveće teorijske umove kapitalističke Evrope, Amerike i Japana. Posebno značajno

---

[11] Ibid., str. 54—55.

[12] Chantal Mouffe, *Demokratija i nova desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 70.

Digitized by Google

bilo je zasedanje Komisije u Kjotu 1975. godine posvećeno temi »Mogućnosti upravljanja demokratijom«, a kojem je predsedavao Zbignjew Brzezinski. Zaključci sa ovog zasedanja sadrže ključne stavove o uzrocima savremene krize: 1. nastojanje na demokratskim vrlinama jednakosti i individualizma dovelo je do opšteg osporavanja legitimnosti i gubitka poverenja u rukovodstvo; 2. demokratsko proširenje političke participacije stvorilo je preopterećenost vlade i neuravnoteženo proširenje vladinog delovanja, pogoršavajući inflacijske tendencije u ekonomiji; 3. pojačalo se političko nadmetanje bitno za demokratiju, što je dovelo do razjedinjavanja interesa, te pada i usitnjavanja političkih partija; 4. razumevanje demokratske vlade za biračko telo i društvene pritiske ohrabruje nacionalističku uskogrudost u načinu na koji demokratska država vodi svoje spoljne poslove. Komisija je tom prilikom predložila sledeća rešenja: 1. efikasno planiranje ekonomskog i društvenog razvoja; 2. jačanje institucija i autoriteta političkog rukovodstva; 3. ponovno oživljavanje političkih partija; 4. uspostavljanje ravnoteže između vlada i štampe (TV i ostalih »mas-medija«); 5. preispitivanje troškova i funkcija visokog obrazovanja; 6. češće inovacije na području rada; 7. stvaranje novih institucija za kooperativno unapređenje demokratije.[13]

Konzervativizam, koji je nastao krajem XVIII veka kao reakcija na francusku buržoasku revoluciju, imao je tokom XIX i početkom XX veka antikapitalistička obeležja. Od oktobarske revolucije, a posebno nakon drugog svetskog rata, novi konzervativizam se razvija kao izrazito antisocijalistički, usmeren protiv staljinizma, koji u terminologiji neokonzervativaca predstavlja sinonim za socijalizam i marksizam.

1.3. *Nova desnica*

Dok su neoliberalizam i neokonzervativizam samo prividno novi, jer se uglavnom oslanjaju na ideje koje su postojale još u XIX i početkom XX veka, dotle nova desnica sobom donosi niz ideoloških inovacija. »Nove desnice ... ne teže za osvajanjem političke vlasti putem masovnog nasilja ili izbornih rezultata, ali nastoje da, putem totalitarnog kulturnog rata, zapadnoj svesti nametnu sistematsku eksplikativnu shemu sveta. Njihove udarne linije te sheme nisu nacija, demokratija, monoteizam, jednakost ili bratstvo, već etnološke teritorije, prirodni zakoni hijerarhije i nejednakosti između ljudi i rasa, darvinovska društvena selekcija, neznabožački panteizam i ničeovski natčovek.«[14]

Nova desnica želi da stvori novu viziju sveta, novu desničarsku kulturu koja treba da se zasniva na poslednjim rezultatima

---

[13] Miloš Nikolić, ibid., str. 72.

[14] Patrick Moreau, *Konzervativna revolucija i nova nemačka desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 168—169.

Digitized by Google

nauke, pre svega biologije, sociologije i takozvane hereditarne psihologije. Stožeri novodesničarske ideologije su postojanje elite i poretka. Iz otkrića o biološkim osnovama ljudskog ponašanja, do kojih se došlo u sociobiologiji, novodesničari izvode nužnost postojanja elite, a, sledstveno tome, i određenih oblika političkog sistema. Prema shvatanjima nove desnice, elita se ne može konstituisati izbornim putem, već samo utvrđivanjem stvarnih sposobnosti pojedinaca na osnovi egzaktnih naučnih metoda, kao što su, na primer, testovi za merenje koeficijenta inteligencije. Sve socijalne i ostale razlike između ljudi su posledica biološkog nasleđa, te u političkom delovanju i konstituisanju političkih sistema treba imati to u vidu da bi se bilo na nivou naučnih otkrića dvadesetog veka.

Za razliku od neoliberalizma, nova desnica je protiv fetišizacije tržišta.

Ideolozi nove desnice, slično neoliberalima i neokonzervativcima, marksizam praktično svode na staljinizam, odnosno izvore staljinizma vide u samom Marksu, poput Morisa Klavela koji smatra da otrov nije nigde drugde nego u samom Marksu.[15]

Nova desnica je posebno razvila svoju aktivnost u Francuskoj, SAD i SR Nemačkoj. Kako između novodesničarskih pokreta u ovim zemljama postoje znatne razlike, oni će biti pojedinačno razmatrani.

1.3.1. Karakteristike nove desnice u Francuskoj

Predstavnici nove desnice u Francuskoj su organizovani u pokret poznat pod nazivom »La Nouvelle Droite«, a okupljeni su u centru za proučavanje evropske civilizacije (GREECE), dva časopisa: »Elements« i »La Nouvelle Ecole«. Oni održavaju i bliske kontakte sa klubom »De l'Horloge«, odnosno grupom uticajnih francuskih javnih službenika i tehnokrata. Od 1977. godine, izdavanjem »Le Figaro Magazin«, pod rukovodstvom Louisa Pauwela, nova desnica je u Francuskoj stekla pola miliona pristalica samo među čitaocima. Vodeći teoretičar francuske nove desnice je Alain de Benoist.

Francuski ideolozi nove desnice najžešće kritikuju »utopiju jednakosti«, koju smatraju opasnom po opstanak evropske civilizacije, jer teži da razori sve društvene razlike. Oni se zalažu za pravo na različitost i time oživljavaju jednu od glavnih teza iz 1968. godine, proklamujući da je razlika jednaka nejednakosti, odnosno jednaka slobodi, nasuprot čemu je jednakost jednaka identičnosti, odnosno jednaka totalitarizmu.

Osnovna krilatica ovog pokreta je: »Protiv totalitarizma, protiv egalitarizma, protiv rasizma. Za novu kulturu.«[16] Poseban zna-

---

[15] Petar Živadinović, *Nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 116—121.

[16] Chantal Mouffe, ibid., str. 73.

Digitized by Google

čaj se pridaje nauci, naročito biologiji, za koju se smatra da će u budućnosti u politici biti isto toliko važna kao danas ekonomija. Elita treba da bude veoma rano izabrana i odeljena od ne-elite. Nasleđene kulture ne bi trebalo da se mešaju među sobom, jer ih to izopačuje.

Za ideologe nove desnice izvorište egalitarne utopije se nalazi u hrišćanstvu, koje Alain de Benoist naziva boljševizmom Antike, dok, po rečima Roberta de Hertea: »Shodno klasičnom procesu razvoja i raspada ciklusa, teza egalitarizma razvila se iz stadijuma mita (jednakost pred bogom) u stadijum ideologije (jednakost ljudi) i, konačno, dobila naučni karakter (afirmisanje egalitarističke realnosti). Da budemo jasniji: prešla je od hrišćanstva u demokratiju i, kasnije, u socijalizam i marksizam.«[17]

Francuska revolucija se prikazuje u razmatranjima novodesničara kao prvi korak u procesu raspada zapadnih kultura. Alain de Benoist poziva na pobunu protiv duha Deklaracije o pravima čoveka iz 1789. godine, jer ideal demokratije, sa presudnom ulogom opšteg prava glasa, izjednačava sve pojedince, bez obzira na velike razlike među njima. Kako ističe Benoist, to dovodi do uniformisanja i zatvaranja građana u masu, kojoj se nameće jedinstvena norma, te otuda proizlazi i totalitaristički karakter demokratije.

Stav francuskih ideologa nove desnice o tržištu najbolje je izložio Guillanme Fey: »Po sličnom postupku, i marksizam i liberalizam su stvorili i izumeli ekonomski redukcionizam. Ljudi su im značajni samo kao apstraktni akteri na tržištu, klijenti, potrošači, proizvođači, a etničke, kulturne, političke specifičnosti su privremene prepreke i anomalije u pogledu utopije koju valja ostvariti: svetsko tržište bez granica, bez rasa, bez posebnosti. Ova liberalna utopija je opasnija od komunističkog egalitarizma, jer je još ekstremnija, još pragmatičnija.«[18]

1.3.2. Karakteristike nove desnice u SAD

Verovatno najbolje organizovan pokret nove desnice susreće se u SAD, gde se on pojavio šezdesetih godina ovog veka, da bi 1974. dobio organizovane oblike. »Nova desnica ... je tako tesno povezana ... da bi dijagram njene organizacije ličio na oktopoda koji pokušava da se rukuje sa samim sobom; uprave njenih pojedinih delova su potpuno izmešane. U osnovi, međutim, pokret se može najlakše razumeti kada se pogleda njegov nezvanični politbiro, koji se sastoji od četiri čoveka i nekoliko kompjutera« (L. J. Davis, *Conservatism in America*, Harper's).[19]

---

[17] Ibid., str. 74.

[18] Petar Živadinović, ibid., str. 119.

[19] Preuzeto od Allen Huntera, *Iza kulisa. Ideologija i organizacija nove desnice*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1983, str. 151.

Digitized by Google

Pomenuta četiri čoveka su Richard Viguerie, Paul Weyrich, Howard Phillips i John »Terry« Dolan. Svaki od njih kontroliše po jednu ključnu organizaciju. Oni su se politički razvili u grupama stare desnice ili u okviru konzervativne struje Republikanske partije. Oko 1974. godine stvorene su osnovne organizacije spomenutog »oktopoda« i od tada rade na izgradnji efikasnog konzervativnog kompleksa, preko časopisa »Conservative Digest«, »New Right Report« i »Policy Review«, zatim Komiteta za spas slobodnog Kongresa (CSFC), Nacionalnog konzervativnog političkog akcionog komiteta (NCPAC), kao i Konzervativnog kluba. Viguerie je osnovao i kompaniju za slanje pisama (RAVCO), koja igra ključnu ulogu u prikupljanju sredstava i propagandnog materijala za novu desnicu.

Richard Viguerie u svojoj knjizi *Nova desnica* objašnjava: »Naš se uspeh zasniva na četiri elementa: to su grupe posvećene u pojedinačna pitanja, konzervativne grupe koje se bave različitim pitanjima, politika koalicije i, korišćenje poštanske službe.«[20]

Kako nova desnica u SAD najveću pažnju posvećuje socijalnim pitanjima — ulozi porodice, abortusu, prevozu dece, kontroli vatrenog oružja, pornografiji, kriminalitetu — ona uspešno uvlači u svoju uticajnu sferu pojedinačne konzervativne društvene pokrete koji se bore za rešavanje ovih pitanja. Posebno je značajan savez američke nove desnice sa fundamentalističkim hrišćanskim propovednicima sa radio-talasa.

U objašnjenju naznake »nova« lideri nove desnice ističu dve glavne osobine ovog pokreta: više pragmatizma i više žudnje za pravom vlašću nego što ih je imala stara desnica, kao i pridavanje većeg značaj socijalnim problemima.

Kao politička i kulturna reakcija na društvene pokrete i liberalnu društvenu politiku sedamdesetih godina, ideologija nove desnice u SAD pruža viziju budućeg društva, znatno konzervativniju od Reaganove. Ona istupa kao branilac tradicionalne patrijarhalne porodice, kao osnovne ćelije društva, koja u osnovi postoji van istorije, prirodna je i bogom dana. Nova desnica brani Ameriku od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, zalaže se za kapitalističku slobodnu trgovinu i bori se protiv socijalističke alternative i socijalne države blagostanja, brani rad i vrlinu od moralne raspuštenosti i seksualne slobode, belce od crnaca, muškarce od žena, roditelje od dece. Ideolozi nove desnice žele da kontrolu nad Amerikom vrate u ruke belaca iz američke srednje klase, u ruke naroda, koji oseća da su ga promene iz sedme decenije zaobišle i unazadile.

Iako stavove nove desnice u SAD danas najviše karakterišu antifeminističke i konzervativna seksualna opredeljenja, za njenu pojavu i privlačnost ključan je ipak rasizam, što ovaj pokret u velikoj meri odvaja od francuskog.

Ideologija nove desnice u SAD je, prema rečima Allena Huntera, rasplinuta, malograđanska ideologija, jer pokušava da ujedini

[20] Ibid., str. 149.

Digitized by Google

ljude iz raznih slojeva u jedinstveni društveni blok, i zbog toga što je njeno središte u srednjim slojevima, koje nova desnica huška protiv ekstremnih snaga. Ona nudi sitnim biznismenima zaštitu od mešanja države i od privilegija velikog biznisa, stalno zaposlenim pripadnicima bele radničke klase nudi odbranu od slabije plaćenih, neredovno zaposlenih i obojenih radnika. Velike društvene grupe, pre svega crnci, stranci, feministi, seksualno poročni, homoseksualci koji ugrožavaju srednje slojeve, prema ovoj ideologiji, treba da budu potisnuti na margine društva. Nova desnica ne priznaje klasne razlike, već ističe društvene razlike kao relevantne kriterijume za to koje grupe treba uključiti u »narod«, a koje isključiti iz njega.

Među najznačajnijima je ideologija individualizma, a mitovi o pokretljivosti, uspešnim ljudima, slobodi i građanskim slobodama povezani su sa idejom slobodnog tržišta i s napadima na državu. Ipak, zahtevi nove desnice za slobodnim tržištem su umereniji od stavova neoliberala. Ističe se da liberali posmatraju ljude, pre svega, kroz ekonomsku prizmu, dok novodesničari priznaju ekonomsku i materijalnu stranu ljudske prirode, ali uvek daju prednost duhovnoj i moralnoj dimenziji.

Privlačeći svojom ideologijom ljude, bez obzira na klasu i pol, nova desnica danas u SAD ima veliki broj pristalica, koji, po nekim procenama, ima i nadalje tendenciju porasta.[21]

1.3.3. Karakteristike nove desnice u SR Nemačkoj

Za razliku od Francuske i SAD, nova desnica u SR Nemačkoj se veoma teško može organizaciono odrediti, jer su njene ideje isprepletane sa idejama neokonzervativaca, rasista i nacionalrevolucionara, te biologista i ekologista. Takođe, i u ekološkom pokretu u SR Nemačkoj, pre svega pokretu »zelenih«, nova desnica je značajno zastupljena, oslanjajući se na konzervativne seljačke mase.

Ipak, poslednjih godina na objedinjavanju raznih desničarskih grupa, pokreta i organizacija u zajedničko novodesničarsko udruženje radi Thüle-Seminar — fondacija formirana uz pomoć francuske grupe GREECE, čiji su posebno aktivni članovi Peter Binding, Armir Mohler, Rudolf Kunasta, Jürgen Rieger, Richard Eichler.

Teze nove desnice su se prvi put eksplicitno pojavile u Hajdelberškom manifestu, koji je potpisalo petnaest univerzitetskih profesora, okupljenih da bi izneli opširnu optužbu protiv infiltracije imigracije nekoliko miliona stranaca i njihovih porodica u nemački narod, kao i protiv invazije tuđih reči na nemački jezik, protiv akulturacije i biološke ugroženosti.

Prema ideologiji nemačke nove desnice, da bi se bela Evropa spasla od dekadencije, treba pribeći pravu na razlike, poštovanju

---

[21] Ibid., str. 144—180.

Digitized by Google

ličnosti i specifičnosti raznih grupa. Optužuju se mesijanizam, univerzalna kultura i religija, jer, navodno, svakom ljudskom etničkom supstratu odgovaraju jedna kultura, jedna logika, jedan sistem vrednosti. Stoga se nova desnica bori protiv imigracije, rasne integracije stranaca i mešanja, a posebno ističe američko društvo kao primer onoga što ni u kom slučaju ne treba raditi. Izrazito je oštrica kritike nemačke nove desnice usmerena na amerikanizaciju nemačke kulture, običaja i načina života, što je izazvalo zauzimanje neuobičajeno afirmativnog stava prema SSSR-u.

Naime, da bi se nemačkoj naciji omogućio preporod, treba je po svaku cenu sačuvati i favorizovati, po potrebi i pod sovjetskim vođstvom, ponovno ujedinjenje dveju nemačkih zemalja. Amerikance novodesničari smatraju nesposobnima da brane Evropu od eventualne sovjetske vojne invazije, tako da bi bakteriološki i hemijski nuklearni rat, unapred izgubljen, značio kraj evropske civilizacije. Stoga se nova desnica zalaže za to da rat između dva bloka bude po svaku cenu sprečen.

Za nemačku novu desnicu DDR je još uvek, uprkos tome što pripada komunističkom bloku, pruska država koja je sačuvala svoje najviše vrednosti: militarizam, voluntarizam, heroizam i nacionalizam, za razliku od Zapada, gde je jasno vidljiva moralna i rasna degeneracija američkog porekla. Za pojedine ideologe nemačke nove desnice nada se čak polaže u Istok, pre svega Sovjetski Savez, čiji se imperijalizam smatra prirodnim izrazom sačuvanih rasnih kvaliteta ruskog naroda, koji se tokom istorije nije mešao sa drugim etničkim celinama. Iz toga se izvodi zaključak da svaki antisovjetski pohod označava novu etapu rasne i kulturne degeneracije Evrope.

Naravno, nemačka nova desnica se bori protiv komunizma, za koji smatra da bi u unutrašnjoj politici svake zemlje morao biti neutralisan, kao opasan neprijatelj.[22]

2. **Modeli tržišnog socijalizma**[23]

Zvanična sovjetska ekonomska misao proglašava liderima savremenog desnog revizionizma O. Šika, E. Löbla, R. Garaudyja i H. Lefebvrea, za koje je karakteristično konstruisanje novih modela socijalizma, kao alternative realnom socijalizmu. Oni ne prihvataju pojam razvijenog socijalizma, jer, prema njihovim stavovima, socijalizam predstavlja samo prelaznu formu od kapitalizma ka komunizmu i nema sopstvenih zakonitosti unutrašnje ekonomske strukture.

---

[22] Pregled karakteristika nove desnice u SR Nemačkoj dat je prema: Patrik Moreau, ibid., str. 165—222, i Miloš Nikolić, ibid., str. 64—67.

[23] Prikaz modela tržišnog socijalizma dat je prema: A. G. Hudokormov, *Sovremennie pravorevizionistskie modeli »rinočnogo socializma«, Kritika buržuaznih, melkoburžoaznih i revizionistskih teorij razvitogo socializma*, »Nauka«, Moskva, 1984, str. 463—487.

Digitized by Google

Kritike sovjetskog modela socijalizma posebno su uzele maha krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina. Njihova oštrica je bila usmerena protiv državne svojine i planske organizacije društvene proizvodnje, koje su dovele do birokratske izopačenosti socijalizma. To su osnovni uzroci tehničko-ekonomske zaostalosti socijalističkih zemalja. Ovo stanovište zastupa i venecuelanski ekonomista T. Petkoff. Slično njemu, i Garaudy ističe da je državna svojina bila potrebna jedino u početnom periodu socijalističke izgradnje ali je danas izlišna, jer samo koči razvoj.

Prema mišljenju navedenih autora, visok stepen industrijalizacije u pojedinim socijalističkim zemljama zahteva uvođenje tržišta na račun planske organizacije privrede. Osnovnim argumentom u korist uvođenja tržišnog socijalizma smatra se njegova neuporedivo veća efektivnost u poređenju sa centralizovano-planskom ekonomijom. Tako O. Šik tvrdi da je jedino tržište, bez obzira na sve svoje nedostatke, podstiče preduzeće na optimalno povećanje proizvodnje i razvija njegove interese u pravcu neophodnom za društvo. Jedino tržište obezbeđuje efikasno korišćenje društvenog fonda rada.

Pored isticanja prednosti tržišnog mehanizma u celini, ukazuje se i na značaj samo pojedinih njegovih elemenata za efikasnost ekonomskog sistema. Šik smatra da bez tržišne cene ne postoji bazni kriterijum za bilo kakvu ocenu efektivnosti, niti za procenu uzajamne zamenljivosti faktorâ proizvodnje, odnosno za najefikasnije ekonomsko iskorišćavanje proizvodnih resursa. Dobit se izdvaja kao osnovno merilo uspeha, tako da ona treba da bude osnovni cilj privređivanja u socijalizmu. Primena dobiti kao merila uspeha obezbeđuje ispunjenje principa prema kojem se za isti rad u svim regionima, granama i preduzećima treba da dobija ista novčana nadoknada.

Pored efikasnosti društvene proizvodnje, ističe se da bi jedino tržište bilo sposobno da obezbedi i praćenje dostignuća naučno-tehničkog progresa u socijalizmu. Analizirajući situaciju u Čehoslovačkoj 1968. godine, Garaudy smatra da je to bio pokušaj da se stvori model socijalizma koji bi odgovarao potrebama naučno-tehničke revolucije u ovoj visokorazvijenoj zemlji.

Osnovni zadaci tržišta u socijalizmu bi, prema tome, bili obezbeđivanje uravnoteženosti privrede, rast efektivnosti proizvodnje i dohodaka stanovništva, kao i očuvanje principa plaćanja rada prema njegovom kvantitetu i kvalitetu.

Za razliku od neoliberalnih koncepcija tržišta, ovde spomenuti autori ukazuju i na nesavršenosti tržišnog mehanizma. Posebno Šik ističe da tržište nije sposobno da razreši postojeće objektivne protivrečnosti savremenih privreda: ono ne može obezbediti ravnotežu u razvoju između potrošnje i investicija, usled čega dolazi do inflacije, a ne stvara ni mehanizme za zadovoljavanje društvenih potreba u obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti stanovništva, odnosno ne rešava probleme »kvaliteta života« u celini. Stoga bi planiranje ipak moralo da postoji, ali samo kao podrška tržištu.

Digitized by Google

Lefebvre smatra da planiranje treba svesti na minimum, a da bi država, umesto direktnog vođenja privrede, mogla delovati na ekonomiju samo bankarskim i finansijskim merama.

Prema Garaudyju, centralni organi treba da imaju samo koordinirajuću i informativnu ulogu, a ne i rukovodeću. Za uspešno planiranje on predlaže i uvođenje nove metodologije, koja bi se mogla zasnivati na modelima sličnima matrici Leontjeva.

Kosta ističe da planiranjem treba regulisati samo opšte privredne tokove, kao što su rast i granska struktura društvene proizvodnje, srazmera potrošnje i investicija, karakter korišćenja fondova za društvenu i ličnu potrošnju, opšte linije razvoja infrastrukture, naučnih istraživanja, tehnološkog izbora i glavne tendencije regionalne, spoljne i politike očuvanja životne sredine.

Da bi se model tržišnog socijalizma mogao uvesti u praksu, a osobito da bi se obezbedilo demokratsko planiranje, neophodno je učešće radnikâ u zajedničkom kapitalu, odnosno grupna svojina. Shodno tome, Garaudy smatra da bi upravljanje trebalo organizovati tako da radnici dobiju pravo svojine i raspolaganja viškom vrednosti, a radni kolektivi bi trebalo samostalno da određuju obim i kvalitet proizvodnje, te da, nakon ispunjavanja obaveza prema društvu, sami rešavaju pitanje raspodele dohotka.

Na udaru kritike autorâ modela tržišnog socijalizma je, pre svega, »ravnodušnost« postojećih socijalističkih država prema uslovima života narodnih masa, odnosno nesposobnost da stvore privredni mehanizam pogodan za zadovoljavanje ličnih potreba stanovništva. Šik tvrdi da veliki raskorak između strukture proizvodnje i strukture potreba stanovništva u socijalističkim zemljama, s godinama ne samo da se ne smanjuje, već se sve brže uvećava. Jedini adekvatan regulator ravnoteže između proizvodnje i lične potrošnje može biti tržište.

Kosta pravi razliku između centralno-administrativnog, vantržišnog sovjetsko-demokratskog i plansko-tržišnog modela socijalizma, od kojih poslednji prevazilazi ostale ne toliko po efikasnosti proizvodnje koliko po mogućnosti da radnici slobodno donose rešenja na svim nivoima: na nivou nacionalne privrede u celini, na nivou pojedinih preduzeća i, konačno, na planu individualnog potrošačkog izbora.

Za Garaudyja je socijalizam nezamisliv bez samoupravljanja, jer samo ukoliko radnici sami donose rešenja i sami upravljaju preduzećem može se govoriti o istinskoj slobodi ličnosti i o prevazilaženju alijenacije, bez kojih nema socijalizma.

Prema Šiku, suštinska karakteristika tržišnog socijalizma treba da bude promena tržišnih subjekata: umesto privatnih preduzeća, socijalistički kolektivi preduzeća. Centralna figura takvog socijalizma bi bio menadžer, a preduzeća bi imala formu akcionarskih, i u njima bi organi samoupravljanja imali pravo glasa u srazmeri s brojem akcija koje poseduju.

Modeli tržišnog socijalizma teže ka tome da reše probleme principijelno novog načina života. Tako se kod Lefebvrea u ulozi

Digitized by Google

socijalnog ideala pojavljuje društvo »humanizovanog prostora«, pod kojim on podrazumeva zajednicu u kojoj je prevladana kriza gradova i životne sredine, iskorenjena dosada svakodnevnog života i rešen problem slobodnog vremena. Jednom rečju, to je društvo u kojem bi bili stvoreni uslovi u kojima bi čovek u potpunosti mogao realizovati sve svoje sposobnosti. Buduće socijalističko društvo Lefebvre naziva načinom proizvodnje za zadovoljavanje društvenih potreba.

Posebno se čini zanimljivom evolucija stavova E. Löbla o socijalizmu. Dok je krajem 1960-ih godina za njega socijalizam značio »društvenu svojinu plus primenjenu nauku i tehniku«, dotle on već sedamdesetih godina piše da je socijalni optimum u potpunosti mogućno ostvariti i bez promene privatne svojine, jer sposobnost nauke da stvara vrednost sama po sebi dovodi do novog društva. Krajem sedamdesetih godina, međutim, Löbl više ne govori o socijalizmu, već razmatra mogućnosti »popravki« kapitalizma, koji bi mogao postati idealno društvo, uklanjanjem inflacije i nezaposlenosti.

Za Garaudyja je osnovni izvor krize savremenog društva energetski problem, koji je uzrok postojeće inflacije i nezaposlenosti. On smatra da je za stvaranje novih društvenih odnosa dovoljna »građanska nepokornost«, odnosno pasivno suprotstavljanje,nadahnuto Gandhijevom filozofijom.

Umesto zaključka, čini se da reči Ellensteina: »Socijalizam, kakvim ga mi sebi predstavljamo, nigde ne postoji. Mi, u stvari, ne znamo kakav on treba da bude, ali znamo sigurno samo to kakav ne treba da bude« — najbolje ilustruju postojeće stanje na levici. U nedostatku prihvatljivih progresivnih projekata budućnosti, dobri su i oni koji nude stare, »dobro proverene« vrednosti. Stoga ne čudi uspešan prodor desničarskih ideologija i njihovih alternativa tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina.

Digitized by Google

Tomislav Gavrić

Francuska „nova desnica“ ili restauracija etiološkog modela

»Niko danas ne priznaje javno desnicu. Sam pojam je tabuiziran zbog desnice u drugom svetskom ratu i diskreditovan« — pisao je 1979. godine *Rene Remon*, vrstan poznavalac francuskog konzervativizma, odgovarajući na anketu *Žan-Pjera Aparija* kojom je bilo obuhvaćeno nekoliko desetina francuskih pisaca, naučnika, profesora i novinara, a čiji su rezultati saopšteni u knjizi *Desnica danas*. Odgovor je, međutim, zakasnio jer je dve godine ranije u uvodu svoje kritičke antologije savremenih ideja, sa programatskim naslovom *Pogled zdesna*, idejni stegonoša francuskog konzervativizma *Alen Benoa* pisao: »Ideje koje ova knjiga iznosi trenutno su na desnicu usmerene, ali one ne pripadaju nužno njima. Ali, na kraju krajeva, ne može se uvek sedeti u sredini. U vremenu u kojem se svi izjašnjavaju za levicu, desnica još može biti način da se bude drukčiji. Prihvatimo, dakle, pojam desnice.«

Već i sama činjenica da je za svoju knjigu dobio nagradu francuske Akademije uključila je njenog autora a sa njim i njegove ideje u orbitu interesovanja intelektualne javnosti. Kada je u leto 1979. u »Mondu« i »Nuvel observateru« apostrofirana kao produkt »nove desnice«, knjiga postaje hit na književnom i intelektualnom marketingu. Kao generalni sekretar GREC-a (Naučna i studijska grupa za evropsku civilizaciju), koja čini jezgro francuske »nove desnice«, Alen Benoa, inače njen glavni teore-

Digitized by Google

tičar, od juna do novembra 1977. objavio je u francuskoj i evropskoj štampi i periodici više od 500 članaka o delatnosti i ciljevima GREC-a.

Uzroci nastanka

Prva reagovanja naučnika, publicista i političara bila su mahom različita, ali su svi ovu grupu jednodušno odbacivali. Predsednik PEN-a (Partija novih snaga) Paskal Gušon naglašava »veće sličnosti sa GREC-om«, a organ neonacističke zabranjene FANE (Federacija nacionalne i evropske akcije) žali zbog »sektaškog skretanja GREC-a od pripadnika drugih grupa radikalne desnice«. Dok komunisti prikazuju »novu desnicu« kao otkriće žiskarovaca, kojima neposredno služi, vladina većina ističe lične i ideološke veze između nje i novog pokreta: predstavnici većinskih partija, pri tom, ne koriste priliku da se jasno distanciraju od »nove desnice«. U štampi se mogao uočiti široki spektar mišljenja — od otvorenog prigovora da je u pitanju fašizam do označavanja »nove desnice« kao neke vrste staljinizma. Pokojni *Rejmon Aron* je u jednom od svojih čuvenih uvodnika u »Ekspresu« pisao: »Nova desnica ne osuđuje naše institucije, ona ne vređa ni vlastodršce niti njihove partnere u pregovorima. Ona ne mobiliše mase. Ako i predstavlja opasnost, odgovor na nju mora biti intelektualan.« Ma koliko razlike u ocenama o snazi »nove desnice« bile uočljive, one su ukazivale i na određene sličnosti. Najpre, postojala je određena saglasnost u tome da »nova desnica« dovodi u pitanje vladajuće aksiome francuske političke kulture: ljudska prava, socijalnu jednakost itd. Drugo, smatralo se da »nova desnica« svoje poglede temelji na naučnim saznanjima i treće, vladalo je jednodušno uverenje da njen cilj nije samo da slomi kulturnu hegemoniju levice već da pomoću »Gramšijeve taktike« dođe na vlast.

Kako je bilo moguće da jedna marginalna politička grupacija, koja je punu deceniju bila u zapećku, a jula 1979. označena kao »monstruozni fenomen«, za relativno kratko vreme postane političko-kulturna činjenica sa kojom se, htelo se to ili ne, mora ozbiljno računati? Za to postoji nekoliko objašnjenja. Kada je reč o spoljašnjim povodima, svi se slažu da je odlučujući potez bio poziv nekolicini pripadnika GREC-a da uđu u redakciju tiražnog »Figara«, posebno lični poziv direktora »Figara« Robera Ersona upućen Luju Pauelu da bude urednik kulturne rubrike. Uzroci su, međutim, daleko dublji. Sociolog *Alen Turen* ističe značaj ekonomske krize koja je desnici, kao i tri decenije ranije, omogućila da podgreje strah od ekonomske depresije, da bi se opravdala nužnost dirižističkih mera. U naučnoj i studijskoj grupi za evropsku civilizaciju Turen vidi laboratoriju ideja za tehnološku elitu čiji se politički autoritarizam naučno legitimiše kroz povratak na konzervativne socijalne filozofe i socijalnu biologiju. Rastuće javno interesovanje za novu desnicu jedni povezuju sa tendencijama

Digitized by Google

duha vremena: promenjena klima u Francuskoj, koja je samo odraz opšte svetske krize, dovelo je do obnove političkih ubeđenja. Drugi smatraju da je u pitanju gubljenje orijentacije levice, koja je otvorila ideološki vakuum, a time i prostor za delovanje snaga restauracije. Činjenica je da je desnica već trideset godina prisutna u političkom i kulturnom životu Francuske, ali je isto tako istina da je levica obeležavala duhovni i kulturni život. Pod uticajem »nove filozofije« koja je negovala sindrom Gulaga — desnica se pozivala na breme Aušvica.

GREC je nastao 1968. godine, po uzoru na predrevolucionarna društva. Na 16. naučnom kolokviju metapolitički program GREC-a formulisan je u dvostrukom značenju: kao »kulturna akcija« i »razrada teorijskog korpusa«, čime se želelo intelektualnoj javnosti staviti do znanja da tu nije samo reč o tome da se jedna politička grupacija odene ruhom ideologije, već i da društvo kao celina dâ podstrek novoj duhovnoj orijentaciji. »Nova desnica« se poziva na istorijski uzor filozofskih društava prosvetiteljstva, koja su podalje od neke određene političke akcije sprovodila svoju demokratsku društvenu praksu i teorijsku refleksiju, dovodeći spontano do ostvarenja političkih ciljeva. GREC se, pre svega, poziva na *Gramšijevu* tezu po kojoj u visokorazvijenim društvima politička moć upravljena na sticanje kulturne hegemonije ima najviše efekta ako je iniciraju intelektualci jer vodi revolucionarnoj promeni društvenog bića. Pošto, kako je govorio italijanski marksist, moć države ne počiva samo na njenim institucijama i represivnom aparatu, već i na »građanskoj moći«, na *statusu quo* legitimnih normi i mitova — svaka revolucionarna akcija mora započeti sa dugoročnim i sistematskim uticajem na građansko društvo (škole, fakulteti, mediji itd.).

Postepena promena normi postignuta odmerenom kulturnom aktivnošću ima, prema ideolozima »nove desnice«, snagu direktne političke akcije; na televiziji nisu najvažnije vesti, već šta posle njih sledi. »Kulturni rad« je, po njima, »politički rad«: većina društvenih aktivnosti se uliva u političke. Prikazivanje istorijskog filma, pisanje o likovnom delu, tumačenje knjiga Korneja ili Vinnija — sve su to politički akti. Kako »nova desnica« shvata metapolitičku aktivnost najbolje se moglo videti na primeru predsedničkih izbora 1981. godine. S jedne strane, generalni sekretar GREC-a je odbio bilo kakvu vrstu učešća u njima, ne izjasnivši se ni za jednog kandidata; s druge, na osnovi intervjua *Žiskara Destena* za »Figaro« moglo se ustanoviti da te snage *deluju pod parolom »politika političarima«*. Izborna pobeda socijalista je, po njima, samo potvrdila tezu »nove desnice« da je *politička moć činjenica kulturne robe*. Poziv »nove desnice« na »marš kroz institucije« donekle podseća na '68 godinu. GREC se zapravo konstituisao na »visokoj tački studentskog pokreta«, da bi »demokratskim kulturnim težnjama« oponirao »sistemskom izbornom radu levice«; levoj »kontrarevoluciji« GREC suprotstavlja »kulturnu renesansu«.

Digitized by Google

Organizaciono ustrojstvo

Organizaciono jezgro GREC-a čine profesori škola i fakulteta, pripadnici slobodnih profesija, visoki službenici, funkcioneri vlada i uprava i drugi. Na vrhu organizacije su predsednik, izborni savet koji bira skupština i dva sekretarijata, jedan za organizaciona i finansijska pitanja, drugi za nauku. GREC se finansira obaveznim i dobrovoljnim prilozima, prodajom knjiga i publikacija i ubiranjem prihoda od manifestacija, a posebnu ulogu u tom pogledu ima »Klub stotine«, koji čine pripadnici finansijske oligarhije, a čija je pomoć, u stvari, presudna za aktivnost organizacije. Hijerarhijski, organizacija se dalje račva na regionalne i lokalne filijale i posebna udruženja, kao što je, na primer, studijska grupa za novo vaspitanje, čiji naziv GENE (svakako nimalo slučajno odabran) ukazuje na značaj koji »nova desnica« pridaje genetskom potencijalu u socijalno-biološkom razvoju deteta, a udruženje je otvoreno za sve one koji su nezadovoljni postojećim stanjem u obrazovanju. Zadatak je udruženja da razvija koncept obrazovanja koji će »isto toliko biti udaljen od sterilnog tradicionalizma koliko i od stvarnosti otuđene utopije konformističke pedagogije«. U cilju ostvarivanja ovog zadatka, GREC izdaje časopis »Novo vaspitanje«. Veza sa oružanim snagama održava se preko KLOSOR-a (Komitet rezervnih oficira i podoficira) koji razrađuje koncept odbrane i stručnim savetima pomaže postojeće organizacije sličnog tipa. Istim ciljevima služi i ilustrovani magazin »Nacionalna armija« koji upoznaje čitaoce sa francuskom nuklearnom strategijom. U visokim vladinim krugovima deluje takozvani »Klub sat« čijih su 140 članova, bez izuzetka, apsolventi »Grand ekol«, a obavljaju odgovarajuće funkcije kao visoki vladini službenici. Njegov predsednik *Ivan Blot* se nikada nije javno izjašnjavao u prilog idejama koje zastupa GREC. Mada lične veze između »Kluba sat« i GREC-a, navodno, ne postoje, Blot i njegovi istomišljenici, koji sebe nazivaju republikancima, u stvari idejno pripadaju »novoj desnici«. To, između ostalog, potvrđuje izbor tema kojima se ove dve grupacije bave u svojim publikacijama, posebno suprotstavljanje na zajedničkom frontu, socijalizmu i egalitarnom društvu, i zalaganje za »tradicionalni individualni koncept vladavine«.

GREC organizuje seminare i kolokvije, kojih je do sada bilo šesnaest, uz učešće velikog broja naučnika, publicista i pisaca, a teme su, između ostalih, bile: Revolucija biološkog razvoja (1970); Jučerašnji moral, sutrašnja etika (1971); Protestni pokreti i dekadencija (1972); Ima li istorija smisla (1973); Čemu elite (1975); Iluzije jednakosti (1977); Za gramšizam zdesna (1981) i druge. Ove aktivnosti dopunjuju propagandističke organizacije, koje okupljaju članove iz vlastitih redova, zatim francuske javne ličnosti i poznate strane naučnike, kao što su Ejbl Ejbsfelt i engleski psiholog J. Ejsink koji održava posebno bliske odnose sa francuskom »novom desnicom«. Izdavačka kuća »Kopernik« izdaje literaturu iz oblasti filozofije, društvenih nauka, romane i pripovetke u rasponu od

Digitized by Google

»fantastičnog realizma« do zabavne literature. Važnija dela ove kuće su spisi u kojima se izlaže koncepcija GREC-a, zbornik eseja Alena Benoa *Pogled zdesna, Za jednu kulturnu renesansu,* razračunavanje sa standardizovanom potrošačkom kulturom zapadnih industrijskih društava, *Sistem za ubijanje naroda Gijoma Feja;* klasična dela koja treba da posluže zasnivanju legitimiteta novodesnog Weltanschauunga.

Mit o ljudskim pravima

Na 15. nacionalnom kolokviju GREC-a, u Versaju, Gijom Fej je u uvodnom saopštenju, sa ironijom kao da je pozajmljena od Ničea, govorio o »tehničko-ekonomskim sistemima«, odnosno njihovim uticajima na narode i kulture. Ovaj sistem je, po njemu, veoma opasan pošto se njegovi nosioci prikazuju kao humanisti, pacifisti i pristalice pravičnosti, a u stvari sa ovim »mirnim idealima« šire ideje tradicionalnih imperijalista. Oni žele da planetu pretvore u stratište starudija male sreće na kojem narodi, kao filijale multinacionalnog koncerna, žive u večnom miru sluđenog disciplinovanog sistema, poštujući »Deset zapovesti ideologije ljudskih prava«. Više apokaliptički nego naučno-analitički, po Feju, *mit o ljudskim pravima je mešavina evangelističkog postulata i rane kapitalističke filozofije, to je priprema čovečanstva za novi vrli svet u kojem se, umesto kulturnog pluralizma, naglašava civilizacijski monizam.* Podvlačeći, pri tom, redukcionistički i kolonijalistički karakter »američko-zapadnog sistema«, Fej se istovremeno bori protiv njega a zalaže za »stvar naroda«, sintagmu pozajmljenu od ideoloških suparnika, što je i jedna od karakteristika nove desnice da »u cilju konstruktivne kritike koristi ideološke teme« svojih protivnika.

U časopisu »Elementi« Benoa i Fej su objavili dosije pod nazivom *Religija ljudskih prava,* gde se o ljudskim pravima govori kao o jednoj od najvećih obmana našeg doba. *Da li su ljudska prava,* pitaju se autori, *mamac ili žrtva,* i odgovaraju: *ni jedno od toga, već opasnost, jer »njihov univerzalistički zahtev ugrožava političko samoopredeljenje naroda i autonomiju kultura«.* Supersile ih, pišu Benoa i Fej, zloupotrebljavaju kao »diplomatsku propusnicu« da bi ostvarile svoje imperijalističke ciljeve. Ljudska prava su nepodesna kao realno-političko sredstvo pošto slabe »liberalistička« a ne jačaju socijalistička društva; ona, takođe, podrivaju politički suverenitet i pravičnost moralizatorske politike.

Religija rase

Kao alternativu ideologiji ljudskih prava »nova desnica« predlaže suprotnu ideologiju, zasnovanu na biološkom determinizmu — etiologiji i biološkim prirodnim zakonima.

Digitized by Google

Prvi uzor u tom pogledu je učenje Osvalda Špenglera, koji je pisao o beznadežnoj borbi čovekovoj protiv sopstvene prirode: »Čovekova tragedija je u tome što je priroda jača od njega.« Biološke prirodne zakone, »nova desnica« preuzima iz teorija Konrada Lorenca. Edvarda Hela, Roberta Ardrijea, Dezmona Morisa, posebno iz Lorencove etiologije, aristokratske etike i rasističke biopolitike. U Francuskoj, a isto tako i u SR Nemačkoj, »etiološki model« je opčinio ideologe »nove desnice«, pošto im je ponudio široke mogućnosti za reinterpretaciju ljudskih društava. Forme ljudskog podruštvljavanja, po ovom modelu, počivaju na četiri osnovna načela: sve žive vrste su od svog rođenja opterećene nasleđenim instinktima i specifičnim refleksima; agresija je uobičajena socijalna forma izražavanja; sva ljudska društva su izgrađena hijerarhijski, shodno odgovarajućim težnjama ljudske prirode.

Etiološki manifest »nove desnice« objavio je 1973. godine *Gert Valdman* u časopisu »Mlada kritika«, a njegovim tezama bavio se i sam Benoa zasnivajući svoje zaključke na teoriji Konrada Lorenca. Valdman razrađuje proučavanje instinkata kao operativnu nauku na području socijalnog i političkog istraživanja. Etiologija, kao relativno mlada naučna disciplina, bavi se životom ljudi, ističući biološko gledište: »Činjenična tačnost i mogućnost za realizaciju političkih iskaza i društveno-teorijskog modela danas i u budućnosti zasnovane su na podudarnosti sa biološkim, posebno etološkim i genetskim potencijalima.« Po Valdmanu, postoji devet osnovnih principa »bioloških ograničenja ljudskog ponašanja«: čovek ne može voljno normirati svoje ponašanje zbog bioloških ograničenja; stoga se postojeće norme moraju podudarati sa biološkim zakonima; ove zakonitosti saopštava etiologija koja istražuje podudarnosti životinjskog i ljudskog ponašanja; jedno od najvažnijih bioloških načela je očuvanje vrste i sva pravila u ljudskom životu moraju biti usmerena u tom pravcu; moralne norme i politički zahtevi koji ne proističu iz bioloških zakonitosti nemaju smisla; uzroci ljudskog ponašanja su, uglavnom, urođeni i dopunjuju se stečenim načinima ponašanja; o tome šta i kako se uči, takođe, odlučuju socijalno-ekonomske okolnosti; urođeni i stečeni faktori nisu, na taj način, oprečni, već su za ljudsko ponašanje u istoj meri važni.

Teritorija je za »biološku naciju« konstitutivna, kao što je konstitutivna i za ljude. Nacionalizam je, u smislu evolucije, politički progresivan: »Razvoj moderne tehnike, posebno ratne, doveo je u političkom prostoru do pojave uništavanja vrsta.« Moderni nacionalizam »nove desnice« je iz toga izvukao određene konsekvence. *On ne želi razvoj nekog državnog nacionalizma, već evropskog oslobodilačkog nacionalizma, formiranje velike grupe europida.* Rast stanovništva se, po tumačenju ideologa »nove desnice«, mora brzo i efikasno zaustaviti. Ovaj zahtev je posebno upućen zemljama u razvoju »čije je stanovništvo u poslednjoj deceniji eksplozivno raslo, a i dalje raste«. Cilj je, dakle, svođenje stanovništva u razumne granice i, pri tom, ekološko-biološki za-

Digitized by Google

koni moraju imati prednost nad profiterskim ekonomskim interesima. Najbolji način ograničavanja je, ipak, kontrola rađanja. »Nova desnica« kritikuje seobu miliona radnika u zapadne zemlje koji u njima samo stvaraju probleme — povećavaju broj stanovnika, što, po njima, povlači negativne biološke, demografske i socijalne konsekvence po zemlje primaoce i ugrožava biološku supstancu naroda. U cilju sprečavanja doseljavanja stranih radnika, »nova desnica« predlaže strožu kontrolu tokova migracije i kontrolu rađanja za »strane rase« koje žive u evropskim zemljama.

IQ testovi

Drugu karakteristiku učenja o rasama čini prihvatanje teorije preciznog merenja ljudske inteligencije. »Mi označavamo inteligenciju, piše Benoa, kao sumu duhovnih sposobnosti koja svoju egzistenciju najbolje može potvrditi u razvijenom društvu. Ona nije apsolutno data, već se razlikuje prema tipu kulture. IQ test, kako ističe Benoa, ima pedagoške i sociološke konsekvence. Izračunavanje IQ, statistički posmatrano, obaveštava istraživače o obrazovnom i društvenom nivou ličnosti ispitanika. U tom pogledu, smatra Benoa, svaka je liberalizacija i demokratizacija školstva apsurdna. Otud se, po Asjenku, može govoriti o postojanju društva po IQ-grupama, pri čemu statistička podela svih IQ-grupa obično odgovara određenom nivou. Deona tačka je koeficijent inteligencije 100. Istraživanje po kategorijama zanimanja, po njemu, pokazuju, što, naravno, ne isključuje pojedinačne izuzetke, jasnu korelaciju između socijalnog statusa i uspeha kod testa inteligencije. *U svakoj društvenoj klasi ima pojedinaca sa svim IQ-vrednostima, ali se njihova srednja vrednost menja sa klasama.* Ljudi se, piše *Asjenk*, rađaju s nejednakim sposobnostima, ali opstanak jednog društva zavisi od onih članova koji poseduju najviše sposobnosti u najrazličitijim oblastima. »Saosećanje prema bolesnima i osakaćenima je pravično i poželjno, ali sa time ne treba preterivati, pogotovo na štetu visokoobdarenih.« U cilju formiranja jednog društva čije će osnove počivati na inteligenciji, Asjenk predlaže da se svi javni službenici zapošljavaju tek nakon ispita testa inteligencije, s tim da oni koji testove sastavljaju i rukovode ispitima i sami budu podvrgnuti njima. Platonova idealna država, kojom upravljaju najmudriji, tako se pokazuje kao krajnji cilj »nove desnice«.

Na osnovu radova nekih američkih psihologa čiji su rezultati tobož pokazali nesuficijentnost crne rase u IQ, Benoa *izvlači istovetan zaključak prema kojemu preimućstvo bele nad crnom rasom u stepenu inteligencije ne proističe iz negativnih uslova okoline, već iz genetskih potencijala.* »Prosečna razlika u IQ postoji i u slučaju da se izaberu crnac i belac koji su odrasli u istim uslovima, pohađali iste škole, imaju isti socijalno-ekonomski status. Ona, štaviše, postoji i kada se uporede belac iz najnižeg društvenog sloja i crnac iz građanske klase.« Dakle, okolina, sma-

Digitized by Google

tra Benoa, nije činilac odlučujući za razvoj ličnosti. Dovodeći do krajnjih granica svoje rasističke konsekvence u pogledu crne rase, Benoa piše: »Kinezi čiji je status u Sjedinjenim Državama daleko ispod statusa belaca postigli su na IQ-testovima najbolje rezultate. S druge strane, Indijanci, mada su već žrtve diskriminacije od crnaca, imaju na IQ-testovima u proseku bolje rezultate.«

Ako bi se sledila analiza *Eberharda Jekelsa* u knjizi *Hitlerov Weltanschauung*, iz koje se vidi da je Hitler kao osnovne ciljeve, to jest vrednost »sistema duha«, proglasio: internacionalizam, demokratiju, pacifizam, nacionalizam i heroizam, uzdigavši ih na stepen najviših principa vrednosti rase, može se doći do sličnog zaključka, uz neznatne modifikacije, kada je reč o »novoj desnici«, to jest njenim principima. Sličnost se ogleda u tome što ideolozi »nove desnice« danas — kao i Hitler pre pola veka — normiraju evoluciju i prirodne zakonitosti. Hitlerovi govori o aristokratskim temeljima prirode, proglašavaju pobedu moćnih i jakih preduslovima ljudskog napretka — kao i u manifestu »nove desnice« — zapravo u njihovoj tezi o smanjivanju stanovništva u zemljama u razvoju, uz pomoć medicine i higijene, sa svim političkim konsekvencama.

Povratak nacionalsocijalističkom rasizmu u novom racinalističkom ruhu, i u saglasnosti sa »dokazima« raznih naučnih disciplina, uočavamo i u takozvanom »Hajdelberškom manifestu«, koji su potpisali petnaestorica univerzitetskih profesora: »Sa velikom strepnjom pratimo potiskivanje nemačkog naroda pod pritiskom nekoliko miliona stranaca i njihovih porodica, kvarenje našeg jezika, naše kulture i našeg naroda.« Iz ovog manifesta probijaju se teze »nove desnice« o »poznatim etničkim katastrofama multikulturnih društava« i »ekološkom rasterećenju Nemačke proterivanjem stranaca«, pa tim pre njena rasistička dejstva ne treba nimalo potcenjivati.

Ideal — kult države

Kakve su teze francuske »nove desnice« o problemu države i društva najbolje se vidi po radovima generalnog sekretara GREC-a i glavnog teoretičara francuske »nove desnice« Alena Benoa. Pozivajući se na teoretičare države nemačke romantike i konzervativnih revolucija, on suprotstavlja vlastito pravo države ugovoru slobodno kooperirajućih individua. Benoa se, u stvari, poziva na statičko-mehanistički pojam države prosvetiteljstva koje je u državi videlo instrument politike, dajući joj prednost nad privredom, pošto država nije »kondominijum trgovaca, već politička institucija« pomoću koje treba dovesti pod kontrolu privrednu delatnost, dakle, sprovesti plansku privredu na nacionalnoj osnovi, jer bi se »jedino veštačkim odvajanjem privatne privrede i državnog sektora osujetilo cepanje države«. Ideal »nove desnice« je

Digitized by Google

jaka država u čijem okrilju pojedinac može dobiti zaštitu, pošto svoj identitet jedino nalazi u totalnoj državi. Ovakvo shvatanje »nove desnice« je dijametralno suprotno stavovima novofilozofovaca sa kojima ih često izjednačavaju, pošto »nova filozofija« u središte svojeg mišljenja stavlja suprotstavljanje »kultu države« i »vladavini moći«.

Narodi nisu »slučajni i prolazni agregati pojedinaca«, već »stvaralački organizmi«, što teoretičari »nove desnice« argumentuju u smislu romantičnog »duha naroda«. Kao što ljudi imaju sudbinu, tako je imaju i narodi. Boreći se protiv »kolonizacije« autohtonih kultura, GREC izdvaja tri glavna područja: treći svet, Evropu i Francusku. Benoa i Fej navode primer kolonizacije zemalja u razvoju od strane metropola, to jest programe opismenjavanja koji se izvode iz prava na obrazovanje. Imperijalisti su, pišu Benoa i Fej, preinačili izvorne potrebe ovih zemalja za obrazovanjem, jer su pod plaštom opšteg »unapređenja životnog standarda« propagirali tip društva koje bi ličilo na razvijena zapadna društva. »Tako se jedan avganistanski borac pokreta otpora bori za kulturni poredak čiji odnos prema smrti, moralnim vrednostima, shvatanju vremena i društva nema ništa zajedničko sa zapadnjačkom predstavom o ljudskim pravima.« Evropa je, takođe, po shvatanju »nove desnice«, žrtva kolonizacije koju sprovode dve supersile. »Dok Sovjetski Savez drži svoje saveznike pod vojničkom čizmom, Sjedinjene Američke Države teže postizanju istog cilja, na izgled blažim sredstvima — ekonomskim ucenjivanjem. U stvari, reč je, i na Istoku i na Zapadu, o oblicima totalitarne vladavine protiv koje se evropske države moraju boriti.«

Nemačka je, smatra Benoa, simbol rascepa i potčinjavanja Evrope. Sudbina nemačkog i sudbina drugih evropskih naroda su, po njemu, neraskidivo povezane. Pozivajući na oslobodilački rat protiv nerazrušivog »duha naroda«, Benoa propoveda ponovno nemačko ujedinjenje: »Do ponovnog nemačkog ujedinjenja će neminovno doći pošto narodi ostaju narodi zadržavajući, i pored istorijskog zaborava, davno stečena prava.« GREC na nacionalnom planu istupa kao glavni zagovornik regionalističkog pokreta, a protiv jakobinskog centralizma. Pokušaje autonomista da izbore vlastiti identitet, grupa tumači kao potvrdu svojih teritorijalnih i etničkih pretenzija i renesansu ljubavi prema otadžbini.

Iz svega ovoga bi se moglo, na prvi pogled, zaključiti da je »nova desnica« zaslužna za samostalnost »odraslih« kultura. Međutim, hrišćani i marksisti isto tako raspravljaju o problemu etnocentrističke razvojne politike zalažući se za samostalnost regiona. Pa ipak, na adresu »nove desnice« može se uputiti nekoliko pitanja. Treba li da razvijene zemlje uskraćuju svoju pomoć siromašnim zemljama samo zato što bi njihova pomoć gladnima mogla ugroziti razvoj kulturne autonomije? Šta će se desiti sa etničko-kulturnim manjinama u Evropi? Treba li gastarbajtere zatvoriti u geta ili ih vratiti njihovim zemljama, braneći ih, na taj način, od zâla potrošačke civilizacije? Treba li da zapadne demo-

Digitized by Google

kratije uskrate podršku diktatorskim režimima, ukazujući na legitimna prava naroda? Da li su latinskoameričke zemlje osuđene na kulturni teror?

»Herojski humanizam«

Napadi GREC-a na ljudska prava proističu, s jedne strane, iz potrebe da svojim političkim programom obuhvati borbu protiv svih ideoloških protivnika i, s druge, iz najdublje averzije prema bilo kakvoj formi moralno-utopijske politike i humanističke sentimentalnosti. Na bazi socijalno-darvinističke slike društva, »nova desnica« razvija svoj humanizam kao alternativu »izopačenom humanizmu liberalističke ideologije«, koji ne vidi faktičko siromaštvo u svetu, već fiktivnu viziju straha čovečanstva od gladi i rata čija »čestitost« guši ideale i nije ništa drugo do »folija za njihov tragični ili herojski humanizam«. Ideal novodesnog humanizma jeste: biti svoj vlastiti stvaralac. »Nije dovoljno roditi se — piše Benoa — nije isto tako dovoljno živeti sam: čovek treba da se izgrađuje prema ideji o sebi samome.« U idealnom slučaju, ovaj tip »aristokratskog čoveka«, uzor novodesnog heroja, suprotan je tipu buržuja; umesto da ispunjava i zadovoljava svoje potrebe i prohteve, on treba da ovlada voljom i samodisciplinom; umesto da stremi sreći, on treba da potvrđuje volju za moći. On je herojski po tome što svagda ukazuje na metafizičko ubeđenje i utvrđivanje univerzalne zakonitosti i poretka, a haotičnu formu sveta i smisla osmišljava vlastitom voljom. U radikalnom razmahu vladajućeg sistema vrednosti »nova desnica« vidi suštinsko sredstvo za »suzbijanje političke i socijalne krize Evrope«. Ona moral posmatra kao »sumu instinkata koji garantuju pobedu određene zajednice«, to jest kao pretpostavku istorijski vođene političke akcije.

»Nova desnica«, na taj način, želi da inauguriše »veliku politiku« budućnosti zasnovanu na judejsko-hrišćanskim postulatima obaveza i dužnosti, koji će »robovski moral« zameniti aristokratskim, paganskim moralom, čiju suštinu Benoa opisuje kao neprikosnovenost sveta, lepote, tela, snage i zdravlja, kao neodvojivost estetike i morala. Prvi zahtev ovog »svetskog morala« je formiranje »moralomanije«. Sažaljenje prema slabima i nemoćnima i solidarisanje sa susedima važe kao *»životno neprijateljska vrlina«* koja vodi genetičkoj inferiornosti i dekadenciji: jedino se selekcijom može doći do željenog čoveka budućnosti kojeg će krasiti visoka inteligencija i snažna volja.

Pozivajući se na Ničea, Benoa u esejima *Moral i velika politika* i *Dvadeset pet moralnih načela* navodi neke od najvažnijih moralnih kategorija: čast, vernost, žrtvovanje, samosavlađivanje, odgovornost, borbeni duh i druge. Tih dvadeset i pet načela nominalističkog katihizisa su manje moralistički postulati nego načela, više formalna pravila nego obavezujuća uputstva, što se najbolje može videti po iskazima tipa: »Liturgija je važnija od dok-

Digitized by Google

trina«. »Život ideja je važniji od ideja« itd. Vojnik je, po teoretičarima »nove desnice«, idealno tipsko otelovljenje novog čoveka. Pošto je život borba, ovaj vojnik ima velike izglede da odnese pobedu. Benoa često navodi komparacije iz vojnog područja: »Sa čovekom je kao i sa vojskama. Trupe koje, da bi se borile, moraju znati za što se bore, slabe su trupe; još su slabije one koje se tek moraju ubeđivati da se bore za pravednu stvar.«

Moralomanija

Moral nije izbor između Dobra i Zla, već između hrabrosti i kukavičluka, junaštva i dezerterstva. Unutarsvetska genealogija, antiegalitarizam i feudalno-nostalgični karakter novodesnog morala i estetičko-formalistički stav svoje postojanje duguju Ničeu. Kada govori o »velikim državnim upravljačima«, Benoa naglašava da su to oni koji omogućuju narodima da misle; kada liriku posmatra kao formu moralnosti, on se poziva na Ničeovo *Rođenje tragedije*, po kojem se duhovna obnova jednog naroda postiže samo poetskim vrednovanjem njegove herojske prošlosti, a jedino stvaranje samosvojnog tragičnog mita u umetnosti obezbeđuje nacionalni identitet.

Ljudi, po teoretičarima »nove desnice«, više ne postoje, postoje samo heroji, a pojam »čovečanstva« ima jedino zoološko značenje. Očito je da ovde značenje nominalističke kritike sa svim njenim apstraktnim svojstvima ne proizlazi iz genuino epistemološki postavljenog problema, već iz destrukcije univerzalne etike. Aristokratska etika ukida bilo kakvu mogućnost univerzalnih iskaza, otvarajući prostor za herojsko vrednovanje novog »prometejskog čoveka«. Negacija univerzalnog je osnova vehementnog antiegalitarizma »nove desnice«: *»Svaka civilizacija koja ima svoje vlastito tumačenje sveta, vlastitu logiku i sistem vrednosti prikriva ispod svog univerzalizma etnocentrizam autohtone kulture, sa tuđim istinama i vrednostima.«* Ovaj, na prvi pogled, antikolonijalistički argument pokazuje se, u krajnjoj liniji, kao rasistički kada se tvrdi da je jednakost svih ljudi biološki besmislena.

Ali društvu budućnosti nisu potrebni samo pojedinci koji će za njega žrtvovati vlastite živote, već i *vojnici rada*. Po Feju, jedino se u socijalističkim društvima može zapaziti degradiranje rada do običnog sredstva za uzdizanje potrošnje (rad u funkciji komfora); rad, po njemu, predstavlja više od demijurškog samoostvarenja čoveka: rad je put ka duhovnoj mobilizaciji zajednice. Suprotstavljajući se tezi levice o antitehnici, Fej *proglašava tehniku procesom objektivacije čoveka, modusom dokrajčivanja sveta*. Kao što je lični radni moral sastavni deo individualne odgovornosti prema svetu, politički moral je u funkciji umetničkog oblikovanja tehnike kao sredstva za utvrđivanje kolektivnog identiteta. Kult predosećanja i mita o atomima predstavljaju dva pola između kojih se kreće novi indoevropski čovek, učesnik u velikom zajedničkom projektu nove autonomne narodne kulture.

Digitized by Google

Očito je da ideologija »nove desnice« predstavlja privlačan izazov za mnoge po tome što svoj novi iracionalizam odeva u racionalno ruho. Uveravanja »nove desnice«, ne samo u Francuskoj, da ima bolje odgovore na savremene probleme od liberala i socijalista, treba najozbiljnije shvatiti. Naravno, i boriti se protiv njih: ovde, očito, nije u pitanju samo naučni interes.

Digitized by Google

Braco Kovačević

Antikomunizam i hegemonija

I

Antikomunizam je teorijski i društveni fenomen koji se istorijski pojavio kada se pojavilo Marxovo djelo i marksizam. Marx i Engels su svojevremenu »hajku« protiv komunizma pomenuli već na samom početku *Manifesta komunističke partije:* »Bauk kruži Evropom — bauk komunizma. Sve sile stare Evrope sjedinile su se u svêtu hajku protiv tog bauka, rimski papa i ruski car, Meternih i Gizò, francuski radikali i nemački policajci. Gde je ona opoziciona partija koju njeni protivnici na vlasti nisu izvikali kao komunističku, gde je ona opoziciona partija koja nije i naprednijim opozicionarima i svojim reakcionarnim protivnicima uzvratila prekor koji ih je imao žigosati kao komuniste?«[1]

»Bauk komunizma« je imao jasnu konformističko-pragmatičku indoktrinirajuću funkciju: njime su vladajući društveni krugovi željeli prestrašiti narodne slojeve da bi, naravno, i dalje zadržali svoju vladajuću poziciju zasnovanu na dominaciji i eksploataciji. Osporavanje komunizma i žestoki napadi na teoriju komunizma i komuniste proizašli su iz radikalizma komunističke teorije i prak-

[1] K. Marks—F. Engels, *Manifest komunističke partije,* BIGZ, Beograd, 1974, str. 4.

Digitized by Google

se koji insistiraju na temeljitim promjenama društveno-političkih odnosa. Jer, za Marxa i Engelsa komunizam nije »stanje koje treba da bude uspostavljeno, ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom stvarni pokret, koji ukida sadašnje stanje«[2]. Kako se pod komunizmom ne može podrazumijevati »ideal« prema kojem se treba usmjeravati, nego »pokret koji ukida sadašnje stanje« (a to je pokret pozitivnog ukidanja privatne svojine kao čovjekova (samo)otuđenja), razumljivo je što vladajući krugovi nastoje da onemoguće ne samo teoriju komunizma, nego i radikalni komunistički pokret koji insistira na izmjeni postojećeg građanskog svijeta.

S druge strane, »hajka« protiv komunizma nije se odvijala samo u okviru vladajućih društvenih slojeva, već, na određen način, i u okviru pokreta radničke klase, pokreta koji je uvijek bio pod uticajem različitih idejnih koncepcija. U želji da »dokažu« ispravnost svojih ideoloških pogleda, mnoge istaknute ličnosti radničkog pokreta su se međusobno optuživale i dezavuisale. Tako je, na primjer, poznata Bakunjinova kritika Marxovog i Engelsovog »autoritarnog komunizma«, Marxov sukob sa Gotschalkom, Lenjinova kritika Rose Luxemburg, Pannekoeka, Rühlea, Gortera, Gramscijeva kritika Amadea Bordige, Angela Tasce itd. Sve u svemu, antikomunizam je i izvan i iznutra pokreta radničke klase imao određene poticaje. Upravo se zato i postavlja pitanje: što se podrazumijeva pod pojmom antikomunizma?

II

U *Političkoj enciklopediji* piše da se pod antikomunizmom podrazumijeva: »1. ideološki stav i aktivnost usmereni na sukobljavanje, dezavuisanje i opovrgavanje komunističke ideolodgije, na osporavanje društveno-istorijske vrednosti naučnog socijalizma, dokazivanje njegove prevaziđenosti; 2. politička delatnost orijentisana na neutralisanje i suzbijanje neposrednog uticaja koji vrše nosioci komunističke ideologije u svakodnevnoj praksi društvenog razvoja; i 3. u izvesnim periodima oštrih konfrontacija antikomunizam je platforma za militantnu i kontrarevolucionarnu delatnost reakcionarnih snaga uključujući i fizičko proganjanje«[3].

Kao što se iz prethodne odredbe može vidjeti, pojam antikomunizma je veoma složen i dobrim dijelom kontroverzan.

U ovom kontekstu pomenimo još jednu odredbu antikomunizma, odredbu koja u pojam antikomunizma inkorporira kategoriju »agresivnosti«. Kako ističe Jože Smole, pod antikomunizmom treba podrazumijevati »pre svega agresivno delovanje najreakcionarnijih snaga«[4].

---

[2] K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1969, str. 358.

[3] *Politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 35.

[4] J. Smole, *Komunistima je potrebna inicijativa umesto uzmicanja*, u: *Savremeni antikomunizam*, »Komunist«, 1984, str. 127.

Digitized by Google

Koliko je tema antikomunizma u političkoj literaturi izuzetno značajna, toliko je i kontroverzna. Upravo zato što se termin i pojam antikomunizma veoma široko eksploatiše, neophodno je precizno definisanje, kako bi bilo moguće i adekvatno suprotstavljanje. Nedovoljna određenost fenomena omogućava i razne manipulacije.[5] Insistirajući na preciznom pojmovnom određenju antikomunizma, Branko Pribićević nastoji da istakne osnovna obilježja antikomunizma. Za teoriju, politiku i strategiju antikomunizma — ističe Pribićević — karakteristično je naročito to što on uvek podrazumeva i uključuje različite oblike delatnosti usmerene na osporavanje, opovrgavanje, suzbijanje i, u krajnjoj liniji, uništavanje savremenog komunizma. Ova delatnost usmerena je podjednako protiv osnovnih idejnih postulata komunizma, kao i protiv organizovanih snaga komunističkog pokreta. Antikomunizam ne dovodi u pitanje pojedine postavke ili aspekte ideologije komunističkog pokreta, već je osuđuje, odbacuje i dezavuiše u celini. Isti je stav i prema organizovanim snagama komunističkog pokreta — antikomunizam nastoji da im ospori pravo i mogućnost (legalne) borbe za ostvarenje njihovih ideala, nastoji da ih izdvoji i izoluje od svih drugih organizovanih političkih snaga, da im ospori legitimnost opstanka i delovanja.«[6]

Iz prethodnih odredbi jasno se vidi da je pojam antikomunizma dosta kompleksan, ali i da se, *in ultima linea,* pod njim podrazumijeva negacija osnovnih postavki marksizma, odnosno teorije komunizma. Pa iako se između suštine, strategije i metoda djelovanja nekadašnjeg i savremenog antikomunizma ne može praviti nikakav identitet, jasno je da ipak postoji zajedničko obilježje između dvije antikomunističke hronologije, a ono je sadržano u onemogućavanju djelovanja revolucionarnih snaga u pravcu izmjene postojećih poredaka građanskog svijeta. Za antikomunizam je karakteristična odbrana *statusa quo* za koji je postojeći svijet jedini istinski povijesni svijet. A to, konačno, znači i to da se pod pojmom antikomunizma ne može misliti samo ono što se nalazi izvan socijalizma, nego i to da se u eksplikaciji pojma, suštine pa i manifestacije antikomunizma nužno inkorporira i »ono protukomunističko u ‚izgradnji socijalizma'[7].«

III

Antikomnizam se i manifestuje u dva vida: kao antikomunizam izvan teorije i prakse radničkog, socijalističkog i komunističkog pokreta, a također i kao antikomunizam u samom »komunistič-

[5] B. Pribićević, *Pojam, savremeni oblici i glavne teze antikomunizma,* cit. izd., str. 5.

[6] Ibid., str. 6.

[7] I. Paić, *Komunizam kao legitimacija i zbilja antikomunizma u »izgradnji socijalizma«,* u: *Savremeni antikomunizam,* cit. izd., str. 78.

Digitized by Google

kom« pokretu. »U mnogim komunističkim partijama duboko se uvrežila praksa da se svaka ‚neovlaštena', smelija i šira kritika raznih negativnih pojava u sopstvenim redovima, odnosno u sopstvenoj sredini, otpisuje i odbacuje, pa i diskvalifikuje kao izraz antikomunizma. ‚Neovlaštena' kritika znači kritika koja dolazi izvan ‚ovlaštenih' foruma i ličnosti. U praksi mnogih partija dosta je raširena praksa da se kao legitimna, dobronamerna ili ‚konstruktivna' prihvata samo kritika koja dolazi od ‚ovlaštenih'.[8]«

Koliko je, pak, antikomunizam izvan radničkog i socijalističkog pokreta logičniji, a, dakako, i razumljiviji jer je dobrim dijelom i prepoznatljiviji (što, naravno, ne znači i prepoznatljiv), toliko je, s druge strane, ovaj drugi oblik antikomunizma i opasniji jer se javlja pod plaštom »komunizma« i onemogućava stvarni razvoj komunističke prakse.

Upravo da bi bilo jasno što je to *komunističko* u samom procesu izgradnje socijalizma i komunizma, neophodno je — kao što to dobro čini B. Pribićević — odgovoriti na nekoliko pitanja, od kojih je veoma važno i ovo: u kakvom su odnosu komunistička partija i antikomunizam. Ili, drugim riječima, »da li je svaka kritika teorije i prakse komunističkih partija — antikomunizam?« Takvo gledište se ne bi moglo prihvatiti jer je ono »izraz onog poznatog dogmatskog i sektaškog tumačenja uloge komunističke partije prema kojem ona uvek i na svakom mestu mora da bude radnička avangarda i, isto tako, uvek i na svakom mestu ‚u pravu'«. Takvo gledište nikako se ne smije akceptirati jer i marksizam i komunistička partija moraju biti otvoreni za kritičko (samo)propitivanje i prema tome »otvoreni za razne inovacije«[9]. Drugo, veoma osetljivo pitanje glasi: »da li svako kritičko osporavanje nekih teorijskih postulata naučnog socijalizma, pojedinih iskaza istaknutih predstavnika marksizma, predstavlja izraz antikomunizma«. I ovdje se slažemo s Pribićevićem odgovarajući na pitanje negativno i napominjući da komunizam mora biti spreman i otvoren za dijalog jer je već iz iskustva radničkog i socijalističkog pokreta poznato da mnogi slučajevi osporavanja izvjesnih postavki marksizma i komunizma nisu predstavljali i odbacivanje marksizma i komunizma, već nastojanje da se oni dalje razviju i da se otklone prisutni oblici dogmatizma i zatvorenosti. U tom smislu pod antikomunizmom treba podrazumijevati »različita nastojanja da se marksizam, a osobito njegovi najvažniji savremeni politički predstavnici i nosioci — komunističke partije — paušalno dezavuišu, diskredituju, politički suzbiju, pa i uništavaju, a marksizam kao pogled na svet da se kompromituje i obezvređuje«[10]. Prema tome, kritika je, s jedne strane, nešto što je neophodno teoriji i praksi komunizma, ali oni također moraju biti osjetljivi za samokritiku (u *Osamnaestom brumaireu Louisa Bonaparte*

[8] B. Pribićević, op. cit., str. 9.

[9] Ibid., str. 10, 11.

[10] Ibid., str. 11.

Digitized by Google

Marx posebno apostrofira relevantnost samokritike socijalističke revolucije) kako bi se izbjegla moguća (a dosad često prisutna) situacija da se afirmacija teorije i prakse komunizma etiketira revizionizmom, to jest, antikomunizmom. Da se marksistička teorija ne bi kanonizirala i pretvarala u dogmatizam, a komunistička praksa završila u antikomunizmu, neophodno je redefinirati sam pojam revizionizma. Jer, činjenica je da se naše predstave o revizionizmu znatno razlikuju od savremene stvarnosti revizionizma. Između revizionizma izvjesnih Marxovih postavki i revizionizma marksističke teorije nikako ne može postojati identitet. S druge strane, s obzirom na činjenicu latentne, pa i manifestne antikomunističke prakse »komunizma«, neophodno je ponovno ispitati i sam pojam ljevice jer se, kao što ističe Lelio Basso, »u toku povijesnog razvitka dogodilo više puta da se određene snage što su se pojavile na političkoj sceni kao lijeve snage postepeno premještale, u mjeri u kojoj su postizale svoje ciljeve, na pozicije konzervacije, tj. desnice«[11]. Ponovnim ispitivanjem i redefiniranjem pojma ljevice svakako bi jednostavnije i lakše bilo moguće uočiti antikomunističke procese u praksi »komunizma«. A komunisti sami upravo moraju jednako procjenjivati kako one antikomunističke tendencije izvan komunizma tako i one u okviru samog »komunizma«, baš zato što je komunizam zapadao u antikomunizam. Konačno, »odavno je nastupilo vrijeme kad se više nije moglo — bez štete po komunizam — olako proglašavati za socijalističko ono što nije, a za komunističko ono što u suštini također nije, kao što se više nešto ne može proglašavati za antikomunističko, antisocijalističko i neprijateljsko samo zbog toga što neka pojava ili delatnost nije u skladu s dnevnom, tekućom, aktuelnom politikom«[12].

IV

Da bi se fenomen antikomunizma što potpunije identifikovao, neophodno je ukazati i na osnovne teze koje zastupaju teoretičari antikomunizma. A one su sadržane u slijedećim stavovima:

1. »Marx je mrtav!«, »Od Marxa do gulaga!« — poznate su antikomunističke i novodesničarske parole koje su se pojavile protekle decenije na Zapadu. »Marx je prorok, a ne naučnik« — elokventno ističe Kolakowski i dodaje da je marksizam »bio najveća fantazija našeg stoleća«. Marksizam je bio »maštanje o društvu savršenog jedinstva u kome će sve ljudske aspiracije biti ostvarene i sve vrijednosti — pomirene«. Pored toga, ističe se da je marksizam »frazeološko sredstvo za odbranu najrazličitijih političkih interesa«, kao i to da je »oficijelna legitimizacija posto-

[11] **L. Basso**, *Izgledi evropske ljevice*, »Komunist«, Beograd, 1970, str. 151.

[12] M. M. Đukić, *Komunisti — protiv komunizma*, u: *Savremeni antikomunizam*, cit. izd., str. 108.

Digitized by Google

jeće vlasti« koja u ovom trenutku predstavlja još »samo fond parola«[13]. Daniel Bell u svom konceptu »kraja ideologije« nikako ne tvrdi da je došlo do »kraja svih ideologija«, nego samo »starih ideologija« (i marksizma) koje imaju za cilj da ublaže socijalne nepravde i disproporcije. Zahvaljujući tehničkom napretku i porastu materijalnog bogatstva, revolucionarne ideologije ustupaju mjesto informaciji, socijalnom prognoziranju, te se ideološki elementi nužno zamjenjuju »naučnim« elementima, odvojenim od klasnih i političkih.[14]

2. Ideal »društvenog jedinstva« je romantičarski ideal koji je marksizam prihvatio, ali koji se ostvaruje »na jedini način kakav je praktično moguće ostvariti u industrijskim društvima, naime, kroz despotski sistem upravljanja«[15]. Osnovna antiegalitaristička teza nove desnice u 1986. godini u Francuskoj formulisana je na slijedeći način: razlika = nejednakost = sloboda; jednakost = identičnost = totalitarizam.

3. Ukoliko nije »totalitarni superzatvor«, socijalizam »može biti samo sistem kompromisa među raznim vrijednostima koje se međusobno ograničavaju«[16]. Staljinizam je logična i nužna posljedica objektivacije marksizma, a između Marxovog koncepta diktature proletarijata i »gulaga« postoji sasvim normalan kontinuitet. Andre Glucksmann objavljuje 1975. godine knjigu *Kuharica i ljudožder* u kojoj tvrdi da Staljin nije učinio ništa što Marx nije teorijki formulisao. Kako je marksizam iluzorna i utopijska svijest, razumljivo je da je i bilo koji socijalistički projekt iluzoran i neosnovan. Stvarnost socijalizma potvrđuje tu tačnost jer je u svom odnosu prema kapitalizmu socijalizam nužno inferioran. Konačno, ove koncepcije o »kraju socijalizma« nastoje da utvrde da je kapitalizam sposoban da se demokratizuje, čime zapravo manifestuje svoj »socijalni poredak« kao »prirodni poredak«.[17] Demokratija i »ne može biti ostvarena bez kapitalizma« (Michael Novak).

4. Komunističke partije na vlasti nikako ne mogu da usklade svoje idejne i programske ciljeve s realnim političkim sredstvima.

---

[13] L. Kolakovski, *Epilog glavnih tokova marksizma*, »Delo«, br. 10/1984, str. 122, 129, 130.

[14] Teza o »dezideologizaciji« koja se pojavila 50-tih godina na Zapadu i koju tako vehementno zastupaju Bell, Aron, Lipset, Popper, Sheels i drugi, trebalo je da pokaže »natklasno« i »nadnacionalno« obilježje svjetsko-istorijskih događanja i da ukaže na nedostatnost, odnosno prevaziđenost ideologije komunizma.

[15] L. Kolakovski, op. cit., str. 126.

[16] Ibid., str. 128.

[17] O tome potpunije vidjeti u: M. Komatina, *Strategija savremenog antikomunizma — reduciranje socijalizma na staljinizam*, u: *Savremeni antikomunizam*, cit. izd.; B. Pribićević, op. cit.; P. Ralić, *Antikomunistička nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4 1984, str. 99; G. Šiller, *Manipul'atory soznaniem*, Moskva, »Mysl'«, 1980, str. 25—41; N. Visković, *Konzervativna kretanja sedamdesetih godina na Zapadu*, »Pogledi«, br. 1/1983, str. 17—35.

Digitized by Google

»Komunistički režimi« su represivni, militaristički, pa i imperijalistički.[18] Oni su i totalitarni. Višepartijnost je značajno pozitivno obilježje »demokratije«, dok je zlo jednopartijnosti obilježje »totalitarizma« socijalističkih društava. Iz socijalizma proizlazi fašizam — tvrdi F. A. Hayek, naslanjajući svoju tezu na osnovnu tvrdnju Friedricha i Brzezinskog koji u svojoj knjizi *Totalitarna diktatura* govore o identičnosti fašističkih i »komunističkih« režima. Upravo je stoga neophodno »suprotstaviti se komunističkoj opasnosti«, te tako »odbraniti slobodu i demokratiju«.

5. Ne postoje socijalni konflikti, te otuda koncept klasne borbe ne može danas da bude prihvatljiv. A i »ubjeđenje da proletarijat mora stvarati revolucionarnu svijest nije naučno predviđanje, nego proročanstvo bez ikakvog obrazloženja«[19].

6. Privatna svojina je — kako ističe Hayek — »garant« slobode. Politička sloboda nije nužno imanentan dio individualne slobode. Individualna sloboda može egzistirati bez političke slobode.[20]

7. Čovjek je zapravo pojedinačni individuum. Ljudska priroda je neizmjenljiva: jedne individue su jače, druge slabije. A to znači da se one međusobno nužno moraju razlikovati: jedni čine »elitu«, drugi »obične«. Dakle, »po prirodi« čovjek se nalazi u određenim socijalnim okolnostima kao prirodnim okolnostima koje ne može izmijeniti. Nejednakost je nužna.

8. Nauka je vrijednosno neutralna, a razvoj nauke i tehnike je autonoman. I obrazovanje je odvojeno od ideologije.

Prema tome, teorija antikomunizma zasniva se na negaciji marksizma, komunizma, socijalizma, klasne borbe i revolucije kao pokretačkih snaga razvoja klasnog društva, na apologiji privatne svojine itd. Svoju strategiju antikomunizam ne zasniva samo na teorijskim konceptima, nego i na rafiniranoj praksi koja stvarno onemogućava socijalizam, ekonomsku, kulturnu i političku emancipaciju naroda i narodnosti, nacionalnooslobodilačke pokrete, onemogućava djelovanje svih onih koji nisu za ono protiv čega su predstavnici antikomunizma.

Pošto smo time utvrdili osnovne teze teoretičarâ antikomunizma, pogledajmo koji su oblici manifestovanja teorije i prakse antikomunizma.

V

Da li se antikomunizam ispoljava samo u obliku nasilja? I da li su Thomas Mann i Wilhelm Reich u pravu? Prvi zato što tvrdi da je teror (»Apsolutni autoritet, gvozdena povezanost, disciplina,

[18] R. G. Wesson, *Communism and Communist Systems*, New Jersey, 1978.

[19] L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, tom I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 444.

[20] Cf. M. Nikolić, *Neoliberalizam, neokonzervativizam, nova desnica*, »*Ideje*«, br. 3—4/1984, str. 50.

Digitized by Google

požrtvovanje, samoodricanje i potčinjavanje ličnosti... Nisu oslobođenje i razvoj subjekta tajna i diktat vremena. Ono što vreme traži, što mu je potrebno, što će sebi da stvori, to je — teror) stvarna neumitnost i neophodnost. A drugi zato što ističe: »suprotno očekivanjima, istorija, koja je trenutno na raskršću između socijalizma i varvarstva, zaputila se u pravcu varvarstva«.

Antikomunizam se manifestuje na razne načine, i to ne samo u obliku nasilja, nego i u od strane države organiziranim nenasilnim oblicima takozvane demokratske neslobode. Gramsci je dobro zapazio da država ne predstavlja samo nešto što je nasilno, represivno, da ona nije isključiv vladajući instrument nasilja (»političko društvo«), nego i »hegemonijski« ideološki aparat (»građansko društvo«). Ona u sebe uključuje kako nasilje, silu i autoritet tako i pristanak, konsenzus. Vlast se ne održava samo instrumentima sile, nego instrumentima hegemonijskog ideološkog uticaja. Država i postoji kao »integralna država«, ona je »političko društvo + građansko društvo, to jest hegemonija oklopljena prinudom«[21]. Klasna vladavina održava se, dakle, i prisilom i kulturnim i »intelektualno-moralnim upravljanjem« kojim se obezbjeđuje neposredno političko upravljanje. Da bi obezbijedila upravljanje, država djeluje u okviru »građanskog društva«, to jest preko institucija »građanskog društva«. Na takav je način vidljivo da je pedagogija i »socijalizacija« individua u neposrednoj funkciji održavanja vlasti, a da »država ima i traži pristanak, ali i vaspitava taj pristanak, zajedno s političkim i sindikalnim organizacijama, koje su ipak privatni organizmi prepušteni privatnoj inicijativi rukovodeće klase«[22].

U okviru »građanskog društva« vrši se proces »socijalizacije« individua za potrebe socijalnog poretka. U njemu se utiče na formiranje određenih saznanja, orijentacija i potreba. Preko različitih medija »građanskog društva« ideologija postaje instrumentom vladanja ljudskom sviješću i ponašanjem. Oblici mehaničke, grube fizičke represije nadopunjeni su socio-psihološkom manipulacijom koja je, naravno, u apologetskoj funkciji zaštite i stabilizacije institucija i vrijednosti građanskog socijalnog poretka. Institucijama »građanskog društva« širi se konzervativno mišljenje koje želi da reprodukuje socijalni poredak zasnovan na eksploataciji i dominaciji. Takav zatvoreni koncept konzervativnog mišljenja postaje hegemonijom vladajućih slojeva. Onemogućavajući širenje revolucionarne svijesti, vladajuća hegemonija postaje stvarni apriorni, praktičko-teorijski agnostizirajući »opijum naroda« koji skriva istinu o svom svijetu. Ona nastoji da pruži lažnu predstavu o postojećem svijetu tim prije što se manifestuje kao »lažna« klasna svijest determinirana klasnim položajem njenih nosilaca. Takva iluzorna, fetiška svijest postaje apologetska i manipulativna svijest etabliranja *statusa quo*. Ona je izrazito funk-

[21] Antonio Gramši, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 256.

[22] Ibid., str. 254.

Digitized by Google

cionalno pragmatsko-konformistička svijest koja ima značajnu »socijalizirajuću« funkciju. Ističući značaj sistema i istovremeno beznačajnost ličnosti, vladajuća hegemonija »socijalizacijom« interiorizuje norme i uloge individua za nesmetano funkcionisanje socijalnog sistema. Manipulativna crta procesa političke i kulturne »socijalizacije« sadržana je u njenoj indoktrinaciji. Za kapitalističke sisteme karakteristična je autoritarna psihološka kontrola nad cjelokupnom kulturom. Duhovna, kulturna i politička manipulacija imanentni su dio političkog sistema zasnovanog na vlasti manjine.[23]

Prema tome, vlast se održava kako represivnim sredstvima tako i »uz saglasnost onih nad kojima se vlada«, a ta se »saglasnost« obezbjeđuje postupkom »socijalizacije« preko institucija »građanskog društva« kao što su: porodica, škola, društvene i naučne institucije, reklama i propaganda, religija i crkva, sredstva javnog informisanja itd. Time antikomunizam zadobiva široku platformu svoga djelovanja čije ćemo manifestacije ukratko i naznačiti.

Porodica. — Na koji način porodica ispoljava svoj otvoreni ili prikriveni antikomunizam? Prije svega, treba napomenuti da je porodica jedna od onih institucija u kojoj najranije započinje proces »socijalizacije« individue, ali tako što čovjekove individualne sposobnoti podređuje interesima određenog sistema. »Treba slomiti samovolju deteta i iskonsku želju za slobodnim razvitkom nagona i sposobnosti zameniti unutrašnjom prinudom na bezuslovno izvršenje dužnosti. Potčinjavanje kategoričkom imperativu dužnosti od početka je bio svestan cilj građanske porodice.«[24] Prema tome, otklanjanje individualnih sposobnosti u korist stvaranja vrijednosti potrebnih za »prirodno« funkcionisanje sistema jeste osnovni cilj građanske porodice. A to zapravo znači da je porodica značajna institucija reprodukovanja *statusa quo*, da je ona institucija koja vrijednosti sistema (poslušnost, podaništvo, servilnost, subordiniranost) utemeljuje kao svoje vrijednosti, te na taj način omogućuje i ubrzava reprodukciju građanskih društvenih odnosa bivajući u isto vrijeme dobrim dijelom rezistentnom za njihovu izmjenu.

Konzervativna funkcija institucije porodice je rezultat ne samo njenog unutrašnjeg »ustrojstva«, nego i određenih vanjskih uticaja. Porodica je samo jedna od značajnih institucija koje razvijaju konformističku svijest i ponašanje, značajna stoga što se temelji na neposrednom i posrednom pedagoškom procesu.[25]

Škola. — Koliko god to izgledalo paradoksalno, činjenica je da škola predstavlja ne samo »prosvjetiteljsku« instituciju, nego

---

[23] R. Miliband, *Proces legitimacije*, »Treći program«, proleće 1983, str. 314.

[24] M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 229.

[25] Da je postupak »socijalizacije« veoma kompleksan, ilustrativno pokazuje Riesman na primjeru dječjih knjiga u SAD: Cf. D. Risman, *Usamljena gomila*, »Nolit«, Beograd, 1965, str. 164—165.

Digitized by Google

i instituciju manipulacije. Ona nije neutralna institucija, nego medij koji osigurava hegemoniju vladajuće grupe time što vladajuću koncepciju svijeta nastoji da transformiše u određeno ubjeđenje, shvatanje i ponašanje. To nisu saznanja neophodna emancipaciji individue, nego takva saznanja koja su potrebna za održanje postojećeg političkog legitimiteta. Škola reprodukuje određene klasne društvene odnose tako što, s jedne strane, vrši selekciju individua na promotornoj ljestvici socijalne hijerarhije i, s druge strane, što potiskuje individualni otpor. Preko mehanizama širenja vladajućih društvenih simbola škola podučava neophodnost i dužnost poštovanja vlasti i zaštite *statusa quo*.[26] Ona insistira na pokornosti individue, pokornosti koja je značajan element širenja jedne manipulativne hegemonije i učvršćenja postojećeg poretka.

Sredstva informisanja — nisu samo »učitelji potrošnje« (Riesman), nego i instrumenti usmjeravanja i održavanja kapitalističkog društva. Zato i nije čudno što se za sredstva informisanja ističe da su i »narkotička« sredstva jer širenjem vladajućih ideja i simbola, ideologije vladajuće društvene grupe, ona zapravo doprinose mistifikaciji stvarnog stanja. Kao pokretači onih ideja i vrijednosti koje afirmišu, a ne ugrožavaju postojeći model vlasti i privilegija, razumljivo je da postaju dijelom »arsenala klasne dominacije« (Miliband). Upravo zato što imaju izuzetnu moć uticaja, Gramsci je sredstva informisanja smjestio u značajne instrumente hegemonije, a Althusser u »ideološke aparate države«.

Adorno je utvrdio da su sredstva informisanja »slijepa za odnose vladavine« u kojima se nalaze, a to »sljepilo« se manifestuje upravo u postupcima: nametanja »krivih« potreba[27], homogenizacije i standardizacije ukusa, u isticanju prevaziđenosti klasne borbe i revolucije, zagovaranja ideje o postojećoj »asimilaciji« klasa, o isticanju prednosti kapitalističke proizvodnje, u nadmoćnosti građanske demokratije i totalitarizmu socijalističkih država. Naravno, iza takvog »prosvjetiteljskog« postupka angažovanja sredstava informisanja krije se stvarno stanje društva i njegovih individua. Individualna misao je apsorbovana u sredstvima informisanja[28], a čovjekovo angažovanje onemogućeno. S obzirom na uticaj sredstava informisanja i na njihovo onemogućavanje moći individualnog viđenja, čovjek je postao povoljnim tlom podražavanja raznih ideoloških mitova: rasizma, antiegalitarizma, antikomunizma.

---

[26] John Kennet Galbraith govori o edukativnom ethosu djelovanja u okviru postojećeg poretka: »Ako čovjek nastoji pronaći bolju mišolovku, on je duša poduzeća, ako nastoji stvoriti bolje društvo, on je propalica.«

[27] Marcuse dobro definiše »krive potrebe« kao one koje su »individuumu nametnuli posebni društveni interesi u njegovu obuzdavanju: potrebe koje perpetuiraju mukotrpan rad, agresiju, mizeriju i nepravdu« (H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1968, str. 24.

[28] Ibid., str. 23.

Digitized by Google

»Masovna kultura«. — Da bi se razumio fenomen »masovne kulture«, neophodno ga je dovesti u odnos s *ideologijom.* »Masovna kultura« i jeste ideologija koja je manipulativna jer skriva klasnu vladavinu. Ona opravdava, racionalizira i učvršćuje postojeće odnose društva, riječju, ona porobljava. Potrošači »masovne kulture« su pripadnici različitih društvenih slojeva »potčinjeni moralu koji su im liferovali njihovi gospodari«. Porobljene mase »imaju svoje želje« i stoga se »zalažu za ideologiju pomoću koje su porobljene«[29].

»Masovna kultura« najprije nastoji da stvori čvrsto uobličen konglomerat individua koje je potom moguće lako ideološki i politički kontrolisati. Preko potrošnje proizvodâ »masovne kulture« afirmiše se određeni način proizvodnje.[30] Potrošnja proizvodâ »masovne kulture« označava pristajanje uz proizvode sistema. Time »masovna kultura« postaje savremenom pedagogijom odgajanja pristanka na vrijednosti poretka i, prema tome, integracije individue u sistem.

Reklama. — Premda neposredno tako ne izgleda, reklama ipak ima veliku moć ubjeđivanja. Pol i Kornblut dobro ističu da je pet riječi dovoljno »da za samo nekoliko nedelja ili meseci izmeni način života pola miliona potrošača. To je... apsolutna snaga«[31].

Reklama ima funkciju ubjeđivanja u postojanje demokratizacije u »masovnoj kulturi«. No, iza postupka ubjeđivanja u »demokratičnost« krije se stvarna manipulativnost koja je veoma snažna i koja, zahvaljujući tome, podržava određeni način proizvodnje onemogućavajući njegovu izmjenu. Cilj reklame i jeste da podstiče vještačke želje i da ih ukorijenjuje u potrebe.[32] Time reklama uključuje pojedinca u odgovarajući način društvene proizvodnje ostvarujući svoju značajnu ulogu u njemu.

Propaganda se definiše na različite načine, te ćemo na ovom mjestu pomenuti onu odredbu koja govori o »djelovanju na mišljenje ili ponašanje drugih individua ili grupa s određenim ci-

---

[29] K. Krejmejer, *Načelna razmatranja jedne materijalističke teorije masovnih medija,* »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 126—127.

[30] »Proizvodi indoktriniraju i manipuliraju: oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indoktrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života — mnogo bolji nego prije — i, kao takav, on se protivi kvalitativnoj primjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinirane racionalitetom danog sistema i njegova kvantitativnog rasta« (H. Marcuse, op. cit., str. 30).

[31] F. Pol—C. M. Kornblut, *Reklamokratija,* »Jugoslavija«, Beograd, 1967, str. 39.

[32] E. Moren, *Uvod u izučavanje reklame,* »Treći program«, proleće 1979, str. 459.

Digitized by Google

ljevima«[33]. Svoj izraz propaganda nalazi u reklami, filmu, sredstvima informisanja, u tehnologiji, prosvjeti, nauci itd., a njena funkcija i jeste da »stvori čovjeka«, potpuno lišenog sposobnosti razumijevanja u opštoj stvarnosti, kritičkog i racionalnog mišljenja, čovjeka spuštenog do niskog emocionalnog stanja, kada on može djelovati tek pod uticajem spoljnih, i zato vještačkih uzročnika i upravljajućih sila«[34].

Bez vrlo razvijenih tehnika propagande sigurno je da kapitalizam ne bi mogao dugo skrivati svoja manipulativna obilježja. Njen antikomunizam zasnovan na manipulaciji sviješću opisao je Schiller na području SAD. On ističe da se manipulacija zasniva na slijedećim mitovima: 1. na mitu o individualizmu i individualnom izboru; 2. mitu o neutralnosti buržoaskih institucija; 3. mitu o nepromjenljivosti ljudske prirode; 4. mitu o odsutnosti klasnih konflikata; i 5. na mitu o pluralizmu »masovnih komunikacija«[35].

Ideologija religije i crkve. — Pored građanskih institucija: porodice, škole, sredstava informisanja, prava, sudstva itd., i ideologija religije i crkve predstavlja (čak i onda kada su one neposredno odvojene od države) također onaj značajni mehanizam podupiranja i učvršćenja dominantnog vladajućeg poretka, a time i antikomunizma. Preko religije crkva svojim vjernicima utiskuje određenu koncepciju svijeta koja insistira na polušnosti, receptivnosti, servilnosti i subordiniranosti. Stoga je religija upravo »opijum« koji onemogućava intelektualni, moralni i politički napredak masa.

Uticaj crkve se svodi na slijedeće: djelovati u korist konzervativnih društvenih snaga da bi se obezbijedio konsenzus neophodan hegemonijskom interesu vladajuće klase. U tom smislu religija i crkva imaju funkcionalnu i integrativnu ulogu: »umetnuti hrišćanstvo između radnika i njihovih protesta« (Maurice) i tako umanjiti radnički otpor. A to znači djelovati u pravcu ovjekovječenja, perpetuiranja postojećeg socijalnog poretka zasnovanog na podvojenosti i pokornosti. Crkva nastoji da kod vjernikâ razvije ne samo duhovnu nego i svjetovnu poslušnost koja je neophodan element obezbjeđenja konsenzusa postojećem legitimitetu vlasti.[36]

Reakcionaran uticaj religije i crkve može imati neposrednu ili posrednu antikomunističku manifestaciju. Dovoljno je pogledati crkvene dokumente pa da se u to uvjerimo. Na ovom mjestu ćemo se samo djelimično zadržati na papskim dokumentima koji preko »rješavanja« takozvanog »socijalnog« i »radničkog pitanja« zapravo izražavaju svoj antimarksizam, antisocijalizam i antikomunizam.

Enciklika »Qui pluribus« pape Grgura XVI iz 1847. godine nikako nije među prvim enciklikama koje otvoreno izražavaju

---

[33] A. N. Lee—E. B. Lee, *The Fine Art of Propaganda*, New York, 1939, str. 15.

[34] M. Chaukas, *Propaganda Comes of Age*. Washington, 1965, str. 15.

[35] G. Šiller, op. cit., str. 25—41.

[36] R. Miliband, op. cit., str. 334.

Digitized by Google

svoj reakcionarni ethos, ali je svakako prva koja će — u periodu afirmacije radničkog pokreta u Evropi (pa i u periodu stvaranja »Saveza komunista«) i recepcije ideja naučnog socijalizma — osuditi komunističke ideje. Nakon ove enciklike pojaviće se i druge koje će osuđivati kako marksizam tako i socijalizam i komunizam:

— 1848. godine papa Pio IX objaviće encikliku »Quanta cura« u kojoj će osuditi slobodu savjesti, kulta i socijalnog pokreta;

— 1864. papa Pio IX obznanjuje »Syllabus« — »Spisak važnih zabluda našeg vremena« — u koje će svrstati socijalizam i komunizam;

— 1878. papa Lav XIII će objaviti encikliku »Quod Apostolici muneris« — »O socijalizmu, komunizmu, nihilizmu« — u kojoj će na isti nivo »nihilizma« svesti socijalizam i komunizam;

— 1881. Lav XIII izdaje encikliku »Diuturnum illud« u kojoj socijalističke i komunističke ideje proglašava »kugom«;

— 1891. Lav XIII objavljuje ecikliku »Rerum novarum« (»Litera Encyclica de conditione opificum« — »Encikličko pismo o radničkom pitanju«) u kojoj će braniti sve ono što marksistička teorija kritikuje kao uzroke alijenacije i socijalne diferencijacije: privatnu svojinu, državu. Umjesto klasne borbe, zagovara koncept »klasnog mira« i »klasne harmonije«;

— 1901. papa Lav XIII objavljuje encikliku »Graves de communi re« u kojoj govori o »kršćanskoj demokratiji« u funkciji poboljšanja postojećeg poretka;

— 1931. papa Pio XI objavljuje encikliku »Quadragesimo anno« u kojoj podržava osnovne ideje eciklike »Rerum novarum« Lava XIII;

— naposletku, 1937. godine papa Pio XI će objaviti encikliku »Divini redemptoris« u kojoj decidno ističe da je komunizam lažna utopija itd.

Savremeno teorijsko i političko djelovanje Vatikana ne ispoljava svoj antikomunizam tako grubo kao nekada, ali ga ipak i dalje razvija i podržava veoma suptilnim metodama djelovanja na mase.

Ideologija nacionalizma — manifestuje svoje dvostruko lice: ona je, s jedne strane, značajan konstituens nacionalnog identiteta, a, s druge strane, latentni izvor nacionalne isključivosti. Istorijski primjeri sasvim dobro pokazuju da je nacionalizam u prisnoj povezanosti s rasizmom, imperijalizmom, ekspanzionizmom i militarizmom. Ideologija nacionalizma podučava da individua ne predstavlja ništa, a da je nacija »prirodna« zajednica i najviši mogući entitet. Reakcionarni duh nacionalizma manifestuje se u indoktrinirajućoj glorifikaciji Tradicije i Istorije s osnovnim ciljem — opravdanja »sadašnjosti« postojećeg poretka. Ideologija nacionalizma u funkciji je »političke socijalizacije«. A kako to izvrsno objašnjava Ralph Miliband: »Na ovom području političke socijalizacije« državi i ostalim institucijama stoji na raspolaganju sjajna odora od ideja i simbola dokazane privlačnosti, kojima je

Digitized by Google

nacionalna često i imperijalna historija... dodala još veću moć. Tako kolektivno sjećanje na prošle borbe i stalno slavljenje prošlih žrtava i herojskih djela, bez obzira na povod i razlog, općenito baš nije sračunato na njegovanje osobito kritičkog odnosa spram socijalnog poretka, za koji je proliveno toliko mnogo krvi. Ovdje se i mrtve ponovo poziva u službu kako bi pomogli legitimirati režime koji su umrli. »Funkcionalne« nacionalističke emocije podstiču se i akumuliranjem simbola, te izvođenjem mnoštva ceremonija i rituala povezanih s prošlim borbama i žrtvama, neosporivo vrijednim za proces konformističke »političke socijalizacije«.«[37]

Dakako, nacionalističko slavljenje tradicije označava odbacivanje dijalektike time što se istorija usmjerava isključivo na očuvanje naslijeđa, na konzerviranje *statusa quo* i, prema tome, na odbacivanje revolucije kao »smetnje« koja ugrožava hod »prirodnih« zakona.[38]

Ideologija »amerikanizma« i »fordizma«. — Kako je Gramsci lucidno primijetio, »amerikanizam« i »fordizam« postaju »novom kulturom« i »načinom života«. To je takav »način života« koji »proizlazi iz unutrašnje potrebe da se dođe do organizacije planske privrede«[39]. Frederic Winslow Taylor utemeljio je, a Swift u Chicagu i Ford u Detroitu su tehnološki ostvarili koncept takozvani »scientific menagement« zasnovan na metodi »time and motion study«, to jest na metodi analize kretanja i vremena manuelnog rada. Osnovni cilj je bio da se preko kvantifikacije radne snage izvrši samjerljivost rada i time stvori jedna nova ekonomija. U tu svrhu rad je standardizovan, parcijalizovan, razdvojen do u najmanje detalje i faze kako bi se mogao precizno mjeriti.

Tendencija totalne racionalizacije radne snage predstavljala je i nastojanje da se stvori »novi tip čovjeka«, zapravo novi tip radnika koji će se potpuno psiho-fizički prilagoditi zahtjevima industrijske strukture. Ova, kako ističe Gramsci, »majmunska inicijativa« stvorila je od proizvođača »izvježbanu gorilu« koji je bio »intelektualno nezainteresovan«, ali potpuno »mehaniziran«[40]. Mehaniziranje rada i stvaranje »intelektualne nezainteresovanosti« doprinosilo je učvršćenju discipline, odnosno prinude. Kada se prinuda opravdava »boljim« načinom života, onda ideologija »amerikanizma«, »fordizma« i »tejlorizma« postaje ideologijom i hegemonijom vladajuće klase koja je potpuno opravdava i brani kako postojeći način organizacije proizvodnje tako i postojeći način organizacije društvenih odnosa. Takva tehnokratska ideologija razvijala je receptivnu konformističku svijest koja je onemogućavala uzdizanje individua do stepena kritičke svijesti. Ona je

---

[37] Ibid., str. 339.

[38] H. Markuze, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 19.

[39] A. Gramši, op. cit., str. 275.

[40] Ibid., str. 281, 296.

Digitized by Google

onemogućavala i socijalno-političku funkciju sindikata i kao takva otklanjala revolucionarnu svijest radništva, onu bitnu pretpostavku izmjene postojećeg represivnog klasnog poretka.

Naučna oblast. — Antikomunizam se ne širi samo preko »klasičnih« građanskih institucija, nego i preko oblasti nauke. Tako se, na primjer, u okviru *sociologije* i *političke teorije* pojavila futuristička koncepcija »postindustrijskog društva« s jasnom antikomunističkom i antimarksističkom pretenzijom alternacije marksističkoj teoriji o društveno-ekonomskim formacijama, kao i o revoluciji kao pokretačkoj snazi razvoja društva. Rostow u 1960. godini izdaje knjigu pod naslovom *Stadiji ekonomskog rasta. Ne-komunistički manifest* u kojoj nastoji da negira Marxovu koncepciju istorije, a osobito učenje o društveno-ekonomskim formacijama. Marxovu teoriju Rostow negira pokušavajući da koncipira »alternativnu teoriju savremenoj istoriji Karla Marxa« koja bi »izazvala« marksizam tako da bi ga »istisnula« kao metodu posmatranja »savremene istorije«. Devet godina posle pojave Rostowljeve knjige poznati kritičar marksizma Raymond Aron objavljuje knjigu *Razočaranje u progres* u kojoj svoj antikomunistički stav manifestuje riječima: »Revolucija o kojoj je govorio Marx nalazi se izvan nas«.

Koncepcija »postindustrijskog društva« prisno je povezana s koncepcijom o »kraju ideologije« i »dezideologizaciji«, a imala je važnu propagandnu funkciju uticanja na »javno mnjenje«. Ono što je ona naročito apostrofirala jeste isticanje tvrdnje da je naučno-tehnički faktor autonoman i odvojen od određenih društvenih odnosa. Kao pozitivistička i tehnokratska teorija, ona u razvoju nauke i tehnike vidi automatsko ostvarenje napretka. Izmjena društvenih odnosa shvaćena je prevashodno kao nužna i automatska posljedica naučno-tehničkog faktora. Osim toga, tvrdi se da u »postindustrijskom društvu« centar društvenih odnosa prelazi sa preduzeća na univerzitete i istraživačke centre, što zapravo znači da i rukovođenje društvom prelazi na naučne ustanove. »Novu elitu« činiće naučnici i vojni stručnjaci.[41] Brzezinski govori o »tehnokratskom društvu« u kojom pomoću tehnike »nova elita« sprovodi potpuni politički nadzor nad građanima.[42]

Pored burnog razvoja sociologije i političkih teorija, u posljednjoj deceniji je porastao značaj i aktuelnost i *sociobiologije.* Ne samo zbog razvoja svog naučnog *corpusa,* nego sve češće i zbog rasističke, antimarksističke i antikomunističke crte koju u pojedinim sredinama izražava. Izvjesne sociobiološke teze su dobrim dijelom ideološki impregnirane. One ističu nejednakost među ljudima i značenje nužnosti postojanja elita »po rođenju«. Suprotstavljajući se bilo kakvom obliku egalitarizma, De Benoist, dakle, jedan od najpoznatijih »novo desničarskih« propagandista, ističe: »Nazivam desničarskom onu poziciju koja vidi kao nešto dobro

[41] D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society,* London, 1974.

[42] Z. Brzezinski, *America in Technotronic Age,* New York, 1967.

Digitized by Google

različitosti svijeta i relativne nejednakosti koje iz njih proizlaze; i koja vidi kao zlo postupnu homogenizaciju svijeta, branjenu i izvođenu putem dvije tisuće godina starih argumenata egalitarističke ideologije.«[43] Kako primjećuje Patrick Moreau, nova desnica insistira na »izgradnji politike *nacije* na temelju eugenike, selekcije, »naučnog rasizma« koji vodi računa o razlikama i, najzad, na temelju etologije (programiranog vraćanja naših društava jednom poretku određenom našim teritorijalnim, hijerarhijskim i agresivnim nagonima)«[44].

Ideološki vidovi sociobiologije ogledaju se i u tezi o takozvanom »biološkom elitizmu«: podjela na »elitu« i »masu« predstavlja objektivnu, vječnu i neuništivu zakonitost utemeljenu upravo na zakonima genetike. Smatra se da »elita« treba vrlo rano da bude izabrana i odvojena od »ne-elite« itd. Jer, jedne individue se nužno moraju razlikovati od drugih. Nejednakost je nužna, ne samo na individualnom, nego i na etničkom i političkom planu. Narodi se po svom psihičkom mentalitetu nužno razlikuju jedni od drugih, te otuda i postoji nadmoćnost jednih nad drugim narodima. Dimitras Charafes tvrdi da postoji »agresivna« priroda čovjeka, te da postoji »volja ka vlasti« kao suštinsko obilježje ljudi i nacija. A »realizacija stvaralačkog duha« nužno se manifestuje u vladanju jednog čovjeka nad drugim, odnosno jedne nacije nad drugom.[45]

Također, određeni teoretičari ističu genetičko, biološko porijeklo društvenih institucija kapitalističkog sistema, genetičku predispoziciju siromašnih, genetičku zasnovanost tržišta, pa i rata.[46]

Teoretičari nove desnice smatraju da će biologija u vremenu koje dolazi imati u politici ono značenje koje je do sada imala ekonomija i da će rješavati i društvene probleme. »Ranije ili kasnije, političke znanosti, pravo, ekonomija, psihologija, psihijatrija i antropologija postat će bez izuzetka grane sociobiologije« (Trivers). Dakle, lilijenfeldovski biologizam (*»Sociologus nemo nisi biologus«*) zadobio je nešto širu implikaciju koja nije nimalo bezazlena. Jer, ako teorijski koncepti biologâ, genetičarâ, sociobiologâ dobivaju na publicitetu, onda su u pravu ona gledišta koja ističu da takav publicitet, poduprt uticajima »mass-medija«, može biti politički veoma opasan.

Upravo zahvaljujući sredstvima informisanja antikomunizam je zadobio široku platformu svoga djelovanja. Svoj uticaj i snagu crpe iz djela mnogobrojnih teoretičara antikomunizma: Miltona Friedmana, Daniela Bella, Friedricha Augusa Hayeka, Nathana Glazera, Seymoura Martina Lipseta, Edwarda Shilsa, Petera Ber-

---

[43] Cit, prema: N. Visković, op. cit., str. 17.

[44] P. Moreau, *Konzervativna revolucija i nove nemačke desnice*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 199.

[45] D. Charafes, *Die kranke Gesellschaft. Vor dem Zusammenbruch von Freiheit und Wohlstand*, Frankfurt a/M, 1974, str. 14—15, 150.

[46] Cf. N. Tucić, *Sociobiologija i ideologija*, »Ideje«, br. 3—4 1984.

Digitized by Google

gera, Roberta Nisbeta, Arnolda Gehlena, Irvinga Kristola, Konrada Lorenza, Karla Poppera, Joachima Rittera, A. de Benoista i »novih filozofa« (A. Glucksmanna, M. Clavela. Ch. Jambeta, Bernard-Henry Lévyja) itd. To su teoretičari koji svoje teze iznose u mnogim knjigama, nastupima, predavanjima, kao i u publikacijama kao što su : »Commentary«, »Busines Week«, »Nouvelle École«, »Eléments«, »Figaro Magazin«, »Criticon«, »Neue Zeit«, »Laser«, »Neue Anthropologie«, »Junges Forum«, »Encounter«, »Preveus« itd. Antikomunističko djelovanje nije samo teorijsko i »literarno«, nego i organizovano, politički protežirano preko organizacija kao što su: »MSI« u Italiji, »Nacionalni front« u Velikoj Britaniji, »Socijalistička stranka Reicha«, »Nacionalsocijalistička stranka Njemačke« u Njemačkoj, »Stranka nacionalne akcije« u Turskoj, »John Birch Society«, »Mladi Amerikanci za slobodu«, »Komitet za spas slobodnog Kongresa« u SAD, »Nacionalni front«, GRECE (»Grupa za studije i istraživanje evropskih civilizacija«) u Francuskoj itd.

Dakako, aktivnosti antikomunističkih grupa, organizacija i pojedinaca veoma su razvijene. U krajnjoj liniji, usredsređene su na pokušaje stvaranja »nove kulture«. To se naročito vidi u neokonzervativističkom konceptu hegemonije nove desnice. Predstavnici nove desnice nastoje da Gramscijev koncept hegemonije prilagode svojoj kulturnoj i političkoj strategiji osvajanja prevlasti. Kulturnu borbu započela je pod parolom: »Protiv totalitarizma, protiv egalitarizma, protiv rasizma. Za jednu novu kulturu.«[47] De Benoist je decidan kada ispod parole »Dobiti kulturni rat« ističe: »Sudbina društva nije ni ekonomska ni politička, već bitno kulturna«. I nastavlja — da su on i njegovi istomišljenici »odlučili da se postave na razini ideja, na razini dugoročnog rada na preobražavanju ideja«[48]. Pomenimo na ovom mjestu još jedno gledište jednog zapadnog vojno-teorijskog časopisa koje ističe značaj kulturne i idejne hegemonije u konfrontaciji spram »komunizma«: »Osnovna strategijska koncepcija nuklearne epohe sastoji se u tome što se ofanziva mora voditi na pravom mestu protiv duha i raspoloženja neprijatelja, protiv njegovih *osećanja*. Borba za ljudske *umove* je najvažnija borba u epohi nuklearnih konflikata i od razvitka te bitke zavisi sudbina zapadnog sveta.« I dalje: »Neophodno je iskoristiti sva sredstva savremene propagande, opšte metode psihološke borbe. Neophodno je nametnuti naš moral i ideologiju društvenoj svijesti socijalističkih zemalja. *Koristiti nacionalne razlike, verske predrasude, ljudske slabosti, žensku taštinu, težnju za zadovoljstvima.* Neophodno je razvijati indiferentnost prema ciljevima komunističkog rukovodstva. Ekonomske, moralne i druge teškoće treba tako pokazivati da se stanovništvo navede na pasivan otpor i sabotažu. *Ako država preduzima kakve korake protiv takvih svojih otpadnika, neophodno je izazvati, s*

---

[47] Cf. C. Mouffe, *Demokratija i nova desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 73.

[48] N. Visković, op. cit., str. 27, 28.

Digitized by Google

jedne strane, sažaljenje, a s druge nezadovoljstvo komunističkim sistemom«.[49]

Kao što se vidi, antikomunistička strategija nove desnice utemeljuje se na konceptu hegemonije o čijem je značaju za komunistički pokret svojevremeno osobito govorio italijanski marksista Antonio Gramsci. Da bi ostvarila svoju kulturnu hegemoniju, nova desnica nastoji da preko široke mreže kulturnih institucija djeluje na svijest i kulturno i političko ponašanje individua. Prema mišljenju njenih predstavnika, koncept hegemonije se ne može realizovati bez transformacije mišljenja, shvatanja, ubjeđenja, morala. Neophodno je stvoriti određeno shvatanje kao opšte shvatanje koje i jeste pretpostavka ostvarivanja kulturne i političke hegemonije.

VI

Nesumnjivo je tačno da je savremeni antikomunizam veoma snažan, da se podražava ne samo preko medija kao što su literatura, teorija i nauka, nego i preko tradicionalnih vrijednosti građanskih društava. Međutim, ipak uzroci pojave, kao i manifestacije antikomunizma nisu na sasvim zadovoljavajući sintetički način eksplicirani u marksističkoj teoriji. »Da je marksizam šezdesetih i sedamdesetih godina temeljitije analizirao desnicu, napominje Alan Wolfe, morao bi doživeti određen preobražaj. Naime, bar kad su u pitanju ortodoksniji oblici, marksistička analiza je previdela, u najmanju ruku, tri ključna obeležja američkog konzervativizma: naklonost ka pitanjima kulture i reprodukcije; sukob između interesa i ideologije; dinamiku istorijskog nazadovanja.«[50]

S druge strane, vjerovatno će antikomunizam i u narednom razdoblju ne samo snažiti, nego i razvijati novu kampanju protiv marksizma i socijalizma, iznoseći nove teze. A baš će to pred marksističku teoriju postaviti nove probleme koji nužno zahtijevaju svoje objašnjenje i teorijsku i praktičku akciju. Pred njima se ne smije ustuknuti niti ih se smije jednostavno s podozrenjem ignorisati.[51] Jer, sama licemjerna nadmjenost može manifestovati isto ono protiv čega se, tobože, zgraža. A time bi antikomunizam realizovao svoj hegemonijski uticaj kako izvana tako i iznutra.

---

[49] »Politika«, 17. mart 1984. Citirano prema: P. Ralić, op. cit., str. 102.

Kako ističu Campbell i Howard, na Zapadu je razvijena široka kampanja za idejnim i filozofskim »preporodom« i »moralnim naoružavanjem« koje bi onemogućilo »krah demokraitje« (P. Campbell, P. Howard, *America Needs Ideology*, London, 1957, str. 80.

[50] A. Wolfe, *Sociologija, liberalizam i radikalna desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1983, str. 195.

[51] Cf. B. Pribićević, op. cit., str. 20.

Digitized by Google

B. Besonov

Opasnost od neofašizma

Godišnjica velike pobede nad fašizmom, koju su ove godine masovno i svečano obeležili narodi većine zemalja sveta, veoma je uverljiv povod za razmišljanja o lekcijama što nam ih je dala bliska prošlost. A one su bile i gorke i poučne. »Upravo su komunisti u svoje vreme ponudili izrazito jasan program borbe protiv mrke kuge kada je ona još bila u začetku« — naglašavano je u referatima na svečanim skupovima posvećenim četrdesetogodišnjici pobede sovjetskog naroda u velikom otadžbinskom ratu.

Važno je i danas imati na umu svojedobno propuštene mogućnosti da se kolektivnim naporima spreči napredovanje fašizma, njegov krvavi pohod. Naime, u zemljama u kojima se fašizam zapravo pojavio danas se sa čudnom ravnodušnošću i neshvatljivo mlako raspravlja o tome kakav stav treba zauzeti prema njegovim sledbenicima koji sa sve većom drskošću dižu glavu. O njima se čak govori kao o ljudima što žive u »zabludi«, kao o onima što će »zauvek biti oni od juče«, kao o »ljudima bez uticaja i budućnosti«. Da li je to naivnost ili smišljeno odbijanje da se sagleda opasnost koja se ponovo javlja?

Istorijsko iskustvo pokazuje da fašizam, kojeg je stvorio imperijalizam, i posle svog katastrofalnog poraza 1945. godine, nikako nije nepovratno iščezao, nije postao samo stvar prošlosti.

Digitized by Google

O tome svedoče fašistički pučevi u Grčkoj 1967, u Čileu 1973, pokušaji fašističkih prevrata u Španiji 1981, aktivnost fašističkih i polufašističkih organizacija u mnogim zemljama kapitalističkog sveta. Tako, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj danas je aktivno više od 150 neonacističkih organizacija. Neofašistički tabor u Italiji obuhvata veliki broj organizacija i grupa. Da takva strašna opasnost postoji, svedoči aktivnost sličnih organizacija ne samo u nekadašnjim fašističkim zemljama, već i u onima koje su sebe tradicionalno proglašavale za bedem demokratije i antifašizma. Novi Hitlerovi i Musolinijevi sledbenici imaju svoje saveze i organizacije u Engleskoj (»Britanski pokret«, »Nacionalni front«), u SAD (»Mladi Amerikanci za slobodu«), u Francuskoj itd.

Karakteristično je da današnji fašisti, kao i oni iz tridesetih i četrdesetih godina, nastoje da objedine svoje napore. U svakom slučaju, u štampi se više puta pojavila vest o tajnoj »crnoj internacionali« — zločinačkoj međunarodnoj organizaciji fašista.

Važno je istaći činjenicu da je fašizam danas napustio okvire zemalja koje su bastion imperijalizma. On je u prilično meri raširen u nekadašnjoj kolonijalnoj i polukolonijalnoj periferiji. Ali on ovde nastupa u za njega novoj ulozi — kao zavisan eksponent imperijalističkih sila koje ga koriste kao jedno od udarnih oruđa u borbi protiv snaga nacionalnog oslobođenja i socijalnog napretka. Upravo takvu ulogu zavisnog satelita imperijalističkih sila imala je diktatura »crnih pukovnika« u Grčkoj, takva je uloga danas i fašističkih diktatura u Paragvaju, Gvatemali, fašističkog Pinočijevog režima u Čileu itd.

Razume se, konkretni oblici ispoljavanja savremenog fašizma razlikuju se, po nizu specifičnosti, od »klasičnih« režima iz tridesetih i četrdesetih godina. Međutim, i pored svih tih specifičnosti, sadržaj fašizma i njegova socijalna uloga, u principu, nisu promenjeni. U krajnjoj liniji, uprkos svim razlikama, fašisti — i stari i novi, u svim zemljama — teže jednim te istim ciljevima. Njih pokreće besomučna mržnja prema demokratiji, komunistima i zemljama socijalizma. Svi su oni ogorčeni nacionalisti, a često rasisti, i svi su oni, po pravilu, vesnici i realizatori agresivne spoljnopolitičke orijentacije — želeli bi da stvore »Veliku Nemačku«, »Veliku Italiju«, »Veliku Ameriku«, »Veliki Izrael« itd. Kao osnovno sredstvo za ostvarenje tih planova primenjuju teror; teror u razdoblju borbe za vlast, terorističku diktaturu kada se već nalaze na vlasti.

Neki ljudi se zavaravaju i kažu: danas je, vele, sledbenika bezumnog firera malo. Ali, prvo, i Hitler je na početku svoje karijere imao svega osam pristalica. Drugo, već sada omraženi korov fašizma nove generacije niče u više od šezdeset zemalja. U neofašističkim partijama, organizacijama i pokretima našlo je sebi političko utočište više od milion ljudi. Taj zlokoban rasad oslonac je svetske reakcije, predstavlja galvanizujuće hitlerovsko bunilo u naše teško doba — doba nuklearnih ucena i pretnji što potiču od imperijalizma.

Digitized by Google

Zato, kada je reč o savremenom fašizmu, u suštini nema naročitog smisla upotreba prefiksa »neo«, jer on ne daje nikakav nov sadržaj ovom pojmu. On ne svedoči o nekakvom kvalitativno drukčijem fašizmu, već govori o tome da nije u pitanju fašizam tridesetih i četrdesetih godina. U svakoj situaciji, u svakoj zemlji, u svako doba fašizam izvršava jedan te isti zadatak — terorističkim sredstvima osigurati vladavinu najreakcionarnijih krugova nacionalnog ili međunarodnog monopolističkog kapitala. Zajedno s ostalim jurišnim odredima, neofašizam, kao oslonac agresivnih snaga imperijalizma, na širem planu predstavlja svojevrsnu »rezervu njegove vrhovne komande«.

Iza fašista se nalaze finansijski i industrijski kapital, vojnoindustrijski kompleks, koji u kriznim situacijama primenjuju terorističke metode. Upravo oni pripremaju i finansiraju fašističke organizacije i pokrete.

Istorija je već odavno dokazala ko je odgajio fašizam, napose u Nemačkoj i Italiji, ko je omogućio dolazak fašista na vlast, ko je, u suštini, predstavljao oličenje fašističke vladavine u tim zemljama. U pitanju su bili monopolisti, finansijski i industrijski kraljevi. I veoma je karakteristično da su i danas predstavnici tih istih finansijskih i industrijskih grupacija, koje su pripremale i nametnule prvi svetski rat, odgajili fašizam i gurnuli svet u katastrofu drugog svetskog rata, održali svoju snagu i svoj uticaj.

Zapadnonemački publicist B. Engelman u knjizi *Rajh se raspao, oligarhija je živa* daje nekoliko dinastičkih portreta finansijskih i industrijskih glavešina Nemačke koji su aktivno pomagali Hitleru, a koji su, međutim, i posle sloma fašizma ne samo održali svoju ekonomsku i političku moć, već su je, štaviše, učvrstili i pojačali.

Samo su kompanije naslednikâ šesnaest bogatih industrijskih porodica iz vremena pre 1918. godine ostvarile u Saveznoj Republici Nemačkoj 1970. ukupan obrt kapitala čija vrednost dostiže najmanje 57,5 milijardi maraka; za njih danas rade 882 hiljade ljudi. To je ogromna koncentracija ekonomske i, razume se, političke moći.

Karakteristično je, takođe, da su, kao i uoči drugog svetskog rata, upravo međunarodni, a prvenstveno američki monopoli pomogli zapadnonemačkim koncernima da brzo ponovo uspostave svoju snagu i uticaj što su ih izgubili posle vojnog sloma Nemačke. Džordž Viler, koji je posle rata bio načelnik odeljenja Američke vojne uprave u Nemačkoj, objašnjava kakve je planove imao Volstrit već u ono vreme u pogledu Nemačke: »1. Obnovu monopolističkog kapitala pod kontrolom Volstrita; spasavanje starih ulaganja kapitala i korišćenje svih mogućnosti za realizovanje novih investicija; 2. stvaranje antisovjetskog vojnog mostobrana; 3. formiranje zone pune napetosti radi vođenja hladnog rata.«[1]

[1] Vidi Dž. Viler, *Američka politika u Nemačkoj*, Moskva, 1960, str. 47.

Digitized by Google

Usmerena ka ovim ciljevima, politika zapadnih sila pomogla je nemačkim monoplima, koji su i odgajili fašizam, da ponovo uspostave svoje ranije pozicije.

U sadašnjim uslovima, naravno, imperijalisti nikako nisu obavezni da se, težeći ka očuvanju svoje dominacije i polažući nade u fašizam, koriste ranijim oblicima i metodima učvršćivanja i sprovođenja fašističke diktature. Oblici se mogu promeniti, ali suština fašizma ostaje ista. Bilo bi pogrešno utvrđivati nekakvu opštu shemu razvitka fašizma za sve zemlje i narode ukoliko takva shema ne pomaže, već sprečava vođenje istinske borbe.

Može se desiti, piše američki istraživač B. Gros, da će fašisti, boreći se za vlast, nastojeći da osiguraju sebi dovoljno široku socijalnu bazu, pribeći prepredenom manipulisanju javnim mnenjem, »osmesima«, demagogiji i sličnom da bi, recimo, u SAD prikazali da je fašizam »isto toliko američki kao što su to Medison avenija, kreditne kartice i pita od jabuka«. To je moguće i nužno je o tome voditi računa kako se fašizmu ne bi dopustilo da sličnim smicalicama prikriva svoju suštinu.

B. Gros je takođe potpuno u pravu kada smatra da glavni izvor fašizma u SAD nema svoj koren u »mahnitanju« krajnje desnice, Kju-kluks-klana i slično, niti u »bezumlju« levih ekstremista (mada i jedni i drugi, igrajući taktičku ulogu, mogu ubrzati ili podstaći ofanzivu »novog despotizma«). Pre bi se reklo, ističe Gros, da fašizam nastaje kao posledica snažne tendencije u samom establišmentu, kao posledica prikrivene logike ponašanja transnacionalnih monopola, njihove gramzivosti, kao rezultat traganja imperijalističkih krugova za rešenjima u uslovima narastajuće krize kapitalističkog društva.

To je pravilan, argumentovan zaključak. Već danas transnacionalni monopoli i korporacije aktivno sarađuju u borbi protiv sindikata, komunista i drugih demokratskih, naprednih snaga, pletu intrige i organizuju zavere protiv levo orijentisanih režima bilo u kojoj zemlji, protiv socijalističke zajednice. B. Grosu se može prigovoriti samo jedno: ipak ne bi trebalo precenjivati »osmehe« i izveštačenu »druželjubivost« savremenog fašizma. On, naravno, može doći na vlast i na osnovi prividno »demokratskih izbora«, može se poslužiti kozmetičkom maskom i pribeći drugim prepredenim manipulacijama. Ali ipak, ciljevi kojima on teži ne mogu se postići »osmesima« i u »somotskim rukavicama«. Fašizam neminovno pokazuje svoje krvavo, zločinačko lice. I ne samo zbog toga što su njegovi ciljevi i sredstva za njihovo postizanje nečovečni, već i stoga što on traži oslonac u najkonzervativnijim i najreakcionarnijim slojevima. Malograđani — mračan, mutan izvor utoljenog egoizma i okrutnosti — to je upravo najsnažniji socijalni oslonac neofašizma. Uoči Hitlerovog dolaska na vlast veliki pisci, H. Man i T. Man, bespoštedno su razotkrivali ulogu vernopodaničkih malograđana koji su poslužili kao pouzdana socijalna baza nemačkog fašizma. Posle sloma nacizma, filozof K. Jaspers takođe je oštro kritikovao verno podaništvo, kao tipič-

Digitized by Google

nu osobinu malograđana kojom se vlastodršci veoma uspešno koriste.

Ravnodušnost sitih malograđana — najpovoljnije je tle za uzgajanje manijačkog antikomunizma koji direktno vodi ka fašizmu. Pouke istorije na najočigledniji način dokazuju da antikomunizam nije samo antimarksizam i antisocijalizam, već je to i sveobuhvatni antidemokratizam. Upravo pod izgovorom da se bore protiv komunističke opasnosti fašisti su u Nemačkoj i Italiji ukinuli sva ustavna i demokratska prava i stvorili totalitarnu policijsku državu.

I danas je optuživanje komunista da organizuju političke zavere, ma koliko te tvrdnje bile neodržive — omiljeni metod buržoaskih ideologa i političara. To ima svojih razloga: pod parolom borbe protiv »komunističkih zavera« imperijalistička buržoazija ratoborno napada ne samo socijalizam i komunizam, već i najelementarnija demokratska, socijalna i kulturna prava radnog naroda, ugušuje silom sve napredne, demokratske nacionalno-oslobodilačke pokrete.

Antikomunizam, koji gaje imperijalistički krugovi, čvrsto je povezan s njihovim neobuzdanim militarizmom. Finansijska i industrijska elita pod zastavom antikomunizma pojačava trku u naoružavanju, povećava međunarodnu zategnutost. U takvoj situaciji na pozornicu političkog života u prvi plan izbijaju reakcionarni krugovi soldateske. Nije slučajno što je u razdoblju 1960—1970. godine izvedeno više od trideset vojnih udara u Evropi, Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Razume se, najveću pretnju predstavljaju militarističke ambicije SAD — najmoćnije imperijalističke zemlje. V. I. Lenjin je u svoje vreme okvalifikovao agresivnu spoljnopolitičku orijentaciju Sjedinjenih Američkih Država kao oblik »najogorčenijeg imperijalizma, najbestidnijeg tlačenja i gušenja slabih i malih naroda«[2]. Savremene Sjedinjene Države danas tradicionalno vode istu politiku ugnjetavanja i gušenja slobodoljubivih naroda. Samo u razdoblju 1946—1975. godine SAD su 215 puta posredno ili neposredno pribegavale upotrebi svojih oružanih snaga i pretile drugim zemljama oružanom intervencijom. Na dnevni red je devetnaest puta postavljano pitanje primene atomske bombe, od toga četiri puta protiv SSSR-a. »Stvorili smo društvo — rekao je američki politički funkcioner V. Fulbrajt — čiji je glavni posao — nasilje... Već godinama mi ili ratujemo ili smo spremni da odmah započnemo rat bilo u kom području sveta. Rat i vojska postali su neodvojivi deo našeg svakodnevnog života, a nasilje — najvažniji proizvod u našoj zemlji.«[3] Slična politička klima, manipulisanje svešću masa, progon svih onih koji drukčije misle, »zabrana obavljanja profesije« (na primer, u SRN), hajka na komuniste i druge demokrate kao na tobožnje neprijatelje ustava, pa čak i kao na teroriste,

---

[2] V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 37, str. 193.

[3] Vidi: *Odakle dolazi pretnja miru*, Moskva, 1982, str. 76.

Digitized by Google

upotreba vojske za gušenje štrajkova, istupanja radnih ljudi radi ostvarivanja socijalnih prava, trka u naoružavanju, agresivnost i slično, neosporno, u mnogim kapitalističkim zemljama čine veoma povoljno tle za oživljavanje neofašizma.

Jačanju fašističkih tendencija u priličnoj meri doprinosi zatrovana duhovna atmosfera u kapitalističkim državama. Poslednjih godina su prikupili snagu stvarni naslednici fašizma — takozvana »nova desnica«. U duhu Hitlerovih ideologa, oni odbacuju celokupnu humanističku kulturnu baštinu čovečanstva. Vlast misli, vlast klasične filozofije — to su, po mišljenju glasnogovornikâ »nove desnice« Alena de Benoa, Luja Povela i drugih krivci za naglo jačanje nasilja i terora, čiji je svedok XX vek. Navodno, treba srušiti celokupnu »tradicionalnu kulturu«: odbaciti Platonovo učenje, nasleđe doba prosvećenosti, klasičnu nemačku filozofiju, ukloniti marksizam, odreći se celokupnog predašnjeg — humanističkog — sistema vaspitavanja i formiranja čoveka. Da bi se ispravila »greška istorije«, uporno ponavlja »nova desnica«, valja uspostaviti »matricu kulture« karakterističnu za doba varvarstva, obnoviti duh paganstva i mnogoboštva i najodlučnije proterati ideologiju racionalizma i napretka. Metanišući pred fašističkim idolima, ovi otvoreni antikomunisti propovedaju ogorčeni antidemokratizam. Sada je nastupilo vreme, smatraju oni, da se odbace ideali demokratije, da se oni zamene principima aristokratije i hijerarhije, shodno kojima »svako zna gde mu je mesto«, da snažan vlada, a slab da mu se pokorava. »Nova desnica«, u stvari, ispoljava isti šovinizam i rasizam kao u svoje vreme i hitlerovci, s tom razlikom što se ona, naporedo s antisemitizmom, zalaže i podstiče zaslepljenu mržnju prema stranim radnicima, prema obojenima i tako dalje.

U okolnostima neobuzdane antikomunističke histerije, antidemokratskog nasrtanja na politička prava i slobode radnih ljudi, militarističke spoljnopolitičke orijentacije imperijalistički krugovi svesno oživljavaju i otvoreno podstiču neofašističke tendencije. Postojanje neofašističkih organizacija omogućuje vladajućim vrhovima da licemerno istupaju kao »umerena«, »centralistička« snaga, kao svojevrsna »barijera« koja štiti društvo od najvećih krajnosti ekstremizma. Kao da se time želi naći opravdanje za isticanje parole o »podjednakoj« opasnosti koja preti i zdesna i sleva, s tim da posluži kao pogodan povod za primenu neprikrivene sile kao sredstva za učvršćenje vlasti, utoliko pre što se ta sila obično koristi za ugušivanje levice. I ne samo to, pojedini političari na Zapadu otvoreno se opredeljuju za fašizaciju svojih zemalja. Napose, lider hrišćanskih socijalista, predsednik Bavarske F. J. Štraus je u više navrata govorio o »čileanskom fenomenu« kao o veoma poželjnom uzoru za Saveznu Republiku Nemačku. I ne samo u Zapadnoj Nemačkoj, već i u drugim zemljama uticajni krugovi bi želeli da, uz pomoć fašističkih bandi, jednog lepog »dana X« dokrajče demokratiju, komunistički i socijalistički pokret. Sve to na najočigledniji način pokazuje da i u sadašnjim

Digitized by Google

uslovima upravo zaštitnici imperijalizma stvaraju i neguju fašizam.

Doduše, današnji fašizam i na političkom i na ideološkom planu nastupa drukčije nego fašizam tridesetih i četrdesetih godina. Neofašisti, koliko je god to moguće, danas nastoje da sakriju svoje pravo lice, često čak i negiraju svoju neposrednu povezanost s »klasičnim« fašizmom. Težeći uspostavljanju »snažnog režima«, oni u isto vreme razglabaju o »poštovanju« buržoaskih parlamentarnih institucija, demagoški se zalažu za njihovo »ozdravljenje« i slično. I, štaviše, lažno optužuju socijaliste i komuniste da, navodno, teže ka uspostavljanju diktature.[4]

U nastojanju da obezbede svoj duhovni uticaj na mase, oni »modernizuju« fašističku ideologiju koja je doživela slom. Danas se, svakako ne tako često kao u Hitlerovo i Musolinijevo doba, govori o »narodnoj zajednici«, o »arijevskoj rasi«, o »krvi i sudbini«, »krvi i zemlji« i slično.[5] U Saveznoj Republici Nemačkoj se, između ostalog, sada više raspravlja o »nacionalnim osećanjima« Nemaca, koja su, navodno, povredili pobednici, o »agresivnosti« Sovjetskog Saveza koji, tobože, teži ostvarivanju svetske dominacije. Iako se više ne šire klevete o »gladi« u Demokratskoj Republici Nemačkoj, njeni se uspesi danas ne objašnjavaju prednostima socijalističkog uređenja, već time da ovde, »u zoni« žive i rade takođe »svakako Nemci«. U propagiranju nacionalizma koristi se čak, po svom cinizmu poražavajući, argument: »Ne želimo da se nemački narod blati i vređa!« — demagoški uzvikuju neonacisti i njima sličan šljam kada ih neko podseti na zlodela nemačkog fašizma i militarizma za vreme drugog svetskog rata. Parole Wilhelma II »ne znam ni za kakve partije, znam samo za Nemce« i Gebelsa »jedan narod, jedna država, jedan firer« — ključne su parole u nacionalističkoj propagandi zapadnonemačkih neofašista. Kao i u doba Hitlera, neofašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj nastoje da kod nemačkog naroda usade ubeđenje o »izuzetnosti« nemačke nacije.

Međutim, uporedo s prikrivenim parolama, neofašisti često veoma otvoreno iznose svoje rasističke poglede. Ni radikalne utopije ni filozofska učenja o čoveku ne mogu određivati politiku — »dokazuju« teoretičari neofašizma. Ako je čovek deo biološkog sistema i pripada određenoj rasi, u tom slučaju odlučujuću ulogu u istoriji i politici imaju prvenstveno rasne i plemenske razlike. Na primer, jedan od »istaknutih« teoretičara neonacizma Ernest-Gustav Anrih tvrdi da, navodno, ljudski rod »nije nastao ... kao jedna potpuno istovetna vrsta i zajednica, već u vidu podvrsta

---

[4] Napose, kada je Socijaldemokratska partija bila na vlasti, neonacisti u SRN su uporno ponavljali: »Danas kod nas nema demokratije, mi živimo u uslovima diktature SDP.«

[5] Pa ipak, u *Političkom leksikonu NPD* izričito je zapisano: »Niko nema pravo da ostane ravnodušan prema rasnom principu, on predstavlja ključ za svetsku istoriju, a istorija je često tako zamršena samo zbog toga što su je pisali ljudi koji se nisu snalazili u rasnom pitanju... Jezik i religija ne čine rasu, nju čini krv.«

Digitized by Google

i podzajednica na velikim, međusobno odvojenim prostorima; bile su to rase s različitim telesnim i duhovnim sklonostima, stilom samoizražavanja i rasprostranjenošću«.

Teško je poverovati da danas — posle okončanja zlokobne ere nacizma — rasističke »ideje« ponovo stiču veliku prođu. Uz to, one su svojstvene ne samo pristalicama pomahnitalih neofašističkih grupacija — čovekomrzaca, već i mnogim predstavnicima naučnih krugova. U tome je njihova i najveća opasnost. U svakom slučaju, kako ističe napredni američki naučnik S. Čavkin, u SAD i danas ima ne malo teorija u kojima se, prilikom rešavanja problemâ, recimo delinkvencije, zapaža nastojanje da se zaobiđu socijalni koreni nasilja (privredna nestabilnost, nezaposlenost itd.) i da se pažnja usredsredi na »patologiju« (genetsku ili bilo koju drugu) prestupnikâ. Porast broja crnaca i lica latinoameričkog porekla među zatvorenicima u SAD pojedini »naučnici« tumače, pored ostalog, naslednim porocima ovih etničkih grupa.

I ne samo to, oslanjajući se na dostignuća moderne genetike, reakcionari, u stvari, žele da uspostave potpunu kontrolu nad razumom i ponašanjem čoveka da bi ga primorali da se pokorava onome koji ima vlast. Tako je, učestvujući u debati u Senatu, admiral Stensfild Tarner, koji je jedno vreme bio direktor CIA, priznao da je njegova ustanova vršila eksperimente »ispiranja mozga« kod ogromnog broja Amerikanaca bez njihovog znanja i pristanka. Jedni od njih su bili zatvorenici, drugi — pacijenti psihijatrijskih bolnica, treći — pacijenti onkoloških lečilišta. Ali među njima je bio i nepoznat broj lica koja se nisu nalazila u zdravstvenim ustanovama, koja su, ništa ne sluteći, igrala ulogu pokusnih kunića. Takva protivzakonita aktivnost CIA obavljena je uz učešće najmanje 185 naučnika i oko 80 ustanova: zatvora, farmaceutskih kompanija, bolnica i 44 medicinska koledža i fakulteta.

Kao što se vidi, još je rano odlagati u arhiv istorije rasističke teorije nacista, kao i »medicinske eksperimente« nacističkih lekara. Rasizam živi, najreakcionarnije snage i dalje se za njega hvataju. A stvar nije samo u rasističkim »teorijama«, manje ili više rafiniranim, manje ili više podmuklim. Stvar je u tome što rasisti delaju, što se spisak njihovih zločina stalno popunjava. Martin Luter King, kojega su ubili američki rasisti, s gorčinom je govorio: »Amerika je, na svoju sramotu, naučila da živi sa sistemom segregacije u njenom upadljivom i bučnom obliku na Jugu i u podmukloj i neuhvatljivoj formi na Severu.« Rasizam je duboko prodro u američko društvo i truje ga. Rasnoj diskriminaciji u SAD izloženo je trideset miliona crnoputih Amerikanaca, kao i milioni drugih ljudi: Indijaca, Meksikanaca, doseljenika iz zemalja Centralne i Latinske Amerike.

Na opasnu ulogu rasizma u životu SAD upozoravao je G. Hol, ističući da se na bazi ideologije diskriminacije i segregacije u zemlji konsoliduje celokupna ultradesničarska koalicija: »Manijaci koji se zalažu za izbijanje termonuklearnog rata, zagriženi

Digitized by Google

neprijatelji radničke klase, antidemokratske, profašističke bande — svi se oni srozavaju na put savezništva s rasistima u južnim državama, s Kju-kluks-klanom i njima sličnim grupama. To je istinska kristalizacija reakcije, alijansa sposobna da prokrči put fašizmu.«[6]

Razumljivo je da se uz podršku SAD osećaju sigurnim rasisti i u drugim zemljama (u Južnoafričkoj Republici, Izraelu itd.).

Uporedo s rasističkim koncepcijama savremeni fašisti, kao i njihovi prethodnici, propagiraju totalitarizam, bezuslovnu potčinjenost dela celini, jedinke državi. Proklamujući misticistički shvaćenu »nedeljivost naroda«, »narodnu zajednicu« koja obuhvata sve generacije, uključujući i nebrojene generacije mrtvih sve do najdaljih čukun-čukun dedova, pomenuti »teoretičar« neonacizma Anrih izjavljuje da država koja otelovljuje »želju« svih naraštaja ima pravo da svim živim jedinkama nameće svoje neoborive odluke, »dužna je da zapoveda kako čoveku pojedincu tako i celokupnoj masi ljudi koji danas žive«. Drugi neonacistički ideolog, Barnik, na sva usta hvali nemački militarizam jer je njegova »etička osnova« — svođenje ličnih kvaliteta i osobenosti jedinke na nulu, nivelisanje pojedinca i njegovo stapanje u okviru »celine«. Za Nemca, izjavljuje Barnik, »služenje vojske predstavlja nešto poput iskupljenja zemaljskih grehova, oslobađanja od lične izolovanosti, vraćanje svom zavičaju, svojem prvobitnom stanju«.

Značajno je da koncepciju totalitarne države otvoreno propagiraju i mnogi predstavnici vladajućih krugova. Tako jedan od istaknutih funkcionera demohrišćana, Ernst Albreht, proklamuje sledeće »osnove filozofije države«: snažna država koja ne sme biti sputana nikakvim pravom ili zakonom; kao zakonodavac i tvorac prava, ona može da ne poštuje zakone ako to zahtevaju »vanredne okolnosti«. Jasno je da takvo »poimanje« države stavlja izvršnu vlast iznad zakonodavne i samim tim krči put ka totalitarnoj fašističkoj diktaturi.

Fašističko nipodaštavanje ličnosti ima kao svoju drugu stranu — nipodaštavanje naroda u celini. Potpuno u duhu hitlerovskog principa »firerstva«, neofašisti se s prezirom odnose prema narodnim masama, suprotstavljajući im elitu, s jakim čovekom na čelu. Tako stari hitlerovac, danas »stručnjak« za probleme posleratne istorije, G. Hrabert, proglašava da je bespogovrno potčinjavanje masa »rukovodećem ja« — osnova nacionalnog života. Pozivajući se, pri tom, na predistoriju i istoriju »arijevskih« naroda, on tvrdi da su istinski istaknuti rukovodioci »nemačke zajednice« odvajkada bile vojskovođe, a u savremenoj istoriji Nemačke — predstavnici »prusko-nemačkog oficirskog kora«.

U istom duhu neonacist A. Moler dokazuje da upravo »prilikom susreta superiorne ličnosti i mase nastaje fenomen vlasti«.

Kao i nacisti u doba Hitlera, neofašisti, boreći se protiv marksizma i naučnog komunizma, licemerno se služe pseudoso-

[6] G. Hol, *Revolucionarni radnički pokret i savremeni imperijalizam*, Moskva, 1974, str. 108.

Digitized by Google

cijalističkom leksikom, autentičnom socijalizmu suprotstavljaju ili »nacionalni« ili (unoseći korekciju shodno sadašnjem trenutku) »evropski socijalizam«. Na primer, glorifikujući Hitlerov nacionalsocijalizam, zapadnonemački neonacisti ga definišu kao izvanredno uspeo pokušaj stapanja u jedinstveni sklad četiri elementa ljudskog života, naime: biološki element — očuvanje vrste; ekonomski element — obezbeđenje vrste; politički element — regulisanje zajedničkog života i religiozni element — definitivno osmišljavanje života. Prema njihovom tvrđenju, nacionalsocijalizam je bio sinteza nacionalne svesti i socijalne pravde; u njemu je, navodno, uklonjena marksistička klasna borba i uspostavljen radni mir, koji tobože obezbeđuje blagostanje i osećanje profesionalnog ponosa »radnih ljudi«. U duhu svojih prethodnika, današnji fašisti demagoški veličaju »izmirenje rada i kapitala«, »nacionalni socijalizam«, zahtevaju da se nemački narod »ujedini« pod okriljem »četvrtog rajha« itd.

Nemačka — tvrdi, na primer, neonacist H. Vik — treba da postane srce »evropskog socijalizma«. »Evropski socijalizam«, po njegovim rečima, nezamisliv je bez Nemačke, a za nemački narod, ujedinjen u okviru »četvrtog rajha«, ovaj »socijalizam« može jedino biti nacionalan. »Moramo — izjavljuje Vik — okrenuti leđa liberalizmu, bio on buržoaski ili proleterski.

Demagogija i laž, kao i u prošlosti, osnovni su principi fašističke propagande. Fašisti cinično glorifikuju Musolinija, Hitlera i druge fašističke firere, objavljuju knjige i »dokumente« koji opravdavaju fašizam i obasipaju pohvalama Vermaht, bez zazora trguju i rasturaju fašističko ordenje i simbole. Sledbenici nacizma drsko kleveću antifašiste, vojnike antihitlerovske koalicije, čak i svoje žrtve. Besramno tvrde da, recimo, bombardovanje engleskih gradova od strane hitlerovske avijacije nije bilo ništa drugo do isključivo čin odmazde; da u koncentracionim logorima nisu nikada (!?) postojale gasne komore. U jednom od letaka neonacista tvrdilo se, između ostalog, i sledeće: »Onaj ko još uvek misli da je u nemačkim koncentracionim logorima bio gasom ugušen makar i jedan jedini Jevrejin, taj je ili budala ili zločinac«; zatim, da logor smrti u Dahauu nisu stvorili Nemci, već je on izgrađen po nalogu Amerikanaca, posle poraza Nemačke (da bi se »podražavala« zverstva hitlerovaca); da se ne sme zaboraviti »blagotvorni uticaj« koncentracionih logora koji su mnoge demokrate i socijaliste pretvorili u »časne ljude«; da su Jevreji vodili »kampanju mržnje« i zbog toga su kaznene akcije protiv njih bile opravdane, da nije tačno da je poginulo 20 miliona sovjetskih građana — sve je to »propaganda«, »rovarenje neprijatelja Nemačke« i slično.

Kada veličaju »podvige« Vermahta, kada rehabilituju Hitlerov »rajh«, neofašisti zahtevaju »nacionalni preporod«. Oni uporno manipulišu nacionalističkim parolama — »pravo na domovinu«, »pravo na granice iz 1937. godine«. Žonglirajući rečima »sloboda«, »otadžbina«, »porobljeni deo Nemačke«, »zajednica nemačkog na-

Digitized by Google

roda« i sličnim, profašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj nastoje da postepeno izazovu revanšistička raspoloženja, da navedu Nemce na pomisao o neophodnosti da se bore za »pogažena« »nacionalna prava« i »dostojanstvo«.

Oni deluju u Hitlerovom duhu, u duhu čoveka koji je, pripremajući se za rat, »proklamovao« mir. Maštajući o revanšu, neofašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj takođe prikrivaju svoje agresivne namere demagoškim naklapanjem o »privrženosti miru«.

Kao što se vidi, svi osnovni motivi koji su tridesetih i četrdesetih godina prožimali govore fašističkih ideologa ponavljaju se u istupanjima i akcijama neofašista. Međutim, pamćenje naroda nije mrtvi teret sećanja na prošlost, nije hladno beleženje događaja. Smisao istorijske memorije ogleda se u izvlačenju pouka iz doživljenog, u težnji ka tome da se onemogući ponavljanje minule katastrofe. Ne smemo nikada zaboraviti da je fašizam izvršio nad ljudima najteži od svih zamislivih i nezamislivih zločina. Sve to moramo pamtiti da se zločin ne bi ponovio, da čovečanstvo ne bi bilo ponovo gurnuto u nepodnošljiv, brutalni pakao fašističkog varvarstva, moramo pamtiti istoriju jer tim sećanjem postajemo odgovorni za sudbinu naše Zemlje, za sudbinu čovečanstva, sudbinu mira.

I sama činjenica da narodi Evrope, eto, već četrdeset godina žive u miru objašnjava se ne samo izmenjenim odnosom klasnih snaga, već i time da stare i nove generacije nisu bacile u zaborav tragične pouke prošlosti, nisu zaboravile podmuklu nečovečnost Buhenvalda i Aušvica, nisu oskrnavile ravnodušnošću sećanje na milione nedužnih muškaraca i žena, staraca i dece, ubijenih na krvavom oltaru fašizma. Sećajući se prošlosti, razmišljajući o doživljenom, ljudi sve jasnije shvataju odakle dolaze opasnost od fašizma, pretnja miru, koje snage su se suprotstavile toj opasnosti u prošlosti i koje će se suprotstaviti danas.

Da, na Zemlji sve više ljudi shvata šta je fašizam, šta je imperijalizam koji ga je stvorio i ponovo stvara. Sve veći broj ljudi shvata kakvu su ulogu u slomu fašizma odigrali Sovjetski Savez, narodi Jugoslavije i drugi slobodoljubivi narodi, kakve je duboke i trajne promene u svetu izazvala ova velika pobeda nad fašističkim hordama.

Naravno, i danas imperijalistički krugovi mogu polagati nade u grubu vojnu silu, u »supersupersavršeno oružje«, u »ograničeni« ili svetski rat, u terorizam i samovolju u međunarodnoj politici, u gušenje demokratije, krnjenje socijalnih prava i sloboda. Ali ipak, bez obzira na sve uzaludne pokušaje zaštitnikâ već preživelog eksploatatorskog uređenja, mesto imperijalizma, kao i nečovečnog fašizma koji je on stvorio, već je predodređeno — oni će se naći na smetlištu istorije.

Digitized by Google

Dr Jakov Sirotković
Izabrani radovi, 1—5

(»Informator«, Zagreb, 1985)

Jugoslovenska ekonomska nauka, u nas sasvim mlada naučna disciplina, tako reći tek u povoju, suočila se pre trideset pet godina s izvanrednim teorijskim izazovom, s počecima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Bez značajnijeg sopstvenog teorijskog iskustva, s tek nekoliko jezgara marksizma u ekonomiji, prekidajući s teorijskim iskustvom etatističkog socijalizma — naša je ekonomska nauka autentičnost naše socijalističke revolucije u praksi trebalo da teorijski odbrani i elaborira. U tom objektivnom istorijskom kontekstu ekonomska nauka, i da nije htela, morala je poći originalnim putevima, jer je za svoj predmet istraživanja imala novu društvenu praksu, potrebu i mogućnost da daje nove odgovore na zagonetke istorije.

To je bila prva prelomna tačka u razvoju naše ekonomske misli, po svojim konsekvencama, svakako, najznačajnija. Naravno, nisu svi imali neophodnu stvaralačku hrabrost da krenu u teorijski nepoznato, ostajali su u okvirima etatističkog viđenja socijalizma ili su kritičnost spram njega gradili u granicama građanskog reda teorijskih stvari. Te će se razlike zatim obnavljati, u različitom teorijskom ruhu, na svakom raskršću u razvoju samoupravne prakse.

Jakov Sirotković je već na tom prvom prelomu čvrsto zasnovao svoje mesto u našoj ekonomskoj nauci istraživačkom hrabrošću i uverenjem da samoupravljanje čini onaj istorijski proces kojim se pozitivno realizuje Marksova kritika prethodne, posebno kapitali-

Digitized by Google

stičke istorije, koji socijalizmu u praksi daje njegove oslobodilačke funkcije. U tome je Sirotković jedan od prvih ekonomista.

Naime, decenijama je u nas teorijske proboje činilo teorijsko jezgro Saveza Komunista, koje je, u najboljim tradicijama revolucionarne avangarde, rušilo mnoge granice doktrinarstva i dogmatizma, birokratskog i akademskog u našoj društvenoj teoriji. Pomenuću Kidriča, Kardelja, Bakarića, Popovića. Na toj tradiciji razvio se i Sirotković, dajući joj toliko potrebnu profesionalnu preciznost i neophodni metodološki aparat.

Značaj J. Sirotkovića u razvoju naše ekonomske nauke, dakle, ne izražava se u petotomnim *izabranim radovima;* mnogo je skribomana napisalo i više; niti u obilju priznanja koja je zasluženo dobio — mnogi sa manje zasluga imaju ih ne manje. Taj značaj određuje, pre svega, stvarna i velika uloga u utemeljivanju ekonomskih istraživanja samoupravne prakse, u marksističkoj valorizaciji jednog novog istorijskog iskustva i u doslednosti te teorijske orijentacije na svakom našem raskršću društvenog razvoja.

I

U ovom smislu *Izabrani radovi*, nastali u veoma širokom vremenskom rasponu, kako mi izgleda, jasno pokazuju tri karakteristike Sirotkovićevog pristupa istraživanjima.

Prva je usmerenost na *samoupravljanje* i njegovu praksu, dakle, na istraživanje onoga što je Kardelj nazvao »klicom sutrašnjeg dana u današnjem vremenu«. Suština je društvene teorije da u konkretno-istorijskoj situaciji otkriva zakonitosti razvoja društva i njihove pokretačke poluge, a sama srž marksizma je da tome doda progresivnu vrednosnu orijentaciju, nazovimo to istorijskim aktivizmom.

Druga je u našoj ekonomiji neuobičajena — stalna *sinteza teorijskih istraživanja i rešavanja problemâ naše ekonomske prakse.* Ta komunikativnost stoji u potpunoj opreci sa skolastičnošću i doktrinarstvom našeg kritičkog akademizma, kao i sa pragmatičnošću i rutinerstvom mnogih naših vodećih »praktičara«. Ona omogućuje autoru, ako baš i ne promeni svet u smislu Marksove 11. teze o Fojerbahu, da se bar rve sa stvarnim problemima ne tekuće, već istorijske prakse koji najviše i zavređuju teorijsku radoznalost.

Treća je karakteristika *celovitost u istraživanju ekonomske problematike.* Sirotković istražuje ukupnost procesa društvene reprodukcije, konkretizujući Marksovu teoriju i sheme društvene reprodukcije, planiranje i metodologiju planiranja, ekonomiku Jugoslavije, teoriju i politiku ekonomskog razvoja, dodaćemo tome i radove iz oblasti razvoja nauke i obrazovanja. Povratak celovitosti istraživanja u vreme njihove uske specijalizacije koja često, ne uočivši celinu stvari, ne vidi ni njihovu istorijsku i društvenu suštinu, svakako je u najboljoj tradiciji marksističkog metoda analize.

II

Izgleda mi, s osloncem na prethodno, a u ovim vremenski skučenim prilikama, bitnim skrenuti pažnju na Sirotkovićevu periodizaciju razvoja samoupravljanja u nas. Kriterijum za nju je, rekao bih, pravi — jačanje društvene uloge udruženih proizvođača.*

Prvu fazu u razvoju samoupravljanja Sirotković vidi počev od osnivanja radničkih saveta 1950. godine, pa kroz sve vreme u kojem se stvarno samoupravlja na području proste reprodukcije (korišćenje kapacitetâ, obim i asortiman proizvodnje), a sve drugo je u kompetenciji državnih organa.

Druga faza, po njemu, počinje od momenta (1965) kada samoupravljanje »osvaja« i teren raspodele dohotka, posebno raspodele fonda za lične dohotke, što, naravno, ima samoupravni uticaj i na politiku ekonomskog razvoja.

* Videti: *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, tom IV, str. 289.

Digitized by Google

Naravno, protivrečnosti između samoupravljanja i etatizma u praksi stvaraju brešu između norme i stvarnosti, pa se ni faze ne određuju vremenski sasvim precizno, neke od njih se preplićU normativno, a razlikuju u praksi.

Tako *treća faza* — samoupravljanje sredstvima za proširenu reprodukciju i razvoj samoupravljanja kao dominantnog društvenog odnosa — normativno počinje također 1965, ali se u sudaru s etatizmom ne realizuje.

Njena se realizacija celovito obnavlja i razvija nakon Ustava iz 1974. godine, pa mukotrpno, uz mnoga posrtanja i padove, uz ne manje prodore i uspehe, određuje i naš današnji trenutak.

Samoupravljanje na tlu celine društvene reprodukcije je temu robne proizvodnje u socijalizmu, odnosa tržišta i plana prirodno stavilo u žižu teorijskih istraživanja. O tome Sirotković piše:

»Razvijenom sistemu samoupravljanja nužan je razvijeni sistem robne proizvodnje i razvijeno tržište. Time se, u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, ostvaruju uvjeti za stvaralačku inicijativu svih robnih proizvođača radi zadovoljavanja osnovnih interesa društva... Plan u tim uvjetima polazi od interesa samoupravnih nosilaca ekonomskih poslova društva... nestaje dilema da li plan ili tržište, odnosno da li više plana ili više tržišta. Plan postaje samo metoda i sredstvo ekonomske politike u uvjetima samoupravljanja i robne proizvodnje... Zbog toga bi naša ekonomska teorija morala konačno napustiti razmatranja o gornjim dilemama i prijeći na istraživanja problema o tome kako razviti sistem socijalističke robne proizvodnje i kako razviti sistem planiranja koji bi se zasnivao na interesima samoupravnih nosilaca« (IV tom, str. 290—291).

Osnovu razvoja socijalističke robne proizvodnje Sirotković vidi u dohotku. »Pokretački motivi za maksimalizaciju dohotka nisu tom (našem — Ž. P.) društvu nametnuti, već su u njega ugrađeni. A upravo ti motivi u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nužno djeluju u pravcu ubrzanja proizvodnje, neprekidne proširene društvene reprodukcije, uravnotežene i stabilne proizvodnje« (IV tom, str. 339).

Polazeći od toga, Sirotković, u svim svojim radovima, dosledno zastupa stanovište da je materijalni položaj udruženog rada presudno pitanje našeg daljeg ekonomskog i samoupravnog razvoja.

U činjenici da se udeo organizacija udruženog rada u raspodeli dohotka od 1965. godine nije bitnije promenio i da poslednjih godina opada on s pravom vidi ključni problem našeg društva.

Druga, ne manje aktuelna strana tog problema je inflacija čije uzroke Sirotković, za razliku od naših monetarista, traži u stvarnim društvenim odnosima i u njihovim ekonomskim efektima, a nalazi ih upravo u otuđivanju dohotka od udruženog rada te u njegovom misterioznom »putovanju« i napuhavanju kroz mreže bankarskog sistema i opšte potrošnje.

Izgleda mi, stoga, da je ekonomski vid protivrečnosti između samoupravljanja i etatizma, te stanja odnosâ snaga u okviru nje materijalna pozicija udruženog rada, a da je rast inflacije, u tom okviru, parametar slabljenja realne ekonomske moći samoupravljanja i narastanja etatizma, danas u takozvanim decentralizovanim oblicima.

U tom smislu teško je ne složiti se sa stavom J. Sirotkovića da su jačanje materijalnog položaja udruženog rada i obuzdavanje inflacije danas međuzavisni i prvorazredni zadaci pokretanja razvoja samoupravne prakse i dugoročne stabilizacije naše privrede (IV tom, str. 418).

III

Sirotkovićevi stavovi izazivali su kritiku u našoj ekonomskoj nauci, no ni on nije nikome ostajao dužan. I sam bih imao kritičke

Digitized by Google

primedbe na neke njegove stavove, upravo u kontekstu saglasnosti s opštim pristupom i orijentacijom.

Sve je to u nauci normalno i poželjno. Jedan je od bitnih kvaliteta naše ekonomske nauke njeno bogatstvo u razlikama, unutrašnja kritičnost i polemičnost. Nije, uostalom, ni mogućno istraživati istorijski nove procese društva bez razlika u njihovoj interpretaciji.

U tom smislu Sirotković, kritičar i kritikovan, ostaje, kao pravi naučni istraživač, suprotstavljen jednoj politikantskoj pojavi novijeg vremena u našoj ekonomskoj nauci koja insistira na njenom monolitnom teorijskom jedinstvu, a problem vidi u onima koji to željeno »jedinstvo« u gledištima »pretendenata na teorijski presto« ne dele i koji su, po dobrim starim religijskim običajima, stoga »jeretici«. Nije reč samo o tome da naša ekonomska nauka teorijski, srećom, nije monolitna, te je pomenuto stanovište s onu stranu istine, već o uznemirujućem sindromu, srećom pojedinačnom, teorijske »volje za moć«.

Pravi problemi naše ekonomske nauke na drugoj su strani. Ne teče li proces da se teorijske razlike i jedinstva u ekonomskoj nauci počinju poklapati sa granicama naših »sredina«, republika i pokrajina. Koliko je god to suprotno svakoj naučnoj logici, toliko je u skladu s logikama koje nisu naučne.

Smatram da je bitno da naše razlike i saglasnosti teku preko tih granica, da razvijamo zajedništvo u nauci, radi ekonomske nauke same i, čak, radi mnogih važnijih stvari.

Voleo bih da se i činjenica što se autoru iz Zagreba, čija su dela izdata takođe u Zagrebu, promovišu u Beogradu razume kao nastojanje da jačamo naše zajedništvo i jedinstvo, da se slažemo ili kritikujemo na celokupnom prostoru jugoslovenske ekonomske nauke.

Žarko Papić

Arif Tanović: Socijalizam i društvena kritika

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1985)

Nedavno se pojavila najnovija (sedma) knjiga uglednog sarajevskog filozofa (etičara) Arifa Tanovica, pod naslovom *Socijalizam i društvena kritika*. Njen podnaslov (Rasprave i dijalozi) ukazuje, uglavnom, na žanrovsku pripadnost ovog djela. Međutim, ni naslov ni podnaslov ne obuhvataju dovoljno svu širinu problematike i način njene elaboracije, tretiranja i rasvetljavanja. Potpunije saznanje o temama, pitanjima i problemima kojima se u ovoj knjizi bavi autor stiče se iz njegovog Predgovora, a najpotpunije — naravno — pažljivim iščitavanjem knjige, dijalogom s njom. Da bi taj dijalog bio što plodniji, celishodno je uvažiti autorove napomene iz Predgovora o tome kako je ova knjiga nastala, kako je koncipirana, strukturirana i slično. Posebno je važno imati na umu Tanovićev stav da »prezentovane tekstove treba čitati imajući u vidu ranije objavljene knjige i studije istog autora« (str. 7).* Jer radovi koji se pojavljuju u ovoj knjizi (zbog svojih posebnih, specifičnih namena) ne samo da se oslanjaju na autorove ideje iz prethodnih, najčešće celovitijih rasprava ili kompletnijih dela, nego — reklo bi se — implicitno nose značenja tih dela i ideja. To se osobito odnosi na intervjue. A zatim, neki od ovih tekstova su autorova predavanja, uvodna izlaganja, učešće u raspravama, referati, reči u diskusijama, prigodni govori i slično. Zbog toga ovi radovi ne samo da su različiti tematski i sadržajno, već i po intonaciji, da tako kažemo, i zavisni

* Setimo se tih dela: *Putevima istoka* (1958), *Bertrand Rasel* (1972), *Vrijednost i vrednovanje* (1972. i 1978), *Etika i politika* (1973. i 1978), *Biti u vremenu* (1974), *Humanizam i progres* (1979).

Digitized by Google

su i od toga kome se i kojim povodom autor obraćao u trenutku izlaganja. Sve je to otežavalo da se od ovih tekstova napravi celovita i koherentna knjiga, s eksplicitno izvedenim obradama određenih problema, kakvo je, na primer, Tanovićevo delo *Vrijednost i vrednovanje* ili monografija o Bertrandu Raselu.

Pa ipak, uvažavajući ograde o konceptu, dometima i nameni knjige (date i u Predgovoru), kao i Bilješke o podacima kada su i kojim povodom ovi radovi nastali, stiče se utisak da je sasvim opravdano što su se ove rasprave, intervjui i drugi tekstovi našli zajedno, između istih korica. Čitana istovremeno, »u jednom dahu«, sva ova štiva deluju komplementarno, međusobno se osvetljavaju i pružaju poptuniju sliku o autoru, afirmišu ga kao višestruko angažovanog filozofa, kao marksistu našeg (socijalističkog, samoupravnog) tipa, koji ima veoma široku lepezu svog društvenog angažmana: od akademskog filozofa (teoretičara), preko naučnika koji istražuje konkretnu društvenu praksu, do društveno-političkog aktiviste koji izvršava veoma raznovrsne, ali značajne aktuelne zadatke (održavanje predavanja, podnošenje uvodnih izlaganja, učešće u raspravama itd).

Zatim, ova knjiga u celini, a naročito neki radovi, pokazuju da je reč o autoru koji je uspešno objedinio svoju — s pravom se može istaći — zavidnu filofozsku erudiciju i smisao za apstraktan, teorijski način mišljenja s potrebom da se to povezuje sa savremenom, pre svega našom konkretnom društvenom, prvenstveno duhovnom praksom, u cilju njenog revolucionarnog menjanja. Zato je ova knjiga ne samo filozofsko-teorijski korektna, nego i izuzetno društveno-politički i kulturno angažovana. Ona je, reklo bi se, u uskom krugu, u samom vrhu dela naših autora koja istovremeno doprinose razvoju teorije i prakse, u ovom slučaju marksizma i socijalizma. Uostalom, kod dela koja su na tragu i u horizontu autentičnog marksizma (u duhu izvorne Marksove misli: kritička, otvorena, humanistička) i ne može biti drukčije. Ta dela ne ostaju u oblacima apstraktne teorije niti se vuku u prizemlju svakodnevnice, već teorijom rasvetljavaju tokove, procese, protivrečnosti, zakonitosti, puteve razvoja svakodnevnice, odnosno konkretne društveno-istorijske ili aktuelne prakse.

Ove opšte naznake i pohvalne ocene o najnovijoj Tanovićevoj knjizi imaju, po našem mišljenju, svoje pokriće. Najpotpunije to može osetiti njen čitalac. Prikazivaču preostaje da iznese sadržaj knjige i, eventualno, sugeriše čitaocu na koje autorove teme, probleme, stavove, polazišta, opredeljenja i slično da obrati pažnju.

Sadržaj knjige čine, nakon Predgovora, četiri poglavlja: I — Marksizam i savremenost, II — Revolucija i samoupravljanje, III — Vrijednosti, moral i mir i IV Progresivna društvena misao. A u svakom od ovih poglavlja sadržano je po nekoliko (4—6) tekstova.

Celovito gledano, svi radovi su vezani — mada na različite načine — za marksizam i socijalizam. Najčešće su tu u pitanju interpretacije i »primjene« marksizma u savremenim uslovima, u zavisnosti od modelâ socijalizma i drugih okolnosti. To se posebno odnosi na tekstove u kojima Tanović govori o protivrečnostima savremenog sveta i o bitnim tokovima socijalizma kao svetskog procesa. Shvatajući marksizam kao živu, otvorenu i kritičku misao o našoj epohi, autor ukazuje na dijalektičko jedinstvo te misli i na složene društvene prakse. On znalački, radi preglednosti, klasifikuje savremene interpretacije marksizma, ali ne pada u zamke krutog shematizma, niti apriorizma, i zalaže se za razvoj marksističke teorije koja korespondira s društvenom (socijalističkom) praksom ,u cilju njenog revolucionarnog menjanja. To je garancija razvoja kako marksizma tako i socijalizma. »Potrebno je da uzdižemo dignitet marksističkog mišljenja i teorije socijalističkog samoupravljanja, prevazilazeći

Digitized by Google

latentne tendencije prakticizma i doktrinarstva« (str. 35) — kaže autor u raspravi »Marksizam u savremenom svijetu«, jednoj od najvrednijih u ovoj knjizi.

Pošto je po filozofskoj vokaciji prevashodno etičar, Tanović i u ovoj knjizi, kao i inače, probleme savremenog sveta, socijalizma, samoupravljanja, društvene misli, kritike itd. sagledava iz antropološko-humanističkog, etičkog ugla. To pogotovo dolazi do izražaja u »namenskim« radovima kakvi su u ovoj knjizi rasprave i intervjui u poglavlju »Vrijednosti, moral i mir«. S mnogo razloga se i u samom naslovu poglavlja pojavljuje reč mir. On je danas vrednost koja je *conditio sine qua non*. Čovečanstvo je, na žalost, toliko opterećeno opasnostima od samouništenja da mir (kakav-takav) na paradoksalan način pomiruje i takve antagonizme kakvi su kapitalizam i socijalizam, sa svim njihovim ekonomskim, ideološkim, političkim i drugim interesima, razlikama, suprotstavljenostima i slično. Filozof, humanista i etičar marksističke provenijencije, Tanović je toga duboko svestan, te će i jednom svom radu — uvodnom izlaganju — dati naslov: *Mir kao egzistencijalna vrednost i imperativ*.

Nekoliko rasprava ove knjige odnosi se, prevashodno, na naš društveni razvoj, a naročito na aktuelni društveni trenutak. Uronjen u naša društvena kretanja, procese i zbivanja, Tanović — bez istorijske ili bilo koje druge »distance« — manirom angažovanog teoretičara i intelektualca, vispreno označava bitne protivrečnosti naše socijalističke prošlosti, sadašnjosti, pa i budućnosti. Tako on, na primer, analitički konstatuje naše suštinske suprotnosti: »Mora se imati u vidu da naše društvo nije homogeno, nego ispunjeno suprotnostima raznih vrsta u ekonomskoj strukturi i ideološkoj nadgradnji: industrija i poljoprivreda, odnosno grad i selo, društvena i privatna svojina, samoupravljanje i državna regulativa, zaposleni i nezaposleni, kvalifikovani i nekvalifikovani, umni i fizički rad, razvijeni i nerazvijeni, zatim razlike među nacijama, republikama i pokrajinama, među pojedinim industrijskim granama, suprotnosti među religijama i ideološkim orijentacijama; postoje suprotnosti i u okviru radničke klase i u samoupravljanju, kao i u strukturama organizovanih subjektivnih snaga društva. Svjesno je prihvaćen pluralizam samoupravnih socijalističkih interesa, koji se prevazilaze putem demokratskog dijaloga, sagledavanja zajedničkog, tj. opšteg interesa i postizanja dogovora i sporazuma« (str. 116).

Pri tom on ne propušta priliku da dijagnosticira i stanje našeg morala. »I moralna situacija je vrlo složena, nemamo jedinstven moral, nego još buržoaska, religiozna, birokratsko-dogmatska, egalitaristička i druga shvatanja . . .« (str. 116).

Mada se kroz celu knjigu provlače ideje i stavovi o potrebi, smislu i načinu vođenja kritike društvenih pojava, procesa, tokova, oni su najeksplicitniji u tekstovima drugog poglavlja (»Revolucija i samoupravljanje«). Na to ukazuju i naslovi priloga: »Društvena kritika u socijalističkom samoupravljanju«, »Društvena kritika i borba mišljenja«, »Od tolerancije do solidarnosti«. I ovde je autor na pozicijama izvorno marksističkog shvatanja kritike kao stvaralačkog čina putem kojeg se pojave celovito valorizuju, s jasno zastupljenim idejnim, političkim, klasnim opredeljenjima, te tako prevazilaze kako dogmatizam, apologija itd. tako i kritizerstvo, negatorstvo, nihilizam i slično. Tanović posebno naglašava potrebu vođenja istinski demokratskih, otvorenih, slobodnih rasprava na odgovarajućem naučnom, političkom i kulturnom nivou. I u ovoj oblasti (oblasti kritike), kao i u celokupnom angažmanu, vidno je autorovo zalaganje za »socijalizam s ljudskim likom«. Tako posmatrano, opravdan je i naslov ovog dela.

Četvrti deo ove — po sintezi teorije i prakse, istorije i aktuelnosti, normativnog i stvarnog,

Digitized by Google

ideala i zbilje — stvarno izuzetne, u našoj publicistici retke knjige, sadrži radove o progresivnoj društvenoj misli u Bosni i Hercegovini između dva svetska rata, te priloge o idejama i delima Vladimira Bakarića (posebno o nacionalnom pitanju), Dušana Nedeljkovića (o njegovim etičkim shvatanjima), Miroslava Krleže o religiji (povodom knjige Ive Cvitkovića *Krleža o religiji*). I ovde je došla do izražaja Tanovićeva misao i metod karakteristični i za prethodne tekstove.

U celini uzev, to je knjiga koja je (mada nije bez nedostataka, na primer fragmentarnost, mestimična nedorečenost, delimično ponavljanje istih misli na više mesta), višestruko značajna i korisna. U njoj su jasnim i jednostavnim (koliko je to bilo moguće) stilom i jezikom izložena značajna (za mnoge nova) saznanja o savremenom svetu i čoveku, te o načinima adekvatnog (socijalističkog, humanističkog, revolucionarnog, samoupravnog) društvenog, društveno-političkog i ličnog angažovanja na menjanju sveta i čoveka u pravcu prevladavanja opasnosti, koje ne samo što ugrožavaju razvoj socijalizma, nego prete i potpunim uništenjem čovečanstva. Kao takva, ova knjiga će dobro doći svima koji se bave marksističkom teorijom i socijalističkom samoupravnom praksom, a pogotovo onima koji su na bilo koji način vezani za izučavanje marksizma, socijalizma, samoupravljanja, antropološko-humanističke problematike i slično.

Bilo bi dobro da ovo delo nađe put do što većeg broja čitalaca i tako što optimalnije ostvari svoju značajnu misiju.

Adam Ninković

Adam Šaf: Komunistički pokret na raspuću

(»Globus«, Zagreb, 1985, strana 238)

Svojevremeno je Đerđ Lukač uveravao da je najvažniji zadatak marksista da izvrše temeljitu kritiku staljinizma. U našem vremenu taj proces teče s izuzetnim intenzitetom, ali s protivrečnim predznacima i različitim domašajima. Posve je razumljivo što je kritika staljinizma prerasla u kritiku socijalizma u njegovoj prevladujućoj formi, naime u kritiku realnog socijalizma. I knjiga Adama Šafa *Komunistički pokret na raspuću* uključuje se u široki krug različitih i višeznačnih preispitivanja protivrečja, granica i perspektiva socijalizma i komunističkog pokreta.

Šafovo preispitivanje ili kritika komunističkog pokreta i socijalizma — polazišta, metode i ishodišta — u najvećoj meri je određeno specifičnom teskobnom situacijom samog autora. Adam Šaf je poznati teoretičar. U nas su objavljena njegova značajna dela filozofskog sadržaja: *Neki problemi marksističke teorije istine, Marksizam i ljudska jedinka, Uvod u semantiku.* Šaf je bio i značajna politička ličnost u Poljskoj, profesor na nekoliko univerziteta, direktor značajnog instituta, član CK Poljske ujedinjene radničke partije (PURP). Sada živi u inostranstvu. Isključen je iz članstva PURP-a. Knjigu *Komunistički pokret na raspuću* pisao je i objavio u inostranstvu. Očito je da su sve te činjenice nezaobilazne pri čitanju, ali i za razumevanje ove knjige koja ima neposrednu političku sadržinu i aktuelna je. Jedan kritičar u nas sadržaj ove knjige je načelno odredio kao »opori realizam disidenta«. Ali određenje Šafa kao disidenta pokazuje se nedovoljnim upravo zbog toga što on odbija da bude kvalifikovan kao disident. U uvodu knjige Šaf iskazuje snažnu po-

Digitized by Google

trebu da izloži svoje uverenje i odbaci prigovor da nije marksist i komunist. On sebe najpre određuje kao marksistu i komunistu, kod kojega situacija u komunističkom pokretu izražava zabrinutost. Sebe definiše i kao »duboko uverenog marksistu«. Time odbija da pripada »razočaranima«, ali i zadržava pravo da bude odlučni kritičar »realnog socijalizma«. Ako pri tom i pristaje na kvalifikativ »disident«, Šaf misli da je on ipak samo »komunistički disident«. Pod tim podrazumeva one koji, stojeći čvrsto na tlu ideje komunizma, teže da izmene njegov današnji oblik. To čini suštinu leve kritike socijalizma kao opravdane i predmetne. Šaf, dalje, sebe naziva »otvorenim« marksistom koji ne bogohuli, već govori u njegovo ime. Najzad, on sebe odlučno ubraja među komuniste, ali one koji ne žele da budu »svetitelji prakse suvremenih formi komunističkog pokreta«, naročito ne »realnog socijalizma«. Time on odbija da bude »slavitelj« realnog socijalizma, ali neće ni da ga u potpunosti odbaci, niti da mu porekne određene istorijske zasluge.

Šafovo izlaganje iz uvoda provlači se kroz celu knjigu i bitno je obeležava. Ali činjenica da neko mora da dokazuje u stvarima mišljenja svoje namere — niti je dobar znak za određeno društveno stanje, niti je dobra preporuka za nauku i mišljenje. I to se u slučaju Šafove analize i kritike socijalizma i komunističkog pokreta jednoznačno potvrđuje. Šafove analize i kritike u ovoj knjizi, i osobito njegove vizije budućnosti socijalizma i poljskog društva, kreću se između oporog realizma, nekritičkog prihvatanja nekih strana socijalizma, kritičnosti bez argumenata, temeljitih analiza, euforičnih uzleta i prognoza. Sve to čini da ova knjiga nema poseban opšteteorijski značaj. Ali Šaf je u njoj postavio mnoga pitanja, izneo niz problema, tražio uzroke niza problema, ponudio mnoštvo rešenja. To, pak, ovu knjigu, naročito u onom delu u kojem autor analizuje »poljsku lekciju«, svrstava u red solidnih analiza savremenog socijalizma.

Kako se Šaf odnosi prema nekim bitnim pojmovima kao što su *marksizam, komunistički pokret, savremena epoha, realni socijalizam?* Prema opštem fondu marksizma, on bi hteo, rečeno Habermasovim rečnikom, da zauzme odnos rekonstrukcije ili, njegovim jezikom rečeno, da zadrži pravo »adaptacije« s obzirom na stvarnost, ali u skladu s osnovama marksističke metodologije. Komunistički pokret on razume kao »organizaciju današnjeg radničkog pokreta i radnih masa« koji teže da izmene postojeće formacije društva, koji teže socijalnoj revoluciji na različite načine i pod različitim socijalnim i političkim uslovima. Savremenu epohu Šaf određuje kao vreme socijalnih revolucija (socijalistička društva, dekolonizacija trećeg sveta, promene u industrijskim zemljama) koje simbolizuju rastući talas socijalističkog kretanja. Za razliku od mnogih autora, Šaf ne poriče zemljama Varšavskog ugovora epitet »socijalistički«. Štaviše, on uverava da je to danas jedini postojeći socijalizam, da odgovara Marksovoj definiciji socijalističke ekonomske formacije. Ovu tezu brani time što dokazuje da je i podržavljenje sredstava za proizvodnju oblik podruštvljenja.

Pogled na komunistički pokret danas otkriva Šafu razjedinjenost, čak raskol u njemu. On misli da se taj raskol počeo iskazivati s titoizmom, odnosno s afirmisanjem samoupravnog projekta u Jugoslaviji. Istina, on jugoslovenski put objašnjava krajnje uprošćeno, kao posledicu pogrešnog Staljinovog manevra. Ali u daljoj analizi on apstrahuje samoupravni socijalizam i govori o tri oblika socijalizma: moskovskom, pekinškom i zapadnoevropskom. Osnove raskola vidi u tome što su u ova tri tipa socijalizma teorijski prolbemi, koji čine bazu za praktične odluke, različito rešeni (na primer, odnos političke moći i građana, pitanja demokratije, privredno planiranje). Uz razuđenost formi socijalizma, i

Digitized by Google

unutrašnja stvarnost socijalizma pokazuje se veoma složenom. To navodi Šafa da upozori na to da se složena stvarnost socijalizma i komunističkog pokreta ne može zahvatiti i shvatiti u okviru jedne sheme.

Šafova analiza u ovoj knjizi zahvata dva komplementarna predmeta ili nivoa. U prvom delu knjige on analizuje dublje uzroke krize i »raspuća socijalizma« na nivou realnog socijalizma ili zajedničkih opštih karakteristika društva realnog socijalizma. U drugom delu on analizuje različite strane takozvane »poljske lekcije«, odnosno poljske krize.

Svoja opšta razmatranja o stanju i mogućnostima socijalizma u našem vremenu Šaf hoće da dovede u vezu sa dva temeljna procesa. Prvo, to su nadolazeće tendencije u visokoindustrijalizovanim društvima. On predviđa, u skladu s ortodoksnim marksističkim očekivanjima, da će ove tendencije »neizbežno« dovesti do društveno-političkih promena »socijalističkog karaktera«. Drugi proces on određuje kao krizu komunističkog pokreta. Predviđa da će uloga ovog pokreta u sklopu opštih razvojnih tendencija našeg vremena biti otežana. Analiza ovog drugog procesa deluje uverljivije iako ne i dovoljno celovito. Istina, i sam Šaf zna da će prvu tezu osporavati na Zapadu i podržavati na Istoku, a da će drugu prihvatiti na Zapadu a osporavati na Istoku.

Ako bismo ukratko rezimirali suštinu ovih teza i doveli ih u neposrednu vezu, onda bi se to, uprošćeno rečeno, svelo na sledeće: u svetu se zbivaju ili će se zbiti »revolucionarne krize« kapitalističkog sistema, a snaga od koje se obično očekuje da posreduje izlaz iz te krize i sama je u (nerevolucionarnoj) krizi.

Tezu o »neizbežnom« socijalističkom karakteru nadolazećih promena u razvijenim kapitalističkim društvima Šaf gradi na uverenju da se naučno-tehnička revolucija ne može sprovesti u uslovima kapitalističke društveno-ekonomske formacije. On taj nalaz radikalizuje do stava o »neizbežnom kraju« kapitalizma, jer su iscrpljene njegove životne sposobnosti. Tu tezu, kako je poznato, na određen način zastupali su Lenjin, Roza Luksemburg, Mao Cedung i drugi. Šaf misli da je ta njihova nada bila preuranjena, ali da se danas ona zbog narastanja novih proizvodnih snaga čini posve osnovanom. Njegovo je uverenje da su nove proizvodne snage u uslovima kapitalizma počele da se guše. Upravo u velikim rezultatima automatizacije, robotizacije i u promenjenim uslovima rada vidi on poslednji rezultat i kraj života kapitalizma. Ovo ortodoksno marksističko uverenje Šaf čvrsto zastupa, ali ne predviđa nikakve revolucionarne promene, već evolucione, mirne promene. Odbija svaku ideju revolucije ili, kako on na jednom mestu kaže, »rizik ludih mera«. Najviše dokle on može stići je državni kapitalizam.

U kontekst ideje o nadolazećim krizama i promenama u kapitalizmu, koje se, po njemu, konsekventno završavaju u državnom kapitalizmu demokratske sadržine ili totalitarizmu orvelovskog pakla, smešta on i potrebu jednog revolucionarnog umnog pokreta. Taj bi pokret počivao na tri stuba: ekonomska struktura društva ima socijalistički karakter, politička nadgradnja je demokratska, cilj promena je humanistički. Taj pokret je komunistički. Problem je, međutim, u tome što se on danas nalazi u krizi. Bez prevladavanja vlastite krize on ne može posredovati demokratsku-socijalističku-humanu alternativu u okviru protivrečnih mogućnosti danas. Drugi bitan opšti uslov da komunistički pokret nešto stvarno znači Šaf vidi u sposobnosti da se ponude novi diferencirani pozitivni programi (do sada se pokret zasnivao na odbijanju nečega) koje bi mogle prihvatiti najšire mase.

Središnja tema ove knjige je analiza krize komunističkog pokreta, odnosno otuđenje socijalističke revolucije. Izvor krize, otuđenja revolucije i niza posebnih pogrešaka u revoluciji Šaf ne nalazi u marksizmu, već u njegovoj pogre-

Digitized by Google

šnoj primeni. Ali ovde se upravo postavlja pitanje njegovog razumevanja socijalizma. Socijalizam Šaf razume široko, ali pojednostavnjeno. To je sveukupnost odnosa koji svoj izraz nalaze u socijalističkom vlasništvu (vlasništvo države ili vlasništvo proizvođačkih asocijacija, svejedno). Tome odgovara politički sistem demokratije. Ova nadgradnja može poprimiti oblik različitih političkih sistema (demokratije i diktature, političkog pluralizma ili jednopartijskog sistema. Ono što smatra bitnim uslovom jeste samo ukidanje privatne svojine. Ostalo se ostavlja u zadatak promenljivim istorijskim okolnostima. Iz toga će on izvesti neobičan i dalekosežan zaključak da je partija (misli se na komunističke partije) odgovorna samo za perspektivu ukidanja privatne svojine.

Ishodište za svoje ideje o socijalizmu i za kritiku realnog socijalizma on želi da pronađe u Marksovim stavovima o proizvodnim snagama kao uslovu socijalizma i u svetskoj revoluciji (odjednom i istovremeno). Iz toga on izvodi bitan kritički stav da se objektivne faze ne mogu preskočiti, da je socijalizam »prebrzo« uveden, da je uspostavljen upravo tamo gde za to ne postoje ni objektivni ni subjektivni uslovi. Tako će Marksove stavove o pretpostavkama socijalizma Šaf razumeti samo kao apel za »revolucionarno strpljenje«, čak i onda, kako on kaže, kad moć prividno leži na ulici. Dalje, on misli da je Marks predviđao socijalizam samo za visokorazvijene i bogate zemlje. Nema potrebe da se dokazuje kako je Šafovo razumevanje socijalizma jednostrano, a tumačenje Marksovih stavova nekonsekventno. No ovde su svakako vredne opaske o tome da programi nove vlasti moraju uvažavati okolnosti (Lenjin je 1905. odbacivao socijalističke parole) da diktatura proletarijata mora dobiti oblik demokratske republike (Engelsovo upozorenje), da je nužno postići konsenzus narodnih masa naspram programa revolucionarnih promena (Gramšijevo upozorenje koje u dosadašnjim socijalističkim revolucijama nije bilo dovoljno uvažavano).

Polazeći od takvog razumevanja, socijalizma i od ovih upozorenja, Šaf će bez posebnog teorijskog posredovanja izvesti zaključak da su glavne granice izgradnje socijalizma u tome što je on uspostavljen u društvima koja nisu imala preduslove za to. Neposredna posledica toga jeste jednopartijska vlast oslonjena na teror. Dosadašnje socijalističke revolucije on smatra »socijalnim konstrukcijama«, koje ne ispunjavaju uslove koje im je Marks postavio, a zanemaruju Lenjinova, Engelsova i Gramšijeva upozorenja. Na toj osnovi Šaf gradi svoju tezu ili, recimo, teoriju o otuđenoj revoluciji i mirnoj kontrarevoluciji. On misli da se pod određenim uslovima (ili bez određenih uslova) revolucija otuđuje i sama proizvodi mirnu kontrarevoluciju. Bez obzira na polazišta, ta će se teza pokazati kao plodno istraživačko metodološko sredstvo za razumevanje nekih temeljnih procesa u socijalističkim zemljama.

Pod otuđenjem revolucije Šaf razume situaciju kad se revolucija sprovodi nezavisno od okolnosti. To onda uslovljava da se ona razvija u nenameravanom i suprotnom smeru. Pojam otuđene revolucije on uzima i u smislu izdaje ili deformacije revolucije, iako se ova identifikacija ne čini dovoljno opravdanom. Ali ova identifikacija njemu omogućava da euforično zaključi da se ona (otuđena revolucija) svima do sada desila.

Zapravo je ključni argument Šafovih kritika iskazan u tome da su revolucije neopravdano izvedene kao nasilne. On u prilog toj tezi podseća da je Lenjin 1917. nekoliko meseci tražio mirne puteve prelaska Rusije u socijalizam, i to na osnovi političkog pluralizma. Time dokazuje da zalaganje za mirni put danas nije nikakav »revizionizam«, odnosno da je neodrživa teza o apsolutnom važenju jednog modela. Danas mogućnost mirne revolucije na Zapadu on vidi u tome što partije ne moraju računati s nu-

Digitized by Google

žnom kontrarevolucionarnom ulogom vojske, ne moraju računati s nužnom kontrarevolucijom izvana. Veliko je pitanje može li se kontrarevolucija (i unutrašnja i spoljašnja) izbaciti iz analize (primer — položaj francuskih socijalista posle osvajanja vlasti na temelju izbora). Ali Šaf u svakom slučaju želi da afirmiše mirnu revoluciju i zbog toga što je ona »jeftiniji« prelazak u socijalizam (uz manje gubitaka, manje nesreća). Šafu se može primetiti prosto samo to da se takvo rešenje ne može uvek izabrati.

Odgovor na otuđenje revolucije jeste mirna kontrarevolucija (iz analize je isključena oružana kontrarevolucija). To je stanje kad revolucija izmiče kontroli njenih tvoraca.

Kao i revolucija, tako i kontrarevolucija može dobiti različite oblike. U svakom slučaju, mirna kontrarevolucija nije zavera, već spontani proces kojega njegovi nosioci ne moraju biti svesni — oni čak mogu biti uvereni da realizuju socijalizam. U te oblike mirne kontrarevolucije mogu se uvrstiti sledeće pojave: usporava se tempo razvoja, veliki ciljevi odlažu se za budućnost, zadržavanje stare frazeologije uprkos promenjenim okolnostima i promenjenoj politici, otpor masa određenim merama ili celini procesa. Uveren da je mirna kontrarevolucija opomena za svaki voluntarizam, Šaf posebno ukazuje na otpor masa novim merama. »Iz borbe protiv stare moći ne sledi automatski podrška novoj moći.« On zato uverava: kad izostane podrška masa (on to Gramšijevim rečnikom zove konsenzus), nužno se događa da se partija koja je vodila revoluciju pretvara u čuvara i branitelja sistema. Kao alternativa u tom slučaju česta je represija (ukidanje izbora, kritike, jačanje aparata bezbednosti). Partija se neizbežno mora zapleśti u mrežu nadređene moći društva. Tako otuđenje revolucije rezultira otuđenjem partije (monopolski položaj, privilegije vrhova, pa i članstva).

Opšti momenti mirne kontrarevolucije su birokratizacija, odnos partijske birokratije i demokratije, ograničenje sloboda ličnosti. Tim problemima Šaf posvećuje najviše pažnje i u svojim analizama i na osnovu toga izvodi bitne karakteristike »realnog socijalizma«.

Šaf ukazuje na široko polje delovanja birokratije i na karakter birokratizacije socijalističkih društava. Dimenzije toga procesa iznenađuju i to ga navodi da zaključi da se socijalistička društva u svim sferama reprodukuju birokratski. Istovremeno, on realistički zaključuje da moderni život svojom složenošću, potrebom obuhvatnog planiranja i organizacijom upravljanja rađa birokratiju. Ali problem nije u tome, već u činjenici što se ona pretvara u vladajuću snagu. Obuzdavanje moći birokratije Šaf vidi u doslednom razdvajanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, razbijanju monopola jedne partije, stvaranju većih mogućnosti za građanske slobode, a pre svega u razvijanju samoupravljanja i decentralizacije. Samoupravljanje on ne razume na dovoljno temeljit način, ali ono što je u njegovom razumevanju vredno to je zalaganje da ono dostigne nivo radikalno shvaćene demokratije.

Partijska birokratija je sastavni deo modela socijalizma koji je do sada ostvarivan. U jednopartijskom sistemu pokazuje se gotovo nužnim da partijski aparat i partijsko članstvo prožimaju celokupno društvo, i to uz prevlast aparata nad celim društvom. To je uticalo da se partija, nasuprot Engelsovim upozorenjima, razvijala kao nedemokratska struktura (ukidanje autonomije sfera, problem manjine, zavisnost štampe itd.). Polazeći od kritičkih opaski Lenjina, Roze Luksemburg i drugih, Šaf pokazuje da se, uprkos tome što je za ovakav model socijalizma partija nužnost, mora odlučno postaviti pitanje moći partije prema društvu i vlastitom članstvu. Ta moć iskazuje se u hijerarhijskom ustrojstvu partije, u komunikaciji koja se polarizuje u vidu naloga upućenih »dole« i poslušnosti prema »go-

Digitized by Google

re«, u slepoj poslušnosti u odnosu na pretpostavljene, suzbijanju individualnosti članova itd. Problem partijske birokratije Šaf bi hteo da reši na jednostavan način, naime, uvođenjem višepartijskog sistema. Ali, kako i on zna da to naprosto nije moguće svuda izvesti, on misli da ima smisla razmišljati o prevladavanju partijske birokratije u okviru jednopartijskog sistema. Uslov da se u jednopartijskim sistemima partijska birokratija razbije demokratskim rešenjima — to je obavezna rotacija, zatim oduzimanje materijalnih privilegija članstvu i rukovodstvima, intenzivan unutarpartijski život, prava manjine.

Treći opšti moment kontrarevolucije Šaf nalazi u području sloboda. On misli da je za socijalistička društva bitno nepodudaranje stvarnih sloboda u njihovom istorijski obrazovanom obliku i mogućnosti sa Marksovim učenjem o socijalizmu. Šafa, zapravo, zaokuplja pitanje uzroka »preranog« ograničavanja sloboda u savremenom socijalizmu. U skladu sa svojom često ponavljanom tezom o socijalizmu bez pretpostavki, on uverava da su socijalistička društva politički suviše slaba (pre svega zbog izostajanja opštenarodnog konsenzusa) da bi mogla dopustiti demokratiju. Stoga se događa da se, umesto moralne hegemonije partije i vlasti, uspostavlja administrativna hegemonija. I to Šaf smatra bitnim momentom otuđenja revolucije, jer je, politički posmatrano, socijalizam za marksiste sinonim za demokratiju koja ide dalje i dublje od građanske demokratije.

Kao »brižni« marksist, Šaf nužno dolazi i do pitanja »Šta činiti?« da bi se izbeglo dalje otuđivanje revolucije, odnosno da bi komunistički pokret izašao iz sadašnje krize i da bi — što je, s obzirom na polazište analize bitno — mogao sudelovati u novim tendencijama. To pitanje Šaf postavlja na podlozi ortodoksne vere u to da komunizam, uprkos svemu što se u njemu zbilo, ostaje i dalje pokret revolucionarnog preobražavanja sveta.

U najopštijem smislu Šafov scenario računa na dva momenta, ali se ne vidi kakva veza između njih postoji. Prvo, on misli da se mora razviti ideološki i politički pluralizam. Drugo, on uverava da socijalističko društvo u svojim višim oblicima mora doći do samoupravljanja. Ti momenti scenarija budućnosti nisu raščlanjeni, ali je zato detaljniji onaj deo scerija koji predviđa različita rešenja za »realni socijalizam« i za socijalističke procese u razvijenim industrijskim zemljama. U zemljama realnog socijalizma postepene reforme su »najviše što se može učiniti« jer je model podešen za *status* quo, a u SSSR-u kao najznačajnijoj i najvećoj socijalističkoj zemlji on ne vidi snage koje bi nosile promene. U razvijenim industrijskim zemljama može se »još sve učiniti«. Po njemu, nijedan moment ne govori u prilog tome da bi se u ovim zemljama mogao uspostaviti model »realnog socijalizma«. Ovde je Šaf svakako najmanje ubedljiv. Na pitanje »Šta činiti?« — on će, bez dubljeg obrazlaganja, doslovce reći: »Upravo to — dosledno realizovati program evrokomunizma, produbljivati njegov sadržaj... uz istovremeno postepeno liberalizovanje i demokratizovanje postojećeg modela realnog socijalizma.« To je u isto vreme argument u prilog tezi da se neposredno ne može ništa učiniti za socijalizam, ali da se posredno može učiniti mnogo. No, to je i ona tačka (nekritičko i neobrazloženo apsolutizovanje evrokomunizma) do koje dolazi Šafovo razumevanje socijalizma. Tako on u ime kritike jednog modela stiže do apsolutizacije drugoga.

Na ovim opštim inspiracijama i analizama zasniva se Šafovo objašnjenje »poljske lekcije«. Osnovni odnos prema socijalizmu isti je u ovim analizama, ali su one dovedene do konkretno-istorijske situacije poljskog društva. To ovaj deo knjige čini uverljivijim. Analizovanje »poljske lekcije« izvedeno je posredstvom kritičkog osvrta različitih interpretacija poljskih događaja, analize

Digitized by Google

genetičkog sindroma poljskih zbivanja i najvažnijih elemenata poljske krize. Šaf je i ovde ponudio scenario za rešenje te krize. U tom scenariju bilo je sadržano kao mogućno, i ne najgore, rešenje upravo ono što se i zbilo — preuzimanje vlasti od strane vojske.

*

Predgovor za ovu knjigu napisao je Veljko Cvjetičanin. To možda i ne bi trebalo posebno isticati da u nas nije postalo uobičajeno objavljivanje knjiga bez predgovora i objašnjenja o autorima i delima. Ovde je Veljko Cvjetičanin kritički problematizovao mnoštvo teza i stavova koje je Šaf izložio (na primer, tezu o neizbežnim promenama socijalističkog karaktera na Zapadu, tezu o razdvajanju teorije i prakse, tezu o katastrofičkom razvoju kapitalizma, neodrživu distinkciju na ekonomsku formaciju i političku sferu socijalističkih društava, tumačenje raskola u komunističkom pokretu kao spoljašnji izraz krize pokreta, euforično oduševljenje za evrokomunizam, interpretaciju diktature proletarijata itd.).

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

Registar
za 1985. godinu

	Broj	Strana
AĆIMOVIĆ Ljubivoje:		
Jalta posle četrdeset godina	9	1157
ALEKSIĆ Jordan:		
Savez komunista i Savez socijalističke omladine u raskoraku sa mladom generacijom	3	339
BARAČ Slobodan:		
Društvena svojina kao norma i društvena svojina kao stvarnost	4	460
BERISAVLJEVIĆ Živan:		
Potreba za snažnom avangardom revolucionarne akcije	6	893
BESONOV B.:		
Opasnost od neofašizma	12	1794
BOŠKOVIĆ Blaž:		
Dijagnoze doktora Nece Jovanova	3	411

Digitized by Google

	Broj	Strana
BOŠKOVIĆ Petar: Aspekti savremenog konzervativizma u SAD	9	1287
BROZ Josip Tito: Naše oslobođenje je naše djelo	7—8	981
BULAJIĆ Žarko: Motiv privređivanja u savremenom razvijenom kapitalizmu	2	277
Država u savremenom, razvijenom kapitalizmu	9	1225
BUNČIĆ Simeon: Raskorak između zamisli i ponašanja u Savezu komunista	6	854
CARATAN Branko: Strategijski problemi samoupravljanja i SKJ	6	888
COLIĆ Mladenko — SIMIĆ Milosav: Saveznička pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu	7—8	1125
CULEJ Renata: Omladina — odgovorni subjekt	3	379
ČERNE France: Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma	11	1459
DAPČEVIĆ Peko: Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu	7—8	1065
DIKIĆ Božidar: Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj	12	1727
DOMAZET Stipe: Samoupravna radnička kontrola u funkciji zaštite i razvoja samoupravnih prava radnika i društvenog vlasništva	4	557
DRAGOSAVAC Dušan: Balkanske svađe i deficit marksističkog mišljenja	6	902
DRAKIĆ-KALEZIĆ Stanka: Aktuelnost Aristotelovih viđenja konflikata	5	745

Digitized by Google

	Broj	Strana
DRAKUL Lazar:		
Uticaj devalvacije dinara na izvoz u uslovima poremećenih odnosa domaćih cena	6	801
DRAŠKOVIĆ Dragomir:		
Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova	10	1359
DŽUVEROVIĆ Borisav:		
Politika i kultura	11	1546
ĐURANOVIĆ Veselin:		
O nekim aspektima politike razvoja koja je prethodila privrednoj krizi	2	206
ĐURIĆ Tatjana:		
O problemu nezaposlenosti	3	382
FINŽGAR Alojzij:		
Šta je društvena svojina?	4	437
GAŠPAR Josip:		
Oblici ugrožavanja društvenog vlasništva kroz odnose privatnog i društvenog sektora	4	528
GAVRIĆ Tomislav:		
Francuska »nova desnica« ili restauracija etiološkog modela	12	1764
GLIGORIJEVIĆ Branislav:		
Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata	12	1659
HAFNER Vinko:		
Savez komunista, komunisti i komunizam	2	222
Odnos mladih komunista prema komunizmu	3	375
HASANI Sinan:		
Socijalizmom protiv nacionalističkog grupisanja	6	949
HINŠT Vladislav:		
Zanemarena tema	3	384

Digitized by Google

	Broj	Strana
IN MEMORIAM (dr Milan Mali i Jovan Raičević)	5	779
JAKOVLEVSKI Trpe:		
Zabrinjavajuće stanje svesti	6	877
JANKOV Stojan:		
Kineska privredna reforma	11	1571
JANJIĆ-ŽIVADINOVIĆ Vesna:		
Poverenje »na papiru«	3	349
JOVANOVIĆ Radiša:		
Društvena moć Saveza sindikata u političkom sistemu Jugoslavije	5	687
JOVANOVIĆ Zagorka:		
Alternative savremenih desnica	12	1749
JURIČIĆ Živka:		
Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu	11	1596
KLEMENC Andrej:		
Pojedinac ne sme biti skriven opštim pojmovima	3	351
KLIMOVSKI Savo:		
Samoupravne interesne zajednice između države i samoupravljanja	5	662
KNEŽEVIĆ Nikola:		
Ekonomska djelotvornost — osnovni uvjet reprodukcije društvenog vlasništva	4	499
KNEŽEVIĆ Tomislav:		
Neki aspekti zaštite društvene imovine i društvenih interesa	4	546
KOMATINA Milija:		
Nužnost prevladavanja raskola između društvene baze i osamostaljenih političkih struktura	1	25
Pouke opštepartijske debate	3	317
Za promjene — ali pravcem revolucije	6	918
KOMŠIĆ Jovan:		
Kako konstituisati teorijsko-politički prilaz analizi aktuelnih problema odnosa SK i mlade generacije?	3	361
KOPRIVNJAK Vjekoslav:		
Protiv tendencije federalizacije Saveza komunista	1	56
Pitanje o omladini — pitanje o budućnosti	3	367
Treba prepoznati zahtjeve vremena	6	871

Digitized by Google

	Broj	Strana
KOVAČEVIĆ Braco: Antikomunizam i hegemonija	12	1776
KRISTAN Ivan: Kontinuitet u razvoju političkog sistema nove Jugoslavije	5	621
Izvor federalnih država u SFRJ	11	1501
KRIZMAN Bogdan: Geneza i razvoj ustaškog pokreta	12	1674
KUČAN Milan: Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije	12	1625
LEVI-JAKŠIĆ Maja: Inovacije i tehnološki napredak	5	726
LOLIĆ Marko: Svijet zbilje, svijet ideja	6	957
LONČAR Vukašin: Revolucionisanje akcije Saveza komunista	6	908
MALEŠEVIĆ Krstan: Udruženi rad i delegatski sistem	5	636
MALI Milan: Protiv unitarizma i separatizma	6	828
MAMULA Branko: Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945.	7—8	1001
MARSENIĆ V. Dragutin: O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa	5	654
Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi	10	1317
MIHALJICA Mitar: O ekonomskom subjektivitetu osnovne organizacije udruženog rada	1	132
MILANOVIĆ Vladimir: Vaspitanje u šoku	4	598
MILENKOVIĆ Aleksandar: Marksističko valorizovanje arhitekture i urbanizma	2	291
MILOJEVIĆ Aleksa: Rad i razvoj	5	735
MILJANIĆ Gojko: Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944.	7—8	1038

Digitized by Google

	Broj	Strana
MITROVIĆ Andrej: Fašizam	12	1645
MUHIĆ Fuad: Legitimitet, federalizam, suverenost	1	63
NEŠKOVIĆ Ratko: Lukačev put do Marksa	10	1412
OSOLNIK Bogdan: Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka	9	1200
OSTVARIVANJE I ZAŠTITA DRUŠTVENE SVOJINE (okrugli sto)	4	437
PAJVANČIĆ Marijana: O metodu rada Saveza komunista	6	912
PANIĆ Marinko: Kako osigurati historijski nužan kontinuitet?	3	355
PAPIĆ Žarko: Sudar samoupravljanja i etatizma	1	20
O karakteru krize	6	836
PEJANOVIĆ Mirko: Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine	10	1386
PEKIĆ Dušan: Stare istine i nova saznanja o ratu	9	1170
PERIĆ Ivan: Nacionalizam i njegovo izražavanje u jugoslavenskoj suvremenosti	2	242
Društveno vlasništvo u funkciji reprodukcije cjelokupnih uvjeta rada i življenja	4	476
PETRANOVIĆ Branko: AVNOJ u sistemu vlasti DFJ	7—8	1114
POPOVIĆ Dušan: Kako dalje razvijati socijalističko samoupravljanje	6	860
POPOVIĆ Đorđe: Razlike nisu suprotne načelima	1	40
POZDERAC Hamdija: Povjerenje u Savez komunista kao vodeću snagu radničke klase i društva	2	183
O pretpostavkama idejnog i političkog jedinstva radničke klase i SKJ	6	841
Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi	7—8	1110

Digitized by Google

	Broj	Strana
RADONJIĆ Radovan: Diferencijacija — da, ali kako?	1	12
RADOVIĆ Miljan: Uloga CK SKJ	6	883
RAIČEVIĆ Jovan: Kritika i stvaralačka praksa	10	1344
RAKAS Milan — TATIĆ Milivoje: Jugoslavensko pitanje — kako dalje na Kosovu	6	924
RAKIĆ Vojislav: Protivrječnosti društvene svojine	4	445
RALIĆ Prvoslav: Neka pitanja jedinstva i revolucionarnog delovanja SKJ	1	3
RANKOVIĆ Milan: Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo	10	1401
REVOLUCIONARNI PROCES I ULOGA SKJ (okrugli sto)	6	821
RIBAR Branislav: Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti	10	1332
RISTIĆ Žarko: Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga	9	1182
SABOLOVIĆ Duško: Ekonomski položaj omladine	3	336
SANTRIĆ Vjeko: Koje je boje situacija?	3	388
SAVEZ KOMUNISTA DANAS (okrugli sto)	1	3
SAVEZ KOMUNISTA i MLADA GENERACIJA (okrugli sto)	3	325
SIMEUNOVIĆ Dragan: Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ	10	1438
SIMIĆ Milosav: Preduslovi za izlazak iz pat-situacije ili blokada subjektivnih snaga	1	31
SLIJEPČEVIĆ Vladan: Pogled na stanje u kinematografiji Srbije	10	1430
SMILJKOVIĆ Radoš: Osnovni činioci jačanja jedinstva vodeće, idejno-usmeravajuće uloge SKJ	1	81

Digitized by Google

	Broj	Strana
SMREČNIK Tomislav:		
Teorija »nove radničke klase« u SAD	9	1264
SOBČAK Kažimjež:		
Poljski ratni napor	7—8	1136
STANIŠIĆ Milija:		
Ustanak naroda Jugoslavije 1941.	7—8	1022
STANKOV Ljubiša-Zemba:		
Kritika kao stil ponašanja	6	821
STEFANOVIĆ Nikola:		
Dogradnja ustavne koncepcije delegacija i skupštine kao organa društvenog samoupravljanja	1	112
STOJANOVIĆ Ivan:		
Privredna stabilizacija i formiranje cena	1	94
Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka	11	1515
STRPIĆ Dag:		
Društveno vlasništvo	4	486
ŠAŠIĆ Jefto:		
Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije	12	1717
ŠEĆKOVIĆ Damjan:		
Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma	11	1555
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu	11	1537
ŠTAMBUK Vladimir:		
Savremeno informisanje i razvoj samoupravljanja	5	714
ŠTER Jože:		
Moral i lik komunista	10	1372
ŠUKOVIĆ Mijat:		
Politički sistem i samoupravna integracija društva	11	1478
ŠUVAR Stipe:		
Što je pozitivnog, a što negativnog pružila partijska rasprava?	1	46
Ima li mjesta strepnji?	3	325
O razvoju društvenog vlasništva	4	492

Digitized by Google

	Broj	Strana
TAJIĆ Senka: O opredjeljenjima omladine — čuti glas omladine	3	399
TORMAŠ Ivan: Idejni problemi zaštite društvenog vlasništva u poljoprivredi	4	591
TRKLJA Milivoje: Otvorena sistemska pitanja slobodne razmene rada i samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima	5	675
VEDRIŠ Martin: Na marginama društveno-vlasničkog odnosa	4	515
VLASI Azem: Otkud kritika usmerena ka drugim sredinama?	1	37
VRANICKI Predrag: Samoupravljanje nije samo jedan od puteva socijalizma	6	847
VRCAN Srđan: Omladina, religija i crkva ovdje i sada	2	258
VUJAČIĆ Ivan: Marks i Engels o nerazvijenosti i razvoju: restauracija izvesne koherencije	1	146
ZAJEC Slavko: Ugrožavanje društvenog vlasništva nepotpunim korištenjem industrijskih kapaciteta	4	53?
ŽARKOVIĆ Vidoje: Dalji razvoj revolucije — osnova našeg jedinstva	6	785
ŽIVKOVIĆ Dušan: Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943)	7—8	1079

PRIKAZI KNJIGA

BAKIĆ Ibrahim: Milenko Marković: Nacija između države i samoupravljanja	3	423

Digitized by Google

	Broj	Strana
BELDEDOVSKI Mihail: Manol Pandevski: VMRO i neovrhovizam (1904—1908)	5	773
BODIROŽA Mladen: Juraj Hrženjak: Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj	2	313
DAŠIĆ Miomir: Slobodan Nešović — Branko Petranović AVNOJ i revolucija	7—8	1148
DIMOVSKA Snežana: Mr Snežana Osmanli: Sovremenite politički partii vo Grcija	4	613
IVANOVIĆ Stanoje: Ljubiša Mitrović: Sociologija i savremenost	5	771
Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo	9	1308
JAKŠIĆ Slobodan: Mr Snežana Pejanović: Društvena jednakost i emancipacija žene	3	428
KARAHASAN Mustafa: Ljupčo Arsov: Svedoštva	1	175
Tikvešijata vo NOV 1941—1945 — Strašo Pindžur, naroden heroj	11	1607
KOLOSKI Strezo: Dr Milun Perović: Samoupravljanje i upravljanje u organizacijama udruženog rada	5	762
Miha Ribarič — Ciril Ribičič: Kardeljeva koncepcija društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema	6	963
LABOVIĆ Đurica: Grupa autora: Beograd u ratu i revoluciji	7—8	1153

Digitized by Google

	Broj	Strana
MARTINOVIĆ Ivan: Nacionalno pitanje i socijalizam — Zbornik radova	2	299
MEDIĆ Đuro: Dr Bogdan Ilić i mr Ljubivoje Prvulović: Teorijske osnove i praksa razvoja socijalizma u Sovjetskom Savezu i zemljama istočne Evrope	4	608
MILANOVIĆ Vladimir: Vladimir Milić: Socijalni portret partije	11	1617
MILJANIĆ Dragan: Dr Aleksandar Grličkov: Raskršća socijalizma	4	603
NEŠKOVIĆ Ratko: Adam Šaf: Komunistički pokret na raspuću	12	1811
NINKOVIĆ Adam: Arif Tanović: Socijalizam i društvena kritika	12	1808
PAPIĆ Žarko: Dr Jakov Sirotković: Izabrani radovi, 1—5	12	1805
POPOVIĆ Čedomir: Milan Matić: Mit i politika	1	1611
PRVULOVIĆ Petar: Stanko Ilić: Put u humano društvo	6	974
RIBIČIČ Ciril: Savin Jogan: Pariška komuna 1871. in sodobna jugoslovanska občina	2	303
STAJIĆ Dubravka: Filip Filipović — revolucionarna misao i delo (Zbornik saopštenja)	1	172
Marjan Britovšek: Staljinov termidor	6	969
STANOJEVIĆ Zoran: Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu	9	1311
STJEPANOVIĆ S. Nikola: Dr Đuro Gatarić: Transformacija državne uprave	2	307

Digitized by Google

	Broj	Strana
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Hamdija Pozderac: Savez komunista vodeća snaga društva	1	169
Mladen Bevanda: Odnos KPJ—SKJ prema odgoju i obrazovanju	3	426
Džemal Sokolović: Individuum i zajednica	10	1454
VUČKOVIĆ Čedomir:		
Hamdija Pozderac: Savez komunista — vodeća snaga društva	10	1444
VUKOVIĆ Branislav:		
Antony D. Smith: State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism (Država i nacija u trećem svetu — Zapadna država i afrički nacionalizam)	10	1450
ZEC Miodrag:		
Dr Meho Bašić: Investicije i privredni razvoj BiH	5	766
ŽIVKOVIĆ Dragić:		
Dr Živana Olbina: Investicione odluke u samoupravnoj privredi	5	768
Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada	9	1305

Digitized by Google

Digitized by Google

17

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google